प्राक्कथनम्

पुस्तकमिदमाधुनिक-संस्कृत-साहित्ये नव्यप्रकारेण लिखित-मस्ति। अत्र कथाकाव्यरूपेण भारतीयैतिहासिकघटनानां संक्षिप्तं वर्णनं प्राचीनकालादारभ्य वर्तमानसमयं यावत् सरल-सरसभाषया कृतमस्ति। संस्कृत-साहित्ये राष्ट्रियभावनया ओतप्रोता एतादृशा ग्रन्था अद्यावधि अत्यल्पा एव। अस्य ग्रन्थस्य लेखकाः स्वर्णपदकालङ्कृताः व्याकरण-साहित्याचार्या व्याकरणतीर्थाः श्रीरुद्रदत्त-पाठकशर्माणो हार्दिकं धन्यवादार्हाः। पूर्णमाशासे, पाठका अमुं समादृत्य तेषां परिश्रमं सफलयिष्यन्तीति।

राजभवनम्
भोपाल (म० प्र०)
४-११-'६१.

कैलासनाथ काटजू
महोदयस्य
मध्यप्रदेश–मुख्यमन्त्रिणः

(मूल प्रतिः)

राजभवन, भोपाल

४ नवम्बर १९६१

प्रस्तुत पुस्तक आधुनिक संस्कृत साहित्य में नये ढंग की लिखी गयी है। इसमें कथाकाव्य के रूप में भारत की ऐतिहासिक घटनाओं का संक्षिप्त वर्णन प्राचीनकाल से आरम्भ कर वर्तमान समय तक सरल-सरस भाषा में किया गया है। संस्कृत में राष्ट्रिय भावनाओं से ओतप्रोत इस प्रकार के ग्रन्थ अभी तक कम ही लिखे गये हैं। इस सुन्दर पुस्तक के लेखक श्री रुद्रदत्त पाठक, व्याकरण साहित्याचार्य, व्याकरणतीर्थ, गोल्ड-मेडलिस्ट को मैं हार्दिक बधाई देता हूँ। मुझे पूर्ण आशा है, पाठकगण इसे अपना कर उनके परिश्रम को सफल करेंगे।

कैलासनाथ काटजू

(मुख्यमन्त्री, मध्यप्रदेश)

आशीर्वचनम्

विद्वद्वरेण्येन श्रीविष्णुवल्लभशर्म्मणा, प्रदीयमानया प्रेरणया: श्रीरुद्रदत्तपाठकान्त सङ्कल्पप्रालेयशैलसमुद्भूताया राष्ट्रियरत्नयशोगानपरिधानाया भारतीयरत्नचरिताभिधानायामिह रचनागङ्गाया सरस प्रणीनपर्यवेक्षणप्लवनस्य ममायमेव निष्कैतवानुबन्ध भावनिबन्ध,—

चरितं भारतीयस्य रत्नस्येद मनोहरम् ।
गीत श्रीरुद्रदत्तेन भूयादाचन्द्रतारकम् ॥

—जगन्नाल त्रिपाठी

व्याकरण साहित्यवेदान्ताचार्यः,
श्रीधगयामठस्थः प्रधानपण्डितः

८-११-'६२

प्रकाशकीयम्

पुस्तकेऽस्मिन् उत्तमदेवयुगमनुमारभ्य १९४७ मितेसवीयवत्सर-पर्यन्तं भारतीयेतिवृत्तस्य प्रमुखघटनानां संक्षिप्तं वर्णनमत्र वर्तते। स्त्रीणां मर्यादा, यज्ञानां वर्णनम्, राजवंशानामनुकीर्तनम्, विकासवाद-खण्डनम्, चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था, भारतीय-सम्प्रदायप्रवर्तकानां वृत्तं तत्सिद्धान्ताश्च, राष्ट्रियमहासभायाश्चिरन्नेतॄणां कार्याणि एवमादीन्यन्यान्यपि भारतीयमहत्त्वोपष्टम्भकानि वृत्तानि संकलितानि विद्यन्ते। श्रीरत्नस्य पुनश्चरितमेवैतत्। सर्वमिदं देवगिरि पठित्वा नूनं यस्यापि देशभक्तस्य हृदयं समुद्वेलितं भवेत्। आशासे च देववाणीप्रणयी प्रत्येकं भारतीयोऽवश्यममुं ग्रन्थं संग्रहीष्यतीति।

—राजवल्लभ-पाठकस्य

सम्पादकीयम्

— १ —

मान्या मनीषिण. !

संस्कृत काव्यसाहित्यमहोदधेः प्रधानतया तरङ्गद्वयम्—दृश्य श्रव्यञ्च । श्रव्य-काव्यस्यैवावान्तरो भेदो गद्यकाव्यम् । तद्धि कवीना निकषं वदन्ति अभियुक्ताः । संस्कृतगद्य लेखकाना यथा न न्यूनता, तथा प्राचुर्यमपि नैव वक्तुं शक्यम् । कादम्बरी, हर्षचरितम्, वासवदत्ता, शिवराजविजय', एवमादीनि पुस्तकानि संस्कृत-गद्यसाहित्यस्य भास्करभास्वरायमाणानि । एतेषु भाषायाः क्लीमातिग प्रौढत्वमलङ्काराणाञ्च उद्भटाडम्बरः विलसन्ति । तेन च प्रतिपाद्यविषयः कियत् दौर्बल्यमपि भजते । कोमलमतिमता कृते पुनस्तेऽगम्या अनवगाह्याश्च जायन्ते ।

एभिरेव भावनाजातैः प्रेरितेनामुना लेखकेन भाषा ध्यायता वास्तविकता-कल्पनयोः मणिकाञ्चनयोगेन सुन्दरं हारं गुम्फितुमत्र प्रयतितम् । राष्ट्रिय-भावनया ओत प्रोतेन ऐतिहासिककथा काव्यरूपेण ग्रन्थस्यास्य प्रणयनं संवृत्तम् । अत्र समसामयिकस्थितिम्, भारतीयसभ्यता संस्कृती, आर्थिकी मवस्थाञ्च ध्यात्वा ऐतिहासिकघटना क्रमोऽपि सहैव प्रस्तावितः ।

अत्र भाषा सरला सरसा सुन्दरा च विधातु चेष्टितम् । नव्यशब्दाना प्रणयनमपि व्याकरण काव्य कोषसम्मत विधातु प्रयतितम् । ऐतिहासिक वास्तविकघटनाना वास्तविकता गोपयितु न चेष्टितम्, न वा ता पल्लवीकृत्य शाब्दिकविवादकरणस्य प्रयासो विहितः । अत एव लेखको नूनं धन्यवादार्हं इति । सम्पादन प्रकाशनकर्मणोः गयास्थरामविनोदविद्या-ल्याध्यापकेन पण्डितश्रीश्रीकान्तमहोदयाना सहयागश्चिरं स्मरणीयो भवेत् ।

आशासे, पाठका सानन्दमेनमनुग्रहिष्यन्तीति ।

गया

२४-११-६२

—विष्णुवल्लभशास्त्रिणः

व्याकरण-साहित्यायुर्वेदाचार्यस्य ।

(प्रधान संस्कृत पण्डित',

हरिदास सेमेनरी हाईस्कूल, गया)

सच्चिदानन्दात्मकस्य निराकारनिर्विकाराखण्डाद्वितीयस्य ब्रह्मणो यदि नाम किमपि प्राथमिकं जगद्बीजं रूपं तच्छब्द एव। ब्रह्म एव शब्दमयं रूपं परिगृह्य स्वीयमर्धाङ्गं शब्दार्थरूपेण प्रपूर्य अर्धनारीनटेश्वरो भूत्वा जगन्नाटकमिदमभिनीतवानिति शास्त्रकृतां सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। स्वव्यवहाराय अमरा एनां स्वीचक्रुः। तत एवेयं तेषां व्याहरतां गता 'देववाणी'ति अन्वर्थं नामाधिगतवती। मृत्युलोके पुनरियं सर्वप्रथमम् 'अग्निमीळे' इत्यादि वैदिकभाषारूपेण समुपतस्थौ। ततः शास्त्रकृतामुपकाराय सुसंस्कृतं लौकिकरूपं धारयामास। तत एव 'संस्कृतम्' इति सार्थपदा बभूव। इयमेव लोकजननी लोकानां सौविध्याय आत्मनि विकारमपि सोढ्वा प्राकृतापभ्रंशादिरूपतां गतेत्यहोऽस्याः ममता-परिप्लुतं लोकमातृत्वम्!

इयमेव लौकिकी संस्कृता वाणी करुणामूर्तेर्वाल्मीकिन अन्तरे स्थितं क्रौञ्चमिथुनैकवधसमुत्थं शोकं श्लोकतां परिणमयन्ती मनोरमं लौकिकछन्दोबद्धं काव्यरूपमबिभ्रत्। तेन च स महर्षिरादिकवेर्महत्तमं पदमाप। क्रमशः सारस्वतसन्ततितिप्रतिपलितया प्रतिभया समभिसिञ्चितोऽसौ काव्यकल्पतरुः दृश्य श्रव्य-गद्य पद्यादिसहस्रशाखः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च सन् सर्वासां तपतप्तेभ्यः सच्छायो मोदकरश्च समभवत्।

साहित्यं नाम मनुजजनुषां प्राणपदम्। तदन्तरा जीवनं न केवलं रिक्तमिव प्रतीयते, तत्र नैरस्यमपि पदमादधाति। तद्धि मानवस्य संसारयात्रायां महत्तमं सम्बलम्। यथा यथा कालः प्रकृतिश्च परिवर्तते, साहित्यमपि स्वं रूपं नवं नवमाधाय आर्तं मानवस्य सहयोगं विदधाति। यदि नाम तत् सततमभिनवं रूपं न बिभृयात्तदा 'पदे पदे यन्नवतामुपैति' इत्यादि कालिदासं यथावोपुनिमनुरूप्य तत् 'सुन्दरम्' 'रमणीयम्' वेति पदं कथं प्राप्नुयात्! अलङ्कृत्यशासनं भगवन्तं महाकालं वा नाम समुपेक्षितुं शक्नुयात्! तादृशसाहित्याभिव्यञ्जने अनिवार्यमाध्यमीभूताया भाषाया अपि साहित्यविधानुगमनं नियमप्राप्तमेव। यथापूर्वोल्लेखं नूनं सा अमरभारती जननी अस्मादृशजनकृते स्वीयं प्रतिविकारं परमया उदाराशयतया आत्मसात्करोतीति।

युगोऽसौ राष्ट्रियता प्रधानः । स्वराष्ट्रोत्थान पतनयोरितिवृत्तं समीक्ष्य ततः शिक्षाग्रहणं नोऽनिवार्यं कर्तव्यम् । येन दुर्गमेन उच्चावचेन पथा गच्छद्भि-रस्माभिः स्वातन्त्र्यमासादितम्, तत्स्मृतिरस्माकं चेतःपटले प्रतिक्षणं जागृता स्यात् । तदैव समासादितायाः स्वतन्त्रताश्रियः संगोपनं कर्तुं क्षमा भवेम ।

पण्डितप्रवराणां श्रीरुद्रदत्तपाठकानां 'भारतीयरत्नचरितम्' नामेदं कथाकाव्यं विषयेऽस्मिन् अतितरां समुपयोगितां भजते । अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपृष्ठमस्माकं भारतीयानां स्वर्णमयस्यातीतस्य समुज्ज्वलानि चित्राणि हृदादर्शे सुस्पष्टं छायन्ति, वास्तविककर्तव्याय च नो नोदयन्ति । पुनरस्य कथाग्रन्थस्य नायकत्वेन 'कर्तव्यस्य मूर्तिमयी प्रतिकृतिर्धीरोदात्तः श्रीरत्नो धृतः, ये चानेकानि भारतीयरत्नानि स्वस्वसमयाऽवतीर्य निर्द्योतयन्ति, तस्य ग्रन्थस्य प्रेरणाप्रदत्वे किमधिकं वक्तव्यं भवेत् ? विषयानुरूपा भाषामपि सर्व-जनसुखबोधकारिणीं विधातु कविर्नूनं कृती । इदं विश्वसिमो यत्तेषां काव्यं संस्कृतभाषायाः व्यापकप्रचार प्रसारप्रसङ्गे संयोजिका शृङ्खला इव भवेत् ।

लेखकस्य आत्म-निवेदनेन सुस्पष्टं भवेद् यदस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रणयने कियन्तः कीदृशाश्च दैविकादिप्रत्यूहास्तस्य पथि समापतिताः । तथापि अभिदिष्टोऽसन् स्वर्गायमाणेन तेन कार्यमिदं पूर्णं प्रकाशपदवीं यानेतुं यो धृतिभावः प्रादर्शि, स तस्मिन् श्रद्धातिशयं पुष्णाति ।

महदिदं सौभाग्यमस्य जनस्य यदेतादृशस्य परमोपयोगिनः आदर-णीयस्य वाङ्मयस्य सम्पादनकर्मणि योगदानाय एषोऽवसरं प्राप । तथा-प्ययमत्यन्तं कार्यव्यस्ततया प्रकाशने चात्यल्पसमयलाभेन आनुरूप्यैः योगमददानः किञ्चिद्वैरस्यमप्यनुभवति । संशोधनविधावेनं पण्डित-श्रीशङ्कर गोपाल नेने चि० जयन्त गोविन्द वैजापुरकरश्च महान्तं सहयोगं प्रददताम्, अतो व्यक्तिद्वयमेतौ शुभ धीभिः संवर्धयति ।

अन्ते च आशास्ते यत् कृपालवः पाठका उदारतया अमुं ग्रन्थमादृत्य लेखकस्य श्रमं साफल्यं नेष्यन्तीति ।

उदासीन-संस्कृत-महाविद्यालयः **गोविन्द नरहरि वैजापुरकरस्य**
वाराणसी, १७-११ '६२ (एम०ए०, न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यस्य)

लेखकस्य परिचयः

आसन् पुरास्याभिनवस्य भारतीयरत्नचरिताकथाकाव्यकर्तुस्तत्र भवन्तो भरद्वाजगोत्रीयाः गीर्वाणवाणीप्रेयासः पूर्वजा बिहारहारभूतस्य पुराणादिसुप्रसिद्धस्य ककचेदिछत्वा सहर्षं देहार्धं याचकाय वामनाय बलिरिव बलिसुपहरतो हरतो दानमानिना मानं महाराजमयूरध्वजस्य ध्वजभूतसार्थकनाम्नी शाहाबादापरनाम्नी ककचापुरी (आरा) जनपदान्तर्गत 'जगदीशपुर'-नगरनागरिकेन्द्रस्य महेन्द्रस्य सप्तपञ्चाशदधिकाष्टादशख्रिस्ताब्दीयदेश विदेशप्रसिद्ध भारतविद्रोहाग्रेसरस्य सेनानेविख्यातयशसो नृसिंहस्य श्रीकुँअरसिंहस्य तत्रभवता पूर्वजाना पुरोधसो गणकाश्च ।

अथैकदा श्रीसत्यनारायणपूजाप्रसङ्गेन कस्यचन गोपस्य गृहे गमनेन क्रुद्धेन श्रीकुँअरसिंहपित्रा साहबजादासिंहेनाधिक्षिप्तो मनस्वी महागणकः सुदर्शनः श्रीसुदर्शनपाठकः स्वकीयं सर्वस्वं गृहभूम्यादिकं कस्मैचिद् ब्राह्मणाय संकल्पितेन विधिना सम्प्रदाय आदाय च शरीरमात्र सपरिवारं पुना राज्ञा भूय, भूयोऽभ्यर्थितोऽपि स्ववंशजेभ्यः पौरोहित्यकरणे वंशहीनतारूप घोर शाप प्रदाय विहाय जगदीशपुर पारेशोण गयामण्डलान्तर्गत टिकारीराज्यमायात् ।

ततस्तस्य ज्योतिर्विद्याप्रभावितेन टिकारीराज्यमहाराजेन तस्मै प्रदत्तेऽप्येकस्मिन् ग्रामे टिकारीतो दक्षिणदिशि योजनषट्कपतिदेव राजधान्यधीशेन श्रीछत्रपतिसिंहेन नृसिंहेन देव सूर्यदेवमन्दिरोत्तरा दिशमधिष्ठितमाना नन्दपुरानामकं ग्राममभ्यर्थनयानीतो निवासचक्रे सुदर्शन-चक्रमिव सुदर्शनः ।

पुरा तत्र उदयपुरनिवासिनः सूर्यवंशीयराणावंशजाः केचन कारणेन केनचित् त्वा राजधानीमपहाय गयामण्डलान्तर्गत देवनगरीं राजधानीमकुर्वन् । तामेव देवनगरीमध्यासमानमखिललोककार्वं विनाशयतो

भासा भासयतो भगवतः श्रीभास्करस्यातीव प्राचीनतममन्दिरमस्ति, यदद्यापि रमणीयतां दधत् जनैर्दृश्यते मनोहरेण सूर्यकुण्डेन सह ।

'शून्यव्योमनभोरसेन्दुकरभूहीने द्वितीये युगे
माघे बाणतिथौ सिते गुरुदिने देवे दिनेशालयम् ।
आरेभे दृषदां चयै रचयितुं सौम्यादिलायां भवः
यस्यासीत्स नराधिपः प्रभुतयालोको विशोको भुवि ॥'

इत्यादिशिलालेखेन बहूनां पण्डितप्रकाण्डानां प्रातःस्मरणीयस्वर्गीयश्रीशिवकुमारशास्त्रिप्रभृतीनां च मतेन मन्दिरमिदमैलनृपतिनिर्मितमिति नैव खण्डयितुं शक्यम् ।

अथ ज्योतिर्विद्याप्रभावप्रभावितेन तेन जनपतिशिरेन नृसिंहेन सुदर्शनपाठकाय प्रदत्तामेकाधिकशतविग्रहां(बीघा मिता मिता भूमि सम्प्राप्य तत्पुत्रपौत्रा सानन्दमानन्दपुर्यामेव निवासञ्चक्रिरे । यतो भुविमल्लेऽस्मिन् ज्योतिर्विद्याया सदैव प्राधान्यमासीत्, यद्यपि लेखकस्य तत्र प्रवृत्तिर्नाभूत् ।

प्राचीनविचाराचारचरणप्रचारणचणस्य सुदर्शनपाठकस्य पष्ठपुरुषात् जयन्तीज्ञाने दिवाकरादृश्मिरिव दिवाकरात् लेखकः श्रीरुद्रदत्तपाठको विक्रमादित्यराज्यात् चतु सप्तत्यधिकोनविंशतितमे वर्षे ज्येष्ठमासस्यामायां तमायां जयन्तीदि यामादित्यवासर एव प्रादुरभूत् ।

सप्तवर्षदेशीयो वर्णमालामारभ्य वर्षाभ्यन्तरे सारस्वतव्याकरणमध्येतुं स्वजन्मभूमि समीपवर्ति - पाताल्गंगास्थित - ब्रह्मचारि - पाठशालाध्यापकस्य श्रीव्रजकिशोरमिश्रस्यान्तेवासमकरोत् । तत्र सारस्वतव्याकरणं निपुणमधीत्य गयास्थित - श्रीरामविनोदविद्यालयाध्यापक - श्रीमहावीरप्रसादमिश्र श्रीदेवराजमिश्राभ्यामधीत्य विहारसंस्कृतसमितेः साहित्याचार्यपरीक्षायामुत्तीर्णतां लेभे ।

अथ व्याकरणशास्त्रमध्येतुकामः कलिकातास्थित राजकीयसंस्कृत-

विद्यालयमहोध्याप महामहोपाध्याय श्रीहाराणचन्द्रशास्त्रिमहाशयात् पाणिनीयं व्याकरणमधीत्य व्याकरणतीर्थपरीक्षाञ्चोत्तीर्य ठाकुरप्रतापनारायणदेव-शर्म स्वर्णपदकं प्राप्तवान् ।

अथ महाप्रस्थानानन्तरं श्रीगुरोः महामहोपाध्याय श्रीकालीपदतर्काचार्य-महाशयात् न्यायादिशास्त्रञ्चाधीत्य कलिकातास्थ - श्रीईश्वरसंस्कृतविद्यालये प्रधानाध्यापकतामकरोत् । पुस्तकलेखने मनोऽभियोगं प्रदाय 'भारतीय-रत्नचरितम्' महता कौशल्येन विलिख्य संस्कृत साहित्ये इतिवृत्तस्याशिकीं पूर्तिमकरोदिति ।

आशासे, एतेन न केवलं भारतस्य, अपि तु विश्वस्य महानुपकारो भविष्यतीति ।

—श्रीअवधविहारी त्रिपाठी

व्याकरणाचार्य, काव्य-व्याकरणतीर्थः

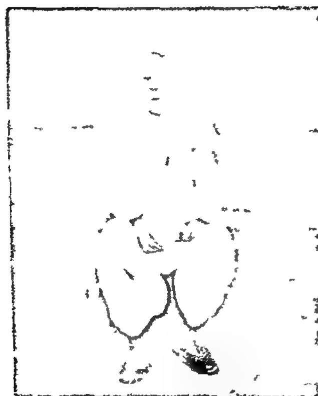
व्याकरणकेसरी, विद्यामार्तण्डः,

कार्यसमितिसदस्यश्च

पश्चिम वंग-राजकीय संस्कृतशिक्षा-परिषदः

कलकत्ता

लेखकस्य पूज्य पिता

स्वर्गीय पं० श्री दिवाकर पाठक:

समर्पणम्

स्वर्गतानामपि येषा वात्सल्यमधुनापि न विस्मर्यते
तेषामेव पूज्यपितृमहोदयाना चरणारविन्दयो
समर्प्यतेऽय ग्रन्थ —

तत्तनुजनुषा
रुद्रदत्त पाठकेन

आत्मनिवेदनम्

अयि सुरभारतीप्रेमपरिपूरितान्तःकरणाः सहृदयाः !

विदितमेव तत्रभवता भवता यथाधुनापि सर्वविद्यानिधेः संस्कृतभाषाया महत्त्वं न तथान्यस्याः कस्या अपि भाषायाः । किन्तु सर्वाङ्गपरिपूर्णाया अस्या महत्त्वं स्वीकुर्वाणा अपि विद्वांसोऽस्य सुरभारत्याः पठने पाठने लेखने च विमुखतामेवाद्धतीत्यपि नास्त्यविदितं कस्यापि विदुषः ।

हिन्द्यादिभाषायाः प्राधान्येऽप्यस्मिन् काले संस्कृतभाषाया पुस्तकस्यास्य लेखनस्य प्रथमं कारणं पूज्यस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीजगन्नाथपाठकस्य प्रेरणाप्रदानमेव । एकदा आहूयासौ स्वजन्मभूम्यानानन्दपुराया निवसन्तं मामकथयत् तात ! संस्कृतभाषायामेकमैतिहासिकं पुस्तकं लिख, यस्मिन् कस्यापि मान्यस्य वादस्य विचारस्य वा विरोधो न भवेत्, कथं सर्वप्रियं भवेदिति । 'भवतः शुभाशिषैव भवदीयामिच्छामवश्यमेव पूरयिष्यामी'ति वदन् नमस्कृत्य च तं पुस्तकलेखनाय स्वीयां स्वीकृतिमदाम् ।

किन्त्वेतद्वार्तायाः कियद्दिवसानन्तरमेव उदरव्याधिना नितरां भृशं पीडितोऽहं कथमिव भ्रातुरादेशपालनं भविष्यतीति चिन्ताकुलोऽभूवम् । मम जन्मभूमिवास्तव्याभ्यां भागवतप्रसाद-नागेश्वरमिश्रचिकित्सकाभ्यां कृतेऽपि महदुपचारे प्रदत्तान्यपि महार्घौषधेषु तत्र 'एक्स रे' प्रभृतिविविधाधुनिकयन्त्रानुसन्धानैः व्याधेः प्रशमनं नाभूत् । पुनः 'दावाखानाध्यक्षचन्द्रनन्दनसिंह'वया-स्य'प्रधानाध्यापकेन श्रीगुरुचरणपाठकेन रामप्रसाद रमणलालीयसंस्थान्यादिभिः शारीरं संचिकित्सार्थं कलिकातामहानगरं स्वधर्मपत्न्या पुत्रेण च सह गत्वा पत्रकारिकावत् कविराजप्रधानान् श्रीरवीन्द्रनाथचक्रवर्तिमहोदयादीनाम् सम्यक् चिकित्सामकारयम् । किन्तु महाव्याधिमुक्तताजनिततया प्रसन्नो नाभवम् ।

अनन्तरं सहसैव एकस्मिन्दिवसे सान्ध्यारातिकयसमये कलिकातास्थ-विवेकानन्दपथस्थित 'जयपुरिया-भवन देवालये' श्रीराधाकृष्णयुगलं संस्मृत्य 'नमामि नित्यमि'त्यादिग्रन्थादिमङ्गलाचरणात्मकं पद्यं निर्माय तद्गुण-कीर्तनं सता नमस्कारञ्च विधाय तारापुरीवर्णनमारब्धवान् ।

'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्' इति न्यायानुसारं विलिख्य दशपत्राणि तारापुरीवर्णनस्य श्रीदेवव्रतशास्त्रिणमदर्शयम् । विलोक्य परमां प्रसन्नतामापन्नो देवव्रतशास्त्री श्लाघ्योऽयं भवतः प्रयास इत्यकथयत् । तारापुरीवर्णनस्य कियन्तमनुच्छेदं पठित्वा श्रीअनघविहारी-त्रिपाठिमहाशयोऽपि परमां प्रसन्नतां प्रकटितवान् । ततो गुरुवर्याः महामहो-पाध्याय श्रीकालीपदतर्काचार्यमहाभागा अपि प्रभावतीविषादवर्णनं श्रुत्वा समीचीनोऽयं लेखः, एतादृगस्यैव कथायाः पद्यमेदानीं भारतेऽस्त्यावश्यकतेति कथयित्वा ग्रन्थलेखनाय मां प्रोत्साहितवन्तः । मम मित्रवर्याः श्रीजीवेश्वरशा-श्रीरमाकान्तशास्त्रि श्रीकान्तशास्त्रिप्रभृतयोऽपि ग्रन्थलेखनस्य पूर्णं समर्थनं हृदयेन कृतवन्तः ।

किन्तु 'श्रेयांसि बहु विघ्नानि' भवन्ति । प्रथमलेखसमाप्तेः पूर्वमेव परमधार्मिकस्य श्रीपूरणमल्लजयपुरिया महोदयस्य सहसा महा-प्रस्थानं महाक्लेशायाभूत् । कथमपि समाप्य ग्रन्थस्य प्रथमलेखनं यावद् द्वितीयलेखारम्भं विचारयन्नासम, तावदेव आसन्नप्रसवा मम पुत्रवधू रोगाक्रान्ता सती गयायां स्त्री चिकित्सालये प्रविष्टेति वृत्तं प्राप्तम् । ततः श्रीघ्रं कलिकातातोऽहं गयां गतः । तत्रैव द्वितीयलेखारम्भ-मप्यकरोम् । द्विमासं यावत् जीवन मरणाभ्यां समामं कुर्वन्ती मत्पुत्रवधू माधुरीनाम्नीमेका कन्या सत्वाऽऽरोग्यता लेभे ।

पुनः स्वजीविकाकार्यार्थं कलिकातानगरमगाम् । सहसैकस्मिन् प्रातःकाले वात्सल्यपरिपूर्णचेतसः श्रीगजाधरजयपुरिया-महाशयस्य स्वर्गारोहणमवलोक्य कियन्ति विघ्नानि ग्रन्थलेखने भविष्यन्तीति विचार्य चिन्तासागरे निमग्नः । तत एकदा चि० बाबूलालजयपुरिया मामाहूय उवाच—'गयातस्तैलयानेन

गेहं गच्छन्ती भवतो धर्मपत्नी नितरामाहता भूत्वा स्त्री-चिकित्सालये प्रविष्टेति गयास्थः श्रीरामलालजयपुरिया सूचितवानिदानीं दूरध्वनियन्त्रेण । अतो भवान् यथाशीघ्रं वायुयानेन गयां गच्छत्विति । ससम्भ्रमेवाहं गयां गत्वा स्त्री-चिकित्सालये भिन्नोत्तमाङ्गां मूर्च्छितां धर्मपत्नीमवलोक्य 'रामाविरहजं दुःखं जानाति रघुनन्दनः' इति मनसि विचारितवान् । कृते बहुविधोपचारे दिनचतुष्टयानन्तरं सा मूर्च्छां परित्यज्य स्वस्थाऽभवत् । पुनः किञ्चित् स्वस्थां तां स्वगेहे संस्थाप्य कञ्चित्कालानन्तरतः स्वकर्मणि दत्तावधानोऽभवम् ।

अनन्तरं स्वग्रामे व्याप्तायां महामार्यां स्वज्येष्ठभ्रातुः ग्रन्थलेखनाय आदेशप्रदातुः श्रीजगन्नाथपाठकस्य महाप्रस्थानं मद्धृत्क्लेशकरमभूत् । स च मुद्रितमिमं ग्रन्थं नैव ददर्शेत्यहो विधेर्वैचित्र्यम् ।

'सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति' इति न्यायानुसारं दरिद्रसार्थस्य मम विनिशान्तशयनम् आच्छिद्य समापितस्य विशालस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनकार्यं दुष्करमेवाभूत् । एकस्मिन् दिवसे प्रचलन्त्यां ग्रन्थप्रकाशनवार्तायां श्रेष्ठिप्रवरो मंगतूरामजयपुरिया-महोदयः स्वेच्छया सार्धद्विशतमुद्राः ग्रन्थप्रकाशनार्थं प्रदाय सर्वप्रथमं ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि मामग्रेसरं चकार । पुनः ज्येष्ठभगिनीकल्पा कश्मीर-निवासिनी श्रीमती सुभद्रादेवी हानसामहाशया स्वयं द्विशतपरिमिता मुद्राः प्रदाय अन्येभ्यः सज्जनेभ्यश्च सार्धत्रिशतमिता मुद्राः प्रदापयित्वा महत् साहाय्यमुत्साहवर्धनञ्च कृतवतीति कदापि नैव विस्मरिष्यामि । श्रीलराम-बनवारीलालजयपुरियाप्रभृतयोऽपि यथोत्साहं साहाय्यं चक्रुः । श्रीभगवान-दत्तजोशीमहोदयानुरोधात् श्रीगोविन्दलालझावाड-श्रीबाबूलालजालानावपि साहाय्यं प्रदत्तवन्तौ ।

'भवतः पुस्तकस्यास्य प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमवश्यमेव करिष्यामः कारयिष्यामश्च, द्वित्रिदिवसानन्तरं भवता दूरध्वनियन्त्रेण वार्तालापो विधातव्यः साक्षात्कारो वा' इति कथयित्वा पुनः पुनः प्रतारकैर्धनिकम्मन्यैः सहापि मम साक्षात्कारोऽभूत् । केवलं मधुरभाषिणस्ते कथमत्र विस्मरणीयाः ! ये पुनः कर्मणा मनसा वाचा अर्थेन वा पुस्तकस्यास्य लेखने प्रकाशने च किञ्चिदपि साहाय्यं विहितवन्तः, तान्प्रत्यहं तु नितरां विनम्रोऽस्मि ।

लक्ष्यैकदृष्टयो लक्षणैकदृष्टयो वैयाकरणा इव दूषणैकदृष्टयो भूषणैकदृष्टयो द्विविधा आलोचकाश्चापि भवन्ति। अथ च कल्पनासमुद्भवमन्थितो ग्रन्थो नैव चारुतापदमाधास्यतीति कथयन्ति स्म कतिपये मम हितैषिणः। तान् सर्वान् प्रति 'उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' इति भारविवचनमेव पर्याप्तम्। ग्रन्थलेखनस्य ममायं प्रथमः प्रयासः। यद्यत्र काप्यशुद्धिः स्यात्, सा तु विद्वद्भिः क्षन्तव्या।

अद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकभगवच्छ्रीशंकराचार्य - साम्प्रदायिक - बुद्धगया-मठाध्यक्षैः श्रीसत्यानन्दस्वामिपादैः प्रदत्त सत्प्रियमाशीर्वचनमात्मनः प्रबलं सम्बलं मन्ये। स्वीयाशीर्वादं प्रदाय तत्रस्थ एव महापण्डितः श्रीजगल्लालत्रिपाठिमहाशयः, गयास्थः श्रीविष्णुवल्लभशास्त्रिमहोदयः, काशीस्थोदासीनसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकः एम॰ ए॰ न्याय वेदान्त-साहित्याचार्योपाधिभाक् श्रीगोविन्दनरहरिवैजापुरकरमहोदयश्च ग्रन्थ-प्रकाशनसम्पादनादि कर्मणि महत् साहाय्यं विहितवन्त इत्यपि न विस्मरिष्यते।

अनन्तरं सदैव मम छन्दोऽनुवर्तिन सोदरभ्रातृकल्पं श्रीराजेश्वर-शर्माणं कदापि नैव विस्मरिष्यामि, यो हि सदैव ममास्वस्थताकाले प्रतिनिधि-र्भूत्वा मञ्जीविकाकार्यं चकार। अवधेशशर्मापि यथासमय महान्तं साहाय्यं ग्रन्थप्रकाशनादिकर्मणि चकारेत्यप्यविस्मरणीयमेव। शेषे पूज्य-पितृव्यौ व्रजराजशर्म-सर्वेश्वरशर्माणौ नमस्कुर्वन्, कनिष्ठभ्रातरौ गणेशदत्त-शिवदत्तशर्माणौ भ्रातृपुत्रान् अयोध्याप्रसादोपेन्द्राशोककुमारांश्च शुभाशिषा संवर्धयन् भगवन्त वासुदेव प्रार्थये यदिमे दीर्घायुषो भूत्वा ग्रन्थमिमं पठन्तु पाठयन्तु च सर्वेभ्यः सुतराम्। ग्रन्थप्रकाशनविधौ आयुष्मता मत्तनुजनुषा *श्रीराजवल्लभपाठकेन यावान् श्रमः* कृतस्तदर्थं तं पुनःपुनराशीर्भिः संयोजयामि। यद्ययमेतादृशं महान्त श्रमं नाकरिष्यत्तदा ग्रन्थोऽयमद्यापि पाठकेभ्य उपायनीकर्तुमसमर्थः स्याम्। मनोहरप्रेसयन्त्रालयाध्यक्षाः कर्मचारिणश्चापि अस्यातिशीघ्रप्रकाशनविधौ नितरां धन्यवादार्हा इतिशम्।

काशी
राष्ट्रनायक-नेहरू-जयन्ती
१४-११-'६२

विद्वच्चरणसेवकः-
श्रीरुद्रदत्तपाठकः

अनुक्रमः

प्रथमो भागः

भारतीय-रत्नचारितम्

नमामि नित्यं जगतामधीश्वरं विशुद्धभक्त्या भगवन्तमीश्वरम् ।
सर्वोद्भवस्थाननिरोधकारणं सनातनं तं विमलं परात्परम् ॥ १ ॥
गुणान् प्रशंसन्ति समन्तभूता कुर्वन्ति निन्दाञ्च परान्तरा ।
गताभिनाच्छादितविद्रूपास्तिष्ठन्तु दूरे सदयं जनास्ते ॥ २ ॥
परापनादाय प्रवृत्तचित्ता परोपकाराय निरुद्यमा ये ।
पयासुनामा विषपूर्णकुम्भास्तिष्ठन्तु दूरे सदयं जनास्ते ॥ ३ ॥
परापवादाश्रितजन्ममार्गं प्रविश्य माद्यन्ति शरीरभाजम् ।
एवंविधा ये मशकानुरूपास्तिष्ठन्तु दूरे सदयं जनास्ते ॥ ४ ॥
ज्वलन्ति कुप्यन्ति परस्य कीर्त्या स्वकीयकीर्त्या स्वतः हर्षिता ये ।
श्मशानसमा श्वानरसात्मका ये तिष्ठन्तु दूरे सदयं जनास्ते ॥ ५ ॥
वहि स्वरूपेण सुसाधुरूपा अन्तर्गता वह्निशिखानुमाना ।
यथानुरूपा स्वतः सर्वभूता च तिष्ठन्तु दूरे सदयं जनास्ते ॥ ६ ॥
श्रेयस्करं परगुणं परमाणुमात्र
मेरुप्रमाणं मनुते तनुते जगत्सु ॥
यात्रा हृदाद्य वपुषा यतते शुभार्थम्
तं विश्वपूज्यपुरुषं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

यत्नो पतत्यपि करोति परोपकार-
मात्मार्पणञ्च कुरुते जगतां हिताय ।।
जिह्वाग्रवर्ति खलु यस्य हरेश्चरित्रं
तं विश्वपूजितनरं शरणं प्रपद्ये ।। ८ ।।
वाचा यदेव कथितं कुरुते तदेव
स्वप्नेऽपि नेच्छति कदापि परापकारम् ।।
आत्मोपमञ्च मनुते खलु विश्वमात्रं
तं विश्ववन्द्यचरणं शरणं प्रपद्ये ।। ९ ।।
सत्सङ्गमे खलु यियन्ति दिनानि येषां
लोकोपकारकरणे भजते सदैव ।।
मोहाब्धिमन्थनविधौ निल मन्दरा ये
तेषां पदाम्बुजरजः शिरसा बिभर्मि ।।१०।।
परापवादाय न कल्पते यो
गुणं स्वकीयं समये व्यनक्ति ।।
एवंविधं सत्पुरुषं महान्तं
नमाम्यहं भूमिगतेन मूर्ध्ना ।।११।।

तारापुरी-वर्णनम्

अस्ति विराट्पुरुषस्य भगवतो वासुदेवस्य पादाङ्गुष्ठविनिर्गताया: ब्रह्माण्डेश्वरस्य शिरोलङ्कारत्वमापन्नाया भगीरथस्य तपस: फल स्वरूपाया: त्रिदशमुनिजननिषेवितसलिलाया विविधदेशाननुगम्य हिमवत: प्रभूताया वसुधामौक्तिकहारसमानाया: सगरसन्ततिस्वर्गं सम्पादितवत्यास्त्रैलोक्यपावनजलपरिप्लुतिताया हंसकारण्डवादिपक्षिगण निषेविताया: सागरमभि गमनं कुर्वन्त्यास्तत्र भवत्या भागीरथ्यास्तटे तारापुरी नाम नगरी।

यत्र गगनचुम्बीनि श्वेतरक्तपीतहरितनीलश्यामादिवर्णनिर्मितानि ध्वजपताकातोरणोपशोभितानि घण्टानकढक्कादुन्दुभिमृदङ्गशङ्खादिविनिनादितानि शतशः समागतानां बालवृद्धयुवनारीजनानां महता सम्मर्देन भगवन्नामसङ्कीर्तनकारिणां सङ्कीर्तनेन गायकानां स्वरलयतालमूर्च्छनादिसहितेन गानेन, क्वचित्तु सामागमपाठिनां विप्राणां शुद्धोच्चारितवेदपाठेन महाभारतपुराणादिकथावाचकानां भगवत्कथाप्रवचनेन निर्धूमाङ्गारभरितधूपदानप्रदत्तमहासुगन्धित-धूपोत्थितेन धूमेन घृतपूरितनानावर्तिकासहितानां स्वर्णरजतपित्त-लादिविनिर्मितानां दीपानां प्रकाशेन गङ्गाजलपरिपूर्णानां विविध-चित्रितानां कलशानां शृङ्गारकाणाञ्च समुदायेन श्वेतरक्तपीतहरित-विद्युद्वर्तिकानां महाप्रकाशेन परिपूरितानि मन्दिराणि वर्तन्ते।

सन्ति चैतेषु स्वर्णरजतपित्तलाद्यष्टधातुविनिर्मिताः पीतकौशेयवस्त्रपरिधानसम्पन्ना हारकेयूरकटककवलयाङ्गदादिविविधालङ्कारालङ्कृताः स्वर्णरजतादिसिंहासनाधीना-श्चमरच्छत्रोपशोभिता रत्नाष्टापदविनिर्मित-

मुकुटमण्डिता शास्त्रोक्तेन विधिना समर्च्यं सम्पूज्यमाना देवाना देवीनाञ्च मूर्तय ।

येषु पर्वयात्रामहोत्सवेषु भूते महति जनसम्मर्दे व्यवस्थाकरणार्थं दण्डधारिणो राजपुरुषा समागच्छन्ति, स्वयमेवकाश्च विविधा सेवा प्रकुर्वन्ति ।

सन्ति च तारापुर्यां बौद्धजैनमिस्रपारसीक्मुहम्मदीयशिन्तोखिस्ता दीनामप्युपासनागाराणि, येष्वपि समये भवति महान् जनसम्मर्द, समागच्छन्ति च तत्तद्धर्मावलम्बिन ।

तारापुर्यां प्रतिपर्व गङ्गाम्नानार्थिना सम्भूत महति जनसम्मर्दे समुपस्थिते महति जनसमुदाये न महान् कोलाहलो जायते ।

वेदवेदान्तकाव्यसाङ्ख्यमीमांसाधर्मशास्त्रव्याकरणन्याययोगादिशास्त्राध्यापननिष्णाता प्रतियादिपराजयकर्मणि दक्षा सर्वशास्त्रनिष्णाता देशगौरवभूता शास्त्रचिन्तनविचारतदनुदलदर्शपौर्णमासादिभिर्देवपितृयाजका सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपनित्यश्वनदेवपूजनवलिवैश्वदेवकर्मरुलग्ना "तृप्यन्ता स्वधा, या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता" इत्यादिवाक्योच्चारणमहरह कुर्वन्तो ब्राह्मणवृत्त्यैव यत्किञ्चिदायाति, तेनैव कथंकथञ्चित् स्वजीविकामञ्चालका शास्त्राणा विचारे सन्नद्धा तत्त्वार्थचिन्तने वर्त्तमाना परलोकाकाङ्क्षीता धर्मे वर्त्तमतयो देवदर्शने श्रद्धावन्ता "ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्ये"ति विचारे सदैव तत्परा गणपतिशिवविष्णुशक्तिसूर्यसमाराधका भस्मत्रिपुण्ड्रो र्ध्वपुण्ड्रविराजितमस्तका श्वेतधौतोत्तरीयमात्रपरिधारका मूर्तिमद् ब्राह्मण्यमिव विचरन्तो गङ्गाम्नायिनो जीर्णशीर्णगृहनिवासिन, प्रायेण रात्रौ बुभुक्षिता अर्धबुभुक्षिता शीतकाले कम्बलाद्यावरणरहिताः सम्प्राप्ते कन्योद्वाहसमये द्रव्याभावाद् व्याकुलीभूता. सर्वेषा श्रद्धाभाजनानि परमास्तिका सत्यवादिनो महापण्डिताश्च ब्राह्मणा निवसन्ति तारापुर्याम् ।

एवंविधेषु महापण्डितेषु केचन राजसकाशाद्यातवृत्तय केनापि प्रकारेण स्वजीविकां सञ्चालयन्ति निवसन्ति च स्वकीयेषु गृहेषु मासिकशुल्कं प्रदाय परकीयेषु भवनेषु च ।

अन्ये संवर्धितकेशश्मश्रुधारका रक्तचन्दनरक्तवस्त्रालङ्कृता आग्रायैव ख्याति शास्त्र ख्यानि शास्त्रपारंगमन्या किञ्चिदपि शास्त्रमजानन्त शास्त्रिणा षडङ्गमप्यदृष्ट्वाऽपि वैदिका उपाध्याया जन्मप्रभृति कदापि वेददर्शनमकृत्वाऽपि आचार्यपदवाच्याऽपर विदेशीयभाषाध्ययनाध्यापने मलेच्छा वा न्यायालयेषु न्यायाधीशवाक्कीलादिकार्यकारका स्वयोग्यतानुकूलं सम्प्राप्य मासिकवेतनं न्यायालयेषु कार्यकारका भोजनालये महाभोजनालये वा सर्वजातिपाचितान्नभोजका भूत्वा मद्यं विविधविहारं कुर्वन्त प्रातश्चाहाचमनाय-चुरुटाभिधान-कुक्कुटाण्ड प्रातराशञ्च विधाय स्वगृहाणि भरन्ता मदमत्ता सर्वदेशमनुयाति समुद्रयायिभि कन्याभि सह प्रेमविवाहं आत्मीयविवाहं वा समाचरन्ता ब्राह्मणब्रुवाश्च निवसन्ति तारापुर्याम् ।

तथा चान्ये स्वजातिकार्यं पात्रकषायकादिकर्मकारकास्तैल यानवाष्पयानविद्युद्यानादीनां सञ्चालका गन्त्रीणां यानानां संस्कारका यानेषु गत्वा दूरवर्तिमार्गशुल्कमादाय प्रवेशपत्रप्रदातार स्वोदरपूर्त्यर्थं सर्वविधकर्म कर्तुं समुद्यताश्च ब्राह्मणा निवसन्ति तारापुर्याम् । अपरे च केचन तत्र बहुविधं व्यापारं कृत्वा सम्प्राप्तबहुधना रमणीयतमगगनचुम्बिभवनानि निर्माय बहुभृत्यै सेव्यमाना बहुवैभवसम्पन्ना सामोदं निवसन्ति ।

देशजातिगोब्राह्मणाश्रितजनप्रतिपालका सत्यदयादमदानादिधर्मसंलग्नमतय सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपदेवपूजनादिकर्मकारका देशधर्मरक्षार्थं विविधाधुनिकयुद्धकर्मकुशला बहुविधशस्त्रसञ्चालननिपुणा उन्नतललाटा आयतवक्षसा वृषभस्कन्धा सुपुष्टभुजा बहुविधयागादिकर्मणि वर्तमाना वंशमर्यादारक्षका क्षत्रिया निवसन्ति तारापुर्याम् ।

अपरे गोब्राह्मणदेववृत्त्यपहारका आश्रिताना क्लेशप्रदातारः पूर्वं कार्यं कारयित्वाऽपि वेतनप्रदानसमये कलह कुर्वाणा विदेशीयवेषधारकाः सर्वदेशसर्वजातिसमुद्भवाभिः कन्याभिः सह कदापि ब्राह्मविवाहं कदापि प्रेमविवाह कदापि राक्षसविवाहमपि कुर्वन्तो न्यायाधीशसकाशात्प्राप्तप्रमाणविवाहन्तु बहुधा कुर्वन्तः सर्वविधमासभक्षणे सुप्रसन्ना, स्वकीय वेदशास्त्रसम्मत ज्ञान कर्मापहाय राज्य प्रजापालनादिकञ्च दूरे परित्यज्य विटनटवारनारीपरायणा सर्वदा मद्यपानादिकं कुर्वन्तो वैदिकधर्मविहीनाः स्वेच्छया धर्मकारका गोब्राह्मणाश्रितसाधुबालस्त्रीहननेऽपि निर्लज्जा वस्त्रादियन्त्राण्यन्ना दधिक्षीरलवणलौहतैलादिविविधद्रव्यविक्रेतारः सर्वजातिपाचितान्न-भोजकाश्चपान कुर्वन्तो वेदशास्त्रोपनिषदा पठनं विहाय विदेशीयभाषापठनकुशला राज्यविस्तारकर्मापहाय कार्यापणैकनीकरणतत्परा विलासप्रिया भोजनालयमहाभोजनालयेषु सदैव भोजका रात्रौ पीत्वा मद्यं सानन्द विहरन्तो मदमत्ता गीतलास्यादिनिरता विदेशोद्भवाभिर्विट्नारीजनसुलभलज्जाभिर्वारनारीसमाभिर्ललनाभिः सम विविधा क्रीडा कुर्वन्तः कतिपयचाटुकारैः सह श्वेताङ्गवेषं विधाय विहाय भारतीयतीर्थयात्रा वायुयानेन विदेश गच्छन्तः शूरा वृषभाख्या ताडने वीरा ब्राह्मणक्षेत्रद्रव्यापहरणे कुशलाः स्वकार्यसाधने पालकाश्चाटुकाराणाम्, भोजका धूर्तानाम् अनुरक्ता विदेशोद्भवासु ललनासु श्रोतारो वाद्ययन्त्रनिःसृतग्राम्यगीताना स्वदेशे केचन तैलयानेन भ्रमन्तः क्षत्रिया निवसन्ति तारापुर्याम् ।

यस्मिन्नपि केचन गङ्गास्नानसन्ध्यावन्दनगायत्रीजपदेवदर्शनपूजनविप्रवन्दनकर्मसंलग्ना, स्वकुलक्रमागताचारधर्मकारका भगवद्भक्ता मन्दिरादिनिर्माणतत्परा अतिथिसाधुब्राह्मणसेवका दीनानाथेभ्यो धनप्रदातारः परमास्तिका न्यायागतद्रव्येण स्वजीविकासञ्चालका धर्मपूर्वकव्यापारकारकाश्चन्दनालङ्कृतललाटाः शिखासूत्रपरिशोभिताः परमोदाराः परमास्तिका निवसन्ति तत्र ।

अन्ये येन केनाप्युपायेन धनसङ्ग्रहणतत्परा अनेकानेकनिर्धनानाथ जनक्लेशप्रदातार स्वकीय धर्मकर्मादिकमपहाय परद्रव्यापहरण कुशला बहुविधव्यापारसंलग्ना परवञ्चनपरपीडनगोह्यसुवर्णतैलमद्यचर्म-लवणादिव्यापारनिरता विद्युत्प्रकाशविद्युद्व्यजनवाद्ययन्त्रजलनालिका-गवाक्षादिपरिशोभितेषु श्रेष्ठतमश्वेतकृष्णचित्रविचित्रोपलेष्टकादिनिर्मितेषु प्रासादेषु निवासिनो वणिजो निवसन्ति यत्र ।

एतया व्यापारिणा वणिजा वस्त्रयन्त्रगोधूमयन्त्रतैलतण्डुललोह-शीशकप्लास्टिकचर्मकृत्रिमदुग्धघृतकांसलेपनीविद्युदुपकरणप्रस्तरकाष्ठसु-वर्णरजतलौहसूत्रादिनिर्माणयन्त्रशलाका शुष्कफलखण्डशर्कराहारमिष्ट प्रपानकौषधिपादत्राणाभ्रकरवरधूम्रपानवस्तुरज्जुतैलयानपादयानादीनां बृह-ल्लघूनि सञ्चालकोपसञ्चालकान्वितानि यन्त्राणि च प्रचलन्त्यहोरात्रमेव तारापुर्याम् ।

एतेषु यन्त्रेषु लक्षशो जना कार्यं कुर्वन्ति महता परिश्रमेण ।

अपरे विविधव्यापाराणामायद्रव्ये भागप्राप्त्यर्थं बहुभिर्व्यापारिभि सह मिलित्वा निमितसंयुक्तैकव्यापारव्यापाराप्तधना स्वर्णरजत ताम्रपित्तललौहालसीसकादिवस्तून्यदृष्ट्वाऽपि द्यूतरूपेण व्यापारं कुर्वन्तो लाभे महामोदमापन्ना हानौ दुःखितास्तदर्थं कृतमहाकोलाहलाश्च वैश्यादयो व्यापारिणो निवसन्ति तत्रोच्चप्रासादेषु कतिपयप्रकोष्ठानि सम्प्राप्य प्रदत्तमासिकशुल्कानि ।

कश्चित् सुवर्णरजतताम्रलौहशुक्तिरत्नालङ्कारवस्त्रान्नखाद्यान्नमिष्टान्न सर्वविधानवीननोपयोगिवस्तूनां विक्रेतारो वस्तूनां विक्रयार्थं सङ्घटन कर्मकृत्स्वोभयत्र सम्प्राप्तधना (मध्ये द्विदलयोर्मध्ये मूसलचन्दा इव विराजमाना) दलालापरनामका बहुमूल्याभरणाच्छादितशरीरा धृतस्वच्छवस्त्रा घातितगोचर्मनिर्मितपादत्राणालङ्कृतपादा समुन्नतभवन निवासिनो व्यापारिणो निवसन्ति तत्र तारापुर्याम् ।

क्वचन पितृपितामहादिनिर्मितोन्नतबहुभवननिवासिभ्य भाटिक-शुल्करूपाणि बहुधनानि सम्प्राप्य तैरेव स्वजीविका सुखेन सञ्चालयन्तो निवसन्ति तत्र ।

कतिपयवैश्यादयो व्यापारिणो भोजनालय महाभोजनालय वा संस्थाप्य तत्र भोजनकर्तृभ्यो द्विगुण चतुर्गुण वा भोजनमूल्यमवाप्य तत्रैव स्वजीवन यापयन्तो निवसन्ति महानगर्यामत्र ।

यत्र च शूद्रास्त्रिवर्णसेवका वेदशास्त्रगुरुवृद्धादिसमादरकर्तारः, कुलक्रमागतधर्मप्रदत्तचित्ता शुद्धमतया धार्मिका परमास्तिकाश्च निवसन्ति तत्र तारापुर्याम् ।

अन्ये भालशोभितकाश्मीरचन्दना यज्ञोपवीतालङ्कृतस्कन्धा मृतपुराणोत्सर्गसमयेऽपि परस्परं वार्त्तां कुर्वन्तो 'ब्राह्मणा वयम्, क्षत्रिया-वयमि'ति ब्रुवाणा शर्मवर्मत्युपाधिभाज सर्वकर्मलग्ना ऊर्ध्वाधोव-स्त्रालङ्कृतदेहा कुलक्रमागतसदाचार कुर्वन्त अकुर्वन्तश्च शूद्रा निवसन्ति यत्र ।

वेदशास्त्रगुरुवृद्धसाधुसन्न्यासिप्रभृतिनिन्दका स्वसमये सर्वजन-समादरकर्तारः सर्वधर्मपरिपालकाश्च भवन्त उच्चाधिकारिणश्च गता, समर्थाः स्त्रियश्चापि व्यायामेन विराजमाना भुजा यथाप्रवचना दिश कुर्वन्त सर्वाङ्गे भस्म विलिप्य वर्द्धितकेशश्मश्रव 'सिद्धा वय यथाकालका वयमि'त्युच्चैः समुद्घोषयन्तश्च विचरन्ति, नि सरन्ति विहरन्ति विराजन्ति भ्रमन्ति गायन्ति च तारापुर्याम् ।

अपरे चलचित्रदर्शनार्थमत्र चलचित्रमहागारेषु चलचित्र-दर्शनप्रवेशपत्रप्राप्त्यर्थं वर्षायामातपे शरीरारक्षिकर्मणि शीते च दण्डायमानास्तिष्ठन्ति । तत्र सहस्रशः मानवानां मध्ये येन केन परस्परं विवदमाना दृष्टारोऽपि दण्डादण्डि केशाकेशि कुर्वाणा अपराह्णे समुपान्तश्चलचित्रदर्शनानन्तरं मित्रवानरन्तः दृश्यतनं भ्रमन्ति गायन्ति नृत्यन्ति सुरापानं कुर्वन्ति खेलन्ति सम्मिलिताश्चर्यसम्वारि-

धारका समये त एव रात्रौ दिवा मध्याह्ने सायं वा मार्गे यान्तीनां कुलवधूटीनां कुमारीणामध्ययनशीलानां छात्रीणामन्यासां वा कासाञ्चिन्नारीणां दर्शनं कृत्वा स्वरलयतालमूर्च्छनाविहीनं ग्राम्यं गीतं गायन्ति हस्ततालपूर्वकं महाट्टहासं कुर्वाणा व्यर्थमप्रलापं कुर्वन्ति वदन्ति च किमपि ग्राम्यवार्ताम्, तथा मार्गे भ्रमद्भिः प्रहरिभिर्निधृताः सन्तस्ते कारागारवासमनुभवनमपि कुर्वन्ति । किन्तु नास्ति तेषां मनसि काऽपि लज्जा भयं वा पुनः निःसृत्य कारागारात्तमेवाचारं कुर्वन्तो भ्रमन्ति निवसन्ति च सामान्यतस्तारापुर्याम् ।

बहवो जनाश्चौरकर्माणि दत्तचित्ता गङ्गास्नानार्थं देवदर्शनार्थं वा यान्तीनां भक्तिपरिपूरितमानसानां कुलवधूनां भूषणादिकमपहरन्तो धूतकर्मनिरताश्च भवन्ति महानगर्यां तारापुर्याम् ।

केचन वाष्पयानतैलयानधूम्रयानविद्युद्यानादीनां विश्रामस्थानेषु पर्यटनमहास्थानादिषु वा भूरि महति जनसम्मर्दे स्त्रीणां कटितः कञ्चुकीतश्चापि द्रव्यादिकमपहरन्त्यन्यं व्यापारमपरं निधाय रात्रौ स्वगृहं गच्छन्तो व्यापारिणः ग्रन्थ्यां वस्त्रे वा छुरिकाघातं कुर्वन्तोऽपरे तैलयानद्वारा भ्रमन्तो महाचौरा दृष्ट्वा कश्चिद् धनिकं द्रव्यान्वितं प्रविश्य वा नैकं नालिकास्त्रप्रहारं कृत्वा द्रव्यं प्रगृह्य पलायमाना भवन्ति तारापुर्याम् ।

अथ चापरे केचन महाधूर्तास्तारापुर्यां समागतान्नवीनान् पुरुषान् मधुरालापैः स्ववशवर्तिनो विधाय 'गच्छन्तु भवन्तोऽस्माभिः सह, सर्वा व्यवस्था भवतां सौकर्याय करिष्यामो वयमि'ति कथयित्वा ग्रामस्य च काञ्चित्सङ्कीर्णां प्रतोलीं नीत्वा सर्वस्वहरणं कृत्वा पलायमानाः 'शूरा वयम्, बुद्धिमन्तो वयम्, कृतकार्या वयमि'ति पुनः पुनः परस्परं समुद्घोषयन्ति तत्र ।

अन्ये केचन वाष्पयानविश्रामालयेषु स्वगृहादियात्राकरणार्थिनां सम्भूते महति जनसम्मर्दे कस्याञ्चित्सन्निधे गत्वा सविनयं "कथं भवन्तः क्लेशभाजो भविष्यन्ति ? दीयतां द्रव्यम्, यानप्रवेशपत्रमानीय वयं

याने सावकाशं समुपवेशयिष्यामो भवत" इति कथयित्वा द्रव्यमादाय
पलायिता भवन्ति नाम तत्र ।

अन्ये च ज्ञानरहिताः कुमारीः कदाचिद्युवतीरपि मधुरालापैः
प्रलोभ्य ताभिर्व्यभिचारं कारयित्वा गृहीत्वा च व्यभिचारागतं द्रव्यं
सामोदा निवसन्ति तारापुर्याम् ।

केचन महाधूर्ताः स्वर्णरजतताम्रलौहादिवस्तुविनये बहुविधच्छलैः
स्वकार्यसाधनं कृत्वा धूर्तान्पराजयन्ते ।

कतिपयमानवाः सर्वविधदुराचारकरणार्थं तत्परा अपि स्वकार्य-
साधनार्थं कदापि धार्मिकाः समाजसुधारका अबलाश्रमविधवाश्रमादि-
सञ्चालकाः समाजवादिनो वर्गवादिनो राष्ट्रसेवकाः स्वदेशभक्ता
ब्राह्मणगुरुदेवपूजका भगवन्नामसङ्कीर्तनकारका भागवतादिकथा-
श्रोतारो गङ्गास्नायिनो वा भूत्वा नटा इव विविधवेषधारका विचरन्ति
तारापुर्याम् नास्ति तेषां कापि जातिः, कोऽपि धर्मः, सदाचारः, निश्चितो
विचारः, सत्यवादित्वम्, गृहचिन्ता, गुरुपितृमातृवृद्धजनसेवाभिलाषा,
लोकनिन्दाभयम्, ब्राह्मणस्त्रीबालगोविधवासमिनादीनां हननेऽपि
लज्जा, पूज्यपूजाव्यतिक्रमे दोषोऽपूज्यपूजने च विचारः, गङ्गास्नानदेव-
दर्शने च श्रद्धा, दर्शपौर्णमासचातुर्मास्यचान्द्रायणपितृमातृश्राद्ध-
ब्राह्मणभोजनगोरक्षणादिषु मतिः, ग्राह्याग्राह्यस्पर्शास्पर्शविचारश्च । किन्तु
समये स्वकार्यसाधनार्थं 'परमधार्मिका वयम्, ब्राह्मणा वयम्, भृतयशोप-
र्जिता वयम्, सनातनधर्मावलम्बिनो वयम्, क्षत्रिया वयम्, वैश्या वयम्,
शूद्रा वयम्, साधुब्राह्मणादिभक्ता वयमिति ब्रुवन्तो महाधूर्ताः स्वार्थ-
साधका निवसन्ति तत्र ।

एतेऽपि कदापि 'लोककल्याणार्थं यज्ञं कारयिष्यामो वयमि'ति
सर्वत्रोद्घोषणं कृत्वा द्रव्यसञ्चयं विधाय येन केनापि प्रकारेण यज्ञादि-
कर्म कारयित्वा स्वार्थसाधनं सदैव कुर्वन्ति तारापुर्याम् ।

अन्ये केचन चर्चरशब्दभाजश्चणकान् वंशपात्रे निधाय तत्पात्रं रज्ज्वा गले लम्बायमानं कृत्वा 'गृह्णन्तु चणकाः' इति शब्दमुच्चारयन्त श्चणकप्रशंसापरिपूर्णं किन्तु स्वरलयतालमूर्च्छनारहितं गानं कुर्वन्त स्तारापुर्यां चणकविक्रेतारो जना भ्रमन्ति।

ग्रामं ग्रामं विविधद्रव्यविक्रेतारश्च केचन मानवास्तारापुर्यां द्रव्याणि स्कन्धे शिरसि वा समुत्थाप्य भ्रमन्तस्तत्र तत्र प्रतोल्यां 'गृह्णन्तु विविधानि द्रव्याणी'ति उच्चैर्महान्तं चीत्कारं कुर्वन्ति, येन विचारशीलानामध्यापकानां विद्यार्थिनां विदुषां वैज्ञानिकानाञ्च सहसा ध्यानभङ्गः समुपजायते।

अन्ये च समानविरोधिनो मानवा यानौ कदापि कलहायमाना महान्तं कोलाहलं प्रकुर्वन्ति, उच्छालयन्ति च स्वविरोधिनं प्रति-प्रस्तरेष्टकादिखण्डान् क्षारजलपरिपूर्णानि शीशकपात्राणि च। किन्तु तेषां सङ्ग्रामे परस्परं कलहकारिणां कस्यापि कापि क्षतिर्नैव जायते, भवति च निद्राभङ्गोऽवश्यमेव तारापुरीनिवासिनां सभ्यानाम्। तेषां युद्धप्रक्रिया चैतादृशी विंशतिः पञ्चविंशतिः पञ्चाशद्वा जना मिलित्वा-दाचरन्तश्चौर्यकर्म कृत्वा द्रव्यमादाय मद्यालये मद्यपानं विधाय द्यूत-कर्म समारभन्ते। द्यूते मद्यपानाभिमत्तानान्तेषां मुखेभ्यः पूर्वं गालनं पश्चादपशब्दो निःसरति। सम्भूते परस्परं गालनयुद्धे तेषु कतिपयजना एकस्मिन् भागे, अन्येऽपरस्मिन् भागे भूत्वा युद्धार्थं सन्नद्धा भवन्ति, कोलाहलञ्च महान्तं कुर्वन्ति। यदा च प्रस्तरेष्टकादिखण्डानादाय क्षारजलपरिपूर्णानि शीशकपात्राणि च समाक्षिपन्ति भूमौ प्रस्फोटयन्ति च यदा, तदैकभागस्था विरोधिनः पलायमाना भूत्वा स्वरक्षागृह-माश्रयन्ते, प्रहारकाश्च महान्तं कोलाहलं कृत्वा प्रक्षिप्य च तत्तद् द्रव्याणि पलायन्ते। तदान्ये निःसृत्य रक्षागृहात्तादृशमेव कोलाहलं कुर्वन्ति, प्रक्षिपन्तः प्रस्फोटयन्ति च प्रस्तरेष्टकादिखण्डान् क्षारजल-परिपूरितशीशकपात्राणि च प्रतोल्यां राजमार्गे वा यत्र तत्रैवंविधः

सग्रामस्तेषां प्रचलति घटीद्वयं घटिकात्रयं वा, किन्तु न भवति क्षतिस्तेषाम्।

क्वचन वंशपरम्परयैव दरिद्रा, येषां पितृपितामहादयो द्वारपाल-कृषिपालधावकपाचकादिकर्म कुर्वन्त एव मरणमापेदिरे, त एव भाग्येन प्राप्तधनास्तारापुर्यां धनिका वयं, बुद्धिमन्तो वयं, चतुरा वयं, सर्वकर्मसु दक्षा वयं, परोपकारिणो वयं, दातारो वयं, सुभद्रयोग्यका वयमिति कथयन्तः पूर्वं गालनं पश्चाद्दानं वदन्तः सर्वानेव पूर्वविदुषो यथावदातान् प्रजाजनांश्च विनिन्दन्तो मोदमाना मेघेनाच्छादिते चन्द्रे खद्योता इव प्रकाशमाना वर्षर्तौ विरते कोकिलानां मधुरालापे बलाहका इव गर्जन्तो जना विचरन्ति।

यत्र च नार्यः काश्चिद् गृहकर्मशिशुपालनस्वामिश्वशुरश्वश्रूगुरुवृद्धातिथिबान्धवदेवपूजनकुलजातिजातिव्रत्यादिधर्मपरायणा व्रतयुगादि-तिथिसङ्क्रान्तिसूर्यचन्द्रोपरागादिसमये गङ्गास्नानदेवदर्शनकथाश्रवणपा-रायणादिकर्मकारिका परपुरुषदर्शनस्पर्शनादिरहिता गृहाधिष्ठात्री देव्य इव नवनवशृङ्गारसम्पन्ना पतिपुत्र-धनादिसहिताश्च निवसन्ति सुखेन तारापुर्याम्।

अपरा शौचाचारविचारसम्पन्ना प्रतिदिनं गङ्गास्नानदेवदर्शनादिकारिका अपगुणदूषणरहिता सर्वविधकुलधर्मपरिपालिका सर्ववैभवसम्पन्नाश्च निवसन्ति ताः।

काश्चन महिला यवनादिरूपाश्च तत्र कार्यालयादिषु विविधकर्म कृत्वा साध्रामधना सर्वालङ्कारसम्पन्नाः स्वाननेनारक्तौष्ठानलहिता स्वागारपुरमार्गेषु विचरन्ति दर्शयन्ति च परपुरुषेभ्यः स्वकीयं लावण्यम्।

अन्याः काश्चन पतिपरायणा अपि कठिनवस्त्रनिर्मितकठिन-पलायना इव भूत्वा चापाररूपनामधावस्य कटिपर्यन्तमेवाधोवस्त्रं धारयन्त्य अप्सरसा इव भ्रमन्ति तारापुर्याम्।

तद्वच्चश्च नार्यस्तारापुर्यां सधवा अपि त्यक्तसिन्दूरालक्तकादिसौभाग्यचिन्हा हस्तधृतचर्ममञ्जूषा सापनेत्रा उन्नतपादत्राणसहिता स्वपतिभिरन्यैर्वा पुरुषैः सम भ्रमन्ति ।

चलचित्रनिर्माणस्थानेषु नाटकेषु विशिष्टपुरुषाणा सामूहिकभोजनावसरे विहारस्थानेषु महाभोजनालयेषु नग्नमनसाऽपरीक्ष्य रम्भातिलोत्तमादिसुन्दर्य इव मञ्च नृत्यन्ति समुच्छलन्ति स्वकीयमङ्ग प्रदर्शयन्ति च कुलवधूः कुमारीशब्दमाना नार्यः ।

तथा कुम्भस्तना कूर्चश्मश्रुरहिता प्रतिमास ऋतुमत्य शिशुसमुत्पादयन्त्या दर्शाभिमासैरेवम्, नार्यस्तारापुर्यां सभा सम्मेलन वा विधाय 'पुरुषसमाना वयमि'ति कथयन्ति विनिन्दन्ति च सीताप्रभृतिपतिव्रताशिरोमणिभूता नारी ।

अन्याश्च काश्चन तारापुरीस्था कुमार्यो यौवनान्मत्ता विश्वसुन्दरीपुरस्कारप्राप्त्यर्थं विदेश गच्छन्ति, तत्र च विश्वसुन्दरीपरीक्षणसमये स्वस्वदङ्ग स्वकीय प्रदर्शयन्ति विश्वसुन्दरीपरीक्षकाणां समीपे ।

काश्चनान्यजोद्भवा अपि स्वजातिधर्मं परिपालयन्त्य परपुरुषस्पर्शरहितास्तारापुरीपरिष्कार कुर्वन्ति ।

यस्याञ्च शासकीया अशासकीया वा बहव कार्यालया वर्तन्ते ।

कार्यालयेषु यन्त्रलिपिकारका सङ्केताक्षरलेखका समागतानां द्रव्याणा यथास्थान सस्थापका सत्याकारका नानादेशेभ्य समागताना पत्राणा वाचका नानादेशेषु व्यापारकार्यार्थमन्यकार्यार्थं वा पत्राणा प्रेषका कार्यकारकेभ्य समये वेतनप्रदातार समागताना द्रव्याणा सग्रहीतारो गणका पत्रालयेभ्य पत्राणा समानेतार कार्यालयतो लिखिताना पत्राणा पत्रालये प्रापयितार आपणे प्रदत्ताना वस्तूना कार्यालयपत्रप्रदानपूर्वक मूल्यमानेतार आयकराभियोगे प्रार्थनाकरणार्थं याकीला प्रधानलेखका साधारणलेखका कार्यालयस्थै साहबै सह साक्षात्करणार्थं समागताना सभ्याना विशिष्टस्थानेषु

समुपवेशकास्तैलयानबाष्पयानवायुयानजलयानादिभिः प्रेष्याणां सकलयितारो गणकास्तेषामेव वस्तूनां महापुस्तिकायां लेखका विदेशेभ्यः समागतानां वस्तूनां सङ्ग्रहीतारः कार्यालयेषु कार्यकर्तॄणां सविधे समये चषकैः पानीयस्यानेतारो विविधफलादिकमानेतारः साहबे टनटनायमाने विद्युद्घण्टिकायन्त्रे साहबसमीपे गन्तारोऽथ च तदाज्ञानुसारं कार्यकर्तारो वाचयित्वा सर्वाणि पत्राणि श्रावयितारः सद्व्यवस्थाकरणार्थं सर्वदैव तत्रत्याश्चानेके मानवा विचरन्ति कार्यं कुर्वन्ति च ।

यस्यां गङ्गाजलप्रवाहे नौका बृहन्नौका असंख्येयानि गमनागमनपुरुषान्वितानि बहुविधवस्तुपरिपूर्णानि तत्र ग्रामं विदेशं वा गन्तुं समुद्यतानि विदेशेभ्यः समागतानि परिष्कारार्थं जीर्णोद्धारार्थं वा संस्थितानि बहुपरिष्कारकैर्जीर्णोद्धारकैश्च परिष्क्रियमाणानि कानिचिन्नवीननिर्मितानि कानिचित्पूर्वनिर्मितानि ध्वजपताकाघण्टाचालनयन्त्रदूरवीक्षणध्वनिविस्तारकयन्त्रान्वितानि चालकोपचालकैः समन्वितानि सर्वोत्तमोत्तममध्यमनिम्नपुरुषनिवासस्थानसहितानि विद्युत्प्रकाशपरिपूर्णानि मूत्रशौचस्थानयुतानि गमनागमनं कुर्वाणानि जलयानानि वर्तन्ते गङ्गाजले तारापुर्याम् ।

यत्र च राजपुरुषैः सभ्यैर्नेतृभिर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैः श्रेष्ठिभिः कुलाङ्गनाभिः साधारणमानवैः कुत्रापि धूर्तैर्महाधूर्तैश्च समधिष्ठितानि तैलयानान्यहोरात्रमेव प्रचलन्ति तारापुर्याम् ।

अन्यानि राजपरिवहननामकानि बृहत्तैलयानानि यथा दूरवर्तिमार्गशुल्कं प्रदाय सर्वविधस्त्रीपुरुषसमधिष्ठितानि महतो जनसमर्दत्वाद्यथावकाशं स्थातुमशक्नुवानैर्दण्डायमानैरपि कैश्चित्पुरुषैः समधिष्ठितानि निर्णीतस्थानेषु किञ्चित्स्थित्वा पुनरपि धावने संलग्नानि म्रियन्तां नाम जनाः नास्ति चिन्तेति विचारवद्भिर्व्यवस्थापकैश्चालकैश्च समन्वितानि तैलयानानि सर्वत्रैव विस्तृतराजमार्गेषु धावन्ति तारापुर्याम् ।

सर्वविधवस्तुसहितान्यन्यानि तैलयानानि च भ्रमन्ति यत्र ।

कानिचित् द्वाभ्यां मानवाभ्यामग्रतो द्वाभ्यामेकेन वा पृष्ठतः परिचालितानि वस्तुपरिपूर्णानि पुरुषाभ्यां पुरुषेण स्त्रीभ्यां स्त्रिया वापि समधिष्ठितानि हस्तयानानि च प्रचलन्ति यत्र । किन्त्वेतद्यानचालकाः प्रायेण पशुभूता एव परिश्रमे भवन्ति ।

अन्यान्यपि विशुद्यानानि महिषाश्वपादयानानि वस्तुभिः पुरुषैः स्त्रीभिश्चापि समधिष्ठितानि यानानि च प्रचलन्त्यहर्निशमेव तारापुराम् ।

यत्र च तारापुर्यामध्ययनशीलाश्छात्राः छात्र्यश्च विद्यालयविश्वविद्यालयेषु च पठन्ति संस्कृतहिन्द्याङ्ग्लादिभाषाम् । किन्त्वध्ययनशीलानां मध्ये बहवः कुशाग्रबुद्धयः परीक्षासु सम्मानसमुत्तीर्णा भवन्ति, केचन मन्दमतयोऽभिनयचलचित्रादिदर्शनात्सुरादर्शकाश्च परीक्षाकालेऽवैधमुपायमवलम्बन्ते परीक्षोत्तीर्णताप्राप्त्यर्थं शिक्षकान्परीक्षाधिकारिणश्चापमन्यन्ते ।

अध्ययनशीलानां प्रमादरहितानामपि छात्राणां मध्ये केचनैव गुरुपितृमातृवृद्धजनसेवकाः प्राचीनभारतीयधर्माचारविचारसभ्यतासम्पन्नाः ब्रह्मचर्यव्रतधारकाश्च भवन्ति ।

केचन विद्यार्थिनस्तैलयानविद्युद्यानवाष्पयानव्योमयानपरिचालनविद्यासु निपुणाः केचन च विविधयान्त्रिकविद्यासु नैपुण्यमाप्नुवन्ति च ।

अन्ये च विविधासु विद्यासु नैपुण्यमवाप्य तत्तत्स्थानेषु विविधकार्यं कुर्वन्तः सञ्चालयन्ति ससम्मानं स्वजीविकाम् ।

यत्र च विविधक्लेशभ्रान्तजातिसमुद्धराणां गगनचुम्बीनि विशुद्धवर्तिकाविद्युद्व्यजननविद्युद्गोलकसहितानि शयनपानस्नानासनभोजनविश्रामसर्जननावासस्नानशौचादिस्थानालङ्कृतानि विचित्रपञ्चभौमनान्वितानि वातायनपरिशोभितानि धनिकानां निवासभूतानि भवनानि विद्यन्ते ।

मध्यवित्तानां मानवानाञ्चापि साधारणसुखोपभोगसहितानि भवनानि दरिद्राणाञ्च महाशालाश्च. सामान्यसंपूर्णैः परिपूर्णानि सर्वविधनगरसौन्दर्यसहितानि कानिचिद् भवनानि कानिचिच्च सुन्दराणि प्राचीनानि सम्यग् निर्मितानि दुर्गन्धपरिपूर्णानि गृहाणि वर्तन्ते तारापुर्याम् ।

राजकीयगृहाणि सभागृहाणि धर्मार्थगृहाणि विविधशोभासम-न्वितानि च वर्तन्ते ।

सर्वविधोपकरणैः कुसुमासनोपलसमन्विता निर्मलसलिलपरिपूरिता-स्तारापुरीनिवासिजनक्रीडाभूताः समये सन्तरद्भिः कुमारैः सन्तरन्तीभिः कुमारिकाभिश्चालङ्कृता तीरेषु उपवनैश्च सुशोभिता विविधसोपानसम्पन्ना-स्तटाका विद्यन्ते तारापुर्याम् ।

यत्र च देशरक्षार्थं नियुक्तानां सदैव विविधायुधनानाशस्त्र-सहितानां सेनाध्यक्षादिप्रधानाधिकारिभिरन्वितानां सैनिकानां निवास-भवनानि तथा न्यायाधीशानां वाकीलानां राजकीयप्रधान-कर्मचारिणां राजकीयकार्यालयेषु सामान्यकार्यकर्तॄणाञ्चापि भवनानि विद्यन्ते ।

यत्राभिशामकगृहाणि घण्टान्विततैलयानसमन्वितान्यभिशा-मार्थं समुद्यतपुरषैरन्वितानि च भवनानि विद्यन्ते ।

अथ च सैवकसेविकाचिकित्सकचिकित्सिकाद्वारपालरोगिनिवास-शयनगेहशय्यादिपरिपूर्णानि विविधसामयिकसौख्यसमन्वितानि कानिचिच्छासकनिर्मितानि कानिचित् धार्मिकधनिजनविनिर्मितानि कानिचिद्बहुजनव्ययनिर्मितानि च चिकित्सागृहाणि वर्तन्ते तत्र ।

यत्र च जम्बूनिम्बकदम्बकरञ्जसिन्धुवाराशोकचम्पकपुन्नागा-मलकीचन्दनशुनिद्रुमपूगीफलदेवदारुभूर्जाम्रपिप्पलवटाश्वत्थपर्कटगुग्गुल-लाजवन्तीजातीमाधवीरक्तपद्मादिविविधवृक्षोपशोभितानि सर्वजना-ह्लादकराणि बहून्युद्यानानि वर्तन्ते ।

येषु वारकाले तारापुरीनिवासिनो बालयुवतवृद्धकुमारिकास्त्रीजन समुदाया विद्युद्यानतैलयानवस्यानपादयानादिभिः केचन पदातयश्च वायुसेवनार्थं समागच्छन्ति ।

उद्यानेषु चर्वणशब्दमानश्रवणकान् दधिवटकान् तिक्तमिष्टचार द्रव्याश्रितामलफलपरिपूर्णानि भाण्डानि 'गोलगप्पा' रवान् चार तिक्ताम्लमिष्टद्रव्यमयोचित पाचितालूकसमन्वित लशुनपलाण्डु- तामसद्रव्यसंयुक्त चाटखादाय विक्रयार्थं वदनो जना समागच्छन्ति वदन्ति च । 'अहह ! सुन्दराऽत्र चाट, रसनायाऽत्र सर्वतीक्ष्णपदार्थ लवणतैलसम्मिलिता भूनितश्रवणकसमुदायो महान्तामिमे दधिवटका, पश्यन्तो पलाण्डुलशुनपर्पटीप्रभृतीनि सुस्वादूनि भक्ष्याणि साहसा किं कथयामि स्वल्पतेया सुस्वादुभक्ष्याणा माहात्म्यम् । भक्षिते मन सु प्रसन्न भवति, शरीरे स्फूर्तिर्जायते, पाचनश्च शीघ्रमर भवति' इत्युक्ते सति काश्चिन् किशोरसहिता सोपनेत्रा उन्नतपादत्राणालङ्कृतपादा प्लास्टिककर्णाभरणा पैरेल्याख्या नवस्त्रा कटिपर्यन्तमर कञ्चुकीवस्त्र धारिका अर्धनग्ना कर्तितार्धशिर केशा सातत्सना मदमत्ता बाला समागत्य वदन्ति—'देहि चतुराणकानां चाटमित्युक्ते विक्रेता वदति 'नानू ! अष्टाणकानामेव दीयते, साहपाऽपि भक्षयिष्यति' मधुरमिद वचनं श्रुत्वा समागतायाणकाष्टकाना चाट बाला क्रोशा किशोरै सह पत्रपुटकेषु कर्गजपुटकेषु वा भक्षयन्ति । भक्षयित्वा यदैव पुटकान् प्रक्षिपन्ति तदैव भग्नरक्तपरिधाना मलिनसर्वाङ्गा अकिञ्चनबालका अहमहमिकया पुटकेषु समापतन्ति लिहन्ति चोच्छिष्टपुटकान् । अन्याश्च तरुण्य काश्चन वृद्धा अपि निर्लज्जास्तथैव चाट भक्षयन्ति तारापुर्या उद्याने, विहरन्ति खेलन्ति हसन्ति समुच्छलन्ति च परपुरुषै सहैव ।

यस्या तारापुर्या बहिर्निर्मिता च यशाला यत्र मानवोपकारिण्यो निरपराधिन्यो गावस्तादृशा एवान्ये पशवश्च वधिकै प्रतिदिनमेव

हन्यन्ते । हतानां पशूनां गवाञ्च मांसं भोजनालयेषु महाभोजनालयेषु मांसभक्षकाणां गृहेषु प्रतिदिनमेव पाचितं भवति मांसभक्षकैर्भक्ष्यते च । तारापुर्या आपणेषु विक्रीयन्ते मांसानि । हतानां पशूनां रुधिरैः कश्चित् स्वादनामकः पदार्थो निष्पन्नो भवति, स च दीयते जनैश्चहोद्यानेषु तेन स्वादेन चहायां तीव्रता समायाति । तीव्रां चहां पिबन्ति सर्वत्र जनाः । सायं प्रातः अतिथिसत्कारेषु च चहाया विशिष्टं स्थानं विद्यते चीनस्य सर्वभागेष्विदानीम् ।

तस्यामेव वध्यशालायां कतिपयगोवत्सानामुपरि पूर्वं सोष्णं पानीयं प्रक्षिप्य वेत्रैः प्रहारं कुर्वन्ति वधिकाः, येन चर्माधःस्थितं रुधिरं बहिर्निःसृत्य चर्माणि रक्तानि करोति । वेत्रप्रहारसमये वत्सा बन्धितसकलचरणाः प्रक्रन्दन्ते पश्यन्ति च रक्षितारम् । किन्त्वहो न भवति तत्र कोऽपि रक्षकस्तेषाम् । तदनन्तरमेव जीवितानामेव तेषां शरीरेभ्य-श्चर्माणि निष्कासयन्ति वधिकास्तैर्निर्मिता उपानहः पेटिकाश्च परिधाय गृहीत्वा च धूम्रपानं कुर्वन्तः साहबपदभाजो बहवो जना भ्रमन्ति तारापुर्यां सभ्याः स्वच्छपरिधानधवला सुन्दर्यश्च मदमत्ताः ।

अथ च बहुविधाधुनिकास्त्रशस्त्रवैज्ञानिकयन्त्रनिर्माणस्थानान्यपि वर्तन्ते तारापुर्यां यत्र बहवो जना अहोरात्रमेव विविधाधुनिकास्त्र-यन्त्रादीनां निर्माणं कुर्वन्ति ।

यत्र च स्वदेशाद्विदेशेभ्यो वा समागतैः राजकर्मचारिधनिकव्यापारिनेतृवृन्दभारतनिर्गमनकादिजनैः तारापुरीतः तत्र तत्र स्थानं गामुकजनैश्च परिपूर्णं भोजनालयसहितं विद्युत्प्रभाभिरलङ्कृतं विद्युद्व्यजनवायुपरिपूर्णं सिगरेटधूमकलुषितं समागतमानवानां गन्तव्यस्थान-प्रापकरमणायतैर्यानं बहुविस्तारकयन्त्रसमन्वितं रमणीयं वायुयानविश्रामस्थानं वर्तते ।

यत्र च विदेशस्थाः स्वदेशाद्वा समागताः बहवो जनास्तारापुर्या-मध्ये च भोजनालये गत्वा विविधं भक्ष्यं चोष्यं भोज्यपदार्थं च भुक्त्वा पीत्वा च चहां गन्तव्यस्थानं वायुयानैर्महायानैर्वा गच्छन्ति ।

वायुयानैर्गन्तारश्च प्रायेण सर्व एव विदेशीयस्वच्छपरिधानधवला सिगरेट्चुरुटादीन् पिबन्त एव भवन्ति "साहब"पदवीसम्पन्नाः। वायुयानगन्तारश्च प्रायेण सहस्राधिकक्रोशदूरमपि स्थानं चतुःपञ्चघटिकाभिरेव प्राप्नुवन्ति।

यत्र च विविधविद्युद्वर्तिकासमुद्भासितं विद्युद्व्यजनवायु-सम्पन्नं वाष्पयानव्यवस्थापकजनमुख्यवासस्थितं महदेकं वाष्पयानविश्राम-स्थानं विद्यते। अन्यान्यपि लघूनि बहूनि वाष्पयानविश्रामस्थानानि वर्तन्ते तत्रैव।

येषु यथादूरं वाष्पयान-गमनाभिलाषिणा जने शुल्कमादाय प्रवेश-पत्रप्रदातारो गेहेषु कुर्सिकाख्यकाष्ठासनेषु समुपविष्टा बहिः पङ्क्तिबद्धेभ्यो दण्डायमानेभ्यो जनेभ्यः छिद्रेण प्रवेशपत्रं वितरन्ति। अन्ये प्रवेश-पत्रमादाय यानारोहणार्थं गच्छतां जनानां समीपे प्रमाण-पत्रं विद्यते न वेति निरीक्षन्ते। अपरे निषिद्धां सामग्रीमादाय जना गच्छन्तीति निरीक्ष्य सत्यां निषेधसामग्र्यां शुल्कमादाय पुनरपि प्रमाणप्रदानं कुर्वन्ति। केचिन् सामग्रीं पटिकाभ्यां निस्तीर्णांशिकं मस्तके हस्ते वा समादाय रक्तकञ्चुकधारका वाष्पयानाधिकारिप्रदत्त-स्वर्णाङ्कक पित्तलपत्रमुद्राभिमुद्रा भारवाहका यात्रिणो वाष्पयाने समुपवेशयन्ति।

केचिद् गृह्यन्तां भाण्डा चहा, गृह्यन्तां ताम्बूलानि फलानि वा विविधानि वस्तूनि धूम्रपानादिसाधनानि चेति शब्दमुच्चारयन्तः स्वकीयं द्रव्यजातं विक्रीणन्ति।

बहवो यात्रिणो मलत्रे धूवनिर्णोदिका हस्तधूतजलपानादिका वाष्पयानारोहणार्थं शीघ्रतया गच्छन्ति। अपरे गृहीत्वा हस्ते मार्जनीं सम्पूर्णं वाष्पयानविश्रामस्थानं परिष्कुर्वन्ति।

केचन ताम्बूल-तमालपत्रादिकं भक्षयित्वा यत्र तत्र थूत्कुर्वन्ति,

बहवो जना जनाना सर्वस्वहरणार्थमेव समयनिरीक्षका इतस्ततो भ्रमन्ति च ।

तत्र वाष्पयानानि विविधसुखसौलभ्यपरिपूर्णानि प्रथममध्याधमश्रेणिविभागसहितानि विद्युत्प्रकाशविद्युद्व्यजनपरिपूर्णानि च स्थानानि भवन्ति । येषु समारुह्य जना सुखेन मासै. गन्तव्यस्थान कतिपयघटिकाभिरेव गच्छन्ति सानन्दम् ।

यत्र च वैदिकार्यसनातनबौद्धजैनमुहम्मदीयसिक्खखिस्तजरथुस्थशिन्तोप्रभृतिधर्मावलम्बिनो मानवाः प्रतिदिनमेव वायुयानैर्वाष्पयानैर्जलयानैस्तैलयानैर्वानेकदेशेभ्यस्तारापुर्या समागच्छन्ति तत्तन्नियतस्थानेषु भोजनालयेषु महाभोजनालयेषु वा निवास कुर्वन्ति । भोजनालयेषु निवासिनो दण्डायमाना एव प्रतिदिन भुञ्जन्ते ।

भुञ्जानानान्तेषा समक्षे कठिनवस्त्रकृतोन्नतपयोधरा लन्दननिर्मितसुगन्धश्वेतचूर्णश्वेतीकृतकपोला स्वमनसाऽङ्गरीकृतसर्वसुन्दर्यः काश्चिद्भारतीया. काश्चिद्विदेशोद्भवा अपि समुच्छलन्ति गायन्ति नृत्यन्ति हसन्ति सत्वधर्नमा रमण्यः ।

कृत्रिमयौवनोन्मत्ताना तासा वाद्यसहित नृत्य गानञ्च पश्यन्ति शृण्वन्ति समागता भुञ्जाना मानवा. ।

महाभोजनालयेषु पूर्व मासलिप्तास्थिखण्डपरिपाचित क्षारद्रव्यसमन्वित किञ्चितिक्त जल पिबन्ति तदन्तरं गोवराहाजकुक्कुटाण्डमास सम्मिलितकरोटिका. शाकाश्च भुक्त्वा चहापान मद्यपानञ्च कुर्वन्ति ।

भोजन परिसमाप्य मोहवा नृत्यन्तीना ललनाना मध्ये येऽपि काभिरपि सम गायन्ति नृत्यन्ति स्वपन्ति च मत्ता. सोपानका अरम्मा अनुगानन्का वेति ।

एतादृशा जनाः प्रतिदिनमेव तारापुर्यां समागच्छन्ति ।

वायुयानवाष्पयानतैलयानाश्वमहिषयानविद्युद्यानादियानाना रर स्यचर्मण्यरताना मानवानाञ्च सम्मिलितो ध्वनिः कदापि समुत्तिष्ठते,

रवेन तारापुरी शब्दायमानेव भवति। अपरञ्च बहूनि प्राचीनानि नवीनानि दुर्गगृहाणि विद्यन्ते, येषु सर्वविधाधुनिकास्त्रशस्त्रसुसज्जिता लौहावरणलौहोष्णीषधारकाः सैनिका निवसन्ति। ते च यदा कदा निःसरन्ति राज्याधिकारिणां नमस्कारार्थम्।

कदापि यदागच्छन्ति राष्ट्रमहाधिकारिणस्तारापुर्यान्तदा तेषां सुरक्षार्थं सद्व्यवस्थाकरणार्थञ्च सैनिका राजमार्गेषु पङ्क्तिबद्धास्तिष्ठन्ति। भवति च समागतविशिष्टराज्यमहाधिकारिदर्शनार्थं तारापुरीनिवासिनां महान् जनसम्मर्दः। लक्षशो जनानां पङ्क्तिबद्ध महान्तं जनसम्मर्दं लङ्घयित्वा राजमार्गं पारं कर्तुं वा न कोऽपि मानवः समर्थो भवति।

यदा कस्मिन्नपि समये राज्यमहाधिकारिणां सार्वजनिकभाषणस्यायोजनं भवति तदा पञ्चलक्षदशलक्षजनानां महान् सम्मर्दो भवति भाषणश्रवणार्थम्।

समुद्रस्य तरङ्गानामिव चञ्चलानां तेषां मानवानां व्यवस्थाकरणार्थं बहवो यष्टिनालिकास्त्रधारका राजकीयपुरुषाः समुपस्थिता भूत्वा व्यवस्थां कुर्वन्ति।

यदा कदा भूते जनानां कोलाहलेऽश्वारोहिणः सैनिकाः सद्व्यवस्थानिमित्तमश्रुवाष्पस्य व्यवहारं कुर्वन्ति, येन सर्व एव जना यत्र तत्र पलायन्ते।

पुनरप्येकत्रीभूय सर्वतो जयतु प्रधान इति ध्वनिं समुच्चारयन्ति। पूर्णे भाषणे पक्षे विपक्षे च विवादं कुर्वन्त एव जनाः स्वस्व गृहं परावर्तन्ते।

कदाचिद् विशालं कन्दुकक्रीडनं भवति, तत्रापि बहवो जनास्तद् द्रष्टुं गच्छन्ति। तेषामपि महान् सम्मर्दो जायते।

यत्र च तारापुर्यां विशाला राजमार्गाः परिष्कृताः परिष्क्रियमाणाः

प्रज्वाल्यमानाश्च निरन्तरं वर्तन्ते, येषु व्यापारिणो नानाविधानि वस्तूनि साधारणजनोपभोग्यानि विक्रीणन्ति ।

तेभ्यो विनिःसृताश्च सहस्रशः प्रतोल्यो वर्तन्ते ।

सर्वत्रैव राजमार्गेषु प्रतोलीषु च लौहस्तम्भेषु लम्बायमाना विद्युद्वर्तिका वर्तन्ते, यासां प्रकाशेन प्रकाशिता राजमार्गाः प्रतोल्यश्च रात्रावपि दिवेव प्रकाशमाना भवन्ति ।

अथ च तारापुर्यां अन्तःस्थिताभिर्नालिकाभिः सर्वं एव मूत्रपुरीषादयो भागीरथ्यामेव निपतन्ति ।

या गङ्गा महर्षिकपिलक्रोधभस्मीभूतानां सगरात्मजानां स्वर्गप्रापणं कृतवती, यस्यामाहात्म्यं वेदेषु पुराणेषु धर्मग्रन्थेषु च सर्वत्रैव वरीवर्ति, तस्याएव तारापुर्यामीदृशी दुर्दशा-ऽहमयवैचित्र्यमहो !

यत्र च तारापुर्यां विविधदेशीया राजदूताः स्वदेशप्रतिनिधिभूता निवसन्ति । तेषामावासभवनानि सुसज्जितानि तत्तद्देशीयबहुपरिचारकयुतानि वार्ताप्रापकप्रेषणध्वनियन्त्रसहितानि सर्वविधसौख्यसम्पन्नानि च वर्तन्ते ।

एते राजदूताः स्वदेशस्य प्रतिनिधिभूताः सर्वसत्तासम्पन्ना राज्ञो राष्ट्रपतेर्वाऽपि प्रतिनिधयो वर्तन्ते ।

सर्वं एवैते प्रतिसप्ताहं भारतीयवृत्तं प्रेषयन्ति स्वदेशम् । एतेषां सर्वेषामेव राजदूतानां भूषाचारविचारव्यवहारादयः स्वदेशानुकूला एव वर्तन्ते ।

सन्ति चैते सर्वं एव राजदूताश्चतुराः कुलीना देशभक्ताः प्रभावशालिव्यक्तित्वसम्पन्ना अवसरावधाननिपुणा निर्भयाश्च ।

यस्यास्तारापुर्या रक्षार्थमहोरात्रमेव, धृतनालिकास्त्रा यष्टिधारकाश्च राजपुरुषाः केचन पदातयः केचन तैलयानाधिरूढा अपरे फट्-फट्कारितैलशकटीसमारूढा राजमार्गेषु प्रतोलीषु च सर्वत्रैव परिभ्रमन्ति,

जायमाने च सन्देहे यानेभ्योऽवतीर्य सन्देहस्थलं सावधानतया निरीक्ष्य निस्सन्देहा अग्रे गच्छन्ति ।

केचन राजकीयपुरुषाः प्रतिचतुष्पथं स्थिता गतागतानां विविध यानानां मानवानाञ्च निरीक्षणं कुर्वते तथा रक्तश्वेतहरितविद्युद्वर्तिकाभिः गच्छतां मार्गप्रदानं च कुर्वन्ति ।

अपरे गुप्तचरा विहाय राजकीयवेषं साधारणमानववेषञ्च विधाय गुप्तरीत्या भ्रममाणास्तारापुर्यामुत्कोचग्राहिणश्चौरान् पाटच्चरान् मिश्रित-खाद्यौषधिविविधद्रव्यविक्रेतॄन् शर्करावस्त्रादीनामधिकमूल्यग्रहीतॄन् समाजविरोधिनो न्यायविरोधिनश्च गृहीत्वा आनयन्ति न्यायाधीश-समीपम् समुचितदण्डं प्रापयन्ति च ।

अत्र च काश्चन स्त्रियोऽपि धृतपुरुषवेषा राजपुरुषपदमवाप्य यदा कदा तारापुरीं भ्रमन्ति, विशेषतः स्त्रीणां विवादे स्त्रीविषयकराजकार्येषु च ता गच्छन्ति ।

निवसन्ति च तारापुर्यां बहुविधा वेश्या या खलु स्वशृङ्गारादिभिः मधुरैर्वाक्यैश्च प्रलोभ्य पुरुषान् स्ववशवर्तिनः कृत्वा च कामुकानां कामशान्तिं स्वकार्यसाधनञ्च कुर्वन्ति ।

यत्र च बहुविधगोमहिषीसहितानि गोष्ठान्यपि वर्तन्ते । एतेषु वसन्तो गोपा दुग्धप्रदानपर्यन्तमेव गाः पालयन्ति ।

मुक्तामणि-गार्हस्थ्यवर्णनम्

एवविधाया तारापुर्यां विविधशौचाचारविचारसम्पन्नो देवपूजन व्रतनियमकारक सर्वविद्यासु निपुणो वादिप्रतिवादिपराजयकर्मविख्यात सर्वथाऽधवजनपरिपालक कुशाग्रबुद्धि प्रखरविचारवान् वाग्मी सर्व भाषाविज्ञानकुशलोऽल्पजनमित्रभूत सर्वजनमान्य सर्ववैभवसौख्य सम्पन्नो मुक्तामणिर्नाम ब्राह्मण प्रतिवसति स्म ।

एवविधस्य महामान्यस्य मुक्तामणिब्राह्मणस्य महामान्या सर्वविध ललनागुणसम्पन्ना देवब्राह्मणसाधुजनपरिपूजिका परमधार्मिकमानस समलङ्कृता प्रभावती नाम धर्मपत्नी बभूव ।

परित प्राकारवष्टित, सुन्दरोद्यानसमलङ्कृत प्रस्तरेष्टकादिविनिर्मित सर्वत्र श्वेतचूर्णधवलसवभौवन निवासभवनञ्चासीन्मुक्तामणे ।

यस्योद्याने जम्बूनिम्बकदम्बैलालवङ्गसुपूगाशोककर्णिफलाम्रहरीतकी विभीतकामलकीपिप्पलवटाश्वत्थपर्कटादाना वृक्षा सन्ति ।

यत्र जातीचम्पकमन्दारकुरवकबकुलकर्णिकाररजनीगन्धशृङ्गारहार जपाकुन्दकुसुमाना सुगन्धेन सुगन्धिता विकसितकमलपुष्पोपशोभिता वापीं सस्पृश्य मन्द मन्द प्रवहति, हरति चोद्यानगताना मानवाना श्रमग्लानितन्द्रौदासीन्यानि पवन ।

वसन्ति च तत्र शुकतित्तिरकलहसकोकिलदात्यूहप्रभृतय पक्षिण ।

भवनप्राकारान्तराल एव विपुलनिर्मलजलपरिपूर्णगोणीयुत रजक गृहम्, यत्र मुक्तामणिकुटुम्बाना प्रतिदिनमेव वस्त्रप्रक्षालन कुर्वन्ति रजका । एकत्र मालाकारगृहम्, तत्रस्था मालाकारा प्रतिदिनमेव पुष्पोद्यान सिञ्चन्ति ।

एत एव मालाकारा प्रतिदिनमेव सुगन्धितानि पुष्पाणि तुलसी दलानि बिल्वपत्राणि चोत्तार्य वृक्षेभ्य सम्यक् प्रक्षाल्य च प्रभावती समीप पूजार्थं नयन्ति ।

अपरत्र गोशाला गोयुता, गोपाश्चापि प्रतिदिनमेव गाः दुग्ध्वा पयः प्रापयन्ति मुक्तामणिपाकशालाम् ।

बहूनि तत्र वर्तन्ते तैलयानगृहाणि येषु नूतनानि सद्यः क्रीतानि सुन्दराणि कानिचित्प्राचीनानि वर्तन्ते तैलयानानि । तैलयानचालकगृहाण्यपि तत्रैव वर्तन्ते, येषु चालकाः सुखेन निवसन्ति ।

तैलयानप्रक्षालका अपि तत्रैव निर्मितगृहेषु निवासं कुर्वन्ति । ये च तैलयानानि प्रतिदिनमेव प्रक्षालयन्ति च । प्रक्षालितानि तानि चालका नयन्ति मुक्तामणियानाकरणसमये ।

अथ च तत्रैव निवसन्ति निरालसाः स्वच्छपरिधानधवलाः सर्वविधसेवाचतुरा दासा दास्यश्च । तेषु दासेषु केचन मुक्तामणिसेवावलग्नाः केचन प्रतिदिनमापणतो गार्हस्थ्ययोग्यानि सर्वविधवस्तूनि समानयन्त्यापणतः । अन्ये पाचकाः सुस्वादु सर्वविधमेव भोजनं पाचयन्ति, परिवेषकाश्च भोजनावसरे भोजकेभ्यो भोजनं परिवेषयन्ति सावधानतया ।

द्वारपालगृहरक्षका अपि तत्रैव निवसन्ति, ये च मुक्तामणिगृहरक्षणं प्रतिदिनमेव कुर्वन्ति ।

एतेषां भृत्यानां महाव्यवस्थापकश्चैको दीर्घकूर्चशोभितः पीनो युवा सुपिण्डितश्मश्रुस्तुङ्गो दीर्घनेत्रो हस्ते गृहीतनालिकास्त्रोऽधोवस्त्रोर्ध्व-वस्त्रटोपाग्रवरवस्त्रशिरस्त्राणपरिशोभितो घटीयन्त्रविद्युद्यन्त्रान्विते प्रधानद्वारदेशसमीपवर्तिनि गेहे निवसति ।

अङ्गुल्या प्रस्पृष्टे विद्युद्घण्टिकायन्त्रे चैको मधुरस्वनटनायमानो ध्वनिः सञ्जायते, समुपस्थिताश्च भवन्ति सर्व एव गृहरक्षका दासा दास्यश्च । सर्वेषामेव कार्यकरणार्थं महाव्यवस्थापकश्च व्यवस्थां करोति प्रतिदिनमेव ।

यस्य च भवनस्य प्राकारान्तरालोद्यानस्य मध्यवर्ती जलपरिपूर्णो वर्तुलाकारो निर्झरो वर्तते ।

यतो रात्रौ कदापि दिवा यन्त्रद्वारा जलक्षरणं भवति । रात्रौ

विद्युत्प्रकाशविभासितं श्वेतरक्तपीतकृष्णहरितवर्तिकामहावर्तिकान्वितं श्वेतरक्तपीतकृष्णहरितरक्तचाकचक्यसमुद्भासितं निर्झरजलं सद्योद्यान-गतानां जनानां मनो हरति ।

तत्र कदापि मुक्ता मणिः सायंकाले वायुसेवनार्थं गच्छति मित्रमण्डलीसहितश्च परमां प्रसन्नतामाप्नोति ।

भवनञ्चातीव रमणीयं विविध गार्हस्थ्यवस्तुसमन्वितं वर्तते ।

भवनस्यैकभागे प्रभावत्याः पूजागृहमेकं यत्र प्रभावती पूजनं करोति सन्ध्यावन्दनादिकार्यं मुक्तामणिरपि ।

भवनस्यैकभागे पाकशाला, यत्र प्रतिदिनमेव विविधा पाकाः पच्यन्ते ।

पाकशालायां पाचितानि बहुविधानि स्वादूनि भोज्यानि वस्तूनि भोजकेभ्योऽन्यत्र प्रशस्ततमे भोजनगृहे कुर्शिकोपरि सस्थितानां मुक्ता-मणिप्रभृतीनां सविधे गोलमञ्चोपरि परिवेषयन्ति परिवेषकाः स्वच्छ-परिधानशोभितगात्राः ।

तत्र च सर्वे भुञ्जते प्रतिदिनं सुप्रसन्नतया मुक्तामणिप्रभृतयः ।

भवनस्यैकभागे स्नानगृहम् । अपरत्र शीततापनियन्त्रितं स्वच्छसुकोमलशय्यासम्पन्नं विद्युद्वर्तिकोपशोभितं विद्युद्गीतयन्त्रमधुरध्वनिनिनादितं कतिपयबृहद्दर्पणोद्भासितमनेकचित्रचमत्कृतमतीव परिष्कृतं मुक्तामणिशयनगृहम् ।

एकश्च महाभोजनालयोऽपि तस्मिन्नेव भवने विद्यते यत्र यदा कदा मुक्तामणिगेहं समागताः बहवः विशिष्टाः अतिथयः परिचर्चिताश्च भुञ्जन्ते ।

तस्मिन्नेव भवने चैकं भाण्डागारगृहं यत्र सर्वविधाः अपाचिता भोज्यपदार्थाः राशीभूताः सदैव सुरक्षिताः, विविधानि च फलानि राशीभूतानि विद्यन्ते ।

एकत्र स्वर्णरजतचित्रकाद्यन्यनिर्मितकलशस्थालीगागरदर्वीकटाह भृङ्गारस्त्रुचिप्रभृतिरक्षापनगृहं विद्यते ।

अन्यदेकं गृहं वर्तते तत्रैव, यत्र बहुविधकौशेयकार्पासनिर्मितानि चित्रविचित्ररङ्गयुतानि मुक्तामणेः प्रभावत्याश्चापि सुवस्त्राणि वर्तन्ते ।

एकत्र प्रभावत्याः शृङ्गारगृहञ्चापि वर्तते, यत्र गत्वा प्रभावती स्वच्छाश्चित्रविचित्राः शाटिकाः स्तनपट्टिकाः विविधालङ्कारान् कञ्चुकांश्चापि परिदधाति तथा तत्रस्थे विशाले दर्पणे चावलोकयति शृङ्गारविभूषितं स्वकीयं सम्पूर्णशरीरम् ।

तस्मिन्नेव गृहे रत्नमाणिक्यस्वर्णालङ्कारभरिताः समर्थतालिकान्विताः बहुमञ्जूषा याः कुञ्चिकाभिः समुद्घाट्य निःसार्य चालङ्कारान् स्वकीयं सर्वाङ्गमलङ्करोति प्रभावती ।

अन्यान्यपि सुसज्जितानि जलयन्त्रघटीयन्त्रविद्युद्वर्तिकाविद्युद्व्यजनशय्याद्युपकरणान्वितानि शौचस्थानसम्पन्नानि सर्वतोभावेन सुसज्जितानि गृहाणि मुक्तामणिभवने वर्तन्ते ।

सम्पूर्णमेव भवनं तस्य श्वेतचूर्णश्वेतीकृतं रात्रौ चन्द्रांशुभिरतीव रमणीयं विभाति ।

प्रतिदिनमेव बहवोऽश्वयानतैलयानाश्वयानादिभिः केचन पदातयोऽपि मुक्तामणिभवनमागच्छन्ति विविधा वार्ता विधातुम् ।

समागतैस्तैर्विशिष्टमर्त्यैः सर्वदैव महता जनसम्मर्देनाकुलीभूत *मिव दृश्यते मुक्तामणिभवनम्।*

एवंविधो विविधभाषापारङ्गमः सर्वजनसमादृतो वाक्कीलकर्मप्रधानो मुक्तामणिः प्रातरेवोत्थाय स्वकीयां कुलदेवीं संस्मृत्य वायुसेवनार्थं भवनाद्बहिर्गच्छति ।

वायुसेवनात्परमागत्य स्वभवनं स्वशरीरे सम्मर्दिततैलः साबुनेन स्नानं करोति । पश्चाद्गायत्रीजपादिकं विधाय भुक्त्वा स्वकीयकार्यालये सर्वकार्यजातं समाधायान्यायालयं गच्छति तैलयानेन ।

तत्र कतिपयाभियोगेषु स्वकीयं वितर्कं न्यायाधीशसविधे दत्वा कृत्वा चाभियोगीनां सर्वाण्येव कार्याणि प्रायेणास्ताचलावलम्बिनि भगवति भास्करे स्वकीयलेखकैः कर्मचारिभिश्च सहैवागच्छति स्वकीयमानन्ददायकं भवनम् ।

तत्र चहापानादिलघ्वशनं कृत्वा स्वकीयभवनस्य एव कार्यालये समागत्य तत्रोपस्थितैरभियोगिभिः सहावश्यकीं वार्तां विधाय भोजनानन्तरं भगवतः संस्मरणपूर्वकं शयनं करोति ।

एवंविधसर्वसौख्यवैभवसम्पन्नस्य मुक्तामणिविप्रस्य परलोकोद्धारकः स्वकीयवंशवर्द्धनश्च नासीत् कोऽपि पुत्रः ।

प्रभावतीविषादवर्णनम्

सर्वविधकार्यकारकस्य प्रधानवाक्कीलस्य चेतसि शङ्कुरिवानपत्यतादुःख निहितमासीत्।

एकदा तस्य धर्मपत्नी प्रभावती स्वामिनः सकाश रहसि गत्वा सविनय प्रोवाच—

'स्वामिन्' नास्ति कापि सन्ततिः। आवयोरुपरते कोऽस्य विशालस्य वैभवस्योपभोक्ता विशालस्य भवनस्याधिपतिस्तैलयानाधिरोढा देवपूजनकारको ब्राह्मणाना गवाञ्च सेवकः समागतानामतिथीना सत्कारकारकः विशेषेणावयोरुपरते श्राद्धकर्ता पूर्वपितॄणा जलाञ्जलिदाता समाश्रिताना भृत्याना परिपालकः समागतेभ्यः साधुभ्यः सन्यासिभ्यो भिक्षुकादिभ्यः सम्मानपूर्वक भिक्षाभोजनादीना प्रदाता, रत्नाना कौशेयवस्त्रादीना परिधारकः कुलक्रमागताना व्रतयात्रामहोत्सवाना सञ्चालकः सर्वेषा मित्राणामभिनन्दको वेदविदुषा भूदेवाना सम्मानकारकश्च भविष्यति !

अनपत्यत्वदुःखदग्धा मा सखीजनो नाभिनन्दति। पुत्रवतीना युवतीना मध्ये गमने लज्जते मे हृदय, नेत्राभ्या स्रवत्यश्रुजाल ताम्यति मनः, कम्पन्ते गात्राणि, मुखे नायाति वचन हस्तौ किमपि कार्यं नैव कुरुतः रात्रौ निद्रानायाति सर्व दुःख चिन्तयन्ती व्यतीता करोमि शर्वरीम्, दिवा कार्येषु मनो नैव स्थिर भवति, विविधभोजनेषु रतिर्नैव जायते। विविधाना पेयपदार्थाना पाने स्वकीयेच्छापि न भवति। विविधाना शृङ्गारसामग्रीणा दर्शनेच्छापि नैव समुत्पद्यते। अतोत्सवादिषु गीतादिगानन्नैव निःसरति मुखात्, किं कथयामि समानावस्थाना सर्वासामेव वनिताना पुत्रा अभूवन्, कासाञ्चित् पौत्रा अपि। किन्त्वहो दैवदुर्विपाकोऽद्यावधि न कापि सन्ततिरावयोरुत्पन्ना।

भर्तः! कदा द्रक्ष्यामि पुत्रमुख कदा च धूलिधूसरितो बालको

बालको मदुत्सङ्गे विहरिष्यति, कदा विविधगायनैः स्वकीयं स्वदन्तं बालकं प्रबोधयिष्यामि, कदा बालैः सह विहरन्मे बालो मदुक्त्या आहूतोऽपि नागमिष्यति। कदा तैलशाकुनाभ्यां सस्नाप्य स्वकीयं बालकं विविधैः सुवस्त्रैरलङ्कारैश्चालङ्कृत्याङ्के निधाय हर्षोत्फुल्लवदना गमिष्यामि सखीनां मध्ये। कदा च जातस्य कुमारस्य जातकर्मनामकरणान्नप्राशनकर्णछेदनमुण्डनयज्ञोपवीतोद्वाहादिसंस्कारान् करिष्यामि। कदा च नवागताया वध्वा द्रक्ष्यामि सुखम् ?

प्राणनाथ ! कोऽप्युपायो विधातव्यो येन पुत्रो भवेत्।

हृदयेश्वर ! श्रूयते यद्राजा हरिश्चन्द्रो वरुणमाराध्य रोहिताश्वनामानं पुत्रमवाप। राजा दशरथो वशिष्ठानुमतेन श्रृष्यशृङ्गमुनिना पुत्रेष्टियज्ञं कारयित्वा चतुरः पुत्रान् लेभे।

तथा च जाम्बवत्या प्रार्थितेन श्रीकृष्णेनोपमन्युनामकमृषिं स्वगुरुं विधाय कैलासे कठिनं तपस्तप्तम्। तपसा प्रसन्नो भगवानाशुतोषः श्रीकृष्णाय वरप्रदानञ्चकार येनासौ जाम्बवत्या साम्बनामानं पुत्रमलभत।

देव ! कृतेऽप्युपाये यदि कोऽपि बालो नैव भविष्यति तदा नास्त्यावयोर्दोषः।

एवमुक्त्वा विरतवचनायां तस्यां मुक्तामणिभिन्नयनैव सगद्गदं प्रोवाच—

सुमुखि ! अस्त्यावयोः किमपि प्राक्तनं कर्म, येन पुत्रलालनसुखमैवानुभवावः।

देवि ! इतोऽविदूरे भागीरथ्यास्तटे श्रीसदानन्दब्रह्मचारिण आश्रमो वर्तते। श्रूयते हि स ब्रह्मचारी महातपस्वी परमोदार्शनिक उद्भटवक्ता सर्वशास्त्राणां विज्ञाता भूतभविष्यद्वर्तमानविषयविज्ञानसम्पन्नश्चास्ते। तस्यैवाश्रममागामिनि दिवसे प्रातरेव गमिष्यामि त्वया सह। विश्वासो वर्तते मम चेतसि, यदसौ कमप्युपायमवश्यमेव विधास्यति, येनावयोरवश्यमेव प्राप्तिर्भविष्यति पुत्रस्य।

लोलाक्षि! चेतसि धैर्यमाधत्स्व, देवेषु गोषु ब्राह्मणेषु सन्यासिप्रभृतिषु भक्तिमधिकां कुरु, भगवतः पूजायामधिकं विश्वासं विधेहि। प्रसन्ने भगवति सकलमेव क्लेशजातं समुदिते सूर्ये नीहारमिव विनाशमुपयाति। सर्वमेव मनोऽभिलषितं कार्यञ्च सम्पन्नं भवति। भागवतादिपुराणेषु सर्वत्रैव भगवतश्चरणारविन्दसेवनमेवाशेषक्लेशहरं वर्णितं महर्षिभिः, एवमुक्त्वा विरराम। मुक्तामणिः प्रभावती च पुनराश्वस्ता सान्त्विता च।

अथ द्वितीयेऽह्नि प्रातरेवोत्थाय मुक्तामणिः शीघ्रतया नित्यक्रियाञ्च समाप्य स्वपत्न्या प्रभावत्या विश्वसितेन भृत्येन सम्मतिदायकेन चानुगम्यमानः सुगन्धिनां मालां फलादिकञ्चादाय सदानन्दब्रह्मचारिण आश्रमं प्रतस्थे।

मार्गे गच्छन्मुक्तामणिः गङ्गास्नानं विधाय धृततिलकं भगवतः पूजार्थं गङ्गाजलपरिपूर्णं कलशं कमलादिपुष्पाणि वहन्तं स्वच्छवस्त्रधारकं पौराणिकं भगवतः स्तुतिं पठन्तं वृद्धशिरसं गौरवर्णं ब्राह्मणं हस्ते धृतवेदपुस्तकं स्नातानुलिप्तं धवलोत्तरीयधौतं किशोरं पठनार्थं गुरोः समीपं गच्छन्तं विद्यार्थिनं क्रोडे स्वकीयं बालकं निधाय स्वपतिना सह देवदर्शनार्थं यान्तीं पीताम्बरां कृतभालसिन्दूरां कज्जलोपशोभितनेत्रां विविधालङ्कारालङ्कृतां सुरूपां सुन्दरीं ललनां विक्रयार्थं मस्तककृतदधिपूरितभाण्डां गोपपत्नीं रथयानस्थं मत्स्यनेतारं मत्स्यविक्रेतारं इत्यादीनि शुभावहानि ददर्श सकौतुकं मुक्तामणिः।

तस्मिन्नेव समये मुक्तामणेर्दक्षिणभुजः प्रभावत्याश्च वामभुजः सहैव प्रास्फुरताम्।

अन्यान्यपि बहूनि शकुनानि तस्य बभूवुर्मार्गं गच्छतः।

मुक्तामणिसदानन्दवार्तांप्रसंगः

प्रशान्त मुनिमानसमिव पवित्र गङ्गाजलप्रवाहमिव, धीरगम्भीरपुरुषनिषेवित राजप्रासादमिव, गतागतबहुजनसमाकुलसुधन्यालयमिव बहुशिष्यसमावृत महाविद्यालयमिव विविधपशुपक्षिनिषेवित महावनमिव वेदपाठिभिर्ब्राह्मणैरुपशोभित यज्ञमण्डपमिव, विकसितपुष्पावलिविमण्डित पुष्पोद्यानमिव, दर्शनार्थिनरिपूर्णदेवमन्दिरमिव, कोकिलालापगुञ्जित वसन्तमिव, नृत्यन्मयूरघनिसहित प्रावृट्समयमिव, सर्वजनाभिलाषापरिपूरक कल्पवृक्षमिव, मानवकोलाहलविवर्जित महापुस्तकालयमिव, षड्दर्शनशास्त्र विचारकैः सवृत्त विज्ञानस्थानमिव, बहुविधफलसम्पन्न फलापणमिव, शुष्यन्मुनिजनचीरवल्कलोपशोभितवृक्षम् घनच्छाय निनाद निस्ताप निर्भय गतमत्सर धनैषणारहितमग्निहोत्रधूमसुगन्धित कुशैर्गोमयैश्चापूरित भगवद्भजनकीर्तनकारकैर्भक्तिसम्पन्नैः मुनिभिरलङ्कृत करपात्रैः कुटीचकैर्हंसैः परमहंसैरजगरवृत्तिधारकैः काषायाम्बराच्छादितशरीरैः ब्रह्मविचारसलग्नैः कमण्डलुविराजितहस्तैश्च साधुभिः समावृत रोमन्थकारिणीभिर्वत्सतरीसहिताभिर्दुग्धप्रदायिनीभिर्गोभिरुपशोभित वेदाध्ययनकारिविद्यार्थिगणसस्वरवेदपाठगुञ्जित तृणकाष्ठविनिर्मितैर्बहुभिरुटजैः ब्रह्मविचारसलग्नैर्वेदान्तमर्मज्ञैः कतिपयभागवतादिकथावाचकैर्भूसुरैश्च विमण्डित दीयमानान्नदान सेव्यमानदीनानाथ क्रियमाणविविध प्रश्नोत्तर पाठ्यमानसर्वशास्त्र भण्यमानसर्ववेद पठ्यमानविविधपुराण जप्यमानबहुमन्त्र नमस्क्रियमाणदेव दीयमानसूर्यार्घ्य तृप्यमाणपितृगण गीयमानसामगान सत्क्रियमाणातिथि सर्वत्र गम्यमानमृग विलीयमानौषध सर्वजनमनोह्लादकर परमरमणीयमाश्रम समाजगाम सदानन्दस्य सपत्नीको मुक्तामणिः सभृत्यश्च ।

तत्र बहुशिष्यसमावृत दीर्घश्मश्रु पिङ्गजटाभार चन्दनोद्भासित

भाल स्वहस्तनिर्मितयज्ञोपवीतोद्भासमानशरीरं दीर्घेणोन्नतललाटं जितेन्द्रियं तेजसा सूर्यबिम्बाद्भासितं सुस्थिरशरीरसन्निवेशमस्पृष्टक्रोधं चन्द्र-मिव सुशीतलं परमकारुणिकं सदानन्दब्रह्मचारिणं ददर्श मुक्तामणिः। तस्या भृत्यैश्च सह कृतप्रणामः स तदीर मनुप्रविवेश।

अथ दत्ताशीर्वादः सदानन्दस्तं प्रत्युवाच—'तारापुरीनिवासिन्-भूसुर-कुलावतंस! गृहाश्रमिणो भवतः सर्वं कुशलं? गार्हस्थ्यधर्मः सम्यक् परिपाल्यते भवता? गृहागतानामतिथीनां सेवनं यथोचितं भवता गेहे सम्पद्यते कच्चित्? नित्यनैमित्तिकञ्च कर्म सुष्ठु सम्पद्यते सुतराम्? अपि खलु भवतः सर्वमेव कार्यजातं सम्यक् प्रचलति? कथमिवो-दासीन्यपरिपूर्णमुखं निश्चेष्टो भवतो धर्मात्मनः?"

इत्युक्ते वर्णिनि मुक्तामणिः प्राह च साश्रुकण्ठम्—

"देव! नास्त्यविदितं किञ्चिद्भवतस्तथापि पृच्छ्यते चेत्कथयामि। भगवन्! गृहाश्रमिणो मम सर्वथैवपरिपूर्णं भवनं, भृत्या आज्ञाकराः छन्दानुवर्तिनश्च सर्वगुणसम्पन्ना भर्तृदेवाज्ञाकारिणी धर्मपत्नी च। गवां सेवनं परिपालनञ्च सम्यक्तया भवति। भगवतः पूजनं होमादिकञ्च यथोत्साहं मया नियतमेव। किंबहुना, सकलमेव सांसारिकं सुखं मद्गेहे पञ्चभूतमिवावतिष्ठते। किन्तु भगवन्! नास्ति मे नरकादुद्धार-कारिका कापि सन्ततिः। आवयोः पञ्चत्वमापन्नयोः कः श्राद्धादिकर्ता कश्च तिलाञ्जलिप्रदाता भविष्यति? कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयतां येन पुत्रो भवेत्। यदि भवेत्सन्तानाय तान्त्रिकमन्त्रविधानस्य हवनस्य यज्ञस्य वावश्यकता, तत्सर्वमेव कर्तुं समुद्यतोऽस्मि। भवदाज्ञानुसारं धन-राशिव्ययोऽपि पुत्रार्थं कर्तुं समुद्यतो भविष्यामि। भवतो यथाज्ञा, सर्वमेव धार्मिकं कार्यं तथा सम्पादयिष्यामि। भवत्सविधे यस्य प्रश्नस्योत्तरं यस्याभिलाषस्य प्रपूर्तिश्च नैव भविष्यतः, मन्ये, तस्य प्रश्नस्योत्तरं तस्याभिलाषस्य पूर्तिश्च नैव क्वापि भवितुं शक्या।'

इत्युक्त्वा विरते मुक्तामणौ प्रथमाश्रमी प्रोवाच—

"हहो विप्रवर्य ! जानात्येव भवान् यथा मुहम्मदीयैः पूर्वमाक्रम्य भारतवर्षेऽस्मिन् स्वकीयं राज्यसंस्थापनं विहितं । किन्तु समागतैः कूटनीतिज्ञैः श्वेताङ्गैर्मुहम्मदीया पराजिता । तथा चेदानीं भारते श्वेताङ्गानामाधिपत्यम् । एभिः श्वेताङ्गैः सर्व एव भारतीया दरिद्राः शस्त्रास्त्रविहीनाः स्वाधिकाररहिताश्च कृताः । सर्वत्रैव कूटनीतिज्ञानामेषां कौटिल्यं साफल्यमण्डितमिव विभाति ।

इमं यादृशमत्याचारं भारते कृतवन्तस्तादृशोऽत्याचारः केनापि न कृतः । तथा चान्ते रिक्तं नहि परिपूर्णमिदं भारतवर्षं हस्तिनास्वादितं कपित्थफलमिव दृश्यते ।

इदानीं च भारतस्वातन्त्र्यकारका महापुरुषाः भारते जन्म ग्रहणं कृतवन्तः सन्तु कतिपयमहात्मानः 'कलौ संघे शक्तिरिति' न्यायेन काँग्रेसनामिकां संस्थां स्थापयित्वा अखिलभारतीयसंस्थां श्वेताङ्गानां समक्षे भारतीयजनतोन्नतिं विधाय विविधयाचनाः कुर्वन्ति पत्रद्वारैः । तदानीं तत्कालिकं श्वेताङ्गा रत्नागमिष्यन्ति काँग्रेसम् ।

एकस्य महात्मनः शिशोः गेहे जन्मग्रहणं भारतीयस्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थं । स मङ्गलविग्रहः भवता गेहे स्वकीयं जन्मग्रहणं करिष्यति एतस्मात् भवता धन्यवादो भवति । भवान् पुनः स राष्ट्रपतिः विश्वस्मिंल्लब्धप्रतिष्ठः भारतप्रधानश्च भविष्यति ।

भवता त्यक्ता स्वकीया देहयम्, गम्यतां स्वकीयं गेहम्, नियन्ताश्च सर्वाणि कार्याणि । अप्रत्याशितमुक्त्वा विरराम, जगाम मुक्ता मणिः स्वकीयं गेहम् ।

गेहं गमनेन मुक्तामणिः स्वकर्मणि दत्तावधाना बभूव ।

मुक्तामणि-पुत्रजन्मोत्सवः

अथ कदाचित्प्रभावती दैवयोगात् शुभेऽह्नि गर्भवती जाता। मुक्तामणिश्च यथासमय गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनसंस्कारान् परमानन्दसन्दोहं सम्पादयामास। तदनन्तरमेव शुभग्रहावलोकितवेलाया शुभेऽह्नि भाग्यवन्त बालक जनयामास प्रभावती।

हिमार्तस्य सूर्येणेव, घर्मार्तस्य चन्द्रेणेव, श्रमार्तस्य विश्रामेणेव, गच्छतो गमनस्थानप्राप्त्येनेव, कुटिलाना कौटिल्येनेव, साधूना परोपकारेणेव, दुर्जनाना परदुःखेनेव, कितवाना वैतनेनेव, पिपासिताना पानीयलाभेनेव, कृषकाणा समुन्नतशस्यविलोकनेनेव, मयूराणा घनगर्जनेनेव, चकोराणा चन्द्रेणेव, परीक्षार्थिना प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णताप्रापणेनेव, निर्वाचने समुत्थिताना स्वविजयलाभेनेव, मुक्तामणेः स्वकीयपुत्रदर्शनेन परमानन्दसन्दोहः समजनि। कृतनान्दीश्राद्धो मुक्तामणिः स्वकीयपुत्रस्य जातकर्मसंस्कार कारयामास।

अथ नामकरणदिवसे मुक्तामणेः मर्वे एव परिचिता बान्धवा राजकीयकर्मचारिणः कतिपयश्वेताङ्गाश्च निरिधोपायनसहिताः समानन्दसम्पन्न गेह समाजग्मुः। तद्दिने मुक्तामणिगेह सुपरिष्कृत सुमज्जित बहुविधगीतवाद्यसहित गतागतजनसमाकुलञ्च बभूव। बान्धमानैर्विविधवान्यमनैर्येन तत्र भ्रममाणैर्व्यवस्थापकैर्महाव्यवस्थापकैर्निरीक्षकैर्बहुविधवेषधारकैः परिचारकैश्चित्रविचित्रशाटिकास्तनपट्टिकाधारिकाभि र्दासीभिश्च बहुमूल्यालङ्कारशाटिकास्तनपट्टिकासुसज्जिताभिः समुन्नतपादत्राणालक्तकालङ्कृतपादाभिः सोन्नतस्तनाभिः प्रभावतीपरिचिताभिः सौन्दर्यशालिनीभिर्ललनाभिरनेकविधवैलयानैरश्वयानैः पादयानैर्गीतगायनकुशलाभिः कुमारिकाभिश्च परिपूर्णमभूद्गेह मुक्तामणिमुरस्य।

अनन्तर वेदविदुषो वृहच्छिरसः धृतधौतवस्त्रोत्तरीया ब्राह्मणाः सर्वा पूजासामग्रीमेकत्रीकृत्य होमार्थं वेदिकाञ्च विनिर्माय पूजाकरणार्थं प्रभावतीसहित मुक्तामणिमाकारयाञ्चक्रुः। स्वधर्मपत्नीसहितः प्रसन्नवदनो

मुक्तामणि पूजास्थानमागत्य ब्राह्मणानमस्कृत्य स्वकीयासने समुपविष्ट ।

ब्राह्मणाश्च स्वस्तिवाचनपूर्वकं गणपत्यादिदेवाना पूजन मुक्तामणिना कारितवन्त । पूजावसरे नर्तका अनृत्यन्, गायका माङ्गलिकानि गानानि समगायन्, कुलवध्व कुमार्यश्च सर्वा अतीव रमणीय गीत वितान समारेभिरे । कर्णप्रियाणा मधुराणा वाद्यवृन्दाना सुन्दरो नाद सञ्जात । तस्मिन्समये मुक्तामणिभवन परममाङ्गलिकगीतवाद्यादिसहित महाह्लादसम्पन्न सम्बभूव ।

पूजनानन्तर ब्राह्मणा शास्त्र विचार्य जातस्य कुमारस्य श्रीरत्न इति नाम कृतवन्त । किन्तु जनेषु तस्य प्रसिद्धी रत्नलाल इति नाम्ना जाता ।

पश्चात् भूदेवादवन विधायावाहितान् सर्वानेव देवान् विसर्जयामासु । कृतभोजनेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोफलवस्त्रालङ्काररत्नमाणिक्योपशोभित मनाभिलषिता दक्षिणा ददौ मुक्तामणि । गृहीतदक्षिणा सुप्रसन्ना ब्राह्मणा वेदमन्त्रै शुभाशिष प्रदाय मुक्तामणिकृतप्रणामा सानन्दा सहासाश्च स्वस्वावास गतवन्त ।

अथ समागताना सर्वेषा कुटुम्बाना बान्धवाना परिचिताना मित्राणा दूरस्थानेभ्य समागताना नानाजातिसमुद्भवाना राज्याधिकारिणा वाक्कीलाना सपत्नीकानामसपत्नीकानाञ्च प्रतिभोजनारम्भो बभूव ।

स्वच्छवस्त्रस्वर्ताणीयधारका सुस्वादुभोज्यपदार्थपरिवेषका जलपूर्णभृङ्गारकसहिताश्च केचन परिवेषका पङ्क्तिबद्धेषु समुपविष्टेषु भोजन कुर्वत्सु सर्वेषु परिधावन्तोऽदृष्ट्वा पात्रेषु भोज्य जल वा परिवेषयन्तो विरेजिरे ।

इत्थ सर्व एव समागता अतिथयो भोजन विधायाचमनीयञ्च कृत्वा गृहीतैलालवङ्गपूगीफलताम्बूला नवजाताय बालकाय सोपहार स्वकीयाशीर्वचनञ्च प्रदाय तैलयानाश्वयानपादयानादिभिरन्य केचन पदातयश्च सपत्नीका असपत्नीका समाया सभृत्या सर्व एव स्वकीय गेहं प्रतस्थिरे ।

एतत्सर्वमेवानन्दसन्दोह विलोकयन्ती प्रभावती परमानन्दसिन्धुनिमग्नासीत्तदा ।

: ६ :

दैवज्ञ-समागमः

अथैकस्मिन् दिवसे भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञानसम्पन्नो ब्रह्मतेजसा समुद्भासितशरीरः किञ्चित्प्रवृद्धश्मश्रुरनुपानत्को धृतधौतोत्तरीयोष्णीषो ज्योतिःशास्त्रपारङ्गतो विष्णुदत्तो नामा कश्चिद् दैवज्ञः समाजगाम मुक्तामणिभवनम् ।

बहुप्रसन्नमना मुक्तामणिर्दैवज्ञं नमस्कृत्य स्वयमासनं विस्तीर्य तत्र दैवज्ञं समुपवेशितवान् । समुपविष्टे दैवज्ञे पाद्याचमनीयार्घ्यादिभिस्तस्य पूजनं विधाय तेन गृहीताशीः स्वयमपि मुक्तामणिः स्वासने समुपविश्य दैवज्ञं सविनयमुवाच—

"भूसुरकुलावतंस ! कुतः समागम्यते भवता, किंनामधेयश्च भवान् ? कथमिव पवित्रीकृतं मद्भवनम् ? यदि श्रावयितुं योग्यानि वर्तन्ते तदा कृपया श्रावयतु सर्ववृत्तजातानि ।"

दैवज्ञः कथयति—"भूदेव, मगधदेशोद्भवो विष्णुदत्तो नामा ब्राह्मणोऽहम् । बहुवर्षाणि यावद्वाराणस्यां निवासं विधाय ज्योतिःशास्त्रमपठम् । पश्चाद् गार्हस्थ्यधर्मं परिपालयन् ग्राम एव वसामि । इदानीं खलु भागीरथ्यां स्नातुकामस्तारापुरीमागतोऽहं भवतो नाम भवद्गेहे पुत्रजन्मोत्सवञ्च श्रुत्वा स्वेच्छयैवाहं भवन्निकेतनमागतोऽस्मि । बालकाय स्वकीयाशीर्वचनं प्रदाय पुनः शीघ्रमेव गमिष्यामि स्वकीयगेहम् । कृषिकर्मकारस्य ग्रामीणस्य ममापि बहूनि कार्याणि गेहेऽपि विद्यन्ते खलु ।"

इत्थं नाक्षत्रिकवचनं श्रुत्वा मुक्तामणिः प्रसन्नोऽप्यधिकां प्रसन्नतामापन्नो मातुरङ्कस्थितमेव बालकं श्रीरत्नं समानीय तेन नमस्कारितवान् दैवज्ञम् ।

दृष्ट्वा श्रीरत्नं परमः प्रसन्नो दैवज्ञस्तस्मै शुभाशीर्वचनं प्रदत्तवान् ।

पुनर्मुक्तामणिस्तु दैवज्ञं पप्रच्छ—"भगवन् ! किं ममायं बालो यथा

क्रमागतकुलरीतेः संरक्षणं करिष्यति ? किं भविष्यत्ययं वंशवृद्धिकरः स्वगार्हस्थ्यसञ्चालकः सर्वजनप्रीतिभाजनो मधुरालापकर्ता स्वशौचाचारविचारसम्पन्नः सर्वविद्याममर्मज्ञो विदुषां सम्मानकारकः स्वयशसा मण्डितभूलोकश्चेति ? यथास्य जातकफलं तथा भवान् सर्वमेव कथयतु । जानाम्यहं भवत्कथितं सर्वमेव वचनं सत्यं भविष्यतीति ।"

एवं पृष्टो दैवज्ञः प्रोवाच—"मुक्तामणे । भवतः पुत्रो विश्वशान्तिप्रदाता दुःखार्तजनानां दुःखविनाशने सर्वदा यतमानो दयया जीमूतवाहन इव, त्यागे बलिरिव, भाषणे विधायाञ्च बृहस्पतिरिव, स्वकीयोज्ज्वलकीर्त्या सर्वत्र विख्यातः सर्वविधकष्टसहिष्णुर्विलक्षणसगठनशक्तिसम्पन्नः सर्वजनोपरि स्वप्रभावसंस्थापको राजाधिराजपदवीमलब्ध्वापि राजाधिराज इव शासनाधिकारसम्पन्नः सर्वजनकल्याणे प्रदत्तमतिर्भारतस्य प्रधानो भविष्यति ।

कियद्वर्षेभ्यः एवाय संस्थापितस्य काग्रेसस्यापि बहुवारं सभापतिपदमलङ्करिष्यति । अथ च तिलकगोखलेगान्धिप्रभृतिकाग्रेसप्रधाननेतृभिः सह मिलित्वा देशस्य स्वतन्त्रतान्दोलने महत्तमं योगदानं करिष्यति । पुनश्चोपरतेषु प्राचीननेतृषु यदा गान्धीमहात्मा स्वतन्त्रतान्दोलनं सञ्चालयिष्यति तदा तदाज्ञानुसारं सर्वजनैः सह सर्वमेव कार्यं विधायाय तव बालको भारतं स्वतन्त्रं करिष्यति।" इत्युक्त्वा दैवज्ञो विश्रान्तिमापेदे ।

पुनर्मुक्तामणिर्वार्तां विस्तारयन्नेव दैवज्ञं प्रोवाच—"नाक्षत्रिकप्रवर ! कथमिवायं भारतो देशः पराधीनो बभूव, कीदृशश्चेतिहासो देशस्यास्य प्राचीनो वर्तते ? कृपया सर्वमेव प्राचीनेतिहासं कथयतु सम्प्रति त्रिकालज्ञो दैवज्ञो भवानिति ।"

: ७ :

सृष्ट्युत्पत्ति-विचारः

दैवज्ञः कथयति—'श्रूयतां भारतेतिहासो यदि भवत इच्छास्ति ! भारतीयशास्त्रानुसारं चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति । तेषु षण्मन्वन्तराणि व्यतीतानि सन्ति । सप्तमं वैवस्वतं नाम मन्वन्तरं प्रचलत् भवति साम्प्रतम् । एतस्य प्रवर्तको विवस्वान् मनुरस्ति । तदुत्पत्तिर्यथा—

विराट्पुरुषस्य भगवतो महाविष्णोर्नाभिकमलाद्ब्रह्मणः समुत्पत्तिः ब्रह्मणः सकाशान्मरीचिर्नामा महर्षिर्बभूव । तत्पुत्रः कश्यपस्तस्मादादित्यात् सूर्यः समुत्पन्नो बभूव । विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव एव वैवस्वतमनुनामा प्रसिद्धो जातः । अथ च वैवस्वतमनोरेव सूर्यवंशस्यारम्भोऽप्यभूत् । एतस्य वंशजाः सूर्यवंशीयाः क्षत्रिया अभवन् ।

तथा कश्यपमुनेः सकाशादेव सर्वस्याः सचराचरायाः प्रजायाः समुत्पत्तिः । ये सन्ति स्थावरजङ्गमात्मकाः प्राणिनस्तेषामुत्पादकः कश्यपनामा मुनिरेव ।

श्रुत्वैतादृशं वचनं भूय एव स्मितवन् मुक्तामणिः प्रोवाच—

दैवज्ञप्रवर ! भगवतो ब्रह्मणः सकाशात्सृष्टेरुत्पत्तिर्मानवानां नास्ति कथिता । किन्तु चार्ल्सडार्विनसाहबेन सृष्टेरुत्पत्तेः प्रकारोऽन्य एव वर्णितः । तद्वर्णनं यथा—

विकासवादस्तत्खण्डनं च

' चार्ल्सडार्विना नामा इंग्लैण्डीयो विकासवादस्य प्रवर्तको मन्यते जनैः । स च पोतेन यथासम्भवं संसारस्य यात्रां चकार । तथा दूरवर्तिषु द्वीपेषु गत्वा विविधजातीयजन्तूनामवलोकनञ्च कृतं तेन । एकैकजातीयप्राणिष्वगणितभेदमवलोक्यासौ आश्चर्यचकितो बभूव । अत एव मालथसप्राणिसंख्याविचारं पठित्वासौ दृष्टवानिदमपि यद् १,२,४,८,१६, एतज्ज्यामितिरेखागणितानुसारं जीवधारिणां संख्यावर्धनं भवति, तथा खाद्यसंख्यावर्धनं १,२,३,४, एतदङ्कगणितक्रमानुसारं भवति । युद्धे

महामारिभिर्विविधैश्च संहारैर्जनसंख्या सीमितास्ति । अथ च डार्विनसाहब एवमपि निश्चितवान् यत् प्रतिद्वन्द्वितासंघर्षौ निश्चितौ स्तः । एतयोर्मध्ये योग्यतम एव रक्षितो भवति । कयाचिद्विशिष्टशारीरिकरचनया तथा विशिष्टशक्त्यैव विशेषप्रदेशेषु प्राणिनां जीवनस्य सुविधा भवति । एवमेव ये विशिष्टनिवासस्थानेषु योग्यशरीरवन्तो भवन्ति तेषां सन्ततिवर्धनमपि जायते । अन्येषां जातयो नष्टा भवन्ति । यदा स्वसौविध्यानुकूलमन्यत्र गत्वा स्वप्राणरक्षणं कुर्वन्ति । प्रकृतिश्च योग्यतमानां चयनं कृत्वा तान् रक्षति, अन्यानुपेक्षते च । अत एवायोग्या विनष्टा भवन्ति । अथ च डार्विनमतानुसारं प्रतिद्वन्द्विता शाश्वती सार्वत्रिकी च वर्तते । प्राणिनामभिवृद्धिरेव जीवनसंग्रामादिकारणम् । बलवान्निर्बलान् विनाश्य स्वं रक्षति । यस्मिन् परिस्थित्यनुसारं स्वं निर्मातुं क्षमता भवति तस्यैव सन्तानवर्धनमपि भवति । एतैर्जीवनसंघर्षैर्विभिन्नगुणानां विभिन्नपरिस्थितीनामनुसारं भेदो भवति, तथा परम्परानुगताः संघर्षा अतीव पुष्टाश्च भवन्ति । एतेनावस्थानुरूपपरिवर्तनेन विभिन्नजातीनां प्राकट्यमभूत् । इयं खलु भिन्ना स्वतन्त्रा वा सृष्टिर्नहि विद्यते ।

इत्थं निरीक्षणपरीक्षणानुमानैर्डार्विनसाहबो विकाससिद्धान्तं स्थिरीचकार । यावदनेकविधप्राणिनां निरीक्षणप्राणिसंख्यावृद्धिसिद्धान्तञ्च दृष्ट्वा तेषु योग्यतमरक्षणस्य प्रतिद्वन्द्वितायाश्चानुमानञ्चकार । पश्चादसौ परीक्षणारम्भञ्चक्रे । परीक्षया घोटकमेषपालका जना बहून् परित्यज्य स्वेच्छया पशून् संगृह्णन्ति, तेषु विभिन्नताश्चोत्पादयन्ति । एतदतिरिक्तः पशुपक्षिणां बहवो जातयो या नष्टा बभूवुर्वर्तमानजातिभिः सहाधिकं सादृश्यञ्चावलम्बन्ते । अयमेव भेदो यत् पूर्वजातयो वर्तमानजातय इवोन्नतां नैवाप्नुवन्त्य आसन् । पूर्वस्थितवर्तमानजातीनां सादृश्यमपि तृतीयं प्रमाणम् ।

एवमनुमीयते यत् सृष्टिसन्धिसमये क्षुद्रजन्तूनामेवैव जातिरासीत् । तेषामेव सूक्ष्माण्यण्डानि बीजानि वा जलवायुप्रभावेन प्रवाहेण च

समस्तभूमण्डले व्याप्ता अभूवन्। तेभ्य एव विकासक्रमानुसारं वर्तमान-जातयो निःसृताः। विकासक्रमस्य चतुर्थं कारणमिदमपि यद् गर्भावस्थायां सर्वा एव जातयः समाना दृश्यन्ते। अनेकजन्तुषु कतिपयप्रारम्भिकेन्द्रियाणि गर्भावस्थायामेव भवन्ति। तेषां पूर्णविकासोऽपि नैव भवति। एतेनापि प्राकृतिकचयनस्य योग्यतमरक्षायाश्च सिद्धान्तः सिद्धो भवति।

२. अथ च चार्ल्सडार्विनमतानुसारं मानवानां बुद्धिशरीरयोः साम्यं पशूनां बुद्धिशरीराभ्यां सह विद्यते अतो यथा मत्स्येभ्यः कच्छपपक्ष्यादिक्रमेण वानराणामाविर्भावोऽभूत्तथा वानरेभ्यो मानवानामाविर्भावश्च जातः। डार्विनमतानुसारं वानरा यदि नराणां पूर्वजा न सन्ति, किन्तु तेषां भ्रातृपुत्रा अवश्यमेवेति। अथ च वानरनरयोः पूर्वज एकोऽवश्यमेव।

पशुषु स्मृतिसौन्दर्यज्ञानसहानुभूत्यादयो गुणा मानवतुल्या एव वर्तन्ते। अश्वाः श्वानश्चापि शिक्षिता भवन्ति। अतस्तेषु विवेकोऽपि भवति। एवं सामान्यकीटेभ्यः समारभ्य मानवपर्यन्तं क्रमिकविकास एव स्वीकार्यः।

मध्यश्रेणीयजातीः परित्यज्य कीटमनुष्ययोर्भेदो महान् दृश्यते। किन्तु क्रमानुगतविलोकनेन काप्याश्चर्यकारिणी वार्ता न विद्यते। इत्थं मनुष्यकृतयन्त्राणां अन्यपदार्थानां चेतिहासविलोकनेन आकाशपाता-लयोरिवान्तरं दृश्यते। किन्तु क्रमोन्नतिदर्शनेन नास्ति किमप्याश्चर्यकरम्।

३. डार्विनमतानुसारं प्रतिद्वन्द्वितास्वार्थौ शाश्वतौ सार्वत्रिकौ च वर्तेते। सहानुभूतिपरोपकारदयादयोऽपि स्वार्थायैव।

यदा कदा मनुष्यो मनुष्यस्य बर्बरः संहारको भवति, यदा कदा वानरोऽपि स्वामिनोऽर्थं प्राणमपि ददाति। प्रशंसायोग्यकर्मसु प्राणिनां प्रवृत्तिर्निन्दितकर्मभ्यो निवृत्तिश्च भवतः। एतयोः क्रमेणाभ्यासोऽपि जायते

इति। परार्थं प्रवृत्तिकार्ये सहानुभूतिकार्येऽपि च क्रमशः प्रवृत्तिर्भवति। एतेन प्रतिद्वन्द्वितासिद्धान्ते कापि बाधा नैव जायते।

४ अत्र दैवज्ञो मत्कमणि प्रत्यकथयत्—भूदेव। ईश्वरविषये डार्विन-साहबस्य को हि विचारो वर्तते?

मुक्तामणि कथयति—ईश्वरविषये डार्विन किमपि नैवाकथयत् किन्तु मानवानां दुःखमवलोक्य तस्यापि यदा कदा कश्चित् सन्देहोऽवश्यमेव बभूव यद् यदि कश्चित्परमकारुणिकः सर्वज्ञो जगन्निर्माता शासको वर्तते, तदा तेन दुःखरहितमसारस्य निर्माणमावश्यकमासीत्।

५ हर्बर्टस्पेन्सरहेमिल्टनमाइल्मेन्सप्रभृतिविकासवादानुयायिन ईश्वर-स्वीकारे यदि बहुविधं तर्कं समुपस्थापयन्ति। तद्यथा—स्वतन्त्रजगत्कारणमीश्वरो जगद्बाह्योऽस्ति तदा जगता सह तस्य कोऽपि सम्बन्ध एव नास्ति, सम्बन्धमन्तरा किमपि ज्ञानमेव न भवति। यदि च जगता सह सम्बन्धस्तदा स्वातन्त्र्यं कीदृशम्? इत्यादि।

६ एतेषामिदमपि कथनं यद् दिक्कालद्रव्यधृतिशक्तिचित्तात्मपर-मात्मादयोऽप्रत्येया वर्तन्ते। एतेषां मूलस्वभावौ दुर्बाधानिर्वचनीयौ स्तः।

७ स्पेन्सरमतानुसारं शक्तेः सार्वकालिकी सत्तैव मूलपदार्थो विद्यते। तयैव सत्तया द्रव्याणामनश्वरता, गतेः सातत्यं नियमानामैकरूप्यं शारीरिकमानसिकशक्तीनां परिणामस्तुल्यवर्तित्वं गतेर्दिङ्नियमो रेखानुसारिता गुरुत्वाकर्षणानुसारम् एतयोर्द्वयोर्योगस्तथा गतेरविच्छिन्नप्रवाहश्च निःसरन्ति। तस्या एव गतेर्नियमः सर्वप्रमेयपदार्थेषु संलग्नोऽस्ति। एतेषु नियमेषु सर्वव्यापी नियमो विकासस्यैव। एतदनुसारं द्रव्यस्य सदैवान्तरपरिवर्तनं भवति। संसारस्य सर्वे अवयवाः समस्तसमारम्भे विकासे विच्छेदे च संलग्ना सन्ति। विकासावस्थायां द्रव्याणां सघीभावो विच्छेदावस्थायां शिथिलीभावश्च भवतः।

८ स्पेंसर एतस्य विकासस्य श्रेणित्रयं मानयति—शक्तीनां केन्द्र-स्वस्वरूपम्। यथा मेघानामेकत्रितेः प्रारम्भिकमेघस्य तथा कीटाणूनां

जीवनकेन्द्रेषु दृष्टिगोचर भवति। मेदीकरण मूलस्य बहिरावेष्टनात्पृथग्भूत्वा तस्मिन्नान्तरिकभेदस्योत्पत्ति । स्पष्टीकरण भेदाना निश्चितरूपेण स्वेषु सम्बद्ध सुव्यवस्थित पूर्णरूपधारणम्। विकासे विच्छेदे चानमेव भेदो यद् भूत्वा एक विकासकाले भेदेन सह सघटन विच्छेदे च सघटनाभाव । विकासस्य गतिरनिश्चितसम्बन्धेन व्यवस्थारहितैकरूपतया च निश्चितसम्बन्धे व्यवस्थापूर्णानेकरूपताया च गच्छति। यथा निम्नश्रेणीयजीवेषु विशेषेन्द्रिय भेदो न भवति। यत तत्र लिङ्गभेदोऽपि नैव भवति। एकेन स्पर्शेन्द्रियेणैव सर्वं कार्यं सञ्चलति। किन्तु अन्तरा यथा यथा विकासश्रेण्या वर्धन्ते तथा तथा तष्विन्द्रियभेदोऽपि जायते। सहैव विभिन्नेन्द्रिये सम्बन्धोऽपि स्थापितो भवति । मानवषु सर्वेन्द्रियाणि स्थानि भवन्ति, तदैव स्वेन स्वेन सम्बन्धेन मानवशरीरस्य रक्षणे वृद्धौ च योगदान कुर्वन्ति । स्पेंसरमतानुसार विकासस्यैव नियम सर्वेषु विषयेषु सलग्ना भवति।

६ विकासवादिना मतानुसार प्राकृतिकपदार्थाना मूलकारणमीथरोऽस्ति। तस्यैव कल्पनया तरगावल्या च विद्युत्प्रकाश शब्द उष्णता च समुत्पन्ना भवन्ति। तस्यैव सूक्ष्मकणाना नाम इलैक्ट्रोनश्चाप्यस्ति। एतस्यैव सघातेन विद्युन्निर्मिता भवति। अयमेव शक्तिरूपेण स्थूलाकारे 'मैटर' इति कथ्यते। मैटरस्य विरलदशाया नाम गैस, तरलदशाया नाम लिक्विड इति, तथा विशिष्टदशायां नाम सालिड इति विद्यते। ईथरोत्पन्ना इमे पदार्था घनीभूता आकर्षणविकर्षणनियमास्याचक्राकारगत्या सम्पद्यन्ते। किञ्चित्समयानन्तर तदेव चक्र सूर्या भवति। सूर्ये ग्रीष्मतया तथा गतिकारणेन चक्रत्व (भ्रमणशीलत्वं) सम्पद्यते। तत एव पृथग्भूता किञ्चिद्दशा ग्रहा भवन्ति। तेभ्य उपग्रहाणान्निर्माणञ्च जायते। एतादृशेषु ग्रहेषु पृथ्वी नामैको ग्रहो वर्तते। इय पूर्वमुष्णासीत्, क्रमश शीतला जाता। तस्या एव पृथिव्या सकाशाद्वाष्प मेघो जल समुद्रो जीवाश्च समुत्पन्ना। तस्या एवैका शाखा कोष्ठधारिणी 'अमीबा' बभूव। अमीबा एतादृश वर्धनमापन्ना यत तस्या भोजनेऽपि सन्देहो

बभूव। तस्या एव सन्तत्या या: शारीरिकप्रयत्ने तथा मानसिकाभ्यासे बलवत्य आसन् ता जीविता बभूवु। ता पुनरपि वृद्धिप्राप्ता, भोजनार्थं सग्रामाऽपि प्रचलनेरासीत्। योग्या जीविता बभूवुरयोग्या मृता। रक्षिता अमीबा पूर्वमीनाभ्यो भिन्नप्रकारा आसन्। एतास्वपि महान् सङ्घर्षो बभूव। म्रियमाणा सुरक्षिताश्चाकृत्या परिवर्तमाना मत्स्या भेकाः सर्पा पक्षिणो गा वृषभा वनमानुषाश्च भवन्तो मानवा अभूवन्। सर्वेषामेव प्राणिनामेकेनैव तत्त्वेन समुत्पत्ति, तथाऽन्यनाना सन्ततीनामेकतत्त्वे समुत्पत्तिरेव सिद्धिं करोति यत् सर्वं एकैकस्य मूलयन्त्रस्य तादृशं परिवर्तितं रूपम्। यथा प्रारम्भिकपादयान (सायकिल) निकृततरूपवदासीत्तस्मिन्सुधारसम्पन्नमद्यतनं पादयानं बभूव। अद्यतनानां सर्वेषां पादयानानामेकस्या श्रेण्या स्थापनेन ज्ञास्यन्ति जना यदेकरूपाणामेव सुधारसम्पन्नानि सर्वाण्येव पादयानानि वर्तन्ते। तथैव सर्वे एव प्राणिन अमीबाया परिवर्तितरूपाण्येव वर्तन्ते। यथा द्विचक्रं तैलयानं चतुश्चक्रं वा तैलयानं भिन्नं नहि, किन्त्वेकमेव तथैव सर्वे एव प्राणिन अमीबायाः परिवर्तितरूपवन्त सन्ति। पृथ्वीजननेनाप्येवमेव क्रमं प्राप्नुवन्ति। साधारणजननात्तु प्राणिनो भूमेरर्धस्थिता द्विपजननायन्ताऽस्थिवन्त-भागाः गच्छिता। मानवगर्भं पूर्वममीबेव पश्चान्मत्स्याकारस्तदनन्तरं ससर्पो सप्तवर्गसरीसृपाकार इव भवति। पुनर्वानर इव भूत्वा मनुष्याकारे परिणतिमाप्नोति। इत्थं भूगोलप्राणिनां शरीररचनाया यत्र तत्र ग्रामाभिधरचनायामन्यथा विभिन्नदेशस्थितप्राणिरचनायाश्च तुलनया प्राणिनो येन यद् एकत्वेव मौलिकयन्त्रस्य परिशोधितानि परिवर्धितानि च सर्वाण्येव रूपाणि विद्यन्ते।

कपिरूपपूर्वजो चत्वारोऽपि वा स्तना भवन्ति, कपिरवपुच्छसहिता मानवा अपि। एतेनाप्यनुमीयते यन्मानवा अपि ता ता योनिं गत्वैव मानवत्वं समागता। कपिजननाद्-वानराश्च प्रतीयते यन्मा-नवादेतन्मे शनैर्गनिप्राणं।

१० एवमेव विकासवादिनो जीवविभागं शास्त्रानुसारं साधर्म्यवैधर्म्यानुसारञ्च प्राणिवर्गाणां क्रमानुसारेण पृष्ठवंशधारिपृष्ठवंशविहीनभेदाभ्यां कुर्वन्ति ।

मुक्तामणिकृतं विस्तृतं विकासवादवर्णनं श्रुत्वा निराधारेऽभ्रलिहप्रासादरचनाकल्पकानाममीषां पाश्चात्यानां बुद्धिवैभवं साकूतमपि द्धासेन विगणयन् दैवेन क्रमशस्तासां युक्तीनां खण्डनं कर्तुमनाह—

१ भारतीयाध्यात्मवादिनां विचारे डार्विनस्यैतत्कल्पना नाप्यपूर्वा वार्ता नहि विद्यते । वेदान्तिनां ब्रह्म, सांख्यानां प्रकृतिरनन्तप्रपञ्चस्य भाण्डागारं विद्यते । तत्र शक्तिरूपेण सर्वाण्येव वस्तूनि तिष्ठन्ति । प्रथमकारणावस्थायां कार्यशक्तिरव्यक्ता भवति । क्रमशः सहकारिसापेक्षा भूत्वा व्यक्ता भवति । पृथिव्यामेवानन्तानि बीजानि भवन्ति, किन्तु विशिष्टजलवायुभ्यामेवाङ्कुरितपुष्पितफलितानि भूत्वा दृष्टिगोचराणि भवन्ति । मृन्मयभाजनानां हिरण्मयाभूषणानाञ्च कारणावस्थैवैव, किन्तु सहकारिणः कुलालस्य सुवर्णकारस्य चेच्छयैव कार्यावस्थायां मृत्तिकायाः सुवर्णस्य चानेकानि रूपाणि भवन्ति । नैयायिका अपि साधर्म्यवैधर्म्ययोर्विश्लेषणं कृतवन्तः । मूलकारणावस्थात एव विभिन्नचेतनाचेतनवस्तूनां प्रादुर्भावो बभूव । एताः सर्वा एव वार्ता अध्यात्मवादे विलीना भवन्ति । मत्स्योऽपि प्राणिभिर्दृष्ट एव । कतिपयजना इममपि दृष्टान्तं समुत्थापितवन्तः । एकस्मिन्पात्रे उदकमित रक्षिते द्राक्षाफलेऽनन्तरं तस्मिन् पञ्च कीटा भवन्ति । एवं तेषां सन्तानवर्धनं पर्याप्तं भवति । पुनर्यथा यथा ते वृद्धिमाप्नुवन्ति तथा तथैकापरान् भक्षयन्ति । प्रबलो दुर्बलान् भक्षयति । शेषे तस्मिन् पात्रे पीन एकः कीटो दृश्यते । जलेऽरण्ये चैव मत्स्यभक्षकनियमो मात्स्यन्यायनाम्ना प्रसिद्धः ।

भागवते विलिखितं स्पष्टम्—"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥" इति ॥

तथाप्येष स्वाभाविको नहि, किन्तु क्षुधाया एव सर्वोपद्रवः । क्षुधा-

मन्तरा न कोऽपि कस्यापि भक्षको भवति। "क्षुधैव मृत्यु , अशनाया वै मृत्यु " उपनिषद्। किन्तु स्वभावेन सर्वे एव प्राणिनो अमृतस्य पुत्रा । अत एव तेषु समानता स्वतन्त्रता भ्रातृता च सन्ति। अविद्याकामकर्मभिरेव क्षुधापिपासामृत्यूनामुपद्रवास्तेषु भवन्ति नाम।

अथ च विकासवादसम्बन्धे वर्तमानजनानामपि मनसि कतिपयशङ्का समुद्भवन्ति । यासु विभिन्नप्रकारकव्यक्तिषु देशकालप्रयुक्ता व्यवस्था प्रवृत्त्या याथ्यतमरूपेण चयनीकृत्य रक्षिता परिवर्तिताश्च भवन्ति, तथा तदनुसार नानाजन्तूना विकासो भवति। तासु व्यक्तिषु प्रथम भेद कुत समायात ? जातिभेदकारिका विकासकल्पना यदान्तिमभेदोपरि प्रयाति, तदा सापि स्थिरैव भवति। चार्ल्सडार्विनोऽवस्थाभेदेन इन्द्रियाणा शक्तीनामुपयोगानुपयोगाभ्याञ्च व्यक्तिषु प्रथमभेद स्वीकरोति। शीतोष्णाभ्यामवस्थाभ्यामपि व्यक्तिभेदो भवति। यस्या शक्तेर्येषा मिन्द्रियाणाञ्चोपयोगो भवति, सा शक्तिस्तानीन्द्रियाणि च सुरक्षितानि येषामुपयोगो न भवति, तानि नष्टानि भवन्ति।

अध्यात्मवादे तु तत्तदनन्तकार्यानुगुणमेव तत्कारणेषु शक्तयो भवन्ति। सूक्ष्मवटबीजेऽङ्कुरो नाल स्कन्ध शाखोपशाखापत्रपुष्पफलादीनि विचित्ररूपरसगन्धयुक्तविभिन्नपदार्थाना शक्तयो भवन्ति। ता एव कार्यरूपफलैरनुमीयन्ते। सर्वथा सती विकास कदापि न भवति। अनया दृष्ट्या प्रथमभेदस्यान्तिमभेदस्य च मूलकारण शक्तिभेद एवास्ति।

विभिन्नजीवाना ताभि सम्पर्क कर्मानुसारमवास्ति।

२ *भारतीयाध्यात्मवादिमतानुसार मूलकारणेभ्यो विभिन्नविचित्र* सृष्टिवैचित्र्य कर्मवैचित्र्येण सगत भवति, अवान्तरकार्याणा कारणानाञ्च परम्परोपयुक्तैव। कतिपयकार्यकारणेषु प्रकृतिविकृतिभावोऽप्युपयुक्त एव। यथा तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाश सभूत , आकाशाद्वायु वायोस्तेजस्तेजसो जल जलात्पृथिवी पृथिव्या विभिन्न पार्थिव जगत् समुत्पन्न बभूव। किन्तु यथा सुवर्णात् कुण्डल कुण्डलात्कटकादयो न भवन्ति

साक्षात्, भवतु नाम कस्मिंश्चिदंशे साम्यम्, तथैव रूपं शब्दो न भवति, शब्दो गन्धो वा न भवति साक्षात्। यथा चाम्रकदम्बपनसानां मध्येऽप्ये कस्मादन्यस्योत्पत्तिर्न भवति तथैव मत्स्येभ्यो वानराणामुत्पत्ति र्वानरेभ्यस्तत्पूर्वजेभ्यो वा नराणामुत्पत्तिकल्पनापि निराधारा व्यर्था च। अवश्यमेव देशकालजलवायुवैभिन्न्येन तथा गुणेन्द्रियाल्पत्वाच्च ह्रासविकासौ भवतः। किन्तु तावपि स्वभावमर्योऽभ्यन्तर एव। कथञ्चिद्रूपेण सर्वेषु वृक्षेषु पशुषु समानता विद्यते। किन्त्वेतावतैतद् कथयितुं नैव शक्यते यत्सर्वेषां मूलकारणमेकमेवेति। यदि विभिन्नताया विचित्रतायाश्च सूक्ष्मशक्ति रूपेणापि मान्या तदा कारणेऽपि मान्या। यावानेवदाङ्कुराणां विकासस्तदा तस्मादन्यस्य विकासो नैव भवति। पुष्पाद्यदि फलस्य विकासस्तदा पुष्पात्पुष्पस्य विकासो नैव भवति। तथैव यदि मत्स्येभ्यः क्रमेण वानरादयः समुत्पन्ना वानरेभ्यो मानवास्तदा पुनर्मत्स्येभ्यो मत्स्यानामुत्पत्तिपरम्परा कथं विद्यमाना? एवमेव वानरेभ्यो वानरोत्पत्तिपरम्परा च कथं विद्यमाना? यथा प्राचीनकाले बीजेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिरद्यत्वेऽपि भवति। एतेन न्यायेन पूर्ववदद्यापि वानरेभ्यो नराणामुत्पत्तिः कथं न भवति? इत्थं मनुष्येतरेभ्यो मनुष्योत्पत्तेरदर्शनं मत्स्येभ्यो वानराणां मत्स्यानां वानराणाञ्चोत्पत्तिदर्शनं डार्विनविकासविरुद्धम्।

ससारे तु तस्याप्यास्तित्वमीश्वराभीष्टमेव । लौकिकशासकस्यात्म-शुद्ध्यर्थं यथा दण्डविधानमावश्यकं तथेश्वरस्यापीति ।

५ ईश्वरवादिना दृष्टावेतेषा तर्काणा किमपि महत्त्वन्नास्ति । ईश्वरः सर्वं जानन्नपि स्वतन्त्रोऽस्ति । शासकोऽपि कारागार गच्छति, किन्तु दण्डभोगाय नहि, किन्तु सुव्यवस्थायै । वस्तुत. सर्वद्रष्टुः सर्वशक्तिमतः परमेश्वरादेव विकासोऽपि नियन्त्रो भवति । अचेतना प्रकृतिरथवान्य किमपि जडतत्त्व नियमितनमिकविकासे सर्वथासमर्थ एव । लोके नियमितविकासयोजनानिर्माण तथा तस्य सञ्चालनञ्च चेतनद्वारैव भवति । अत प्राकृतिकविकासे चेतनस्येश्वरस्य हस्तोऽवश्यमेव ।

६ अवश्यमेव केवलप्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनः कृते तेषान्निर्णयः काठिन्यपरिपूर्ण , किन्त्वनुमानागमादिद्वारा किमपि वस्तु नैवाज्ञेयम् । हर्बर्टस्पेंसरस्तु सर्वेषामेव मतानामाधार प्रत्यक्षमेव मानयति स्म । अत एव तस्य मतानुसार न किमपि मत सत्यमसत्य वा । स्पेंसरमतानुसारमीश्वरस्य कीदृश स्वरूपमिति नैव ज्ञातु शक्यते । वस्तुतः स्पेंसरमतानुसारं किमपि वस्तु ज्ञातुमेव शक्यते ।

■ स्पेंसरस्येद मत साख्यमतेन सह मिलति । तेऽपि प्रकृतिमेवा-स्मभिन्नमर्वप्रपञ्चाना मूल मानयन्ति, चलञ्च गुणवृत्तमिति नियमेन व्यक्तानामव्यक्तानाञ्च स्वरूप गतिशीलमेव मानयन्ति साख्याः ।

क्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चिति शक्तेः, चितिशक्तिं विहाय-सर्वानेव भावान् क्षणपरिणामिनश्च मानयन्ति ते । तैरसङ्गचेतनो व्यापकः पुरुषः । स्वतन्त्रो मान्यते च । किन्तु साख्यस्य प्रत्यभिमानमेवास्मिन् मतेऽपि भवति । साख्यानुसार सतो विनाशोऽसतः समुत्पत्तिश्च न भवति । केवलमवयवाना सधीभावेनाविर्भावो निकासो वा भवति । तथावयव-विच्छेदात्तिरोभावेन नाशव्यवहारो भवति । प्रकृतिः सुखदुःखमोहात्मिका चेतना च। अतस्तस्याः परिणामोऽपि सुखदुःखमोहात्मिका चेतना भवति ।

स्पेंसरमतानुसारं विकासस्यैव नियमः सर्वविषयेषु प्रचलति, किन्तु सांख्यानुसारं कारणगतप्रकाशप्रवृत्त्यादिगुणानामङ्गाङ्गिभावरूपवैषम्यानन्तरमेव तिरोधायकावरणस्याभिभूतस्य कार्यस्य स्पष्टता भवति। बीजमृत्तिकाजलादिना तिरोधायकपूर्वकमङ्कुरावस्थाया अभिभावानुकूलसंघटन-स्यैव अङ्कुरावस्थायामभिव्यक्तिर्भवति। अनेकधा तथा वृक्षस्यापि सांख्यानुसारं घटस्याभिव्यक्तिर्भवति। अतएवोत्पत्तिर्नैव भवति। इन्द्रियाणि विद्यमानान्येवासन्, केवलं तेषामभिव्यक्तिरेव भवति। अभिव्यक्तिरेव क्रमो मान्यः। अतएवाविद्यमानस्य सैकततैलमिव कदाप्याविर्भावो न भवति। तथैव सतो नाशोऽपि न भवति।

अथ च विकासे भूतकार्याणामेकीकरणं गतीनां वितरणञ्च भवति। विच्छेदे गतीनां निरोधो भूतपदार्थानामनेकीकरणञ्च भवति। अत्र खलु विकासनियमो विकासेऽपि सहैव प्रयुक्तो न भवति, किन्त्वेकस्मिन् भागे विकासस्तदपरस्मिन् भागे विच्छेदस्तस्य भवति। सांख्यानुसारं गतिः सर्वदैव तिष्ठति, किन्त्वेकस्मिन् कारणेऽनेकानि कार्याणि युगपदेव भवन्ति। अतः कार्यान्तरनिर्माणकाले प्रथमकार्यस्य तिरोभाव आवश्यकः। यथा घटनिर्माणकाले मृत्पिण्डस्य तिरोभावो जायते। एवं विकासविच्छेदवादोऽपि मतमात्रं भवति।

अपरञ्च शृणु मुक्तामणे! स्पेन्सर हेमिल्टन टीनमे-सन हक्सले क्ली-फोर्डप्रभृतिपाश्चात्यानां मतमपि नास्तिकमतम्।

नवमविचारसमये कथनमिदमत्र यद् यन्त्राणां विकासो यथा केनापि चेतनेनाभूत्तथा विश्वस्य विकासोऽपि केनापि चेतनेश्वरेणैव सम्भूतः। भवतु नाम पादपानामनेकयन्त्रेणैव विकासः, तथापि तैल-यानरथयानवायुयानानि तथा वस्त्रालम्बुयानानि विविधानि यन्त्राणि पादपानामिव विकासो नास्ति। तथैव सर्पाणामवान्तरभेदः सर्पाणां विकासाय भवितुमर्हति, किन्तु गोजरादीनां स्वतन्त्रमेवास्तित्वम्। निरा-कारजीवोऽपि विविधयोनिषु भ्रमन्मनुष्ययोनौ समागत एतस्मिन्नास्ति

मतवैषम्यम्। किन्त्वमुक्तावित देहादेवामुक्तिजावतदेह समजनीति कल्पनापि निराधारा। कथमन्ति कतिपयजना यत् ससार परिवर्तनफल मथापि, किन्तु परिवर्तन गतिर्वा नान्यार्थे-साम्राम्।

व्यवहारेऽपि दृश्यते—घटीयन्त्रे गन परिवर्तन घटीयन्त्रस्य स्वाभाविकधर्मा नहि विद्यते। नालिकास्त्रद्वारा चाल्यमाना गुलिकाना गतिश्च नैव स्वाभाविकी घटीयन्त्रगुलिक पूर्व गतिहीने आस्ताम्, अन्ते च गतिहीन भवि यत। मध्य कनापि चतनेन तयोर्गमन भवति। एवमेव ससारे तनोत्पत्तिकरणागादिपदार्थेषु गति परिवर्तन वा कनापि चतनेन भवति। घटाय अपि गुलिका वा ससारस्य गति परिवर्तन वा न पूर्वमासीत न पश्चात् भवि यति, किन्तु गतिप्रदाता चतन ईश्वर एव।

१० यस्मात्समयाद्रक्तपरागात्प्रभो यभूव तस्मात्समयात् विकासवादिना वगारम्भाना-सिद्धो नात। रक्तपरागात पूर्वं चना गिनी फाउलश्च कुक्कट नाराज मानयन्ति स्म। किन्तु एतयो रक्तवर्गीकरणात् सन्तुकुक्कुटजात्यो मानन्त। एवमेव विकासवादेवैक जन्तु कुक्कुटजातीय लिखितवान्, किन्तु रक्तरागात्पृथगदसमारोप नलम त सिद्धो भवति। एतदतिरिक्त यदा विकासवादिना एकप्रकारादेव समग्रप्राणिन गन्तव्यात् समस्तभूमण्डल प्राणिनाम् उपति मानयन्ति यत् न सर्वेषामस्थानसमकमानमव गणयन्ति, तथैकरूपैव विकास मानयन्ति, तदा तत्र सर्वेषामव रुधिरस्य एकसमान कथन भवति? क गच्छिद्वजातीना रुधिरकणा गास कालाग्निचिकित्सा कथ भवति? एतदद रुधिरकणप्रणालिका सिद्ध करोति यत् प्रत्यक्षजानाना शरीराणि विभिन्नरुधिरकणनिर्मितानि। एतेनेदमपि सिद्ध भवति यत् समस्त जातय एकप्रकारप्राणिना नैव विकसिता, प्रत्युत सर्वेषामव मूल समुत्पन्न पार्थक्यनाभूत्।'

पुनर्मुनिरपि पप्रच्छ—भगवन्! मानवसृष्टिर्नमत्युत्पन्नापाऽभूत्, अपितु विषय भवत का विचारणा?

दैवज्ञ अवोचत्—एतत्सर्वमेव कथनं भ्रान्तिपूर्णमेव । खण्डिते विकासवादे सर्व एव विकासविचाराः खण्डिता बभूवुः ।

एवमेव यदा सर्व एव मानवा वानरेभ्यः समुत्पन्नास्तदा यत्र यत्र वानराणां निवासस्तत्र तत्रैव नराणामुत्पत्तिः सम्बभूव, अथ च यदा वनमानवेभ्यो मानवानामुत्पत्तिर्जाता तदा यत्र वनमानवा मिलन्ति तत्र मानवानामप्युत्पत्तिर्जाता । वनमानवा अमेरिकायामास्ट्रेलियायां मेडागास्करे जावाद्वीपे च मिलन्ति । तत्रस्था निम्नजातीया सभ्यतायामिदानीमपि मानवसमुदायात्पश्चाद्भूता विद्यन्ते । तेष्वपि कतिपये तादृशा अपि वर्तन्ते, ये वनमानवेभ्यः किञ्चिदेव समुन्नताः ।

एतेऽपि सर्व एव विषया विकासवादखण्डनेनैव खण्डिता भवन्ति । तथापि शृणु, एकस्मिन्नेव स्थाने भूतायामपि सर्वा देशकालसम्पर्केण तस्या भेदो लक्षितो भवति । बीजमन्तरा क्वाऽपि वृक्षो नैव समुत्पद्यते । समुद्भूतेऽपि यावद्बीजं न भवति, बीजस्य मृत्तिकया सम्पर्कश्च न भवति, तावत्कस्यापि वृक्षस्योदयो नैव जायते । सोऽपि मालाकारः सुरक्षित एव स्थाने वृक्षं समुत्पादयति । यत्र झञ्झावाताभिभूत्यादि भयमासीत् तत्रैवेश्वरोऽपि मानवादिसृष्टिश्चकार ।

तथाच अमेरिकायां वानरा नासन्, अतस्तत्र मानवोत्पत्त्यसम्भवः । पूर्वं यूरोपस्यापि जलवायू मनुष्योत्पत्त्यनुकूलौ नास्ताम् । विदुषामन्वेषकाणां कथनमिदं यत् स्तनधारिणः प्राणिन एशियात एव यूरोपमागतवन्तः । वार्न्साहरतत्पुस्तकप्रभाविता भारतीया अपि उत्तरीयध्रुवस्थाने मानवोत्पत्तिं स्वीकुर्वन्ति । किन्त्वन्यथा विदुषामीदृशं मतं यद् उत्तरीयध्रुवप्रदेशे प्रतिसार्धदशसहस्रवर्षानन्तरं भीषणो हिमपातो भवति, अतस्तत्र मानवसृष्टेरुत्पत्तिकथनं सर्वथा निर्मूलमेव । इंग्लैण्डनिवासिनो दाक्तर-लन्स्नस्य कथनं यन्मानवचर्मणि ध्रुवप्रदेशपशूनामिव लम्बायमानाः केशा न भवन्ति, अतो मानवास्तत्रस्थाः प्राणिनो नैव भवितुमर्हन्ति । मानवशरीरेषु स्वेदनिःसरणार्थमतीव लघूनि रोमाणि भवन्ति, अत्यतिशीतप्र-

देशीयास्ते नैव। भूगोलविशेषज्ञानामिदमपि कथनं यद् ध्रुवप्रदेशे वनस्पतयो नैव भवन्ति, अतस्तत्र मानवोत्पत्तिर्नैव बभूव। अनेके विद्वांस एशियायामपि मनुष्योत्पत्तिं मानयन्ति, तेषां कथनमिदमेव यद् पश्चिमोत्तरैशियायामेव मानवोत्पत्तिर्बभूव। तत एव मानवा विभिन्नदेशेषु गतवन्तः।

मक्षमूलरः मध्यैशियायां मानवोत्पत्तिं स्वामिदयानन्दस्तिब्बते मानवोत्पत्तिमुमेशचन्द्रदत्तश्च मंगोलियायां मानवोत्पत्तिं मानयन्ति। किन्तु संस्कृतलेटिनग्रीकादिभाषाणां कृतायां तुलनायामधिकांशविद्वांस एतस्मिन्निष्कर्षे गतवन्तो यदेतद्भाषाभाषिण कदाप्येकभाषाभाषिण एवासन्। यथा यथैकस्मादपरा भिन्ना बभूव तथा भाषाभेदोऽपि समभूत्। यद्यपीमे सर्वा भाषा परस्परं भगिनीं मानयन्ति, एतासां जननी गवलन्थैव कापि भाषासीत्, तथापि सर्वभाषाजननी संस्कृतभाषैव इदमत्राधिकं प्रमाणसिद्धम्। अद्यापि संसारे सर्वप्राचीनग्रन्थः वेद एव वर्तते। "वाचा विरूपनित्यया," विरूपनित्यवत्वलक्षणयाऽप्येव भगवान् स्तुतिं करोति। एतेनापि वाक्यद्वयेनानादि सिद्धो भवति। "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" इति वाक्यद्वारा स्वयम्भूरनादिनिधनोत्पत्तिरहितस्येव वेदलक्षणवाक्स्यासर्गं प्रचकार। एतेनैव वचनेन वेदस्यानादित्वं सिद्धं भवति। अत सर्वासामीना संस्कृतभाषैव सिद्धा। तस्या एवान्यभाषाः समुत्पन्नाः। तैत्तिरीयोपनिषद्वेदमनुस्मृत्यादिग्रन्थैश्च सप्तद्वीपात्मा मेदिन्यां जम्बूद्वीप एव प्रधानः। जम्बूद्वीपेऽपि भारतवर्षं श्रेष्ठम्। चतुर्दशभुवनेषु पृथ्वी पृथ्व्यामपि भारतवर्षमेव विराट्पुरुषस्य हृदयं वर्तते। अस्मिन्नेव वर्षे हिमालयादिपर्वतप्रदेशानां वर्तनं। अस्मिन्नेव भागावाङ्गूना विशेषेऽपि जायते। अथ सर्वप्रकारा मानवा अत्रास्मिन्नेव वर्षे मिलन्ति। अतोऽत्रैव मानवोत्पत्तिः प्रथमं बभूव।

वेदा पुरुषेण देवयजनात्तस्मादाहुः "पुरुषेण देवाना देवयजनं

सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। रामोत्तरतापिन्युपनिषत्। डाक्टर ई.आ. एलेग्जेन्डरस्य मेडिकल पुस्तके लिखितमस्ति यद् हिमालये वनस्पतयो घासाश्च प्रचुरतया समुत्पद्यन्तेऽतो गोमहिषाजगजादिजन्तूनां तत्रैव समुत्पत्तिः, मानवाश्च तत्रैव समुत्पन्नाः। कथन्त्वातिप्राचीनाः प्राणिशेषास्तत्रैव मिलन्ति? कतिपयभाषाशास्त्रिणः काश्मीरं मानवोत्पत्तिस्थानं मानयन्ति। पाश्चात्या विद्वांसो योरोपवासिनामार्यान्त्व कथयन्ति, किन्तु भारतीयाः कथयन्ति यद् ये खलु रूपे प्रकृत्यामाकृत्या धर्मे कर्मणि विज्ञाने आचारे विचारेशीले च श्रेष्ठास्त एवार्याः

कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन्।
तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः॥
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति।
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाहुरार्याः॥
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुते न तापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः॥

वस्तुतस्तेन भारतीयशास्त्रेषु श्रेष्ठार्थ एवार्यशब्दस्य व्यवहारो भवति। महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः इत्यमरादपि श्रेष्ठवाचक एवार्यशब्दः। आर्यशब्दो वैश्ये स्वामिनि च व्यवहृतो भवति, 'स्यादार्यः स्वामिवैश्ययोः'। जातिदृष्ट्या चातुर्वर्ण्ये हिन्दूशब्दोऽपि प्रयुक्तो भवन्ति।

एवमेवात्र सर्वे एवार्या हिन्दूशब्देन व्यवह्रियन्ते।

: ८ :

राजवंशानुकीर्तनम्

सूर्यवंशः

इत्युक्ते दैवज्ञे—मुनयोऽपि प्रोचुः भगवन् ! अथ सूर्यवंशीयोपाख्यानं कथय।

दैवज्ञः सूर्यवंशीयां कथां कथयति—सप्तमस्य वैवस्वतमनोरिक्ष्वाकुप्रभृतयो दशपुत्रा अभूवन्। इक्ष्वाकुश्च मध्यदेशस्य राजाभूत्, तस्य राजधान्यासीदयोध्या। एतस्यैव वंशे सीरध्वजदशरथरामप्रभृतयो महाप्रतापशालिनो भूपा अभूवन्।

मनोरन्यः पुत्रो नेदिष्टः। पूर्वस्यां दिशि तिरहुतप्रदेशस्य राजाऽभवत्। एतस्मिन् वंशे विशालो नामैको भूपो वैशाली नाम्नीमेकां महानगरीं संस्थापितवान्। बौद्धकाले एतस्यां महानगर्यां महत्युन्नतिरासीत्। लिच्छवीनाम्ना प्रसिद्धानां क्षत्रियाणां वैशाली राजधानी बभूव। एतस्याः प्रसिद्धाया महानगर्या अवशेषो मुजफ्फरपुरमण्डले बसाढ-नाम्ना प्राप्यते स्थलेऽधुनापि।

मनोरन्यः पुत्रः करूषः करूषराज्यं संस्थापितवान्, यस्यावशेष इदानीं बघेलखण्डे समुपलभ्यते।

मनोरेकः पुत्रो शर्यातिश्च गुजरातप्रदेशे स्वकीयं राज्यमकरोत्। शर्यातेः पुत्र आनर्तो महाप्रतापशाली राजा बभूव। एतस्यैव नाम्ना देशस्यास्य नामाप्यानर्तः। तथैतस्य राजधानी कुशस्थली द्वारकासीत्।

एत एव चत्वारः पुत्रा महाप्रतापशालिनोऽभूवन्। मनोर्भूपस्य शेषाः षट्पुत्रा नैतादृशाः शक्तिशालिनः, किन्तु तेऽपि भारतस्यान्यभागेषु साधारणं राज्यं कुर्वन्त एवासन्।

सूर्यवंशस्थापकस्येक्ष्वाकोरप्यनेके पुत्राः स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवन्त। तथा इक्ष्वाकोर्ज्येष्ठपुत्रो विकुक्षिरयोध्याराज्यसिंहासनमलञ्चकार। तस्यैव पुत्रो निमिरयोध्यावैशाल्योर्मध्ये एकं स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापित-

वान्, यस्य राजधानी मिथिला बभूव । एतद्वंश्या भूपा मैथिलनाम्ना जनकनाम्ना वा प्रसिद्धा अभूवन् । पौराणिकानुश्रुत्या मनोर्वंश्या भारतस्य सर्वेष्वेव प्रदेशेषु विविधानि राज्यानि समस्थापयन् ।

सप्तमवैवस्वतमनोः पुत्र इक्ष्वाकुरयोध्यायां स्वतन्त्रं राज्यं समस्थापि-तवानिति कथितमेव । अनुक्रमेण तद्वंशीयनानानरेशशासनानन्तरं मान्धाता नाम कोऽपि महाप्रतापशाली राजा बभूव । पुराणेष्वसौ चक्र-वर्तिनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । स सम्राट् स्वकीयसमयस्य महाप्रतापी शास-कश्च भूप आसीत् । यतः सूर्य उदेति यत्र चास्तं याति, तावती भूमि-र्मान्धातू राज्याधिकार आसीत् । अथ च मान्धातृराज्ये सर्वाण्येवाभरणानि सुवर्णमयान्येवासन् ।

मान्धातुरनन्तरं तत्पुत्रः पुरुकुत्सोऽयोध्याराजसिंहासनमलञ्चकार । निर्विन्नस्य समये राजशक्तिः क्षीणा जाता । अनन्तरं पुरुकुत्सवंशीयत्रसद-स्युशासनानन्तरं तथा सत्यव्रतत्रिशङ्कुशासनानन्तरं हरिश्चन्द्रो नाम महा-प्रतापशाली राजा बभूव । एतस्य सुन्दरराज्ञी नाम शैव्यासीत् । हरिश्चन्द्र-तुल्योऽस्मिन् मार्गे महादानी सत्यवादी च राजा नाभूदिति प्रसिद्धिः । तद्दानशीलताया विवरणं यथा—

एकस्मिन् समये विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रस्य समीपमागत्य छलेन सर्वमेव राज्यं महादानस्वरूपेण जहार, महादानदक्षिणाञ्च ययाचेऽसौ । महादाननाम्ना विश्वामित्रेण सर्वस्वहरणे कृतेऽपि राजा दक्षिणादानस्य मासमेकं समयं याचित्वाऽयोध्यां विहाय वाराणसीमागतवान्, सम्पूर्णं राज्यं विश्वामित्रेणाधिकृतञ्च । किञ्चित्कालानन्तरमेव पुनर्विश्वामित्रः समा-गत्य वाराणस्यां हरिश्चन्द्रमुवाच-राजन्! सूर्यकुलप्रसूतो भूत्वा मां किं प्रतारयसि ? यदि दक्षिणा-द्रव्यस्य नास्ति सद्भावस्तदा स्पष्टं कथ्यताम् । विश्वामित्रवचनं श्रुत्वा सविनयं प्रोवाच हरिश्चन्द्रः-भगवन्! मासै-कस्यावधिर्न व्यतीतोऽभूत्, दक्षिणामवश्यमेव प्रदास्यामि । पुनरपि विश्वामित्रे क्षत्रियत्वाद् धनयाचनमनुचितम्, केनोपायेन दक्षिणाधन

भविष्यति, कुत प्राप्स्यामीति विचारयन्नर्धमूर्छित इव वाराणस्या भ्रमन् बभूवासौ।

मासस्यान्तिमे दिवसे पुनर्मूर्तिमान् क्रोध इव ज्वलन् विश्वामित्र समागत्य हरिश्चन्द्रसकाश दक्षिणा ययाचे।

दक्षिणादानार्थं धनप्राप्ते कमप्युपायमदृष्ट्वा राजा मर्माहतो भूत्वा स्वकीया प्रिया पत्नीं शैव्या पुन रोहिताश्वञ्चैकस्य काशीस्थस्य हस्ते विक्रीतवान्, प्राप्तधन दत्तवान् विश्वामित्राय दक्षिणास्वरूपम्। किन्त्वहो! दत्तस्य महादानस्य दक्षिणापूर्तिर्नैव जाता। तत स्वकीयशरीरमपि कस्यापि नगरस्थस्यैव चाण्डालस्य हस्ते विक्रीय विश्वामित्रदक्षिणातो मुक्तो भूत्वा चाण्डालाज्ञया महतीं जर्जरवंशयष्टिका हस्ते धृत्वा विधाय चाण्डालवेषञ्च मृतमानवाग्निसंस्कारकर रक्षन् वाराणस्या महाश्मशानेऽतिष्ठद्राजा हरिश्चन्द्र।

एकस्मिन्दिवसे ब्राह्मणगेहे दासभाव गतस्य हरिश्चन्द्रपुत्रस्य रोहिताश्वस्य स्नानार्थमिन्धनानयनकाले पादे सर्पोऽदशत्। तेनासौ पञ्चत्वमापदे। अनन्तर तत्रैव ब्राह्मणस्य गेहे दासभावमापन्ना हरिश्चन्द्र पत्नी शैव्यार्धरात्रौ कार्यं समाप्यैकाकिनी विलपन्ती मृत स्वकीय बालमादायाग्निसंस्कारार्थं महाश्मशानमगात्, यत्र राजा हरिश्चन्द्रो मृतनैन्गमदत्ता आसीत्। स्वपुत्राग्निसंस्कारार्थं समुद्यताया शैव्याया श्मशाननियमानुकूल याचितवान् शवसंस्कारकर राजा हरिश्चन्द्र। श्रुत्वैव राज्ञो वचन महाविलपन्ती शैव्या छिन्ना कदलीव मूर्छिता निपपात। स्वरगुणाकृत्या च स्वकीया धर्मपत्नीं मृत स्वकीय तनयञ्च विज्ञायापि राजा सत्यवचन परिपालयन् करग्रहणानन्तरमेव शवदाहो भविष्यतीति समनुजानात्। राज्ञ्यपि स्वपतेर्नियमे सत्यवादिताया योगदान कुर्वन्ती भर्त्रा स्वकीयाञ्चलवस्त्र करस्वरूपेण दातु समुद्यता बभूव।

एतस्मिन्नेव समये देवै. सह भगवानादिदेवो नारायण. सहसा

प्रादुर्बभूव । ततो भगवतः प्रसादाद्रोहिताश्वः पुनर्जीवितः सन् नाराध्या भिराविर्बभूव । हरिश्चन्द्रश्च सप्रजाजनः स्वर्गमापेदे ।

जयतु महाराजो हरिश्चन्द्रः !

हरिश्चन्द्रादष्टमो वंशज इक्ष्वाकोश्चत्वारिंशद्वंशजश्च महाप्रतापी सगरो नाम चक्रवर्ती राजा बभूव । अथ स खलु शततमक्रतुसम्पादनाय यतमानस्तस्याश्वमेधस्य सम्पादनार्थं निरर्गलभ्रमणाय यज्ञाश्वं निससर्ज स्वकीयभूतस्य-षष्टिसहस्रपुत्रगणरक्षितम् । किन्तु शतक्रतुरिन्द्रः तं यज्ञाश्वं जहार, तमश्वं च तपस्यतः सांख्याचार्यस्य कपिलस्य मुनेः समीपम् । अश्वान्वेषणतत्पराः सगरात्मजाः कपिलमेवाश्वहर्तारं मत्वा तमवमानितवन्तः । अथ समाधेरुत्थितस्य मुनेः कोपानलज्वालया ते भस्मीभूताः । अनन्तरमंशुमान् सगरपौत्रोऽश्वमानीय पितामहस्य सगरस्य यज्ञसमाप्तिमकरोत्, तथा भगीरथः स्वतपसा गङ्गामानीय भस्मीभूतान् स्वपितॄन् स्वर्गगामिनो व्यधत्त । भस्मीभूता अपि सगरात्मजाः गङ्गाजलसंसर्गमात्रेण स्वर्गमापेदिरे । भगीरथानीता गङ्गा भागीरथ्याख्ययाऽधुनापि प्रवहति ।

पश्चाद्दिलीपो नाम राजाऽस्मिन् वंशे धर्मात्मा बभूव । एकदा सन्ततिविहीनो दिलीपः स्वभार्यया सुदक्षिणया सह गुरुवसिष्ठस्याश्रमं गत्वा सन्ततिनिरोधकारणमपृच्छत् । वसिष्ठोऽप्येवमगदत् । कदापि देवकार्यार्थं स्वर्गं गत्वा ततो मुक्तः स्वकीयाङ्गनां धर्मपत्नीं स्मरता त्वरितं शीघ्रमागच्छता भवता मार्गे समुपस्थिताया देवगव्याः कामधेनोर्नमस्कारो न कारि । तत्र हेतुना सुरभिरतिविमनायमाना भवान् मामविगणय्य गतोऽतः सन्तानं नैवाप्स्यतीति सा भवते शापमदात् । इदानीं सा खलु पातालं गता वर्तते । किन्तु तत्पुत्री नन्दिनी मदाश्रमे तिष्ठति । शुद्धान्तःकरणः सन् भवान् यदि तामाराधयिष्यति, तदावश्यमेव त्वमनतिविलम्बेन धार्मिकं स्ववंशकीर्तिवर्धनं वीराग्रगामिनं पुत्रमवाप्स्यसि । वसिष्ठेनैवमुक्तो दिलीपः स्वपत्न्या सुदक्षिणया सह निरलसः पादत्राणातपत्ररहितो भूत्वा यदा यत्र च नन्दिनी

प्रचलति तिष्ठति स्वपीति भ्रमति जलं पिबति घासं खादति, तदा तत्रैव तया सह गच्छन् तस्याः सेवाया रक्षणे च तत्परो बभूव। यदा च सा सायंकाले वनात्स्वमागच्छेद् यदा प्रातःकाले वशिष्ठाश्रमाद्वनं गच्छेत्तदैव तया सह जगाम च नरपतिः।

इत्थं गोसेवाव्रतधारिणा दिलीपस्य सप्तविंशतिदिनानि व्यतीयुः। प्राप्तेऽष्टाविंशे दिवसे नन्दिनी भूभर्तुर्भक्तिपरीक्षार्थं मायामयमेकं सिंहं विधाय स्वग्रहणं कृतवती स्ववधार्थम्।

नन्दिन्यग्रस्थः सिंहो दिलीपमुवाच मनुष्यवाचा—प्रभो! नन्दिनीमिमामद्य भक्षयिष्ये। भवतैतस्या जीविताशां विहाय स्वगेहं गम्यताम्। एवं सिंहवचनं निशम्य चिन्ताकुलमना राजा सिंहमुवाच—मृगेन्द्र! रक्ष्यतामियं नन्दिनी एतस्याः कृतेऽहं स्वकीयं सर्वस्वमेव दातुं कृतनिश्चयोऽस्मि न बिभेमि।

सिंहः पुनरपि राजानमुवाच—महीपते! धेन्वाः कृते सर्वस्वपरित्यागकरणं मूर्खताया लक्षणमस्तु विचक्षिताया। इत्थंभूते वार्तालापे मृगाधिपः पुनः राजानमकथयत् यदि धेन्वा प्रयोजनं भवतस्तदा स्वकीयं शरीरं समर्प्यताम्।

श्रुत्वैव सिंहवचनं राजा सहर्षमुवाच गृह्यतां मे शरीरं परित्यज्यतां नन्दिनीत्युक्त्वा राजर्षिः सिंहस्य समीपे नतमस्तको बभूव तावदेव गोसेवाव्रतधारिणो दिलीपस्योपरि देवाः पुष्पवृष्टिमसृजन्। दिलीपसेवाप्रसन्ना च नन्दिनी तस्मै पुत्रप्राप्तिवरप्रदानमकरोत्। तेन रघुनाम्ना प्रसिद्धो दिलीपस्य पुत्रो बभूव। एतस्यैव रघोर्नाम्ना प्राचीनेक्ष्वाकुवंशो रघुवंशनाम्ना प्रसिद्धो बभूव।

अयं चैतस्मिन्नेव सूर्यवंशे परमप्रतापी राजा दशरथो जातः। एतस्य रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ननामधेयाश्चत्वारः पुत्रा आसन्। भारतीया-बालवृद्धवनिताः सर्वे एव रामकथां जानन्ति।

पौराणिककथानुसारं रावणादिराक्षसपीडितैर्देवैः प्रार्थितो महाविष्णु-

दशरथस्य तिसृषु कौसल्याकैकेयीसुमित्रासञ्ज्ञकासु भार्यासु रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नरूपैरजायत। जातेषु किशोरेषु महर्षिविश्वामित्र एकदागत्य दशरथमकथयत् राजन्, राक्षसा यज्ञविघ्नं कुर्वन्ति, देहि रामलक्ष्मणौ। नास्त्येतयोः किमपि भयं मया सह गमने। यज्ञविघ्नकारकान् राक्षसान्निहत्य शीघ्रमेव भवतः सकाशमागमिष्यतः। श्रुत्वा विश्वामित्रवचनं राजा दशरथो रामलक्ष्मणवियोगव्यथितोऽपि ऋषेराग्रहेण पुत्रावदात्। रामलक्ष्मणौ च विश्वामित्रेण सह धर्मारण्यं गत्वा राक्षसान्निहत्य स्वकीयवीरतायाः परिचयं प्रदत्तवन्तौ शस्त्रविद्यां च विश्वामित्रसकाशाद् धनुर्विद्यामशिक्षेताम्।

एतस्मिन्नेव समये मिथिलाभूपो जनकः स्वकन्यायाः सीतायाः विवाहार्थं स्वयंवरं व्यधत्त। मिथिलाभूपानां जनक इत्युपाधिर्वंशक्रमागत आसीत्। यस्य सीतानाम्नी कन्याऽऽसीत्तस्य नाम सीरध्वजजनकोऽभूत्। सीरध्वजस्य समीप एकं प्राचीनं दिव्यं धनुरासीत्। यः तदेतद्धनुर्भङ्क्ष्यति तेनैव साकं सीताया विवाहो भविष्यतीति प्रतिज्ञातवान् सीरध्वजो जनकः।

सीतया सह विवाहार्थं समागतेषु राजसु नैव कोऽपि धनुर्भङ्क्तुं समर्थोऽभूत्। पश्चाद्विश्वामित्रलक्ष्मणाभ्यां सह तत्र गतो रामो बभञ्ज धनुः। सीतया सह रामस्य विवाहः सम्पन्नः अन्येषामपि लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां रामभ्रातॄणामभिरूपमाण्डवीश्रुतकीर्तिभिः सह जनकगेह एव विवाहोऽभूत्। विवाहानन्तरं रामः सानन्दमयोध्यामाजगाम।

इदानीं वृद्धो राजा दशरथः सर्वगुणसम्पन्नं ज्येष्ठपुत्रं रामं राज्यसिंहासनासीनं कृत्वा स्वयं राजकीयकार्येभ्यो ऽवकाशमैच्छत्, सर्वे एवायोध्यावासिनो राजकीयसभाप्रधानाश्चैतं दशरथविचारं समर्थितवन्तः। किन्तु कैकेय्यासेवया प्रसन्नो राजा दशरथो वरद्वयप्रदानस्य वचनं पूर्वमेव दत्तवानासीत्। मन्थरादासीवचनवशीभूता कैकेयी रामो

चतुर्दशवर्षाणि यावद् वने वासं करोतु, भरतोऽपि राज्यसिंहासनमलङ्करोतु चैतद्वरद्वयं तस्मिन्नेव समये याचितवती ।

सत्यप्रतिज्ञो राजा वरद्वयं स्वीकृत्य रामं वनायाज्ञापितवान् । प्रियभ्रात्रा लक्ष्मणेन स्वधर्मपत्न्या सीतया च सह रामचन्द्रो मुनिवेषं विधाय वनं जगाम । रामवियोगव्याकुलो राजा पञ्चत्वमापेदे च ।

भरत एतस्मिन्समये स्वमातुलपुरं गतवानासीत् । स्वमात्रा कैकय्याऽऽचरितस्य कर्मणः तस्य किमपि ज्ञानम् नासीत् । मातुलपुरादागत्य भरतो दशरथस्य विधाय श्राद्धादिकं रामं प्रत्यावर्तयितुं चित्रकूटनिवासिनस्तस्य समीपं जगाम । अतः त्वमेव राज्यसिंहासनमलङ्करोतु भवानिति भरतेन बहुशः प्रार्थितोऽपि रामस्तु स्पष्टमुक्तवान् भरत ! नाहं पितुर्वचनं कदाप्यन्यथा करिष्यामि । (लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् । सागरोऽप्यतियाद्वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥) पुनः रामपादुके गृहीत्वा भरतो रामप्रतिनिधिर्भूत्वा नन्दिग्रामे राज्यमकरोत् । रामस्तु चित्रकूटाचलात् दण्डकारण्यमनाप सपत्नीको भ्रातृसहितश्च । तथा गोदावरीतटे पञ्चवट्यां स्वाश्रमं व्यधत्त । अत्र च जनस्थाननाम्ना प्रसिद्धा राक्षसानां वसतिरासीत् । रामस्यागमनं राक्षसानां कृते चिन्ताजनकं बभूव । रामेण सह ते च विरोधमकार्षुः ।

शूर्पणखा नाम्नी रावणभगिनी च रामसमीपं गत्वा तेन सह विवाहं प्रार्थितवती । लब्धरामेङ्गितो लक्ष्मणः कर्णनासिकाविहीनां तामकरोत् । एतेन क्रुद्धाः जनस्थाननिवासिनो राक्षसा रामेण सह युद्धमारेभिरे । रामश्च चतुर्दशसहस्रसंख्यकान् जनस्थाननिवासिनो राक्षसान् बाणैर्जघान । ततः शूर्पणखा लङ्कां गत्वा राक्षसराजं रावणं प्रति सर्वमेव जनस्थानवृत्तान्तमकथयत् । मारीचसहायो रावणः छद्मवेषेण जनस्थानात्सीतां हृत्वा [illegible]शोकवाटिकायां न्यधात् । सीतान्वेषणं कुर्वन्तौ रामलक्ष्मणौ पम्पासरोवरसमीपमागतवन्तौ । तत्र सुग्रीवमन्त्रिणा हनुमता सादरेण सुग्रीव-

नामकेन वानरेण सह मैत्रीं कृत्वा युक्त्या सुग्रीवभ्रातरं वालिनञ्च निहत्य सुग्रीवं किष्किन्धायां कपिराजं व्यधत्त।

सुग्रीवसाहाय्येन लङ्कायां सीता वर्तत इति वृत्तान्तं विज्ञाय हनुमता रामोऽनन्तवानरवीरसेनान्वितो विभीषणहनुमदादिप्रसिद्धवानरवीरसमन्वितश्च रावणं निहत्य सीतामुद्धर्तुं लङ्कां प्रस्थितवान्। दक्षिणे समुद्रे सेतुं निबध्य भगवान् रामचन्द्रो रावणपालितां लङ्कामयात्। तत्र सपुत्रं सबान्धवं रावणं जघान च—

उपरते रावणे वानराः सहनुमन्तः सीतां रामसमीपमानीतवन्तः। स्वसमीपे समागतां सीतामवलोक्य रामः प्रोवाच।

देवि! मातः! स्वभार्यानिमित्तं युद्धेन यत्कर्तव्यं तन्मयाकारि। परभार्यापहारको रावणो मद्भार्यानिमित्तेनैव पुरन्दरपुरातिथिर्व्यधायि च। लोकाः परन्तु मम बाहुबलं धैर्यं रणे पाटवं शरसन्धाने विमाने सञ्चालने च दाढ्यं स्त्रीनिमित्तं त्रैलोक्यवीरं रावणं प्रति मया पातितं न्यायोचितं दण्डं रघुकुलमनुसन्नस्य शत्रुसंहारे क्षमता, एकाकिना वनवासिना रक्तरञ्जितवानराभियानवतेन विशेषतः समुद्रोपरि गगनस्पृक् सद्यो निर्मितेन गिरिगुहानदीवृक्षाग्रवासिभिः सह विधाय मैत्रीं शतयोजनविस्तृतसागरे विहितं सेतुञ्चेति।

सीते! त्वया लङ्केश्वरस्य भवने वर्षमेकमुषितम्, न विश्वसिमि तव चारित्र्यं पवित्रम् विना कथानिमित्तं मया भवती स्त्रीकार्या राघवस्य नेतव्या चेति मनसा विचारयन्नपि न पश्यामि समाधानम्, लोकाः स्त्रीलोभिनं मां धिक्करिष्यन्तीति व्याकुलीभूतमिव मे हृदयम्।

एवमुक्त्वा विरते श्रीरघुकुलतिलके कम्पितहृदया मैथिली सकोपमुवाच—भगवन्! सर्वलोकसाक्षीभूतो भवान् जानात्येव मदीयं चेतः कीदृशमहन्वा कीदृशी तथापि मयि नास्ति विश्वासश्चेत्तदानलप्रवेशेन साक्षिणं प्रदास्यामि।

भवतः केवलमिक्ष्वाकुवंशस्याभिमानः, किन्तु जनकस्य जाया इदवाकुवंशे विवाहिताया मम वंशयोरुभयोरस्ति महत्त्वमभिमान इति।

राममेव-मुक्त्वा वैदेही तत्रस्थं लक्ष्मणं प्राब्रवीत् ! वत्स ममानय समिधो निधेहि चितामग्निना प्रज्वलिताञ्च कुरु ।

सीतयेत्थमुक्तो लक्ष्मणश्चितां निर्मायाग्निना प्राज्वालयत् । सीता रामं नमस्कृत्याब्रवीत् देवा भूतानि मनुष्या सर्वं एव प्राणिनः स्थावर-जङ्गमा, पश्यन्तु ममाग्निप्रवेशम् । रामादन्यं मानवं नैव चिन्तितवती रावणाङ्कं विवशा गतास्मि अग्निदेव ? मनसा वाचा कर्मणा वाहं कदाप्यन्यं स्मृतवती त्वमेव मम कर्मणो धर्मस्य पातिव्रतस्य साक्षिभूता भवेत्युक्त्वा वैदेही विवेश वैश्वानरम् ।

दहनौ प्रविष्टायां सीतायां रामस्तामेव विचिन्तयन् तत्रैव मौनी भूत्वास्थौ ।

किं कथयामि मुक्तामणे? प्रज्वलितेऽग्नौ प्रविष्टायाः सीताया एकमपि नैवाङ्गं प्रज्वलितं का कथा शरीरस्य । सीतया कृते प्रवेशे सतार्चिश्चन्दन इव सुशीतलोऽभूत् । पुनर्विशुद्धां सीतामादाय स्वयमेवाग्निदेव प्रादुर्भूत्वा राममुवाच—

दाशरथे ! विशुद्धा सीता कथमिवावमन्यसे । इत्युक्ते ह्यग्निदेवे प्रत्यक्षीभूता देवा अपि निष्कलङ्किनी सीतेति सहैव राममूचुः ।

अनन्तरं निष्कलङ्किनीं सीतामादाय सलक्ष्मणो रामोऽयोध्यामागत्य राज्यसिंहासनमलञ्चकार ।

रामराज्ये सर्व एव जनाः सुखिन आधिव्याधिजराग्लानिरहिता शार्दैन्यशून्या अनिच्छयामरणरहिताश्चाभूवन् ।

स्वपत्नीं कदाचिदेकस्यां रात्रौ कश्चित् प्रोक्तवान् दुष्टे परगृहोषिता त्वां स्वगृहे कदापि नैव रक्षिष्यामि । रावणगृहे वर्षमेकमुषिता सीता रामो रक्षतु नाम किन्तु, नाहं राम । एवंविधं प्रजावाक्यं श्रुत्वा प्रजानुरञ्जको रामो महता कष्टेन गुर्विणीं सीतां लक्ष्मणद्वारा वाल्मीकेराश्रमं प्रापयामास। तत्रैव सा कुशलवौ पुत्रौ प्रासूत । सीतापरित्यागादनन्तरं भगवान् श्रीरामचन्द्रः ब्रह्मचर्यविधिना स्वकीयं समयं निनाय । रामराज्यसमय एवादिक-

वाल्मीकिः श्रीरामचरितपरिपूर्णं रामायणनामकमेकं महाकाव्यं लिखित्वा कुशलवौ पाठयामास। रामाश्वमेधयज्ञसमये वाल्मीकिना सह सभामागत्य कुशलवौ सभायां रामायणं गायामासतुः। अनन्तरं सीता पातालप्रवेशं कृतवती स्वतनये रामाङ्के प्रदाय।

रामशासनकाले रामस्य समीपमागत्य कश्चित् श्वा प्रोवाच—भगवन्! एको ब्राह्मणो निरपराधिनं मां लगुडेनाताडयत्। तं दण्डयितुमर्हन्ति भवानिति।

ब्राह्मणः कथमिव दण्डितः स्यात् कथङ्कारञ्च शुना सह न्यायो भवति चिन्तान्वितो रामः श्वानमुवाच—भवानेव ब्राह्मणे दण्डविधानं करोतु। इत्युक्ते श्रीरामे श्वा समुवाच—भगवन् ब्राह्मणमुत्तरस्यां शिवमन्दिरे समर्चकं विदधातु भवान्। अहमपि पूर्वजन्मनि तत्रैव शिवसमर्चक आसम्। श्रुत्वैतद् प्रहृष्टो रामस्तं विप्रं शिवसमर्चकञ्चकार। मुक्तामणे! रामस्य धर्मनियन्त्रिते राज्ये तिर्यग्भिः सहापि न्यायो बभूव, का कथा मानवानाम्। कदापि कृतयत्नेन रामेण सर्वस्वमपि राज्यादिकं ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छत्। केवलं सीताहस्ते सौभाग्यसूत्रमवशिष्टमभूत्।

ब्राह्मणा रामम् सम्बोध्यमूचुः देव! एतया समस्तया राज्यस्य वा नास्माकं किमपि प्रयोजनम्, भवानेव सर्वस्वं पुनः प्रतिगृह्णातु नाम। एवमुक्तोऽपि ब्राह्मणै रामो राज्यग्रहणार्थं नैव समुद्यतो बभूव। तदा पुनरपि ब्राह्मणास्तमकथयन्—भूपालमणे! राज्यं महत् कार्यं सर्वमस्माकम्, किन्तु भवानस्माकं प्रतिनिधिर्भूत्वा राज्यशासनसञ्चालनं करोतु नाम। ब्राह्मणवचनं पालयन्नेव भगवान् श्रीरामचन्द्रो ब्राह्मणप्रतिनिधिर्भूत्वा प्रजातन्त्रं धर्मनियन्त्रितञ्च राज्यं चकार। भारतेतिहासे रामराज्यं स्वर्णयुगम् इति कथ्यते।

रामपुत्रौ कुशलवौ कोशलराज्यं प्राप्तवन्तौ, भरतपुत्रौ तक्षपुष्कलौ स्वशक्तिविस्तारं कृत्वा गान्धारं विजित्य तक्षशिलां पुष्करावतीञ्च वासितवन्तौ।

भारतस्य प्राचीनेतिहासे तक्षशिलाया महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत्। बौद्धकाले च तक्षशिला शिक्षायाः प्रधानकेन्द्रञ्च बभूव। शत्रुघ्नपुत्रौ सुबाहुशूरसेनौ मथुराया राज्यमकुरुताम्। शूरसेनस्य नाम्नैवैतस्य देशस्य शूरसेन इति नामाभूत्।

लक्ष्मणपुत्रावपि भारते राज्यं कुर्वन्तौ बभूवतुः।

क्रमशः सूर्यवंशीया राजानो क्षीणशक्तयोऽभूवन्स्तथा तेषां राज्योपरि यादवादिभूपानामाधिपत्यमभूत्। सूर्यवंशस्यान्तिमो भूपः सुमित्रो प्रतापशाली बभूव। तत एव साधारणभूपा इव सामन्ता इव वा ते जाताः। यत्र तत्र सूर्यवंशजनामधारका राजान इदानीमपि भारते विद्यन्ते।

चन्द्रवंशः

यथा भारतेतिहासे सूर्यवंशस्य प्रसिद्धिस्तथैव चन्द्रवंशस्यापि चन्द्रवंशवर्णनं यथा कल्पान्ते भगवतो विराट्पुरुषस्य विष्णोर्नाभिकमलाद्ब्रह्मणः, मनुरत्रिर्ब्रह्मणः सकाशादत्रिनामर्षिरभूत्। अत्रेः पुत्रश्चन्द्रश्चन्द्रस्य तारागर्भाद्बुधोऽजनि। बुधस्य मनोः पुत्र्येलया सह सम्बन्धेन पुरूरवा (ऐलः) बभूव। ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षट्पुत्राणां मध्ये ज्येष्ठ आयुनामको महाप्रतापशाली पुत्रो बभूव। आयोः पुत्रो नहुषः, अथ च सूर्यवंशीयभूपानां राजधानी यथायोध्या तथैव चन्द्रवंशीयभूपानां राजधानी प्रतिष्ठानपुरमभूत्। नहुषश्च वाराणस्यामप्येकं स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवान्। नहुषपुत्रो ययातिः पुनः प्रतिष्ठानपुरस्य राज्यसिंहासनमलञ्चकार। ययातिश्चक्रवर्ती राजासीत्, एतस्य राज्यं सरस्वतीनदीपर्यन्तं विस्तृतमासीच्च। ययातेर्यदुतुर्वसुद्रुह्यनुपुरुनामकाः पञ्चपुत्राः पुराणेष्वतीव प्रसिद्धाः।

एतेषु कनिष्ठः पुत्रः पुरुः प्रतिष्ठानपुरस्य राज्यसिंहासनासीनो जातस्तन्नाम्नैवैलवंशः पुरुवंशनाम्ना प्रसिद्धो बभूव।

अत्र मुक्तामणिं दैवज्ञ पप्रच्छ—भूदेव! कथयदुप्रभृतिषु ज्येष्ठभ्रातृषु स्थितेषु कनिष्ठः पुरुः प्रतिष्ठानपुरस्य राजाभूत्? कारणमेतस्य भवता प्रतिपाद्यताम्।

दैवज्ञः कथयति—शृणु मुक्तामणे ! देवासुरसङ्ग्रामे देवैर्निहता दैत्या मृतसञ्जीवनीविद्याप्रभावेण शुक्रेण जीविता अभूवन्, न तु देवाः, बृहस्पतिना सञ्जीवन्या अभावात्। एकदा देवैर्मिलित्वा बार्हस्पत्यः कचः सञ्जीवनी-प्राप्त्यर्थं शुक्रसमीपे प्रेषितः। स शुक्राश्रमं गत्वा सञ्जीवनीप्राप्त्यर्थं शुक्रं सिषेवे। तत्र शुक्रपुत्र्या देवयान्या सुसेवितः। बहुकालानन्तरं सुप्रसन्नः शुक्रः कचाय सञ्जीवनीविद्याप्रदानमकरोत्। प्रतिनिवृत्य स्वाश्रमं गच्छन्तं कचं देवयानी पाणिग्रहणार्थं प्रार्थितवती। किन्तु गुरुपुत्र्या सह पाणिग्रहण-मनुचितमिति कचेनास्वीकृता देवयानी भवतो विद्याऽसफला भविष्यतीति तस्मै शापं दत्तवती। भवतो विवाहोऽपि ब्राह्मणेन सह न भविष्यतीति शापं कचेनापि देवयान्यां पातितः। एकदा बहुसखीसमावृतया दैत्य-राजवृषपर्वपुत्र्या खेलन्ती देवयानी सरोवरे स्नातुं प्रविष्टा। तत्र सहसा समागतं गिरिजासमेतं गिरिशमवलोक्य सर्वा एव कुमार्यो निःसृत्य तटे त्वरया स्वं स्वं वस्त्रं परिधातुं समारेभिरे। वस्त्रपरिधानकाले देवयानी दैत्यराजपुत्र्याः शर्मिष्ठाया वस्त्रं दधार एतेन कुपिता शर्मिष्ठा वस्त्रविहीनां तां बहु विनिर्भर्त्स्य कूपेऽपातयत्।

गतायां सखीसमेतायां शर्मिष्ठायां महाराजो ययातिर्मृगयां कुर्वन् पिपासितो भूत्वा तत्र कूपे समागम्य पानीयनिष्कासनसमये दृष्ट्वा देवयानीं स्ववाससाऽऽच्छाद्य तां हस्ताभ्यां कूपान्निष्कासितवान्।

कूपान्निःसृता सा तमेव स्वपाणिग्रहणार्थं प्रार्थितवती कचशापं संस्मारयन्ती। कुमार्यः पितुराधीना भवन्ति, न तु स्वेच्छाचारिण्य इति कथयित्वा ययातिस्तां पितुराज्ञार्थं शुक्रसमीपे प्रस्थाप्य स्वयं स्वराज-धानीमयात्।

अनन्तरं देवयान्याः श्रुतशर्मिष्ठापमानवृत्तान्तः प्रभूतकोपः राजधानीं परित्यज्यान्यत्र गच्छन्तं शर्मिष्ठा देवयान्याः सेविका भविष्यतीति प्रतिज्ञाय दैत्यराजः क्षणार्धमन्युं गुरुं शुक्राचार्यं परावर्तितवान्। शर्मिष्ठातल्पं कदापि भवता न गन्तव्यमिति कथयित्वा ययातिं तेन सह

विवाहिता देवयानी सखीसहस्रसंयुतया शर्मिष्ठया सेविता ययातिभवनं गता। व्यतीते समये देवयानी यदुतुर्वसुनामकौ पुत्रौ प्रासूत। कदापि शर्मिष्ठयापि प्रार्थितो राजा तस्यां द्रुह्यनुपुरुसंज्ञकान् त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास। एतेन क्रोधाविष्ट उशना त्वरितमेव वृद्धो भवेति तं शशाप। पुनः बहुधा यौवनार्थं नृपेन प्रार्थितः शुक्रो यदि कश्चिद्भवतो वृद्धत्वं गृहीत्वा स्वकीयं यौवनं दद्यात्तदा भवान् यौवनान्वितो भवितुमर्हसि।

शुक्रेणैवमुक्तो ययातिर्यदुप्रभृतीन् चतुरः पुत्रान् यौवनदानार्थं प्रार्थितवान्। किन्तु नैव कोऽपि पित्रे यौवनमदात्। शेषे कनिष्ठः पुरुरेव पित्रे स्वकीयं यौवनं प्रदाय तस्य वार्धक्यं गृहीतवान् सहस्रवर्षावधि। पितुर्वाक्यपूरणेन पुरुरेव प्रधानराज्यसिंहासनाधिकारी बभूव। अन्ये च पुत्रवशवर्तिनो भूत्वा भारतस्य भागेषु राज्यं मकुर्वन्। एतदेव कारणं पुरोः प्रधानराज्यासेरिति।

एवमुक्त्वा पुनरपि दैवज्ञो मुक्तामणिं कथयति—प्रतिष्ठानस्य दक्षिणपूर्वप्रदेशे तुर्वसुः स्वतन्त्रराज्यस्थापनमकरोत्। यदुश्च भारतस्य पश्चिमभागे राज्यमवाप्तवान्। एतस्यैव वंशजा यादवा अभूवन्। अयोध्यायाः पश्चिमभागे नारायणवनप्रान्ते द्रुह्युः यमुनासरस्वत्योर्मध्यभागे राजाऽभूत्।

चक्रवर्तिना ययातिना साम्राज्यं पश्चिमसरस्वत्याः समारभ्य पूर्वस्याः प्रतिष्ठानपर्यन्तं व्यभासीत्। किन्तु उपरते ययातौ विशालं साम्राज्यं पुत्रेषु विभक्तं विच्छिन्नमभूत्।

अयोध्याधिपतीनामैक्ष्वाकवभूपानां साम्राज्यं ययातिसाम्राज्याधीनं आसीत्।

अथ ऐक्ष्वाकवो मान्धाता प्रतिष्ठानस्य पौरवराज्यं कान्यकुब्जस्यैलराज्यं द्रुह्युराज्यमनुराज्यञ्च विजित्य तद्राज्यभूपान् स्ववशवर्तिनोऽकरोत्। मान्धातृपराजिता द्रुह्युवंशजाः पश्चिमदिशि गतवन्तः। सम्भवतः एतस्यैव वंशजा गान्धारमपि गत्वा तत्र स्वकीयं राज्यं संस्थापितवान्। तथा

च मान्धातृपराजिता अनुवंशजा स्वकीयं राज्यं परित्यज्य पञ्जाबप्रदेशे राज्यमकुर्वन् ।

एतस्यैव मानववंशस्यैका शाखा सुदूरपूर्वभारतं गत्वा वर्तमान-भागलपुर-मुङ्गेरमध्ये एकं राजसंस्थानमकरोत् ।

तितिक्षोरेकः पुत्रो गर्गो नामासीत्. पूर्वभागं गत्वा धनांशत्वे राज्यमेकं संस्थापितवान् । एतस्य राजधानी गयाऽऽसीत् ।

पूर्ववर्णितस्य ययातिपुत्रस्य यदोर्वंशजा दक्षिणेऽपि गतवन्तः ।

पौराणिकानुश्रुत्या यादवानामेका शाखा हैहय आसीत् । एतस्मिन् वंशे महिष्मान्नाम महाराजस्वी भूपो बभूव एनेन माहिष्मती नाम्नी नगरी निर्मिता । अपि च निर्बलायामयोध्यायामुपरि अयं महिष्मानुत्तरभारत-स्याक्रमणं कृतवान् । माहिष्मत उत्तराधिकारी भद्रश्रेण्य आसीत् । स च वाराणसीमपि विजितवान् । एतस्मिन् शक्तिशालिनि वंशे महिष्मतोऽप्य-थवाऽनन्तरं कृतवीर्यो नाम महाप्रतापी भूपो बभूव ।

कृतवीर्यस्य महाप्रतापशाली पुत्रोऽर्जुनो बभूव । स च दक्षिणे नर्मदात आरभ्योत्तरे हिमालयपर्यन्तं प्रदेशं जितवान् । दक्षिणदेशराजं रावणमप्यसौ पराजितवान् । एतेन सह परशुरामस्यापि महान् संगरोऽभूत् । परशुरामस्य पराक्रमेण सहस्रार्जुनश्च पराजिता हैहयनृपाः किञ्चित्कालं यावन्मन्दा बभूवुः । किन्तु कार्तवीर्यार्जुनस्य पौत्रस्य तालजङ्घस्य शासन-काले पुनरप्येतेषां महानुत्कर्षो जातः ।

तालजङ्घोऽयोध्याधिपतेर्हरिश्चन्द्रपुत्ररोहिताश्वस्य समकालीन आसीत् । स च स्वपितामह इव बहूनि राज्यानि विजित्य स्ववशे चकार । कान्यकुब्जराज्यमपि तालजङ्घेन विजितम् । तथैवैतस्य वंशजा अपि विजयमकार्षुः ।

यथा प्राचीनैक्ष्वाकुवंशो रघुनाम्ना प्रसिद्धस्तथैव प्राचीनहैहय-वंशोऽपि तालजङ्घनाम्ना प्रसिद्धः । तालजङ्घवंशजा स्वस्थानादारभ्य वाराणसीपर्यन्तं राज्यमकार्षुः ।

मुक्तामणौ । हैहयवंशजा अपि यादवशाखाभूता एवासन् । यथा च हैहयवंशजाः स्वशक्तिवर्धने संलग्नास्तथैव यादवान्यशाखा अपि स्वशक्तिवर्धने संलग्ना बभूवुः ।

यदुवंशस्यैवान्यतमो भूपो विदर्भ आसीत् । येन स्वनाम्ना विदर्भराज्यं संस्थापितम्, यदिदानीं बरारनाम्ना प्रसिद्धं वर्तते । विदर्भपौत्रश्चेदिः चम्बलकेननद्योर्मध्य एकं राज्यं संस्थापितवान् । एतस्य वंशजा एव चेदिराजानोऽभवन् । इदानीञ्च चेदिराज्यं बुन्देलखण्डनाम्ना प्रसिद्धमस्ति । इत्थमैलवंशजा दक्षिणभारतेऽपि बहूनि राज्यानि संस्थापितवन्तः ।

ऐलवंशसमुद्भूतस्य ययातेः पञ्चसु पुत्रेषु पुरुः प्रतिष्ठानस्य राज्यसिंहासनमलञ्चकार । अन्येऽन्यप्रदेशेषु राज्यमकार्षुरिति वर्णितमेव मुक्तामणौ । किन्तु माहिष्मत्या अयोध्यायाश्च शक्तिवर्धनेनैते मन्दा बभूवुः । विशेषतोऽयोध्याया ऐक्ष्वाकुसगरभूपस्य विजयकाल एते नितान्तं निर्बलाः सञ्जाताः ।

महापराक्रमशालिनः सगरस्य चरित्रमपि पूर्वमेव वर्णितम् ।

अनन्तरं सगरे स्वर्गं गते स्वकीयान्यवसरं समीक्षमाणाः पौरवाः स्वकीयं पूर्वगौरवं संस्थापितवन्तः । एतद्वंशप्रसूतस्य प्राचीनेतिहासेऽधिकं महत्त्वमस्ति । कालिदासेनैतस्यैव दुष्यन्तस्य कथानकमवलम्ब्य 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाम नाटकं रचितम् । एकस्मिन् दिवसे दुष्यन्तो मृगयार्थं हिमालयसमीपवर्तिनि कानने जगाम । तत्र कण्वस्याश्रमे शकुन्तला नाम्नीं कन्यामवलोक्य गान्धर्वेण विवाहेन तामुपयेमे । शकुन्तलायां भरतो नाम महापराक्रमी पुत्रो जातः । केषाञ्चिन्मते देशस्यास्य एतस्यैव नाम्ना भारतं नामाभूत् । किन्तु भागवतानुसारेण नाभिपुत्रभरतस्य नाम्ना भारतं बभूव । पूर्वं तस्य देशस्य नाम अजनाभ इत्यासीत् ।

किन्तु दुष्यन्तपुत्रभरतस्यैव नाम्ना पौरववंशो भारतवंशनाम्ना प्रसिद्धः । भरतस्तु सार्वभौमसम्राडासीत् । तत्कालीना बहवो

राजानमस्य दौष्यन्तिमपि स्मोहुर्नरान्तः। पश्चिमस्यां सरस्वत्या आरभ्य पूर्वस्यां गङ्गां यावत्तस्य साम्राज्यमासीत्।

भारतस्यैव वंशे राजा हस्ती बभूव एतेन हस्तिनापुरनामकं नगरं निर्मितम्। कुरुभूपनामैतदेव पुरं राजधान्यभूत्। हस्तिपुरस्यानिर्माणस्य समये भरतवंशस्यानेकाः शाखाः समभूवन्। कुरुराजाः शाखाया राजधानी हस्तिनापुरमेव आसीत्।

अन्याः कुरुशाखाः पाञ्चालदेशे पृथगेव स्व राज्यं संस्थापितवन्तः। कुरुदेशेन सह संलग्ना या हि गङ्गापूर्वगता देशाः समासेन पाञ्चालदेशः। दक्षिणोत्तरभेदेन पाञ्चालो द्विविधः। उत्तरपाञ्चालस्य राजधानी अहिच्छत्रमासीत्, यस्य भग्नावशेष इदानीं बरेलीमण्डले समुपलभ्यते। दक्षिणपाञ्चालस्य राजधानी काम्पिल्यो यस्य भग्नावशेषः फर्रुखाबादेऽस्ति। एतयोर्द्वयोः शासनकारकाः भरतवंशजा एवासन्।

हस्तिनापुरेऽहिच्छत्रे काम्पिल्ये च ये हि शासनकारका आसन्, तेषु परस्परं युद्धारम्भोऽभूत्। हस्तिनापुरभूपस्याजमीढस्य वंशवंशानन्तरं कुरुवंशभूपः संवरणो बभूव। तस्य समकालीन उत्तरपाञ्चालभूपः सुदास आसीत्। सुदाससंवरणयोर्मध्येऽनेके संग्रामा अभूवन्। शेषे सुदास एव संवरणं हस्तिनापुरे पराजयत् तं च गङ्गापारं कृत्वा सुदासो यमुनातीरवर्तिकुरुदेशं विजित्य स्वराज्यवर्धनञ्चकार। अथ च सुदास उत्तरपाञ्चालसमीपवर्तीनि राज्यान्यपि जिगाय। तद्विजयेन भिन्नशीभूताः कुरुमत्स्यतुर्वसुद्रुह्युशिविप्रभृतयो राजानः सम्मिलिता भूत्वा तेन सह युद्धमकार्षुः। किन्तु विजयः सुदासस्यैव बभूव। हस्तिनापुरभूपः संवरणः पलाय्य सिन्धुतटनिर्मिते एकस्मिन् दुर्गे शरणं लेभे।

सुदाससंवरणयोरेष संग्रामः [illegible]ऽभूत्। किन्तूत्तरपाञ्चालस्यैष विजयो दीर्घकालपर्यन्तं नैव सुस्थिरो बभूव। सुदासवंशजौ सहदेवसोमकौ सुदाससमानौ वीरौ नैवास्ताम्। तयोः समये संवरणः पुनरपि कुरुदेशस्योद्धारञ्चकार। न केवलं कुरुदेशस्योद्धारमेव, किन्तूत्तरपाञ्चाल-

मपि विजित्य संवरणः । निःसन्देहं संवरणोऽपि महाप्रतापी यशःशाली च समासीत् । संवरणपुत्रः कुरुरपि पितृतुल्य एव महापराक्रमी भूप आसीत् । उत्तरपाञ्चालं संवरण एव जितवान्, किन्तु कुरुर्दक्षिणपाञ्चालमपि जित्वा स्वकीयराज्यं विशालतरमकरोत् । तस्य कुरोः शासने सरस्वत्या आरभ्य प्रयागपर्यन्तं समस्तो विस्तृतो भूभाग आसीत् । कुरुनाम्नैव प्राचीनो भरतवंशः कौरवनाम्ना प्रसिद्धो बभूव । हस्तिनापुरराज्यस्यापि कुरुदेश इति नामाभवत् ।

कुरुवंश एवाग्रे वसुनामा राजा बभूव । असौ नृपः चेदिदेशमपि विजित्य स्ववशवर्तिनमकरोत् । अत एवासौ चैद्य उपरिचरनाम्नो-पाधिना च प्रसिद्धो जातः । असावेव चैद्य उपरिचरो वसुः पूर्वे मगधपर्यन्तं स्वशासनं संस्थापितवान् । तथा च शुक्तिमतीं नगरीं स्वराजधानी-मकरोत् । वसुश्चक्रवर्ती सम्राडासीत् ।

बृहद्रथप्रत्यग्रहकुशयदुमावेल्लसंज्ञकाः पञ्च पुत्रा वसोरासन् । वसु-र्यद्विशालं साम्राज्यं स्वबाहुबलेन संस्थापितवान्, तत्तत्पुत्रेषु विभज्य पञ्चैव राज्याधिकारिणोऽकरोत् । साम्राज्यस्य पञ्च भागा यथा—मगध, कौशाम्बी, कारुष, चेदि, मत्स्यश्च ।

तत्र मगधशासको बृहद्रथो बार्हद्रथवंशं संस्थाप्य स्वनाम्ना गिरिव्रज राजधानीं विधाय राज्यमकरोत् । पाटलिपुत्रराजगृहयोः स्थापनात्पूर्वं गिरिव्रज एव मगधराजधान्यासीत् । तथा राजगृहस्थापने गिरिव्रजस्य भग्नावशेष एवाभूत् । गिरिव्रजसंस्थापकौ वसुबृहद्रथावास्ताम् ।

एलवंशीययातिभूपस्य पूर्वमेव वर्णनं कृतं मुनामणे । यस्य पञ्च पुत्राः पृथक्पृथक् स्वं राज्यं संस्थापितवन्तः ।

किन्तु मान्धातृसमये एतेषां शक्त्यवरोधोऽभूदेतदपि वर्णितमेव ।

अथ च यदुवंशीयो राजा विदर्भ वर्तमानबरारप्रदेशस्य शासक आसीत् । तत्पुत्रो मधुश्चक्रवर्ती राजा बभूव ।

एतस्मिन्नेव वंशे सात्वतनामा महाप्रतापशाली वीरो राजा जातः ।

तेन च शत्रुघ्नपुत्रस्थापितं मथुराराज्यं स्ववशीकृत्य स्वकीयं राज्यं संस्थापितम्। सात्वतस्यानेके पुत्रा आसन्, येषु प्रसिद्धौ वृष्ण्यन्धकयोर्नाम्ना वृष्णिवंशोऽन्धकवंशश्च विख्यातावभूताम्।

अनयोरेव वंशयोः कृष्णो वृष्णिवंशे कंसश्चान्धकवंशे समुत्पन्नौ। एतदतिरिक्तान्यपि यादववंशशाखाया अनेकानि राज्यान्यासन् वर्तमानविदर्भचेदिप्रभृतिप्रदेशेषु।

हस्तिनापुरस्य कौरवशाखाया विकास इत्थं प्रकारेणाभूदिति वर्णितमेव।

कुरोः चतुर्दशे वंशे प्रतीपो नाम राजा बभूव महाप्रतापशाली। प्रतापपुत्रः शान्तनुः स्वपितुर्मरणे हस्तिनापुरस्य सिंहासनमलञ्चकार। शान्तनोः पौत्रौ पाण्डुधृतराष्ट्रौ समभूताम्। तयोर्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनप्रभृतयः शतपुत्राः पाण्डोश्च युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवनामानः पञ्च पुत्रा अभूवन्। धार्तराष्ट्राः कौरवनाम्ना पाण्डोः पुत्राश्च पाण्डवनाम्ना विख्याता बभूवुः। कौरवाः पाण्डवाश्च राज्यार्थं परस्परं कलहायमाना आसन्। पाण्डवानामिच्छासीत् यद्धस्तिनापुरराज्ये तेषामपि भागोऽस्ति न्यायतः, स च तेभ्यो मिलेत् किन्तु दुर्योधनः सर्वथैतत्प्रतिकूल आसीत्। संघर्षानन्तरं पाण्डवा यमुनायाः पश्चिमभागे खाण्डववननामकमेकं स्थानं प्राप्य वनमेव भस्मसात्कृत्वा तत्रेन्द्रप्रस्थनामकमेकं नगरं निर्मितवन्तः। इन्द्रप्रस्थ एवेदानीं प्राचीनदिल्लीनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति। पाण्डवानां प्रयत्नेनैवेन्द्रप्रस्थनगरं धनधान्यपरिपूर्णं बभूव तस्मिन् काले।

पौराणिकानुश्रुत्या गिरिव्रजभूपानां नामानि कथितानि। किन्तु महाभारतानुसारमस्त्येकस्य मगधभूपस्यापि वर्णनमस्ति, तस्य नाम दीर्घेति। इमं दीर्घतमभूपं हस्तिनापुरराजः पाण्डुः पराजितवान्। तद्विवरणमित्थम्—

पृथ्वीं विजेतुकामः पाण्डुर्भीष्मधृतराष्ट्रादिकौरवान्प्रणम्य मङ्गलाचरण

विधाय रथाश्वहस्त्युष्ट्रादिभिः पदातिभिश्च सहितो मगधं विजेतुं प्रतस्थे । तत्र गत्वा मगधराजं दीर्घं निहत्य पाण्डू राजगृहाद् बहुविधवाहनादिसमेतं सुवर्णरत्नादिकोषमानिनाय । मुत्तामणे ! एतेन महाभारतीयकथा नकेन विज्ञायते यन्मगधराजो दीर्घ आसीत्, अथ च जरासन्धोऽपि युधिष्ठिरसमकालीन एव ।

यद्यपि मगधराजो दीर्घः पाण्डुना पराजितस्तथापि दीर्घस्य वीरताया पराक्रमे च नासीत्सन्देहः । महाभारते विलिखितं यत् स्वबाहुबलगर्वान्वितो दीर्घो बहूनां भूपानां मानभङ्गञ्चकार । एतस्यैव वंशीयो जरासन्धो मगधराज्यसिंहासनासीनो बभूव । जरासन्धः स्वसमकालीनभूपानां राज्यश्रियं समाप्य सर्वराजसु प्रधानस्थानमानिनाय । प्रायेण सर्व एव तत्कालीना राजानो जरासन्धवशवर्तिन आसन् ।

चेदिराजः शिशुपालो मगधाधीनतामवाप्य मगधराजप्रधानसेनापतिपदमलञ्चकार । करूषदेशभूपो मायायुद्धविशारदो महाप्रतापशाली वक्रस्तच्छिष्य इवाभूत् । एवमेकेन दिव्यमणिना विख्यातः करभदेशभूपो मेघवाहनो जरासन्धाधीन एव बभूव । तथा च मुरनरकाभ्यां सहितः प्राग्ज्योतिषपुराधीशो भगदत्तो मनसा कर्मणा वाचा च तस्याधीनत्वं स्वीचकार । युधिष्ठिरमातुल । पुरुजिद्, वङ्गपुण्ड्रकिरातराजो वसुदेवश्च तदधीनतामेव स्वीचक्रतुः । अथ च पाण्ड्यक्रथकैशिकभूपो भीष्मकोऽपि मगधराज्याधीनतां स्वीकृतवानासीत् ।

पूर्वकथितवचनैः सुस्पष्टमेव जरासन्धराज्यं पूर्वे वङ्गसागरपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । तद्यथा पूर्वभारतस्याङ्गवङ्गपुण्ड्रकिरातप्राग्ज्योतिषपुरनरेशास्तथा दक्षिणभारतस्य पाण्ड्यक्रथकैशिकभूपाश्चेदिराजश्च तस्याधीना बभूवुः । भारतस्य पश्चिमोत्तरशूरसेनप्रदेशोऽन्धकयादवानां भूपः कंसस्तस्यैव जामाता बभूव । कंसश्च जरासन्धसरत्तेण साहाय्यञ्चावाप्य प्रजासु स्वेच्छयात्याचारञ्चकार । इत्थं भारतस्य महति भूभागे जरासन्धस्यैव प्रभावो बभूव ।

एतादृशा अप्यनेके भूपा आसन् ये खलु मगधराजस्याधीनतामस्वीकृत्य विहारं च स्वकीयराज्यानि सुदूरपश्चिमभारते निवासमकार्षुः ।

एतादृशा अष्टादशभोजवंशीया राजानस्तदविचिताः शूरसेनभद्रकारबोधशाल्वपटच्चरसुस्थलसुकुट्टकुलिन्दकुन्तिशाल्वायनप्रभृतय आसन्। एते सर्वे एव राजानो जरासन्धभयात्स्वकीयं जनपदमपहाय सुदूरपश्चिमभारतं गताः ।

एवमेव दक्षिणपाञ्चाल—पूर्वकोशलमत्स्यनिवासिनश्च स्व स्व प्रदेशं विहाय दक्षिणभारतेऽन्यत्र वा निवासमकार्षुः । यथा सिंहो महाहस्तिनो निगृह्य गुहायामवरुणद्धि तथैव जरासन्धोऽपि बहून् भूपान्निगृह्य गिरिव्रजस्य कारागारे निरुद्धवान् । सर्वेषामेव भूपानां बलिप्रदानकर्मणा भूतराजं शिवं समर्चितुं तस्येच्छासीत् ।

पाण्डवानां मातुलपुत्रः श्रीकृष्ण आसीत् । तस्य साहाय्येन तेषां महत्युन्नतिर्जाता । एकदा समस्तभूपान्विजित्य राजसूययज्ञं कर्तुं तेषामिच्छा बभूव । तस्मिन् समस्तभूपानां विजय आवश्यक इति कृत्वा भीमार्जुननकुलसहदेवैश्चतसृणां दिशां विजये कृतेऽपि मगधराजजरासन्धस्य विजयोऽवशिष्ट एवाभूत् । केनाप्युपायेन जरासन्धविजयो भविष्यतीति चिन्ताकुलमतिं युधिष्ठिरं प्रसाद्य भीमार्जुनसहितः श्रीकृष्णो मगधराजजरासन्धं विजेतुं प्रवर्तते ।

त्रय एव ब्राह्मणवेषं विधाय जरासन्धसमीपं गत्वा द्वन्द्वयुद्धभिक्षां याचितवन्तः, स्वकीयं परिचयञ्च दत्तवन्तः । तेषां परिचयं ज्ञात्वा जरासन्धः सहासमवदत्—कृष्ण ! त्वं तु मत्समक्षाद् युद्धे पलायितोऽसि, तेन त्वया सह युद्धकरणमनुचितं मम । तथार्जुनस्तु बाल एव, तेन साकमपि युद्धमनुचितमेव । किन्तु भीमस्तुल्यबलो मम, तेनैव सह गदायुद्धं करिष्यामि । इत्युक्त्वा भीमाय महतीमेकां गदां प्रदाय

स्वयमप्येकामादाय च गदां शुभे क्षणे युद्धं कुर्वाणो बभूव भीमेन सह जरासन्धः ।

दिवा युद्धं कुर्वाणयो रात्रौ मित्रवच्छयानयोस्तयोः त्रयोदश दिनानि व्यतीयुः । चतुर्दशरात्रौ भीमः श्रीकृष्णं प्रोवाच—जरासन्धमारणार्थमव्यवस्थितोऽहं तेन सह युद्धमिदानीमेव करिष्यामि । ततः श्रीकृष्णो भीमं सान्त्वयन् स्वहस्तेन तच्छरीरं परिमर्दयन्नुवाच—आगामिनि दिवसे युद्धं कुर्वता त्वयाहमवलोक्यः, मदीयसंकेतेन कार्यं च कर्तव्यमिति । अपरस्मिन् दिने पुनरपि युद्धारम्भे पातं भीमः श्रीकृष्णं विलोकितवान् । श्रीकृष्णश्च तृणं मध्यतो विदारयन् मगधराजं मध्यत एव विदारयितुं संकेतं चकार । ज्ञातसंकेतो भीमो जरासन्धं विदारयामास । तत्र जरासन्धः पञ्चत्वमापेदे । जरासन्धे मृते श्रीकृष्णो मगधराजकारागारनिरुद्धान् भूपान् मुमोच । मुक्ताश्च ते युधिष्ठिरराजसूययज्ञे सम्मीलितुं सहर्षं तत्परा बभूवुः । मगधस्य साम्राज्यवाद एतेषां मूलोच्छेदं विधातुं तत्पर आसीत्, अतएव जरासन्धः एतान् स्वकीयकारागारे निरुद्धांश्चकार । किन्तु युधिष्ठिरस्य साम्राज्यवादस्तादृशो नासीत् । अन्यभूपास्तदधीना भवेयुरेतदेवोद्देश्यमासीत्तस्य । मूर्धाभिषिक्तभूपानां कारागारे बन्दीकरणमथवा हननं प्राचीनार्यपरम्पराविरुद्धम् । मृते जरासन्धे तत्पुत्रः सहदेवो मगधराजसिंहासनासीनो बभूव । जरासन्धमरणानन्तरमेव तद्राज्यं छिन्नं जातम् । इन्द्रप्रस्थभूपस्य युधिष्ठिरस्य साहाय्यमवाप्यानेके राजानः स्वतन्त्रा बभूवुः । अनेके स्वकीयगणराज्ये परावृत्ता बभूवुश्च । इदानीं भारतस्य राजनीतिकशक्तेः केन्द्रस्थलमिन्द्रप्रस्थो बभूव । अनन्तरं भीमार्जुनसहितः श्रीकृष्णो युधिष्ठिरयज्ञकर्मणि संलग्नो जातः । तत्र सर्वाभ्य एव दिग्भ्यो युधिष्ठिरवशीभूता विविधोपहारसहिता भूपाः समाजग्मुः । सहदेवोऽपि समागतो बहूपहारसम्पन्नः ।

तस्मिन् वर्तमाने राजसूययज्ञे युधिष्ठिरस्य सर्व एव बान्धवा यज्ञकार्यसंलग्ना बभूवुः । तत्र भीमो भोजनाध्यक्षो दुर्योधनो धनाध्यक्षः सहदेवः

सर्वेषां समागतानां सन्यानां पूजनकर्मणि तत्परा नकुलो द्रव्यसंग्रहे वृद्धानां गुरूणां शुश्रूषणेऽर्जुनो द्रौपदी सेवायां कर्णो दाने श्रीकृष्णश्च सर्वेषां पादप्रक्षालनकर्मणि रतोऽभवन्। राजसूयेऽस्मिन् सर्वप्रथममग्रपूजा कस्य भवेदिति विचार्यमाणे सभायां जरासन्धपुत्रः सहदेवः श्रीकृष्णस्य नाम प्रथमं पूजार्थं प्रस्तावितवान्। एतस्य प्रस्तावस्य सर्व एव जनाः समर्थनञ्च कृतवन्तः। तदा युधिष्ठिरः परमप्रसन्नेन मनसा सुवर्णसिंहासने श्रीकृष्णं समुपवेश्य भक्त्या पूजितवान्। सर्वप्रथमं श्रीकृष्णपूजनेन क्रोधितं निन्दमानमपशब्दमुच्चारयन्तञ्च शिशुपालं हतवान् श्रीकृष्णः। अनन्तरं यज्ञः परिपूर्णतामगात्। तत्र च दृष्टिगोचरं प्रचलति स्म सर्वे शृण्वन्ति। किन्तु पाण्डवानामेव उत्कर्षो दीर्घकालपर्यन्तं स्थिरो नाभूत्। हस्तिनापुरनिवासिनः कौरवा एतदुत्कर्षं सोढुं नैव पारितवन्तः। अस्यान्तिमपरिणामो महाभारतयुद्धमेवाभूत्।

श्रीकृष्णः

शूरसेनप्रदेशे यादवानां राज्यद्वयमासीत्—अन्धकराज्यं वृष्णिराज्यञ्च। अन्धकयादवानां प्रधानं कंसो जरासन्धस्य जामाता अतुल्यपराक्रमशाली मथुराया राजसिंहासनासीन आसीत्। जगत्यां मगधस्यैको राजा, किन्तु यादवान्धकानाम् नरेशो राजेति। परञ्च श्वशुरजरासन्धस्य साहाय्यमवाप्य कंसोऽप्यन्धकयादववृष्णीनामपमानं कर्तुं प्रारब्धवान्। स्वकीयं पितरमुग्रसेनञ्च राज्यच्युतं कृत्वा स्वयमेव राज्याधिकारी बभूव। कंसभगिन्या देवक्या विवाहो मथुरानिवासिना वसुदेवेन सहाभूत्। स्वभगिन्या यौतुकरूपेण कंसो धनम्प्रदाय वरवध्वौ प्रस्थानमकारयत्। प्रस्थानसमय एव कंसः देवक्या अष्टमगर्भात्समुत्पन्नो बालकस्त्वां हनिष्यतीति देववाणीं श्रुतवान्। श्रुत्वैव देववाणीमेकस्मिन् हस्ते खड्गं गृहीत्वा परेण देवकीकेशपाशमादाय तां हन्तुं तत्परो बभूव सः। देवकीसमुत्पन्नाद्बालकाद्भवतो भयं ननु

देवक्या, अतो देवकीसमुत्पन्न बाल भवते प्रदास्यामीति प्रतिज्ञाते वसुदेवे ता मुमोच स. । व्यतीते वर्षे देवकीसमुत्पन्न बाल कसाय प्रददौ वसुदेव· । तच्चादाय कस शिलाया विपोथ्य हतवान् । एव षट्सु बालेषु हतेषु देवै पृथ्वीभारापहारार्थं धर्मदेवब्राह्मणगोरक्षार्थञ्च प्रार्थितोऽस्य भगवतो महाविष्णोराज्ञया तदशभूत शेषो देवक्या गर्भे वास व्यधत्त । विष्णोराज्ञया योगमाया देवीगर्भात्त समाकृष्य नन्दगोकुलनिवासिन्या वसुदेवभार्याया रोहिण्या गर्भेऽस्थापयत्, स्वयञ्च नन्दपत्न्या यशोदाया गर्भे वास कृतवती । रोहिणीगर्भात्समुत्पन्नस्य बालस्य रामसकर्षणादीनि नामान्यभूवन् । देवक्या गर्भपातोऽभूदिति लोकेषु विख्यातिर्जाता । अष्टमे देवक्या गर्भे स्वयमेव भगवान् विष्णुर्निवासञ्चक्रे । सम्प्राप्ते समये देवकी सर्वलक्षणसम्पन्न विष्णोरवतारभूत पुत्र जनयामास । नन्दपत्नी यशोदा योगमायावतारभूता च पुत्रीम् । परैरलक्षितो वासुदेवस्त बालमादाय नन्दगोकुल गत्वा यशोदाशयने न्यस्य बालिकाञ्चादाय मथुरामागत्य कसाय समर्पितवान् । कथमिव देववाणी मिथ्या जाता, देवक्या अष्टमगर्भाद्बालिका समुत्पन्नेति विचारयन् कसस्ता शिलाया पोथयितु हस्ते गृहीतवान् यावत्तावदेव बालिकाकाशस्थिताष्टभुजान्विता च भूत्वा कस प्रोवाच—रे ! दुष्ट मया हतया किन्ते कार्यं भविष्यति ? तव महारकारकः कुत्रापि जन्म लब्धवान् । इत्युक्त्वा सा देवी विन्ध्याचले निवास कृतवती । परमविस्मितमनाः कसो नन्दगेहस्थित कृष्ण हन्तु विविधोपायान् कृतवान्, किन्तु साफल्यन्नैव लेभे । कृष्णश्च नन्दगोकुले विविधा बालक्रीडा रासलीला गोपीचीरहरण कालीयनागदमनं गोवर्धनाचलधारणादिक कृत्वा मथुरामागत्य कस स्वमातुल हतवान् । कसमृत्युसमाचार श्रुत्वा जामातृवधजनितक्रोधाकुलो जरासध. सप्तदशवारं मथुरामाक्रान्तवान्, किन्तु पराजित एव जातः । वर्तमानेऽष्टादशे सग्रामे सबलः सबान्धवश्च भगवान् श्रीकृष्णो मथुरा विहाय द्वारकाम

गात्। ततोग्रसेनं यादववृष्णिप्रभृतीनां नृपं विधाय स्वयं तदादेशे वर्तमानोऽभूत्।

द्वारका च मगधराजाद् दूरवर्तिन्यासीत्। तत्र जरासन्धान्मनागपि किमपि भयन्नासीत्। किन्तु कथमपि जरासन्धविनाशो भवेदिति चिन्ताकुलः कृष्णो युधिष्ठिरराजसूययज्ञमिषेण भीमसेनेन जरासन्धं घातितवान्। युधिष्ठिरश्च सम्राट् जातः। पुनर्भगवान् श्रीकृष्णो जरासन्धसहायकान् सर्वानपि भूपाञ्जघान। हतेष्वप्येतेषु दुष्टमहीपेषु पृथ्वीभारो नैव समाप्तो-ऽभूदिति विचारयन् बभूव भगवान्।

महाभारतयुद्धम्

एतस्मिन्नेव समये पाण्डवोत्कर्षचिन्तिता कौरवा पाण्डवान् पराजेतु कृतसकल्पा बभूवु । युद्धे पाण्डवाना पराजयो नैव कदापि भविष्यतीति विचार्य कौरवा द्यूतक्रीडार्थं तानाहूतवन्त । प्राचीनकाले यथा युद्धात्पलायन क्षत्रियाणा कृतेऽपमानजनक तथा द्यूताह्वानास्वीकरणमप्यपमानजनकमेवासीत् । अत पाण्डवा अपि द्यूतनिमन्त्रण स्वीकृत्येन्द्रप्रस्थतो हस्तिनापुर जग्मु । द्यूतकर्मणि कुशलो गन्धारभूप शकुनि कौरवाना मातुल आसीत् । तस्य साहाय्येन छलेन च कौरवा पाण्डवान् द्यूतकर्मणि जितवन्त । पाण्डवाना सर्वस्वमेव द्यूते हृतवन्त । द्यूतनियमानुसारेण पाण्डवा द्वादशवर्षपर्यन्त वनवासार्थम् एकवर्षञ्च अज्ञातवासार्थं स्वकीय सर्व राज्यादिक विहाय वन प्रस्थिता ।

पाण्डववनवासमध्ये हस्तिनापुरनिवासिन कौरवा पूर्णशक्तिसम्पन्ना बभूवु । द्यूते पराजितत्वात्पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थेऽपि कौरवाणामेवाधिकार त्रयोदशवर्षाणि यावदासीत् । वनवासाज्ञातवासावधिसमाप्त्यनन्तर पाण्डवा पुनर्हस्तिनापुरमागत्य कौरवेभ्य स्वकीय राज्य याचितवन्तो द्यूतनियमानुसारम् । किन्तु दुर्योधनो नैव तद्राज्यमदात् । बहवो राजानश्च पाण्डवराज्यप्रदापनेऽसफला बभूवु । तदा स्वयमेव भगवान् श्रीकृष्ण पाण्डवदूतो भूत्वा दुर्योधन सम्बोधयितु हस्तिनापुरञ्जगाम । असहाया धनसाधनविहीना पाण्डवा कथमिव मत्तो राज्य ग्रहीष्यन्तीति विचार्य दुर्योधन कृष्णमुक्तवान्—युद्धमन्तरा सूच्यग्रमपि नैव दास्यामि भूमिम् । किन्तु पाण्डवाना सहायका अपि बहवो राजान आसन् । वृष्णिप्रधान श्रीकृष्ण पाण्डवाना परम सखा सम्बन्धी चासीत् अन्येऽपि बहवो राजान पाण्डवाना साहाय्यमकुर्वन् । एतस्मिन् समये कौरवपाण्डवाना यो हि सङ्ग्रामोऽभूत्त महाभारतयुद्धमिति वदन्ति जना । आर्यावर्तस्य सर्व एव राजानोऽस्मिन् युद्धे सम्मिलिता अभूवन् ।

मगधराज सहदेवः युद्धे पाण्डवपक्षं गृहीतवान्, विदेहाङ्गवङ्गकलिङ्ग देशभूपा आसामदेशभूपो भगदत्तश्च कौरवपक्षावलम्बिनो बभूवुः। चेद्यशिविसिन्धुसौवीरगान्धारत्रिगर्तमद्रक्षुद्रकमालवाम्बष्ठ काम्बोजादीनां पश्चिमोत्तरभागस्थदेशानां भूपा अपि कौरवाणां पक्षेऽभूवन्। एतेषु सिन्धुदेशभूपो महाप्रतापशाली दुर्योधनभगिनीपतिर्जयद्रथः प्रधान आसीत्। युधिष्ठिरमातुलो मद्रदेशभूपः शल्यः कोशलवत्सविदर्भादीनां भूपाश्चापि कौरवपक्षमेव गृहीतवन्तः।

पाञ्चालनरेशो द्रुपदः स्वतन्त्रोऽभूत्। काश्याः पूर्वकोशलस्य पाञ्चालस्य मत्स्यस्य चेदिदेशस्य करूषस्य मगधस्य च राजानः पाण्डवपक्षेऽभूवन्। वृष्णिवाहिनी कौरवपक्षे तथा वृष्णिप्रधानः श्रीकृष्णश्च पाण्डवपक्षेऽभूताम्। पाण्डवानां प्रधानसहायकः परामर्शप्रदाता च भगवान् श्रीकृष्ण एवासीत्। तथान्यपि यादवानामनेकानि साधारणराज्यानि कौरवपाण्डवपक्षयोरभूवन्।

पाण्डवानां सेना मत्स्यदेशे कौरवाणां सेना हस्तिनापुरसमीपवर्तिनि प्रदेशे चैकत्रिताऽभूताम्। कुरुक्षेत्रे युद्धमभूत्। तत्र मोहमापन्नायार्जुनाय कृष्णेन यज्ज्ञानमदायि तदेव गीताभूत्। पाण्डवानां विजयो जातः, भ्रातृपुत्रामात्यैः सह अनेकमहारथसहिताः कौरवा युद्धे मरणमापेदिरे। भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयोऽनेके वीराश्चास्मिन् युद्धे वीरगतिमापन्नाः। महाभारतयुद्धे यादृशो नरसंहारोऽभूत्तादृशो नरसंहारोऽन्यस्मिन् कस्मिन्नपि युद्धे नाभूत्।

विजयानन्तरं युधिष्ठिरो हस्तिनापुरे हतानां स्वजनानां स्मरणात् स्वगण-नन्दनजनीन श्रुत्वोदासीनमना राजसिंहासनं परित्यक्तुं तत्परो जातः। किन्तु श्रीकृष्णेन प्रबोध्याश्वमेधयज्ञमकारयत्। कृतेऽपि राज्ये युधिष्ठिरः शान्तिं नालभत्। पुनः शरशय्यायां शयानस्य भीष्मस्य समीपं युधिष्ठिरं नीतवान् भगवान् श्रीकृष्णः। तत्र भीष्मस्योपदेशेन

प्रशान्तमना युधिष्ठिरो हस्तिनापुरराजसिंहासनमधिकृत्य षट्त्रिंशद्वर्षाणि यावद्भारते राज्यं धर्मपूर्वकञ्चकार। श्रीकृष्णश्च द्वारकां जगाम।

अवतारेऽस्मिन् भूभारे वृष्णियादवकुलं मदान्धमवलोक्य श्रीकृष्ण एकस्मिन् दिवसे विचारितवान्—यद्यहमसंहृत्य स्वकुलं प्रयास्यामि स्वधाम, तदा पुनरपि प्रमत्तैर्यदुवंशजैः पृथ्वी प्रपीडितैव भविष्यति। निश्चित्यैवं भगवान् ब्राह्मणशापेन प्रभासे स्वकुलमपि संहृतवान्। संहृत्य स्वकुलं स्वयमपि स्वधाम सम्प्राप्तवान्।

श्रीकृष्णे स्वधामगते तन्निवासभूता द्वारकापुरी समुद्रे निमग्ना। तत्रस्था यादवावशिष्टाः श्रीकृष्णबान्धवा यत्र तत्र निवासञ्चक्रिरे।

युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः श्रीकृष्णं स्वधामगतं श्रुत्वा पौत्रं परीक्षितं राज्यसिंहासनासीनं विधाय परमं पदमवापुः।

महाभारतयुद्धे भारतीयक्षत्रियाणां विनाशेन विविधराज्यानां दशाऽतीव शोचनीया जाता। पाण्डवार्जुनपुत्रोऽभिमन्युरासीत् तत्पुत्रः परीक्षित् तक्षकनागदंशनेन मृत्युमवाप। तत्पुत्रो जनमेजयो यदा कुरुराज्याधिकारी बभूव तदाऽसौ महान्तं सर्पयज्ञं कृत्वा बहून् नागान् निनाशितवान्। अयञ्च कुरुप्रतिष्ठायाः पुनरुद्धारञ्चकार। जनमेजयमृत्योः परन्तत्पुत्रः शतानीको हस्तिनापुरराजसिंहासनासीनो बभूव। शतानीकपुत्रोऽश्वमेधदत्तस्तत्पुत्रोऽधिसीमकृष्णश्चाभूत्। अधिसीमकृष्णानन्तरं तत्पुत्रो निचक्षुर्हस्तिनापुरराजसिंहासनमलञ्चकार। एतस्य शासनकाल एवास्मिन् बहुमहत्वपूर्णं वर्तते। एतस्य समये गङ्गाया महाप्रवाहेण हस्तिनापुरं जलधारायां निमग्नमभूत्तदा निचक्षुः परित्यज्य हस्तिनापुरं वत्सदेशं गतवान्। तत्र कौशाम्बीं स्वराजधानीं विधाय राज्यशासनञ्चकार। निचक्षुसमय एव पुनरप्ययं वंशः पौरववंशोऽभूत्। पुनर्वंशेऽस्मिन्नुदयनप्रभृतयोऽनेके प्रसिद्धा राजानो बभूवुः, किन्तु ते वत्सराजनाम्ना प्रसिद्धाः, न तु कौरवनाम्ना पौरवनाम्ना वा।

: १० :

तत्त्वचिन्तकाः भूपाः

दैवज्ञो वदति—इदानीं भारतीयतत्त्वचिन्तकभूपानां किञ्चिद्वर्णनं क्रियते। सावधानतया शृणु मुक्तामणे!

विदेहजनकनाम्ना मिथिलायां प्रसिद्धा भूपा बभूवुः। एतस्मिन्नेव वंशे ऐक्ष्वाकरामचन्द्रस्य विवाहः सीरध्वजपुत्र्या सीतया सह बभूवेति श्रुतं त्वया।

जनकराजानो विद्वांसः तत्त्वदर्शिनश्चाभयदातारोऽभूवन्। बृहदारण्यकोपनिषदि जनकराजसभायाम् एकत्रितानां मुनीनां ब्राह्मणानाञ्च कथा वर्तते, यत्र याज्ञवल्क्यद्वाराऽन्ये विद्वांसः पराजिता बभूवुः। एकदा राजा जनको बहुदक्षिणान्वितं यज्ञमेकञ्चकार। तत्र कुरुपाञ्चालानां बहवो विद्वांसो ब्राह्मणाः समवेता बभूवुः। जनकः प्रोवाच—भो ब्राह्मणाः! भवत्सु यो हि ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः, स इमाः सहस्रसंख्यान्विता गाः गृह्णातु नाम, यासां प्रत्येकं शृङ्गयोः सुवर्णस्य दश दश पादा निबद्धा वर्तन्ते। श्रुत्वैव जनकवचनं सर्वे एव ब्राह्मणा मौनीभूताः, किन्तु याज्ञवल्क्यः सर्वा एव गाः सर्वान् विदुषः पराजित्य गृहीतवान्।

विदेहजनक इव केकयस्याश्वपतिभूपोऽपि महान् तत्त्वज्ञानसम्पन्न आसीत्। छान्दोग्योपनिषदि वर्णनमेकं वर्तते यद् उद्दालक-आरुणि-नामको विद्वान् स्वसार्थसहितोऽश्वपतेः समीपं गत्वा अध्यात्मसम्बन्धिनीनां शङ्कानां समाधानं ततोऽलभत। अश्वपतिर्न केवलं तत्त्वज्ञानी, किन्तु योग्यशासकोऽपि बभूव।

'मम जनपदे न कोऽपि चौरो न कोऽपि मद्यपो न कोऽपि विद्याविहीनो न कोऽनग्निकारको न कोऽपि व्यभिचारी, तदा व्यभिचारिण्यः स्त्रियः कुतो भविष्यन्तीति' छान्दोग्योपनिषदि तस्य कुशलशासकस्य गर्वोक्तिर्वर्तत इति।

तत्कृत्वा प्रतिज्ञामपि स्मारितवती। किन्तु ब्रह्मज्ञानमग्नस्य जनकस्य मनसि पत्नीवचन किञ्चिदपि नैव स्थिरमभूत्। अन्ते तन्द्वासना-सन्तुष्टा प्रजास्त राज्यच्युत कारितवत्यः। कौटलीयार्थशास्त्रे लिखित-माचार्यचाणक्येन यद् ब्राह्मणकन्यया सह दुर्वे दण्डकाख्ये दाण्डक्य-भोजराजो राज्यच्युतोऽभूत्। करालवैदेहस्यापीदमेव दशाभूत्। आचार्यचाणक्यो लिखितवानस्ति कौटल्यरूनेना हानाधिकोदरतश्री-भूत्वा बहवो राजानः प्रमादेन विनाशमापेदिरे।

: ११ :

वैदिक-साहित्य-विचारः

अधुना दैवज्ञो वैदिकसाहित्यं विचारयति मुक्तामणि समीपेतद्यथा—ऋग्यजुःसामाथर्वसंज्ञकाश्चत्वारो वेदाः। प्राचीनभारतस्य सभ्यतायाः संस्कृतेर्जीवनस्य धर्मस्य च परिचयं ज्ञातुं वेदज्ञानमावश्यकम्। ऋग्वेदो दशमण्डलेषु विभक्तो वर्तते। शुक्लकृष्णभेदेन यजुर्वेदो द्विधा, शुक्लयजुर्वेद एव वाजसनेयी संहितेति कथ्यते। वाजसनेयिसंहितायाः काण्वमाध्यन्दिनीयनामके द्वे शाखे। काठककपिष्ठलमैत्रेयीतैत्तिरीयनामिका कृष्णयजुर्वेदस्य चतस्रः शाखा वर्तन्ते। यजुर्वेदस्य वाजसनेयिसंहिता चत्वारिंशदध्यायेषु विभक्ता विविधयाज्ञिकानुष्ठानमन्त्रसम्पन्ना च वर्तते।

यजुर्वेदस्यान्तिमोऽध्यायोऽध्यात्मविचारपरिपूर्णशापास्योपनिषद् वर्तते। कौथुमशाखा, राणायनीयशाखा, जैमिनीयशाखेति, तिस्रः शाखाः सामवेदस्येदानीमुपलभ्यन्ते। वर्तमानसमये कौथुमशाखाधिक प्रचलिता वर्तते। आर्चिकोत्तरार्चिकश्चेति सामवेदस्य द्वौ प्रधानभेदौ।

शौनकशाखापिप्पलादशाखा चेति द्वे शाखेऽथर्ववेदस्योपलभ्येते। अथर्ववेदे विंशत्यध्याया वर्तन्ते। आयुर्वेदो धनुर्वेदः शिल्पवेदो गान्धर्ववेदश्चेति चत्वार उपवेदा वर्तन्ते। चरकसुश्रुताद्याचार्यैर्विलिखिता ग्रन्था इदानीमायुर्वेदशास्त्र उपलभ्यन्ते। धनुर्वेदस्य शिल्पवेदस्य गान्धर्ववेदस्य चेदानींमेकोऽपि ग्रन्थो नैव समुपलभ्यते। एतैरुपवेद नामभिरिदं ज्ञायते यत् प्राचीनभारतीयमानवा न केवलं याज्ञिकानुष्ठानब्रह्मविद्याचिन्तका एवासन्, किन्तु चिकित्सायां युद्धविद्यायां शिल्पशास्त्रे गीताने चान्यासु विद्या-कलास्वपि निपुणा आसन्। सर्वमिदं छान्दोग्योपनिषदि सुन्दरमुपाख्यानं वर्तते। तद्यथा—महर्षिसनत्कुमारेण पृष्टो नारदः प्रोवाच—भगवन्, मया ऋग्यजुःसामाथर्ववेदा अधीता इतिहासपुराणमयः पञ्चमो वेदश्चाधीत इति।

एतदतिरिक्ता पितृविद्या राशिविद्या (गणितशास्त्रम्), निधिविद्या (भूगर्भशास्त्रम्), वाक्योवाक्यविद्या (तर्कशास्त्रम्), एकायनविद्या (नीतिशास्त्रम्), देवविद्या, ब्रह्मविद्या (अध्यात्मशास्त्रम्), क्षत्रविद्या (युद्धशास्त्रम्), नक्षत्रविद्या (ज्योतिःशास्त्रम्), सर्पविद्या, देवयजन विद्या चाधीता इति। एतेनोपाख्यानेनानुमीयते यदन्या अपि बहुविधा विद्या भारते प्रचलिता आसन्।

तथा च अन्यविद्या इव राजधर्मशास्त्रस्याप्युन्नतिः प्राचीनभारते आसीत्।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि राजधर्मस्य विशद वर्णनं विद्यते। यद्यपि कौटिलीयार्थशास्त्रस्य रचना बौद्धकालानन्तरं बभूव, किन्तु तत्रार्थशास्त्रे बहूनां प्राचीनराजनीतिज्ञानां मतवर्णनमकारि चाणक्येन। तद्यथा—कतिपयाचार्याः भरद्वाज विशालाक्ष पराशर पिशुन-कौणपदन्त वातव्याधि-बाहुदन्तीपुत्र बार्हस्पत्यप्रभृतयः। किमहं किं कथयामि दुःखमयी! इदानीं भारते नैवोपलभ्यन्ते एतेषामाचार्याणां नीतिशास्त्राणि!

षडङ्गानि

शिक्षाकल्पनिरुक्तज्योतिषव्याकरणछन्दांसीति षड् वेदाङ्गानि। शिक्षायां वैदिकवर्णानां शब्दानाञ्चोच्चारणस्य सिद्धान्ता विद्यन्ते। एतस्य शास्त्रस्य प्राचीनग्रन्थः प्रातिशाख्यमस्ति। शौनकविरचितऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रम्, कात्यायनविरचितवाजसनेयि-प्रातिशाख्यसूत्रम्, अथर्ववेदप्रातिशाख्यञ्चेति चत्वारि प्रातिशाख्यानि वर्तन्ते। एतदतिरिक्तानि भरद्वाजवशिष्ठव्यासयाज्ञवल्क्यनिर्मितान्यपि प्रातिशाख्यान्यासन्। प्राचीनकाले शब्दानां शुद्धोच्चारणस्याधिकं महत्त्वमासीत्। शब्दानां कस्मिन् वर्णे कस्या मात्रायमधिकं बलं प्रदेयमिति पूर्वमहर्षीणां दृष्टावधिकं महत्त्वपूर्णमासीत् यतः यज्ञानुष्ठाने वेदमन्त्राणां विनियोगः स्वदैव पूर्णं फलं प्रदातुं शक्नुयात् यदा तेषां शुद्धोच्चारणं भवेत्।

करणञ्चैव सरलमिति कृत्वा वैदिकानुष्ठानानां संक्षेपेण वर्णनं श्रौतकल्पे कृतम्। श्रौतकल्पस्तु ब्राह्मणग्रन्थसारभूतोऽस्ति। गृहस्थानां जन्मत आरभ्य मृत्युपर्यन्तानां संस्काराणां वर्णनं गृह्यसूत्रे वर्तते। तथा चैको मानवोऽन्यं मानवं प्रति कीदृशं व्यवहारं कुर्यात्, कांश्च नियमान्पालयेदेतेषां वर्णनं धर्मसूत्रकल्पे वर्तते इति।

वर्तमानसमये निम्नलिखिता सूत्रग्रन्था उपलभ्यन्ते—

गौतमधर्मसूत्रम्, बौधायनसूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्, मानवसूत्रम्, काठकसूत्रम्, कात्यायनश्रौतसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्, आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शांखायनश्रौतसूत्रम्, शांखायनगृह्यसूत्रम्, लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रम्, कौशिकसूत्रम्, वैतानसूत्रञ्च।

भारतीयप्राचीनपरम्परानुसारेण षड् दर्शनशास्त्राणि सांख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसावेदान्तसञ्ज्ञकानि वर्तन्ते।

सांख्यदर्शनस्य मुख्यः सिद्धान्तः सत्कार्यवादः। एतदनुसारेण असतः सदुत्पत्तिर्नैव भवितुमर्हति। सर्वा एव सत्ता अव्यक्तरूपेण स्वकारणेषु विद्यमाना भवन्ति। उत्पत्तेरभिप्रायोऽयमेव यत् कारणस्य कार्यरूपेण व्यक्तता जायते। विनाशश्च कार्यस्य कारणे लीनत्वमेव। तस्या अपि विद्यमानायाः सत्तायाः सर्वथा विनाशो नैव भवति, किन्तु सा स्वकारणे विलीना भवति। मृत्तिकया घटोत्पत्तिः, वस्तुतो घटो मृत्तिकारूपेण पूर्वमपि विद्यमान आसीत्। घटोत्पत्तिसमये मृत्तिकैव घटरूपे परिणता व्यक्तीभूता वा। घटनाशस्यायमेवाभिप्रायो यद् घटः पुनरपि मृत्तिकारूपे परिणतः।

इममेव सत्कार्यवादमवलम्ब्य सांख्यशास्त्रे संसारस्य कारणं प्रकृतिरिति स्वीकृतम्। संसारः प्रकृतिरूपान्तरपरिणाम एव। प्रकृतिश्च नित्या अनादिभूता च। संसारोऽव्यक्तरूपेण सर्वदैवावतिष्ठते। यदा सः स्वं व्यक्तं करोति तदा संसारो भवति। सत्त्वरजस्तमोगुणाः संसारस्याधारभूताः। एतेषां त्रयाणां साम्यावस्थाया नाम प्रकृतिः। यदैतेषां साम्या-

वस्था न भवति तदा कस्याप्येकस्य गुणस्य प्राधान्येन संसारस्य विविधवस्तूनां निर्माणं भवति। किन्तु प्रकृतिः स्वयं संसाररूपे व्यक्ता न भवति। सा स्वयं जडीभूता। अतस्तस्याः पुरुषस्य आवश्यकता भवति। प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वे मूलानादितत्त्वे स्तः। एतयोः संयोगेन संसारस्य निर्माणं भवति। प्रकृतिपुरुषयोर्दशा पङ्ग्वन्धयोरिव वर्तते। न चेयमन्धो निर्दिष्टस्थानं गन्तुं शक्नोति, न च केवलः पङ्गुः। किन्तु यदि पङ्गुरन्धस्य स्कन्धस्थितो भवेत्तदा द्वावपि समुद्दिष्टं स्थानं प्राप्तुं शक्नुयाताम्। एवमेव प्रकृतिपुरुषावपि परस्परसहयोगेन सृष्टिनिर्माणं कुरुतः। अथ च प्रकृतिः संसाररूपेण व्यक्तसमयेऽनेकासु दशासु गच्छति। ताश्च दशाः महदहङ्कारपञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियमनःपञ्चतन्मात्रापञ्चमहाभूतानीति। सांख्यदर्शने सृष्टिविकासस्य विभिन्नदशानां विशदं विवेचनं विद्यते।

सांख्यदर्शनानुसारेण पुरुषः स्वप्रकाशस्वरूपश्चेतनः। सुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीनां सम्बन्धः *पुरुषेण सह नास्ति*, किन्तु *प्रकृत्या* सह। परञ्च प्रकृतिसंयोगेन पुरुषोऽपि विभिन्नपदार्थेषु ममत्वस्याहङ्कारस्य च बुद्धिं करोति। संसारे यत्किञ्चिदपि भवति, तस्य कारको नैव पुरुषः। किन्तु प्रकृतिः सर्वं कार्यं करोति। परं यदा प्रकृतिसंयोगेन पुरुषोऽहङ्कारविमूढो भवति तदा प्रकृत्या क्रियमाणानि कार्याणि कर्ताहमिति मन्यते। वस्तुतः पुरुषः कर्ता नैव भवति। यदा पुरुषः सम्यक्तया 'नाहं कर्ता, किन्तु प्रकृतिरेव सर्वं करोति' इति निश्चिनुते, तदासौ अहङ्कारविमुक्तो जायते। एतस्यैव नाम मोक्ष इति।

सृष्टिनिर्माणस्थितिप्रलयेषु सांख्यः ईश्वरस्यावश्यकतां नैवानुभवति। अत एव तन्मूले (*सांख्यमूले*) तत्त्वेषु नास्तीश्वरपरिगणनम्, न च वेदान्तिनां ब्रह्म इव मूलतत्त्वस्योपयुक्तरूपेण तस्य सत्तास्वीकरणम्। किन्तु सांख्यवेत्तारः ईश्वरस्य खण्डनमपि नैव कुर्वन्ति, स्वकीयपद्धतौ ते ईश्वरस्यावश्यकतामेव न मानयन्ति।

साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवर्तकः कपिलमुनिरासीत्। स एव साङ्ख्यसूत्राणां रचनाञ्चकार। पञ्चशिखाचार्यकृत षष्ठितन्त्रमेव तच्छास्त्रस्य प्रामाणिक-ग्रन्थ आसीत्, किन्त्विदानीं नैवोपलभ्यते। ईश्वरकृष्णस्य साङ्ख्यकारिका विज्ञानभिक्षुकृत प्रवचनभाष्य गौडपादभाष्यञ्चैतच्छास्त्रस्य प्रामाणिक-ग्रन्थाः तिष्ठन्ति सुलभाः।

योगदर्शनमिदमेव प्रतिपादयति यन्मनुष्यः केन प्रकारेण चित्तवृत्तीनां निरोधं कुर्यात्। वस्तुतः चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव नाम योगो वर्तते। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो योगस्य अष्टाङ्गानि वर्तन्ते।

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां नाम यमः। शौचसन्तोष तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानां नाम नियमः। चित्तवृत्तीनां निरोधार्थ-मेकासनस्थितेर्वे विविधाः प्रकारास्तेषां नामासनम्। श्वासप्रश्वासयो-र्योर्नियन्त्रणकरणमेव प्राणायामः। यदेन्द्रियाणि विषयान्तरेभ्यः परान्मु-खानि भवन्ति, तदेतस्या दशाया नाम प्रत्याहारः।

कस्मिंश्चिन्निश्चिते स्थाने उपविश्य मनोध्यानं वा स्थिरीकरणं धारणा। चित्तैकाग्रदशाया नाम ध्यानम्। यदा मानवस्य सर्वा एव वृत्तयस्तद्वशवर्तिन्यो भवन्ति, तस्या एव दशाया नाम समाधिः।

योगदर्शने योगसाधनायाः—एतस्या सर्वेषामुपायानां विशदवर्णनं वर्तते। एतस्य दर्शनस्यादिप्रवर्तकः पतञ्जलिः योगसूत्राणां रचनां कृतवान्। तस्मिन् व्यासस्य भाष्यमतिव प्राचीनं प्रामाणिकञ्च वर्तते। पश्चाद्वाचस्पतिमिश्रस्तत्त्ववैशारदीं तथा विज्ञानभिक्षुश्च योगवार्तिकटीकां कृतवन्तौ।

न्यायदर्शनस्य प्रधानलक्ष्यमिदमेव यत्तदिदं निश्चितं कुर्याद् यन्निश्चित-ज्ञानार्थं कियन्ति कानि च प्रमाणानि वर्तन्ते। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। यं विषयं वयं साक्षाद्रूपेण जानीमस्तदेव प्रत्यक्षम्। नेत्रनासिकाकर्णजिह्वात्वच एतानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि। यदा कस्यापीन्द्रि-

यस्य स्वविषयेन सह साक्षात्सन्निकर्षः सम्बन्धः सम्पर्को वा भवति तदा तस्य विषयस्य ज्ञानं जायते, इदमेव ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानम्। श्रमनरूपामिनेत्र-नासिकाकर्णजिह्वात्वग्भिरनुभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति यावत्।

यदा कस्यापि वस्तुनोऽस्माकं प्रत्यक्षज्ञानं न भवति, किन्तु केनापि हेतुना तस्य ज्ञानं भवति, तज्ज्ञानमनुमानज्ञानम्। यथास्माभिः कस्यापि दूरवर्तिनः पर्वतस्य शिखरे धूमो विलोकितस्तस्मादनुमानं कृतं यत्तत्राग्निर्वर्तते। यत्र यत्र धूमो भवति तत्र तत्राग्निरवश्यमेव भवति। अतो धूमसत्तयाग्निसत्तास्माभिरवधारिता। एतादृशमेव ज्ञान-मनुमानज्ञानम्। यदा कस्यापि ज्ञातस्य वस्तुनः साधर्म्येण वयमज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञानं कुर्मस्तदोपमानज्ञानं भवति। यथा कश्चिन्मानवो गां सम्यक्तया जानाति, किन्तु गवयं न जानाति। तं कश्चित् कथयति यद् गवयोऽपि गोसदृश एव भवति। स च वने पशुमेकं पश्यतिऽयस्याकृतिः गोसदृशी। तेनासौ जानाति यदसौ पशुर्गवयो वर्तते। इत्थं ज्ञानमेवो-पमानज्ञानम्। किन्तु बहवो विषया एतादृशा अपि वर्तन्ते यान् वयं प्रत्यक्षानुमानोपमानैर्न ज्ञातुं शक्नुमः तज्ज्ञानसाधनं केवलं शब्द एव। राजा अशोको भारते शासनं कुर्वन्नासीत्तथासौ भारते धर्मविजयनीत्यनुस-रणञ्चकार। एतद्वार्तां वयं केवलं शब्देन जानामः। भूमण्डलस्योत्तरभागे ध्रुवप्रदेशा वर्तन्ते, ये सदैव हिमेनाच्छादितोऽस्ति, इमामपि वार्तां वयं शब्देनैव जानीमः। एतादृशा बहवो विषया येषां ज्ञानस्याधारः शब्दादृते नान्यः कोऽपि घटते।

ज्ञानाधारभूतानामेतेषां प्रमाणानां विस्तारपूर्वकं विवेचनं न्यायदर्शनेऽस्ति। ज्ञानसाधनानां विवेचनं कृत्वा पुनस्तत्र संसारस्य विविधानां तत्त्वानां विचारोऽपि कृतः। न्यायदर्शनानुसारेण, ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति त्रयो मूलपदार्थाः जीवात्मा शरीराद्भिन्नश्च। चार्वाकाः शरीरजीवात्मनोः कमपि भेदं नैव स्वीकुर्वन्ति। तेषां कथनं यन्मृत्युना सह जीवात्मनोऽपि समाप्तिर्जायते। किन्तु नैयायिका

चार्वाकमतखण्डन कृत्वा सिद्धमिदं कृतवन्तो यज्जीवात्मनः पृथग्वर्तते। स च शरीरमनोबुद्धिभ्यो भिन्नः स्वतन्त्रश्च पदार्थोऽस्ति। एवमेवेश्वरस्य प्रकृतेश्च स्वरूपस्यापि न्यायदर्शने विस्तृतं विवेचनं क्रियते।

न्यायदर्शनस्य प्रवर्तको महर्षिर्गौतमो वर्तते। स च सूत्ररूपेण न्यायदर्शनस्य रचनाञ्चकार। गौतमविरचितन्यायसूत्रेषु वात्स्यायनविरचितं विस्तृतं भाष्यं वर्तते। सूत्रभाष्यरचनानन्तरं न्यायदर्शनसम्बन्धिनोऽनेके स्वतन्त्रा ग्रन्था अन्यैराचार्यैर्विरचिताः। तेषु वात्स्यायनभाष्यव्याख्यानभूतं उद्योतकरविरचितं न्यायवार्तिकम्, वाचस्पतिमिश्रलिखिता तात्पर्यटीका तात्पर्यटीकाव्याख्यानभूत, उदयनाचार्यविरचितः तात्पर्यपरिशुद्धिनामको ग्रन्थः, एते त्रयो ग्रन्था अतीव प्रसिद्धाः। न्यायरूपेण भारतीयाः प्राचीनमहर्षय एतादृशं तत्त्वज्ञानं प्राप्तवन्तो येन पदार्थानां ज्ञाने सत्यासत्यनिर्णये महत्साहाय्यमाप्नुवन्ति जनाः।

वैशेषिकदर्शनानुसारेण ज्ञानस्य चत्वारि साधनानि। प्रत्यक्षं लैंगिकं (अनुमानम्) स्मृतिरार्षज्ञानञ्च। ज्ञानेन्द्रियैर्मनसात्मना यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेव प्रत्यक्षज्ञानम्। लैंगिकज्ञानस्यापरं नाम, अनुमानमिति। अनुमानस्यार्थं ऐतिह्यम्। पूर्वं ज्ञातस्य वस्तुनः स्मरणेन यज्ज्ञानमाप्यते तदेव ज्ञानं स्मृतिशब्देन व्यवह्रियते। स्मृतिरपि ज्ञानसाधिका। ऋषयो यद्ज्ञानं मन्त्रदृष्ट्या प्राप्तवन्तस्तदेव ज्ञानमार्षज्ञानम्। वयं बहूनि वस्तूनि केवलेनार्षज्ञानेनैव जानीमः।

वैशेषिकदर्शनानुसारेण संसारस्य सर्वे एव पदार्थाः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावेषु विभक्ता वर्तन्ते। पदार्थस्याभिप्रायो ज्ञानम्। संसारस्य प्रत्येकवस्तुनः प्रत्येकज्ञातव्यस्य चैतेषु सप्तभागेष्वन्तर्गतिं कर्तुं शक्नुमः।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नव द्रव्याणि। एतेषु नवसु पूर्वं पञ्च महाभूतानि। कालोदिक्चैतादृशे द्रव्ये स्तो याभ्यां बहिर्विश्वस्य कापि सत्ता नास्ति कल्पिता। आत्मामन-

एतादृश्यौ सत्ते स्त, यया सम्बन्धो भौतिकपदार्थेन सह नास्ति। पृथ्वीजलादयः पञ्च भौतिकपदार्थाः । एतेषां निर्माणं परमाणुभिरभूत्। परमाणुश्च नित्यः शाश्वतश्च । तत्त्वम् यस्य विभागो नैव भवति कदापि, तदेव परमाणुशब्देनोच्यते। परमाणूनां सम्बन्धेनैव पृथिवीजलादीनां द्रव्याणां निर्माणं भवति।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः एते चतुर्विंशतिर्गुणाः । एतेषां गुणानां सत्ता द्रव्यात् पृथङ्नैव कदापि भवति।

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानीति पञ्च कर्माणि। अयुतसिद्धयोर्वस्तुनो नित्यः सम्बन्धः समवाय इति। वस्तूनां सत्तानाञ्च परस्परं नित्यसम्बन्ध एव समवायशब्देनाभिधीयते। गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावताश्च यो हि सम्बन्धो असौ नित्यः । एवमेव कार्यकारणयोः सम्बन्धो नित्यः । यः खल्वेकोऽपरस्मात्पृथङ् न भवितुं प्रभवति तयोः सम्बन्धो नित्यः सम्बन्धः, स च समवाय इति निष्कर्षः । वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्तकः कणादः आसीत्। स एव वैशेषिकसूत्राणि व्यरचयत्। कणादसूत्रेष्वाचार्यप्रशस्तपादेन भाष्यमलेखि, यत्प्रशस्तपादभाष्यमिति कथयन्ति। पश्चाद् व्योमशिवाचार्यो व्योमवतीं, उदयनाचार्यः किरणावलीं श्रीधराचार्यो न्यायकन्दलीं वल्लभाचार्यो न्यायलीलावतीञ्च व्यरचयन्।

मीमांसादर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनमिदमवर्तते यदद कर्मकाण्डस्य शास्त्रीयरूपं प्रतिपादयेत्। शास्त्रीयकर्मकाण्डे यत्र विरोधोऽसङ्गतिर्वा लक्ष्येत तत्र तद्विरोधस्य निराकरणं धार्मिकनियमस्य वास्तविकीं मीमांसाञ्च कुर्यात्। एतद्दर्शनानुसारेण वेदविहितकर्मैव धर्मः । तेषां कर्मणां करणे नापूर्वस्य (प्रारब्धस्य) उत्पत्तिर्जायते। मनुष्याणां यानि सुखदुःखैश्वर्यदारिद्र्यादीनि वर्तन्ते तेषां मूलकारणमपूर्वमेव। प्रत्येकं मानवः स्वस्वकर्मभिरपूर्वनिर्माणं करोति। वैदिककर्मकाण्डेषु कस्यचिद्विशेषफलस्य प्राप्त्यै विशेषस्यानुष्ठानस्य कर्मकाण्डस्य वा विधानं वर्तते। किन्तु वयं

पश्यामो यत् कर्मकाण्डेनाभीष्टं फलं शीघ्रमेव न प्राप्यते जनैः। अतो मीमांसादर्शनेनेदमेव प्रतिपादितं यत् कर्मकाण्डद्वाराऽपूर्वस्योत्पत्तिर्भवति यः खलु मनुष्येण सह तिष्ठति । एतदपूर्वपरिणामस्वरूपमेव पश्चाद-भीष्टफलमाप्नुवन्तिजनाः।

मीमांसका वेदमपौरुषेयमिति मानयन्ति। वेदाः प्रकृतिपुरुषाविव नित्या अनादयश्च वर्तन्ते। तेषु सर्वेषामेव धर्माणां विधानं यत् कृत्वा मनुष्याः स्वाभीष्टफलं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। मीमांसादर्शनस्य प्रवर्तक आचार्यं जैमिनिरासीत्। तदुपरि शबरमुनिना शाबरभाष्यं व्यलेखि। शाबरभाष्योपरि कुमारिलभट्टः प्रभाकरभट्टश्च व्याख्यां लिखितवन्तौ। कुमारिलभट्टविरचितौ श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकनामकौ द्वौ प्रामाणिक-ग्रन्थौ निद्येते। अथ च कुमारिलो बौद्धानां खण्डनं कृत्वा वेदप्रामाणिक-तायाः पुनरुद्धारञ्चकार।

वेदान्तदर्शनानुसारं संसारस्य वास्तविकसत्ता ब्रह्म। ब्रह्मैव सत्य-मान्यत्किमपि। ब्राह्मणं पार्थक्येन जीवस्य पृथग्भूता कापि पारमार्थिकी सत्ता नास्ति।

प्रकृतिर्ब्रह्मण एव समुत्पन्ना। ब्रह्मणो भिन्ना तस्याः कापि वास्तविकी सत्ता नास्ति। निर्विशेषं चिन्मात्रमेव ब्रह्मणः स्वरूपम्। सांख्यदर्शनमतप्रतिपादितयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि विकासः एतस्माद्ब्रह्मणः सकाशादेव जातः।

वेदान्तदर्शनप्रवर्तको बादरायणो भगवान् व्यासोऽस्ति। स एव वेदान्तसूत्राणां रचनाञ्चकार। एतेषु सूत्रेषु विविधाचार्याः स्वस्व-मतानुसारं भाष्यं लिखितवन्तः। एतेषु प्रधानं भाष्यं श्रीशंकराचार्य कृतं शांकरभाष्यमेव। वस्तुतः श्रीशंकराचार्यः वेदान्तस्यैकं नवीनं सम्प्रदायं प्रारब्धवान्, यमद्वैतसिद्धान्तं कथयन्ति जनाः। एतदनु-सारेण समस्तं जगन्मिथ्यास्ति। यथा रात्रौ मनुष्यस्य रज्जौ सर्पभ्रमो

भवति, तथैव संसारे दृग्गोचराणि सर्वाण्येव वस्तूनि भ्रमरूपाणि वर्तन्ते। जगन्मायातिरिक्तं किमपि नास्ति। मायायाः परमार्थेन कापि सत्ता नास्ति। यदा ब्रह्म माययावच्छिन्नं भवति तदेश्वरः कथ्यते। जीवात्मा वस्तुतो ब्रह्मैव विद्यते। यथैक एवाकाशो घटे घटाकाशरूपेण मठे मठाकाशरूपेणावभासते, किन्तु वस्तुत आकाश एक एव, एवमेवान्तःकरणावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्म एव जीवात्मरूपेणावभासते। ब्रह्मणो व्यतिरिक्तः पृथग्वा जीवात्मा नास्ति, ब्रह्मैवास्ति, तथैव सर्वव्यापक आकाशः घटाकाशान्मठाकाशाद्वा व्यतिरिक्तो नास्ति। वेदान्तसूत्रोपरि रामानुजाचार्य-मध्वाचार्य, निम्बार्काचार्य वल्लभाचार्याणामपि भाष्याणि वर्तन्ते। किन्त्वेतेषां मतं शङ्कराचार्यमताद्भिन्नमस्ति।

रामानुजाचार्यः प्रकृतिजीवात्मनोः पृथक् सत्तां स्वीकुर्वन्नपि तौ ब्रह्मण्याश्रिताविति मन्यते। ब्रह्मणः पृथक् प्रकृतिजीवात्मनोः किमपि प्रयोजनमास्ति एवं तन्मतं विशिष्टाद्वैतमिति कथ्यते। मध्वाचार्यः प्रकृतिजीवात्मनोः पृथक् स्वतन्त्रां सत्तां स्वीकरोति, अतस्तन्मतं द्वैतवाद इति कथ्यते। एकस्यैव ब्रह्मसूत्रस्य विविधैराचार्यैर्भिन्नभिन्नरूपेण व्याख्याः कृताः। किन्तु ब्रह्मणः सत्ता सर्वोपरीति सर्वैरेव स्वीकृतं समानरूपेण। उपनिषदां प्रमाणं मत्वैवैतस्य दर्शनस्य प्रधानत्वेन विकासोऽभूदिति।

१. सन्तानोत्पत्त्यर्थं गर्भाधानसंस्कारः।
२. पुरुषसन्तानप्राप्त्यर्थं पुंसवनसंस्कारः।
३. गर्भरक्षार्थं सीमन्तोन्नयनसंस्कारः।
४. सन्तानोत्पत्तौ जाताया जातकर्मसंस्कारः।
५. उत्पन्नस्य सन्तानस्य नामकरणार्थं नामकरणसंस्कारः।
६. सन्तानस्य प्रथमान्नभोजनेऽन्नप्राशनसंस्कारः।
७. सन्तानस्य प्रथमबालच्छेदने चूडाकर्मसंस्कारः।
८. विद्याध्ययनकरणात्पूर्वं यज्ञोपवीतप्रदानसमये उपनयनसंस्कारः।
९. शिक्षासमाप्तौ समावर्तनसंस्कारः।

१०. गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थं विवाहसंस्कारः।
११. गृहस्थानां कृत इदमावश्यकं यदसौ प्रतिदिनमग्निहोत्रं कुर्यात्। इदमेव देवयज्ञनाम्नाऽभिधीयते।
१२. पितृयज्ञः पितॄणां श्राद्धादिकरणम्।
१३. अतिथियज्ञोऽतिथीनां सेवा।
१४. भूतयज्ञः पशुपक्षिकृमिकीटादीनां कृते दीयमानो बलिः।
१५. ब्रह्मयज्ञो विदुषां प्रतिष्ठितानां सेवा, देवपितृभूतातिथिसेवा। ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चमहायज्ञ इति नाम्नाभिधीयते, यस्य सम्पादनं प्रत्येकगृहस्थस्य कर्तव्यम्।
१६. अष्टकायज्ञः कार्तिकमासादारभ्य माघमासपर्यन्तं प्रत्येकमासस्य कृष्णपक्षाष्टम्यामेतस्य यज्ञस्य सम्पादनं कर्तव्यम्।
१७. श्रावणी श्रावणमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः।
१८. आग्रहायणी आग्रहायणमासस्य पूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः।
१९. चैत्री चैत्रमासस्य पूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः।
२०. आश्वयुजी आश्विनमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः।
२१. दर्शपौर्णमासौऽमायां पूर्णिमायाञ्च क्रियमाणौ यज्ञौ।
२२. आग्रहायण. उत्पन्नेषु नूतनसस्येषु क्रियमाणो यज्ञः।
२३. चातुर्मास्यः शीतग्रीष्मवर्षर्तूनां प्रारम्भे क्रियमाणो यज्ञः।
२४. सौत्रामणी अश्विनोः पूजनार्थं क्रियमाणो यज्ञः।
२५. अग्निष्टोमः सोमपानार्थं क्रियमाणो यज्ञः।
२६. व्रात्यस्तोमः व्रात्यानां शुद्ध्यर्थं क्रियमाणो यज्ञः।
२७. राजसूयः नूतननृपानां राज्याभिषेकात्पूर्वं क्रियमाणो विविधजनैर्जनप्रतिनिधिभूतैरभिषेकरूपः।
२८. अश्वमेधो यदा कश्चिद्राजा दिग्विजयं कृत्वा स्वशक्तिविस्तारमकरोत्तदा विजयगौरवलब्धये क्रियमाणो यज्ञः।

मुक्तामणे ! एते संस्कारा यथा चाधिकमहत्त्वशालिनो वर्तन्ते । किन्त्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अपि बहवो यथा भारते भवन्त आसन्, येषां वर्णनं ब्राह्मणग्रन्थेषु श्रौतसूत्रेषु गृह्यसूत्रेषु च वर्तते । वैदिकसाहित्ये चतसृभ्यः संहिताभ्योऽतिरिक्ता ब्राह्मणग्रन्था अपि सम्मिलिता भवन्ति । एतेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु येषु वैदिकानुष्ठानेषु ये च मन्त्राः प्रयुज्यन्ते, तेषां विशद वर्णनमस्ति । प्रत्येक ब्राह्मणग्रन्थस्य येन वेदेन सह सम्बन्धस्तस्य वेदस्यैवासौ ब्राह्मणग्रन्थ इति मानयन्ति ।

ऋग्वेदस्य प्रधानब्राह्मणग्रन्थ ऐतरेयब्राह्मण वर्तते । प्राचीनानुश्रुत्यनुसारेणैतस्य रचयिता महीदास ऐतरेय आसीत्

ऋग्वेदस्यैव द्वितीयो ब्राह्मणग्रन्थ. कौशीतकीब्राह्मण वर्तते ।

कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणमस्ति । शुक्लयजुर्वेदे कृष्णयजुर्वेदे चायमेव मुख्यो भेदो यच्छुक्लयजुर्वेदे केवल मन्त्रभाग एव कृष्णयजुर्वेदे ब्राह्मणभागोऽपि तदन्तर्गत एव ।

अतस्तैत्तिरीयब्राह्मणे रचनादृष्ट्या कृष्णयजुर्वेदान्नास्त्यधिको भेदः ।

शुक्लयजुर्वेदस्य शताध्यायसम्पन्न चतुर्दशकाण्डेषु विभक्त शतपथब्राह्मण वर्तते । शतपथब्राह्मणे सप्रयोजनानां याज्ञिकानुष्ठानानां वर्णन च वर्तते । एतस्य रचयिता याज्ञवल्क्यः ।

सामवेदस्य ताण्ड्यब्राह्मण षड्विंशब्राह्मण जैमिनीयब्राह्मण चेति त्रीणि ब्राह्मणानि वर्तन्ते ।

अथर्ववेदस्य गोपथब्राह्मण विद्यते ।

प्राचीनभारताय महात्मान ऋषयो राजानश्च विविधयज्ञादिकर्म कुर्वन्तोऽपि दार्शनिकाध्यात्मिकपारलौकिकविषयाणामपि परिचिन्तका बभूवुः । आत्मा कः, सृष्टेरुत्पत्तिः केन प्रकारेण कैस्तत्त्वैर्निर्मिता, अस्याः कर्ता नियामकश्च कः, जडप्रकृतेर्भिन्नायाश्चेतनायाः किं स्वरूपम्, का च सत्तेति प्रश्नानां विचारका महर्षयः प्रायेणारण्ये कानने च निवसन्तो बभूवुः ।

यत्र च ते स्वकीयाश्रमं विधाय निवसन्त आरण्यकोपनिषदां निर्माणं कृतवन्तः । एतासामुपनिषदां संख्या द्विशतादप्यधिकाः ।

ऋग्वेदस्यान्तिमो भागः कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् । तथैवैतरेयब्राह्मणस्यैको भाग ऐतरेयोपनिषदपि वर्तते ।

यजुर्वेदस्यान्तिमोऽध्याय ईशावास्योपनिषद् अथ च शुक्लवेदब्राह्मणग्रन्थः शतपथब्राह्मणस्यान्तिमो भागो बृहदारण्यकोपनिषच्च वर्तते ।

कृष्णयजुर्वेदस्य ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतश्वेताश्वतरकठतैत्तिरीयोपनिषदो वर्तन्ते ।

सामवेदसम्बन्धिन्यौ केनच्छान्दोग्योपनिषदौ वर्तेते ।

अथर्ववेदेन सह मुण्डकप्रश्नमाण्डूक्योपनिषदां सम्बन्धः ।

आरण्यका उपनिषदश्च गद्यपद्येषु वर्तन्ते । भाषाछन्दोदृष्ट्या एते वैदिकसंहिताभ्यो भिन्नाः ।

उपनिषत्स्वनेकेषु कथानकेषु बहूनां पशुमृगाणाञ्च दार्शनिक-विचारस्य वर्णनमुपलभ्यते इति ।

अष्टौ विवाहाः

विवाहस्याष्टौ प्रकाराः प्राचीनकाले प्रचलिता आसन् । तद्यथा—

१. ब्राह्मविवाहः—यस्मिन् वस्त्राभूषणालङ्कृता कन्या पिता योग्याय वराय प्रयच्छत्यसौ ब्राह्मविवाहः ।

२. प्राजापत्यविवाहः—यस्मिन् वरकन्ययोः, प्राजापत्यधर्मपूर्त्यर्थं (सन्तानोत्पत्त्यर्थं) विवाहो भवेत् । पिताप्येतदुद्देश्येनैव योग्याय वराय स्वकीयां कन्यां प्रयच्छेदसौ प्राजापत्यविवाहः ।

३. आर्षविवाहः—एतस्मिन्विवाहे वरस्तस्याः कन्यायै गवाद्युपहारं प्रयच्छन्ति तथा वधूप्राप्त्यै वरः कन्यापक्षीयेभ्यो दक्षिणामपि ददाति ।

४. दैवविवाहः—यज्ञकर्मणि ऋत्विक्कर्म कुर्वता जामात्रा सह कन्यामलङ्कारालङ्कृतां विधाय यो विवाहो भवत्यसौ दैवविवाहः ।

५. गान्धर्वविवाहः—परस्परं स्वच्छान्दप्रेम्णा वरकन्ये स्वेच्छया यं विवाह कुरुतोऽसौ गान्धर्वविवाहः।

६. आसुरविवाहः—कन्यापक्षीयान् प्रचुरधनैः सन्तोष्य सम्प्राप्य च तेभ्यः कन्या यो विवाहो भवत्यसौ आसुरविवाहः।

७. राक्षसविवाहः—बलात्कन्यामपहृत्य कृतो विवाहो राक्षसविवाहः।

८. पैशाचविवाहः—मद्यादिसेवनेन प्रमत्तया कन्यया सह संस्थापितो विवाहसम्बन्धः पैशाचविवाहः। एतेषु पूर्ववर्णिताश्चतुरो विवाहान् धर्मानुकूल मानयन्ति, अपराश्चतुरो धर्ममर्यादाविरुद्धान्। किन्तु प्राचीनभारत खल्वेतेषां विवाहानामपि प्रचलनमासीत्। अथ च कन्याविवाहार्थं स्वयंवरस्यापि प्रचलन तस्मिन् समये बभूव। रामायणमहाभारताध्ययनेनेद ज्ञायते यदेकः पुरुषो बह्वीभिः कन्याभिः सह विवाह कुर्वन्नासीद् अवगुण्ठनस्यापि प्रथा प्राचीनभारत आसीत्। महाभारतस्य स्त्रीपर्वणि पतिपुत्रादिमृत्युशोकेन युद्धभूमौ रुदन्तीनां स्त्रीणां सम्बन्धे विलिखित यत् याः पूर्वं देवैरप्य दृष्टास्ता एवेदानीं सर्वेषां सम्मुखे रुदन्ति इति।

एवमेव शल्यपर्वणि दुर्योधनस्त्रीणां सम्बन्धेऽपि असूर्यम्पश्येति विलिखितम्।

भागवतधर्मः

वैदिककर्मसमये हिंसाप्रधानयज्ञाना तपसाञ्च विरुद्धा एका जागृतिः समुत्पन्ना। उपनिषत्सु यज्ञतुलना सच्छिद्रनावा कृता, यत्र स्थित्वा मनुष्यः कदापि संसारसागरपारं नैवाप्नोति। यज्ञकर्मकाण्डविरुद्धाया यस्या जागृतेरारम्भो ऽभूत्सा श्रीकृष्णद्वाराऽधिकं बलमासादयत्। श्रीकृष्णस्य या विचारसरिणी प्रादुर्बभूव सैव भागवतधर्मे परिणता जाता। एतस्य धर्मस्योपाख्यान महाभारतेऽनेकस्थलेषु वर्तते। अथ च भागवतधर्मस्य सर्वोत्कृष्टं रूपं गीतायां। मिलति वर्तमानहिन्दुधर्मोपरि

गीताया अधिकः प्रभावो विद्यते । गीतानुसारेण आत्मा नित्योऽनश्वरश्च, शरीरनाशेन सम आत्मनो विनाशो न भवति इति निश्चितं वर्तते ।

कामनावासनाभ्यां मनो दूरीकृत्य स्वकर्तव्ये समाधातव्यमिति मानवकर्तव्यम् । कर्तव्यं पालयन्नपि फलाकाङ्क्षान्नैव कुर्यात् । सुखदुःखलाभहानिजयपराजयविचारं विहाय मानवो जीवनसंघर्षे तत्परो भवेत् । स च इन्द्रियाणि वशीकृत्य स्थितप्रज्ञो भवेत् । निष्कामभावेन कृतं कर्म मानवबन्धनकारणं न भवति । ज्ञानपूर्वकं त्यागभावनया कृतेन कर्मणा मनुष्यो लिप्तो न भवति । यदि सर्वे मनुष्या निष्कामभावेन स्वकर्मणि तत्परा भवेयुस्तदैव मानवसमाजस्य कल्याणम् । मनुष्यः स्वशरीरं कष्टमयं कुर्यादथवा कर्तव्यं सांसारिकं कर्म परित्यज्य कर्मविहीनो हीनोः, अथ नास्ति योगः । किन्तु कर्मणि कुशलताया नाम योगः । आहारविहारकर्मचेष्टानिद्रादीन् सुनियन्त्रितान् विधायैव मनुष्यः सत्यं सुखं प्राप्तुं शक्नुयात् । गीतायां निष्कामकर्मणि यत्राधिकं बलं प्रदत्तं तत्रैव भक्तेर्माहात्म्यमपि प्रकटितम् । स्वं भगवते समर्पयेदित्येव मानवकर्तव्यम् ।

यत्किञ्चिदपि कर्म कुर्यान्मनुष्यस्तत्सर्वमेव भगवते समर्पयेत् ।

गीतासम्मतौ तपःस्वाध्यायज्ञानयज्ञा एव वास्तविकयज्ञाः । ज्ञानप्राप्तिश्च स्वाध्यायचित्तशुद्धिसंयमैः एतेषां यज्ञानामनुष्ठानमनु विधाने । उपनिषत्सु यो हि धर्मः प्रतिपादितस्तमेव श्रीकृष्णोऽधिकं विकासितवान् । इत्थं भागवतधर्मे वेदान्प्रति श्रद्धाप्राचीनपरम्परायाः संरक्षणञ्चापि विद्येते । गीतायामुपनिषदां सारो भगवता श्रीकृष्णेन प्रतिपादित इति ।

महाभारतम्

वेदव्यासविरचितो लक्षश्लोकसम्पन्नोऽद्भुतो महाभारतग्रन्थ एतस्मिन् सर्वेषामेव विषयाणां समावेशो भगवता बादरायणेन कृतः । अस्मिन्नष्टादश पर्वाणि वर्तन्ते । यद्यप्यस्मिन् कौरवपाण्डवपक्षीयैः यथैनिवैः सहस्रशो राजभिः कुरुक्षेत्रे कृतस्य महायुद्धस्य वर्णनमेव, किन्तु

प्रसगत ऐतिहासिकानुश्रुते स्तत्त्वज्ञानस्य धर्मशास्त्रस्य राजधर्मस्याध्यात्मिकस्य मोक्षशास्त्रस्य च विशदरूपेण वर्णनं विद्यते। अत एमामुं भारतीयज्ञानस्य विश्वकोपकथनमपि नायुक्तिमगतम्।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि राजधर्मस्य मोक्षशास्त्रस्य च विवेचना वर्तते। शरशय्याया शयान परमज्ञानिन भीष्म युधिष्ठिरो विविधविषयाणा प्रश्न पृष्टवान्। तस्योत्तरं भीष्मोऽत्यन्तरोचक प्रदत्तवान्। भगवतः श्रीकृष्णस्य गीतापि महाभारताङ्गभूता। कुरुक्षेत्रे यदा कौरवपाण्डवयोः सेना परस्पर युद्धाय समुपस्थिता तदा गुरुजनसम्बन्धिमित्रप्रियजनान् सम्मुखे शत्रुरूपेण समुपस्थितानवलोक्य हृदये समुत्पन्नवैराग्योऽर्जुनो विहाय युद्धस्थल पलायितुमैच्छन्। तस्मिन् समयेऽर्जुन प्रति य उपदेशः श्रीकृष्णेन प्रदत्तोऽसावेव गीतारूपेण प्रादुर्बभूव। तत्त्वज्ञानस्य धर्मस्य च दृष्ट्या गीता ससारेऽद्भुतपुस्तिका वर्तते।

वैदिककालाद् भारते तत्त्वचिन्तनस्य यदान्दोलन समुद्भूत तत् श्रीकृष्णश्चरमसीमान प्रापयत्। किंकर्तव्यविमूढा अर्जुनसदृशाऽसख्येया जना इदानीमपि गीताशास्त्रात् स्वकर्तव्याकर्तव्ये निर्णेतुं शक्नुवन्ति।

रामायणम्

इक्ष्वाकुवंशीयभूपरामचन्द्रस्य वृत्तान्तो विस्तारेरूपेण रामायणे वर्तते। सस्कृतभाषाया आदिकविर्वाल्मीकिरिदं सस्कृतभाषापद्यमयं लिखितवान्। रामायणकथामवलम्ब्य सस्कृतप्राकृतहिन्दीभाषासु सहस्रशः पुस्तकानि लिखितानि वर्तन्ते। प्रायेण सर्व एव भारतीया रामकथया परिचिताः। आदर्शपुत्र आदर्शभ्राता आदर्शपतिश्च राम आसीत्। रामायणस्य प्रत्येकमेव चरित्रमादर्शभूतम्। कौशल्येव माता लक्ष्मणसदृशो भ्राता सीतेव पत्नी हनुमानिव सेवको राम इव प्रजापालकः ससारसाहित्ये कुत्रेऽप्यन्वेषणे नैव प्राप्स्यन्ते जनैः।

वैदिककालात्परवर्तिन्या बौद्धकालात्पूर्ववर्तिन्याश्च भारतीयसभ्यतायाः संस्कृतेश्च विज्ञानार्थंरामायणमहाभारताभ्यामतिरिक्तो

नास्ति कोऽपि ग्रन्थः। महाभारतसदृशाद्विशालग्रन्थाद् विविधजीवनानां विचाराणाञ्चोपलब्धिर्भवति।

वैदिकसाहित्यं धर्मपरिपूरितम् अत एतेन तत्कालीनधर्मस्याधिकः परिचयः प्राप्यते। वैदिककाले इन्द्रवरुणमित्रयमाग्निदेवानां तृप्त्यर्थं विविधानुष्ठानं कुर्वाणा बभूवुर्जनाः। ससारोत्पत्तिपालनसंहारकारक एक एवेश्वरः, किन्तु तत्तत्फलप्रदातारोऽन्येऽपि परमात्मनोंऽशभूता देवा वर्तन्त इति निश्चितो विश्वास आसीत् तत्कालीनमानवानां सर्वेषामेव। एतेषां विविधदेवानां पूजनार्थमेवानेकयज्ञानुष्ठानादिकं तेऽकुर्वन्। यज्ञकुण्डेऽग्न्याधानं कृत्वा घृतदुग्धान्नानामाहुतिं ददाना अग्नौ प्रदत्तानि द्रव्याणि देवाः प्राप्नुवन्तीति विश्वासवन्तः सर्वं एव जना आसन्।

बौद्धधर्मविकाशात् पूर्वमस्मिन् भारते यज्ञस्य प्रचारो बाहुल्येनासीत्। किन्तु बौद्धानामाक्रमणेन यज्ञस्य ह्रासो जातः। पुनः शंकराचार्यो बौद्धान्विजित्य वैदिकयज्ञप्रचारं कृतवान्।

ब्राह्मणग्रन्थेषु राज्याभिषेकवर्णनं विशदरूपेण वर्तते। राजा राज्यसिंहासनारोहणात् पूर्वमेकां प्रतिज्ञां करोति स्म यस्यामसौ कथयत्यासीत् यदहं प्रजाभिः सह केनापि प्रकारेणात्याचारं कुर्यां तदा मम सर्वमेवेष्टापूर्तं विनश्यतु यदहं जन्मत आरभ्य मृत्युपर्यन्तं करोमि। राजा धृतव्रतेनो सत्यधर्मो भवेत्, अभिषेकसमये च कृतां प्रतिज्ञामपरिपालयेत्। प्रतिज्ञानन्तरं राज्ञः पृष्ठे सामान्यवेत्राघातो भवति स्म येनान्यदण्डप्रदानमिवाहमपि राज्यधर्मविनिलितो दण्डितो भविष्यामीति राजा जानीयात्। आपस्तम्बसूत्रानुसारेण दण्ड्यानदण्डको राजा दण्डनीयो भवति। गौतमधर्मशास्त्रानुसारेण कर्तव्यमपालयन् राजा प्रायश्चित्तं कुर्यात्। बौधायनसूत्रानुसारं चौरमदण्डयन् राजा स्वयं चौरसमानमासीत्। विविधसूत्रानुसारेण वेदशास्त्रपुराणादिप्रतिपादितनियमानुसारेणैव राजा नियमं विदध्यात्।

नहि राजा राजनियमं, माना स्रोता किन्तु वेदपुराणादि प्रतिपादित-नियमानुकूलाना विविधजनपदचरित्रानुसारिणा कृषक शिल्पिव्यापारि-प्रभृतिव्यवहारानुगानामे नियमाना निर्माण कुर्यात्। अथ च नियमोल्लघन-कराणा दण्डप्रदानार्थं न्यायाधीशन्नियुज्यात् । आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारेण पूर्णो विद्वान् पवित्रकुलोत्पन्नो वृद्ध तर्कनिपुण स्वकर्तव्यपाण्ने दक्षश्च अभियोगनिर्णयार्थं न्यायाधीशपदमलङ्कुर्यात् । राजनियम सर्वेषामेव कृत समान, किन्तु दण्डप्रदानसमयेऽपराधिन स्थितिविचारमवश्य कुर्यात् ।

ऐतरेयब्राह्मणे साम्राज्य भोज्य स्वाराज्य वैराज्य राज्य सशकाना पञ्चाना शासनविधीना समुल्लेखो विद्यते। मगध कलिंग-वगादि-देशशासकाना साम्राज्यार्थमभिषेको भवति, तथा ते सम्राजपदभाज । दक्षिणदिशि शासकाना राज्य भोज्यम्। ते च भोजशब्देन व्यवह्रियन्ते।

प्रतीच्या सुराष्ट्र कच्छ सौवीरादिशासकाना शासनप्रकार स्वाराज्यम्, ते च स्वराट्-पदभाज आसन् ।

उत्तरस्या दिशि हिमालयप्रदेशशासका वैराज्यपदभाज, ते विराट्पदभाजश्चासन्। मध्यदेश कुरु-पञ्चाल कोशलादि शासका राज पदभाजो राजान आसन्। एव पञ्चविधस्य शासनस्य समुल्लेखो भारतीयप्राचीनशास्त्रेषु वर्तते ।

: १२ :

चातुर्वर्ण्यम्

ब्राह्मणः,क्षत्रियः,वैश्यः,शूद्रश्च इति चत्वारो वर्णाः, ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्याससंज्ञकाश्चत्वार आश्रमाश्चासन्। तत्र ज्ञानाध्यक्षो ब्राह्मणो बलाध्यक्षः क्षत्रियो धनाध्यक्षो वैश्यः सेवाध्यक्षश्च शूद्रः। ब्रह्मचर्याश्रमे विद्याध्ययनं कृत्वा कृतविवाहो गृहस्थाश्रमं प्रविश्य पुत्रमुत्पादयेत्। पुत्रस्यापि पुत्रे जाते तपः कर्तुं वानप्रस्थावलम्बनं कुर्यात्। ततोऽशक्ते तपसि शिखां सूत्रञ्च विहाय सन्यासाश्रमं स्वीकुर्यात् तत्र कौपीनोत्तरीयमात्रपरिधानो गृहीतदण्ड एकरात्रविधिना ग्रामेषु वसन् स्त्रीद्रव्यस्पर्शरहितोऽनग्निरनिकेतश्च भवेत्। किन्तु चातुर्मास्ये त्वेकत्रैव निवसेन्नान्यत्र गच्छेत्। एवं चतुर आश्रमान् यथाकालं साधयित्वा परमं पुरुषमाप्नुयात्।

वैदिककाले स्त्रियोऽपि शिक्षिताः पातिव्रत्यधर्मरताः शास्त्रार्थ-निपुणाश्च बभूवुः। अनेकाः स्त्रियो ब्रह्मविद्यायामपि निपुणाः ब्रह्मविषयेऽध्यात्मविद्यायाञ्च तर्ककारिण्य आसन्। वैदेहजनकस्य सभायां ब्रह्मवादिनीनां स्त्रीणामप्येका सर्व आसीत्तस्य प्रमुखी गार्ग्यासीत्। सा च जनकस्य राजसभायामेव याज्ञवल्क्येन सह ब्रह्मविद्यायां शास्त्रार्थमकरोत्। ऐतरेयब्राह्मणे परमविदुषीनां वक्तृतायाञ्च-चतुराणां कृते गन्धर्वगृहीतेति शब्दस्योल्लेखो विद्यते। विवाहद्वारैव स्त्रियो गृहस्थधर्मे प्रविशन्त्य आसन्। एतस्मिन् मातुः स्थानमत्युच्चमासीत्। धर्मशास्त्रे लिखितं यदुपाध्यायाद्दशगुणप्रतिष्ठित आचार्यः, आचार्याच्छतगुणप्रतिष्ठितः पिता, पितुः सहस्रगुणप्रतिष्ठिता माता। मातुः पदं प्रत्येव आदरं भारतीयसंस्कृतेरेकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम्।

विवाहानन्तरं गृहस्थाश्रमे स्त्री पुरुषसहधर्मिणी शब्देनाभिधीयते। विवाहावसरे पतिः पत्नी च कतिपयप्रतिज्ञाः कुरुतः, यासां प्रयोजनं परस्परं कर्तव्यपालननिश्चय एवास्ति। पतिपत्न्योः परस्परसम्बन्धविच्छेदो

कदापि नैव भवति । आपस्तम्बगृह्यसूत्रे विलिखितं यो हि पुरुषोऽन्यायेन स्वभार्यां त्यजेदसौ गर्दभचर्माच्छादितशरीरः प्रतिदिनं सप्तगृहेषु अहमन्यायेन स्वभार्यां परित्यक्तवानस्मीति वदन् भिक्षां याचेत् । एवमेव भिक्षया षण्मासान् यावत्स्वजीविकासञ्चालनं कुर्यात् ।

राजा प्रजाभ्यः करं गृहीत्वा तस्योपयोगं प्रजानां हिताय कुर्यात् । महाभारतस्य शान्तिपर्वणि भीष्मस्य युधिष्ठिरम्प्रति वचनं यथा—हे कुरुनन्दन प्रजाभ्यस्तेषामायस्य षष्ठांशग्रहणं कुरु, तथा तस्योपयोगस्तासां रक्षार्थमेव कर्तव्यः । अथ च करमात्रास्थिरीकरणसमये सर्वं दैवेदमवधेयं यदुत्पादकानां कियत्युत्पत्तिरस्ति, कियन्तमसौ श्रमं करोति, कस्याप्युद्योगस्य करग्रहणसमये ईदृशी दृष्टिरवश्यमेव रक्षणीया यद् व्यवसायिना व्यवसायफले राज्ञो भागो भवेत् । व्यवसायविनाशकारकः करः कदापि च नैव भवेत्, यो हि राजा व्यवसायिभ्योऽधिकं करं गृह्णाति तं प्रजाः द्विषन्ति, अथ तस्य राज्ञः कदापि श्रेयो न भवति । करनियोजनसमये राजा प्रजां गां इव पश्येत् । यदि कश्चिन्मानवो गोः सर्वमेव दुग्धं निष्कासयेत्तदा गोवत्सः कस्मैचित्कार्याय न कल्पते । एवमेव प्रजाभ्योऽधिके करे गृहीते प्रजानां कार्यकरणशक्तिरेव विनष्टा भवति ।

गणराज्यविषयेऽपि भीष्मेण प्रतिपादितं यद् गणराज्ये मन्त्रगुप्तिगोपनं कठिनम् । तस्य नेतॄणां मध्ये परस्परद्वेषेण मनोमालिन्यञ्च जायते । अतस्तद्राज्यविजयो नैव कठिनः । अथ च गणराज्ये सर्व एव नेतारः परस्परं जातिकुलदृष्ट्या स्वं समानमेव मानयन्ति । यद्यपि ते बुद्धिरूपधनकुलदृष्ट्या सर्वे समाना नैव भवन्ति । अत एव तेष्वेकोऽपरं न सम्मानयति तथा तेषु मनोमालिन्यं समुपजायते ।

यदि कश्चिद्राजा राज्याभिषेकसमये कृतां प्रतिज्ञां समुल्लङ्घयेत्तदासौ राज्यच्युतोऽपि भवितुं शक्नुयात् । रागद्वेषवशीभूतो वेनः प्रजास्वत्याचारं वैदिककर्मणांल्लङ्घनञ्च कृतवानतो ब्रह्मवादिन ऋषय एनं स्वमन्त्रबलेन राज्यच्युतमकुर्वन् । एवमेव प्रकारेणानेकगणस्य गणनेतुस्यापि विरुद्धं

प्रजाना विद्रोहोऽभूत् । त राज्यच्युत कृत्वा तत्पुत्र मुवर्चसं राज्यसिंहासनासीनं कृतवन्तः ।

राजवरणसम्बन्धे जनानामेतादृश अधिकार आसीद्येन ते सामान्यदोषसम्पन्नमपि स्वकीयमूपमन्वीगुर्वन् आसन् । महाभारतकथानुसारेण राज. प्रतीपस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवापिरासीत्सर्वगुणसम्पन्नः । मम ज्येष्ठपुत्र एव मत्तः पर भूपो भवेदिति प्रतीपस्येच्छासीत् । किन्तु कुष्ठरोगाक्रान्तत्वात्त प्रजाः स्वकीय भूप मन्तुमनिच्छा प्रकटितवत्यः,अतस्तत्कनिष्ठो भ्राता शन्तनु राज्यसिंहासनमलञ्चकार । प्रजारञ्जनमेव राज्ञः प्रधान कर्तव्यम् । यः खलु प्रजाः रञ्जयत्यएवेच राजा । कस्यामपि दशायां राजा निर्लेपव्यवहार कुर्यात् वृद्धनिरानितानां साहाय्यञ्च दद्यात् । अथ च राजा केनापि सह कदापि पक्षपातमकृत्वा नीत्यनुसारमपराधिन स्वपुत्रमपि दण्डयेत् ।

पूर्वं मात्स्यन्यायेन बलवन्तो निर्बलान् भक्षयन्तो बभूवुः, अतः सर्व एव जना मिलित्वा सर्वजनयोग्यमेक जनाधिप विदधुः । अत्रावेव राजपदमलभत । तस्मादेव समयाद्राजशासनपद्धतिश्च प्रचलिताभूत् । अथ च सर्व एव जनास्तस्मै स्वकीयायस्य षष्ठांशं तस्मै ददुः । राजा राज्यसिंहासनारोहणसमये निम्नलिखिता प्रतिज्ञा करोति स्म । अहं प्रजाजन ब्रह्म इव माता पालन करिष्यामि । य आर्यधर्मानुकूलो दण्डनीत्याभिमतः तमशंकी भूत्वाह करिष्यामि । कदाप्यह स्ववशो नैव भविष्यामि ।

राज्ञः कृते ब्रह्म इव प्रजारञ्जनन्तस्य पालनमुरारूनञ्च राज्ञः परमं कर्तव्यम् । स खलु कदापि स्वेच्छाचारी न भवेत् । अथ चाधर्को भूत्वा राजनीतिसम्मत धर्मानुकूलञ्च कर्तव्य पालयेत् । राज्याभिषेकसमये क्रतया प्रतिज्ञयैतस्य युगस्य शासनभावना स्पष्टमुद्भासते ।

यदा राजा पूर्वप्रवर्तिता प्रतिज्ञा स्वमुखतो भणति स्मतदा पूर्वं न्तमुपदिशति स्म—तुभ्यमास्ति कोऽपि प्रियोऽप्रियो वा, सर्वमानवैः

सह त्वया समानव्यवहारः कर्तव्यः, समानदृष्ट्यावलोकनीयाश्च सर्वे। कामक्रोधलोभादिवशीभूतेन त्वया कदापि नैव भवितव्यम्। यः कोऽपि मानवस्तव राज्ये धर्मच्युतो भवेदसौ त्वया शक्त्या शासनीयो दण्डनीयश्च।

राज्यसिंहासनारोहणात्परं राजा न केवलमेकाकीशासनं कुर्वन्नासीत्, किन्तु तं सञ्चालयितुं राजानं नियन्त्रयितुञ्च समितिसभानामिके द्वे संस्थेऽप्यभूताम्। तत्र कतिपयप्रमुखमानवाः सम्मिलिता भवन्त आसन्। सभायां समित्यां वैकनिका मानवाः विचारणीयविषयेषु विवादमपि कुर्वन्तो बभूवुः। विवादे भाषणे वा प्रावीण्यं अतीव महत्त्वपूर्णा वार्तासीत्। अथर्ववेदस्यैकस्मिन् सूक्ते मानवः प्रार्थनां करोति यदहं कुशलवक्ता भूत्वा स्वयुक्त्या ज्ञानेन भाषणकलया वा सर्वानेव जनान् वशीभूतान् कुर्याम्। निःसन्देहं समित्यां विविधविषयेषु विचारो भवन्नासीत्। तथा विविधजनास्तत्र स्ववक्तृत्वशक्तिचमत्कारं प्रदर्शयन्तश्चासन्। समित्यां केवलं राजनीतिकविषयाणामेव विचारो नैव भवन्नासीत्, अपितु गूढाध्यात्मिकविषये विचारोऽपि। बृहदारण्यकोपनिषदादि समित्यां ब्रह्मविचारस्याप्युल्लेखो विद्यते। श्वेतकेतुः पञ्चालजनपदसमित्यामुपस्थितो भूत्वाऽध्यात्मविषये शास्त्रार्थञ्चकार। तत्र पञ्चालराजः प्रवाहणजैवालिरप्युपस्थित आसीत्। समितिरिव सभापि जनपदानां महत्त्वपूर्णा संस्थासीत्। वेदेषु समितिः सभा च प्रजापतिदुहितेति कथितम्। समित्यपेक्षया सभा लघ्वी संस्था। तस्याः सदस्याः केवलं वृद्धजना एवाभूवन्। तस्याः प्रधानं कर्म न्यायकरणमेव। किन्तु समित्यां सर्वेषामेव विषयाणां विचारो भवन्नासीत्।

इत्थं मुक्तामणे! वैदिककालस्य सर्वं एव विषयाः संक्षेपेण वर्णिताः। अधुना जरासन्धपुत्रसहदेवराजवंशवृत्तान्तं अन्येषाञ्च भारतीयभूपानां वर्णनं सावधानतया शृणु।

सहदेवात्परं विंशतितमे वंशे रिपुञ्जयो (पुरञ्जयः) नाम भूपो

मगधे महान् प्रतापशाली बभूव। किन्तु तस्य मात्यः पुलिकः (शुनकः) तं हत्वा स्वपुत्रं राजानञ्चकार। एतस्मिन् समये भारतीयराज्येषु मगधः परमोन्नतिं प्राप्तवान्। अनन्तरं शिशुनागः काकवर्णः क्षेमधर्मा क्षेत्रज्ञो बिम्बिसारोऽजातशत्रुर्दर्भकोऽजयो नन्दिवर्धनो महानन्दिश्चैते शिशुनागवंशीया राजानो मगधे शासनमकुर्वन्। ततो महानन्दिपुत्रो नन्दः परमप्रतापी राजा बभूव। बिम्बिसारसमये पश्चाच्च मगधसाम्राज्यस्य महदुत्थानमभूत्। क्रमशो मगध उत्तरभारते राजनीतिकशक्तेः सर्वोत्कर्षमवाप। प्राचीनभारते अन्यान्यपि कतिपयसाधारणराज्यानि जनपदनाम्नाऽभिधीयमानानि क्रमशः शक्तिशालीनि भूत्वा महाजनपदरूपे परिणतान्यभूवन्। बौद्धसाहित्ये षोडशमहाजनपदानां नामोल्लेखो वर्तते।

षोडश महाजनपदाः

१. अंगः—अयं मगधस्य पूर्वस्यां दिशि वर्तमानो बभूव । मगधाङ्गयोर्मध्ये प्रवहन्ती चम्पानदी द्वयोर्जनपदयोरेकस्मादपरस्य पृथक्करिणीबभूव । अंगस्य राजधान्यपि चम्पासीत् । बौद्धकाले बृहत्तमेषु भारतीयपण्यनगरेष्वेका चम्पाप्यासीत् । अन्यानि पञ्चनगराणि राजगृहम्, श्रावस्ती, साकेत, कौशाम्बी, वाराणसी चासन् । चम्पायाः गंगायाश्च जलमार्गेण बहवो व्यापारिणः सुवर्णभूमिं (पेगूमालमीन) गच्छन्तश्च बभूवुः । एतौ परस्परं सघर्षरताव-भूवतु किन्तु महात्मनो बुद्धस्य समयेऽङ्गो मगधाधीनो जातः ।

२. मगधः—एतस्य राजधानी गिरिव्रजोऽथ च बार्हद्रथ-पुलकवंशयोरवसाने बुद्धस्य समये बिम्बिसारो मगधस्य राजासीत् ।

३. काशी—वर्तमाना वाराणसी । बौद्धजातककथाः सूचयन्ति यद् बौद्धकाले वाराणसी भारतस्य सर्वविशाला द्वादशयोजनविस्तृता नगरी बभूव ।

४. कोशलः—एतस्य राजधानी अचिरावती राप्ति नदीतीरस्थिता श्रावस्त्यासीत्। कोशलदेशस्यापरा प्रसिद्धा नगरी साकेतम्(अयोध्या) आसीत्। कोशलस्य पश्चिमे पञ्चालजनपदः पूर्वे गण्डकनदी दक्षिणे स्यन्दिकासरिदुत्तरे नेपालपर्वतमाला चासन्। कोशल एव वर्तमानावधप्रान्तः, अस्मिन् सूर्यवंशीयक्षत्रियाणां राज्यमासीत् ।

५. वृजिवज्जिः—अस्मिन् विदेहलिच्छविज्ञातृकगणमुख्यान्यष्ट गणराज्यानि सम्मिलितान्यासन् । वर्तमानविहारप्रदेशो गंगाया उत्तरवर्ती हिमालयस्य दक्षिणवर्ती तिरहुतप्रदेश एव वज्जिजनपद आसीत्। वज्जिमगधसम्मिलिना अष्ट... ...गणकपृथगा... ...विदेहस्य राजधानी मिथिला ज्ञातृकगणरा... जैनतीर्थंङ्करस्य प्रादुर्भावोऽभ...

सम्पूर्णस्य वज्जिसंघस्य राजधान्यासीत्। बुद्धसमये वज्जिसंघोऽतीव शक्तिशाली समृद्धश्च बभूव।

६ मल्ल —कुशीनारापावामल्लसहितोऽयमपि जनपदः संघरूपेण व्यवस्थितो वज्जिसंघात्पश्चिमभागे बभूव। वर्तमानगोरखपुरमण्डलमेव पूर्वं मल्लसंघो बभूव।

७ वत्स —एतस्य राजधानी कौशाम्बीदानीं प्रयागमण्डले यमुनातीरस्थकोसमग्रामे भग्नावशिष्टा उपलभ्यते। बौद्धकाले वत्सोऽति पूर्णाभ्युन्नत। परमप्रतापशालिनः प्रसिद्धस्य च तत्रस्थनरपतेरुदयनस्य कथया संस्कृतसाहित्यं परिपूर्णम्।

८ चेदि —वर्तमानबुन्देलखण्ड एव चेदिराज्यं तस्य च राजधानी शुक्तिमतीनद्यास्तीरे बभूव।

९ पञ्चाल —अयं खलु कोशलवत्सयोः पश्चिमे चेदिदेशस्योत्तरभागे व्यवस्थितो दक्षिणोत्तरपञ्चालयोर्विभक्तश्च बभूव। वर्तमानरुहेलखण्ड उत्तरपञ्चालः। कानपुरफर्रुखाबादप्रदेशौ दक्षिणपञ्चालश्चास्ताम्। आसीच्च उत्तरपञ्चालस्य राजधानी अहिच्छत्रम्, दक्षिणपञ्चालस्य काम्पिल्य।

१० कुरु —अयं खलु वर्तमानदिल्लीसमीपे यमुनातीरस्थ आसीत्। एतस्य राजधानी इन्द्रप्रस्थश्च बभूव। हस्तिनापुरम्, मेरठो दिल्लीप्रदेशश्चैतदन्तर्गता आसन्।

११ मत्स्य —वर्तमानजयपुरमण्डले वर्तमानविराटनगरमेतस्य राजधान्यासीत्। अयं यमुनापश्चिमभागे कुरुदक्षिणे चावस्थितो बभूव।

१२ शूरसेन —महाभारतसमयप्रसिद्धान्धकवृष्णिनिवासभूता मथुरैतस्य राजधानी। बौद्धसाहित्ये शूरसेनराजस्यावन्तिपुत्रस्य बुद्धसमकालीनस्योल्लेखो विद्यते।

१३ अश्मक —इदं राज्यं गोदावरीसमीपवर्तिनि प्रदेशेऽवस्थितम्। एतस्य राजधानी पातना बभूव।

आसीद्यत् मोक्षप्राप्तिर्न यज्ञेन कर्मकाण्डेन वा भवति, किन्तु स्वकीय-शुद्धाचरणेन विचारपवित्रतया च भवितुमर्हति। एतत्सम्प्रदायानुयायिनः संगठिता भूत्वा विभिन्नदलेषु स्वकीयमुपदेशं जनेषु प्रदातुमारभन्त। तेषां पवित्रतया तपसा संकार्येण च बहवो जना आकृष्टा अभूवन् स्तयाल्पसमयेनैव च तेषां बहवोऽनुयायिनोऽभूवन्।

एतेषु मुख्यौ बौद्धजैनसम्प्रदायावास्ताम्। तौ च वैदिकक्रिया परित्यज्य ब्राह्मणानां श्रेष्ठतामपि नैव स्वीकृतवन्तौ। तौ मोक्षप्राप्त्यर्थमन्यसाधनान्वेषणतत्परौ च बभूवतुः। तयोरुपदेशप्रभावः क्षत्रियकुलानामुपरि विशेषरूपेणासीत्।

बौद्धजैनधर्मयोरतीव सादृश्यम्। किन्त्वेष निर्विवादो विषयो वर्तते यत् बौद्धधर्मापेक्षया जैनधर्मोऽधिकः प्राचीनः। वस्तुतो जैनधर्मः सत्तु वैदिकसनातनधर्मस्यैव विकृत रूप वर्तते। एतच्च विषये पुराणेष्वेव विलिखितं यत् प्रथमे कल्पे, सत्ययुगे सृष्टेः प्रारम्भकाले महाराजस्य नाभेर्मेरुदेव्यां भगवदंशभूत ऋषभदेवो नामा पुत्रो जातः। स एव व्यतीते वयसि स्वकीयं राज्यं धनं कोषं पशु प्रजाश्च विहाय धृताजगरवृत्तिर्वनमेव जगाम। तत्र गत्वा जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मत्तवदवधूतवेषो जनैरभिभाष्यमाणोऽप्य शृण्वन्, शृण्वन्नप्यशृण्वन्, पश्यन्नप्यपश्यन् पुरग्रामाकरखेटकर्वटशिबिरव्रजघोषयनादिषु सर्वत्रानीचराजसदृशमभिभूयमान अहम्ममाभिमानशून्य एकाकी पृथिवीं बभ्राम। भूमौ शयान एव खादति पिबति मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकर्माणि करोति। इत्थं विचरन्नसौ कोङ्कवेङ्कटकुटकदक्षिणकर्णाटकदेशान् स्वेच्छयैवागतः। तत्र कोङ्कवेङ्कटकुटकदक्षिणकर्णाटकानां राजा अर्हन्नामा भवितव्येन प्रेरितो भूत्वा श्रुत्वा च तदाचरितम् अयमपि कश्चिद्धर्म एवेति निश्चित्यानुलोमय वैदिकं सनातनधर्मं विहाय निजबुद्ध्या तदाचरितमेव सर्वत्र प्रचारयितुं यतमानो बभूव। किन्तु तस्मिन् समये विशेषरूपेण नैव तस्य प्रचारो जातः। कलौ च स्वविधियोगशौच-

चारित्र्यहीना देवहेलनानि अस्नानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्चनादीनि कर्माणि कुर्वाणा जैनसम्प्रदायावलम्बिनः सञ्जाता।

एवरीत्या बौद्धधर्मापेक्षया जैनधर्मस्य प्राचीनत्व मुस्पष्टमेव। जैन-सम्प्रदायावलम्बिनामपि मतानुसारेण ऋषभदेव एव जैनधर्मस्य प्रथमः प्रवर्तकस्तदनन्तरमन्येऽपि द्वाविंशतितीर्थङ्करा अभूवन्। इत्थ ऋषभदेव-सहितानां त्रयोविंशतितीर्थङ्कराणां समये जैनधर्मस्य तादृशः प्रचारो नैवाभूत्, यादृशश्चतु विंशतितीर्थंत्तरमहावीरस्य समये समभूत्।

तस्य नाम वर्द्धमान महावीरस्वामी आसीत् वैशाल्या प्रजातन्त्र-राज्याधि स पतेर्गृहे जन्मालभत। किन्तु त्रिंशद्वर्षदेशीय एव वर्द्धमानः स्वकीय राजभवन राज्यञ्च विहाय तपसि सल्लग्नो जातः। तत्र भोजने सयम इन्द्रियाणां दमनम् अहिंसाव्रतस्य पूर्णतया पालनञ्चासन्। द्वादश-वर्षपर्यन्त कृते तपसि तेन ज्ञान प्राप्तम्। तस्य शिष्या नग्ना एव भ्रमन्त आसन्। तेन ते निग्र-र्था अभूवन्। महात्मनो बुद्धस्येव महावीरस्वामी शरीरस्य मनसश्च पवित्रतायामहिंसाव्रतपालने चाधिक प्रभावमदात्।

परमानन्दे विलीन एवात्मामोक्षपदेनाभिधीय,ते महावीरस्वामिनो मतेन। त्रिंशद्वर्षपर्यन्तमस्यैवसिद्धान्तस्य प्रचार कुर्वन्नसौ द्विसप्ततिवर्षे राजगृह समीपे पावानामकस्थाने स्वशरीरत्यागमकरोत्। महावीरोपदेश-स्यायमेवसारो यः खलु जैनो निर्वाण पदमाप्तुमिच्छत्यसौ स्वकीया-चरण विश्वासज्ञानानि निश्चितानि करोतु। जैनधर्मावलम्बिना कृते तपः करण मावश्यक कर्तव्य उपवासश्च तपोऽङ्गभूतोऽतीवावश्यकः स्वरूपश्च ध्यानानशनतपोभिर्विना मनुष्यः स्वकीयान्तिम ध्येयन्नैव प्राप्तु शक्नोति। महावीरः पूर्णा हिंसाया पूर्णतया प्रभावमदात्ततः प्रभृति अहिंसा जैनधर्मस्य प्रधानमङ्गमभूत्।

पश्चाद्दिगम्बरश्वेताम्बरनामभ्यां जैनधर्मेविभागद्वयञ्चजातम्। दिग-म्बरानग्नामूर्तिमुपासन्ते, श्वेताम्बरा. श्वेतावस्त्राऽऽवृत्तामूर्तिञ्च। अनन्तर श्वेताम्बरजैनस्य शाखाप्येका समभूत्। यस्या नाम,

तेरापन्थीति बभूव (तत्र भगवतो मार्गावलम्बी) नियमानामत्यन्त काठिन्याज्जैनधर्मस्य जनसाधारणेषु प्रचारो नाभूत्कदापि ।

नेपालदेशस्य समीपे शाक्यवंशीयानां क्षत्रियाणां राज्यमासीत् । कपिलवस्तुनगरी च तेषां राजधानी । तत्र शुद्धोदननामा भूपः कोशलराज्याधीनो भूत्वा राज्यमकरोत् । तस्यैकमात्रपुत्रस्य नाम सिद्धार्थ आसीत् । एतस्य जन्म लुम्बिनीनामकस्थाने अभूत् । सिद्धार्थस्यैवापरनाम गौतमोऽप्यासीत् । वैराग्यमार्गाभिलाषिणं विचारशीलञ्च तं विज्ञाय तत्पिता शुद्धोदनः सांसारिकसुखनिलिप्तं तं कर्तुमिच्छन् परमसुन्दर्या यशोधरानाम्न्या कन्यया सह तस्य विवाहमकरोत् । समुचिते च समये सिद्धार्थस्य राहुलनामैकः पुत्रोऽपि समजनि ।

स चैकदा वृद्धरोगिमृतान् मानवानवलोक्य महादुःखसन्तप्तो बभूव । तेन ज्ञातं यदेकस्मिन्दिवसे ममाप्येतादृशी गतिर्भविष्यत्येव । रोगात्, वार्द्धक्यात्, मृत्यो च मम मुक्तिः कदापि नैव भविष्यति । अनन्तरमेकस्यां रात्रौ नवजातं राहुलनामकं पुत्रं, प्रियपत्नीं यशोधरां, सम्पूर्णं राज्यं, राजभवनं बान्धवान् सुहृदः पशून् वाहनानि च विहाय बहिर्निरगच्छत् । तस्मिन् समये तस्यावस्था त्रिंशद्वर्षीयासीत् । निःसृत्य राजभवनादसौ दर्शनशास्त्राध्ययनं ब्राह्मणानामाश्रये ज्ञानान्वेषी ब्राह्मणैः सह बहुषु स्थानेषु भ्रमणञ्च चकार । किन्तु तस्य चेतसि शान्तिर्नैव समायाता । तदनन्तरमसौ गयामागत्य कठोरं तपः प्रारब्धवान् । तेन बहव उपवासाः कृताः, बहुभिः कष्टैः शरीरशोषणं कृतम्, सर्वविधं दुःखमपि सोढम्, किन्तु तस्य हृदये ज्ञानोदयो नैव सञ्जातः । तस्य स्वास्थ्यमतीव क्षीणं चर्मास्थिमात्रशेषञ्च जातम् । षड्वर्षानन्तरं तेन ज्ञातमेतत् शरीरकष्टदायिन्यः क्रियाः व्यर्थाः वर्तन्ते इति । तथासावनशनव्रतञ्च विजहौ । परित्यक्तेऽनशनव्रते तपसि चास्य पञ्च शिष्यास्तं भ्रष्टोऽयमिति मत्वा तम्परित्यज्यान्यत्र गतवन्तः । अन्तेऽसौ गया-

नगरीक्रोशदूरवर्तिनि स्थाने निरञ्जनानद्यास्तटे समाधिं विधायैकस्य पिप्पलवृक्षस्य छायायामतिष्ठत्। समाधिभङ्गानन्तरमेव तस्य चेतसि ज्ञानप्रकाशो बभूव सांसारिकदुःखेभ्यो मुक्त्यर्थं तेन साधनमपि प्राप्तम्।

तदेव ज्ञानं लब्धं तेन यस्यान्वेषणार्थं सर्वश्रेष्ठबालकृत स्त्रीपुत्र बान्धवसहितं भवनं विहाय निर्गतश्चासीत्। इत्थमसौ बुद्धो ज्ञानवानभूत्। तस्य स्थानस्य नाम बुद्धगया चाभूत्। बुद्धगयातः प्रचलितोऽसौ वाराणसीसमीपं सारनाथं जगाम। कियत्कालानन्तरं तस्य बहवः शिष्या अभूवन्। स च दीर्घं जीवनं कोशले, मगधे च ग्रामं ग्रामं स्वकीयोपदेशांश्च कारं कारं व्यतीयाय। अन्तेऽशीतिवर्षावस्थायां गोरखपुरमण्डले कुशीनगरनामकस्थाने स्वशरीरं जहौ।

भगवान् बुद्धदेव एकस्मिन् समये स्वकीयशिष्यमानन्दमुपदिष्टवान् तद्यथा, आत्मदीपो भव।

अत एव हे आनन्द त्वं स्वयं स्वस्मै प्रदीपो भव। त्वं स्वस्मै स्वयमाश्रयो भव च। सत्यं धर्मश्च तव प्रदीपौ। तावेव स्वकीयमाश्रयं मत्वा स्थिरो भव।

आत्मानमन्तरा द्वितीयस्याश्रयेच्छां मा कुरु।

उत्तरभारतदेशे सर्वसाधारणभाषायामभूत्तत्तस्य प्रभावोऽधिको बभूव। तथा च तस्य सेनायामनेके समुत्साहिनः शिष्या आसन्, ये च सुदूरदेशं गत्वा तदीयोपदेशं भाषितवन्तः।

सर्व एव जनास्तस्योपदेशं श्रुतवन्तश्च। भगवतो बुद्धस्य मरणानन्तरं तस्य शिष्यास्तन्मयकार्यंस्तस्योपदेशांश्च लिपिबद्धमकुर्वन्।

पश्चादेतस्य धर्मग्रन्थस्य नाम त्रिपिटकोऽभूत्। त्रिपिटकश्च त्रिषु भागेषु विभक्तो जातः। विनयपिटकसूत्रपिटकाभिधम्मपिटकनामभिस्त्रयः पिटका विख्याता अभूवन्।

विनयपिटके मठस्थिताना भिक्षूणा आचरणसम्बन्धिवर्णनम्, सुत्तपिटके भगवतो बुद्धस्योपदेशस्य सङ्ग्रहोऽभिधम्मपिटके दार्शनिक-वादविवादाना सङ्ग्रहश्च वर्तते। यदा कदाप्येतेषा धर्मग्रन्थानामर्थविषये सन्देहोऽभूत्तदैव तत्कालीनभिक्षूणा सभाभूत्तथा तत्कालीनप्रतिष्ठिता भिक्षवस्तस्यार्थस्य निर्णयञ्च कृतवन्तः। ईदृश्यो च सभा चारचतुष्टयमभूत्। प्रथमा सभा बुद्धनिर्वाणानन्तर राजगृहे तस्य प्रधानशिष्येण महाकश्यपेन कृता। ततः शतवर्षानन्तर वैशाल्या द्वितीया सभा समभूत्। तृतीया सभा अशोकस्य, चतुर्थी च कनिष्कस्य समये समभूताम्।

बुद्धदेवो न खलु केवल महामहोपदेशकः, प्रत्युत महान् सगठन-कर्त्ताप्यासीत्। तस्यानुयायिनः श्रेणीद्वये विभक्ता। एके गृहस्थाः सन्तः समुपासका, अपरे भिक्षवः सन्यासिजीवनयापकाश्च वर्तन्ते। पुन. भगवतो बुद्धस्य कथनमासीत् यत् पुन. जन्मग्रहणेनैव दु.खस्योत्पत्तिर्भवति। गमनागमनचक्रमेव दुःखस्य मूलकारणम्। गमनागमनकारण सासारिक-पदार्थान्प्रति नियोगानुराग एव। यावदस्माक हृदयादभिलाषो नैव नि.सरिष्यति तावद्गमनागमनबन्धन एव बद्धा भविष्यामः। शोकाद् दु.खाच मुक्त्यर्थं मनुष्यैर्मध्यममार्गस्यावलम्बन कर्तव्यम्। न च घोरकष्टे शरीर पातनीयम च जीवनमानन्दे निमग्न कर्तव्यम्। सम्यग्द-ष्टिसम्यक्समाधिसम्यक्सकल्पसम्यग्वाक्सम्यक्कर्मान्तप्रभृतिमध्यममार्गः। महात्मनो बुद्धस्य निश्वास आसीद् यदेतन्मार्गावलम्बनेनैव निर्वाण-प्राप्तिर्भविष्यति। निर्वाण एव मनुष्यजीवनस्य प्रधान लक्ष्यम्। निर्वाण-मन्तरा दुःखाच्छोकाद्वा मुक्तिं प्राप्तुनैव शक्नुवन्ति जनाः।

ईश्वरास्तित्वे तेन कोऽपि विचारो नैव प्रकटितः। निर्वाणपद-प्रापणमेव तस्य प्रधानमुद्देश्यमासीत्। वर्णव्यवस्थाया अपि तेन विरोध एवाकारि। उच्चनीचयोर्भेदो मानवगुणानुसारेणैव मान्यः। तेन यज्ञस्यापि कृतो महान्विरोधो, निर्वाणप्राप्तौ स च यज्ञो निरर्थक इत्यभ्यधायि।

कर्मकाण्डं ब्राह्मणश्रेष्ठत्वञ्च तेन खण्डितमेव । कस्मैचिदपि कार्याय पशुहिंसाया आज्ञा तेन नैव प्रदत्ता ।

सदाचारस्योपरि भगवान् बुद्धोऽधिकं बलमदात् । स च कथयन्न-प्यासीद्यदि कश्चिन्मानवोऽस्मिन् जीवने श्रेष्ठं कर्म करिष्यत्यसौ जन्मान्तरे श्रेष्ठमेव जीवनमाप्स्यति । एवं रीत्या प्रत्येकजन्मनि तस्य जीवनं श्रेष्ठतरं श्रेष्ठतमञ्च भविष्यत्यन्ते निर्वाणमप्याप्स्यति । नीचकर्मभिर्जीवनमतिनीचं नीचतरं नीचतमञ्च भविष्यति । नैवान्ते च निर्वाणमाप्तुं शक्ष्यति । सत्यं जीवनपावित्र्यं दानशीलत्वञ्चैते एतादृशा गुणा वर्तन्ते, येषां प्राप्त्यर्थं मनुष्यैः सततं प्रयतितव्यम् ।

: १४ :

मौर्यराज्यम्

महापद्मनन्दस्याष्टौ पुत्राः प्रधानराज्ञ्या बभूवुरेका गणिकाया मुरानाम्न्या मातीसानेकश्चन्द्रगुप्तो नाम पुत्रश्च जातः। इत्थं नवसु पुत्रेषु चन्द्रगुप्तश्चतुरो वाग्मी वदान्यो राजनीतिनिपुणः शस्त्रे शास्त्रे च पारगः सर्वराजगुणसम्पन्नश्चासीत्। किन्तु गणिकापुत्रत्वादसौ राज-सिंहासनानधिकारी बभूव। अथ च तस्य मनसि राजसिंहासनप्राप्त्यै चपलवर्ती चिन्ता निरन्तरमवर्तत। तदर्थं सततं यतमानोऽपि चन्द्रगुप्तः प्रधानराज्ञ्या समुत्पन्नानष्टपुत्रानतिक्रम्य मनागपि समर्थो नासीत्।

किन्त्वहो भाग्यस्य प्राबल्यम्। भाग्येनैव दरिद्रा अपि कदाचिद् राजसिंहासनासीना राज्याधिकारिणश्च दृष्टा भवन्ति।

महापद्मनन्दस्य शकटारनामा प्रधानमन्त्री बभूव। तस्य केनापि हेतुना नन्देन सह मानसिकविरोधो जातः। शकटारस्य चेतसि नन्दवंश-परिसमाप्त्यर्थं क्रोधज्वाला प्रस्फुटिता च जाता। एकस्मिन्दिवसे पाटलीपुत्राद्बहिर्गच्छन् शकटारः ग्रीष्मकालीनमध्याह्नसमये कुशानु-त्पाट्य तन्मूलेषु तक्रप्रदानं कुर्वन्तं कृष्णवर्णं शीर्णजीर्णवसनपरिधान-युक्तमेकं स्वकर्मणि दत्तचित्तं श्रमजनितस्वेदस्नातं कञ्चिद्ब्राह्मणं ददर्श। दृष्ट्वा च प्रोवाच शकटारः—महानुभाव, भवतः किं नाम, क्व वासस्थितिः क्व च गम्यते कुशानुत्पाट्य। मूलेषु तक्रप्रदाने को हेतु-र्यदि श्रावयितुं योग्यानि कारणानि तर्हि श्रोतुमिच्छामः, दृष्ट्वा ग्रीष्म-मध्याह्नसमये श्रमयुक्तं भवन्तं कार्ये मे मनसि स्वेच्छयैव पृच्छा समभूत्। नान्यत् किमपि कारणं प्रश्नस्य।

ब्राह्मणः प्रोवाच—सर्वविद्यापारङ्गमश्चाणक्यनामा ब्राह्मणोऽहमिदानी-मध्ययनं कृत्वा वाराणसीतः पाटलीपुत्रनिवासिनो मगधराजस्य नन्दस्य गृहे स्वजीविकाप्राप्त्यर्थं गच्छन्नभवम्।

किन्तु गच्छतो मम पादे प्रविष्टश्चैकः कुशस्तेन मत्पादे महती

वेदना सञ्जायते, कम्पते च हृदयम्। विचारितं मया यदेते कुशा मदीयाः शत्रवः। एतेषां समूलं विनाशः कर्त्तव्योऽवश्यमेव। रसायनशास्त्रे विलिखितं यत् कुशान् समुत्पाट्य मूलेषु तक्रप्रदानेन पुनस्तत्स्थानेषु कुशा नैव समुत्पद्यन्ते। इति कृत्वा श्रमजनितस्वेदस्नातोऽप्यहं कुशानुत्पाट्य मूलेषु तक्रप्रदानं करोमि, येनैते मम शत्रवो निर्मूला भवन्तु नाम। श्रुत्वा चाणक्यवचनं शकटारेण विचारितं, यदि ब्राह्मणेनानेन सह कयापि युक्त्या नन्दस्य विरोधो भवेत्तदायं मत्पुत्रस्य नन्दस्य विनाशमवश्यमेव विधास्यतीति मनसि सम्यग्वारं वारं विचार्य शकटारश्चाणक्यं समुवाच। भूदेव, आगम्यतां मया सह, भवानपि साम्प्रतं मया नैव गमिष्यतेऽन्यत्र। किन्तु भवन्तमेवादाय पाटलिपुत्रं गमिष्यते। तत्र गत्वा भवतो जीविकार्थमेका संस्कृतपाठशाला संस्थापयिष्यामि। तत्र चाध्यापनकार्यं करोतु भवान्, स्वजीविकासञ्चालनञ्च। शकटारेणैवमुक्तश्चाणक्यस्तेन सह पाटलिपुत्रं गत्वा तत्र शकटारसंस्थापितायां संस्कृतपाठशालायामध्यापनकार्यं कुर्वन् निवासञ्चक्रे।

एकस्मिन्दिवसे मगधराजस्य नन्दस्य गृहे श्राद्धमासीत्। श्राद्धे भोजनकर्तॄणां ब्राह्मणानां निमन्त्रणभारं शकटारस्योपर्येव प्रदत्तो महापद्मनन्देन तस्मिन् श्राद्धकर्मणि। शकटारोऽन्यैर्ब्राह्मणैः सह चाणक्यमपि निमन्त्रितवान् राजभवने। निमन्त्रणं प्राप्य परमं प्रसन्नश्चाणक्यः श्राद्धकालात्पूर्वमेव राजभवनं गत्वोच्चासने समुपविष्टः। समुपविष्टे चाणक्ये नन्दः स्वेच्छया भ्रमस्तत्रैव सभां समागतोऽपविष्ट आसीद्यत्र चाणक्यः। कृष्णवर्णमुन्नतवेशं रक्तनेत्रमूर्ध्वशिरसं श्राद्धानर्हं ब्राह्मणलक्षणरहितं विलोक्य चाणक्यं क्रोधाविष्टो नन्दः पृष्टवान्—कथमिह त्वमिहायातः केनाहूतश्च। तेनोक्तम्—राज्यस्य प्रधानमन्त्रिणा श्राद्धे भोजनार्थं निमन्त्रणमवाप्य समागतोऽस्मि, न च स्वेच्छया नृप। तेनातीव क्रोधाविष्टो नन्दस्तस्य यदा शिखां प्रगृह्यासनाच्च भूमौ पातयामास अग्रासनादाकर्षणसमये तस्य शिखा बन्धनरहिता सञ्जाता। बन्धनरहिता शिखा-

मवलोक्य चाणक्यस्तदैव प्रतिज्ञातवान् यदाह समूलं नन्दवंशं विनाशयिष्यामि, तदैव बद्धशिखोऽपि भविष्यामि। यत्र कस्यापि वीरस्य मगधराज्यप्राप्तेरिच्छा वर्ततेऽसौ मया सहागच्छतु च। श्रुत्वैव चाणक्यवचनं कार्यं प्रतीक्षमाणश्चन्द्रगुप्तस्तेन सहाभूत्। तस्यैव सेवायां सर्वदा संलग्नश्च जातः इति।

नन्दवंशविनाशस्य शकटारसमुत्थापितचाणक्यक्रोध एव प्रधानं कारणमभूत्। अहो भाग्यं, यदा विपरीतम्भवति तदा स्वजना अपि शत्रवो भवन्ति। चाणक्यश्चन्द्रगुप्तेन सह नन्दवंशविनाशार्थं कृतप्रयत्नो बभूव।

एकस्या रात्रौ नन्दगृहकारान् प्रलोभ्य बहुधनञ्च दत्वा विषप्रयोगेणाष्टभिस्तनुजैः सह नन्दं घातितवान् चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं राज्यसिंहासनासीनञ्च चकार।

चन्द्रगुप्त एव भारतस्य प्रथमो भूपतिर्बभूव शूद्रागर्भोद्भवः। चाणक्यश्च राज्यप्रधानमन्त्री भूत्वा स्वबुद्धिकौशल्येन बहुवैभवसम्पन्नमन्त्रिभवनं राजभवनञ्च विहाय नगराद्बहिः तृणकाष्ठविनिर्मिते पर्णोटजे निवसन् सम्पूर्णस्य मौर्यराज्यस्य शासनव्यवस्थामकरोत्। निवासस्थान एव छात्रानध्यापयन्नप्यासीदसौ। चाणक्येनैकं सर्वाङ्गपरिपूर्णमर्थशास्त्रञ्च व्यलेखि। यस्यातीवाधुनापि महत्त्वं विश्वस्याखिलभागेषु वर्तते। यस्मिन्नर्थशास्त्रे राज्यशासनस्य सर्व एव विषया: सम्यग्लिखिता वर्तन्ते। सर्ववैभवसम्पन्नस्य चन्द्रगुप्तराज्यस्य वर्णनं चीनयवनादिदेशगामिनोऽपि कृतवन्तः।

चन्द्रगुप्तराज्यसमय एव सिकन्दरेणाहतः सिल्यूकसनामेनेटरः सिकन्दरराज्याधिपतिर्बभूव। भारतविजयमिच्छन्नसौ सिन्धुनदीपारञ्चकार। किन्त्वसफलीभूतः चन्द्रगुप्तेन सह सन्धिं कृत्वा अफगानिस्तानबलोचिस्तानप्रदेशौ स्वकन्याञ्च तस्मै प्रदत्तवान्। अथ च मेगस्थनीज

नामक राजदूतमपि चन्द्रगुप्तराज्यसभायां प्रैषयत्। स च मेघस्थनीज-श्चन्द्रगुप्तराज्यशासनप्रबन्धविवरणं लिखितवानस्ति।

चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं राज्यकरणानन्तरं चन्द्रगुप्तः स्वपुत्रं बिन्दुसारं राज्याधिकारिणञ्चकार। भारतेतिहासे चन्द्रगुप्तमौर्यशासनं महत्त्वपरिपूर्णं वर्तते। तस्य शासनप्रबन्धे सुव्यवस्थिते यस्मिन्नेकोऽपि विद्रोहः कदापि शान्तिभङ्गो वा न बभूवतुः। यूनानीया अपि भयभीता भूत्वा शत वर्षाणि यावद्भारत समाक्रमणन्नैव कृतवन्तश्च।

भगवन् नास्तिकवर्य! चाणक्येन यदर्थशास्त्रं निलिखितन्तस्मिन्विषये किमपि भवता वर्णनं विधेयमित्युक्ते मुक्तामणौ पुनरपि दैवज्ञ प्रोवाच—मुक्तामणे! कौटिल्यश्चाणक्योऽर्थशास्त्रं परिलिखितवान्। तस्मिन्नसौ राज्ञः शासनव्यवस्था कीदृशी भवदितिविषये सुन्दरं विवेचनं कृतवान्। लिखितवांश्चाणक्यो यद् राजतन्त्रं स्वतन्त्रो वा मन्त्रिणा भवयुरेतेभ्योऽतिरिक्ता चैका परामर्शदात्री परिषदपि भवेत् किन्तु परिषद सदस्यसंख्या निश्चिता नैव कृता। सन्निधातृकार्यं कश्चिद्राजबान्धव एव कुर्यात्तथा सन्निधातैव राजकोषस्य राजमुद्रायाश्चापि प्रबन्धं कुर्याच्छासनसञ्चालन प्रायेण। पञ्चविंशतिसदस्यकैरध्यक्षैर्भवेत्।

समाहर्ता करग्रहणं मूल्यग्रहणञ्च कुर्यात्। एतेऽध्यक्षा मन्त्रिणामुच्चाधिकारिणाञ्चाधीना भूत्वा कार्यं कुर्वन्त आसन्। आचार्यः कौटिल्य प्रान्तीयस्थानीयशासनव्यवस्थाया विषये विस्तृतं विवेचनं कृतवान्। न्यायालयप्रबन्धः कथं भवदिति विषयेऽपि तेन विवेचनं कृतम्। प्रजाभिः सह दयामयो व्यवहारस्तासां हितकरणञ्च इदमेव राज्ञः प्रधानं कर्तव्यम्। अपराधिना कृते गुरुतरापराधाना लघ्वपराधाना च कृते तेन मृदुलकठोरदण्डविधानानि कृतानि। प्राणदण्डविधानमपि तेन वर्णितम्। चाणक्यमनेन परराष्ट्रं प्रति कस्या अपि नीतेर्व्यवहार उचित, परराष्ट्रं प्रत्युचितानुचितयोर्विचारो निरर्थक एव एतत्सर्वं अर्थशास्त्रे सुष्ठुता विचारितं चाणक्येन।

चन्द्रगुप्तमौर्यपुत्रस्य बिन्दुसारस्य शासन-काले नैव कापि महत्त्वपूर्णा घटना घटिता । केवलं यूनानवासिभिः सह तस्य मित्रतासीत् । बिन्दुसारानन्तरं तत्पुत्रोऽशोको राज्यसिंहासनासीनो बभूव । पूर्वमशोको क्रूरहृदयो युद्धप्रियश्चासीत् । भारतस्यानेकान् देशान्विजित्य स स्वकीयं राज्यं विस्तारयामास । तस्य सैन्यशक्तिरपि दृढतरा समभूत् । एकदा अशोकः कलिङ्गदेशोपरि आक्रमणं चकार । तस्मिन् जनभीतिकरसङ्गरे बहवो जना मरणमापेदिरे । अनेके विच्छिन्नसर्वाङ्गा रुधिरप्लावितशरीराः, अपरे चार्धमृताः समभूवुः । असंख्या नार्यश्च विधवाः सञ्जाताः । किन्त्वन्तेऽशोको विजयं प्राप । सेनापतिः समागत्य जयशब्दपूर्वकं तद्विजयवृत्तं श्रावितवान् । प्रसन्नमना अशोको हतपतिकानां नारीणां करुणक्रन्दनं चापि शुश्राव तेन च स भृशं खिन्नोऽभवत् । अनन्तरे अशोकस्य समीपमागत्य पीतवस्त्रः पीतच्छदो मुण्डितशिराः कश्चित् बौद्धश्रमणकः समागत्य प्रोवाच—महाराजाधिराज ! विजयो लब्धस्तत्रभवद्भिः किन्तु लक्षशोऽनाथा विधवाः । भग्नहस्तपादशिरोग्रीवान् मृतान् सैनिकान् युद्धभूमौ वहन्तीं रक्तधारां, शून्यान् जनपदान्, मांसभोजनं कृत्वा मृतानां सैनिकानामुपरि स्वेच्छया भ्रममाणान् प्रमत्तान् कुक्कुरान्, शृगालान् गृध्रान् वायसान् पश्यत । युद्धेन भवद्भिर्देशा विजिताः, किन्तु युद्धकृतं विजयं नैव प्रशंसन्ति सज्जनाः । दयामार्गं परित्यज्य भवता नृशंसत्वं स्वीकृतम्, दयाधर्मेण विजयः प्रेमपरिप्लुतो वा विजयः श्रेयान्, किं ते हृदि दयायाः किञ्चिदपि स्थानं नास्ति ? मेधाविन् ! नहि राज्यविस्तार एव सर्वस्वं जगति त्वयि मृते विजितः कलिङ्गो विस्तृतं राज्यं, कोशोः दन्तिनोऽश्वा रथा विशालं भवनं, सैनिकाश्च त्वया सह किं यास्यन्ति ? देव ! मनसि दयायाः पदं प्रदीयताम् । हिंसात्र परित्यज्यताम् सर्वजनोपकारकमहिंसाव्रतं परिपाल्यताम् ।

संन्यासिनश्च वचनं विधवानामार्तनादं च श्रुत्वा मृतार्धमृतजनसमाकुलां युद्धभूमिञ्च विलोक्य अशोकस्य हृदयपरिवर्तनं सञ्जातम् । क्रूर भावस्थाने

दयाभावो, हिंसाया स्थानेऽहिंसाभावो, राज्यविस्तारभावस्थाने राज्यपरित्यागभावो, धनसंग्रहणस्थाने सर्वस्वदानभावो, विशालराजभवननिवासस्थाने वनवासभाव, सर्वविधराजकीयालङ्कारधारणस्थाने सन्यासग्रहणभावो, युद्धकरणस्थाने शान्तिभाव, प्रजाभ्यः करग्रहणस्थाने सर्ववैभवपरित्यागभावश्च सहैव सविनिश्चयरशोकस्य चेतसि।

बौद्धसन्यासिवचन श्रुत्वा सविनय प्रोवाच सम्राडशोक— 'महात्मन्! त्वमेव मम शान्तिप्रदाता। मयाऽतीव निष्ठुर कर्म कृतम्। अद्य प्रभृति भवदुपदेशानुकूल सर्वमेव आचरिष्यामि। भवानिव सन्यासिवेष निधाय बौद्धधर्मस्याहिंसायाश्च प्रचार विधास्यामि इति।

तदाप्रभृत्येव अशोक पूर्णसन्यासिवेष विधाय बौद्धधर्मस्य प्रचारे सँल्लग्न। ते बौद्धधर्माय पूर्ण प्रश्रय प्रदत्त। कियत्कालानन्तरमेव स बौद्धप्रधानाचार्यो बभूव।

तस्य शासनस्यैकविंशतितम वर्षे बौद्धधर्मावलम्बिनामेका महती सगीति पाटलपुत्रे सम्बभूव। बौद्धधर्मस्य विभिन्नताया समुल्लेखो निर्णयोऽपि च सञ्जातस्तस्याम्। सङ्गीत्या सम्पन्नाया कश्मीरे, गान्धारे, हिमालयप्रदेशे, दक्षिणभारते, तीबूप्रदेशे च धर्मप्रचारका प्रेषितास्तेन। धर्मप्रचारकाणा यन्मण्डल लङ्कामगमत् तन्नेता नेत्री च अशोकपुत्रो महेन्द्र पुत्री सघमित्रा चास्ताम्। बुद्धगयाया यस्य बोधिवृक्षस्याधो गौतमो ज्ञानमलभत तस्यैव एका शाखापि तेन मण्डलेन सहैव नीता लङ्काम्।

अशोको गिरिवनप्रदेशेषु शिलाया प्रस्तरखण्डेषु प्रस्तरस्तम्भेषु च बौद्धसिद्धान्तान् धर्मोश्च प्रचारार्थं समुङ्कितान् कारयत्। तेषु च पित्रो समादर, वृद्धानामाज्ञापालन, गुरूणा सत्कारो ब्राह्मणाना बौद्धश्रमणकाञ्च पूजनम्, सम्बन्धिभिर्भृत्यैश्च सह समुचितो व्यवहार, जीवेषु दयाभाव सर्वथा हिंसानिषेध, दान शुद्धाचरणञ्च सयमादयो धर्मा समुट्टङ्किता सन्ति।

अशोकस्तु बौद्धधर्मावलम्बी भूत्वाऽपि सर्वेषामेव धर्माणा समादर

कृतवान्। केनापि धर्मेण सह तस्य विरोधो नासीत्। अहिंसाधर्मस्य प्रचारार्थं तेन बहवः कर्मचारिणो नियुक्ताः, ये खलु तत्तत्स्थानेषु गत्वा जनसाधारणेषु पूर्णाहिंसाधर्मस्य प्रचारं कृतवन्तः। अशोकराज्यसमये नासीत्कस्यापि जीवस्य हिंसा, प्रत्युत हिंसात्मकयज्ञानामपि तेन निषेधः कृतः। तस्य राज्ये मृगयायास्य क्वापि चर्चापि नासीत्। येषु पशुहिंसा, युद्धमृगयादीनां प्रदर्शनमासीत्, तादृशानां नाटकानां प्रदर्शनमपि तेन निवारितम्।

सम्राडशोकेन कर्तव्या भारतीयसनातनधर्मतीर्थानां भगवतो बुद्धस्य जन्मभूमेश्च दर्शनं कृतम्। स प्रजानामनुग्रहार्थं स्वास्थ्यरक्षार्थं च सर्वत्र मानवचिकित्सालयं, पशुचिकित्सालयं कूपानां तडागानाञ्च निर्माणं कारितवान्। एवं स सर्वत्र भ्रमणं कुर्वन् प्रजावस्थामधीतवान्। यदि कदापि प्रजानां दुःखप्रदं वृत्तं समागच्छेत् तदा तस्मिन्नेव समये सूचनीयोऽहमिति तेन कर्मचारिणः प्रतिनिर्दिश्य समादिष्टाः

अशोकस्य राष्ट्रियादर्शोऽप्युत्कृष्ट आसीत्। असौ कथयन्नासीत् सर्वा एव प्रजा मदीया सन्ततिः। स च भूयोभूयः अकथयत् ममाभिलाषोऽस्ति यन्मम सन्ततिरस्मिल्लोके परलोके च सुखशालिनी भवेत्। सर्वा एव प्रजा लोकद्वये सुखशालिन्यो भवन्तु, इति। पूर्वतनानां भारतीय-भूपानां मध्येऽशोकस्य सम्मानपूर्णमुच्चस्थानं वर्तते। राजनीतावसौ अतीयोधादर्शस्य समावेशमकरोत्।

स धर्मद्वारा प्राप्तो विजय एव वास्तविको विजय इत्येव सिद्धान्तो तस्यासीत्। सर्वा एव प्रजा अशोकस्य दृष्टौ समाना। नैव केनापि सह तस्य पक्षपातः। वस्तुतस्त्वशोक एको महान् धर्मप्रचारकः स्वयं स्वकीये धर्मे वर्तमानोऽप्यन्यानपि धर्मे श्रद्धालुरासीत्। तद्राज्ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारोऽपि वर्णाः सुखिन आसन्। भारतीयेतिहासेऽशोकश्चन्द्र इव प्रकाशमानः। अन्यदेशेष्वपि जनास्तस्य नाम सम्मानेन गृह्णन्ति।

आध्यात्मिकोन्नतौ विशेषबलप्रदानेन तस्य सैन्यशक्तिः क्षीणा बभूव क्रमशो राज्यपतनञ्च समारब्धम्। अशोकस्य उत्तराधिकारिणो राजानः शक्तिहीनाः सर्वथा साम्राज्यप्रबन्धेऽसमर्थाश्च बभूवुः।

धर्मप्रचारे मग्नमतिरशोकः सैनिकानुपेक्षितवान्। तत्पुत्राः पौत्राश्च रक्तपातसङ्कुलं संग्रामं परित्यज्य धैर्येण नम्रतया च कार्यकरणस्य शिक्षां प्राप्तवन्तः। तेषु संग्रामशक्तिरपि नासीत्। तस्य मृत्योः परं भारते विदेशियानामाक्रमणमभूत्। मौर्यसम्राट् तानवरोद्धुं नाशक्नोत्। साम्राज्यपतनस्य मुख्यं कारणं राज्यप्रान्तानां प्रान्तपाला प्रजास्वत्याचारं कृतवन्तः। तेन प्रजास्वसन्तोषो व्याप्तः। अत एव यदा विदेशीया भारतमाक्रान्तवन्तस्तदा ते सह योद्धुं कदापि समर्था नाभूवन्।

मौर्यवंशस्यान्तिमं सम्राजं बृहद्रथं तस्य ब्राह्मणसेनापतिः पुष्यमित्रो हत्वा स्वयं सम्राड् बभूव। किन्तु पश्चादप्यसौ स्वं सेनापतिमेवाकथयत्। तस्य साम्राज्यं दक्षिणे नर्मदानदीपर्यन्तं विस्तृतमासीत्। पुष्यमित्रराज्यकाले यूनानां राजा डिमिट्रियस उत्तरीयभारतोपरि समाक्रमणञ्चकार किन्तु पुष्यमित्रस्तं पराजित्य यूनान् पलायितवान्। अश्वमेधयज्ञद्वयं कृत्वा पुष्यमित्रो ब्राह्मणगौरवस्यापि पुनरुद्धारञ्चकार। एतद्वंशीया सम्राजो राजानो हिन्दूसनातनधर्मानुयायिनो भूत्वापि बौद्धधर्मावलम्बिनामुपरि कीदृशमप्यत्याचारं नैव कृतवन्तः। पुष्यमित्रमरणानन्तरं तत्पुत्रो अग्निमित्रो राज्यसिंहासनासीनो बभूव। तदनन्तरं तत्पुत्रो वसुमित्रश्च राजा, किन्तु कियत्कालानन्तरमस्य वंशस्य दशमं राजानं देवभूतिं तस्य मन्त्री वसुदेवकाण्वो हत्वा शुङ्गवंशं समापितवान्।

काण्ववंशस्य राज्यकाले मगधप्रदेश एवासीत् कियत्कालपर्यन्तमेव। पश्चाद्दक्षिणभारतस्य शातवाहनराजानः काण्ववंशस्य समाप्तिमकुर्वन्। पुराणेषु शातवाहना एवान्ध्रा कथ्यन्ते। शातवाहनभूपानां सौभाग्योदयोऽभूत्। अनयैव तेषां साम्राज्यं हिमालयादारभ्य तुङ्गभद्रानदीपर्यन्तं परिव्याप्तम्।

शुङ्गवंशस्य काण्ववंशस्य च राजानो जात्या ब्राह्मणा आसन्। यदा तेषामाधिपत्यमासीत्तदा ब्राह्मणधर्मः परामुन्नतिं गतः। संस्कृतभाषायाः, वैदिकानां यज्ञानाञ्च पुनः प्रचारः सम्बभूव। पुष्यमित्रशासनकाल एव पतञ्जलिना पाणिनीयव्याकरणस्य प्रसिद्धं महाभाष्यं व्यरचि। धर्मशास्त्राणां संग्रहः, प्राचीनग्रन्थानाञ्च क्रमः सुस्थिरः सञ्जातः। निर्बुद्धिस्तेयाभयरत्नाधारनमपि बहुशः कृतम्। रामायणस्य महाभारतस्य च पुनः सम्पादनमभूत्। मनुस्मृत्यनुसारेण वर्णानां समाजव्यवस्थाया धर्मस्य च सुव्यवस्था अभूत्। अशोकसमये परमोन्नतिं प्राप्तस्य बौद्धधर्मस्य ह्रासोऽपि क्रमशः सम्बभूव। एतत्समयस्य सर्वोत्कृष्टो नियमग्रन्थो मनुस्मृतिरासीद् यस्यां सर्वे शासनविषया विवेचिताः सन्ति।

अस्मिन् समये दक्षिणभारते शातवाहनस्य परमशक्तिसम्पन्नं राज्यमासीत्। शातवाहनस्याभ्युदयकाले मगधाधिपस्य सर्वा शक्तिर्विनष्टा। इत्थं कालक्रमेण मगधराज्यस्य विनाशोऽपि सम्बभूव। शातवाहनराज्यस्य संस्थापकः सीमुकः तद्राजधानी च प्रतिष्ठानपुरमासीत्। शतवर्षाणि यावत् शातवाहनस्य तद्वंशीयानां च राज्यमभवत् भारतस्योत्तरे दक्षिणे च भागे, किन्तु शकानामाक्रमणेनैतस्य वंशस्य महती हानिः सम्बभूव। मालवाकाठियावाड्याः क्षत्रपराजानः शातवाहनेभ्यो राज्यस्य कञ्चिद्भागं जितवन्तः। मध्यभारते सर्वप्रधानः क्षत्रपभूपो नहपाण आसीत्। स च शातवाहनेभ्यः महाराष्ट्रप्रदेशमपहृत्य एकं विशालं राज्यं संस्थापितवान्। उत्तरभारते अजमेरपर्यन्तमेतस्य राज्यं विस्तृतमासीत्। तदाऽस्मिन्नेव राज्ये पश्चिमीयमालवप्रान्त उत्तरीयकोङ्कणं नासिकमण्डलं पूनामण्डलञ्च सम्मिलितमासीत्।

तदनन्तरं शातवाहनवंशे गौतमीपुत्रः शातकर्णिनामा महाप्रतापी राजा बभूव। तच्छासनकाले पुनरप्यस्य वंशस्य समुन्नतिः सम्बभूव। क्षत्रपं नहपाणराजानं पराजित्य युद्धे तस्य सम्पूर्णमेव राज्यं स्वकीयराज्ये विलीनीकृतवान्। पञ्चविंशतिवर्षानन्तरं तत्पुत्रो वशिष्ठीपुत्र-

पुलोमावि राज्यसिंहासनमलङ्चकार। एतस्मिन्नेव समये पश्चिमीयक्षत्रपो राजा रुद्रदामा मालवाप्रान्तं काठियावाडप्रान्तञ्च विजित्य शकराज्ये विलीनीकृतवान्।

मुक्तामणे! एतादृशी किंवदन्ती श्रूयते यद् रुद्रदामा शातवाहनभूपैः सह बहुकालं युद्धं कृत्वा विजयी बभूव। अथ च पुलोमाविभूपस्य विवाहो रुद्रदाम्नः पुत्र्या सहाभूत्, तेन कियत्कालपर्यन्तं युद्धं स्थगितं बभूव। किन्तु पुनरपि युद्धारम्भः समभूत्। शातवाहनवंशीयोऽन्तिमो राजा यज्ञश्री शातकर्णी बभूव। स खलु बहुषु युद्धेषु विजयं प्राप्यापि क्षत्रियभूपानां प्रभुत्वं विनाशयितुं नाशक्नोत्, प्रायः पञ्चाशदुत्तरशतनववर्षाणि यावच्छातवाहनसाम्राज्यं चकासितं। ततश्च विछतम्। शनैः सह युद्धं, प्रान्तीयशासकानां विद्रोहो नागानामाभीराणामन्यजातीनां चाक्रमणमेव तत्साम्राज्यस्य पतने प्रधानं कारणमभूत्। पश्चिमीयक्षत्रपाः दक्षिणभारतस्य कञ्चिद्भागं विजित्य शतवर्षाणि यावत्तत्र राज्यञ्चक्रुः। कालान्तरे कदम्बाभीरेक्ष्वाकुनामवेषु वंशेषु तद्राज्यं विभक्तम्। एतस्मिन् समयेऽपि चेरचोलपाण्ड्यवंशीया भूपाः शातवाहनसाम्राज्यपतनानन्तरमपि दक्षिणभारते स्वकीयामुन्नतिं कुर्वन्त एवासन्।

अशोकमरणानन्तरं यूनानीया भारतं समागताः। पूर्ववर्णितस्य डिमिट्रियस वंशस्य प्रसिद्धो राजा मिलिन्दो भारतमाक्रम्य स्यालकोटस्थाने स्वाधिपत्यमकरोत्। बौद्धसाहित्ये मिलिन्दस्यातीव वर्णनं विद्यते। असौ बौद्धधर्मे दीक्षित आसीत्। मिलिन्दश्च साहसी वीरः प्रसिद्धो योद्धा रणकर्मविशारदः प्राचीनभूपानामिव सर्वविद्यानिष्णातः शास्त्रार्थविचारे च सदैव विजयशीलश्चासीत्। तस्य सविधे विपुलं धनं, विशाला सुशिक्षिता युद्धकर्मविशारदा च सेनाप्यासीत्। बौद्धसाहित्ये लिखितमस्ति यत् मिलिन्दो भारतागमनानन्तरमेव बौद्धधर्मं

परिगृहीतवानिति । न्यायप्रियस्य मिलिन्दस्य मरणानन्तरं प्रजाजनो महान् दुःखितो बभूव ।

पुनर्मुक्तामणिः नाथत्रिकं पप्रच्छ—भगवन् ! शकाः क आसन् ? एतेषां च भारते कथमिवागमनमभूत् । दैवज्ञः प्रोवाच—मुक्तामणे ! मध्यैशियाया भ्रमणकारिषु जातिषु समुत्पन्नाः शकाः । आमूराया: पारप्रदेशे निवसन्त आसन् । मध्येशिया-निवासिषु यदा महत् सकोलाहल परिवर्तनं प्रारब्धम् । तदा चीन-सम्राट् हूणानां दमनं कर्तुमियेष । हूणाश्च यूचीजात्या सह युद्धमारेभे यूचीजातयः पराजिताः सन्तो युद्धाललायनं कृत्वा मार्गे शकैः सह सम्मिलिताः । किन्तु यूचीभयाच्छकाः पलाय्य सिन्धुनद्यास्तटे समागत्य यैद्रिया निर्जित्य पश्चिमोत्तरभारते राज्यमेकं संस्थापितवन्तः, यस्मिन् पञ्चापसिन्धुसंयुक्तप्रान्तराजस्थानप्रदेशाः सम्मिलिता आसन् । प्रथमः शकनरेशो मोगानामा बभूव । स खलु अफगानिस्तानं पञ्चापसहितं स्वाधीनं चकार । मथुरायास्तक्षशिलायाश्च राजानः एतदधीना बभूवुः । मोगानरेशस्योत्तराधिकारिणौ, एजेसप्रथमैजेसद्वितीयो बभूवतुः । शकनरेशा इण्डोपार्थियनैः पराजिताः । इण्डोपार्थियना. बहुकालं ईराणेऽवसन्, तत्रत्यसभ्यताश्चागृह्णन् । अतएव भारतागमनानन्तरमेते इण्डोपार्थियननाम्ना प्रसिद्धिं गताः । एतस्याः शाखायाः गोंडोफरनीज नामाप्रसिद्धो भूपो बभूव ।

एष खलु भूपः ईसामसीहस्य समकालीन आसीत् । इण्डोपार्थियन राज्यं कतिपयप्रान्तेषु विभक्तमासीत् । प्रतिप्रान्तान् क्षत्रिया एव शासका आसन् । एतेषु चत्वपशासकेषु कतिपये क्षत्रपाः स्वतन्त्रं राज्यं स्थापितवन्तः । अथ चैतेषु क्षत्रपभूपेषु तक्षशिलामथुरोज्जैनसौराष्ट्रिया तथा दक्षिणभारतीया क्षत्रपाः प्रसिद्धा आसन् ।

गुजरातदक्षिणभारतमध्यभारतेषु च स्वप्रभुता सस्थापयितुं तैः सार्कं शकानां बहुकालं यावन्महद् युद्धं समजनि । रुद्रदामा गुजरात प्रान्तान्मध्यभारताच्च शकान्निष्कासयामास । किन्तु दक्षिणभारते

कञ्चित्कालपर्यन्तमेव, तेषां राज्यमासीत्, कालान्तरे तदपि उच्छिन्नं जातम्। तस्य स्थाने बहूनि राज्यानि परिलघूनि समजायन्त। तेषां यू-चीनां शाखैका वङ्क्षुनद्या उत्तरतटे निवसमाना आसीत्। स खलु पञ्चसु लघुराज्येषु विभक्ता समभूत्। एतानि राज्यानि हिन्दूकुशपर्वत-स्योत्तरभाग आसन्। ततश्च कुशाणजातिप्रधानं कुजूलाकडफिसीजप्रथमः एतेषां सर्वेषामेव राज्यानामेकीकरणं कृत्वैकं विशालं साम्राज्यं संस्था-पितवान्। स अफगानिस्तानं च पञ्चनदस्य च कतिपयभागान् विजित्य स्वकीयसाम्राज्ये व्यलीयत। तस्य साम्राज्यमीरानादारभ्य सिन्धुनदीपर्यन्तं विस्तृतमासीत्। तस्य पुनः कडफिसीजद्वितीयोऽपि पितृतुल्यः पराक्रमी वीरश्चासौ पञ्जाबमारभ्य वाराणसीपर्यन्तं स्वकीय-राज्यं विस्तारयामास। कडफिसोजद्वितीयस्य मरणानन्तरं कनिष्को राज्य-सिंहासनं समलञ्चकार। एतेनैकं विशालं साम्राज्यं संस्थापितम्। एतद्राज्य-विस्तारः काबुलादारभ्य वाराणसीं यावत्तथा दक्षिणे विन्ध्याचलपर्यन्तं यावद् बभूव। काश्मीरं निर्जित्यासौ कनिष्कपुरनगरमेकमवासयत्। वीरः कनिष्कोऽसौ भारतविजयेनासन्तुष्टः पार्थिवैः सार्कमपि युद्धं चकार। विजितवांश्च, चीनीयतुर्किस्तानभागेष्वपि विजयं लेभे। ततः चीन-साम्राज्यभागाः काशगरयारकन्दखोतानाश्च तदधीना बभूवुः। स चैकं पुरुषनगरं (पेशावरनगरं) निर्माय तमेव स्वां राजधानीमकरोत्। तत्र तेनैकं चैत्यं निरमायि। यद् दृष्ट्वा विदेशियात्रिणश्चकिताः सम-भवन्। अशोक इव कनिष्कोऽपि युद्धविभीषिकां विलोक्य बौद्धधर्मा-नुयायी बभूव। तदा बहुकालेभ्यो बौद्धधर्मावलम्बिनां परस्परं महान् मतभेद आसीत्। कनिष्कः काश्मीरप्रदेशस्य कुण्डलवननामकस्थाने बौद्धानामेकां महतीं सभामायोजितवान्। तस्यां सभायां बौद्धधर्मा-चार्या बौद्धधर्मस्य भेदद्वयं कृतवन्तः — बौद्धसिद्धान्तरक्षकाणां कृते हीनयानसम्प्रदायस्तथा मूर्तिपूजकानां कृते वज्रयानसम्प्रदायश्च। कनिष्कस्य राजसभापण्डितोऽश्वघोषो बुद्धचरितनामकमेकं सर्वाङ्ग-

परिपूर्णं सुललितं काव्यमपि निर्ममे । अन्येऽपि चरकप्रमुखाः पण्डिता अस्य राजसभामलचक्रुः । चरकेन चरकसंहितानामकः आयुर्वेद-शास्त्रस्य एकः ग्रन्थोऽपि व्यलेखि । कनिष्के पञ्चत्वं गते वासिष्को राज्योत्तराधिकारी जातः, तदनन्तरं हुविष्कश्च । कुशानवंशस्यान्तिमो नरपतिर्वासुदेवो बभूव । ततः परमपि कतिपयराजान एतद्वंशे सम-भूवन्, किन्तु अन्ते कनिष्कराज्यं विच्छिन्नमभूत् ।

दैवज्ञप्रवर ! क्षत्रपराजानो भवता कथिताः । के चैते राजान इत्यपि भवान् कथयतु ।

दैवज्ञः पुनरवादीत्—पश्चिमोत्तरक्षत्रपवंशस्य स्थापकः चष्टन आसीत् । असौ शातवाहनराज्यं जितवान् । शकयवनपह्लवभूपनिनाशकेन गौतमीपुत्रेण महानपि तस्य पराभवोऽभवत् । चष्टन उज्जयिनीनगरमपि जित-वान् । चष्टनपौत्रो रुद्रदामा अतीव योग्यः शासको बभूव । दक्षिणदेश-शासकानामपि राज्यानि स्वायत्तीकृतानि तेन । चन्द्रगुप्तमौर्यनिर्मितायाः सुदर्शननिर्झरिण्या अपि जीर्णोद्धारमसौ चकार । स्वभावे दयालुता, युद्धे वीरता, व्यवहारे पाटवम्, साधुगुरुजनविषये आदरतिः, शठे शठता, वैदिकसनातनधर्मे श्रद्धाभावश्च तस्यासीत् । व्याकरण-राजनीति-सङ्गीत-तर्कादिशास्त्रेष्वपि असौ प्रातनैपुण्यः पण्डितो बभूव रुद्रदामा । रुद्रदाम्नोवंशस्य गौरवं दीर्घकालपर्यन्तं सुस्थिरं नातिष्ठत्, किन्तु शक-नरपतिविंध्यभागे गुप्तकालपर्यन्तं राज्यं कृतवान् । अन्ते चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्येनासौ पराजितः ।

शातवाहनवंशीयानां राज्ञां शासनकाले भारतीयसनातनधर्मस्य पूर्णः प्रचारोऽभूत् । वर्णधर्मस्य व्यवस्थायाः पूर्णरूपेण पालनं ब्राह्मणानां समादरो यज्ञप्रचारः सर्वेषामेव देवानां पूजनञ्च बाहुल्येनाभवत् । शातवाहन-राजानः स्वयं ब्राह्मणधर्मानुयायिनः सन्तोऽपि बौद्धधर्मविरोधिनो नासन् । राजा शातकर्णी प्रथमः प्रायेण विशतिसंख्यकानश्वमेधान् कृतवानिति प्रसिद्धिः । तस्मिन् समये राजानो ब्राह्मणेभ्यो बौद्धभिक्षुभ्यश्च समान-

रूपेण दानं ददति स्म। ब्राह्मणा बौद्धाश्च ब्राह्मणधर्मस्य बौद्धधर्मस्य च प्रचारं समानरूपेण कृतवन्तः। जैनधर्मानुयायिनोऽपि बौद्धानामिवोपासनाकर्मणि संलग्ना भूत्वा तीर्थङ्कराणां मन्दिराणि निर्मितवन्तः। बौद्धजैनधर्मावलम्बिनोऽपि वैदिकरीत्यनुसारेण गार्हस्थ्यं कुर्वन्ति स्म। जनाः सुखिनः सन्तुष्टाः समुन्नतव्यवसायकर्मणि संलग्नाश्चासन्। अथ च जलमार्गेण स्थलमार्गेण च अफगानिस्तानपश्चिमेशियामिश्रादि-सुदूरदेशपर्यन्तं भारतस्य व्यापारो भवति स्म। सम्राट् कनिष्कः पुरुषपुराद्बहिरेकं स्तूपं निर्मितवान्। यूनानिभिः सह सम्पर्केण भारते एकस्या नवीनायाः कलायाः प्रादुर्भावः सञ्जातः, या खलु गान्धारकलेति कथ्यते। एतस्मिन् समये राज्यस्य सर्वाण्येव कार्याणि संस्कृत-भाषायामेव प्राचलन्। बौद्धजैनविद्वांसोऽपि संस्कृतभाषायामेव ग्रन्थलेखनमकुर्वन्।

कालान्तरे पुनर्मगधदेशे गुप्तसाम्राज्यस्याभ्युदयः समजनि। एष वंशो गुप्तवंश इति प्रसिद्धः। एतस्य प्रथमः प्रतापी राजा चन्द्रगुप्तो बभूव। स च महाराजाधिराजपदवीं धारयित्वा स्वाभिषेकसमयादारभ्य गुप्तसंवत्सरस्यापि प्रचलनमकरोत्। प्रयागपर्यन्तं देशान् विजित्यासौ स्वकीयराज्यं समवर्धयत्। लिच्छविवंशीयराजकुमार्या सह विवाहेन राजनीतिदृष्ट्या तस्यातीव शक्तिवर्धनमभूत्।

चन्द्रगुप्तानन्तरं समुद्रगुप्तस्तद्राज्याधिकारी भूत्वा दिग्विजयाय निर्गत्य चोत्तरभारते यमुनातटपर्यन्तं दक्षिणभारते बिलासपुरं विजगापट्टनपार्श्वस्थं वङ्गदेशमप्यसौ जिगाय। ततोऽग्रे सरन् कृष्णानदीं सम्प्राप्य तत्र दक्षिणभागे द्वादशशासकान् विजित्य तद्राज्यान्यपि स्वाधिपत्ये समानिनाय। किन्तु दक्षिणभारतात् प्रत्यावर्तनसमये सर्वाण्येव राज्यानि विजितेभ्य एव भूपेभ्यः प्रादात्। दिग्विजयानन्तरं समुद्रगुप्तः स्वराजधान्यां पाटलिपुत्रमागत्य अश्वमेधयज्ञद्वयमकरोत्। तस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणारूपेण स्वर्णमुद्राः प्रादात्। समुद्रगुप्तः प्रतिभाशाली

महान् कविश्चतुरो गायकश्चासीत्। विद्वांसस्तस्मै कविराजेत्युपाधिना समलङ्कृतवन्तः। स्वकीयमुद्रासु सरस्वतीं करमपि समुट्टङ्कितवान् सः। विदुषां सङ्गे स महान्तमानन्दमन्वभवत्। वीरयोद्धा भूत्वाप्यसौ सुकोमलहृदय आसीत्। दीनेभ्यः अनाथेभ्यश्च साहाय्यं कर्तुं सदैवोद्यत आसीत्।

समुद्रगुप्तस्य देहावसानानन्तरं तत्पुत्रो द्वितीयश्चन्द्रगुप्तः राज्य-सिंहासनमलञ्चकार। स चापीर वीरो युद्धविद्यायां निपुणः साहसोत्साह-सम्पन्नश्चासीत्। प्रथमं तावत् स मथुरानिवासिनं सिंदिपनरेशं निर्जित्य पश्चिमभारतराज्याधीशं चरमं शकशासकं जिगाय। मालवप्रदेशं काठियावाडञ्च जित्वा महाराष्ट्रराजस्य कन्यया प्रभावत्या सह स विवाहञ्च चकार। इदानीं तस्य राज्यमरबसागरपर्यन्तं विस्तृतं जातम्। शक-विजयानन्तरमसौ स्वतः अतीतसंवत्सरानगौरवयुक्तत्वेन विक्रमादित्योपाधिं धृतवान्। संस्कृतभाषायाः राजभाषात्वपदञ्च ददार। पुनश्च सः चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्यो महाराजाधिराज-राजाधिराज राजर्षि श्रीविक्रमसिंह विक्रम-स्यमित्र परमभट्टारक-परमभागवतप्रभृत्युपाधिभिश्च विराजितो बभूव। अस्य कलाः साहित्यस्य च परिपोषको विदुषामादरदाता भगवत-श्रीविष्णोरनन्यभक्तः सर्वधर्मसमादरकर्ता चासीत्। अस्य शासनकाले सूर्यादिदेवैः सह भगवतो व्यापारः सुवर्णरजतताम्रादिमुद्राणां निर्माणञ्च बभूवुः।

एतस्यैव महाराजस्य शासनसमये सुप्रसिद्धचीन-यात्री फाहियाना भारतीयप्रसिद्धतीर्थानां दर्शनार्थं भारतभ्रमणार्थञ्च समाजगाम। स च यात्री षड्वर्षाणि यावद्भारते स्थित्वा पुरुषपुरं तक्षशिलां मथुरां कान्यकुब्जं कपिलवस्तु पाटलिपुत्रं बुद्धगयां तथान्यान्यपि स्थानानि ददर्श। यद्यप्यसौ अधिकतरं स्वकीयसमयं बौद्धतीर्थानां दर्शने धार्मिक-विषयाणामन्वेषणे च प्रदत्तवान्, तथापि तत्कालीनभारतीयसमाजस्य निवा-सरणानां राजनीतिकावस्थायाश्च विशदं वर्णनमपि विदधे। तद्वर्णनेन

एतत् ज्ञायते भवति यत् गुप्तसाम्राज्ये चाण्डालानां नगराद्बहिर्वास-स्थानम्, शूकराणां कुक्कुटानाञ्चापालनम्, सुरामांसादिमादकद्रव्य-विक्रयाभावः, लशुनस्य पलाण्डोश्चाभक्षणम् सनातनधर्ममन्दिराणां बौद्धविहाराणाञ्च निर्माणबाहुल्यम्, बारंबार कृतेऽपराधेऽङ्गच्छेदनम्, सर्वत्र कूपतडागौषधालयानाञ्च व्यवस्था, प्रजाभूपयोर्मध्ये प्रेमपूर्ण-व्यवहारः, दयायाः दानशीलतायाश्च प्राचुर्यम्, खाद्यपदार्थानां सर्वत्र प्राचुर्यम्, लुण्ठकानाञ्चौराणाममभावश्च आसन्। एवं सर्व एव ब्राह्मणाः सुशिक्षिताः शास्त्रार्थनिष्णाताः, राजा स्वयमेव स्वोत्तराधिकारिनियोजकः, मार्गेषु भयाभावः, वृद्धाः सन्मतिप्रदातारः राजकुलोत्पन्ना एव प्रान्तीय-प्रशासकाश्चासन्।

चन्द्रगुप्तद्वितीयानन्तरं तत्पुत्रः कुमारगुप्तो राज्यसिंहासनासीनो बभूव। तत्परं तस्य पुत्रः स्कन्दगुप्तः। स्कन्दगुप्तश्चापि स्वपितामह इव परमशक्तिसम्पन्नो युद्धकर्मणि निपुणश्च आसीत्। युद्धे महासाहसिकः स्कन्दगुप्तः कतिपयरात्रिषु युद्धभूमावेव सुष्वाप। अल्पकालीनशासकः स्कन्दगुप्तः स्वकीय समयं प्रायेण हूणानां पराजय एव व्यतीयाय। तस्य मरणानन्तरं हूणास्तत्साम्राज्यस्य कतिपयभूभागान् विजित्य अधिकृतवन्तः। तस्योत्तराधिकारिणो नैतादृशः शक्तिशालिन आसन्, यत् साम्राज्ये समापतन्तमुपद्रवं निवारयेयुः। बुद्धगुप्त एवास्य यशस्शान्तिमो नृप आसीत्। भानुगुप्तस्य समये वंशस्यैतस्य गौरवदिवा-करोऽस्तं जगाम।

गुप्तकालो भारतीयेतिहासे स्वर्णयुगेति प्रथितो वर्तते। कलायाः साहित्यस्य ब्राह्मणधर्मस्य च असाधारणी उन्नतिरस्मिन् समये बभूव। धनधान्यपरिपूर्णं भारतं वर्षमासीत्। वाणिज्यव्यापारस्य भारतीयधर्मस्य चोन्नतिरप्येतस्मिन् समये समभूताम्।

हर्ष-साम्राज्यवर्णनम्

विक्रमसंवत्सरस्य प्रारम्भविषये कथा चैवादृशी यदुज्जयिनीनिवासिना विक्रमादित्यनामकेन भूपेन सिदियनजातिषु विजयप्राप्त्यनन्तरं तत्स्मारकरूपेणाय विक्रमसंवत्सरः समारब्धः ।

एतस्यैव विक्रमादित्यस्य राज्यसभायां कालिदास हरिषेण वीरसेन-शूद्रक विशाखदत्त प्रभृतयः कवय आसन् । तेषु कालिदासो रघुवंश-मेघदूत-कुमारसम्भवनामकानि काव्यानि तथा अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय मालविकाग्निमित्रनामकानि नाटकानि चालिखत् । शूद्रकेण मृच्छकटिकनाटकम्, विशाखदत्तेन मुद्राराक्षसनाटकञ्च व्यलेखि । हरिषेण-वीरसेनाभ्यामपि विविधानि काव्यानि व्यरचिषत ।

गुप्तवंशीयराजानो वैष्णवधर्मोपासका आसन् । तेषां संरक्षणे वैष्णव-धर्मस्य ब्राह्मणधर्मस्य विष्णुभक्तेश्च महान् प्रचारो देवमन्दिराणाञ्च निर्माणानि चाभूवन् । जैनधर्मस्य बौद्धधर्मस्य चापि प्रचार आसीत् । एतद्धर्मोपासकान् प्रति नासीदत्याचारश्च । विनष्टे गुप्तसाम्राज्ये उत्तरभारतं अनेकस्वतन्त्रराज्येषु विभक्तं जातम् । गुप्तराजानो हूणैः सह साहसपूर्वकं युद्धं कृतवन्तः, किन्त्वसफला एव आसन् । तोरमाणपुत्रो मिहिरकुलो हूणानां राजा बभूव । शैवधर्मावलम्बी मिहिरकुलो महात्याचारी बौद्धधर्मावलम्बिनां परिक्षमापकः बौद्धविहाराणां विनाशकः क्रूरः कठोरहृदयश्चासीत् । हूणानामत्याचारमवरोद्धुं मध्यभारतस्य राजा यशोवर्मा सङ्घमेकं विनिर्माय मगधराजस्य बालादित्यस्य साहाय्येन सिन्धुनद्यास्तटे हूणान् पराजितवान् । युद्धे पराजितो भूत्वा मिहिरकुलः काश्मीरं पलायितः ।

यशोवर्मणः मृत्योः परं पुनरपि सम्पूर्णं भारतवर्षमनेकस्वतन्त्रराज्येषु विभक्तमभूत् । मगधे उत्तरप्रदेशे मौखरीवंशजा गुप्तवंशजैः सह

संस्कृतगद्यमयं कादम्बरीनामकं हर्षचरितनामकञ्च काव्यद्वयं निर्ममे। "हर्षः प्रतिपञ्चवर्षानन्तरं प्रयागस्य त्रिवेणीतटेऽक्षयवटस्य घनच्छायायां सभां सम्पाद्य समागतेभ्यो विद्वद्भ्यः बौद्धभिक्षुभ्यः सनातनधर्मिसन्यासिभ्यश्च पञ्चवर्षाभ्यन्तरे स्वकीये कोषागारे पुञ्जीभूतं सर्वमेव द्रव्यं प्रदाय स्वयं राज्यश्रिया प्रदत्तं जीर्णवस्त्रं परिधाय परावृत्तो भवति स्म शान्त्युन्मुखम्" इत्येषा वार्ता श्रूयते हर्षविषये। हर्षवर्द्धनः सर्वधर्मस्याश्रयदाता सन्यासवृत्तिर्महान् नृपतिर्बभूव।

हर्षराज्यसमये चीननिवासी ह्वेनत्सांगनामको बौद्धधर्मस्य महायान-सम्प्रदायावलम्बी यात्री गान्धारदेशस्य बहुकष्टमयीं भूमिं समुल्लङ्घ्य, अफगानिस्तानस्य खैबरगुल्म समानस्य भारतस्य पश्चात्प्रान्तमागच्छत्। स एष भारतस्य विभिन्नप्रान्तेषु प्रतिग्राममटत् चतुर्दशवर्षाणि व्यतीयाय। तेन तत्कालीनभारतीयावस्थाया वर्णनमपि व्यधायि। यथा हर्षराज्ये शासनप्रबन्धः सर्वजनसौख्यकरः, घोरापराधेऽपि हस्तपाद-नासिकादीनां कर्तनम्, नतु प्राणदण्डप्रदानम् मन्दिरस्य चैत्यस्थाने भूमि-दानम्, कृषकेभ्य उत्पन्नस्य सस्यस्य षष्ठांशग्रहणम्। प्रजा नीतिनिष्ठा हस्य पूर्णं प्रतिबन्धः उच्चवर्णानां स्त्रीषु मृतेषु स्वभर्तृषु स्वेच्छया शरीरदहनस्य नियमश्चासीत्। ब्राह्मणा विद्यायां निष्णाताः, संस्कृतभाषायां पारगाः। बौद्धाश्चापि संस्कृतभाषायामेव पठनपाठनादिकमकुर्वन्। सत्याश्रिता राजदत्तसम्मानासमानताविचारैः निन्दास्तुतिविचारहीनाः सर्वत्र स्वकीयं ज्ञानं प्रचारयन्ति स्म। अयं च ब्राह्मणाः केवलं शास्त्रविचारे संलग्नाः, क्षत्रियाः राजकर्मविशारदाः, वैश्याः व्यापारकर्मनिरताः, शूद्राः चाण्डालाश्च नगराद्बहिरेव निवसन्तस्त्रैवर्णिकानां सेवकाश्चासन्। सर्वेषामेव भवनानि सुधालिप्तानि प्रस्तरेष्टकादिनिर्मितानि चासन्। प्रायेण हर्षसमय एव बौद्धधर्मः ह्रासोन्मुखः सञ्जातः।

नालन्दायामेको विश्वविद्यालयरूपः महान् बौद्धविहार आसीत्। तस्मिन् प्रातःस्मरणीयाच्छादनाशायाः चीनकोरियादिदेशस्थ।००।

अत्र दशसहस्रसंख्यकाश्छात्रा आगत्य निवसन्ति. सर्वशास्त्रपारगैरध्यापनकर्मनिपुणेभ्यो विद्वद्भ्योऽध्ययनमकुर्वन्। विविधशास्त्रेषु प्रायः शास्त्रार्थः प्रचलति स्म। यद्यप्ययं विश्वविद्यालयो बौद्धधर्मशिक्षार्थमेव तत्कालीनराजभिः संस्थापितः, शतसंख्यकाः ग्रामाः प्रदत्ताश्च तद्विश्वविद्यालयसञ्चालनार्थम्, तथापि तत्र सर्वधर्मशिक्षाप्रदानमभूत्। इदं साम्राज्यं सर्वाङ्गपरिपूर्णं सर्वैश्वर्यसम्पन्नं स्वर्णरत्नबहुलं सुखिजनसङ्कुलमासीत्। किन्तु हर्षे अवसिते सम्पूर्णमेव तद्राज्यं विच्छिन्नं विलुप्तञ्च जातम्। तस्य किञ्चिच्चिह्नमप्यवशिष्टमिदानीं नास्ति।

हर्षस्य जीवनकाल एव काश्मीरे दुर्लभवर्धनः कार्कोटवंशस्य संस्थापनमकार। मैत्रकराजानो गुर्जरे स्वाधीनं राज्यं संस्थापितवन्तः। मगधे गुप्तभूपानां शक्तिः प्रावर्धत। एतस्य वंशस्य आदित्यसेनो नाम राजा शक्तिशाली बभूव। किन्तु कन्नौजभूपो यशोवर्मा महान् विजयी कवीनां सम्मानदायकः संस्कृतसाहित्यस्य महाकवेरुत्तररामचरितनाटकनिर्मातुर्भवभूतेराश्रयदाता महतः साम्राज्यस्य संस्थापकश्चासीत्। किन्तु काश्मीरप्रदेशीयो ललितादित्यभूपस्तस्य प्रतिस्पर्धी बभूव। तयोर्युद्धे सम्प्रवृत्ते ललितादित्यस्यैव विजयो बभूव। एतावता कान्यकुब्जस्य राज्यश्रीः काश्मीराधीना सञ्जाता।

ललितादित्यो महान् वीरः समुत्साहसम्पन्नो निरङ्कुशश्च शासक आसीत्। तस्य साम्राज्यविस्तारं विलोक्य जना मौर्यसाम्राज्यमस्मरन्। किन्तु ललितादित्यस्य मरणानन्तरं तद्वंशोद्भवा भूपाः शक्तिहीना बभूवुः। काश्मीरस्य पतनसमये भारते कतिपयानां नूतनानां राज्यानां समुदयो जातः। वङ्गदेशे पालक्षत्रियाणां राज्यं गुर्जरे प्रतिहारराज्यञ्च समुदभवताम्।

भारते मुहम्मदीयानां प्रवेशः

यस्मिन् समये कान्यकुब्जे यशोवर्मणः शासनं समुन्नतं राजस्थाने च गुर्जरप्रतीहारराज्यानि शक्तिसम्पन्नान्यासन्, तस्मिन्नेव समये मुहम्मदधर्मावलम्बिना भारतस्य सिन्धप्रदेशे प्रत्याक्रमणं समजनि। बहुषु च स्थानेषु तेषामाधिपत्यमपि जातम्। भारतादरि मुहम्मदीयानामिदं प्रथमं समागमनमभवीत्। हजरत-मुहम्मदो मक्कायां जन्मालभत। पित्रोर्दारिद्र्यातिशयेन तत्परिपालनं पितृव्येन कृतम्। बाल्यकालादेवारभ्य हजरत मुहम्मद एकेश्वरवादी देवभक्तो धर्मकार्येषु च श्रद्धावान् आसीत्। निजदेशवासिनो हजरतो अरबनिवासिना वैदिकधर्मावलम्बिना धर्मं हीनदृष्ट्या विलोकितवान्, एकेश्वरवादी भूत्वा स्वकीयधर्मप्रचारञ्च प्रारभत। तस्य धर्मस्य निम्नलिखित सिद्धान्तोऽस्ति। एक एव परमात्मा, केवल तस्यैव पूजा कर्तव्या। परमात्मनो भिन्ना सर्व एव प्राणिनः पूजानर्हाः। एतादृशस्य परमशक्तिशालिनः परमात्मनः कृते मानवैः स्वकीयं सर्वस्वमेव समर्पणीयम्। प्रतिदिनं पञ्चवारं नमाजपठनं रमजानमासे मासैकपर्यन्तमुपवासः केवलं दिवैव कर्तव्य। तीर्थयात्रासु केवलं मक्कायात्राकरणमेव इत्यादि। एतमतिमुलभस्तद्धर्मसिद्धान्तः। कुरानशरीफ एव तस्य प्रधानो धर्मग्रन्थः। धर्मप्रचारको मुहम्मदः स्वकीयं धर्मं जनेषु प्रचारयन् भ्रातृभावञ्च प्रदर्शयन् मक्कायामेव न्यवसत्। किन्त्वेतादृशस्य धर्मस्य विरोधिनोऽपि बहवो जना मक्कायां सञ्जाता। तस्मात् व्यथितहृदयो मुहम्मदो मक्का परित्यज्य मदीनानगरीमागत्य स्वकीयधर्मप्रचारकार्ये संलग्नो बभूव। मुहम्मदजन्मसमयादेव हिजरीसंवत्सरस्यारम्भो जातः। मदीनायामसौ स्वधर्मप्रचारे पूर्णं साफल्यमवाप्तवान्। क्रमशः अनेकेषु नगरेषु पत्तनेषु स्थानेषु च तस्य धर्मप्रचारो बभूव। क्रमशः तद्धर्मावलम्बिना संख्या प्रावर्धत। सहैव तद्धर्मानुयायिनस्तं देवदूतमपि मानितवन्तः।

हजरतो नहुभिर्युद्धै स्वकीयधर्मप्रचारञ्च कुर्वन् स्वकीय जीवन व्यतीयाय। कुशनशरीफे हजरतस्य शिक्षाया पूर्णं वर्णनं निवर्तनराम्। देवदूतस्य हजरतस्य मरणात्पर विंशतिवर्षाभ्यन्तर एव तदनुयायिन स्वधर्मप्रचारपूर्वक सीरिया पैलेस्टाइनमिश्रेरानप्रदेशान् जितवन्त। ईरानविजयानन्तर ते पूर्वदेशविजयमैच्छन्। अरबनिवासिना मुहम्मदीयाना प्रथमा क्रमण भारतोपरि मुहम्मद बिनकासिमस्याध्यक्षत्वे सिन्धप्रदेशे समभवत्। तत्रत्य दाहिरनामक ब्राह्मणभूप युद्धे पराजित्य स त जघान। तत्रत्य स्वपतेर्दाहिरस्य युद्धे विजयाशामदृष्ट्वा चिताप्रवेश कृतवत्य।

मुहम्मद बिनकासिमस्य समये शासनप्रबन्ध सुव्यवस्थित प्रजाश्च स्वतन्त्रा आसन्। किन्तु 'जजिया' करप्रदान कुर्वन्त एव हिन्दवो निवास चक्रिरे। किन्तु विजयानन्तरमेव बिनकासिमविरोधिना मुहम्मदीया इस्लामधर्मप्रमुखसमीप गत्वा त निन्दितवन्त। तेन क्रुद्धो धर्मप्रमुखो बिनकासिम शूलमारोपितवान्। शूलमारोपिते बिन कासिम सिन्धविजयोऽपूर्णं एवाभूत्। अरबदेशवासिना मुहम्मदीयाना मयस्थापि पतितैव जाता। अरबवासिनो भारतीयब्राह्मणेभ्य बहुविधा विद्यामपि पठितवन्त। संस्कृते लिखिताना बहूना ज्यौतिषदर्शना युर्वेदशास्त्रग्रन्थाणा अरबीभाषायामनुवादो जात। किंवदन्ती चेय वर्तते यत् कश्चिन्मुस्लिमधर्मप्रमुखो हिन्दूचिकित्सकद्वारा स्वकीया चिकित्सा कारितवान्। एतेनानुमीयत यन्मुहम्मदीयाना हिन्दूनप्रति महानुदारभाव आसीत्।

अथ दैवज्ञो मुक्तामणि कथयति—मुक्तामणे! अर्बुदपर्वतस्य शिखरे ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्नाश्चौहानक्षत्रिया इव प्रतिहारक्षत्रिया अपि स्वोत्पत्ति तादृशीमेव वदन्ति। ते खलु पूर्वं राजस्थानस्य भीनमालस्थाने निवसन्त आसन्। यदा अरबवासिन सिन्ध विजित वन्तस्तस्मिन् समये प्रतिहारक्षत्रिया अतीव बलशालिन आसन्।

त एवारबवासिनां सिन्धादग्रे गमनं निरोधितवन्तः। पुनर्वत्सराजनामा प्रतिहारभूपः समस्तमुत्तरभारतं विमथ्य कान्यकुब्जं वङ्गञ्च जितवान्। वत्सराजपुत्रो नागभट्टद्वितीयो वङ्गदेशीयभूपं धर्मपालं विजित्य वङ्गं कान्यकुब्जं च स्वाधिकृतवान्। धर्मपालपुत्रेण देवपालेन विजिते प्रतिहारवंशे बभूव भोजप्रथमनामा कुमारः, तेन प्रतिहारवंशः पुनः सबलीकृतः। स खलु पुनः कान्यकुब्जं विजित्य पञ्जाब मध्यभारत-गुजरात सयुक्तप्रदेशेषु स्वाधिकारं संस्थाप्य साम्राज्यं शक्तिसम्पन्नं कृतवान्। पश्चादेतस्य वंशे राज्यपालनामैको भूपो बभूव, यः खलु महमूदस्याधिपत्यं स्वीचकार।

प्रतिहारराज्यविलोपानन्तरं चन्देल-कलचूरि परमार-चालुक्य-चौहान-गहरवार कच्छप-घटनामोपाधिधारका क्षत्रियाः पुनः सुप्रसिद्धा अभूवन्। सर्वेऽप्येते मनुसमुद्भूताना क्षत्रियाणामेव वंशजाः, किन्तु तत्तत्प्रदेशेषु निवसन्तस्तत्तदुपाधिधारका बभूवुः।

प्रतिहार साम्राज्य पतनानन्तरं चन्देलवंशीयो भूपो यशोवर्मा बहुभिर्भूपैः सह युद्धं कृत्वा देशान्विजित्य च कालञ्जर पर्वत एव स्वराय दुर्गं निर्मितवान्। धङ्गनामकस्य भूपस्य शासनकाले चन्देलवंशस्य महती समुन्नतिरासीत्, यमुनापर्यन्तञ्च तस्य राज्यविस्तारोऽभूत्। गजनी-बादशाह-सुबुक्तगीनेन सह युद्धं कर्तुं यो हि संघो निर्मायि तत्कालीन-भूपैः, तस्मिन्नयमप्यासीत्। धङ्ग एव खजुराहोस्थितं सुप्रसिद्धमन्दिरं निर्मितवान् बुन्देलखण्डे। तत्पुत्रो गण्डनामा भूपो गजनीनिवासिना महमूदेन सह युद्धसमये आनन्दपालस्य साहाय्यं चकार। किन्तु महमूदो युद्धमकृत्वैव गण्डस्याधीनतां स्वीचकार। तदनन्तरं च गण्ड राज्यपालस्योपरि समाक्रमणं कृत्वा तं युद्धे निहतवान्। किन्तु यदा महमूदः प्रतीकारार्थं पुनः गण्डं प्रत्याक्रमणं चकार, तदा गण्डो युद्धमकृत्वैव पलायितः। पुनः पृथ्वीराजचौहानो महमूद

भारतान्निष्कासितवान्। तदनन्तर कुतुबुद्दीनः चन्देलराज्यमधि-कृतवान्। किन्तु परमर्दिनः पुत्रः पुनरपि नष्टां स्वीयां शक्तिमेकत्री-कृत्य मुहम्मदीयान्निष्कासितवान्।

श्री शङ्कराचार्यावतारः

अत्रान्तरे विक्रमसंवत्सरस्य पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशततमे वर्षे वैशाखशुक्लपञ्चम्यां केरलप्रान्तस्य वृषाचले पूर्णानदीतटस्थकालडिग्रामे शङ्कराचार्यस्य जन्माभूत्। तस्य पितुर्नाम शिवगुरुर्माता च सुभद्रासीत्। श्रीशङ्कराचार्यः साक्षात् शङ्करस्यावतार आसीत्। एकदा कैलासपर्वते सर्वे देवा एकत्रीभूय शङ्करं प्रत्यकथयन्—देव! बुद्धावतारस्यात्याचारेण अधुना वैदिकधर्मस्योच्छेदो जायते। भवानेवास्य धर्मस्य रक्षक इति। देवगणवार्तां श्रुत्वा शङ्करोऽकथयत्—देवाः! वैदिकधर्मस्य रक्षार्थं मह स्वयमेव मर्त्यलोकेऽवतारं ग्रहीष्यामि। भवन्तोऽपि मर्त्यलोकेऽवतारान् गृह्णन्तु इति। ततो ब्रह्मा मण्डनमिश्रनाम्ना स्वामिकार्तिकेयः कुमारिलभट्टनाम्ना विष्णुः सङ्कर्षणनाम्ना च यथाक्रममवतीर्णाः।

श्रीशङ्कराचार्यः प्रथमवर्षे वर्णपरिचयं द्वितीयेऽक्षरलेखनं तृतीये श्रुतार्थग्रहणं कुर्वन्, अष्टवर्षाभ्यन्तर एव सम्पूर्णां विद्यां पठितवान्।

तदनन्तरं स श्रीगोविन्दभगवत्पादाचार्यस्य सकाशं गत्वा तेन सन्यासञ्च गृहीत्वा धर्मप्रचारमकरोत्। वैदिकसनातनधर्मप्रचारकर्मणि बौद्धक्षपणकैः सह तस्य महान् शास्त्रार्थो बभूव। शास्त्रार्थे सर्वे एव बौद्धाः शङ्कराचार्येण पराजिताः भूत्वा पलायिताः। एवं बौद्धान् पराजयमानो ब्रह्मज्ञानं प्रचारयन् तत्र भवान् शङ्कराचार्यो मिथिलायां ब्रह्मणोऽवतारभूतेन कर्मकाण्डनिष्ठेन मण्डनमिश्रेण सह शास्त्रार्थमकरोत्। मण्डनमिश्रे पराजिते तद्धर्मपत्न्या कामशास्त्रमवलम्ब्य कृते शास्त्रार्थे शङ्कराचार्यः पराजितो बभूव। बालब्रह्मचारित्वात्तस्य नासीत् कामशास्त्रज्ञानम्। तदनन्तरं तस्याः सकाशात् मासैकस्यावकाशं गृहीत्वा

स कस्यचित्सद्योमृतस्य राज्ञः शरीरे स्वात्मानं परकायप्रवेशविद्यया प्रावेशयत्, स्वीयं पाञ्चभौतिकं शरीरञ्च गिरिगुहायां संस्थाप्य तद्रक्षणार्थं स्वशिष्यानादिशत्। मासैकेन राजकुमारशरीरस्थितः शङ्कराचार्यो निखिलं कामशास्त्रमवगम्य पुनः स्वशरीरे परावृत्तः। पूर्वशरीरेण पुनः शास्त्रार्थे कृते मण्डनमिश्रधर्मपत्नी पराजिता। ततो मण्डनमिश्रः शङ्कराचार्यस्य सुरेश्वराचार्यनामा शिष्यो बभूव।

सुरेश्वराचार्यातिरिक्ता अन्ये शङ्कराचार्यस्य त्रयः शिष्याः पद्मपाद-हस्तामलकत्रोटकनामान आसन्। तांश्च स भारतस्य चतुर्दिक्षु चतुरो मठान् निर्माय संस्थापितवान्। तद्यथा—पश्चिमे द्वारकायां सुरेश्वराचार्यो मठाधीश्वरत्वेऽभिषिक्तः। तन्मठस्य नाम द्वारकाशारदापीठ इति बभूव। सुरेश्वराचार्यशिष्यास्तीर्थोपाधियुक्ताः केचनाश्रमोपाधियुक्ताश्च बभूवुः। तत्र देवः सिद्धेश्वरो देवी च भद्रकाली तीर्थं गोमती वेदः सामवेदश्चाभूवन्। द्वितीयो गोवर्धनमठो जगन्नाथपुर्यां पूर्वस्यां दिश्यभूत्। तन्मठाधिपतिः पद्मपादः। पद्मपादशिष्या वनारण्योपाधियुक्ता बभूवुः। तत्र पुरुषोत्तमं क्षेत्रं जगन्नाथो देवता विमलादेवी तीर्थं महोदधिर्वेदश्च ऋग्वेद एवाभवन्। तृतीयो ज्योतिर्मठस्तदधिपश्च त्रोटकाचार्यो बभूव। तस्य शिष्या गिरिपर्वतसागरोपाधियुक्ता अभूवन्। बदरी क्षेत्रम् तीर्थमलकनन्दा वेदस्त्वथर्ववेद अभवत्। चतुर्थः शृङ्गेरीमठस्तस्याधिपतिर्हस्तामलकः। तस्य शिष्याः सरस्वती-भारतीपुरीनामकोपाधियुक्ता बभूवुः। तस्य क्षेत्रं रामेश्वरम् आदिवाराहो देवता देवी कामाक्षी तुङ्गभद्रा तीर्थं वेदो यजुर्वेदश्चाभवन्।

इत्थं चतुर्षु मठेषु ये शिष्या अभूवन्, त एव दशनामधारिणः संन्यासिनः। एतेषामधुनापि परम्परा भारते समुपलभ्यते। किन्त्वेतेषु बहव इदानीं गृहाश्रमिणो बभूवुः।

सुनामन् ! श्रीशङ्कराचार्यो विवर्तवादस्यानिर्वचनीयख्यातेश्चोप-क्रममादाय प्रतीयमानं जगत् ब्रह्मणो विवर्तं मनुते। जीव ईश्वरश्च,

प्रकृतिरपि ब्रह्मशक्त्यावधिष्ठिता। एतयोरधिष्ठानं ब्रह्मणः अतिरिक्तं किमपि नास्ति। सदसद्विलक्षणा माया असत्यपि प्रतीयते। माया स्वयमसती, किन्तु सद्रूपब्रह्मण एकदेशे स नूनं निवसति, अत एव सतीव प्रतीयते। किन्तु वास्तवरूपेण माया सदसद्विलक्षणैव। मायाया अत्यन्ताभावो ज्ञानमन्तरा न भवति। ज्ञानेऽधिगते माया तत्रैव तिरोहिता भवति। मायाया व्यावहारिकं रूपं सत्यम्, परं तस्या सत्ता स्वनिष्ठा नहि विद्यते। ज्ञानी पुरुषः सर्वत्रैव ब्रह्म पश्यति। तद्दृष्ट्या मायाया ब्रह्मणा सह कोऽपि सम्बन्धो नास्ति। निर्गुणं निष्क्रियं आनन्दस्वरूपं ब्रह्म। मायायाः कार्यं सगुणं दुःखमयञ्च। अत एव ज्ञानिनो मायाचक्रं विहाय सर्वत्र ब्रह्मसत्तामेव पश्यन्ति।

शङ्करसिद्धान्तेऽद्वैतं ब्रह्म सत्यम्। इदं सप्रपञ्चं जगद् मायिकं मायायाः कार्यम्। जीवो ब्रह्मणोंऽशो परममहत्परिमाणश्च प्रकृतिश्चापि ब्रह्मण एव प्रकटीभूता। अनन्तकालपर्यन्तं शुद्धब्रह्मानन्दानुभव एव मुक्तिः। ब्रह्मणोऽतिरिक्तं सर्वमेव मिथ्या। इदमेव जगत्प्रसिद्धं योगिजनश्रेयश्च श्रीशङ्कराचार्यमतम्।

भगवान् शङ्कराचार्यो भारते बौद्धमतं परिसमाप्य वैदिकसनातनधर्मं प्रचारञ्च कृत्वा द्वात्रिंशद्वर्षावस्थायामेव कैलासवासी बभूव।

श्री कुमारिलभट्टपादाः

बुद्धानुगामिनो यदा यज्ञस्य वेदानां यज्ञस्थलानां वेदज्ञानां विदुषाञ्च विनाशमकुर्वन्, तदा काशीराजकन्याया हृदये वेदरक्षणस्य चिन्ता प्रादुर्बभूव। अथैकस्मिन् दिवसे कार्तिकेयस्यावतारः कुमारिलभट्टः काश्यां मणिकर्णिकाघट्टे सन्ध्यां कुर्वन् काशीराजपुत्र्या मुखात् "किं करोमि क्व गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यति" इति श्लोकार्धमश्रौषीत्। तेन भट्टपादस्य चेतो नितरां खेदमाप। शीघ्रमेव सन्ध्यां समाप्यासौ राजकुमार्याश्चिन्तां दूरीकुर्वन् समुवाच—"मा विषीद

चरारोहे भट्टाचार्योऽस्ति भूतले" इति। काशीराजस्य साहाय्य समवाप्य भट्टपादेन सर्वमपि बौद्धमतमक्षरशः खण्डितम्। स कृत्रिमबौद्धस्वरूप विधाय बौद्धाचार्याणां समीपे गत्वा सर्वमेव बौद्धतत्त्वमधिगतवान्। ततश्च स बौद्धेभ्यः पृथग् भूत्वा तेभ्यो गुरुदक्षिणां दातुं प्रारभत। स तन्त्रवार्त्तिकनामकमद्भुततमं ग्रन्थं विरच्य बौद्धानां दर्पदलनं चकार।

भट्टपादेन बौद्धसहयोगिनो जैनधर्मावलम्बिनोऽपि जिताः। अत एव शङ्करदिग्विजये विलिखितं यत् "कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिनहस्तिषु। निष्प्रत्यूहमनर्दन्त श्रुतिशाखाः समन्ततः॥" इति। भट्टपादस्य तर्का अलौकिका आसन्। एकस्मिन् दिवसे केचिन्नास्तिका मृतकश्राद्धविषये तं जिज्ञासितुं समाजग्मुः। भट्टपादस्तेषामाशयं विज्ञाय कथितवान्—"अनिश्चयेऽपि परलोकेऽपि कर्तव्यः पुण्यसंग्रहः। नास्ति चेन्नास्ति नो हानिरस्ति चेन्नास्तिको हत॥" इति। श्रुत्वैव पद्यमिमं नास्तिकानां हृदयं शुष्कमभूत्। प्रसङ्गवशादेतस्मिन् दिवसे भट्टपादा जगन्नाथपुरीं जगाम भगवतो दर्शनार्थम्। गच्छतस्तस्य सायंकालो जातः। समर्चकाश्च भगवतो जगन्नाथस्य मन्दिरकपाटं पिधाय स्वावासं गतवन्तः। गतेषु सर्वेषु भट्टपादः कपाटच्छिद्रेण भगवन्तं दृष्ट्वा प्रोवाच—"ऐश्वर्यमदमत्तोऽसि मन्मा ल नानुकम्पसे। समायातेषु बौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः॥" एतत्पद्यपठनानन्तरमेव कपाटौ स्वयमेव समुद्घाटितौ बभूवतुः। भगवतो दर्शनं कृत्वा कुमारिलः परमानन्दं लेभे। सर्वान्ते चात्मकार्ये भट्टपादा बौद्धगुरुद्रोहदोषप्रशान्त्यर्थं त्रिवेणीतटे तुषाग्निना चितां विधाय स्वशरीरमजुहाव।

इत्थं मण्डनमिश्रः कर्मप्रचारेण, शङ्कराचार्यो ब्रह्मज्ञानप्रचारेण, कुमारिलभट्टस्तर्केण युक्त्या तन्त्रवार्त्तिकलेखनेन च सर्वानेव बौद्धान्विजितवन्तः। किन्तु ययापमेव सर्वे शङ्कराचार्यस्य कार्यमतीव गौरवपूर्णमासीत्। शङ्करानन्तरमेव बौद्धधर्मावलम्बिनः प्रायेण ब्राह्मणक्षत्रिय-

वैश्यशूद्राणां बौद्धधर्मात्पुनः स्वधर्मे स्वजातौ च प्रत्यावर्तनञ्च कृतम्। जैनबौद्धाभ्यां विनष्टानां भारतीयमन्दिराणामुद्धारकार्यकरणम्, तत्र तत्र मूर्तिप्रतिष्ठापनम्, वैदिकधर्मप्रचारद्वारा भारतस्य जीर्णोद्धारकरणादीनि अन्यान्यपि कार्याणि तेन कृतानि।

श्रीरामानुजाचार्यः

भगवतो रामानुजाचार्यस्य प्राकट्यं मदरासप्रान्तस्य पेरम्बूरनामकस्थानेऽभूत्। तत्र हारितगोत्रीयो याज्ञिको ब्राह्मणः केशवजीयो निवसन्नासीत्। स च कैरविनीनद्यास्तटे पार्थसारथिनामकविष्णुमन्दिरस्य समीपे पुत्रेष्टियज्ञमकरोत्। तत्फलस्वरूपः सङ्कर्षणावतारभूतो रामानुजाचार्यः प्रादुर्बभूव। पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भेजातेऽष्टमे वर्षे यज्ञोपवीतसंस्कारानन्तरममौ स्वपितुरेव वेदाध्ययनप्रारम्भमकरोत्। पुनर्यादवप्रकाशात्सपाठ। षोडशवर्षावस्थायां तस्य विवाहोऽभूत्। विवाहानन्तरमसौ भूतपुर्यामेव निवासमकरोत्।

किञ्चित्कालानन्तरमेवासौ धर्मप्रचारार्थं सन्यासाश्रमं गृहीतवान्। वरदराजस्य समक्षे यतिधर्मग्रहणानन्तरं अस्य वेषो यतिधर्मविमण्डितो बभूव। स च वैष्णवधर्मप्रचारार्थं वेदार्थसंग्रहवेदान्तसारवेदान्तदीपश्रीभाष्यगीताविवृतिप्रभृत्युत्तमग्रन्थान् लिलेख। एतेषां ग्रन्थानां मूलाधारो बौधायनवृत्तिनामक प्राचीनग्रन्थ एव। शारदापीठादिमं ग्रन्थमादाय श्रीरंगं गतवान् रामानुजाचार्यः। तत्र स्थित्वा स चतुःसप्ततिमठान् स्थापयत्। स्वभक्तानामाग्रहेण त्रीणि स्वकीयचित्राणि निर्मितवान्। तेष्वेकं श्रीरंगधाम्नि द्वितीयं भूतपुर्यां तृतीयं शैलकोटानामकस्थाने स्थापितम्। अद्य यावदपि तच्चित्राणि तत्तत्स्थाने सुरक्षितानि बभूवुः।

रामानुजाचार्यमतस्यायमेव निष्कर्षो यत् जगत्सत्यम्, जीवो भगवतः स्वभावेनैव स्थिरदासः। तस्याध्यक्षः सगुणो विष्णुदेवः। चिदचिदीश्वरास्त्रय समस्तदेवाः स्वभावतोऽस्याः। एतदेव रामानुजाचार्यमतम्।

ग्वालियरगतं पूर्वं प्रतीहारसाम्राज्यान्तर्गतो भाग आसीत्। किन्तु कलचुरिवंशीयस्यैकः सम्राट् तं प्रदेशं विजित्य स्वीयं राज्यं संस्थापितवान्। तद्वंशे महाराजाधिराजो गाङ्गेयदेवविक्रमादित्यो नाम भूपो बभूव। तस्योत्तराधिकारी राजा कर्णः सञ्जातः। तं चन्देलाः चेदिवंशीयाः पराजितवन्तः। कर्णः काश्यां शिवमन्दिरं कर्णावतीनाम्नीं स्वीयां राजधानीञ्च निर्मितवान्। कर्णानन्तरं तद्वंशीयानन्तिमं भूपं विजयसिंहं देवगिरेर्यादवा जितवन्तः।

चन्देला इव मालवप्रान्तवर्तिनः परमारराजानोऽपि प्रतीहारसाम्राज्याधीना आसन्। परमारवंशे कृष्णराजनामा पराक्रमशाली भूपो बभूव। कालान्तरेऽसौ स्वाधीनोऽभूत्। तदनन्तरमेतस्मिन् वंशे भोजनामा सुप्रसिद्धो भूपो बभूव। एतस्य शासनकाले कलायाः साहित्यस्य काव्यस्य नाटकस्य ज्योतिःशास्त्रस्य दर्शनशास्त्रस्य च महत्युन्नतिरभूत्। विद्वत्समाश्रयदायकोऽसौ ग्रन्थकारश्चेषु काव्यालङ्कारादिशास्त्राणि उट्टङ्कयित्वा विद्यालयेषु संस्थापितवान्। राजा भोजो गुजरातनृपैश्चेदिभूपैश्च युद्धं कृत्वा पराजितो बभूव। भोजस्योत्तराधिकारिणः कतिपयवर्षाणि यावद् युद्धं कृतवन्तः, किन्तु जयनिश्चयो कदापि निर्णयो नैव बभूव।

परमारवंश्यान्तिमो भूपो भोजो द्वितीयः अलाउद्दीनबादशाहेन पराजितः, तद्राज्यञ्च दिल्लीसाम्राज्यान्तर्गतमभूत्।

चन्देलपरमारादिवत् सोलङ्किश्रेणिका अपि (चालुक्यवंशीयाः) प्रतीहारसाम्राज्याधीना आसन्। एतस्य वंशस्य संस्थापको मूलराज प्रथम आसीत्। [redacted] च स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवान्। द्वितीयः सम्राट् भीमः प्रथमो बभूव। सोलङ्कीभूपतीनां राजधानी अण्हिलवाडनामिका आसीत्। अस्मिन् वंशेऽपि प्रतापी भूपः कुमारपालो जैनधर्मस्याश्रयदाता जैनाचार्यहेमचन्द्रसूरेः शिष्य आसीत्। कुमारपालभूपतेरनन्तरं

चौलुक्यादिक्षत्रियाणां शासनाधिकारः समभूत्। अल्लाउद्दीनखिलजी चौलुक्य-क्षत्रियान् विजित्य तद्राज्यं दिल्लीसाम्राज्याधीनं चकार।

कान्यकुब्जस्य गहरवारक्षत्रियाणामुदयस्तदाभूद्यदा प्रतीहार-क्षत्रियाणां राज्यं प्रायेण विलुप्तम्। एतद्वंशस्य सर्वप्रतापी राजा गोविन्दचन्द्रो बभूव। स च विहारप्रदेशस्य पश्चिमभागपर्यन्तं राज्य-विस्तारं मुहम्मदीयाक्रमणकारिभिर्घोरं सङ्गरञ्च चकार। तस्य पौत्रो जयचन्द्रः पृथ्वीराजेन सह सङ्ग्राममकरोत्। तस्य राज्यं वाराणसी-पर्यन्तं विस्तृतमासीत्। यदा मुहम्मदगोरी पृथ्वीराजोपरि समाक्रमणं चकार, तदा जयचन्द्रेण किमपि साहाय्यं नैव कृतम्। तरादनयुद्धे मुहम्मदगोरिणा पृथ्वीराजः पराजितो बभूव। एतत्पश्चानन्तरं स जयचन्द्र-मपि युद्धे निहतवान्। तदनन्तरं जयचन्द्रपुत्रो राज्यसिंहासनासीनो बभूव। किन्तु कान्यकुब्जराज्यमतीव सीमितं जातम्।

पृथ्वीराजश्चौहानः

दिल्लीनगर्याः शासनकारकः परमविक्रमशाली खड्ग तोमर प्रासादि-शस्त्राणां सञ्चालने दक्षः दीर्घश्मश्रुशोभितः सुपुष्टभुजविराजितशरीरो विशालनेत्र आयतवक्षाः सिंहस्कन्धः शत्रूणां पराजये पटुमूर्तिमद्वीरत्व-मिव विराजमानश्चौहानक्षत्रियकुलोत्पन्नः परमदयालुर्गोब्राह्मणभारतभक्तः पृथ्वीराजचौहाननामा भूपो बभूव। पूर्वं भारतीयनरेन्द्रैः पराजितोऽपि महमूदनिवासी गजनीगोरीनामा मुहम्मदीयस्तदुपरि समाक्रमणं चकार। पृथ्वीराजोऽपि पदातिभिरश्वारोहिभिः रथोपरि विराजमानैः हस्तिपृष्ठवि-रूढैः बहुविधास्त्रसञ्चालननिपुणैः स्वमातृभूमिरक्षायां दत्तचित्तैः क्षत्रिय-कुलोत्पन्नैर्वीरैः सैनिकैरन्यैश्चापि समलङ्कृतो महमूदेन सह युद्धं कर्तुं दिल्लीनगर्याः बहिस्तराइननामकं युद्धस्थलमाजगाम।

तत्र 'जयतु भारतभूमि' शब्दमुद्घोषयतां वीराणां क्षत्रियाणाम् 'अल्ला हो अकबर' इति शब्दमुच्चरतां मुहम्मदीयसैनिकानां परस्परं

क्लीवाना देशरक्षाव्रतविहीनाना भयङ्करः च पटहादिवाद्यध्वनिपरिपूर्णो वीराणा महाकोलाहलसकुलो रथारोहिणा रथारोहिभिरश्वारोहिणामश्वारोहिभिर्गजारोहिणा गजारोहिभिः पदातीना पदातिभिश्च सह प्रासतोमरखड्गभुशुण्डीवाणयष्टिकादिभिः शस्त्रैर्महान् समरः सम्बभूव। पृथ्वीराजेन प्रताडितो मुहम्मदगोरी गजनीदेश पलायितवान्। एव सप्तदशवार युद्ध बभूव, किन्तु महमूदस्य विजयो नाभूत्।

मुक्तामणे! पृथ्वीराजजयचन्द्रयोर्महती शत्रुतासीदिति तु उक्तपूर्वम्। अधुना यथा जयचन्द्रसाहाय्येन मुहम्मदेन पृथ्वीराजो घातितस्तच्छृणु।

एकदा कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य सयोगितानाम्न्याः कन्यायाः स्वयवरो बभूव। स पृथ्वीराजसन्निधे निमन्त्रण नाप्रेषयत्। सोऽवमन्तु तं सुनवीर न निमन्त्रितवान्, प्रत्युत पृथ्वीराजस्य प्रतिमा स्वकीयमहाद्वारे द्वारपालपदे सस्थापितवान्। किन्तु सयोगिता पृथ्वीराजस्य वीरत्व साहस धैर्यञ्च श्रुत्वा तस्मिन्ननुरक्तासीत्। पृथ्वीराजोऽपि सयोगितायाः प्रेमवार्ता कर्णाकर्णि श्रुतवानासीत्। स्वयवरदिवसे पृथ्वीराजः शीघ्रगामिनमश्वमारुह्य समाययौ कान्यकुब्ज जयचन्द्रनगरम्। सयोगिता समागतेषु राजसु पतिमन्विष्यन्ती हस्ते महासुगन्धि पुष्पमालामादाय स्वभवनान्निःससार। तत्र समागतान् सर्वानेव नृपान् विहाय सा द्वारपालस्थानविराजितपृथ्वीराजप्रतिमायामेव माला निःशङ्क समर्पितवती। प्रच्छन्नः पृथ्वीराजोऽपि शीघ्रमेव समादाय सयोगितामाहूय दिल्लीमाजगाम। पृथ्वीराजस्यैतेन कर्मणा जयचन्द्रचेतसि महान् क्रोधाग्निः प्रज्वलितः। किन्तु तेन सह योद्धुं तस्य साहस नासीत्, अतः स किंकर्तव्यविमूढोऽभवत्। तत आरभ्य सर्वदैव जयचन्द्रस्य चेतसि पृथ्वीराजपराजयविचारो वर्धमानो बभूव।

पृथ्वीराजश्च सयोगितया सह कृतविवाहः दिल्लीनगर्या सर्वसौख्यसम्पन्ने स्वीयराजमन्दिरे तल्लावण्यमुग्धो भोगान् भुञ्जानस्तस्थौ।

अथ अवसर प्रतीक्षमाणो मुहम्मदगोरी महता सैन्येन सह गजनीतो

भारत पुन पृथ्वीराज विजेतु प्रत्याजगाम। वार्तामिमा श्रुत्वा जयचन्द्रो मुहम्मदगोरीसमीपमागत्य तेन सह सन्धि चक्रे। पृथ्वीराजनिधनानन्तरं त्वामेव दिल्लीश्वर विधास्यामीति गोरी प्रतिज्ञातवान्। तेन च हर्षात्फुल्लमानसो जयचन्द्रो विदेशवासिनो भारतपराधीनकारकस्य मुहम्मदगोरिण सर्वत साहाय्य चकार। जयचन्द्रप्रस्तावितेन मार्गेणाशौ पृथ्वीराजेन सह युद्ध कृतवान्। समराङ्गणे बहूना गवा समूहमग्रे कृत्वैव युद्धघोषणा चकार गोरी। पृथ्वीराजस्तु मुहम्मदीयसैनिकानामग्रे गवा समूहमवलोक्य शस्त्रप्रहाराद्विरतो बभूव। ससैनिको जयचन्द्र-साहाय्यो मुहम्मदगोरी निखिलान् सैनिकान् विजित्य जीवन्तमेव पृथ्वीराज गृहीतवान्।

पृथ्वीराजो गोरिण प्रत्युवाच—सप्तदशवार विजित्यापि त्वामह मुक्तवान्, पर त्व मामकवार तु विमुञ्च। किन्तु दुरात्मा मुहम्मदः प्रत्युवाच—त्व बालिशमति, अत एव सप्तदशवारं पराजित स्व हस्तगत रिपु मुक्तवान्, नाह तथेति।

मुहम्मद पृथ्वीराज गजनीं निनाय, पुनश्च समाक्रमण कृत्वा मुहम्मदीयकाष्ठपुत्तलिकाभूत देशद्रोहिण जयचन्द्रमपि घातितवान्। हन्त, मानवमृगेन्द्र पृथ्वीराज गजनीं नीत्वा मुहम्मद स्वकीये कारागारे निक्षिप्तवान्। यो हि दिल्लीश्वर स्वराजधान्या देवधद्विहरन्नासीत्, स एव कालक्रमेण गजनीकारागारे दिवसान् निनाय। एकस्या रात्रौ मुहम्मदगोरिनरपिशाचेनादिष्टै कतिपयै क्रूरैर्मुहम्मदीयै समागत्य कारागार तप्तसूच्या पृथ्वीराजस्य नेत्रे निष्क्राम्य तत्र तिक्तचूर्णं परिपूरितम्। जलपानार्थञ्च तस्य सविधे मृन्मैका बधना (जलपात्रम्) आसीत्, वस्त्रमपि तस्य जीर्णशीर्णमवाभूत्।

अथ चन्दबरदाईनामा महत्त्वशीय पृथ्वीराजमित्र कवि पृथ्वीराजस्य पराजय गजनीकारागारे समय जीवनञ्च श्रुत्वा दु खदग्ध हृदय येनापि प्रकारेण गजनीं समवाप, स्वकाव्यकौशलेन मुहम्मद

प्रभाते पृथ्वीराजसमीपं प्राप्तवांश्च । पृथ्वीराजेन सह मन्त्रणां कृत्वा चन्द्रवरदाईकविः शब्दवेधिबाणकौशलदर्शनार्थं मुहम्मदं प्रोत्साहितवान् ।

एकस्मिन् दिवसे सुसज्जितायां सभायामुच्चासने मुहम्मदे समुपविष्टे तदन्तिके एकत्र सभासदोऽपरत्र दर्शकाः अन्यत्र चन्द्रवरदाईकविश्च स्थितः । पश्चात्समानीतोऽन्धो बाणशरासनसम्पन्नः पृथ्वीराजः वैधिन्मुहम्मदीये. । पृथ्वीराजेन बहुशः स्वबाणकौशले प्रदर्शिते सर्व एव जनाः परमं मोदमापुः । सुलतानोऽपि पृथ्वीराजबाणकौशलं प्रशंसितवान् ।

अथ चन्द्रवरदाईकविः सङ्केतेन पृथ्वीराजमुक्तवान् यद् सुलतान इयन्मानदूरवर्तिस्थाने समुपविष्ट वर्तते । श्रुत्वैव पृथ्वीराजः शब्दवेधिबाणेनैकेन तं जघान सुलतानम् । पश्चात् कविभूपावपि परस्परं प्रहारं कृत्वा पञ्चत्वमापन्नौ । पृथ्वीराजस्य पराजयानन्तरं चौहानक्षत्रिया रणथम्भौरे जयचन्द्रवंशजाश्च योधपुरे स्वं स्वं राज्यं स्थापितवन्तः ।

राजपूतकालीना सभ्यता

पुनः सुधामणिर्देवशं पप्रच्छ—भगवन् ! राजपूताः के सन्ति, कथमेतेषामुत्पत्तिः समभूत् इति ?

देवशः प्रोवाच—इमे सर्वे एव राजपूता वैवस्वतमनोर्वंशजा एव । राजपुत्रशब्दस्यापभ्रंशो राजपूतो अभूत् । पूर्वमेव मया वर्णितं यदेते सूर्यचन्द्रवंशजाः । कतिपये चौहान परमार-सोलङ्की-प्रतीहार क्षत्रियाः स्वोत्पत्तिं ब्रह्मणोऽग्निकुण्डाद्वदन्ति । भारतीयेतिहासे राजपूतानां वीरता प्रशंसनीया । एते खलु प्राचीनायाः संस्कृतेः प्राचीनस्य च वैदिकसनातनधर्मस्य संरक्षकाः युद्धेभ्योऽपराङ्मुखा जातीयसम्मानप्रतिष्ठारक्षार्थं प्राणानपि प्रदातुं तत्पराः स्वकीयकथितवाक्यात्पदमेकमपि नैव विचलन्तः युद्धसमयेऽपि विश्वासघातमकुर्वाणा दयाभावसम्पन्नाः

सदैव सत्यभाषिणो युद्धेष्वपि स्त्रीषु बालकेषु च प्रहारमकुर्वाणाः स्त्रीणां सदा समादरकर्तारश्चाभूवन्। कतिपये राजपूता इदानीमप्येतादृशाः सन्ति। एतेषां स्त्रियोऽपि युद्धे वीरतायाञ्च पुरुषेभ्योऽन्यूना आसन्। शत्रुभ्योऽरक्षणं बुद्ध्वा ताः स्वपातिव्रतधर्मरक्षार्थं स्वेच्छयाग्निप्रवेशमपि अकुर्वन्।

गुणा इव दोषा अपि राजपूतेषु बहव आसन्। युद्धे पूर्णा रुचिः कीर्तिलाभस्य प्रबलेच्छा, ईर्ष्या द्वेषः सहयोगाभावश्च तेषां महान्तो दोषाः। सत्स्वप्येतेषु दोषेषु तेषां कीर्त्या भारतमुखमिदानीमप्युज्ज्वलं वर्तते। तेषां युद्धगाथा कीर्तिगीतिश्च सर्वत्र गीयते जनैरिदानीमपि।

सेनवंश वर्णनम्

दैवज्ञः प्राह—मुक्तामणे! उत्तरीयभारतस्य राजवृत्तान्तं श्रुतम्। इदानीं वङ्गदेशीयराजवृत्तान्तं कथयामि, सावधानतया शृणु। वङ्गे समुत्पन्नाया-मराजकताया जना गोपालनामकमेकं भूपतिं निर्वाचितवन्तः। ततः परं तत्पुत्रो धर्मपालो राज्यसिंहासनमधिरूढः। धर्मपालः कान्यकुब्जराजानं मिन्द्रायुधं पराजित्य चक्रायुधं राजानं स्वाधीनं चकार। पराजित इन्द्रायुधो मरुस्थलीयगुर्जरप्रतीहारभूपात् नागभट्टद्वितीयात्साहाय्यं याचितवान्। नागभट्टो मरुस्थल-पञ्जाबवासिना जातानामेकं सङ्घं संस्थापितवान्। तेन च धर्मपालं कान्यकुब्जभूपं चक्रायुधं पराजितवान्, उत्तरीयं भारतञ्च स्वाधिकृतवान्।

धर्मपालपुत्रो महीपालः कलायाः साहित्यस्य आश्रयदाता नालन्दामन्दिरस्य जीर्णोद्धारकर्ता च बभूव। स स्वीयं साम्राज्यं वाराणसीपर्यन्तं विस्तीर्णमकरोत्। किन्तु निरन्तरमेव समरे संलग्न आसीत्। तेन साम्राज्यशक्तिः क्षीणा जाता। महीपालद्वितीयस्य कनिष्ठो भ्राता रामपाल एतस्य वंशस्य गौरवोद्धारकर्मणि संलग्नोऽभवत्, किन्तु तदुत्तराधिकारिणः शक्तिहीना बभूवुः।

विजयसेनस्तान् बङ्गान्निष्कासयामास। पालवंशीया राजानो यद्यपि बौद्धधर्मानुयायिन आसन्, तथाप्यन्यधर्मावलम्बिभिः सह तेषां कोऽपि विरोधो नासीत्। यः खलु पालसाम्राज्यं विध्वंसितवान्, असौ विजयसेन एव सेन-साम्राज्यस्य संस्थापकः। सेनवंशीया व्यवसायं कुर्वाणा दक्षिणभारताद्बङ्गं समाजग्मुः।

विजयसेनमृत्योः परं तत्पुत्रो वल्लालसेनो राज्यसिंहासनमलञ्चकार। सेनवंशीयराजानो हिन्दव आसन्। तेषां समये ब्राह्मणधर्मस्य पुनरभ्युदयो बभूव। वल्लालसेनानन्तरं लक्ष्मणसेनो राज्याधिकारी जातः। स च परमोत्साहसम्पन्नः पराक्रमशाली च राजासीत्। स च मगध कान्यकुब्जञ्च विजित्य पालराज्यं समुद्धर्तुं पुनरपि चेष्टामकरोत्। कलायाः साहित्यस्य च अस्मिन् राज्ये समुन्नतिर्बभूव। गीतगोविन्दकारो जयदेवो धोयीनामा कविश्चैतस्यैव राज्ये बभूवतुः। पश्चान्मुद्गमर्दीयानामाक्रमणेन सेनराज्यं विच्छिन्नम्।

चालुक्य-वंशवर्णनम्

दक्षिणभारतीये शातवाहनवंशे विनष्टे आभीरप्रभृतयो दक्षिणभारतमध्यभागस्य राजानो बभूवुः। तद्वंशीयः रुद्रसेनो द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य कन्यया सह विवाहमकरोत्।

अथ पुलकेशिनः प्रथमस्याध्यक्षतायां चालुक्याम् परानितवन्तः। वातापी (बादामी)-नगरोपरि पुलकेशिन अधिकारो बभूव। पुलकेशिन उत्तराधिकारिणः स्वकीयं राज्यमतीव विस्तृतं चक्रुः। सम्पूर्णे बङ्गे हैदराबादे च तेषामधिकारो जातः। एतस्मिन् वंशे पुलकेशिन् द्वितीयः शक्तिशाली राजा बभूव। स च गुर्जरदेशं महाराष्ट्रदेशीय-तेलगुभाषाभाषिभागञ्च जितवान्। स हर्षवर्धनमेनिकानपि पराजितवान्।

एतस्मिन् वंशेऽन्तिमो राजा कीर्तिवर्मा बभूव। तं राष्ट्रकूटवंशीयो

दन्तिदुर्गः पराजितवान्। राष्ट्रकूटाना राज्य दन्तिदुर्गस्याध्यक्षताया प्रादुर्बभूव, मान्यखेते राजधानी च सम्बभूव।

दन्तिदुर्गस्य पितृव्यः कृष्ण प्रथमो गिरेः प्रस्तर भेदयित्वा एलोरा-गुफाया महान्तं विशाल कैलासमन्दिर निर्मापितवान्। राजा ध्रुवः सैन्यपरिवृत उत्तरभारत प्रस्थितवान्, भीनमालस्य च प्रतीहारभूपान् जिगाय। एकोऽपरो राष्ट्रकूटवशीय. कृष्णः तृतीयश्चोलराजान पराजितवान्।

पश्चिमीयचालुक्यवशस्य सस्थापकस्तैल आसीत्। तदनन्तरं तत्पुत्रो राज्यसिंहासनमलङ्चकार। तञ्च चोलराजो राजराजः पराजित-वान्। पष्ठो विक्रमादित्यश्चोलान् पराजित्य स्वापमानप्रतीकार कृत-वान्। असौ विदुषा महानाश्रयदातासीत्। तत्सभाया विल्हण-विश्वेश्वरनामानौ कवी आस्ताम्। तन्मृत्यौ. पर वशत्रयस्य समुत्पत्ति-र्बभूव—द्वारसमुद्रस्य होसीयलवशो देवगिरेर्यादववश वङ्कस्य काकतीय-वशश्चेति।

द्वितीयचालुक्यवशीयभूपस्य विज्ज्लस्य शासनकाले लिंगायतनाम-कस्य नूतनस्य धार्मिकसम्प्रदायस्य समुत्पत्तिर्बभूव। एतस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तको बसव आसीत्। लिंगायतसम्प्रदायावलम्बिनोऽद्यापि दक्षिणभारते प्रचुरसख्याया वर्तन्ते। ते च शिवोपासनामेव कुर्वन्ति। भक्तेरन्ते भगवति विलयनमेव तेषा मुख्यः सिद्धान्तः। वर्णव्यवस्था श्राद्धादयश्च तेनैव मन्यन्ते स्म पूर्वम्, किन्त्वधुना एते ब्राह्मणधर्मीयान् बहून् सिद्धान्तान् सम्मानयन्ति।

: १७ :

दक्षिणभारतीय-राज्यानि

देवगिरेर्यादवानां प्रसिद्धो राजा सिंघन आसीत्। तस्य राज्यं विन्ध्याचलादारभ्य कृष्णानदीपर्यन्तं बभूव। किन्तु तत्रैव रामचन्द्रम् अल्लाउद्दीनखिलजीः पराजित्य तद्राज्यं स्वकीयसाम्राज्याधीनं चकार। रामचन्द्रमृत्योरनन्तरं तत्पुत्रः शङ्करदेवो राज्याधिकारी भूत्वा दिल्लीश्वरस्य सविधे करप्रेषणमरौत्सीत्। किन्तु काफूरो देवगिरेरुपरि समाक्रमणं कृतवान् पराजितवांश्च तत्रस्थान् नृपान्। शङ्करस्योत्तराधिकारी हरपालदेवो विद्रोहमकरोत्। तत्र मुहम्मदीयाः पराजितवन्तः। दिल्ल्याः खिलजीसुलतानः कुतुबुद्दीनमुबारकस्तस्य चर्मोत्पाटनमकारयत्।

देवगिरेर्यादवा इव काकतीया अपि पश्चिमचालुक्यानामधीना आसन्। ते च तेलाङ्गनाम्ना राज्यमकुर्वन्, यस्मिन् निजामराज्यस्य पूर्वीयभागः सम्मिलित आसीत्। एतस्य वंशस्यान्तिमो नृपो गणपतिः द्विषष्टिवर्षपर्यन्तं राज्यमकरोत्, पार्श्ववर्तिनो नृपान् युद्धे पराजितवांश्च। तस्य मृत्योरनन्तरं पुत्राभावात् तत्पुत्री रुद्रम्मा राज्याधिकारिणी बभूव। किन्तु दिल्लीस्थमुहम्मदीयानां दक्षिणभारते राज्यविस्तारसमये काकतीयानामुपरि समाक्रमणं जातम्। प्रतापरुद्रदेवराजानं मलिककाफूरः पराजित्य करदमकरोत्।

द्वारसमुद्रं स्वकीयराजधानीं विधाय होयसलवंशीया मैसूरे राज्यमकुर्वन्। एतस्य वंशस्यैकः प्रसिद्धो नृपो विट्टिगो वैष्णवधर्माचार्यस्य श्रीरामानुजाचार्यस्य शिष्य आसीत्। एतस्य वंशस्यान्तिमो राजा वीरबल्लालस्तृतीयः समीपवर्तिमुहम्मदीयनृपैः सह जीवनपर्यन्तं युद्धं कृत्वाऽपि मुहम्मदीयमलिककाफूरेण पराजितो भूत्वाऽन्ते दिल्लीराज्यसुलतानस्याधीनतां स्वीचकार।

पूर्वीयगङ्गवंशस्याभ्युदयः कलिङ्गदेशे बभूव। एतस्य वंशस्य राजा अनन्तवर्मा चोडगङ्गो राज्यसिंहासनासीनो बभूव। स च कलिङ्ग-

नगरीपरि पूर्णाधिकारमकरोत्। तत्साम्राज्य गङ्गात आरम्य गोदावरी-पर्यन्त विस्तृतमासीत्। परमधार्मिकोऽसौ उत्कलप्रदेश विजित्य स्व-राज्ये विलीनमकरोत्, पुर्या प्रसिद्ध जगन्नाथमन्दिर च निर्मितवान्। एतस्य वशस्य राज्य द्विशतवर्षाणि यावत्सस्थितमभूत्। पश्चात् तद्राज्य विलीनम्।

पल्लवराज्यस्य सस्थापन काञ्चीनगर्यामभूत्। एतस्य राज्यस्योन्नतिः सिंहविष्णुभूपस्य समये प्रादुर्बभूव। तदनन्तर महेन्द्रवर्मा राजाभूत्। एन चालुक्यवशीयः पुलकेशिन् द्वितीयः पराजितवान्। किन्तु महेन्द्र-वर्मण उत्तराधिकारी राजा नरसिंहवर्मा चालुक्यवशीयभूपान् वाप-मान पराजितवान्। त्रयोदशवर्षाणि यावत्तेषा राजधानी तेन स्ववशे स्थापिता रक्षिता च। पल्लवाना न केवल चालुक्यैः सह, किन्तु मैसूरस्य पश्चिमीयगगवशोद्भवैः पाण्ड्यराजवशीयैश्चापि युद्धमभूत्, ये सलूसरस्या दिशि वर्धमाना आसन्। पाण्ड्याश्चोलाश्च सहैव मिलित्वा पल्लवान् नितान्त पराजितवन्तः।

चोलवशीया अशोकस्य समयेऽपि पूर्णं प्रसिद्धा आसन्। यदा आदित्यचोल पल्लवराज्यप्रदेशान् विजितवान्, तदा तेषा पूर्वापेक्षयाधिका प्रसिद्धिः सञ्जाता। 'राजराज' एतस्य वशस्य महान् पराक्रमी राजा-ऽभूत्। स च सैनिकाना नाविकानाञ्च साहाय्येन लङ्का मैसूर कुर्ग-मुक्लञ्च विजितवान्। तस्य पुत्रो महेन्द्रचोलप्रथमः पीगू मर्तवान निकोबारद्वीपसमूह गगापर्यन्तविस्तृतवगसमुद्रतटवर्तिप्रदेशाश्च विजित्य एतदुपलक्ष्ये गंगकोंडस्योपाधि विधृतवान्। स गगकोंडपुर नाम नगरञ्च निर्मितवान्। असौ केवल विजयी भूप एव नासीत्, किन्तु शासनप्रबन्धेऽपि सुदक्ष उच्चादर्शालङ्कृतश्चासीत्। समीपवर्तिना राज्ञा वैमनस्येन सामन्ताना विद्रोहेण मुहम्मदीयाना वर्धमानशक्त्या च चोलवशस्यान्तो बभूव।

सुदूरदक्षिणभारते सुप्रसिद्ध पाण्ड्यराज्यमासीत्। एतस्मिन् राज्ये

मदुरातिरुनेवेलीत्रिवाङ्कुरराज्यानां कतिपये भागाः सम्मिलिता आसन्। राजराजश्चोलः पाण्ड्यान् पराजितवान्। विवशाः पाण्ड्या विजयिन-श्चोलस्याधीनतां स्वीकृतवन्तः, प्रायेण द्विशतवर्षपर्यन्तं तदधीनाश्च आसन्। किन्तु सुन्दरपाण्ड्यनामैको महाप्रतापशाली भूपस्तस्य वंशस्य पुनरुद्धारकारको बभूव। तस्य राज्यविस्तारो नीलौराद्यास्य कन्याकुमारीपर्यन्तमासीत्। पाण्ड्यराज्यस्य प्रजानां पोतेभ्यो महाँल्लाभ आसीत्। अरबनिवासिन एतस्मिन् राज्ये समागत्य घोटकव्यापारमपि कुर्वन्त आसन्। अन्ते एतस्य राज्यवंशस्य भ्रातृद्वयमध्ये राज्यसिंहासनार्थं कलहे समुत्पन्ने मलिककाफूरः पाण्ड्यराज्ये समाक्रमणं कृत्वा तदन्तं चकार, तद्राज्यञ्च दिल्लीश्वरस्य सुलतानस्याधीनमभूत्।

चेरराज्यमपि सुदूरदक्षिणभारत आसीत्। स्वराज्यस्थापनसमये चेरलपुना दम आसन्। पाण्ड्या इव चेरवंशीया अपि महाशक्तिशालिन आसन्। किन्तु मलिककाफूरेण दक्षिणभारते यदा आक्रमणं कृतं तदा तद्विरुद्धो महानवः समुदितः, यस्मिन् चेरवंशीयराजा रविवर्माप्यासीत्। अन्ते चेरराज्यमपि सुलतानाधीनमभूत्।

भारतीया सभ्यता

वैद्य कथयति—युगानरे! बौद्धजैनधर्मौ भारतीयवर्णव्यवस्थाया विरोधं कृतवन्तौ। केनचाप्यनेन वर्णानां वर्णानां प्रभुत्वेऽपि अनुत्पत्ति-र्हासोऽस्ति। तदा ब्राह्मणा एव सर्वश्रेष्ठा आसन्, ये स्वगोत्रेण वासस्थानेन च परिचिता जायन्ते स्म। शङ्कराचार्यसमये पञ्चगौडाः पञ्चद्राविडाश्च ब्राह्मणा बभूवुः। पश्चादुत्तरभारते दक्षिणभारते च स्वस्वास्थानानाम्ना स्ववेद-शाखानाम्ना चान्येऽपि बहुविधा ब्राह्मणा बभूवुः। समाजे क्षत्रियाणा-मप्युच्चं स्थानमासीत्। धारानरेशभोजवत् शाकम्भरीनरेशविग्रह-राजचतुर्थवत् वा कतिपये क्षत्रिया विद्वांसः संग्रामनिपुणाश्चासन्। पूर्वं सूर्यवंशीयचन्द्रवंशीयभेदेन द्वावेव क्षत्रियावास्ताम्। किन्तु पश्चात्

तेषां बहव उपभेदा बभूवुः। एवमेव वैश्यानां शूद्राणामप्युपभेदाः समभूवन्। अन्ये चान्त्यजाश्चतुर्वर्णेभ्यः पृथग्भूता आसन्।

राजपूतराज्यसमये कलायाः साहित्यस्य च महत्युन्नतिरभूत्। राजपूताः स्वयमेव विद्याव्यसनिनो विदुषामाश्रयप्रदातारश्चासन्। राजपूतराज्यसमये काव्यगीतनाटकराजनीतिगणितायुर्वेदज्यौतिषादिविषयाणां बहवो ग्रन्था विरचिता बभूवुः। एतेषु जयदेवकृतः गीतगोविन्दो गीतिग्रन्थः भवभूतिकृतानि महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवनामकानि नाटकानि, राजशेखरकृता कर्पूरमञ्जरीनाटिका हितोपदेशराजतरङ्गिणीविक्रमाङ्कदेवचरितभोजप्रबन्धप्रभृतयो ग्रन्था अतीव प्रसिद्धा वर्तन्ते।

: १८ :

भारते मुहम्मदीयमाक्रमणम्

अस्मद्देशवासिना प्रयत्नः सिन्धे विफलोऽभूत् । अत एव मुहम्मदीय-प्रभुत्वविस्तारः चिरकालपर्यन्तमवरुद्धः । किन्तु पुनरपि तुर्का भारतोपरि लुब्धा दृष्टिं कृतवन्तः । एतस्मिन् समये खलीफाशक्तिः क्षीणा अभवत्, बहवो राजवंशाश्च संस्थापिताः । एतेषु राजवंशेषु सामानी-वंशोऽतिशयेन प्रसिद्धिमवाप्य पुनः लीनो जातः । सामानीवंशस्य तुर्कसेवका बलवन्तो बभूवुः । अलप्तगीननामकस्तुर्को गजनीं विजित्य स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवान् । तन्मृत्योः परं तत्सुतो गजनीदेशस्य भूपो बभूव । किन्त्वसौ अतीव शक्तिहीन आसीत्, अत एव राज्यं तत्सेवकानां हस्ते गतम् । तेषु सेवकेष्वेकस्य नाम सुबुक्तगीन आसीत् । स एव गजनीसिंहासनमधिरूढः । स खलु स्वराज्यविस्तारमैच्छत्, भारतोपरि समाक्रमणञ्च चकार । मूर्तिपूजकानां विनाशो मुहम्मदीयधर्म-प्रचारश्चैतद्द्वयमेव तस्य मुख्यं कार्यमासीत् ।

अथ हिन्दूराजा जयपालो युद्धेन तं दण्डयितुं गजनीदेशे आक्रमण-मकरोत् । किन्तु अन्ततः स सन्ध्यर्थमेव विवशोऽभूत्, बहूनि द्रव्याणि दुर्गाणि च सीमान्तस्य तस्मै प्रदत्तवान् । पुनः जयपालेन सन्धिविच्छेदे कृते सुबुक्तगीनो महत्या सेनया भारतोपरि समाक्रमणं चकार । जयपाल-श्चोत्तरीयभूपानां सङ्घं विधाय तेन सह महद्-युद्धमकरोत्, परमन्ते पराजितः । अनन्तरं सुबुक्तगीनः खुरासानप्रदेशं जितवान्, स्वकीयपुत्रं महमूदं तत्रत्य प्रान्तपालं चाकरोत् । वर्षद्वयानन्तरं स्वोत्तराधिकारिणे विशालं साम्राज्यं दत्त्वाऽसौ पञ्चत्वमगात् ।

सुबुक्तगीने उपरते इस्माईलो महमूदश्च राजसिंहासनार्थं परस्परं कलहं चक्रतुः । किन्तु अन्ते इस्माईलं पराजित्य महमूद एव राज-सिंहासनाधिरूढो बभूव ।

प्राप्तराज्यो महमूदो वर्षान्तर एव खोरासान विजित्य स्वराज्य-

मकरोत्। एतद्विजयवृत्तं श्रुत्वा खलीफास्तस्मै अमीनुद्दौले इत्युपाधिं प्रदत्तवान्। प्राप्तोपाधिना प्रमत्तेन महमूदेन भारते प्रतिवर्षमेवाक्रमणं प्रारब्धम्। एवं तेन सप्तदशवारमाक्रमणं कृतम्। प्रथमाक्रमणसमय एव सीमान्तप्रदेशीयानेकमण्डलानि विजित्य तेन तेषु स्वकीयाः प्रबन्धका नियुक्ताः। द्वितीयाक्रमणं जयपालराज्ये कृत्वा सम्पूर्णपञ्जावप्रान्ताधिपतिं जयपालं वशीचकार। जयपालपुत्र आनन्दपालो महमूदस्योन्नतिमत्याचारञ्च विलोक्य व्यथितमनास्तं विजेतुं सङ्घमेकं संस्थापितवान्। तस्मिन् सङ्घे भारतस्य प्रायः सर्वे जनास्तं साहाय्यं प्रदत्तवन्तः। स्त्रियोऽपि स्वाभूषणानि विक्रीय धनानि प्रेषयन्ति स्म। पुनरपि सम्प्रवृत्ते युद्धे बहवो मुहम्मदीया हताः, किन्तु विजयो महमूदस्यैवाभूत्। ततो ज्वालामुखीमन्दिरं भङ्क्त्वाऽतुलां धनराशिमादाय महमूदो गजनीं परावृत्तः।

पुनः कान्यकुब्जं विजितवान्। मथुरामागत्य मन्दिराणि विनाश्य पञ्चाशत्सहस्रस्वर्णमुद्रा अन्यामप्यतुलां सम्पत्तिमादाय गजनीं गतः। एतदाक्रमणावसरे बुलन्दशहरमप्यरौत्सीत् महमूदः। तत्रस्थो राजा चान्ते तदधीनतां स्वीचकार। कालिञ्जरचन्देलस्य राजा गण्डस्तद्विरुद्धं युद्धं कर्तुं स्वपुत्रं प्रेषितवान्। युद्धे महमूदपक्षसमर्थकस्य राज्यपालस्य मृत्युरभूत्, तेनासन्तुष्टो महमूदः पुनरपि भारतमाक्रान्तवान्। चन्देलराजा तदागमनं श्रुत्वा प्राणरक्षार्थं पलायितः। द्वितीयाक्रमणे पुनः चन्देलो महमूदेन समं सन्धिं कर्तुं विवशो जातः।

अन्तिमाक्रमणे महमूदश्चन्द्रस्य तपसा प्रसन्नं सोमनाथमन्दिरं दक्षिणसमुद्रतीरस्थं विलोक्य चकितो बभूव। तत्रैकसहस्रसंख्याका ब्राह्मणा शिवस्य पूजायां संलग्नाः सहस्रघटैस्तस्याभिषेकं प्रतिदिनमेव कुर्वन्त आसन्। अतुलवैभवसम्पन्नं मन्दिरमिदं काठियावाडराजभिर्यावच्छक्ती रक्षितम्, अपूर्वोत्साहेन महमूदेन समं युद्धमपि कृतम्। परमन्ते ते विफलता गताः। पराजितेषु राजसु महमूदो क्षत्रियान् ब्राह्मणांश्च घातितवान्, सोमनाथमन्दिरस्य विध्वंसमकरोत्, मूर्तिं भङ्क्त्वा अन्ते मन्दिरस्थां सर्वामेव सम्पत्तिमादाय स गजनीं प्रस्थितः।

महमूदस्य सर्वान्तिममाक्रमणं मुलतानसमीपवर्तिषु जाटेषु बभूव। सोमनाथमन्दिरं विध्वस्य यदा महमूदो गजनीं गच्छन्नासीत्, तदा जाटास्तमवरुद्ध्य युद्धं कृतवन्तः, किन्तु अन्ते तेषां पराजय एवाभूत्। तत्प्रतीकारार्थं स पुनः समागत्य जाटान् पूर्णतया पराजित्य गजनीं जगाम। ततो ज्वराक्रान्तः क्षयरोगाक्रान्तश्च महमूद ऊनषष्टिवर्षदेशीय एव पञ्चत्वमगात्।

भारतस्यातुलं वैभवमेव महमूदं तत्राक्रमणानि विधातुं विवशमकरोत्। तदा भारतमनेकेषु राज्येषु विभक्तमासीत्। तेन च तत् शक्तिसम्पन्नमपि नासीत्। एवमेव पारस्परिककलहो राजपूतानां देशस्नेहाभावोऽनुशासनहीनता च एवमादीनि देशविनाशस्य कारणान्यभूवन्। महमूदसैनिकाः पुनर्धार्मिकशक्तिसम्पन्नाः धर्मार्थं युद्धे प्राणानपि प्रदातुं समर्था विशेषतो हिन्दुभिः समं युद्धे प्रभूतशक्तिसम्पन्ना आसन्। एतान्येव तेषां विजये कारणान्यभूवन्। महमूदो द्रव्यं सर्वाधिकं मन्यते स्म। असौ महान्तमेकं सर्वविधरत्नसम्पन्नं कोषं परित्यज्य ममार। स महम्मदीयधर्मस्य प्रचाराभिलाषी चासीत्।

महमूदो यान् देशान्विजितवान्, तेषु स समुचितां परिपूर्णां च शासनव्यवस्थां नैव कृतवान्। अत एव तन्मरणानन्तरमेव तस्य साम्राज्यस्य मूलं प्रकम्पितम्। महमूदस्योत्तराधिकारिणः शक्तिहीना आसन्। नैकोऽप्येतादृश आसीद्यः साम्राज्यं रक्षितुं क्षमः। महमूदानन्तरं मसूदमुत्तराधिकारिणं सालजूकतुर्काः सरलमेव पराजितवन्तः। लाहौरे पुनः शक्तिसम्पन्नानपि हिन्दून् गजनीसैनिकाः पराजितवन्तः। गजनी च तुर्कानामधिकारे बभूव। किन्तु गजनीमुलतानानामन्तिमं पतनं सुराफगानैरेव बभूव। महमूदस्य समये सुराफगानास्तदधीना आसन्। तन्मृत्योः परं ते स्वाधीना भवितुमचेष्टन्त। गजनीदेशस्य सुलतानो बहरामः सुराफगानानामेकं प्रधानं घातितवान्। तस्यैव भ्राता, अलाउद्दीनो बहरामं युद्धे पराजितवान्।

भारते मुहम्मदीय-साम्राज्यम्

गजनीशक्तिः शीघ्रमेव क्षीणतां गता। तत्र गोरवंशस्य प्रभुत्वं जातम्। अल्लाउद्दीनस्य भ्रातृपुत्रो गयासुद्दीनो गजनीं पूर्णतया स्वाधिकारेऽकरोत्, स च स्वभ्रातुर्मुईजुद्दीनस्याधिकारगताञ्च कृतवान्। असावेव मुईजुद्दीनो मुहम्मदगोरीनाम्ना भारतेतिहासे विख्यातो वर्तते। अयमेव मुहम्मदगोरी दिल्लीश्वरं मानवमृगेन्द्रं पृथ्वीराजं सापमानं घातितवानिति पूर्वमेव वर्णितम्। मुहम्मदगोरी एतद्विजयानन्तरं स्वकीयदासं कुतुबुद्दीनैबकं दिल्लीसाम्राज्याधिपतिं विधाय गजनीं जगाम।

कुतुबुद्दीनः स्वस्वामितः कथमपि न्यूनो नासीत्। द्विमासाभ्यन्तरं एवासौ हांसीं मेरठमजमेरञ्च निर्जितवान्। एवं कुतुबुद्दीनैबकः उत्तर-पश्चिमभारते विजयं कृतवान्, अन्यत्र च गोरिस्योऽपरः सेनापतिरिख्ति-यारुद्दीनो बङ्गं विहारञ्च विजेतुमग्रेसरो बभूव। स च विहारं जित्वा भारतस्य ज्ञाननिधिं नालन्दाविश्वविद्यालयीयसदापुस्तकालयं ददाह। कथ्यते जनैरेवं यद् नालन्दापुस्तकालये प्रक्षिप्तो वह्निर्नवमासपर्यन्तं ज्वलन् पुस्तकानि भस्मसात्कुर्वन्नासीत्। प्रायेण नैऋत्या विहारा अपि विध्वस्तास्तेन। विहारविजयानन्तरमसौ बङ्गमाक्रम्य बङ्गदेशाधिपतिं नवद्वीपनिवासिनं लक्ष्मणसेनं प्रपलाय्य वङ्गेऽपि स्वाधिकारं चकार, लखनौतीञ्च बङ्गराजधानीमकरोत्।

अथ कुतुबुद्दीनैबके कालिञ्जरविजयार्थं गते भारतोत्तरभागे पुन-रशान्तिर्जाता। युद्धे कालिञ्जरराजा चन्देलः पराजितो भूत्वा करं दातुं स्वीचकार। किन्तु तस्मिन् उपरते तन्मन्त्री करं निरोधितवान्। तं दण्डयितुमैबकः कालिञ्जरदुर्गमाक्रान्तवान्। दुर्गं विजित्य अपारधन-राशिञ्च स्वायत्तीकृत्य स महोबां चक्रेणाल्पायासेन जिगाय। मुहम्मगोरी लोखरे विद्रोहं शान्तं विधाय यदा गजनीं परावृत्तः, तदैवैकेन मुला-हिदासम्प्रदायावलम्बिना स हतः।

मुहम्मदगोरिणः कोऽपि पुत्रो नासीत्, अतस्तदुत्तरं कुतुबुद्दीनैबको भारतस्य सम्राट् बभूव। ऐबको मुहम्मदगोरिणो दास (गुलाम) आसीत्। अतस्तद्वंशो गुलामवंशनाम्ना प्रथितः। कुतुबुद्दीनो दानशीलतामुदारतायाश्च स्वानल्पकीर्तिमासीत्। अयमेव दिल्लीनगर्यां कुतुबमीनाराख्यस्य विजयस्तम्भस्य निर्माणमारब्धवान्। चौगानं खेलन् कुतुबुद्दीनोऽश्वात् पतित्वा मृत्युमापेदे।

तदनन्तरं तत्पुत्र आरामशाहो राज्याधिकारी जातः। किन्त्वेकवर्षपर्यन्तमेव राज्यं चकार। कुतुबुद्दीनस्य जामाता इल्तुतमिशस्तं पराजित्य स्वयमेव दिल्लीराज्यसिंहासनमलञ्चकार। इल्तुतमिश एकस्मिन् सम्भ्रान्तवंशे जन्माग्रहीत्, किन्तु कुतुबुद्दीनस्तेन दासो मूल्यार्पणेन कालेन तस्य स्नेहभाजनं जातः।

वस्तुतो दिल्लीनगरस्य प्रथमः सुल्तान इल्तुतमिश एवासीत्। अस्य शासनप्रबन्धस्य शैथिल्यात् सिन्धे कुबाचाना दिल्ल्यामिल्तुतमिशस्य वशे निजसीमलिनस्य लाहौरे च यिल्दुजेन दिल्लीश्वरस्य चिन्तकालश्च गजनीनगरस्येति गजनवतुल्य तदा भारते प्रचलितमासीत्।

इल्तुतमिशे पाञ्चशासकस्य सर्व एव गुणा आसन्। अत एवासौ शासनगतं सर्वमपि काठिन्यं धैर्येण दूरीचकार। सर्वप्रथममसौ दिल्लीनिवासिनो धनिकान् वशीकृत्य सम्पूर्णमपि राज्यं स्वायत्तीकृतवान्। किन्तु सुल्तानो यदा स्वशत्रुनाशनेषु संलग्न आसीत्, तदैव मङ्गोलाश्चङ्गेजखानस्य नेतृत्वे मङ्गोलिया देशात् तुर्किस्तानं पराजयमाना ग्रामान् नगराणि च चूर्णयन्तो बालान् वृद्धान् स्त्रियश्च मर्दयन्तः ख्वारिज्माधिपतिं जलालुद्दीनं पश्चादनुधावन्तो भारतसीमानमागच्छन्। जलालुद्दीन इल्तुतमिशात् साहाय्यं याचितवान्। किन्तु इल्तुतमिशः साहाय्यं नैवादात्। प्रत्युत साहाय्ययाचनार्थं समागतं राजदूतमपि जघान। अथ जलालुद्दीनः कथमपि मुगलैर्युद्धमकरोत्। किन्तु

पराजितो भूत्वा पारस्यदेशं पलायितः, तत्र चनेकः शत्रुर्निहतवान्। तदनन्तरं मुगलाः स्वदेशं परावृत्ताः।

यद्यपि रणथम्भोरं मालवामुज्जयिनीं च विजित्यापि इल्तुतमीशो मेवाड़राज्यविजयेऽसफल एवाभूत्। तद्राज्यं हिमालयादारभ्य नर्मदापर्यन्तं बंगादारभ्य सिन्धुनदीपर्यन्तञ्च विस्तृतमासीत्।

इल्तुतमीशस्य सर्वे एव पुत्रा अयोग्या आसन्। अत एवासौ स्वपुत्रीं रजियामेव राज्याधिकारिणीं कृतवान्। मृते खलु इल्तुतमीशे रजियैव राज्यसिंहासनमलङ्कृतवती। धनिकाना सभासदां कृते खल्वेकस्याः स्त्रिया अधीनत्वे कार्यकरणमसम्मानजनकमभूदिति कृत्वा ते रुकनुद्दीन मिल्तुतमीशपुत्रं राज्यसिंहासनासीनञ्चक्रुः। पुनस्तं दुश्चरित्रं विलासिनञ्च दृष्ट्वा रजियामेव राजसिंहासनाधिकारिणीमकुर्वन्।

रजिया हि अतुलसाहससम्पन्ना बुद्धिमती राज्यसञ्चालनदक्षा नारीआसीत्। राज्यस्योन्नयनमेव सा स्वीयं परमं कर्तव्यं मनुते स्म। सा नारीजनोचितं वेषं परित्यज्य पुरुषवेषं विधायैव सभासदां समक्षं कार्यमकरोत्। याकूतनामकेन केनापि दासेन सह तस्या मैत्री सञ्जाता। सा तस्मिन् विशेषां प्रीतिं चकार। किन्तु सर्वे एव सभासद एतस्य कार्यस्य निन्दां विरोधञ्च कृतवन्तः। तदा सा स्वशक्तिसंवर्धनार्थं केनापि अल्तूनियानामकेन मुहम्मदीयेन सह विवाहं कृतवती। किन्तेऽप्येतद्विवाहे कोऽपि लाभो नाभूत्। प्रत्युत सर्वे एव सभासदो रजियां तत्पतिञ्च कारागारे निरुध्य घातितवन्तः।

पश्चादिल्तुतमीशपुत्रो नासीरुद्दीनो राज्यसिंहासनाधिरूढो जातः। किन्त्वसौ महानयोग्य आसीत्। पारदभक्षणं कृत्वा स जलपूर्णतटाके शयानः सर्वदैव व्यभिचारकर्मणि संलग्नश्चाभूत्। नासीरुद्दीनराज्यकाले सर्वे एव भारतीयक्षत्रिया अन्येऽपि धनिकाः प्रजाजनाश्च नितान्तं क्रुद्धा आसन्। तथापि नासीरुद्दीनं बलवननामकस्य सुयोग्यस्य मन्त्रिणः कौशलेन राज्यकार्यं सुव्यवस्थितं चकार। पुनरपुनस्य

नासीरुद्दीनस्य मृत्योः परं समयं समीक्ष्य बलवन एव राज्याधिकारी सम्बभूव।

बलवनस्य शासनमतीव कठोरमासीत्। हिन्दुषु स महान्तमत्याचार-मकरोत्। वनप्रदेशं प्रायेण निर्वृक्षं कारयित्वा चोराणामुपद्रविणाञ्च निर्मूलमुन्मूलनं चकार। दोआवनामकस्थाने स्वयमेव गत्वा दुर्गं निर्माय तेन कटहरमण्डले सर्वेऽतावन्तो राजद्रोहिणो घातिताः येषां दुर्गन्धेन गङ्गानदीपर्यन्तं वायुर्दूषितोऽभवत्। बलवनः स्वकुमारं मुहम्मदं सीमान्तप्रदेशे प्रेषितवान्। तत्र च प्राचीनदुर्गाणि भग्नीकृत्य स नूतनानि दुर्गाणि निर्मितवान्, सैनिकांश्च स्थापितवान्।

बङ्गस्य तुगरिलखानेन विद्रोहः कृत., तच्छान्त्यर्थं स्वयमेव बल-बनो महत्या सेनया जगाम। बलवनं समागतं श्रुत्वा तुगरिलः पला-यामास, किन्तु राजसैनिकास्तं प्रगृह्य घातितवन्तः। तस्य साथीनां लखनौतीरापणे बलवनस्तथा निर्दयतापूर्णं वधं कृतवान् यथा दर्शनाः श्रोतारश्च मूर्च्छिता सम्बभूवुः। पुनः स्वपुत्रं बुग्राखानं बङ्गप्रान्तपं विधाय दिल्लीं परावृत्तो बलवन.।

यद्यपि बलवनो निरङ्कुशशासकः श्रूयते, तथापि स्वसम्बन्धिभिर्मित्रैश्च असौ महान्तं स्नेहं कुर्वन्नासीत्। यदा मुगलैः सह युद्धं कुर्वन्तस्य प्रियपुत्रो मुहम्मदो मृतस्तदा महाशोकाभिभूतो बलवनो वर्षाभ्यन्तर एव मरणमापेदे।

ततः परं तत्पुत्रो बुगराखानो राज्यसिंहासनाधिरूढो बभूव। किन्तु महानकर्मण्योऽसौ राजकीयकार्यं विहाय बङ्गदेशे विलासमयं जीवनं यापयन्नासीत्। राजमन्त्रिणश्च तत्पुत्रं कैकुबादमूनविंशतिवर्षदेशीयं राजसिंहासनासीनं चक्रुः। परमसौ पितुरप्यधिको विलासप्रियो बभूव। एकदा तत्पिता तं समुपदेष्टुं बङ्गाद्दिल्लीनगर्यामागत., किन्तु बहुशः प्रबोधितेऽपि किमपि फलं नैव सञ्जातम्। पश्चाद्राज्याधिकारिणो द्विधा विभक्ताः—एकः खिलजीवंशीयः, अपरस्तुर्कवंशीयः। उभावपि

स्व-स्वप्रभुत्वसंस्थापनार्थं परस्परं विवाद चक्रुः। विलासितामयजीवन-यापनात् कैकुबादो लकवारोगेण पीडितो भूत्वा ममार।

खिलजीसंघस्य नेता जलालुद्दीनखिलजीः तुर्कसंघं विजित्य स्वयमेव दिल्लीनगर्याः सुलतानो जातः। बलबनवंशस्यैकमात्रोत्तराधिकारी सामन्तो भूत्वा सैन्यजीवनं निनाय। राज्यप्राप्तिसमये खिलजीः सप्ततिवर्षदेशीय आसीत्। वृद्धत्वादस्य राज्ये किमपि परिवर्तनं नाभूत्। तथापि नूनं मुगलवंशाक्रमणकारिणस्तेन पराजिताः।

जलालुद्दीनस्य भ्रातृजो जामाता च अल्लाउद्दीनखिलजीः परमोत्साही क्रूरहृदयश्चासीत्। एकदासौ जलालुद्दीनं मालवाविजयाय गच्छेत्युक्त्वा स्वयं देवगिरिनिवासिनं हिन्दुभूपं रामचन्द्रमाक्रान्तवान्। विजित्य च रामचन्द्रं बहुसुवर्णरजतादिसम्पन्नो गृहमागच्छन् अल्लाउद्दीनः स्वागतार्थं मार्गे समागतं स्वपितृव्यं जलालुद्दीनं निहत्य स्वयमेव दिल्लीश्वरो बभूव। अल्लाउद्दीनो दिल्लीसम्राडभूत्, किन्तु तस्य राज्यस्थितिः शोभना न बभूव।

जलालुद्दीनपुत्रसमर्थका बहवो राज्यकर्मचारिणो रुकनुद्दीननामानं जलालुद्दीनसुतं राज्यसिंहासनाधिरूढं कृत्वा अल्लाउद्दीनस्य दिल्ली-प्रवेशमवरोद्धुं चेष्टितवन्तः, किन्तु साफल्यं नैव प्रापुः। रुकनुद्दीनः पलाय्य मुलतानं गतः। पुनः दिल्लीप्रवेशं सोत्साहं कृतवानल्लाउद्दीनः।

दिल्ल्यां स्वस्थितिं सुव्यवस्थितां कृत्वाल्लाउद्दीनः स्वसेनापतिद्वय-मूलुगखान नूसरतखानश्च गुर्जरं बघेलखण्डं कर्णाञ्च विजेतुं विससर्ज। राजा कर्णो रणक्षेत्रात् पलाय्य देवगिरेः राज्ञः रामचन्द्रस्य शरणं गतः। तस्य महाराज्ञी कमला शत्रूणामधीना जाता। अन्हवाड खम्भातञ्च विजित्य अपारधनराशिसम्पन्नौ द्वावपि सेनापती बभूवतुः। एतौ काफूर-नामकमेकं दासं क्रीतवन्तौ। काफूरो मुगलराज्ये महतीमुन्नतिं चकार। पूर्वमपि काफूरस्य विषये भृशं विचारितमस्ति।

यद्यपि मुगला भारतस्य कमपि भागं विजित्य स्वाधिकारे नैव

कृतवन्त्यपि देहलीनगरं वारं वारं बभञ्ज । तद्वङ्गेश्वरमल्लादीन्-
विजित्य राज्ये पूर्णां व्यवस्थां चकार । स्वराज्ये पुरातनदुर्गाणि
नवीनानि विधाय तेषु सैनिकान्निवासयामास । सर्वविधं
गुप्तचरैः सम्प्राप्य शिवाजीः कस्यापि विरोधिनो विकारान् न्यवरोधयत्
शासितवान् । तेषां क्रियां बालकाश्च गोधिकेभ्यः प्रच्छन्नान् । स्वकीय-
धार्मिककवित्वेन परमः प्रसन्नोऽभवत्तेन स्व निजनिर्णयेन कर्तव्यमेव ।
स अस्मिन् विषये विद्वांसिद्धान्तिना कोशवाक्येन ब्राह्मणस्तुत्येन सह
परामर्शं चकार । नूतनधर्मप्रचाराद्यपि सन्देहास्पदान् । ब्राह्मणास्तु
कथितवान् यद् नूतना कृते देशादिना कृत्वा गन्तव्यमस्ति
तथितः, किन्तु कन्यापि धर्मे हस्तक्षेपः कदापि मूलेन न कर्तव्यः ।
धार्मिकविषये धर्मशास्त्रमार्गण एवानिश्चितः । एव देशनियमैरप्यपि
इदानीं नैव कार्यम् । पूर्वं विद्वांसिद्धान्तैः गुरुवैमत्यपूर्णां निगदता च
नियता । ततः स्व कन्यापि देशस्य विषये इच्छा कर्तव्या इति । कौतुका-
स्पदेन परामर्शमधिगम्य शिवाजीः स्वकीय निजविजयमार्गदर्शके-
विचारौ तत्याज ।

तदनन्तरं शिवाजीमङ्गीकृत्य दैन्येन समाहूतौ राजधानीमागन्तवान् ।
सम्पूर्णां महता साहसेन युद्धं कृत्वापि पराजितः, राजधान्याः
ब्राह्मणैरेव कृतवती । राजधान्यां स्वकीयमेक यावत् निपुणं
शिवाजीपरिवारो स्थापयत् ।

अथ परित. प्रस्तराकारवेष्टितस्य, समलङ्कारैर्योभितस्य,
प्रमुदकमलगन्धप्रसन्नदिशेन कृतमुद्रितेन सुवेषोत्तमशोभनालङ्कृतेन
महान्तलङ्कृतयादिभिश्चरत्नसुन्दरनिकरमूर्तेन सुवेषोत्तमशोभनालङ्कृतेन
विविधालङ्कारालङ्कृतानां चन्द्रमुखीनां मृगयानकाशीनगुणवतीनामितराणां
विम्बोष्ठीनां कामिनीमृगनयनादिभिर्मनुगम्यितचक्रवाकानुकारिपयोधराणां
समुन्नतितरं वनस्थानानां कृशोदरीणां कनककोमलकरचरणाविरा-
जितानां स्वगृहद्वाराद्बहिः भुवि बहुमार्गेण प्रतिदिनमेव स्नानार्थं

यान्तीनां राजरमणीनां कृतेऽनवरतं शीतलं स्वच्छं जलं धरन्त्या गोमुखगङ्गाया जलपरिपूरितेन तटाकेनोपशोभितस्य सायं प्रातः सर्ववेदविद्भूदेवगणपठितसूर्यस्तोत्रवता रक्तवस्त्र-रक्तचन्दन-रक्तपुष्पमाला-रक्तालङ्कारोद्भासितत्वा दुर्गनिवासिक्षत्रियगणादिभृतस्य भगवतो भास्करस्य मूर्त्या सर्वपूजोपकरणशोभिना गगनचुम्बिना श्रीसूर्यमन्दिरेणोपशोभितस्य सूर्यरश्मिनेव परमपवित्रपरिपूतेन नैकेन सूर्यकुण्डेनोद्भासमानस्य, परितः उपवनवातायनादिसम्पन्नपद्मिनीनिवासभवनेनालङ्कृतस्य वीराणां क्षत्रियाणां निवासार्थं पृथक्पृथक् विनिर्मितैर्बहुविधोपलप्रासादै राणारत्नसिंहनिवासभवनेन च सम्पन्नस्य, तत्र निवासिनां पुरोहितानां वेदविदुषां ब्राह्मणानाञ्च गृहैः प्रपूरितस्य, शस्त्रनिर्मातॄणां लौहकाराणां सूपकाराणां रथकाराणां दास-दासीनाञ्च भवनैर्नवलक्षभाण्डारगृहेण विविधवृक्षोपशोभित पवनेन निर्झरिण्या शुक-तित्तिर-पारावतादिपक्षिगण भवनेन शस्त्रागारेण कुलदेवीमन्दिरेण च विराजमानस्य, सूर्यवंशप्रसूतस्य मेवाडाधिपतेर्निवासस्थानस्य सर्वेषामेव वीराणां कृतेऽनेयस्य तत्र निवासिनां धीराणां धीरत्वं तत्समकालीनसर्वललनाभ्योऽधिकललामभूताया नवयौवनोद्भासितशरीरायाः राणारत्नसिंहमहाराजस्य धर्मपत्न्या पद्मिन्याः सर्वाधिकरमणीयतासम्पन्नं सौन्दर्यञ्च श्रुत्वा व्यथितहृदयः खिलजीमोहन पद्मिनीप्राप्त्यर्थमधीरो बभूव।

एकदा कतिपयसैनिकैः सह स चित्तौरदुर्गं जगाम। गत्वा च पद्मिनीदर्शनार्थं ययाचे रत्नसिंहम्। किन्त्वहो क्षत्रियाणां तेजः स्वाभिमानश्च! रत्नसिंहः स्पष्टमेवोक्तवान्—दूरमपसर कामकीट! चित्तौरदुर्गात्। पुनः कदापि नैव वक्तव्यम्। किं क्षत्रियाणां तेजो नैव जानासि? क्षत्रियगर्जनाञ्च कदापि नैव श्रुतवानसि, येनेत्थं विकत्थसे?

पुनः खिलजीमहोदयः सम्प्रार्थितवान्—प्रभो! वारमेकमपि दर्शय पद्मिनीमुखं दूरत एव। धैर्यपूर्वकं रत्नसिंहः प्रोवाच—दर्पणे दर्शनं भवितुमर्हतीति। स्वीकृतवान् प्रस्तावममुं खिलजी।

तत एकत्र पद्मिनी सुस्थिता, यत्र च खिलजीः । मध्ये एको महान् दर्पणः सुस्थापितः । दर्पणगतमेव पद्मिनीप्रतिबिम्बमवलोकितवान् दुरात्मा । विलोक्यासौ दुराचारी कुटिलो विलक्षितमनमानो खिलजीः प्रोवाच—दृष्टा पद्मिनी प्रभो ! एतादृशी रूपलावण्यसम्पन्ना ललना मया अदृष्टपूर्वा । सौभाग्यं भवतो यदेतादृशी ललना धर्मपत्नीत्वेनाधिगता । गच्छामि स्वां राजधानीमिति ।

प्रस्थितेऽल्लादीने शिष्टाचारानुरूपं रत्नसिंहोऽपि चित्तौड़दुर्गाद्बहिर्निःससार । तावदेव स कुटिलो दुरात्मा सैनिकैः रत्नसिंहं बन्दिनं विधाय शीघ्रं दिल्लीकारागारे निगडितवान्, प्रेषितवांश्च पत्रं चित्तौड़दुर्गं यत्र पद्मिनी समायास्यति तदैव रत्नसिंहं मोक्ष्यामीति ।

पठित्वा पत्रं पद्मिनी मूर्च्छिता बभूव । सामन्ता राजकर्मचारिणश्च किंकर्तव्यविमूढाः सञ्जाताः । आश्वस्ता चेतनागता पद्मिनी नवविवाहितौ किशोरौ, किन्तु पराक्रमशालिनौ गोरा-बादलौ समाहूय सजलचक्षुषा सर्वं स्वकीयं दुःखहेतुं समुवाच ।

श्रुत्वैव सर्ववृत्तान्तं विलोक्य चाश्रुधाराप्लावितां पद्मिनीं अतिसमानरक्षकान् द्वाविंशतिशतसंख्यकान् युद्धकर्मविशारदान् विविधशस्त्रभृतः क्षत्रियान् वस्त्रवेष्टितासु वाहनीषु दोलासु संस्थाप्य दोलावाहकानपि वीरान् क्षत्रियानेव नियुज्य तेषां कृतेऽपि शस्त्राणि दोलासु निहित्य मध्येऽपीव रमणीयां पीनसंधौ रक्तावगुण्ठितां सर्वसामग्रीकाल्पसहितां वाहकपुरुषान्विताञ्च दोलां विधाय अग्रेऽस्य सम्भूय नाममात्रेणैव नमस्कृत्य अनिर्याविद्यानगामिनोऽलाउद्दीनस्य पद्मिनीपतिं रत्नसिंहं मोचयितुं सप्तशतदोलाभिः पद्मिनीमादाय तदास्य इति ख्यापयन्तौ गोराबादलौ चित्तौड़दुर्गाद्दिल्लीं प्रतस्थाते ।

सर्व एव स्वमातृभूमिरक्षका क्षत्रिया गच्छन्तो निम्नलिखितं गानं समुच्चेरुः—

अधुना न दिल्ली दूरे गम्यतां गम्यताम् !
क्रूरशत्रुः खिलजीरस्ति, चल्यताम्, चल्यताम् ।
अरे सैन्यशक्तिरस्ति मयि, राजभक्तिरस्ति मयि, गम्यताम् गम्यताम्।
धरिष्यति स धर्षणम्, करिष्यामश्च भक्षणम्, गम्यताम् गम्यताम्।
अग्रे गिरिर्वर्तते, चूर्ण्यतां चूर्ण्यताम् !
एका नदी दृश्यते, लङ्घ्यतां लङ्घ्यताम् !
धेनुरेका गच्छति, रक्ष्यतां रक्ष्यताम् !
बाल एको विद्यते, लाल्यतां लाल्यताम् !
भूसुरः स याति किम् ! प्रणम्यतां प्रणम्यताम् !
देवीयिह भाति मे, प्रार्थ्यतां प्रार्थ्यताम् !
चल्यतां चल्यताम् गम्यतां गम्यताम् !
सिंह एको दृश्यते, बध्यताम् बध्यताम् !
मेवाडभूमिरक्षणम्, भविष्यति भविष्यति ।
विदेशीयो दुष्टनरो, मरिष्यति मरिष्यति !
नारीधर्मरक्षणम्, चिन्त्यते प्रतिक्षणम् !
राजपूतवीरता, त्यज्यतां न धीरता ।
साहसं न त्यज्यताम् । धर्मो नैव त्यज्यताम् ।
गम्यतां गम्यताम् ! चल्यतां चल्यताम् ।

प्र.—स्वकीयनारीरक्षणम् ।
द्वि.—स्वकीयदेशरक्षणम् ।
तृ.—स्वकीयधर्मरक्षणम् ।
अन्ये—क्षत्रियो न मानवः ।
अन्ये—न दानवो न मानवः ।
सर्वे—गम्यतां गम्यताम् । चल्यतां चल्यताम् ।
प्र.—भारतस्वर्णदिवसा नीतः
द्वि.—पुनर्न भविष्यन्ति !

रा—प्रभो. सुकार्यमत्र नश्न,
अ.—सर्वशा भविष्यति।
सर्वे—गम्यता गम्यताम्, चल्यता चल्यताम्।

राजभक्तिपरिपूरितमानसा मेवाडवासिनः सर्व एव क्षत्रिया वायुसवेगाः हनुमदिवोच्छलन्तो मेघवद्गर्जन्तो दिल्लीमधापुर्गोरावादलसहिताः।

तत्र गत्वा गोरावादलौ सुलतान प्रार्थितवन्तौ यत् प्रभो! समागता पद्मिनी। किन्तु भाण्डागारस्य कोशस्य चावश्यक कुञ्चिकाद्वय तस्या एव सविधे वर्तते। तस्मा त्वयपि समर्प्य तेन सह काञ्चिदावश्यकीमन्तिमा वार्ता कृत्वा भवतः सकाशमागमिष्यति। यथा पद्मिनीरत्नसिंहयोर्मेलन भवेत्तथा व्यवस्था शीघ्रमेव विधेया इति।

पद्मिनीसमागमनवार्ता श्रुत्वा महामोदसम्पन्नो वर्षाकालीनभेक इव समुच्छलत् सुलतानो दम्पतीसम्मेलनार्थं सर्वामेव व्यवस्था कृतवान्। यावद् व्यवस्थापका दम्पत्योर्मेलन कारयन्ति, तावदसौ खिलजीः स्वा तनुमलङ्कृत्य कृष्णद्रव्येण (खिजाबेन) श्वेतश्मश्रुकूर्चजात कृष्ण चकार। एतदन्तरे कारागारद्वारे सलग्नाया मध्यदोलिकायामुपविश्य रत्नसिंहो वीरैः क्षत्रियैर्वाह्यमानः किञ्चिद्दूर गत्वा पूर्वोपस्थित सुसज्जितमश्वमारुह्य चित्तौडदुर्गं पलायितवान्। दोलाभ्यो निःसृताश्च सर्व एव क्षत्रिया वादकाश्च गोरावादलयोर्नेतृत्वे युद्धसन्नद्धा बभूवु.।

नासीत्पद्मिनी, किन्तु दोलासु सर्व एव क्षत्रिया आसन्निति वार्ता श्रुत्वा खिन्नमना खिलजीः स्वसैनिकान् युद्धाय समादिदेश। युद्धकर्मविशारदाना क्षत्रियाणा मुहम्मदीयैः सह महान् समरः समभूत्। तस्मिन् सर्व एव क्षत्रिया गोरावादलसहिता निहताः, किन्तु रत्नसिंहश्चित्तौडदुर्गमवाप्य पद्मिनीमुखमवलोक्य परमानन्दसन्दोहमलभत।

अथ दग्धहृदयो खिलजीमहाशयो महता सैन्येन समावृतः चित्तौडदुर्गमवरोध। दुर्गावरोध श्रुत्वा रत्नसिंहसहिता सर्व एव

क्षत्रिया. स्वजीविताशा विहाय गैरिकवस्त्रान् परिधाय युद्धोत्साहसम्पन्ना विविधास्त्रसुसज्जिताश्चित्तौडदुर्गाद्बहि सृताः। अनन्तर चित्तौडदुर्गनिवासिन्य· पद्मिनीप्रमुखा असूर्यम्पश्याः सर्वाः क्षत्रियरामा भाविन क्षत्रियपराभव समीक्ष्य पातिव्रत्यरक्षणतत्परा. चित्तौटदुर्गस्य सूर्यकुण्डे स्नात्वा सूर्यायार्घ्यं प्रदाय चिता निर्माय प्रज्वाल्य च तत्र स्वशरीराहुतिं चक्रु षोडशसहस्रसंख्यका.। परमोत्साहसम्पन्ना युद्ध कुर्वाणाः सर्व एव क्षत्रिया वीरगतिं प्रापु·। किंवदन्त्यपि श्रूयते यन्मृताना क्षत्रियाणा चतु सप्ततिमनपरिमितानि यज्ञोपवीतानि प्रतोलितानि बभूवुश्चित्तौडदुर्गपतनसमय इति।

अस्मिन् समरे विजयी भूत्वा दुराचारी दुरात्मा परस्त्रीगमनलालसो खिलजीसुलतान 'अल्ला हो अकबर' इति ध्वनि कुर्वन् कतिपयावशिष्टै सैनिकै सह परमहर्षितमना पद्मिनीप्राप्त्यर्थं चित्तौडदुर्गं विवेश। किन्तु तत्र पद्मिनीभस्मराशिमवलोक्य हतप्रभो विस्फारितनेत्रश्चकितचकितो बभूव। किंकर्तव्यविमूढो भूत्वा सोऽतीव दुखितोऽवशिष्टैः सैनिकै सह दिल्लीं प्रतस्थे।

पुन, अल्लादीन क्रमश उत्तरभारतीयान् सर्वानेव भूपान् विजित्य तत्र तत्र स्वाधिकारञ्च सस्थाप्य दक्षिणभारत जेतुमियेष। तस्मिन् समये दक्षिणभारते प्रथम देवगिरियादवाना द्वितीय वाराङ्गलाधिपतेः रुद्रदेवस्य तृतीय द्वारसमुद्रे होयसलवंशीयवल्लालस्य चतुर्थं मदुरायां पाण्ड्यस्य पञ्चम चेरवंशीयरविवर्मणश्चेति पञ्चसाम्राज्यान्यासन्। किन्तु दक्षिणभारतीयेभ्य एतेभ्यो भूपेभ्योऽल्लादीनस्य किमपि भय नासीत्। ॥ पूर्वकथित गुलामवंशज काफूरनामक सेनापतिं देवगिरे रामचन्द्र विजेतु सर्वप्रथम विससर्ज। देवगिरेर्महाराजो रामचन्द्रो बहुकाल युद्ध्वाऽपि काफूरेण पराजितः। अथ रामचन्द्रेण सन्ध्यर्थं प्रार्थितः काफूरस्त दिल्लीं प्रेषितवान्। तत्र सुलतानस्तेन सह सौजन्यपूर्णं व्यवहार कृत्वा रायरायानेत्युपाधि प्रदाय च स्वदेश परावर्तितवान्।

पुनः काफूरस्तैलङ्गनाधिपतेः काकतीयवंशजस्य प्रतापरुद्रदेवस्य राजधानीमवरुरोध। कृतेऽपि महति युद्धे प्रतापरुद्र देवः पराजितो भूत्वा सन्ध्यर्थं प्रार्थितवान् काफूरम्। राज. प्रताप रुद्रदेवस्य सर्वस्वमादाय काफूरः सन्धिप्रार्थनां स्वीचकार। तं च करदं विधाय एकसहस्रोष्ट्रैर्वाह्यमानं स्वर्णरजतहीरकादिद्रव्य ममादाय दिल्लीं समाययौ।

देवगिरिवारङ्गलविजयानन्तरं प्रवृद्धाभिमानोऽल्लादीनो हौसयलभूप विजेतुं महत्या सेनया समावृत देवगिरिवारंगलभूपसहाय काफूरं विससर्ज। हौसयलवंशीयनरेशो वल्लालो महतीं सेनामवलोक्य सन्ध्यर्थं सेनापतिं काफूरं प्रार्थितवान्।

वल्लालस्य सर्वां सम्पत्तिमादाय तं करदं विधाय काफूरः पाण्ड्यनरेशं प्रत्याक्रमणञ्चकार। तस्मिन्नेव समये पाण्ड्यभ्राता पाण्ड्येन सह कलहं विधाय दिल्लीं समागतवान्। काफूरश्च पाण्ड्यं विजित्य रामेश्वरपर्यन्तं जगाम। तत्र गत्वा मस्जिदमेकं निर्माय केरलविजयं कुर्वन्नेव दिल्लीमाजगाम। किन्तु रामचन्द्रमृत्योः परं तत्पुत्रः शङ्करदेवो दिल्लीं प्रेष्यमाणं करमवरुद्धवान्। पुन. काफूरस्तं युद्धे पराजित्य निहतवान्। इदानीमल्लादीनसाम्राज्यमुत्तरे दियालपुरं लाहौरादारभ्य दक्षिणे मदुरा-द्वारसमुद्रपर्यन्तं बङ्गादारभ्य सिन्धं गुर्जरञ्च यावद्विस्तृतमासीत्।

अल्लादीनः स्वेच्छाचारी निरङ्कुशश्च शासक आसीत्। स दयाभावं परित्यज्य कठोरतमदण्डप्रदानं कुर्वन्नासीत्। स स्वकीयबाहुबलेनैव विस्तृतं साम्राज्यं संस्थापितवान्। मुगलाक्रमणेभ्योऽपि देशरक्षां कुर्वाणोऽसौ शासनस्यैतादृशीं सुव्यवस्थां चकार, यथा राज्यकर्मचारिणः कृषकेभ्यः करादतिरिक्तं किमपि ग्रहीतुं नाशक्नुवन्। पशुष्वपि करो निर्धारित आसीत्। मद्यपाने कठोरतमः प्रतिबन्ध. आसीत्, मद्यक्रयविक्रयकारिणो महति कूपे प्रक्षिप्यमाणाश्चासन्। सुलतानानुमतिमन्तरा कोऽपि स्वसुतासुतयोर्विवाहमपि नैवाकरोत्। दासाना पशूनाञ्च निर्धारित-

शासनकर्मणि कुशलश्च मुबारकखानः अनवधानतया राजशासनकार्यं चकार। गुजरातनिवासिनः पूर्वं हिन्दुजातिसम्भूतस्य पश्चान्मोहम्मदीयधर्मस्य खुसरुनामकस्यैकस्य मानवस्य वशीभूतो मुबारकस्तं 'खुसरो खाने'त्युपाधिना विभूष्य राजमन्त्रिणं चकार।

प्रारम्भिकदिवसे भारतस्यैव सुशासनमारब्धं चकार। स खलु सर्वदैव विलासितायां निमग्नो मद्यपाननिरतः सततं निद्रामापन्नः सम्मानरक्षकः धर्मान्धानां धनिनामाश्रयदानकारकश्च बभूव। खुसरोखानश्च राजशासनं सम्यग् सम्पादयन्नासीत्। एकस्यां रात्रौ स्वर्णवैदूर्यार्थं, सह खुसरोखान मुबारकस्य शयनकक्षं प्रविश्य खड्गेन तं हतवान्।

इत्थं खुसरोखानो मुबारकं तदाङ्गरक्षांश्च घातयित्वा दिल्लीराजसिंहासनाधीशो जातः। राजसिंहासनारूढोऽसौ 'नासिरुद्दीन' नाम्ना प्रसिद्धो बभूव, स च मुहम्मदीयधर्मानुयायिनस्त्वधिकाहत्य गोपयामास च। दिल्लीसिंहासनासीनो भूत्वा खुसरो स्वकीयराजसभासदस्येष्वपि धनिकानपि निर्धनीकृतवान्। ते च तस्याभिशासनं कुर्वन्तो राजसभाया मनुपस्थिताः। किन्तु फखरुद्दीनजूनानामा कुमारो यः सद्यः पश्चात् 'तुगलक' नाम्ना भारतीयेतिहासे प्रसिद्धिं गतः, कथमपि दिल्लीतो निःसृत्य स्वपितुर्गाजीमलिकसमीपे दिपालपुरं गत्वा सर्वमेव दिल्लीवृत्तं तस्मै न्यवेदयत्। दिल्लीश्वरस्य खुसरोखानस्य धर्मद्रोहित्वात् स्वेच्छाचारित्वञ्च श्रुत्वा गाजीमलिकः सेनया सहागत्य दिल्लीमवरोध। सैन्यसङ्घटनं कृत्वा कुमेश्वरे युद्धे पराजितः खुसरोखानो गाजीमलिकसेनया निहतः। दिल्लीनगरनिवासिनः सहस्रस्तम्भनिर्मिते भवने गाजीमलिकस्य महान्तं सम्मानं कृतवन्तः। तैः प्रार्थितोऽसौ दिल्लीसिंहासनासीनो बभूव। गाजीमलिक एव 'गयासुद्दीन' नाम्ना बादशाहो बभूव।

किन्तु यस्मिन् समये गयासुद्दीनो राजसिंहासनमलङ्कार, तस्मिन्

मासीन्मूल्यम् । तदा धर्माद् राजनीतेर्महत्त्वं न्यूनतममासीत् । अत एव मुलतानोऽपि राज्यकार्येषु धर्माचार्यैः सह सर्वदा परामर्शं कुर्वन्नासीत् । एते धर्माचार्याः सर्व एव मुहम्मदीया आसन् । किन्तु पश्चादल्लादीन एकमादेशं प्रचार्य सुस्पष्टं समुद्घोषितवान् यद् राज्यहिताय धर्माचार्याणामादेशं नैव ग्रहीष्यामि । धर्मः पृथग्विषयो वर्तते, राजनीतिस्तस्मात् सर्वथा पृथग्भूता भविष्यतीति ।

मद्यपानाधिक्येन अनियमितजीवनयापनेन च अल्लादीनस्य स्वास्थ्ये ह्रासः समभूत् । अगस्त्याऽसौ राजकीयकार्याणि परित्यक्तवान् । स्त्रियः पुनः अपि स्वेच्छयैव कार्यं कुर्वाणास्तदर्थं किमपि नैव चक्रुः । राज्याधिकारिणोऽपि स्वशक्तिवर्धनार्थं कूटकृत्यमेव कुर्वाणाः समभूवुः । अस्वस्थतयासुलतानः किमपि कर्तुं न शशाक । गुजरातमेवाडदेवगिरिभूपा अपि विद्रोहं कृत्वा स्वतन्त्रा बभूवुः । अतीव चिन्तितमना अल्लादीनो कियता कालेन मरणमवाप ।

जानात्येव मुक्तामणे ! यन्निरङ्कुशस्य स्वेच्छाचारिणः शासकस्य सर्व एव दोषा मरणानन्तरमेव प्रकटीभवन्ति । तदेव अल्लादीनमरणात्परं समभूत् । अल्लादीनो येषु धनिके महान्तमत्याचारं कृतवान्, ये च हिन्दुभूपाः गायमानं तेन स्वबलेन वशीकृताः, कठोरतमदण्डभयाद् ये च कदापि प्रजाभ्य उत्कोचमेव गृहीतवन्तः, ते सर्वे अवसरं सम्प्राप्य सर्वत्रमेनु स्वतन्त्राः समभूवुः । यद्यपस्तु तन्मरणात्परं महान्तमुत्सवं जनेषु मिष्टान्नवितरणञ्च चक्रुः ।

अल्लादीनस्य सर्व एव पुत्रा राज्यशासनानर्हाः, आसन्, तथापि ज्येष्ठपुत्रः शाहजादा खिज्रखानो राज्यसिंहासने प्रतिष्ठापितो लोकैः । पश्चात्सम्पूर्णराज्यशासनाधिकारकामुकः काफूरस्तमपदस्थं कृत्वा पञ्चवर्षदेशीयं शहाबुद्दीनं राज्यसिंहासनासीनं कृतवान् । किन्तु पञ्चत्रिंशद्दिवसाभ्यन्तर एव काफूरो निहतः । पश्चाद् धनिका राज्यकर्मचारिणश्चाल्लादीनद्वितीयपुत्रं मुबारकखानं राज्यसिंहासनासीनं चक्रुः । कर्तव्यनिपुणः

शासनकर्मणि कुशलश्च मुबारकखानः सावधानतया राजशासनकार्यं चकार। गुजरातनिवासिनः पूर्वं हिन्दुजातिसमुत्पन्नस्य पश्चात्स्वीकृत-मुहम्मदीयधर्मस्य हसननामकस्यैकस्य मानवस्य वशीभूतो मुबारकस्तं 'खुसरोखानें'त्युपाधिना विभूष्य राजमन्त्रिणं चकार।

प्रारम्भिकजीवने साफल्यमेव मुबारकमाचरणभ्रष्टं चकार। स खलु सर्वदैव विलासितायां निमग्नो मद्यपाननिरतो समस्त मिष्टभाषकाणां सम्मानकारकः सभ्रान्तानां धनिकानाञ्चापमानकारकश्च बभूव। खुसरोखानश्च राजशासनं सम्प्राप्तुं यतमानश्चासीत्। एकस्यां रात्रौ स्वकीयैर्दुष्प्रमार्थैः सह खुसरोखानः मुबारकस्य शयनकक्षं प्रविश्य तत्रान-मेव तं हतवान्।

इत्थं खुसरोखानो मुबारकं तदात्मजांश्च घातयित्वा दिल्लीराज्य-सिंहासनाधीशो जातः। राजसिंहासनाधिरूढोऽसौ 'नासीरुद्दीन' नाम्ना प्रसिद्धो बभूव, स्वं मुहम्मदीयधर्मानुयायिनं रक्षिणहस्तं घोषयामास च। दिल्लीसिंहासनासीनो भूत्वा खुसरो स्वकीयराज्यसभायामुपवेशितुं धनिका-नपि निमन्त्रितवान्। ते च तस्याज्ञापालनं कुर्वन्तो राजसभायां समुपस्थिताः। किन्तु फखरुद्दीनजूनानामा कुमारो यः खलु पश्चात् 'तुगलक'नाम्ना भारतीयेतिहासे प्रसिद्धिं गतः, कथमपि दिल्लीतो निःसृत्य स्वपितुर्गाजीमलिकसमीपे दिपालपुरं गत्वा सर्वमेव दिल्लीवृत्तं तस्मै अकथयत्। दिल्लीश्वरस्य खुसरोखानस्य सर्वमुदन्तजातं स्वेच्छा-चारित्वञ्च श्रुत्वा गाजीमलिकः सेनया सहागत्य दिल्लीमवरुरोध। सैन्यसंगठनं कृत्वा कृतेऽपि युद्धे पराजितः खुसरोखानो गाजीमलिक-सेनया निहतः। दिल्लीनगरनिवासिनः सहस्रस्तम्भनिर्मिते भवने गाजीमलिकस्य महान्तं सम्मानं कृतवन्तः। तैः प्रार्थितोऽसौ दिल्ली-सिंहासनासीनो बभूव। गाजीमलिक एव 'गयासुद्दीन'नामा बादशाहो बभूव।

किन्तु यस्मिन् समये गयासुद्दीनो राजसिंहासनमलञ्चकार, तस्मिन्

समये साम्राज्य छिन्न भिन्नञ्चासीत् । नवीनः सुल्तानो महता परिश्रमेण साम्राज्यशासन सम्पादयाञ्चकार । कुतुबुद्दीनस्य खुसरोखानस्य च राज्यकाले शासनप्रबन्धोऽतीव शिथिलो जात । त सुव्यवस्थित कृत्वा गयासुद्दीनोऽवरोधकस्य तैलाङ्गनाधिपते काकतीयभूपस्योपरि समाक्रमण-मकरोत् । तत्र काकतीयभूपस्य पराजयो जात., दुर्गे च मुहम्मदीयाना-मधिकारोऽभूत् । तस्मिन्नेव समये वारङ्गलस्य सुलतानपुर नाम जातम् । तत्र शासनप्रबन्धकारी चैको मुहम्मदीय एव बभूव ।

वङ्गे बलवनवशीय एक शाहजाद. स्वभ्रातृविरुद्धा सुलतान-सहायता याचितवान् । तत्साहाय्यार्थं गत. सुलतान. ततः परावर्तनसमये दिल्लीसमीप एव स्वपुत्रकृतकूटकृत्येन पञ्चत्वमवाप ।

स्वपितुर्मरणात्पर शाहजादा जूनामुहम्मदतुगलकनामा दिल्ली-सिंहासनासीनो बभूव । अय खलु परमविद्वान् स्वसामयिकसकलकला-पारगोऽलौकिकस्मरणशक्तिशाली विज्ञानवेत्ता धाराप्रवाहभाषणकर्ता तर्कशास्त्रविज्ञश्चासीत् । असौ स्वधर्मनिष्ठ परधर्मसम्मानकारक. सती-प्रथानिरोधचेष्टासम्पन्नो महापराक्रमशाली वीरश्चाभूत् । तस्य राज्य त्रयोविंशतिप्रान्तेषु विभक्तमासीत् । तस्य राज्य पूर्वे वङ्गादारभ्य पश्चिमे सिन्धपर्यन्तम्, उत्तरे लाहौरादारभ्य दक्षिणे द्वारसमुद्रपर्यन्त विस्तृतमासीत् ।

तुगलकशाहस्य भ्रातुः सिपहसालाररजबस्य पुत्र फिरोज आसीत् । तस्मिंस्तुगलकशाहस्य सविशेषा कृपा बभूव । अनपत्यत्वात्तुगलकस्तमेव राज्याधिकारिणमघोषयत् । धार्मिकविचारशाली फिरोजो राज्यशासन-भारानुत्तिमिच्छन्नपि धनिकाना प्रधानराजकर्मचारिणाञ्च महताऽऽग्रहेण राज्यसिंहासनमधिष्ठितवान् । फिरोज परमो दयालु प्रजाहितकारी महदुदारशासक आसीत् । किन्तु राज्यहितविधायिनोरल्लादीनतुगलक-मुहम्मदयोरिव तस्य स्वभावो नासीत् । स खल्वक्षरशः कुरानमवलम्ब्य सर्वकार्यमकरोत् । अल्लादीन इव मुहम्मदतुगलक इव यासौ वीरो

राज्याभिलाषी वा नासीत्। किन्तु प्रजाहितसाधने तत्परो दीनानाथ-सहायकः साधुदर्शनाभिलाषी स्वयमीश्वरभक्तः प्रजास्वपीश्वरभक्ति-प्रचारकर्ता च सम्बभूव। फिरोजेन द्वादशशतसंख्यकान्युपवनानि समारोपितानि। मस्जिदा यात्रिनिवासास्तटाकाश्चानेके निर्मिताः। फतहाबाद फिरोजाबाद जौनपुरनगरञ्च असावेव वासितवान्।

फिरोजमरणानन्तरं राज्येऽशान्तिः सिंहासनप्राप्त्यर्थं पुत्रेषु कलहश्च सहैव प्रादुर्बभूवतुः। राजनेतॄणा कृते एतस्मिन् समये स्वकार्यसाधनस्य समीचीनोऽवसरो लब्धः। तैन च सर्वं एव ते स्वमनोऽनुकूलं कार्यं कृतवन्तः।

तुगलकवंशस्यान्तिमोऽधिकारी महमूदतुगलकोऽयोग्यः शक्तिहीनश्च बभूव। एतस्मिन्नेव समये तैमूरलङ्गस्य भारते समाक्रमणं बभूव। तैमूरलङ्गो बरलासवंशस्य तुर्को योद्धासीत्। महान् विजेता ■ पश्चिमे-शिया विजित्य स्वकीय साम्राज्यं संस्थापितवान्। चत्वारिंशत्सहस्र-पदातिसैनिकैर्दशसहस्राश्वारोहिभिर्विंशतिसहस्रहस्तिपृष्ठाधिरुढैश्च सैन्यैः सहितस्तैमूरः समरकन्दात्प्रस्थानं कृत्वा सिन्धुनद्यास्तटे विश्रम्य मुलतानं भटनेरञ्च विजितवान्। ततश्च प्रचलय स दिल्लीमवरुरोध। तद्भयान्नतो महमूदतुगलको गुर्जरदेशे पलायितः।

विजयी तैमूरं दिल्लीं स्वेच्छया निर्बाधश्च प्रविश्यैका सभा चकार। सभाया समुपस्थिताः प्रतिष्ठितनागरिकास्तैमूरं प्रार्थितवन्तो यत् प्रभो जनाना प्राणदण्डो निरोध्यतामिति। एतां प्रार्थनां तैमूरः स्वीकृतवान्, तथापि स्वेच्छाचारिभिः सैनिकैर्निरपराधिनो बहवो मानवाः स्त्रियश्च बालका निहताः। दिल्लीनगर्या विशालानि बहुवैभवसम्पन्नानि सुन्दराणि भवनानि विलोक्य तैमूरश्चकितचकितो बभूव। धनिकेभ्यो राजभवनाच्च बहूनि रत्नमाणिक्यधनानि कलाकाराश्चादाय स पुनः समरकन्दं जगाम।

तैमूराक्रमणसमये प्रायेण दिल्लीनगरी विनष्टा जाता। कस्मिन्नप्या-

क्रमणे भारते घनस्य जनस्य सम्पत्तेश्च नैतादृशी क्षतिरभूत्। तैमूराक्रमणेन भारते महती अव्यवस्था समुत्पन्ना। सर्वा दिल्लीनगरी विनष्टा। तुर्काणां सुन्दराणि भवनानि विनष्टानि। दुर्भिक्षस्य महामार्यादाना च महान् प्रकोपो बभूव। तेन जनानां महत्कष्टमभूत्। सहस्रशो जना मृताः।

फिरोजानन्तरं येऽपि सुलतानाः अभूवन्, सर्व एव प्रायेणायोग्या आसन्। अत एव प्रान्तपालाः सर्वेऽपि स्वकीयानि स्वतन्त्रराज्यानि स्थापितवन्तः। हिन्दूराजानोऽपि सर्व एव तुगलकविनाशस्यावसरं प्रतीक्षमाणाः प्राप्तेऽवसरे स्वतन्त्राः सञ्जाताः। इत्थं तुगलकवंशस्य पतनमभूत्।

तुगलकवंशसाम्राज्यपतनानन्तरं बहूनि स्वतन्त्राणि राज्यान्यभूवन्। तेषु वङ्ग जौनपुर मालव राजस्थान बहमनी विजयनगर राज्यानि विशेषतः प्रसिद्धान्यासन्। प्रान्तीयराज्यानां प्रादुर्भावेण भारतीयैकताया विनाशस्त्वयश्यमेव बभूव, किन्तु विप्लवस्याशान्तेश्च क्वापि नामापि नासीत्। नूतनराज्याधिकारिषु प्रान्तीयताया भावः समुत्पन्नः, तेन पारस्परिक कलहः प्रादुरभूत्।

वङ्गे सुलतानतुगलकस्य समय एव स्वाधीनराज्यस्य संस्थापनमभूत्। फिरोजो वङ्गस्य दिल्लीसाम्राज्ये विलयनार्थं महान्तं प्रयत्नमकरोत्, किन्त्वन्तेऽसफलो बभूव। तदा वङ्गे हुसेनशाहो राज्यं कुर्वन्नासीत्। स हुसेनवंशस्य संस्थापनमकरोत्। स तिरहुतप्रदेशं विजित्य स्वराज्ये विलीनीकृतवान्। नुसरतशाहस्य मरणानन्तरं हुसेनवंशस्यान्तो बभूव। अकबरसाम्राज्यसमये वङ्गा मुगलाधीनो जातः।

मलिकसरवरशाहनामा, यः महमूदतुगलकः कन्नौजाद्विहारपर्यन्तदेशस्य शासनाधिकारिणं नियुक्तवानासीत्, जौनपुरराज्यसंस्थापनमकरोत्। एतस्य वंशस्य सर्वशक्तिशाली प्रतिभासम्पन्नश्च शर्की इब्राहिमशाह एव शासक आसीत्। अस्मिन् वंशेऽन्तिमः शासको

हुसेनशाहो बहलोललोदिना पराजितः, जौनपुरराज्यं च दिल्ली-साम्राज्याधीनमभूत् ।

तैमूरस्याक्रमणसमय एव मालवप्रदेशे स्वतन्त्रराज्यस्थापनमभूत् । तस्य संस्थापको दिलवरखानगोरी बभूव । दिलवरखानगोरिणो मृत्योः परं तद्राज्याधिकारी हुसङ्गशाहो बभूव । स धार उज्जैन स्थाने स्वकीयां राजधानीं माण्डूमकरोत् । तत्र च बहूनि भवनान्यपि निर्मापितवान् । तन्मन्त्री महमूदखिलजीस्तत्साम्राज्यं बलाद् गृहीत्वा स्वयं राज्याधिकारी बभूव । तदनन्तरं महमूदद्वितीयं गुजरातबादशाहो महमूदशाहो युद्धे पराजित्य मालवराज्यं गुजरातराज्याधीनं चकार । हुमायुनिर्गमपर्यन्तञ्च मालवा गुजरातराज्यस्याङ्गमेवासीत् ।

जफरखानः, यं दिल्लीसुलतानो गुजरातस्य शासकं नियुक्तवाना-सीत्, गुजराते स्वकीयं स्वाधीनं राज्यं संस्थापितवान् । तन्मृत्योः परं महम्मदशाहो राज्याधिकारी जातः । असावेव साभ्रमतीनद्यास्तटे 'अहमदाबाद' नगरं निर्मितवान् । अहमदशाहः स्वधर्मनिष्ठो मुहम्मद आसीत् । असौ हिन्दुमन्दिराणां भङ्गं कृत्वा हिन्दूनपि मुहम्मदीयधर्म-परिग्रहार्थं बाधितवान् ।

गुर्जरस्य प्रसिद्धः सुल्तानो महमूदबेगडः चम्पानेरस्य जूनागढस्य च राजपूतभूपान्विजित्य पुनः पुर्तगाल्यामिभिः स्वयमपि पराजितो जातः । स्वतन्त्रगुर्जरस्यान्तिमः प्रसिद्धः शासको बहादुरशाहो मालव-सुलतानं पराजित्य स्ववशीचकार । तस्माद्भयभीतो हुमायुसुलतानेनापि स्वयं पराजितः । बहादुरशाहः पुर्तगालवासिनो निष्कासयितुं कृत-प्रयत्नोऽपि साफल्यं नालभत, प्रत्युत पुर्तगालाभिजनानां दुरभि-सन्धिना निहतोऽभूत् । तन्मृत्योः परमशान्ते गुर्जरप्रदेशे मुगलबादशाह अकबरस्तं दिल्लीसाम्राज्याधीनमकरोत् ।

भारतस्यान्यभाग इव राजस्थानमपि अलाउद्दीनेनाक्रान्तम् । रणथम्भोर-दुर्गमधिकृत्य तत्रत्यपरमशक्तिसम्पन्नं मेवाडाधिपतिमपि स यदा जिगाय,

सद् पूर्वमेव वर्णितम् । किन्तु मृतेऽल्लादीने राजपूता मुहम्मदीयाना शिविर भड्त्वा मेवाड स्वतन्त्र चक्रुः । राणा हम्मीर एकस्मिन्समये दिल्लीसुलतानमपि पराजितवान् । राणाकुम्भा (कुम्भल) राज्यसमये मेवाडशक्ति परमोत्कर्ष गता । कुम्भासिंहोऽपि गुर्जरस्य मुगलशासकैः सह बहुवार युद्ध कृतवान् । एतेषु सगरेषु कदाचित् मुहम्मदीयाना कदाचिच्च कुम्भासिंहस्य विजयो बभूव । एकस्मिन् युद्धे मालवसुल्तान पराजित्य बन्दिनञ्च विधाय षण्मासपर्यन्त चित्तौडदुर्गे रक्षितवान् राणा कुम्भासिंह. । एतद्विजयस्मारके निर्मित कीर्तिस्तम्भ कुम्भाविक्रम स्तुवन्नद्यापि चित्तौडेऽवलोक्यते जनै॰ ।

मालवाया गुर्जरस्य च सुलतानौ राणाकुम्भासिंह विजेतु बहुधा आक्रमण कृतवन्तौ, किन्तु सर्वदैव तेन पराजितौ भूत्वा पश्चात्तापयेव सम्भूतौ । न केवल राणाकुम्भासिंहोऽजेयवीर आसीत्, किन्तु महान् राजनीतिज्ञो विद्वान् दार्शनिको विविधकलासु॰ विज्ञाने च पारगो विदुषामाश्रयसम्मानप्रदाता विभिन्नविषयकग्रन्थलेखको वशीवादन-पटुस्तटाकवूपादीना निर्माताप्यासीत् । तन्निर्मितः कीर्तिस्तम्भस्तदीया-साधारणगौरवस्य मूकसाक्ष्य इवदद्यधुनापि चित्तौडे नूतन इव विभाति ।

राणाकुम्भासिंहस्योत्तराधिकारिषु राणासग्रामसिंहः (राणा सागा) लोकोत्तरसाहससम्पन्नो युद्धकर्मणि कुशलो दिल्ली-मालवसुलतानयोर्विजेता सम्पूर्णहिन्दुसमाजस्य नेता विशालसैन्यसम्पन्नश्चासीत् । तस्य युद्ध-कौशलेन व्याकुलीभूतः प्रभावितो बाबरः स्वकीयात्मकथाया त प्रशस्य भारतस्य प्रसिद्धो वीरो राणासग्रामसिंह इति सबहुमानमुल्लिखितवान् ।

पूर्ववर्णित-चन्द्रशीयामन्तवर्मचोडगगस्योत्कलराज्य कपिलेन्द्र-स्याधीन भूत्वा पुनः अकबराधीन जातम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यः

अनान्तरे गोदावरीतटेऽरुणाश्रमस्थितस्यारुणमुनेर्गेहे जयन्तीदेव्या निम्बार्काचार्यस्यावतरणमभूत् । सुदर्शनावतारस्यास्य पूर्वनाम भास्करा-

चार्य आसीत् । पञ्चवर्षदेशीयायास्मै यज्ञोपवीतसंस्कारसमये नारदः स्वयमेव समागत्य गोपालमन्त्रदीक्षामदात् । द्वैताद्वैतसिद्धान्त एवास्य मतम् । नारदद्वारा शिक्षाग्रहणानन्तरमस्य नाम नियमानन्द इति प्रथितम् ।

श्रीनियमानन्दो वेदान्तसूत्रेषु पारिजातसौरभनामकं भाष्यं विलिख्य सर्वप्रथमं शंकराचार्यं बौद्धसम्प्रदायवादिनं समुद्घोषितवान् । एतस्य प्रधानस्थानं यमुनायास्तटे ध्रुवक्षेत्रमासीत् ।

एकदा केनचिज्जैनसन्यासिना सह चर्चाप्रसङ्गे एव सूर्योऽस्तम-गात् । ततश्च जैनसाधुना भोजनेऽस्वीकृते श्रीनियमानन्दः श्रीकृष्णं संस्मृत्य निम्बवृक्षोपरि तं सूर्यप्रकाशमदर्शयत् । ततः प्रभृत्येव एते निम्बार्काचार्य इति नाम्ना प्रसिद्धिं गताः । निम्बार्कसम्प्रदाये राधाकृष्णयोः पूजनं भागवतशास्त्रञ्च प्रधाने स्तः ।

निम्बार्काचार्याणां सर्वाण्येव कार्याणि प्रशस्तान्यभूवन्, परं तैर्भग-वन्तं शंकराचार्यं समाक्षिप्य नोचितं कृतम् । सम्प्रदायभेदे सत्यपि पर-स्परमाचार्याणां विद्वेषं नाहं सुष्ठु मन्ये ।

श्रीचैतन्यमहाप्रभुः

फाल्गुनशुक्लपूर्णिमायां सिंहलग्ने वङ्गप्रदेशस्य नवद्वीपनगरे जग-न्नाथमिश्रधर्मपत्नी-शचीदेव्याः गर्भात् चैतन्यमहाप्रभोरवतारः समजनि । ■ भावुकाः श्रीराधावतारं कथयन्ति । एतेषां सिद्धान्तो द्वैताद्वैतमेव । एते चतुर्विंशतिवर्षाणि यावद् गृहस्थाश्रमे निवासं विधाय सन्यासिषु भक्तिमार्गप्रचारार्थं स्वयं केशव भारतिसन्यासिनः सकाशाद् दीक्षां गृहीतवन्तः ।

प्रकाण्डो विद्वान् महाप्रभुर्न्यायशास्त्रस्य विद्वत्तापूर्णमेकं ग्रन्थं लिलेख । तस्यैकः सुहृदपि न्यायविषयकमेव अन्यग्रन्थं लिलेख । यदैक-स्मिन्समये द्वावपि सुहृदौ मिलितौ, तदा महाप्रभोर्विलोक्य ग्रन्थं मित्र-

मुखं शुष्कमभूत् । अत एव श्रीचैतन्यमहाप्रभुः स्वशरीरं प्रति महार्घां प्रवाहितवान् । अस्य त्यागस्य वर्णनापि सहृदयं हृदयं चार्दयति । महाप्रभोः सम्पर्केण वेदान्तनिष्ठोऽपि वासुदेवसार्वभौमः, प्रकाशानन्दो जगाई-मधाईनामकौ पतितावपि च भगवद्भक्तिनिष्ठौ जातौ ।

श्रीचैतन्यो वारंवारं चतुर्भुजरूपेण श्रीकृष्णस्वरूपेण स्वं प्रादर्शयत् । शेषजीवने नीलाचले वासमसौ एकदा मधुन आवश्यकतायामपि स एव मधुमयं चकार, तदद्यापि 'मधुपुष्करिणी' नाम्ना प्रसिद्धमस्ति । स्वशिक्षाष्टके भगवन्नामकीर्तनं भगवन्नामजप जीवनोद्धारस्य मुख्यं साधनमकथयन्महाप्रभुः । स्वशिष्यान्देवाराधनद्वारा दैवीसम्पत्तिसञ्चयाय च स आदिदेश । तदन्तिके गत्वा यः कश्चिदपि सन्यासी शिष्यतामापेदे । परस्त्रीभिः सह वार्तालापोऽपि तेन न्यषेधि । माधवीनाम्न्या वृद्धया सह वार्तां कुर्वन्तं हरिदासनामकं स्वशिष्यं स सर्वथा परित्यक्तवान् ।

श्रीवल्लभाचार्यः

अग्निदेवावतारभूतस्य वल्लभाचार्यस्य लक्ष्मणभट्टधर्मपत्न्या इल्लमादेव्या गर्भाद्वैशाखकृष्णैकादश्यां चम्पकारण्ये प्राकट्यमभूत् । अयं खलु तैलङ्गब्राह्मण आसीत् ।

एकादशवर्षदेशीय एवासौ समाप्य सर्वविद्या वृन्दावनात्तीर्थयात्राया प्रचलन्, विजयानगरभूपकृष्णदेवस्य सभाया सर्वानेव पण्डिताञ्जिगाय । सर्वेषां पण्डितानां समक्षमेवासौ भूपस्तस्य कनकाभिषेकं चकार, यस्मिन् षट्सुवर्णमापातवान् वल्लभाचार्यः । तीर्थयात्रा समाप्य समागत्य चोज्जयिन्यामसौ क्षिप्रायास्तटे पिप्पलवृक्षाधस्तले स्वनिवासमकार्षीत् ।

श्रीवल्लभाचार्यस्य अष्टयामसेवा सर्वत्र प्रसिद्धा । सेवया प्रसन्नः श्रीकृष्ण एतस्य गृहे विट्ठलनाथनाम्ना पुत्ररूपेण जनिमलभत । चैतन्यमहाप्रभोः समकालीनत्वादनयोः परस्परं मेलनमप्यभूत् । जीवन-

स्यान्तिमे भागे काश्यां निवसन्नसौ हनुमद्घट्टे प्रकटिते ज्योतिषि प्रविश्य सदेह स्वर्गमाप्तवान्।

श्रीवल्लभाचार्यो भागवतस्य सुबोधिनीं टीकां वेदान्तसूत्रस्य सुन्दर-मणुभाष्यञ्च व्यलिखत्। एतस्य सम्प्रदायस्यापरं नाम पुष्टिमार्ग इति। तस्य सिद्धान्त- सम्पूर्णमेव जगत् कृष्णरूपं सत्यम्, जीवोऽणु' सच्चिदानन्द-स्वरूपश्च आसीत्। सर्वसारभूतः श्रीकृष्णप्रापको भक्तिमार्ग एव। व्रजे क्रीडाकारक' साकारः श्रीकृष्ण एव ब्रह्म। स एव सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र विराजते इदमपि तस्य मतम्।

श्रीरामानन्दाचार्य-

श्रीरामानन्दाचार्यस्य प्राकट्य माघकृष्णसप्तम्या कुम्भलग्ने चित्रा-नक्षत्रे प्रयागक्षेत्रस्थपुण्यब्राह्मणस्य धर्मपत्न्या सुशीलादेव्या गर्भाद-भूत्। पूर्वं रामदत्तनाम्ना प्रसिद्धोऽयमपदेशीयोऽसौ यज्ञोपवीतसंस्कारा-नन्तरं राघवानन्दस्वामिनः विद्याध्ययन विधाय षडक्षररामतारकमन्त्र-दीक्षां गृहीतवान्। ततो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थानधीत्याय वेदान्तसूत्रोपरि चमत्कारपरिपूर्णमानन्दभाष्यं लिलेख। रामार्चनपद्धति-वैष्णवमताब्जभास्करप्रभृत्यनेकग्रन्थान्विलिख्य असौ स्वसिद्धान्तप्रचार-कार्यमारब्धवान्। काश्यां पञ्चगङ्गातटे स्वकीयं मठं निर्माय निवसन्नसौ एकादशाधिकशतवर्षदेशीयो भूत्वा स्वदेहं परित्यक्तवान्।

श्रीरामानन्दीयमतस्य परमोपास्याधिष्ठात्री देवी श्रीजानकी परमो-पास्यदेवो भगवान् रामचन्द्रश्च वर्तेते। तुलसीदासप्रभृतयो गण्यमान्य-भक्ता एतन्मतप्रचारकाः। रामतारकमन्त्र एव मन्त्रराजः। ये च हिन्दवो मुहम्मदीयैर्बलात्म्लेच्छायुतविहीना विहितास्ते तारकमन्त्रप्रभावेणैवैतेन शुद्धीकृताः। हिन्दूजातीनामाचारशुद्धयर्थमेका पृथग्जातिश्चानेन निर्धा-रिता। साधुवेषं विधाय हिन्दून् भ्रष्टान् कुर्वतो मुहम्मदीयान् बहिष्कर्तुं स्वयमपि वैष्णवधर्मानुकूलं जीवनमयापयत्।

एकस्या रात्रौ वाल्मीकिः स्वप्ने दर्शनं प्रदाय श्रमु समादिदेश यद् वेदवेद्य. श्रीराम एव पुरुषोत्तमावतारः। तद्गुणवर्णनार्थं ब्रह्मणा प्रेरितोऽहं रामायण निर्मितवान्। भवता तस्यैव रामायणस्य प्रचारः कर्तव्य इति। पश्चाद्वाल्मीकिन ज्ञानगुरु मत्वासौ रामायणप्रचारमप्यकरोत्।

दैवज्ञः प्रोवाच—'मुक्तामणे' एव मुहम्मदीयसाम्राज्यकाले चत्वारो हिन्दूधर्मान्तर्गतप्रमुखसम्प्रदायाचार्या अन्येऽपि च आचार्यपादाः जनिमलभन्त। तत एव एताद्दविपत्तिकालेऽपि हिन्दूधर्मः कथमपि प्राणान्धारयन्नासीत्। एतेषामाचार्याणां हिन्दूधर्मरक्षणे उद्धरणे च महत्तम स्थानमैतिहासिकदृष्ट्या वर्तते। इत' पर मुगलसाम्राज्यस्योत्तरकालिक महत्त्वपूर्णं वृत्त मया वक्ष्यते, सावधानतया शृणु' इति।

विजयनगर-बहमनराज्ये

मुहम्मदतुगलकस्य समये विदेशिनो धनिका संघीभूय दक्षिणे साम्राज्यमेक सस्थापितवन्त। तेषा प्रधानो हसन आसीत्। हसनः स्व फारसस्य बहमनिनईशकन्दियारवंशज समुद्घोष्य बहमनीनाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्। तद्वंशजा बहमनिनो विख्याता'। किन्तु नवीनविजयनगरराज्यसंस्थापकौ हरिहर-बुक्कनामकौ द्वौ भ्रातरौ तस्य जन्मजातशत्रू आस्ताम्। बहमनशासका स्वेच्छाचारिण आसन्।

परस्पर स्पर्धमानयोर्बहमनविजयनगरराज्यशासकयोः प्रचलति संग्रामे कदाप्येकस्य कदाप्यन्यस्य च विजयो भवन्नासीत्। बहमनशासका. स्वेच्छाचारिणो निरङ्कुशाश्च भूत्वा सर्वत्रात्याचारमकुर्वन्। हसनस्योत्तराधिकारिणौ मुहम्मदशाह' प्रथम फीरोजश्च तुङ्गभद्राकृष्णानद्योर्मध्यगता सर्वामेव भूमिं स्वायत्तीकृत्य विजयनगरशासकै' सह महान्त समर विधाय असंख्यहिन्दूना वध कृतवन्तौ। योग्यशासकमुहम्मदजगानप्रधानमन्त्रिसहितस्य मुहम्मदशाहतृतीयस्य राजत्वकाले

बहमनराज्यपतनलक्षणं दृष्टिगोचरमभूत् । राघवः छलेन बहमनशासक निहतवन्तः । तत एव बहमनराज्यपतन समारब्धम् ।

पूर्वोक्त विजयनगरराज्यस्य प्रथमशासकस्य हरिहरस्य मरणान्तर बुक्को राज्याधिकार लब्धवान् । बुक्कमरणान्तर देवरायोऽधिपतिर्बभूव । एतस्य समये निकोलोकोण्टीनामा इटलीदेशीयः अब्दुलरज्जाकनामा अरबदेशीयश्च राजदूतौ समायातौ विजयानगरमिति श्रूयते । किन्तु देवरायभूपान्तरमेतद्वंशशासका राज्यप्रतिष्ठारक्षण कर्तुं नाशक्नुवन्, विजयनगरराज्य चान्यस्य राजवंशस्याधिकारे बभूव ।

एतस्य वंशस्य सर्वयोग्यो राजा कृष्णदेवो विदुषामाश्रयदाता विद्वान् कविसम्मानकारको धार्मिको विदेशीयजनसत्कारकारी परमोदारस्वभावो बीजापुरोत्कलराज्यपराजयकर्ता पुर्तगालनिवासिजनमित्रभूतोऽनेकान्वलक्ष्यशिवमन्दिरनिर्माणविधायकश्च बभूव । किन्तु कृष्णदेवान्तर सर्व एव राजानः शक्तिहीनाः सञ्जाताः । तत्राप्यंत्तराधिकारिणि सदाशिवराये निर्बलमनाप्य तन्मन्त्री रामराजः सर्वमेव राज्यशासन स्वायत्तीचकार । पश्चाद्दक्षिणदेशस्य चत्वारो मुहम्मदीयराजान सङ्घीभूय तालकोटस्य जनशून्यस्थाने (मैदान में) रामराजेन सह युद्ध कृत्वा निहत्य च त विजयनगर विनष्ट विध्वस्तञ्च चक्रुः ।

विजयानगरराज्यपतनान्तर दक्षिणदेशस्य चतुर एव मुहम्मदीयराज्याधिकारिणः निर्भयान् स्वेच्छाचारिणः परस्पर कलहायमानान् दृष्ट्वा मुगलशासकास्तान् पराजित्य तद्राज्यानि मुगलसाम्राज्याधीनानि चक्रुः ।

पश्चात् (१) इमादुलमुल्केन बरारे संस्थापितमिमादशाहीराज्य मुहम्मदराज्याधीन जातम् । (२) निजामशाहसंस्थापित निजामशाहिराज्यमकबरेण स्वायत्तीकृतम् । (३) आदिलशाहसंस्थापित बीजापुरे स्वतन्त्र राज्यमौरङ्गजेबेन मुगलराज्यान्तर्गतमकारि । (४) गोलकुण्डास्थाने कुतुबशाहसंस्थापित कुतुबशाहिराज्यमौरङ्गजेबेन स्वायत्तीचकार ।

(५) वरीदेकासीमवरीदनिर्मित वरीदशाहिराज्यमपि वीजापुरराज्यान्तर्गत बभूव । एतेषु बरारराज्य विहाय सर्वाण्येव राज्यानि सधीभूय विजयनगरराज्यमाक्रम्य विध्वसितवन्त इति पूर्वमेव वर्णितम् ।

मुहम्मदतुगलकमरणात्पर यस्मै मूरोमुलतानलाहौरयोराधिपत्य प्रदत्तवानसौ खिज्रखानो दिल्लीनगर स्वाधिकारे सस्थापयामास । तन्मृत्यो• परमदूरदर्शिन• शक्तिशासनशून्या अन्येऽपि त्रयः शासका बभूवुः । तद्वशीयान्तिम शासकमालमशाह पञ्चनदसामन्तो वहलोललोदी राज्यच्युत कृत्वा दिल्लीसिंहासनासीनो बभूव । आलमशाहश्च बदायूनगरे शान्तिमय जीवन यापयन् पञ्चत्वमगात् ।

अथ बहलोललोदी तुगलकमुलतानापेक्षयाधिक चतुरो वीर उदारहृदयो युद्धकालाया निपुणश्चासीत् । तस्मिन् दिल्लीराज्यसिंहासनासीने जाते देश॰ समृद्धिशाली सौरत्नसम्पन्नो नवीनचेतनालकृतश्च बभूव ।

बहलोलात्पर तत्पुत्र खिज्रखानो दिल्लीसिंहासनमारुह्य दिल्लीसिंहासनार्थञ्चेष्टमान स्वकीयभ्रातर बारबकखान पराजित्य बन्दिन चकार । अनन्तरमसौ बङ्गमुलतानेन सह सधि विधाय हुसेनशाहशर्किन पराजित्य विहारप्रदेश दिल्लीसाम्राज्याधीन कृत्वा स्वप्रभाव सस्थापयामास । अथ धौलपुरग्वालियरचन्देरीराज्यशासकानपि विजित्य स्वनिर्मित-नवीनगरनामकस्थान स्वराजधानीमकरोत् । अथ बहूनि मन्दिराणि विध्वस्य मस्जिदान् निर्मितवान् ।

तन्मृत्यो• पर तत्पुत्र इब्राहिमलोदी राज्याधिकारमाप्तवान् । किन्तु राज्यविभागेच्छुभिस्तत्कालीनस्वार्थसाधकैर्धनिकै जौनपुरे राज्य॰ सिंहासीनो विहित इब्राहिमभ्राता जलाल इब्राहिमेनैव घा तितः ।

इब्राहिमलोदिनः स्वेच्छाचारेण कठोरदण्डेनासन्तुष्टा राजानः स्वतन्त्रा भवितुमिच्छन्तिस्म । कतिपये स्वतन्त्रा अपि बभूवुः । तदत्याचारेण त्रस्तः पञ्जाबप्रदेशाधिपतिर्दौलतखानो भारतमाक्रमितु काबुलप्रदेशाधिपतिं बाबर निमन्त्रितवान् । इब्राहिममुल्तानपितृव्य आलमखानोऽपि-

नावरादेव तद्विरुद्धं साहाय्यमभ्यर्थितवान् । इत्थं द्वाभ्यामेव प्रार्थितो महत्या सेनया सवृतो नादिरो भारतमाक्रम्य पानीपतस्थाने सुल्तानेन सह युद्धं विधाय पराजित्य च तं स्वयं दिल्लीश्वरो बभूव ।

पूर्वमध्यकालीना सभ्यता

अपरिमितशक्तिसम्पन्नाना स्वेच्छाचारिणां सैनिकशासकाना दिल्लीसुलतानानामवरोधकः धुरानशरीफ एवैक आसीत् । तथापि कतिपये सुल्तानास्तमप्यनादृत्य स्वेच्छाचारवन्तः केवलं च धर्माचार्यस्योपदेशं मानयन्तोऽपि निरङ्कुशा आसन् । स्वोत्तराधिकारव्यवस्थया सुयोग्यः क्रीतदासोऽपि राज्याधिकारमाप्नुवन्नासीत् । केचन सुलताना अयोग्यान् स्वतनयान्विहायान्यानेव स्वोत्तराधिकारिणि अकुर्वन् । यथा—इल्तुतमीशो रजियामेव स्वोत्तराधिकारिणीं निर्वाचितवान् । राज्ये मुहम्मदीयविदुषां धर्माचार्याणाञ्च प्रचुरः प्रभाव आसीत् । प्रायेण सुलतानास्तेषां परामर्शेन कार्यमकार्षुः, किन्त्वल्लाहीनतुगलकौ तेषां परामर्शमपि नैव मानितवन्तौ । किन्तु सिकन्दरलोदि फिरोजतुगलकयोः शासनकाले धर्माचार्याणां प्रभावेऽभिवृद्धिः सञ्जाता ।

राज्यकर्मसु साहाय्यार्थं बादशाहाना सविधे प्रधानमन्त्रिप्रतिनिधिमन्त्रिप्रधानन्यायाधीशप्रधानसेनाध्यक्षाश्वारोहिसैनिकाध्यक्षप्रभृतिविभागाध्यक्षाश्च स्थिता आसन् । अन्येऽपि तत्तत्कार्यनिपुणा राजकर्मचारिण आसन् । प्रदेशाधिकारी सुलतानप्रतिनिधीत्युपाधिना विभूषितश्च भवति स्म ।

साम्राज्येऽस्मिन्नुच्चपदाधिकारिप्रमाणपत्रं दुर्लभम्, अथ चैतस्य पदस्य कोऽपि विश्वासोऽपि नासीत् । उच्चोच्चतराचलमप्रदप्रापणं नीचतमपदप्रापणं वा सुलतानेच्छाधीनमासीत् । यदा कदा राज्यहितमभिकाङ्क्षन्तो विदेशिनोऽपि बादशाहकृपया सर्वोच्चराजकर्मचारिपदमासन्नवन्तः । सर्वेऽपि नूतना बादशाहाः प्राचीनराजकर्मचारिणः निष्कास्य तेषां स्थानेषु

नूतनकर्मचारिणो नियोजयन्त आसन्। प्रान्तपालाः स्वकीय वेतन-रूपं द्रव्यमादायावशिष्टं सर्वमेव द्रव्यं सुलतानसमीपे प्रेषयन्ति स्म। प्रायः सर्वाधिकद्रव्यसंग्रहिण एव प्रान्तपालपदेषु नियोज्यन्ते स्म सुलतानैः भूमिकरं विहायान्येऽपि बहुविधाः कराः प्रजासु समारोपिताः, किन्तु जजियाकरः केवलं हिन्दुप्रजास्वेवासीत्। युद्धसमये प्रान्तपालाधीनहिन्दूसेनयान्वीय सुलतानसेना द्विगुणा जायते स्म। अश्वाः पदातयो दन्तिन उष्ट्राश्च प्रधानतया सेनायामन्विता भवन्ति स्म। सीमान्तप्रदेशरक्षार्थं कुशलसैनिका अपि असंख्या आसन्। मुगलाक्रमणावरोधार्थं कतिपयनूतनानि दुर्गाण्य विनिर्मितानि सम्बभूवुः।

हिन्दूनां धर्मशास्त्रानुसारं मुहम्मदीयानां हदीसानुसारञ्च दण्डव्यवस्थाविधानमभवत्। अपराधिनां कृते कठोरदण्डस्य शारीरिकयन्त्रणाप्रदानस्य च व्यवस्थया जनमतं विरुद्धं जातम्। अत एव फिरोजतुगलकेन तादृशदण्डविधाननिर्मूलनस्य प्रायेण व्यवस्था कृता। धनिनो मुहम्मदीयाः स्वकीयदासैः सहिता वैभवपूर्णं जीवनं यापयामासुः। यदा कदा प्रचलितं द्यूतं मद्यपानञ्चावरोद्धुं सुलतानैर्व्यवस्था विहिता। दिल्लीनगरी च प्रस्तरेष्टकानिर्मितानेकसुन्दरभवनशालिनी बभूव।

कलाकोविदानां विदुषामाश्रयदायकानां मुहम्मदीयसुलतानानां समये मीरहसन देहल्वी-बदरचाचा-मीरखुसरोप्रभृतयोऽधिकं प्रसिद्धाः पारसीभाषाकवयः क्रमबद्धेतिहासलेखका बभूवुः। धर्मशास्त्रस्य ज्योतिःशास्त्रस्य चानेके ग्रन्था विनिर्मिता बभूवुः। तथा बहूनां संस्कृतपुस्तकानामरबीभाषायामनुवादोऽपि बभूव। मिथिलायां मैथिलीभाषायाः संस्कृतभाषायाश्च परमोन्नतिरासीत्। मैथिलकविकोकिलो विद्यापतिरेतस्मिन्नेव काले मैथिलीभाषाया बहूनि पद्यानि रचितवान्। विजयनगरसाम्राज्ये संस्कृतभाषायाः परमोन्नतिरभूत्।

उत्तरभारते हिन्दीभाषायाः परमोन्नतिः प्रचारश्चाभवत्। एतस्मिन्नेव समये सर्वप्रथमो हिन्दीकविः पृथ्वीराजसमकालीनश्चन्द्रवरदाई

तथा गोरखनाथरामानन्दकबीरप्रभृतयश्च हिन्दीभाषायां पद्यानि निर्माय महत्तमं योगदानमकार्षुः। प्रान्तीयभाषायाः समुन्नतौ च मुहम्मदीयशासकानां महानुभूतिः सर्वदैवासीत्।

इल्तुतमीशकुतुबुद्दीनकाले निर्मितानां कलात्मकभवनानां मध्ये अजमेरमस्जिदः दिल्लीस्थकुतुबमस्जिदः कुतुबमीनारश्चातिप्रसिद्धाः। हिन्दूनीश्वरसन्यासिन इव तपस्त्यागमयजीवनसम्पन्ना मुहम्मदीयफकीरा अपि स्वकीयं धर्मं प्रचारयन्त आसन्।

मेवाडक्षत्रियवंशसमुद्भूतया मीराबाईनाम्न्या क्षत्रियकुलालङ्कारया च श्रीकृष्णभक्तिरसपूर्णगानैर्भक्तिप्रचारो व्यधायि तस्मिन्नेव समये भारते वर्षे।

बाबर-राज्यम्

यद्यपि बाबरो दिल्लीमागराञ्च जितवान्, तथापि भारतसम्राड् नाभूत्, यतोऽद्यापि राजपूताना विशेषतो मेवाडाधिपतेः सग्रामसिंहस्य विजयकरणमवशिष्टमेवासीत्। मेवाडाधिपतेरद्भुतयोद्धुः रणकर्मविशारदस्य युद्धे छिन्नैकपादभुजस्य शरीरस्थानि बहूनि व्रणचिह्नान्येव तस्यालौकिकं शौर्यं साहसिकत्वञ्च सूचयन्ति स्म।

आत्मकथायां बाबर उल्लिखति यद् यदाहं काबुलप्रदेशे आसम्, तदैव पत्रद्वारा सग्रामसिंहो मामसूचयत् यदिदानीमेव यदि भवान् दिल्ल्यामाक्रमणं कुर्यात्तदाहं भवतः साहाय्यं करिष्यामीति। किन्तु मयि समागते भारते स किमपि साहाय्यं नाकरोत्। कदाचिदनेनैवं विचारितं स्याद्बाबरो विजित्य दिल्लीं पराङ्मुखो भविष्यति तदा स्वेच्छयाहं सर्वानाक्रमणं कृत्वा देशान् विजेष्यामीति। किन्तु दिल्लीं विजित्याहं तत्रैवातिष्ठम्। तदा सग्रामसिंहस्य समक्षं युद्धादन्यः कोऽप्युपायो नैवावशिष्ट इति।

अत एव अफगानानां राजपूतानाञ्च महतीं सेनामादाय सग्रामसिंह

हुमायु-राज्यम्

बाबरमरणानन्तरं तत्पुत्रो नासीरुद्दीनापरनामा हुमायुः राज्यसिंहासनमलञ्चकार। कामरानोऽस्करी हिन्दालश्चेति त्रयोऽन्येऽपि बाबरस्यौरसाः पुत्रा आसन्। मरणसमये बाबरः स्वकीयं ज्येष्ठपुत्रं हुमायुं समुपदिष्टवान्—'तात! स्वानुजान्प्रति सर्वदैव स्नेहपूर्णव्यवहारः कर्तव्यः। यथैतेषु कोऽपि क्लेशं नाप्नुयात्तथा कर्तव्यं त्वया' इति। पितृप्रदत्तोपदेशं सर्वदैव परिपालितवान् हुमायुः। किन्तु भ्रातरस्तं सर्वदैव क्लेशितवन्तः।

अथ पक्षप्रथानुसारं राज्यं विभक्तमभूत्। हुमायुराज्याधिकाधः काबुलकाश्मीरौ कामरानः सम्भलमस्करिर्मेवातालवरौ च हिन्दालः प्राप्तवान्।

राज्यशासनमवाप्य हुमायुः सर्वप्रथममफगानान् विजेतुमियेष। युद्धेऽफगानप्रधानः पराजितो महमूदलोदी ममार च। अथाफगानप्रधानत्वं शेरशाहः सम्प्राप्तवान्। भारताद्बहिर्निष्कासनार्थं प्रयतमानं शेरशाहं प्रति हुमायुराक्रमणञ्चकार, किन्तु युद्धमकृत्वैव तस्याधीनतां स्वीचकार शेरशाहः। सङ्ग्रामपराजिताफगानशरणदायकं गुजरातधिपं बहादुरशाहं विजित्य स्वाधिकारं संस्थाप्य यावदेव ततः परावृत्तो हुमायुस्तावदेव विजितो बहादुरशाहः पुनर्गुजराते स्वाधिपत्यं संस्थापयामास। एतस्मिन्नेव समये मालवाप्रदेशोऽपि मुगलहस्तान्निर्गतः।

शेरशाहस्य पूर्वतनं नाम फरीद आसीत्। आगराखण्डान्तर्गतसासारामक्षेत्रस्य सामन्त आसीत्तज्जनकः। विमातुर्दुर्व्यवहारेण दुःखितः शेरशाहः परित्यज्य सासारामं जौनपुरं गत्वा महता परिश्रमेण फारसीभाषां समधीत्य स्वपितुर्निकेतनं परावृत्तः। अथ तस्य योग्यतां विचार्य तज्जनकः स्वशासनाधीनग्रामाणां शासनप्रबन्धे तमेव नियुक्तवान्। सुव्यवस्थितशासनः फरीदः सामन्तानन्यानपि विजिगाय। किन्तु सुप्रबन्धेन व्यथितहृदयया विमातुर्दुर्व्यवहारेण स पुनरपि गृहं परित्यज्य बिहारप्रदेशीयस्यैकस्य सामन्तस्य गेहे दासभावं स्वीचकार।

अथैकदा सिंहमेकं हत्वा स 'शेरशाहः, शेरखानो' वेत्युपाधिमाप्तवान्। क्रमशः शेरशाहः समस्तं विहारप्रदेशं जित्वा वङ्गोपरि समाक्रमणञ्चकार। तथैव रोहतासदुर्गं विजित्य स स्वशक्तिसंवर्धनमप्यकरोत्। संवर्धितशक्तेः शेरशाहाद्भीतो हुमायुः शीघ्रमेव विहारं प्रस्थित्य चुनारदुर्गं स्वायत्तीचकार।

राजनीतिकुशलः शेरशाहः प्रत्यक्षयुद्धे स्वपराजयं विचार्य हुमायुं वङ्गे प्रस्थापितवान्। तत्र गत्वा विलासप्रियो हुमायुः व्यर्थमेव महान्तं कालं व्यतीयाय। अथ यदा हुमायुः स्वगृहं प्रस्थितस्तदा मध्येमार्गं तमवरुध्य शेरशाहो गङ्गातटवर्ति-'चौंसा'नामकग्रामसमीपे तेन सह महान्तं संग्राममकरोत्। तत्र पराजितो हुमायुः स्वप्राणरक्षार्थं गङ्गायां पपात, परं केनापि नाविकेन तत्प्राणरक्षणं कृतम्। इत्थं शेरशाहः सम्पूर्णं विहारं वङ्गञ्च स्ववशीचकार।

अथ हुमायुः कथमपि आगरायामागतः। कियता कालेन सैन्याभिनिवेशं कृत्वा स कन्नौजप्रदेशे गङ्गातटे शेरशाहेन सह युयुधे। किन्तु युद्धे मुगलान् पराजितान् दृष्ट्वा कथमपि प्राणान् रक्षन् स युद्धस्थलात्पलायितः। एवं दिल्ल्यामागरायाञ्च शेरशाहस्याधिपत्यं बभूव।

हुमायुरपि भारतसाम्राज्यं विहाय मरुस्थले सिन्धप्रदेशे च भ्रमन् एकस्मिन् दिवसेऽतिक्लेशितः समरकभूपेन महान्तं सत्कारं लब्ध्वा परमां प्रीतिमविन्दत। अत्रैव भारतस्य परमप्रतिभाशालिनः सम्राजोऽकबरस्य जनिरभूत्। निर्धनत्वात् कमपि पुत्रजन्मोत्सवं नैव चकार हुमायुः। पुनः कान्धारस्थितेन स्वभ्रात्राप्यपमानितो भूत्वा स फारसं जगाम।

शेरशाहो दिल्लीसाम्राज्यं लब्ध्वा मालवां रायसीनं सिन्धञ्च विजित्य जोधपुरनरेशं मालदेवं चातुर्येण स्ववशीकृत्य कालञ्जरमाक्रान्तवान्। कालञ्जरविजयसमय एव रासायनिकद्रव्येऽग्निः संलग्नः, तेन ज्वलितशरीरः शेरशाहः सन्ध्यायां मरणमापेदे।

मध्यकालीनभारतीयशासकेषु शेरशाहस्य नाम सबहुमानं गृह्णन्ति

जना.। स राज्यस्यात्युच्चादर्शं रक्षन् कथयति स्म यन्मानवो यथोचपदव्या समलङ्कृतो भवेत्तथैव बहुपरिश्रमशीलोऽपि भाव्य इति। अत्याचारापराधजानां रक्षणमत्याचारदमनं साम्राज्ये सुरक्षशान्तिसंस्थापनं राजमार्गनिर्माणं सैनिकानां सौविध्यप्रदानञ्चेति तस्य शासनस्य पञ्च लक्ष्याण्यासन्। शेरशाहो विदुषामाश्रयदाता विद्यालयमहाविद्यालयसंस्थापकः प्रजाहितचिन्तको हिन्दुभिः सह भ्रातृवद्व्यवहारकारकः सनियमजीवनयापकः सुन्नीसम्प्रदायावलम्बी मुहम्मदीय आसीत्। स प्रातः समुत्थाय कृतस्नानो नमाजं पठित्वा राजकर्मणि संलगति स्म। केवलं भोजनसमय एव क्षणं कार्येभ्यो विरम्य पुनः स्वकार्ये दत्तावधानो भवति स्म। तस्मै कृषकाः प्राणेभ्योऽपि प्रिया आसन्।

शेरशाहमृत्योः परं तद्राज्याधिकारिणोऽतीवोग्रस्वभावस्य बलशालिनः शासनेच्छोस्तत्पुत्रस्य जलालसलीमस्यैव समयेऽफगानदेशस्यैकता विनष्टा। सलीममृत्योरनन्तरं तत्पुत्रं द्वादशवर्षदेशीयं राज्यसिंहासनासीनं फिरोजं निहत्य मुबारकखानः स्वयमेव राज्यसिंहासनमलञ्चकार। स राज्यसञ्चालनकार्यं हेमूनाम्नि मन्त्रिणि समर्प्य सुनारगधिवसन् विलासमयं जीवनं यापयामास।

पारसनादशाहप्रदत्तबहुसहस्रसैनिकसम्पन्नो हुमायुर्विजित्य कामरानं काबुलकन्दहारयोः स्वाधिकारं संस्थाप्य पुनर्भारतं विजेतुं प्रतस्थे। लाहौरं विजित्य सरहिन्दसमीपे सिकन्दरञ्च पराजित्य दशवर्षानन्तरं स पुनर्दिल्लीं जिगाय। महोदारचेता दयालुः बान्धवैः सह सौजन्यप्रदर्शको ज्योतिःशास्त्रपारगो हुमायुरेकदा स्वकीयपुस्तकालयसोपानात्पतित्वा ममार।

अकबरराज्यम्

हुमायुमरणात्परं त्रयोदशवर्षीयस्तत्पुत्रोऽकबरो राज्यसिंहासनासीनो बभूव। अकबरराज्यसिंहासनारोहणकाले अतीव सङ्कटसम्पन्ना

मेवावधार्य यमुनाऽऽलोचित यद् यावदहं शिशोदियाकुलशेखरीभूत मेवाडाधिपतिं न जेष्यामि तथा चित्तौड रणथम्भोरयोः स्वाधिपत्यन्नैव संस्थापयिष्यामि तावद्भारताधीशोऽपि नैव भविष्यामीति।

बहुविचारानन्तरं महत्या सेनया सह अकबरश्चित्तौडदुर्गं विजेतुं प्रस्थितवान्। तत्कालीनचित्तौडाधिपती राणोदयसिंहोऽकबरभयात् पलायितः, किन्तु सेनापतिर्जयमल्लो मुहम्मदीयैः सह युद्धं कुर्वन् वीरगतिमापेदे। अनन्तरं विलुप्तधैर्याः क्षत्रिया गैरिकवस्त्रं परिधाय स्वभार्याश्चिताप्रवेशार्थमादिश्य युद्धं कुर्वाणा एव पुरन्दरपुरातिथयो जाताः। एवं चित्तौडदुर्गेऽकबरस्याधिपत्यमभूत्। उदयसिंहस्तु चित्तौडदुर्गादन्यत्र उदयपुरनामकं नगरन्निर्माय स्वावासं व्यधत्त।

चित्तौडपतनात्परमकबरो रणथम्भोरदुर्गं कालञ्जरदुर्गञ्च सखेलं जिगाय। अन्येऽपि बीकानेर जैसलमेराद्यधिपतयोऽकबराधीनतां स्वीचक्रुः। एवं राजस्थानेऽकबरस्य पूर्णः प्रभावो जातः। किन्तु मेवाडयुद्धस्याधुनापि नान्तो बभूव। उदयसिंहमरणात्परं तत्पुत्रः प्रतापसिंहो मेवाडाधिपतिर्भूत्वा पुनश्चित्तौडदुर्गं विजेतुं दृढं सङ्कल्पितवान्। परमोत्साहसम्पन्नस्याद्वितीययोद्धू राणाप्रतापसिंहस्य मनसि राणाकुम्भा सङ्ग्रामसिंहयोर्वीरत्वपूर्णा सङ्ग्रामगाथा श्रुत्वा अपूर्वा चेतना जागरिता। तेन मुगलैः सह सन्धिमस्वीकृत्याशो युद्धायैव स्वमनसि विचारितवान्।

एकदा क्षत्रियैः सह कृतवैवाहिकसम्बन्धः स्वाभिमानसम्पन्नश्चाकबरः परमविक्रमशालिनं क्षत्रियकुलाङ्गारं बुद्धिमन्तं सम्राजः प्रियपात्रं विश्वासभूमिञ्च स्वश्यालपुत्रं मानसिंहं क्षत्रियकुलालङ्कारस्य महाराणाप्रतापसिंहस्य समीपे स्वाधिपत्यस्वीकरणसन्देशं प्रदाय विससर्ज। तस्यागमनवार्तां श्रुत्वा प्रतापः ससम्मानं तं स्वागतेनाभिनन्द्य भोजनावासव्यवस्थामकरोत्तस्य। किन्तु भोजनसमये सहभोजनार्थं नागतवान् प्रतापः। भोजनपरिवेषणकर्मणि संलग्नं प्रतापपुत्रं पप्रच्छ मानसिंहः—क्व वर्तते प्रताप-

सिंहः ' मया सह भोजनार्थं स नागमिष्यति किमि'ति । 'तस्य शिरसि महती वेदनाऽस्ति, अतोऽसावद्य भोजनमेव न करिष्यती'ति प्रोक्तं प्रतापपुत्रेण । ज्ञातकारणो मानसिंहस्त्वरितमेव भोजनं विहायोत्तिष्ठन् प्रोवाच— 'शीघ्रमेव समादाय शिरोवेदनौषधमागमिष्यामि दिल्लीतः' इति । वचनमिदं श्रुत्वैव परमाभिमानी प्रतापः 'स्वपितृस्वसृपतिना सहैवागन्तव्यमि'ति प्रोवाच । एतेन प्रतापवचनेन क्रोधज्वालामालाकुलितमना मानो घोटकमारुह्य दिल्लीं प्रतस्थे । गतवति तस्मिन् क्षत्रियकुलदूषणे प्रतापसिंहो भोजनाधारं गङ्गाजलेन पवित्रीकारितवान् ।

दिल्लीं गत्वा मानसिंहः स्वकीयापमानकरं क्षत्रियकुलभूषणस्य वचनमभिमानञ्च श्रावितवानकबरम् । श्रुत्वैव मानसिंहवचनमकबरः सर्वसांग्रामिकास्त्रसुसज्जितां महतीं सेनां मानसिंहेन सह महाराणाप्रतापसिंहं विसर्जयामास । सा च गत्वाउदयपुरमवरुरोध । किन्त्वहो साहसं क्षत्रियाणाम् ! मुष्टिमेयसैनिकसम्पन्नोऽपि प्रतापः प्रियघोटकं चेटकमारुह्य मुगलैः सह योद्धुं हल्दीघाटीनामकं स्थानमाजगाम ।

तत्र पदातीनां पदातिभिरश्वारोहिणामश्वारोहिभिर्गजारोहिणां गजारोहिभी रथारोहिणां रथारोहिभिश्च चमच्चमायमान-खड्गतोमरप्रासकुन्तादिशस्त्राणां खणत्खणायमानेन प्रवृद्धश्मश्रूणां मुण्डितकेशकूर्चानां मुहम्मदीयानां हस्तशिरोग्रीवाद्यङ्गकर्तनसमुत्पन्नछपच्छपायमानध्वनिना वीरारोहिणां धावतां सैनिकानां चूर्णतां हस्तिनां चीत्कारेण वायुवेगसमानानां विविधयुद्धालङ्कारालङ्कृतानां वागुरासम्पन्नानामावर्तशुक्तिदेवमणिलक्षणलक्षितानामश्वानां हेषितेन लम्बायमानगलानामुष्ट्राणां विकृतेन विरावेण शीघ्रगामिनां ध्वजपताकातोरणोपशोभितानां रथानां कचकचायमानचक्रस्वनेन हन्यताञ्चूर्ण्यतां बध्यतां कर्त्यतामित्यादिशब्दं कुर्वतां धावतां वीराणां गर्जनेन महत्कोलाहलपरिपूर्णः सैन्यादिपादाभिघातसमुत्थितधूलिसम्पन्नः समरः समजनि ।

तत्र 'हर हर महादेव, जयत्वेकलिंग.' इति गर्जतां वीराणां ध्वनि-गगनं पुस्फोट । अपूर्वशक्तिसम्पन्नाः स्वमातृभूमिरक्षणतत्पराः क्षत्रिया अभूतपूर्वोत्साहसम्पन्ना महान्तं समरं मानसिंहसरक्षितैर्मुहम्मदीयैः सहा-कुर्वन् । युद्धभूमौ मानसिंहमन्विष्यतो मुहम्मदीययूथमध्यगतस्य प्रतापस्य समुत्पन्ने प्राणसङ्कटे स्वामिभक्तिसम्पन्नौ क्षत्रियकुलभूषणौ झल्लामल्ला-भामकौ वीरौ 'छत्रेण परिज्ञीयमानं प्रतापं मुहम्मदीया वधिष्यन्ति चेत् क्षत्रियाणां गौरवमेव समाप्तिमाप्स्यती'ति विचार्य तयोरेकः प्रतापशिरसि स्थितं छत्रं स्वशिरसि अधारयत् । तेन चायमेव प्रतापः इति मत्वा स युद्धाभिरतैर्मुहम्मदीयैर्निहतः ।

ततोऽपि भयङ्करे प्रवृत्ते युद्धे प्रतापो मरणात्पलायनमेव वरं विचार्य रणस्थलात्पलायितो बभूव । किन्तु द्वौ मुहम्मदीयौ तत्पृष्ठ-गावेवास्ताम् । अकबरदासभूतः प्रतापसिंहभ्राता शक्तिसिंहस्तस्य पदे पदे प्राणसङ्कटमवलोक्य मुहम्मदीयौ तरसैव खड्गेन निहत्य प्रताप-चरणयोः पपात । भ्रात्रोरपूर्वं प्रेमसम्मेलनं बहुवर्षानन्तरमभूत्तत्र ।

प्रतापस्य प्रियघोटकश्चेटकस्तत्रैव ममार । चेटकार्थं विलपमानः प्रतापः शक्तिसिंहप्रदत्तमश्वमारुह्य कतिपयावशिष्टसैनिकभार्यापुत्रपुत्री-सम्पन्नः काननमाश्रितवान् । प्रतापसिंहमलब्ध्वा मानसिंहो विजयिन-मप्यात्मानमविजयिनमेव मेने ।

भार्यापुत्रपुत्रिकाकतिपयामात्यानुचरसहितः प्रतापः कष्टमयजीवनं यापयन् यदा कदा घासरोटिका भक्षयन् अरावल्याः कानने पर्वत-गुहासु चक्राम । तत्रापि मानसिंहादिप्रधानसहिता मुगलास्तमन्विष्य-माणा अत्र प्रतापोऽद्य श्वो वा भविष्यति इति विचारयन्तो धावन्त एव बभूवुः । किन्त्वभूतपूर्वसङ्कटसम्पन्नोऽपि मानी सूर्यकुलयशोवर्धनो हिन्दु-मानरक्षकः प्रतापो मुगलाधीनतामपयशस्करीमवधार्य वनवासमेव श्रेयस्करं मेने ।

किन्तु प्रतापस्य धैर्यस्खलनमेकस्मिन्दिवसे तदा जातं यदा

धनमार्जारेण हस्ताद् बलादपहृताया घासरोटिकाया तत्कुमारी करुणध्वनिपरिपूर्णं रोदनञ्चकार। तस्मिन्समये शिलाखण्डशिरानमानः प्रतापो घटनामिमां विलोक्य इत्थं विचारितवान्—यो हि राजा मुकुटस्तत्सन्ततीनां क्षणमात्रमपि सुखं न ददाति, यस्य रक्षार्थं घासरोटिकाया कृते बालिका करुणं विलपति, कष्टदायकस्य तस्य रक्षणादरक्षणमेव श्रेयः। भ्रातरो बान्धवाश्च सर्वे एवाकबराय कन्या भगिनीश्च प्रदाय सुखेनाद्य कुर्वन्ति दासभावापन्नाः। किन्त्वहमेव आर्यस्वाभिमानरक्षार्थं मृत्युना सह युध्यमानो मेवाडवासिजनानां जीवनाहुतिं कुर्वन् राजनीतिपरिपूर्णमनुचितं करोमि। अकबरश्च यदुवाच स्वकीयदूतैः संवादं मम सन्निधौ प्रेषयतैकवारमपि प्रतापनमस्य पराजयं स्वीकृते तस्य सम्मानरक्षणं सर्वदा भविष्यतीति। किन्त्वहं सर्वदैव वार्तामिमां तूष्णीकृत्य अकबरप्रार्थनावहेलनामकरोम्।

सर्वमेव विषयं सम्यक्तया विचार्य प्रतापो दूतेन स्वहस्ताक्षरान्वितं सन्धिपत्रमेकं दिल्लीश्वरस्याकबरस्य समीपं प्रेषयामास। गत्वा च दूतो राज्यसिंहासनासीनस्याकबरस्य हस्ते सन्धिपत्रं ददौ प्रतापस्य।

पुनः पुनः सन्धिपत्रं पठतोऽप्यकबरस्य चेतसि प्रतापस्यैवेदं हस्ताक्षरमिति विश्वासो नाभूत्। ततः सर्वे सभासदोऽपि पत्रं विलोक्य विस्मिताः प्रसन्ना अपि महाराणावंशे विवाहितस्य प्रतापहस्ताक्षरपरिचायकस्य अकबरदासभूतस्य प्रतापभक्तिशालिनः पृथ्वीराजस्य हस्ते पत्रं प्रदातुं कथितवन्तः। अनन्तरमकबरहस्तात्पत्रमादाय प्रतापहस्ताक्षरमवलोकयत एव पृथ्वीराजस्याधः स्थिता भूमिः पातालं गता, नेत्रे ऽन्धकारपरिपूर्णे जाते। मेवाडराजमुकुटमकबरचरणं लिहन् अचिराद् द्रक्ष्यामिति विचारयत् स सपदि तिमिराच्छन्न इव बभूव।

क्षणं विचार्य पृथ्वीराजो बादशाहमुवाच—'देव! इदं प्रतापस्य हस्ताक्षरं नास्ति, पत्रेऽस्मिन् सन्देहो मम। पत्रमिदं सत्यं मत्वानन्दो नैव विधेयोऽस्माभिः, पूर्वमेवास्य सत्यताया अन्वेषणं कर्तव्यम्।'

कारागारे दूतं निक्षिप्य अकबरेण च सर्वमिदं विचार्य पत्रं विलेखितुमाज्ञा प्रदत्ता पृथ्वीराजम् ।

अथ गृहागतमौदासीन्यपूर्णमुखं पृथ्वीराजमवलोक्य तत्पत्नी पप्रच्छ— 'नाथ ! केन हेतुनाद्य भवतो मुखं शुष्कं कमलमिव सञ्जातम् ?' पृथ्वीराजः प्रतापपत्रं स्वपत्न्या हस्ते प्रदाय सर्वमेवोदन्तजातं स्वसन्तापकारणमकथयत् । पृथ्वीराजपत्न्यपि प्रतापपत्रमवलोक्यातीव सन्तप्तमानसा जाता । कृतकर्तव्यनिश्चयः पृथ्वीराजः प्रतापकृते निम्नलिखितं पत्रं लिलेख—

'देव शिशोदियाकुलभूषण ! निर्लज्जाः पत्नीदुहितृस्वसृभ्रातृपुत्रसहिता हिन्दवः क्षत्रियाश्चाकबरहस्ते विक्रीताः । एतादृशेषु कुलाङ्गारेषु प्रताप ! त्वमेवैकाकी दिव्यज्योतिस्स्वरूपो हिन्दुमानरक्षकोऽसि । अकबरहस्ते विक्रीतेष्वपि सर्वेषु क्षत्रियेषु त्वमेव भारतमातुर्मुखं निर्माणयसि । एकस्मिन्दिवसेऽकबरो संसारान्महाप्रस्थानं करिष्यति, सहैव तेन अकबरस्य तस्य प्रभावोऽपि गमिष्यति । किन्तु भवतो नामामरतामाप्स्यति ।

अथ च भारते भवत्येव क्षत्रियत्वम् । यथा वनवासी भवानिदानीं शोभते, तथा मुगलाधीनो शोभिष्यते किम् ? यथाऽद्य मुगलाधीनस्य मम भवति श्रद्धास्ति, तथाग्रे भविष्यति किम् ? यथोन्नतश्मश्रु कृत्वा भवानिदानीं चलति, तथा पुनश्चलिष्यति किम् ? कश्च भाविनीनां सन्ततीनां कृते आदर्शो भविष्यति ? कस्य च क्षत्रियस्य कथा ग्रामे चत्वरे समायाश्च भाविनो जना गास्यन्ति ? यथा विचारणा भवतेदानीं कृता तथा पूर्वमेव कथं न कृता ? किमर्थं कष्टं सोढम् ? वनवासो व्यर्थः, गृहपरित्यागेन राज्यपरित्यागेन घासरोटिकाभक्षणेन गिरिगुहासु वासेन मुगलसैनिकानां भयादितस्ततोऽनुपानपरिधानेन किं फलं लब्धम् ?

मुगलारे ! भवतैव हृदि विचार्यताम् । सत्यव्रतं पालयन् स्वाभिमान-

रक्षार्थं प्राणत्यागोऽपि वरम्, निरभिमानिनामस्मरणादधूलिं हित्वा देश-जातिद्रोहिणां क्षत्रियाणां का गतिर्भविष्यति ?

क्षत्रियकुलालङ्कार ! मम वाक्यं मानयित्वा मुगलैः सह मन्त्रिचर्चामपि परित्यज्यताम् ।' इति ।

ततः राणाप्रतापदूतं कारागारान्मोचयित्वा विपुलैर्द्रव्यैः परितोष्य पत्रसहितं प्रतापसविधे पुनः प्रेषितवान्पृथ्वीराजः । शीघ्रगामिनमश्वमारूढ़ो दूतोऽसौ समागत्य सन्धिपत्रलेखनपश्चात्तापान्वितस्य प्रभूतग्लान्यवनतमस्तकस्य स्वनैर्बल्ये क्रोधान्वितस्योद्विग्नचित्तस्य प्रतापस्य हस्ते पृथ्वीराजलिखितं पत्रं प्रदत्तवान् ।

वहुवारं पत्रं पठित्वा परमप्रसन्नः प्रतापः पृथ्वीराजस्यकाय पत्रोत्तरमिदं लिलेख—'भगवत एकलिंगस्य* शपथं कृत्वा लिखामि अदह तुरुष्कादशाहसमक्षं कदापि नतमस्तको नैव भविष्यामि । सूर्यः पश्चिमदिशि नोदेष्यति । यावन्मम खड्गो मुगलानां शिरस्सु भ्रमति तावत्त्वमप्युन्नतश्मश्रुर्भव । राणावंशजः प्रतापोऽकबराधीनतां नस्वीकरिष्यति, न स्वीकरिष्यति, नैव स्वीकरिष्यति' इति ।

किन्तु कष्टमयजीवनाद् व्याकुलो भूत्वा प्रतापः स्वमातृभूमिं मेवाडं परित्यज्यान्यत्र गन्तुमना यावदेव बभूव, तावदेव सजयतु प्रताप इति ध्वनिं सहसैव श्रुतवान् । समागतो भामाशाहः पपात प्रतापचरणारविन्दयोः । 'नाथ ! भवन्तमेवान्विष्यन्नहमपि वने वने विचरामि । भवतो भुजच्छायायां मया बहूनि धनानि समुपार्जितानि । सर्वाण्येतानि भवत एवे'त्युक्त्वा यावता द्वादशवर्षाणि यावत्पञ्चविंशतिसहस्रसैनिकान् वेतनभोगिनो विधाय युद्धं कर्तुं शक्यते, तावन्तं धनराशिं समर्प्य प्रतापचरणयोर्भामाशाहः प्रार्थयामास—'प्रभो ! एतेन धनराशिना वेतनभोगिनः सैनिकानेकत्रीकृत्य पुनर्विजयोन्मुखो भवतु भवानि'ति । हर्षो-

* उदयपुरात्सार्धैकक्रोशवर्तिपार्वतप्रदेशस्थिते विशाले मन्दिरे विराजमानो राणाकुलाराध्यदेवः शिवः ।

स्फुल्लमना द्विगुणोत्साहसम्पन्नश्च महाराणाप्रतापो वेतनभोगिनीं सेनामेकत्रीकृत्य जयत्वेकलिङ्ग इति ध्वनि कुर्वन् ससैनिको गिरिदुर्गान्निःसृत्य मेवाडस्थिताननेकान् दुर्गाधिकारिणो मुहम्मदीयान् पराजित्य कुम्भलगढोदयपुरप्रभृत्यनेकानि दुर्गाणि जिगाय। किन्तु चित्तौडा मुगलाधीन एवासीत्। पुनरुदयपुरमधिवसन् महाराणाप्रतापसिंहः स्वविजयोपलक्ष्ये महान्तमुत्सवं चकार। दीनानाथेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रचुर धन ददौ। एवम्भूतो महाप्रतापशाली प्रतापः पञ्चविंशतिवर्षाणि राज्यं कृत्वा पुरन्दरपुरातिथिर्बभूव।

वस्तुतो महाराणप्रताप एवैकाकी स्वाभिमानरक्षकः। अन्ये सर्व एव मुगलाधीना भूत्वा स्ववंशमर्यादां परित्यक्तवन्तः। प्रतापकीर्तिं गायन्तोऽधुनापि जनाः सन्तोषं नाप्नुवन्ति। यद्यपि चित्तौडदुर्गं प्रतापाधीनं नैव बभूव; किन्तु देशस्य समक्षं यो ह्यादर्शस्तेन समुपस्थापितः, स तु भारतीयजनानां विशेषतः क्षत्रियाणां कृते महान् गौरवस्य विषयोऽस्ति। जयतु मातृभूमिरक्षको मेवाडमुकुटभूतः क्षत्रियकुलमूर्धन्यः प्रतापः।

एतस्मिन्समयेऽन्यानपि देशान्विजित्य अकबरः परस्परं कलहं कुर्वतो गुजरातभूपान्स्ववशीकृत्य दिल्लीं समागतः। पुनरपि समुत्पन्नायां गुजराताशान्त्या तत्र गत्वा सर्वानिवाशान्तिकारकान् समाप्यार्थिकव्यवस्थायां टोडरमलं नियुज्य सम्राडकबरो दिल्लीं परावृत्तः।

तदनन्तरं बङ्गसुलताने मृते स्व स्वतन्त्रमुद्घोष्यमाणं दाऊदखानं निहत्य बङ्गोऽपि दिल्लीराज्ये विलीनीकृतोऽकबरेण। एवं सम्पूर्ण एव समयो राज्यविद्रोहिणां दमनकर्मण्येव गतः। सर्वप्रथमं बङ्गे बिहारे च विद्रोहारम्भोऽभूत्। नूतनकर्मचारिभिर्नूतननियमप्रवर्तनेन प्रजासु महत्यशान्तिः समुत्पन्ना। सामन्तानामधिकारनिरीक्षणेन तेऽपि भयभीताः सञ्जाताः। राजप्रधानकर्मचारिणामाज्ञया तद्वशवर्तिनः कर्म-

चारिणो लोभाभिभूता प्रजाम्य प्रभूतभुक्तीच गृहीतवन्त । एतेनापि जना व्याकुलतामापन्ना ।

अथ मुहम्मदीया अपि मुहम्मदीयधर्मेतरहिंसकमकबरं विचार्य तद्विमातृज मिर्जाहकीमं राज्यसिंहासनासीनं विधातुं विचारितवन्त । जौनपुरस्थमुहम्मदीयधर्माचार्येण बादशाहो मुहम्मदीयो नास्तीदानीमिति निर्णयं प्रदत्त । अकबरश्च स्वधर्मे प्रस्तरवत्सुस्थितो विद्रोहिणां दमनमारब्धवान् ।

मिर्जाहकीमं कूटचक्रकारिभि सूचनां प्राप्य दशसहस्राश्वारोहिभि सह पञ्जाबमाक्रान्तवान् । वृत्तमिदमवाप्याकबरोऽपि महत्या सेनया सम्पन्नो मिर्जाहकीमेन सह योद्धुं तत्र गतवान् । किन्तु समुपस्थितेऽकबरेऽसौ पलायितो भूत्वा काबुलं जगाम । तत्रापि पृष्ठगस्याकबरस्याधीनतां स्वीकृत्य मुक्तो मिर्जा कियत्कालानन्तरमेव पञ्चत्वमगात् । इत्थं काबुलोऽपि मुहम्मदीय साम्राज्याधीनोऽभूत् ।

समाप्ते काबुलकलहे पश्चिमोत्तरप्रदेशपरिस्थितौ ध्यानं ददानौ बादशाहोऽफगानप्रदेशादप्यग्रे तूराने संस्थापितं स्वसाम्राज्यकण्टकीभूत नूतनं राज्यं तदधीश्वरमुजबेकञ्च विजेतुं वीरबलभूपं सेनासमावृत विधाय प्रेषयामास । यद्यपि तस्मिन् युद्धे मृतो वीरबल , किन्तु तस्य सैनिका नूतनराज्यसंस्थापकमुजबेकं विजित्य तद्राज्यं मुगलराज्याधीनं कृतवन्त । काश्मीरे स्वाधिकारं संस्थाप्य मुलताने सिन्धे च स्वशासनं स्थापितवन्तो मुगला । बिलोचिस्तानं कन्धारञ्च नित्वा पश्चिमोत्तर सीमा तरक्षणपूर्णा व्यवस्था कृताकबरेण । उत्कलप्रदेशे विजिते स्वसाम्राज्याधीने कृते च पूर्वसीमान्तरक्षणस्यापि प्रश्न समाप्त एवाभूत् ।

इत्यमुत्तरभारते स्वशासनं संस्थाप्याकबरो दक्षिणभारतस्थितानि मुहम्मदीयराज्यानि जेतुमियेष । अथ दक्षिणसमुद्रतटे पुर्तगाल निवासिनामपि तस्मिन् समये शक्तिवर्धनमकबराय कष्टकरमासीत् । दक्षिणभारतीयराज्याधीशाना परस्परं वैमत्यमपि तस्मिन् समये

साम्राज्येऽकबरस्येच्छयैव सर्वे एव राजकर्मचारिण उन्नतस्थानमवनतस्थान वा प्राप्तवन्त आसन्। बादशाह एव सर्वप्रधानः साम्राज्यस्य। तस्य कार्यकरणार्थं प्रधानमन्त्री अर्थमन्त्री न्यायाधीशो भोजनाध्यक्षो दानाध्यक्षश्च प्रधाना बभूवुः। अन्येऽपि तेषा सविधे कतिपय कार्यवाहका जन आसन्। बादशाहः स्वयमेव सभाया समुन्नतस्थाने समुपविश्य राजकीयकार्यविचार कुर्वन्नासीत्।

जहाँगीर-राज्यम्

अकबरानन्तर सलीमः, नूरुद्दीनमुहम्मदजहांगीरबादशाहगाजीत्यपरनामा सिंहासनासीनो बभूव। तस्य स्पष्टवादितया शिष्टाचारेण वाक्यपाटवेन च सर्वे एव जनाः प्रसन्ना भवन्त आसन्।

खुसरो जहांगीरस्य जेष्ठपुत्र आसीत्। अकबरस्य समये जहांगीरेण समुपस्थापिते विद्रोहे राजा मानसिंहोऽजीजकोका च द्वावपि मिलित्वा जहांगीरपुत्रायैव राज्याधिकार प्रदातुमसफल कूटकृत्यमपि कृतवन्तौ। एतेनैव कारणेन खुसरोजहांगीरयोः परस्पर वैमनस्यमभ्यभूत्। प्राप्ते राज्यशासनाधिकारे जहांगीरः खुसरोशाहजाद बन्दिनमपि कृतवान्। एतेनैव कारणेन दुःखितः खुसरोरेकस्या सन्ध्याया सार्धं निशताश्वारोहिभिः राजभवन विहाय पलायमानः पञ्जाब गत्वा लाहौरोपरि स्वाधिकार सस्थापितवान्। तत्र सिक्खगुरुमर्जुन समागाद्य तस्मादाशीर्वचनञ्च सम्प्राप्तवान्। अनन्तर जहांगीरोऽपि लाहौर गत्वा युद्धे त पराजित्य बन्दिन विधाय तस्य सार्थान् महता कठोरदण्डेन योजितवान्। सिक्खगुरुमर्जुनञ्च शूलमारोपितवाश्च। जहांगीरेण स्वगुरौ निहते सर्व एव सिक्खा मुहम्मदीयविरोधिनो बभूवुः।

जहांगीरस्य जीवने सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णघटना नूरजहानाम्न्या सुन्दर्या सह विवाहसम्बन्ध एवासीत्। नूरजहा चैका बुद्धिमती नारी आसीत्। सा खलु राज्यस्य कठिनतममपि कार्य तीक्ष्णबुद्ध्या शीघ्रमेवावगम्य तदनुकूल प्रतीकारञ्चापि जहांगीर समये सूचयन्त्यासीत्। जहा-

गीरोऽपि सर्वमेव राज्यभारं तस्यै समर्प्य स्वयं निश्चिन्तो भूत्वा विलासितायां मग्नो जातः। नूरजहाँ च दीनानाथेषु दया निर्व-नेभ्यो मुहम्मदीयेभ्यः कन्योद्वाहार्थं धनञ्चापि ददत्यासीत्।

अथ यद्बङ्गे विद्रोहं कुर्वन्तमुसमानखानं शाहजहानः निर्दयं परा-जितवान्। एवं मेवाडाधिपतेर्वीरशिरोमणेः प्रतापसिंहस्य महाप्रस्था-नान्तरं तत्पुत्रोऽमरसिंहो यदा राजसिंहासनमलङ्चकार, तदा जहांगीरः स्वपितुर्नीत्यनुसारं राणामरसिंहविरुद्धं युद्धसन्नद्धां महतीं सेनां प्रेषितवान्। पुनरपि राजपूतवीरा एव पराजिता बभूवुः। नूतनो महाराणा च बादशाहस्याधीनतां स्वीचकार। किन्तु मेवाडाधिपेनामर-सिंहेन सह शाहजहानो मित्रतापूर्णव्यवहारमकरोत्। इत आरभ्य औरंगजेबशासनपर्यन्तं मुगलानां सुहृदिवासीन्मेवाडाधिपतिः।

दक्षिणभारतेऽपि स्वपितुर्नीतिमेवानुससार जहांगीरः। तदाऽहमद-नगरे निजामराज्यस्य व्यवस्था अबिसीनियानिवासिनो मलिककाम्बरस्य हस्तगतासीत्। स खलु योग्यः प्रतिभाशाली शासकः। अम्बरोऽपि स्वं स्वतन्त्रं घोषितवान्। तद्विरुद्धं मुगलसेनाध्यक्षाः प्रेषिता अप्यसफला एव जाताः। पुनः शाहजादं खुर्रमं महत्या सेनया प्रेषितवान् शाहजहानः। स च मलिकाम्बरं सन्धिं कर्तुं विवशीचकार। जहांगीरो खुर्रमस्य सफलतायां शाहजहानस्योपाधिं प्रदत्तवान् तस्मै। किन्तु दक्षिणे सदैवोपद्रवेण मुगलसैनिकाना तैः सह युद्धमेवासीत्। तथोत्तरभारतेऽपि राजनीतिकोपद्रवोऽप्यधिकः सम्बभूव। मलिकाम्बरस्य युद्धप्रणाल्या मुगलानां महती हानिरभूत्। किन्तु मृते मलिकाम्बरे तदुत्तराधिकारिणं हम्मीदखानमुत्कोचेन सन्तोष्याहमदनगरपर्यन्तं स्वकीयं शासनं संस्था-पितवान् मुगलबादशाहः। लाहौरे समुत्पन्नेन शाहजादशाहजहानेन सह नूरजहाना: पूर्वमतीव मेलनमासीत्। किन्तु कालान्तरे द्वयोर्मनोमालि-न्यमभूत्। नूरजहा सर्वमेव राज्याधिकारं स्वहस्तगतं कर्तुमियेष।

अत एव सम्राट् शाहजहानपरित्यज्य तत्कनिष्ठभ्रातरं शहरयारं राज्याधिकारिणं विधातुमकामयत।

एतस्मिन्नेव समये ईरानवासिनः कन्दहारे स्वाधिपत्यं सस्थापितवन्तः। ।जहांगीरो महत्या सेनया शाहजहानं कन्दहारं गन्तुमादिष्टवान्। किन्तु मदीयानुपस्थितौ नूरजहा मद्विरुद्धं कूटकृत्यं करिष्यतीति विचार्य स कन्दहारं नैव गतवान्। एतदवसरं समवाप्य नूरजहा तद्विरुद्धा बादशाहस्य समक्षं महतीमिन्दामकरोत्, तस्मै जीविकार्थं प्रदत्ता भूमिमपहर्तुश्च बादशाहमकथयत्। स्वीकृतवांश्च बादशाह एनामभ्यर्थनाम्।'

मदीयसङ्ग एव मां रक्षिष्यतीत्यवधार्य स शीघ्रमेव आगरामाक्रम्य दिल्लीं प्रस्थितवान्। बिलोचपुरनामकस्थाने बादशाहसेनाभिः समं तत्सगरः सम्बभूव। किन्त्वसौ पराजितो भूत्वा मालवे गुजराते च भ्रमन् दक्षिणभारतं गत्वा ततोऽपि तैलाङ्गनामाजगाम शाहजहानः। पश्चाद्बङ्गे समागतं तं महावतखानः पराजित्य दक्षिणभारतमेव परावर्तयत्। पुनर्बादशाहस्य सविधे क्षमायाचनां कृत्वा स तेन सह मेलनमकरोत्। दण्डरूपेण कतिपयदुर्गाणि स्वकीयपुत्रौ दारारङ्गजेबौ च प्रदत्तवान्।

दैवशः कथयति—नूरजहा सर्वमेव राज्याधिकारं स्वहस्तगतं कर्तुमिच्छन्त्यासीदिति पूर्वमेव वर्णितं मुक्तामणे! अधुना महावतखानेन सह नूरजहाया यथा विरोधोऽभूत्तमपि शृणु। महावतखान एकः परमशक्तिशाली धनिको मुहम्मदीय आसीत्। तमपराजित्य नूरजहा स्वकीययोजनायाः साफल्यं लब्धुमसमर्था सती तस्यैव मूलोच्छेदं विधातुमियेष। बादशाहस्य सविधे बहुवारं तन्निन्दामपि कृतवती। शाहजहानकृतविद्रोहदमने महावतो महतीं योग्यतां प्रदर्शितवानासीदित्यगणयन् बादशाहो 'महावतो राजकीयकोषस्य द्रव्यं हृतवानि'त्यभियोगं संस्थाप्य तं राज्यसभायामागन्तुमादिष्टवान्। एतमपमानमसहमानो महावतखानो विद्रोहं चकार।

स्ववशवर्तिना राजपुत्राणां साहाय्येन झेलमनद्यास्तटे धिनिरुध्य बादशाहं बन्दिनञ्चकार महावतखान.। एतस्या सङ्कटमयपरिस्थितौ नूरजहां अतीवधैर्येण कार्यं कृतवती। पूर्वं सा शाहजहानं मोचनुद्योगं कृत्वाप्यसफला स्वयमेव कारागारं प्रविश्य सत्रीत्व समय बादशाहेन सममेव कारागाराशि पूरन पलायिता।

महावतखानो दक्षिणभारतं गत्वा शाहजहानेन सह मिलितवान्। किन्तु नूरजहां विजयाऽधिकलाभदायको नाभूत्। दीर्घकालाद्रुग्णो बादशाहो द्वाविंशद्वर्षाणि यावद्राज्यं कृत्वा पञ्चत्वमापेदे।

जहांगीर एको बुद्धिमान् विदुषां सत्कारकारकः धार्मिकसत्तावशून्यो हिन्दुसाधूनामपि प्रशंसकस्तुर्कीभाषा यद्यपि फारसीभाषायाः पूर्णज्ञाता हिन्दीगानश्रवणप्रेमान्वितः प्राकृतिकसौन्दर्योपासकः कलाकोविदश्चासीत्। किन्त्वहारानमेव विलासिताया मग्नत्वाद् यौवन एव तस्य स्वास्थ्यपतनमभूत्। जहांगीरशासने किञ्चिदपि नूतनं परिवर्तनं साम्राज्ये नैव जातम्।

शाहजहान राज्यम्

जहांगीरस्य मरणान्तरं नूरजहां शहरयारं सवर्धयितुमचेष्टत। नूरजहामतश्चित शहरयारोऽपि स्व लाहौरराज्यशाहं घोषितवान्। यस्मिन् समये शाहजहानो दक्षिणभारते वसन्नासीत्। तस्य श्वसुर आसफखानो महान् सहायक आसीत्। अतावेव स दक्षिणभारतादाहूय राज्यसिंहासनासीनञ्चकार। युद्धे शहरयारं पराजित्यान्धीचकार शाहजहान., सर्वानेव प्रतिद्वन्द्विनो घातितवांश्च। ततोराज्यकार्येभ्यः पृथग्भूत्वा इतैतवञ्च धृत्वा लाहौरे निवासञ्चक्रे।

मुगलानां शासने शाहजहानस्य शासनकालोऽतीव रमणीयो बभूव। तस्य धनराशयोऽद्वितीयानि भव्यानि भवनानि च देशे देशान्तरे च कीर्तिं विस्तारयामासुः। किन्त्वकबरस्य जहांगीरस्य च धार्मिकनीतिं

विहायासौ राज्यहितं नैव चकार। शाहजहानः परिपक्वः मुस्लिमसम्प्रदायावलम्बी मुहम्मदीय आसीत्। शाहजहानस्यान्यधर्मावलम्बिभिः सह क्रूरव्यवहार एवौरङ्गजेबस्य चेतसि क्रूरत्वस्य धर्मान्धताया‍श्च सूत्रपातमकरोत्। मुस्लीमुहम्मदीया अपि शाहजहानस्य समये धर्मान्धा मदमत्ताश्च भूत्वा हिन्दुभिः सह महान्तमत्याचारं कृतवन्तः। राज्यसिंहासनासीने शाहजहाने दक्षिणभारतस्थितः प्रान्तपालः खानजहानो विद्रोहमकरोत्। किन्तु पराजितो भूत्वासौ बादशाहेन शूलमारोपितः। तदनन्तरमबुलफजलहत्याकारकस्य बुन्देलीयवीरसिंहदेवपुत्रस्य जुझारसिंहस्य विद्रोहोऽभूत्। किन्तु पराजितो जुझारसिंहो घातितो मुगलैः, तत्सम्बन्धिभिश्च सह नैर्निर्दयतापूर्णव्यवहारः कृतः। गुजराते खानदेशे दक्षिणभारते चैकदा महद्दुर्भिक्षमापतितम्। दुर्भिक्षपीडितानां साहाय्यार्थं सर्वत्र शाहजहानो भोजनालयान्संस्थापितवान्, येषु बुभुक्षिताः निःशुल्कं भोजनं कुर्वन्त आसन्। स्वकीयकोषादपि महान्तं धनराशिं ददौ दयार्द्रमनाः शाहजहानः।

वङ्गीयमुहम्मदीयानामाज्ञया पुर्तगालवासिनो हुगलीनगरमागत्य स्वावासञ्चक्रिरे। क्रमशः स्वशक्तिसंवर्धनं कृत्वा स्वकीयां नगरीमपि निर्मितवन्तस्ते। नगरीरक्षार्थं सैनिकान् सामग्रीश्चैकत्रीकृत्य शक्तिशालिनो भूत्वा स्वकीयकर्मचारिभिः प्रजाभ्यः करमपि गृह्णन्तो बभूवुः। तेन साम्राज्यस्य महती हानिरभूत्। अथ च पुर्तगालनिवासिनः प्रलोभनं दत्वा बलात्कारेण वा साधारणजनान् खिस्तधर्मदीक्षितानपि कर्तुमारेभिरे। ते मुमताजमहलनाम्न्याः बादशाहपत्न्या द्वे दास्यौ बलाद् गृहीतवन्तः। तेन महाक्रोधसमावृतो बादशाहस्तान् दण्डयितुमियेष। बङ्गप्रान्तपालः कासिमखानो हुगलीमाक्रम्य स्वरक्षार्थं कृतोपायानपि दशसहस्रपुर्तगालिनो जघान। अन्यांश्च कठोरदण्डेन शातयामास।

नूरजहानभ्रातुरासफखानस्य पुत्री सर्वगुणसम्पन्ना परमसुन्दरी मुमताजमहलनाम्नी बादशाहशाहजहानस्य परमप्रिया भार्यासीत्।

बुहारनपुरस्था सा चतुर्दश शिशुञ्जनयित्वा सहसा रोगाक्रान्ता सती पञ्चत्वमगात्। तस्याः शवस्तत आगरा समानीय यमुनायास्तटे भूमिस्थः कृतः। तस्मिन्नेव स्थाने सुन्दरोद्यानसमलङ्कृत कलात्मक रमणीयतमञ्चैकं विशाल भवन निर्मापितवान् बादशाहः शाहजहानो दारात्मप्रेमस्मारकरक्षार्थम्, यदधुनापि ताजमहलनाम्ना भारते विख्यातमस्ति। अनन्तर शाहजहानो दक्षिणभारतीयभूपाञ्जेतुमियेष। सर्वप्रथममसौ अहमदनगरमाक्रम्य निजामशाह पराजितवान्। अहमदनगर साम्राज्ये विलीनमभूत्। तत पर बीजापुरसुलतानोऽपि बादशाहस्याधिपत्य स्वीचकार। किन्तु गोलकुण्डायाः सुलतानो युद्धसन्नद्धो जातः। मुगलसेनाभिः सम्पूर्णमेव गोलकुण्डाराज्य निर्मथितम्। तेन विवशः सुलतानो मुगलाधीनता स्वीचकार।

शाहजहानः स्वतृतीयपुत्रमौरङ्गजेब बरारखानदेशतेलाङ्गनादौलताबादानां चतुर्णां प्रान्तानां प्रान्तपालमकरोत्। एतस्मिन्नेव समये शाहजी-भोसला अपि मुगलाधिपत्य स्वीचकार। औरङ्गजेबः स्वकीय पद परित्यज्य गुजरातप्रान्तशासको बभूव। तस्मिन् समये दक्षिणभारतस्य दशातीव दारिद्र्यपरिपूर्णा जाता। औरङ्गजेबः स्वपितुः सकाशे साहाय्यार्थं पत्र लिलेख, किन्तु शाहजहानस्तदयोग्यतामेव काठिन्यपूर्णदुर्भिक्षकारण सिद्धीचकार।

पुनः कथमपि दक्षिणभारतस्यार्थिकदशा समीचीना कृत्वा दक्षिणभारतस्य शेषाणि राज्यानि जेतुमियेषौरङ्गजेबः। बहुकालेभ्यः कर नैव प्रदत्तवान् गोलकुण्डासुलतान इति व्याजेन पूर्व स गोलकुण्डामेवावरुरोध। दुर्गं मुगलाधीन भविष्यतीति सर्वैर्निश्चिते शाहजहानो युद्ध स्थगयितुमादिदेश। तदनन्तरमौरङ्गजेबेन बीजापुरमानमितुमादिष्टे दाराशिकोहपरामर्शेन शाहजहानो युद्ध स्थगयितुमादिदेश। वस्तुतो दारा औरङ्गजेबस्य साफल्ये ईर्ष्यति स्मासीत्। अत एव शाहजहा-

नादीदृशीमाशा प्राप्य स औरङ्गजेबस्य सम्पूर्णामेव योजनाविफली-कुर्वन्नासीत्।

अनन्तरं शाहजहानः स्वकीयकूटनीत्या कन्दहारप्रधानमन्त्रिणं स्वसमर्थकं विधाय कन्दहारराज्यं स्वसाम्राज्ये विलीनीकृत्य कन्दहाराधिपतिमलिमर्दानखानं बहु सम्मान्य महत्युच्चपदे प्रतिष्ठापितवान्।

तैमूरवंशीयबादशाह इव शाहजहानोऽपि स्वजन्मभूमिं तुर्किस्तान-मपि जेतुमैच्छत्। एतस्मिन्नेव समये बलखस्य बदख्शानस्य च राजवंश-योर्मध्ये समुत्पन्ने कलहे तुर्किस्तानविजयस्य सुन्दरमवसरं विचार्य शाहजहानो मुरादालिमर्दानखानौ महत्या सेनया सवृत्तौ कृत्वा तुर्किस्तानविजयाय विससर्ज। किन्तु तुर्किस्ताननिवासिन उजबेका अपि परमोत्साहेन समरं कृतवन्तः। पुनः मुगलानां विजयो नैव बभूव। शाहजहानं औरंगजेबं प्रेषितवान्, किन्तु तस्याप्युद्योगः सफलो नैव जातः। एवमेव पुनः पुनः कृतेऽप्युपाये कन्दहारविजयो नैवाभूत्।

शाहजहानो न्यायकारी सिद्धेऽपराधे राज्यप्रधानकर्मचारिणामुपर्यपि कठोरदण्डप्रदायको महत्यपराधे शूलारोपकश्चासीत्। अकबरस्येवा-स्यापि राज्यप्रबन्ध आसीत्। पूर्णमुहम्मदीयो मुहम्मदीयैः सह पक्षपात-पूर्णव्यवहारकारकश्चासीत्। शाहजहानस्य दाराशुजामुरादौरङ्गजेबा-श्चत्वारः पुत्रा आसन्। किन्तु बादशाहो दाराशिकोहमतीव स्निह्यति स्म तं सर्वदैव राजसभायां स्वसमक्षं रक्षन्नासीत्। अवशिष्टपुत्रान् प्रान्तत्रया-धिकारिणश्चकार। शुजा वङ्गस्यौरङ्गजेबो दक्षिणभारतस्य मुरादो गुजरातस्य चाधिपतय आसन्।

दाराशिकोह उदारस्वभावं विद्वद्भिर्हिन्दुभिर्मुहम्मदीयैः खिस्तानैश्च सह संस्थापितसम्बन्ध उपनिषदां फारसीभाषायामनुवादं कारयिता वेदा-न्तिनां सूफिनाञ्च सत्कारकारकः स्वाभिमानसम्पन्नः स्वतन्त्रविचारशाली चासीत्। शुजा भोगविलासेषु मग्नः, किन्तु वीरो बुद्धिमान् तथा मुरादो मद्यपानकारको मूर्खः स्वमनोऽनुकूलकार्यकर्ता चास्ताम्। किन्त्वौरङ्गजेब

एतेषु बुद्धिमान् रणनीतिकुशलः सेनानायको वीरोचितगुणसम्पन्नोऽप्रकाशितस्वभावशाली कुशलो राजनीतिज्ञः परिपक्वबुद्धी मुहम्मदीय आसीत् ।

रोगाक्रान्ते शाहजहाने राज्यसिंहासनार्थं परस्परं पुत्राणां कलहे समुत्पन्ने शाहजहानो दाराशिकोहं स्वकीयोत्तराधिकारिणं निर्वाचितवान् सर्वप्रजाजीवनं गौरवपरिपूर्णञ्च कर्तुमादिदेश । जीवत्येव शाहजहाने बादशाहः शाहजहानः पञ्चत्वमापेदे, किन्तु दाराशिकोहं एतां वार्तां गोपुमिच्छत्येव, प्रचारः सर्वत्रैव सम्बभूव । शाहजहानो दिल्लीं परित्यज्य आगरामागतवान् । तत्रैव स्ववासस्थितिञ्च व्यधत्त । शुजामुरादौ स्वस्वप्रदेशे स्वतन्त्रं घोषितवन्तौ । कियत्कालानन्तरमौरङ्गजेबो मुरादेन सह सन्धिं कृत्वा दिल्लीसिंहासनासीनो भविष्यति, मुरादः पञ्जाब सिन्ध काश्मीरञ्च प्राप्स्यतीति सर्वेषां निश्चयो जातः । अत एव स्वस्वसेनाभिः सह दिल्लीं प्रस्थितवन्तः । वीरोऽपि शाहजहान एतस्मिन् समये शुजासमीपे सैन्यमेकं प्रेषितवान् । वाराणसीसमीपे शुजा पराजितो जातः । यशवन्तसिंहकासिमखानयोरध्यक्षतायामेकापरा सेना मुरादऔरङ्गजेबयोरवरोद्धुं प्रेषिता शाहजहानेन, किन्तु धर्मतोऽभ्यन्तरे सेनया बादशाहसेना पराजिता । पुनर्दाराशिकोहस्ताभ्यां योद्धुं दिल्लीतः प्रतस्थे । किन्तु सामूगढ संग्रामे दाराशिकोह-शाहजहानयोर्भाग्यस्य निर्णयो जातः । पराजितो दाराशिकोहो युद्धात्पलायाञ्चक्रे । औरङ्गजेबो शाहजहानं बन्दिनं कृतवान् । तथा औरङ्गजेब मुरादौ दाराशिकोहं ग्रहीतुं तत्पृष्ठगामिनौ भूतौ । मथुरासमीपवर्तिनि मार्गे स्वशिबिरे भोजनार्थं निमन्त्र्य मद्यपानाभिमत्तं मुरादं बन्दिनं विधाय ग्वालियरदुर्गं प्रेषयत्पुनः शूलमारोपितवान् ।

दिल्ल्यामभिषेकानन्तरमौरङ्गजेबो दक्षिणभारतं गताद्दाराशिकोहाद् ध्यानमाकृष्य शुजाम्प्रति ध्यानं प्रदत्तवान् । औरङ्गजेबेन सह युद्धे पराजितः शुजा अराकान गतः, तद्देशनिवासिभिर्घातितश्च । सिन्धप्रदेश-

स्थितो दाराशिकोह. सरदारमलिकेनौरङ्गजेबहस्ते समर्पितस्तेन घातितश्च। एवं सर्वानेव भ्रातॄन् निहत्यौरङ्गजेबो दिल्लीसाम्राज्याधिपतिर्बभूव। बन्दी शाहजहान आगरादुर्गे कुरान पठन् भगवतो ध्यानं कुर्वंश्च शेषं जीवनं व्यतिगमयामास, चतुःसप्ततिवर्षदेशीयश्च भूत्वा पञ्चत्वमगात्। तस्य शवश्च प्रियपत्न्याः प्रसिद्धस्मारकसमीपे भूगर्भस्थितोऽभूत्।

औरङ्गजेब-शासनम्

अन्यराज्याधिकारिण इवौरङ्गजेबस्यापि देशविजयस्य साम्राज्यविस्तारस्य चेच्छा बलवती बभूव। स्वकीयसेनापतिं मिरजुमलान स वङ्गस्य राज्यपालपदे नियुक्तवान्। मिरजुमलान पूर्वमासाममाक्रम्य कूचविहार विजित्य चासामराजधानीं गढगाँवनगरीं जिगाय। आसामभूपो मुगलानामाधिपत्यं स्वीकृत्य वार्षिककरप्रदानं स्वीकृतवान्। किन्तु मिरजुमलानः परावर्तनकाले ढाकासमीपे पञ्चत्वमगात्।

औरङ्गजेबशासनस्य प्रथमे भागे चम्पतरायबुन्देल., यः पूर्वं मुगलगेहे भृत्य आसीत्, विद्रोहं कृत्वा युद्धे पराजितो घातितश्च। तन्मरणानन्तरं तत्पुत्रश्छत्रसालो मुगलैः सह युद्धमारब्धवान्। छत्रसालः पूर्वं जयसिंहभूपानुरोधेन मुगलगेहे कर्मचारिपदं स्वीकृतवानासीत्। किन्तु मुगलानां धार्मिकनीत्याऽसन्तुष्टो बुन्देलखण्डे विद्रोहमकरोत्। औरङ्गजेबे दक्षिणदेशस्थिते सति छत्रसालो बहुवारं मुगलसेनां पराजिग्ये। विजयिन ॥ हिन्दवोऽपि साहाय्यमकार्षुः। अनन्तरमौरङ्गजेबस्तेन सह सन्धिश्चकार। मथुरामध्यस्थितं मन्दिरं विध्वस्य मुगला मसजिदं निर्मितवन्तः। ते केशवदेवमन्दिरमपि क्षतिग्रस्तमकार्षुः, तेन सक्रुद्धा जाटा भयङ्करं विद्रोहञ्चक्रुः। सर्वेषामेव जाटानां प्रधानो गोकुलनामको जाट आसीत्। किन्तु समीपवर्तिग्रामस्थानां विंशतिसहस्रसंख्यकजाटानां भयङ्करमुपद्रवं मुगलाः शान्तमकार्षुः, गोकुलं हतवन्तश्च। तदनन्तरं चूरामनोनामको जाट-

नेता महान्तं विद्रोहाग्निं प्रज्वालितवान्, मृते च औरङ्गजेवे भरतपुरे जाटराज्यं संस्थापितवान्। एवमेवेन पदातिना सैनिकेन सह कलहे जाते सतनामिनः सिक्खा अपि महान्तं विद्रोहमकुर्वन्। किन्तु क्रूर औरङ्गजेवः सहस्रशः सतनामिनो घातयित्वा विद्रोहशान्तिमकरोत्।

पश्चिमोत्तरसीमान्तस्यैकस्मिन् जमरुदनामकग्रामे योधपुरनरेशस्य यशवन्तसिंहस्य देहावसानमभूत्। तस्य कोऽपि पुत्रो नासीत्। अत औरङ्गजेवस्तद्राज्यं मुगलराज्ये विलीनीकर्तुमेकां मुगलसेनां प्रेषितवान्। एतस्मिन्नेव समये वृत्तं प्राप्तं यत् राज्ञो मृत्योरनन्तरं भूपस्य यशवन्त-सिंहस्य द्वयोर्भार्ययोर्गर्भात्पुत्रद्वयमभूत्, तयोरेको मृतस्तथापरो जीवितो वर्तते इति। महिष्यौ सैनिकैः सह दिल्लीं समागत्य पुत्रं राज्याधिका-रिणं विधातुं प्रार्थितवत्यौ बादशाहम्। औरङ्गजेवः समुक्तवान् यदेतस्य राजकुमारस्य राजभवने एव पालनं भविष्यति तथा प्राप्ते यौवनेऽयं राज्याधिकारं प्राप्स्यति। किन्तु राजपूतानामौरङ्गजेव-वचने सन्देहः समजनि।

इदानीमजीतसिंहस्य रक्षणं केन प्रकारेण भवेदिति चिन्ताकुलाः सर्व एव राजपूता बभूवुः। किन्तु राजकुमाराजितसिंहरक्षणे दासी महतीं राजभक्तिं प्रदर्शितवती। एकदा सा स्वकीयं पुत्रमजीतसिंहस्य स्थाने न्यस्याजीतसिंहं वंशपेटिकायां निधाय मलपरिपूर्णमिदं वंश-पात्रमिति वदन्ती राजभवनाद्बहिः सृत्य राजकुमारं वीरदुर्गादासस्य हस्ते समर्पितवती। तमादाय दुर्गादासो मरुस्थले गत्वा विद्रोहमकार। पश्चाद्विज्ञातरहस्य औरङ्गजेवो बालकेन सहितां दासीं सनिर्दयं शूलमारोपितवान्।

शिशोदियक्षत्रियवंशजा महाराज्ञी मेवाडभूपं साहाय्यार्थं प्रार्थित-वती। स्वीकृत्य तत्प्रार्थनां राणा अपि साहाय्यार्थं वचनं ददौ। औरङ्गजेवः स्वशाहजादमकबरं दुर्गादासविरुद्धं प्रेषितवान्। किन्त्व-कबरं राजपूताः स्वपक्षे कृतवन्तः। एतेन विश्वासघातेनौरङ्गजेवस्य

चेतसि महद् दुःखमभूत्। 'धन्योऽसि! पुत्र त्वं खलु राजपूतान् मूर्खीकृतवानि'ति पत्र लिखित्वा स दुर्गादासस्य शिविरे प्रेषितवान्। पठित्वा पत्र राजपूताना मध्ये कलहः समुत्पन्नः, सर्वा च योजना निष्फला जाता। किन्तु दुर्गादासस्य मावोऽकबरोपरि पूर्ववदेवासीत्। दुर्गादासोऽकबरं दक्षिणभारतं प्रैषयत्। तत्र गत्वासौ शिवाजीपुत्रस्य शम्भुजीराज्ञो गृहे शरणं लब्धवान्। शम्भुजीराज्ञा सह अकबरस्य मेलनेनौरङ्गजेबस्य मनसि महद्भयमभूत्। अत एवासौ सर्वतो ध्यानमाकृष्य दक्षिणे ध्यानमदात्। मेवाडेन सह सन्धिरभूत्। दुर्गादासस्तु निशङ्कोऽपि यावत् युद्धमकरोत्। पश्चान्मृते औरङ्गजेबे तत्पुत्रो बहादुरशाहोऽजितसिंह मरुस्थलमूप स्वीकृतवान्।

शिवराज-राज्यम्

महाराष्ट्रियाः शिवाजीराज्ञो नेतृत्वे सम्मीभूय मुगलसाम्राज्यमाक्रम्यौरङ्गजेबस्य जीवनपर्यन्तमेव युद्ध कुर्वन्त आसन्। महाराष्ट्रियाणां युद्धे मुगलसाम्राज्यस्य महती हानिरभूत्। वास्तविकरूपेण धार्मिकमतावलम्बिनः सिक्खा अपि गुरुगोविन्दसिंहस्य नेतृत्वे शक्तिशालिनः सैनिका एवाभूवन्। एतयो राज्ययोः समुत्पत्तिः पश्चाद्दृश्यते।

पश्चिमदेशवासिनामाक्रमणाः सिन्धुनदीं समुत्तीर्य मुगलाना शिविरेष्वाक्रमणं कृतवन्तः। महति युद्धे तेषा पराजयो बभूव। किन्तु सर्वप्रथम महाराष्ट्रियेषु जातीयतायाः प्रादुर्भावो धार्मिकविप्लवेनाभूत्। एतस्य धार्मिकविप्लवस्य प्रधानस्थल पण्ढरपुरमासीत्। अत्र बहवो महात्मानो भक्तिसिद्धान्त प्रचारितवन्तः। देशस्य सर्वभागेभ्योऽत्र जनाः श्रीकृष्णाराधनार्थं समागच्छन्त आसन्। श्रीकृष्णापरपर्यायविठ्ठलदर्शनपूजनानन्तरं सहस्रशो नरा नार्यश्च ज्ञानदेवस्योपदेशं शृण्वन्तो बभूवुः। एतस्यैव गीतैर्भजनैश्च समृद्धं महाराष्ट्रियसाहित्यमभूत्। अनन्तरं तुकाराम नामदेव-रामदास-वामनपण्डितैकनाथप्रभृतयो महा-

त्मानोऽपि सर्वेषामेकप्रेमसूत्रे बन्धनस्योपदेशं प्रदत्तवन्तः। महाराष्ट्रियाणामुत्कर्षस्य राजनीतिकचातुर्यमप्येकं कारणमभूत्। यदा औरङ्गजेबस्य दक्षिणदेशभूपैः सह युद्धारम्भो बभूव, तदा महाराष्ट्रिया महान्तः शक्तिशालिनोऽभूवन्। शाहजीभोसले-पुत्रः शिवाजीस्तेषां नेतृत्वञ्चकार।

शिवनेरनामके पर्वतीयदुर्गे शिवाजीराजो जन्माभूत्। तन्माता जीजाबाई प्रेमपूर्वकं तं पालितवती। जीजाबाई धार्मिकविचारसम्पन्नैका हिन्दुमहिला रामायणस्य महाभारतस्य च पूर्णं शास्त्री आसीत्। तस्या एव मुखान्महात्मनां हिन्दुवीराणाञ्च कथां श्रुत्वा शिवाजीराजः चेतसि तदनुकरणार्थं बलवतीच्छा समभूत्। श्रीमान्येन दादाजीकोंड-देवस्तस्य गुरुर्भूत्वा तं वीरोचितां विद्यां पाठितवान्। स्वकीयेच्छापूर्त्यर्थं स्वसहायकानामन्वेषणे मालवदेशं भ्रमन्तो वीरयुवकास्तस्य छत्रच्छाया-यामागतवन्तः। समर्थगुरुरामदासस्योपदेशेन देशोद्धारार्थं स सैनिकान् सञ्चिकार।

अनन्तरं शिवाजीराजा तोरणा-कोन्दणाप्रभृतिदुर्गाणि जित्वा जावलीराज्यं स्वयशीचकार। जावलीविजयेन शिवाजीराजो दक्षिणे पश्चिमे च राज्यविस्तारस्य स्ववसरः समुत्पन्नः। शिवाजीराजा कोंकणं जित्वान्यानपि कतिपयदेशान् जिगाय। बीजापुरसुलतानः शिवाजी-राजः विरुद्धं ससैनिकमफजलखानं प्रेषितवान्, किन्तु शिवाजीराजात् स पराजितो हतश्च। एतैर्विजयैः प्रोत्साहितो भूत्वा शिवाजीराजा मुगल-साम्राज्येऽप्याक्रमणं कर्तुमियेष। औरङ्गजेबोऽपि शिवाजीराजो वर्धमान-शक्त्या भयमापेदे। तं पराजेतुं स स्वमातुलं शायस्ताखानं प्रेषितवान्। मुगलसेना सम्पूर्णं महाराष्ट्रं मथित्वा पूना चाकनं कल्याणञ्च स्वाधि-कारे कृतवती। सेनासमावृतः शायस्ताखानः प्रावृट्काले पूनायां निवासमकरोत्।

किन्तु शिवाजीराजा मुगलसेनोपरि समाक्रमणं कृत्वा बहुसस्यकान्

तानिहतवान्। केनापि प्रकारेण शायस्ताखानः स्वपादौ शिरस्याधाय दिल्लीं पलायितवान्, किन्तु तत्पुत्रस्तत्रैव मरणमापेदे। अवशिष्टाः सर्वे एव सैनिकाः स्वस्वप्राणानादाय यत्र तत्र पलायिता बभूवुः। शिवाजीराजा ततो बहुधनं लब्धवान्। शिवाजीविजयेन चिन्तितो बादशाहो जयपुरभूपं जयसिंहं स्वपुत्रं मुअज्जमञ्चतञ्च विजेतुं प्रेषितवान्। शिवाजी युद्धं व्यर्थं विचार्य बादशाहेन सह सन्धिं कृत्वा बीजापुरसुलतानविरुद्धयुद्धे साहाय्यं प्रदातुं प्रतिज्ञातवान्। शपथपूर्वकं जयसिंहस्याग्रहेण शिवाजी आगरां समागतवान्। बादशाहस्तं साधारणसभायामयोग्यस्थाने समुपवेशितवान्। एतेन क्रोधितः शिवाजी बादशाहमविश्वासिनं कथयित्वा कटुवचनं श्रावितवान्।

बादशाहश्च सपुत्रं शिवाजीराजानं बन्दिनं कृत्वा कारागारे निक्षिप्तवान्। शिवाजी स्वबुद्धिकौशलेन ततोऽपि निःसृत्य स्वराजधानीमगात्। पश्चात् यशवन्तसिंहस्य शाहजादमुअज्जमस्य च प्रयत्नेन शिवाजीराज्ञा सह बादशाहस्य सन्धिः सम्भूतः। अथ सन्धिर्बहुकालपर्यन्तं नैव संस्थितोऽभूत्। पुनः शिवाजी सूरते खानदेशे चाक्रमणं कृत्वा मुगलानाञ्च जित्वा स्वकीयराज्येऽमेलयत्। रायगढे परमोत्साहेन शिवाजीराज्ञः राज्याभिषेकोऽभूत्। पश्चादपि शिवाजीराज्ञो बादशाहेन अन्यैर्भूपैश्च सह युद्धमभूत्। छत्रपतिः शिवाजीराजा त्रिपञ्चाशद्वर्षदेशीय एव पुरन्दरपुरातिथिर्बभूव।

शिवाजीराज्ञः राज्यविस्तारो धरमपुरादारभ्य दक्षिणे कारवारपर्यन्तं पूर्वे बगलानादारभ्य दक्षिणे कोल्हापुरपर्यन्तमासीत्। वर्तमान-मैसूरमद्रासराज्ययोः कतिपये भूभागा अपि तस्य राज्याधीना आसन्। एतदतिरिक्तो मुगलसाम्राज्याद् गृहीतो विशालो मोगलाईप्रदेशश्च तस्य राज्ये सम्मिलितोऽभूत्।

शिवाजी राज्यशासनेऽतीव निपुणः समयानुकूलं कार्यञ्च कुर्वाणो महाराष्ट्रियेन विधिना महाराष्ट्रराज्यस्य शासनप्रबन्धकारकश्चासीत्।

तत्कालीनभूप इव शिवाजीराजापि स्वकीयराज्यस्य सर्वप्रधान आसीत्। महता कर्मचारिणां राजकीयपदेषु नियोजनं राज्यस्यार्थिकव्यवस्थाकरणं सन्धिविग्रहकरणं वा सर्वमेवैतत् शिवाजीराजाधीनमासीत्। राज्यकर्मणि साहाय्यप्रदानार्थमेकं तत्र अष्टप्रधाननामकं मन्त्रिमण्डलं बभूव। तद्यथा—

१. मुख्यमन्त्री अथवा प्रधानमन्त्री।
२. राज्यस्यायव्ययनिरीक्षकोऽमात्यः।
३. राज्ञो नित्यकार्याणां राज्यसभायाः कार्याणाञ्च विवरणकारको मन्त्री।
४. सर्वराजकीयपत्राणां व्यवस्थापकः सचिवः।
५. परराष्ट्रियकार्यसम्मतिदायकः सामन्तः।
६. सेनापतिः सेनाध्यक्षो वा।
७. पण्डितो दानाध्यक्षो वा।
८. न्यायाधीशः।

एतेषु मन्त्रिषु सेनाध्यक्षं विहाय सर्व एव मन्त्रिणो ब्राह्मणा आसन्। राज्ञः सविधे परामर्शदानमेवैषां कर्म, किन्तु तदुत्तरपरामर्शस्वीकरणं राज्ञ अधीनमेव। सम्पूर्णं राज्यं मण्डलेषु विभक्तमासीत्। मण्डलानां समूहः प्रान्तो बभूव, यस्य शासनार्थमेकः प्रान्तपालो नियुक्त आसीत्।

शेरशाह इवाकबर इव च शिवाजीराजापि सामन्तप्रथां विहाय राज्यकर्मचारिभ्यो वेतनरूपेणैव द्रव्यं ददानो बभूव। शिवाजीराज्ञो न्यायः प्राचीनन्याय इवासीत्। धर्मशास्त्रानुसारेण न्यायाधीशो न्यायं करोति स्म। शिवाजीराज्ञि नेतृयोग्याः सर्व एव गुणा आसन्। महाराष्ट्रियाणां कृते सर्वाण्येव दुर्गाणि मातृतुल्यानि आसन्। सम्प्राप्ते सङ्कटे तेष्वेव शरणं लब्धवन्त आसन्ते। शिवाजीराज्ञः सेनाया सर्वप्रतिसमुद्भवा मानवाः सुव्यवस्थिताः शस्त्रास्त्रसुसज्जिताः रणकर्मणि कुशलाश्चासन्। स्वकीयशासनसमकालीनान्यशासकेभ्यो विपरीतैव धर्मपरिपूर्णौदार्यशालिनी

श्च राजनीतिरासीत्तस्य। मन्दिरस्य मस्जिदस्य सञ्चालनार्थं समानरूपेणैव धन ददानः शिवाजी प्रतिवर्षं परीक्ष्य विदुषः पर्याप्तं धनमपि ददौ।

समर्थगुरुरामदासस्य प्रभावः शिवाजीराज्ञि पूर्णरूपेण आसीत्। तञ्च शिवाजी स्वकीयं धर्मगुरुं मेने।

मध्यकालीनहिन्दुशासकेषु सर्वोत्तमो वीरः कुशलनीतिज्ञः सेनानायकः सैनिकैः सह प्रेमव्यवहारकारकोऽदम्यसाहससम्पन्नो निर्भीकः कूटनीतिज्ञः प्रशसनीयाचरणसम्पन्नो वैदिकसनातनधर्मानलम्बी भूपः शिवाजी एवासीत्। भूत्वापि हिन्दुभूपो मुहम्मदीयैः सह स्नेहपूर्णव्यवहारसम्पन्नो वैदिकसनातनधर्मावलम्बी शिवाजी मुहम्मदीयमहात्मभिः सह सर्वदा सद्व्यवहारं कुर्वन्नासीत्। मुहम्मदीयललनाभिः सम कदापि स दुर्व्यवहारन्नैव चकार। यदा कदापि कुरानपुस्तकं तस्य हस्तगतमभवत्तदासौ ससम्मानं कस्मैचिन्मुहम्मदीयायैव तत् प्रदत्तवान्।

औरंगजेबो दक्षिणे युद्धं कुर्वन् पञ्चविंशतिवर्षाणि व्यत्यगमयत्। किन्तु शिवाजीसमये दक्षिणदेशं विजेतुमसफलो भूत्वा सन्धिमेव चकार। किन्तु शिवाजीराज्ञि मृते विलासप्रियं तत्पुत्रं शम्भूजीराजानं युद्धे पराजित्य तं शूलमारोपितवानौरंगजेबः।

शम्भुजीपुत्रः शाहूजी जनैः समानीतः औरंगजेबशिविरम्। स तत्पालनं मुहम्मदीयकुमार इवाकारयत्। किन्तु महाराष्ट्रियाणामुत्साहः केनापि प्रकारेण न्यूनो नैवाभूत्। शिवाजीद्वितीयपुत्रो राजारामो मुगलाना विरुद्धा युद्धघोषणामकरोत्। पश्चादसौ जिञ्जीनगरं गतवान्। महाराष्ट्रियौ सीताजीघोरपडे तानाजीयादवश्च सैन्यसञ्चालनं कृत्वा सम्पूर्णमेव दक्षिणभारतं ममन्थतुः। परस्परं विश्वासघातेन मुगलसेनापतीना व्यूहोऽसफलो जातः, दुर्गेषु च महाराष्ट्रियाणां विजयो बभूव।

एतस्मिन् समये औरंगजेबस्यावस्था एकाशीतिवर्षदेशीया जाता। सप्तवर्षपर्यन्तमौरंगजेबस्तं विजेतुं प्रयत्नमकरोत्, किन्तु साफल्यं नैवालभत। अनन्तरं राजारामस्य मृत्युरभूत्, किन्तु वीरोचितसाहससम्पन्ना तद्-

धर्मपत्नी ताराबाई युद्धकर्म नैव त्यक्तवती। तस्या अध्यक्षत्वे महाराष्ट्रियाः षड्वर्षपर्यन्तं युद्धं कृतवन्त., पट्सु दुर्गेषु च स्वाधिकारं संस्थापितवन्तः। औरंगजेबोऽहमदनगरमागत्य पञ्चत्वमगात्, दौलताबादे तदीयं शव भूमिस्थ चक्रुस्तन्मन्त्रिणः।

शिवाजीराशे मरणानन्तर महाराष्ट्रीयपद्धतिषु परिवर्तनं जातम्। क्रमशान्ते स्वकीयादर्शं विस्मृतवन्तः। शिवाजी राशो उत्तराधिकारिणा समये मतपार्थक्येन राज्यैकता विनष्टा, शासनप्रबन्धश्च विकृतो बभूव। राजारामनीतिपरिणामस्वरूप सुसंगठितमेकं राज्यमनेकराज्येषु विभक्तम्। एतस्मिन् समये पेशवावश. स्वकीया शक्तिं संवर्धितवान्।

सिक्ख राज्यम्

औरंगजेबस्य धार्मिकनीत्या सिक्खजातिषु महानसन्तोषो व्याप्तः। सिक्खा गुरुनानकस्यानुयायिन आसन्। सिक्खधर्मस्य पञ्चमो गुरुरर्जुनदासो नानकोपदेशसंकलन कृत्वानुयायिना कृते स्वराज्योपदेशं कृतवान्। अमृतसरनगर सिक्खधर्मस्य मुख्य स्थानञ्च निर्धारितं तेन। किन्तु यदार्जुनदासो खुसरोशाहजादस्य साहाय्यं कृतवान्, तदैव जहाँगीरस्त शूलमारोपितवान्।

तदनन्तरं हरगोविन्दः सिक्खगुरुरभूत्। सिक्खधर्मारम्भकारको नानक ईश्वरस्यैकताया जीवनस्य पवित्रतायाश्चाधिकं बल प्रदत्तवान्। किन्तु गुरुहरगोविन्दः परिवर्तन कृत्वा मांसभक्षणस्याप्याज्ञा प्रदत्तवान्। स अमृतसरे दुर्गमेकं विधाय राजरीत्या निवसन् बभूव। सिक्खास्त सत्यबादशाहं मेनिरे। राजेव तस्य सभासीत्, तत्र न्यायोऽपि बभूव। आत्मरक्षार्थमेकं सैन्यसंगठनमपि कृत तेन। एतेन बादशाहोऽप्रसन्नो भूत्वा त ग्वालियरदुर्गे बन्दिनश्चकार द्वादशवर्षाणि यावत्। ततो मुक्तो भूत्वासौ मुगलैः सह युद्ध कृत्वा पर्वतीयप्रदेशं गत्वा तत्र मृत्युमवाप।

गुरुहरगोविन्दानन्तरं शान्तिप्रियो हररायः सिक्खगुरुपदवीं लब्धवान् । यस्मिन् समये दाराशिकोहः पञ्जावे निराश्रयो भूत्वा भ्रमन्नासीत्, तस्मिन्समयेऽसावेव तस्मै साहाय्यञ्चकार । हररायानन्तरं तत्पुत्रयोर्मध्ये ज्येष्ठो हरकिशनः षड्वर्षदेशीय एव सिक्खगुरुर्भूत्वा मसूरिकारोगेण पञ्चत्वमवाप । पश्चात् सिक्खाः हररायगुरोः कनिष्ठपुत्रं तेगबहादुरं गुरुं स्वीकृतवन्तः । अप्रसन्न औरङ्गजेबस्तं दिल्लीमाहूय कश्चित् स्वकीयं चमत्कारं प्रदर्शयितुमुक्तवान् । किन्तु गुरुः स्वकार्यं रहस्यमवदत्वा शिरः प्रादात् ।

अनन्तरं तेगबहादुरपुत्रो गोविन्दसिंहो गुरोरासनमलङ्कृत्य मुगलेभ्यः स्वपितृप्रतीकारं कर्तुमियेष । किन्तु मुगलैः सह युद्धकरणमसम्भवं मत्वा पर्वतीयप्रदेशे स तपसि निरतो बभूव । तत्र विंशतिवर्षाणि यावद् विद्यामधीयानोऽसौ भगवत्याराधनं कृत्वा वरदिष्टमवाप । स च शिष्याणामग्र एकमुत्कृष्टमादर्शं संस्थाप्य शरीरेषु लौहधारणस्याज्ञां प्रदाय खालसा-सिक्खसम्प्रदायं सर्गीचकार । गुरुसाहबः सिक्खमनसीमां धारणां स्थिरीकृतवान् यत्ते खलु सर्वथाऽजेयाः । सिक्खेषु दीक्षासंस्कारारम्भं गुरुगोविन्द एव कृतवान् । दीक्षासमये कृपाणालोडितजलपानस्य प्रथामप्यचालयत् । खालसासदस्या जातीयभेदं विहाय सर्वे एव समाना इति मानयन्त ईश्वरोपासनां गुरोरादरं सेवाञ्चकुर्वन् । ते स्वकीयं धार्मिकं कर्तव्यं स्थिरीकृतवन्तः । हस्ते लौहवलयम् जङ्घयोः कच्छः कृपाणः केशधारणं केशमार्जनी चैते यस्य वर्तन्ते, स एव सिक्ख इति व्यवस्थां कृत्वा गुरुगोविन्दसिंहः सिक्खान् सैनिकान् व्यधत्त । औरङ्गजेबस्य धार्मिकासहिष्णुता सिक्खेषु उत्साहं वर्धितवती । गुरुगोविन्दसिंहो राजेव निवसन्नासीत् । स खल्वेकं दुर्गं निर्मितवान् । सिक्खानां पठानानाञ्चैकं सैन्यसङ्गठनं कृत्वा पर्वतीयसैनिकप्रधानैः सह युद्धघोषणां चकार । औरङ्गजेबश्च सरहिन्दप्रदेशीयप्रधानान् गुरुणा सह युद्धार्थमादिदेश ।

एतस्मिन् समये गुरुर्महति संकटे पतितः। गुरुगोविन्दसरहिन्द-प्रधानयोर्बहुकालं यावद् युद्धे जातेऽपि जयपराजययोर्निर्णयो नैव जातः। पश्चादौरंगजेबो विवशो भूत्वा गुरुं दक्षिणे समाहूतवान्। किन्तु गुरोः साक्षात्कारात्पूर्वमेव बादशाहो मरणमापेदे। इदानीं गुरुगोविन्दः शान्तिपूर्वकं जीवनं निनाय। किन्तु यस्य पितुर्वधमकरोद् गुरुः, स एव पठानस्तं मरेरानामकस्थाने निहतवान्। किन्तु मृतेऽपि गुरुगोविन्दे सिक्खानामुत्साहे न्यूनता नायाता, किन्तु उत्तरोत्तरं वृद्धिरेवाभूत्। पश्चात् सिक्खाः पञ्जाबेऽधिकं प्रभावशालिनो बभूवुः।

औरंगजेबशासनस्य समालोचनम्

यस्याः शासनप्रणाल्या अनुसरणं पूर्ववर्तिनो मुगलाः कृतवन्तस्तां परित्यज्य मुहम्मदीयपक्षपातपूर्णनीतिमवलम्ब्य धार्मिकविषये राजनीत्याञ्च मुहम्मदीयधर्मं प्रवेशितवानौरंगजेबः। दक्षिणे पञ्चविंशतिवर्षाणि यावत् स्थितो वृद्धावस्थया धार्मिकपक्षपातेन चाकबरसंस्थापितानां संस्थानामुपयुक्तता स विनाशितवान्। अयमेव धार्मिकपक्षपातोऽन्ते साम्राज्यविनाशहेतुरभूत्। सम्पूर्णमेव साम्राज्यमेकशतभागेषु विभक्तमभूत्। अतीव सुशिक्षितोऽनुभवसम्पन्नश्च शासक औरंगजेबो राज्यकार्याणि सावधानतया विलोकयन् राजकीयपत्राणि स्वयमेवालेखयत्, स्वयञ्च मन्त्रिकार्यमकरोत्। मन्त्रिणोऽन्ये वा पदाधिकारिणः केवलं परामर्शदायका बभूवुः। एतस्य परिणामस्वरूपं तेषां स्वालस्यमेव विभ्रमम्, कार्ये शैथिल्यञ्चाजायत। कुरानशरीफानुसारेणासौ सर्वमेव राजकीयकार्यमकरोत्। तेन पदाधिकारिणां कार्यक्षेत्रं विस्तृतं जातम्। जनानां धार्मिकविधानं कार्यकलापञ्च अवलोकयितुमेकः स्वतन्त्रो विभाग एव निर्धारितस्तेन। योग्यतानुसारं राजकीयकार्यमसम्प्रदायधार्मिकविचारेणैव पदाधिकारिणो विहितवान्। कृषकाणां हितकारकोऽपि स तेभ्यः करमधिकं गृहीतवानासीत्।

धार्मिकपक्षपातेन कठोरतया जजियाकरग्रहणेन अन्यायपूर्णव्यवहारेण च हिन्दुप्रजाऽतीव पीडिता तस्मान्न्यायस्याशा व्यर्था मानितवती। शासकीयकार्येभ्यो बहवो हिन्दवः पृथक्कृतास्तेन। बहूनि हिन्दुमन्दिराणि मस्जिदरूपे परिणमितानि। स्वकीयधार्मिकविचारे परिपक्वसुन्नी मुहम्मदीयो शियामुहम्मद काफिरमिति कथितवान्। प्रतिदिनं पञ्चवार नमाज पठन् रोजाव्रतमपि स सर्वदा चकार।

किन्त्वविश्वासग्रस्तोऽसौ स्वकीयपुत्रेष्वपि विश्वासनैव चकार, का कथाऽन्येषाम्। अन्यैः स्वपुत्रैः सह प्रेमपूर्णव्यवहारमकुर्वन्नसौ ज्येष्ठपुत्रमष्टादशवर्षाणि यावत्कारागारे स्थापितवान्। तन्मृत्यो पर शाहजाद मुअज्जिमो बहादुरशाहनाम्ना राज्यसिंहासनासीनो बभूव।

किन्तु मुकामणे! मृत्युसमये संसारे कृत स्वकार्यं सर्व एव जनाः संस्मरन्ति। औरङ्गजेबोऽपि संस्मृत्य स्वकृत्यं स्वपुत्रकामबख्शस्य समीपे पत्रमेकं लिलेख। तद्यथा—

'*तवासाहाय्यदशाया दुःखितेनैकाकिना मया गम्यते।* किन्तु नास्ति किमपि फलम्। प्रजासु विशेषतो हिन्दुषु यादृश अत्याचारो व्यधायि, तस्य महान्तं भारमादाय महाप्रस्थानं क्रियते। मया किमपि नैव सहानीतम्, किन्तु पापस्य दुराचारस्यान्यायस्य परोत्पीडनस्य परधर्मोच्छेदनप्रयासस्य महान् भारोऽधुना नीयते सहैव। इदानीं यत्रैव पश्यामि, तत्रैवेश्वरमेव विलोकये। मुहम्मदीयरक्तपातस्त्वया कदापि न कर्तव्यो येनापरोऽपि भारो मयि समापतेत्। अहं त्वां स्वपुत्रांश्चेश्वरदयाया परित्यज्य सन्तप्तहृदयो गच्छामि। रोगग्रस्ता ते माता शीघ्रमेव परलोकं गमिष्यति। ईश्वरः शान्तिप्रदानं करोतु।'

मुहम्मदाजमकामबख्शा इति त्रयः पुत्रा औरंगजेबस्यासन्। औरंगजेबे मृते त्रयोऽपि राज्यार्थं कलहमकार्षुः। औरंगजेबादेशपत्रानुसारेण सम्पूर्णमेव साम्राज्यं पुत्रेषु विभक्तमासीत्, किन्तु मुगलवंशे साम्राज्यविभागस्य नियमो नासीत्। अतः खड्गद्वारा राज्याधिकारिनिर्णयार्थं त्रय

एव समुद्यता बभूवुः । बादशाहजीवनकाले बीजापुरं गतः कामवरशः पश्चाद् धर्मरक्षकोपाधिविभूषितोऽन्येभ्योऽप्युपाधिप्रदानं चकार । मुअज्जमो राज्यकोषोपरि स्वाधिकारं संस्थापयितुमागरां गतवान् । आजमश्च शीघ्रतया दक्षिणभारतादागत्य धौलपुरे स्वभ्रात्रा सह युद्धमकरोत्, तन्निमग्नराजितश्च मरणमाप्तवान् ।

बहादुरशाहोपाधिना विभूषितो मुअज्जमो दिल्लीराज्यसिंहासनमलङ्कृत्य स्वभ्रातरं कामबख्शं युद्धे निहतवान् । पुनर्बहादुरशाहः शान्तिसंस्थापनार्थं राजस्थानप्रयाणमकरोत् । राजस्थाने इदानीं मेवाड-मारवाडांमेरराज्यानि शक्तिशालीन्यासन् । राजस्थानेऽधिकार आसीदौरंगजेबस्य । किन्तु तस्मिन् मृते अजितसिंहः सर्वानेव मुहम्मदीयान् निष्कासयामास, नूतनबादशाहाधिपत्यञ्च नैव स्वीकृतवान् । आमेरराजसिंहासनार्थं तस्मिन् समये कलहः एव भवत्यासीत् । मारवाडक्षत्रिया अजितसिंहाधिपत्यं स्वीकृतवन्तः । कियत्कालानन्तरमेवैतानि त्रीणि राज्यानि मिलित्वा सपमेक्रमकार्षुः, तथापि कोऽपि लाभो नाभूत् । किन्तु बहादुरशाहो राजपूतैः सह सद्भावपूर्णं व्यवहारमकरोत् ।

गुरुगोविन्दसिंहे मृते सिक्खा बन्दावैरागिणं स्वनेतारमकुर्वन् । चरणाशिवस्त्रधारी सैनिकानेकीकृत्य सर्वप्रथमं सरहिन्दाधिकारिणं वजीरखानं समाक्रम्य विद्रोहपताकां समुत्थापितवन्तः सिक्खाः । वजीरखान एव गुरुगोविन्दमुत्पीडितवान् । स गुरुगोविन्दसमक्षमेव मुहम्मदीयधर्मास्वीकारकौ तत्पुत्रौ इष्टिकाभित्या चयितवान् । एतस्मिन् समयेऽशीतिवर्षदेशीयो वीरतापूर्वकं युद्धं कुर्वन्नेव परलोकमासतवान् वजीरखानः । एतेन विजयेन द्विगुणशक्तिसम्पन्नो बन्दावैरागी सिक्खसैनिकान् लाहौरं विजेतुं विसर्जितवान् । किन्तु मुगलसैनिकैः पराजितो बन्दावैरागी पलायमानो लोहारगढदुर्गं समवाप्याश्रयम् । तत्रैव दुर्गे स्वरक्षाप्रबन्धे संलग्ने बन्दा मुगलसैनिकैः पराजितो जातः । युद्धसञ्चालनं कुर्वन्तः सिक्खा मृते बादशाहे पुनः स्वकीयं दुर्गं विजितवन्तः । दक्षिणान्मुगल-

सैनिकेषु परावृत्तेषु महाराष्ट्रियाः पुनः कतिपयदुर्गाणि जितवन्तः। एतस्मिन् समये बादशाहकारागारमुक्ताय शम्भुजीतनयाय शाहूजीराज्ञे राजारामस्य विधवा पत्नी ताराबाई राज्यसिंहासनमेव ददौ। एतेन महाराष्ट्रिये विभागद्वयमभूत्। यदा दिल्लीसाम्राज्यस्य कम्पमाना स्थितिरासीत्तस्मिन्नेव समये जहादारकनिष्ठभ्रातृपुनः फर्रुखशियरो राज्यसिंहासनमधिकर्तुमियेष। राज्योत्तराधिकारयुद्धे स्वपितुः पराजय मरणञ्च निशम्यासौ आत्महत्या कर्तुमियेष, किन्तु मित्रैः प्रबोधितो विरतिमापेदे। अथ पाटलिपुत्रेऽसौ स्वमेव बादशाह घोषितवान्, स्वनामाङ्किता मुद्रामप्यचालयत्।

प्रयागप्रान्तपालः सैयदखानो विहारप्रान्तपालः सुवेदारखानश्च तत्रश्च समर्थितवन्तौ। तज्जया युद्धे मुगलसेना पराजित्य फर्रुखशियरो दिल्लीं गन्तुमना बभूव। पुनरपि युद्धे फर्रुखशियरस्यैव विजयोजातः। जहादारशाहश्च व्याकुलो भूत्वा दिल्लीं पलायितवान्। किन्तु स्वराज्याधिकारिण एव तं पराजित्य फर्रुखशियराय समर्पितवन्तः। अथ स जहादार बन्दिनं विधाय निहतवान्। पुनः फर्रुखशियर एव बादशाहो बभूव। फर्रुखशियरः सैयदभ्रातृवान् धनु सम्मानितवान् चिनकिलिचखान च दक्षिणदेशे प्रान्तपालं व्यधात्। बहादुरशाहो राजपूतान् पूर्णं जेतुं क्षमा नाभवत्। अत्रान्तरे तस्य राजपूतैः सिक्खैः जाटैश्च युद्धमभूत्। हुसेनालिः जोधपुर समाक्रम्य अजितसिंहं सन्ध्यर्थं विवशीचकार। राजा स्वपुत्रीं बादशाहाय दत्वा दिल्लीमागन्तुं सन्नद्धोऽभवत्। सिक्खाश्च बन्दावीरस्य नेतृत्वे युद्धं सञ्चालयन्तौ बटालानामनगरमुद्धर्तुं विधाय गुरुदासपुर दुर्गमाधितवन्तः। अथ भीषण संगरं कृत्वा मुगला गुरुदासपुरदुर्गं जित्वा बन्दावीरं च बन्दिनं विधाय लोहपिञ्जरे बद्धवन्तः। पश्चात्तत्सार्थान् कठोरखड्गैः पातयित्वा वैरागिणः शरीरं चर्म तप्तलोहखण्डेन उत्कृत्यीकृत्य पातितवन्तः।

फर्रुखशियर-राज्यसमाप्तौ पठानमुगलाफगानादिविदेशीयानां भारतीयानाञ्च त्रिभागद्वयमासीत्। सैयदभ्रातर एव त राज्यासीन कृतवन्तः, अतस्ते राज्ये सर्वाधिकारेष्वेव आसन्। एवं पूर्वदत्तवचनानुसारम् अब्दुल्लामुगल बादशाहः प्रधानमन्त्रिपदे नैव नियुक्तवान्। एतेन सैयदभ्रातरः साशङ्किता अभूवन्। फर्रुखशियरः सैयदभ्रातृभिः सह सद्भावं रक्षितुं निष्फलं प्रयत्नं कृत्वा कूटचक्रेण तान् पदच्युतान् कर्तुमियेष। बादशाहकृतं कूटचक्रमवगत्य अलिहुसेनो दिल्लीमागतवान्। तदागमनवृत्तं श्रुत्वा व्याकुलीभूतो फर्रुखशियरः सैयदबान्धवान् प्रसन्नीकर्तुं प्रयत्नं चकार। कश्चित्कालमुभयोर्मनोमालिन्यं दूरमप्यभूत्। किन्तु चतुराः सैयदबान्धवाः शीघ्रमेव दुर्गेऽधिकारं विधाय सिंहासनाद्बादशाहमवतार्य तस्य घोरमपमानं कृतवन्तः। पुनस्ते शाहजादौ क्रमशो राज्यसिंहासनासीनौ कृत्वाऽपतारितवन्तः।

तदनन्तरं सैयदबान्धवाः बहादुरशाहपौत्रं मुहम्मदशाहं राज्यसिंहासनासीनं कृतवन्तः। सैयदबन्धूनां व्यवहारेण सर्वं एव राज्याधिकारिणः क्षुब्धा भयभीताश्चासन्। सर्वप्रथमं छबीलारायो नागरी विद्रोहं कृत्वा सङ्क्रोगाक्रान्तः शीघ्रमेव ममार। तदनन्तरं विद्रोहकारिणं गिरिधरं वशीकर्तुं कृतप्रयत्ना असफला भयभीताश्च सैयदास्तमवधप्रान्तपालं नियुक्तवन्तः। मुहम्मदशाहस्य मूर्खतापूर्णलीलया तेऽप्रसन्ना बभूवुः। बादशाहः कनापि प्रकारेण सैयदबान्धवेभ्यः स्वतन्त्रो भूत्वा निजामुल्मुल्कं प्रधानमन्त्रिणं व्यधत्त। एतस्य समये राजा जयसिंहस्यान्येषाञ्च पदाधिकारिणां प्रयत्नेन जजियाकरस्य समाप्तिरभूत्। नूतनः प्रधानमन्त्री अन्ये च कतिपये राज्यप्रधानाः शासनपरिष्करणयत्नं कुर्वन्तोऽपि चाटुकारप्रियस्य बादशाहस्य हस्तक्षेपेण किमपि कर्तुं नापारयन्। युवा मूर्खश्च बादशाहः स्वमित्रमण्डलीषु प्रधानमन्त्रिणमुपहसन्नासीत्। राज्यसभासदां हस्तक्षेपेण पारस्परिकविद्वेषेण च व्याकुलो भूत्वा

प्रधानमन्त्री निजामुल्मुको दक्षिणभारतं गत्वा नवीनमेकं राज्यं संस्थापितवान्।

साम्राज्ये छिन्ने भिन्ने च जाते पारस्परिकविद्वेषेण रुहेलखण्डेऽफगानाः स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवन्तः। दाऊदखानदत्तकपुत्रोऽलिमुहम्मदखानः स्वपितृमरणानन्तरं स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवान्। जाटप्रधानचूरामनपुत्रा अपि विद्रोहमारेभिरे। शक्तिशालिनः पेशवानरेशाः गुजरातं मालवं बुन्देलखण्डञ्चोपद्रवग्रस्तं चक्रुः।

पेशवाबाजीरावस्य नेतृत्वे महाराष्ट्रीया मुगलराज्यस्य अनेकेषु स्थानेषु उपद्रवं कृतवन्तः। एवं सर्वत्र प्रवृत्ते कलहे सम्भूते चोपद्रवे पारसबादशाहो नादिरशाहो भारतमाक्रान्तवान्।

मेषचर्मव्यापारिणः पुत्रो नादिरशाहः आदावतीव साधारणमानवश्चौर्यकर्मनिरतश्चासीत्। परं परिवर्तितभाग्यशाली परिवर्धितसार्थश्चासौ स्वल्पेनैव कालेन पारसबादशाहो बभूव। कूटनीतिज्ञो नादिरः कन्दहारं विजित्य भारतीयमुगलसाम्राज्यमाक्रान्तवान्। मुगलसैनिकानामनवधानतया लाहौरपेशावरौ जित्वा करनालञ्च वशीकृत्य स दिल्लीं विवेश। अत्रान्तरे नादिरो मृत इति सर्वत्रैव मिथ्याप्रचारो बभूव। तेन क्रोधाविष्टोऽसौ दुरात्मा दिल्ल्यां सामूहिकीं हत्यां कर्तुमादिष्टवान्। प्रातर्नववादनादारभ्य द्विवादनं यावत्तत्र सामूहिको वधोऽभवत्। सामूहिकहत्यादुःखितो बादशाहः स्वकीयविश्वासपात्रौ राज्यकर्मचारिणौ सामूहिकहत्यावरोधार्थं नादिरशाहसमीपे प्रेषितवान्। ताभ्यां प्रार्थितो नादिरो सामूहिकीं हत्यामवरोध। पश्चात्सप्ततिकोटिरजतमुद्रामादाय सिन्धुनद्याः पश्चिमीयभूभागञ्च स्वराज्यान्तर्गतं कृत्वा स स्वदेशं परावृत्तः।

नादिरस्तु परावृत्तः, परं मुगलसाम्राज्यस्थितिरव्यवस्थितैव आसीत्। जाटाः सिक्खाश्च सरहिन्दे समानमञ्चं कृत्वा स्वनेतारं शासकं कृतवन्तः। महाराष्ट्रीया दक्षिणे पश्चिमे च स्वाधिकारं संस्थाप्य बङ्गे विहारे

चाक्रमण प्रारब्धवन्तः। अलिमुहम्मदखानः कुमायूँपर्वतीयभूमिपर्यन्तम्, सादतालिखानोऽवधे, अलिवर्दिखानो दक्षिणे निजामुलमुकश्च स्वतन्त्र राज्य संस्थापितवन्तः। तैः सह समरं कुर्वन्नेव मुहम्मदशाहो मरणमापेदे।

पूर्वमेव वर्णितं मुक्तामणे! यद् बहादुरशाहः शाहूराजानं मुक्त्वा दक्षिणदेशं गन्तुमाज्ञापितवानिति। अथ बहुकालं मुगलभवने निवासाद्विलासप्रियोऽसौ सतारामधिकृत्यापि राज्यमरवहने प्रमादितो बभूव तेन तद्राज्ये पेशवानामभिकारो बभूव। चतुरः कुशलराजनीतिज्ञश्च कोंकणस्थो विश्वनाथपुत्रो बालाजीरावभट्टः प्रथमः पेशवा राज्यसंस्थापक आसीत्। महाराष्ट्रियराज्यं मण्डलेषु विभक्तम्। असौ राज्यकर्मचारिणां वेतनरूपेण द्रव्यप्रदानमेवाकरोत्।

बालाजीविश्वनाथस्य मरणात्परं बाजीरावः पितुः सिंहासनमलञ्चकार। मुगलसाम्राज्यपतनानन्तरं स्वराज्यविस्तारस्य सुन्दरोऽवसरस्तस्य कृते आसीत्। अत एव बाजीरावो मालवं बुन्देलखण्डं बरारञ्च जित्वा महत्या सेनया समावृतो दिल्लीनिकटमागतवान्। भयभीतो बादशाहः साहाय्यार्थं निजामुलमुकमाहूतवान्, किन्तु महाराष्ट्रियास्तं भोपालसमीपं एवावरुद्धवन्तः। पश्चादसौ सम्पूर्णं मालवप्रदेशं नर्मदाचम्बलनद्योरन्तर्गतं प्रदेशं पञ्चाशल्लक्षपरिमितां मुद्राश्च प्रदाय सन्धिं चकार। एवमेव बाजीरावः पुर्तगालान् विजित्य वेसीनदुर्गमपि स्वाधिकृतवान्। स्वजीवन एव बाजीरावो मुगलप्रान्तं महाराष्ट्रियप्रधानेषु विभज्य विद्वेषान्तं चकार। तत्समकालीना महाराष्ट्रियप्रधानकर्मचारिणो गायकवाडः, शिन्दे, भोसला, होल्करश्चासन्। पश्चादेतेऽपि स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवन्तः। वीरसैनिको महान्नेता च बाजीरावो यद्यपि विलासप्रियः आसीत्, तथापि कदापि स राज्यकर्मणि शैथिल्यं नाकरोत्।

बालाजी बाजीरावः

बाजीरावमरणानन्तरं तत्पुत्रो बालाजी बाजीरावः पेशवा बभूव। एतस्य शासनकाले महाराष्ट्रियशक्तिश्चरमोत्कर्षं गता। तद्राज्यकाले पेशवाकुलं समग्रस्य महाराष्ट्रस्य शासकमभूत्। राघोजी भोंसले भास्कर-पण्डितश्चोत्कलं प्रमथ्य वङ्गशासनाधिकारिणमलिवर्दिखानं पराजित-वन्तौ। तावेव मुर्शिदाबादं समाक्रम्य हुगलीं नदीं च स्वायत्तां विधाय सम्पूर्णे वङ्गे स्वशासनं संस्थापितवन्तौ। पश्चात् सन्ध्यनुसारं दशलक्ष-मुद्रामधिगत्य तौ वङ्गसीमान्तं निश्चित्य वामनाक्रमितुं वचनं ददतुः।

बालाजीरावस्य मरणात्परं वल्लिसिनादेशानुसारेण पेशवाकुलमेव महाराष्ट्रस्य वास्तविकशासकं बभूव। मुहम्मदशाहस्य च मृत्योः परं मुगलसाम्राज्यस्य दशाऽतीव शोचनीया जाता। महाराष्ट्रियाः पुनः अतीव शक्तिशालिनो बभूवुः। तेषां साम्राज्यं चम्बलनदीतो गोदावरी-पर्यन्तम्, अरबसागरादावङ्गसमुद्रं विस्तृतमभूत्। राजपूताः जाटाः मुहम्मदीयाश्च सर्वे एव तदधीनाः सम्बभूवुः।

भारतविजयानन्तरं विकृतचरित्रो नादिरो भीषणकाठिन्यपूर्णं कार्यं प्रारभत। तेन प्रजा राज्याधिकारिणश्चासन्तुष्टाः। अथ काजिलबाशो नामकस्तत्सैनिकस्तं निहत्य सेनाध्यक्षं मुहम्मदाब्दालिं बादशाहं व्यधात्। नवीनो बादशाहो बहुवारं भारतमाक्रान्तवान्। दिल्लीसभाया नैर्बल्येन धनिकानां परस्परं वैमत्येन च मुहम्मदाब्दालिः पञ्जाबं विजित्य स्वदेशं परावृत्तः। किन्तु महाराष्ट्रियाः पुनः पञ्जाबं जितवन्तः। पञ्जाबे महा-राष्ट्रियाणामधिकारो जात इति वार्तां निशम्य अब्दालिः पुनर्महत्या सेनया सवृतः पञ्जाबमागतवान्। महाराष्ट्रिया अपि महतीं सेनां सगठित-वन्तः। सेनाध्यक्षः सदाशिवरावः, उपाध्यक्षो विश्वासरावश्चास्ताम्। महाराष्ट्रियसेनापतयोऽश्वारोहिणः पदातयः इब्राहिमगार्दिखानद्वारा

सञ्चालितनालिकास्त्रसैनिकाश्च पूनातः प्रस्थिताः। गायकवाड सिन्धिया-होल्करनरेशाः, राजपूतभूपाः, त्रिंशत्सहस्रसैनिकसम्पन्नो जाटनेता सूरजमल्लश्चापि समागत्य पेशवासेनाया मिलिताः। पानीपतस्थाने उभयोर्महान् समरो बभूव। प्रथमाक्रमणे महाराष्ट्रियाणां विजयो जातः, किन्तु विश्वासरावो वीरगतिमापेदे। तदनन्तरं प्रवृत्ते भीषणे समरे सदाशिवरावोऽपि मृतः। इब्राहिमो भीषणप्रहारेण व्यथितः, सिन्धिया-नरेशश्च रणात्पलायितः। वृत्तमिदं श्रुत्वा स्वयमेव पेशवा स्वराजधानीत उत्तरभारतं प्रस्थितः। किन्तु 'मुक्ताद्वयं विनष्टम्, सप्तविंशतिस्वर्णमुद्रा अपहृता', सुवर्णानां रजतानां पुनः का कथेति' भावसमन्वं पत्रं पठित्वा क्षयरोगाक्रान्तोऽसौ तत्रैव पञ्चत्वमगात्।

पेशवामरणानन्तरं सम्पूर्णमेव महाराष्ट्रं नैराश्यान्धकारे पतितम्। सर्वगुणान्वितस्य पेशवाभूपस्यैक एव दोषो आसीत् यदसौ सैनिकानां शिविरे स्त्रीनिवासमपि अभ्यनुज्ञातवान्। तेन सैनिकेषु शैथिल्यमागतम्। पानीपतयुद्धे पराजयस्यापि इदमेव मुख्यं कारणमभूत्।

मुहम्मदशाहमरणात्परम् अहमदशाहो राजा बभूव। निन्द्यसौ अतीवायोग्योऽशिक्षितश्च आसीत्। भोगे विलासे च सम्पूर्णं समयं नयन्नसौ प्रजाहिते किमपि ध्यानं नैवादात्। अनया तदकर्मण्यतया प्रजानां जीवन-मव्यवस्थितमभूत्। सोऽपि क्वापि शान्तिं नालभत। त कियत्कालानन्तर-मेव राज्यकर्मचारिणः राज्यासनादवतार्य आलमगीरद्वितीयं राज्याधिका-रिणं चक्रुः। पश्चात्तमपि घातयित्वाऽन्यं मुगलकुलसमुद्भूतं जहाँदारशाह-पुत्रं मुहम्मदाजीमुद्दौलानं द्वितीयालमगीरनाम्ना राज्यसिंहा-सनासीनं चक्रुः।

अथ अहमदशाहः शाहआलमं बादशाहं शुजाउद्दौलानं प्रधान-मन्त्रिणं नजीबुद्दौलानं च सेनापतिं व्यधत्त। पश्चाद् बक्सरयुद्धे श्वेताङ्गा अवधाधिकारिणं शाहआलमं विजितवन्तः। स च विहारं बङ्गमुत्कलञ्च

श्वेताङ्गेभ्यः प्रदत्तवान् । तत्प्रतिकररूपेण श्वेताङ्गाः कडामिलाहाबाद-मण्डलं षड्विंशतिलक्षमुद्राश्च प्रतिवर्षं बादशाहाय प्रददुः । स च बादशाहो बहुकालं श्वेताङ्गशरणापन्नो भूत्वा पुनर्महाराष्ट्रियैरावाहितो दिल्लीं समाययौ । महाराष्ट्रियाश्च तं दिल्लीश्वरं विहितवन्तः । कियत्कालानन्तरमकबरशाहद्वितीयो बहादुरशाहश्च क्रमशो दिल्लीश्वरतामभूताम् । अयमेव बहादुरशाहो प्रवृत्ते सैनिक-विद्रोहे विद्रोहिणां नेतृपदमलञ्चकार । गौराङ्गास्तं पराजित्य बन्दिनञ्च विधाय रङ्गून प्रेषितवन्तः । इत्थं मुगलसाम्राज्यस्य कारुणिकमवसानमभूत् ।

मुगलकालीना संस्कृतिः

मुगलसाम्राज्यावसानस्य त्रीणि कारणानि—औरंगजेबस्य धार्मिकपक्षपातो विदेशीयानामाक्रमणं मुगलानां स्वेच्छाचारित्वञ्चेति। द्वित्रान् विहाय सर्वे एव मुगलशासका निरङ्कुशाः स्वेच्छाचारिणः आसन्तेषां। मुगलाधिपत एकस्यैव निरङ्कुशोऽपरिमितोऽधिकारश्चास्ताम्। राष्ट्रियशासकस्याकबरस्य टोडरमल मानसिंह बीरबलप्रभृतयो बहवो हिन्दवोऽपि राज्यकर्मचारिण आसन्। तदा पूर्णशान्तिस्थापनेन कलाया उन्नतिरप्यभूत्। शाहजहानसमयेऽपि जयसिंह-यशवन्तसिंहप्रभृतयो राजपूताः सेनापतिपदे नियुक्ता आसन्। किन्तु औरंगजेबः पक्षपातपूर्णनीत्या शशास। असौ विलम्बेन करदेषु हिन्दुषु वेत्रप्रहारमपि कारितवान्। धर्मान्धत्वेन धर्मग्रहणमकुर्वतां हिन्दूनां कृतेऽसौ दण्डविधानमप्यकरोत्।

सरनप्येन मुगला भवननिर्माणरुचयो नूनमेवासन्। मुगलानां समये साहित्यस्याप्युन्नतिः सविशेषा अभूत्। हिन्दूनां मुहम्मदीयानां परस्परमेलनेनोभयग्रन्थानां लेखनं सङ्गीतविद्यायाश्चाप्युन्नतिरभूताम्। कतिपयमुहम्मदीया अपि संस्कृतभाषाध्ययनमकुर्वन्। हिन्दीभाषायामब्दुर्रहीमखानखानस्य रसखानस्य जायसीमल्लिकमुहम्मदस्य च रचना अतीव हृदयाह्लादकारिण्यः समभूवन्। खानखानस्य रसखानस्य च रचना कृष्णभक्तिपरिपूरिता, मल्लिकमुहम्मदस्य च वीररसपरिपूर्णाऽऽसीत्। बङ्गीयो मिर्जाहुसैनः श्रीकालीदेव्या भक्तिभरिता रचना चकार। यद्वा मुहम्मदीया हिन्दुसङ्गीताध्ययनं हिन्दवश्च पारसीभाषाध्ययनं कृतवन्तः, कृतवन्तौ च द्वौ देशहिताय परस्परं मिलित्वा समरमपि।

बादशाहानां राजसभासु संस्कृत हिन्दी-पारसीविद्वांसो वर्तन्ते स्म। अस्मिन्काले ब्रजभाषायाश्चापि पूर्णा समुन्नतिरभूत्। हिन्दीभाषायाः सर-

रक्षकोऽकबरो बीरबलस्य लोकोक्त्याऽतीव प्रसन्नो भवन्नासीत् । अकबर-युगे हिन्दीभाषाया महान् कविस्तुलसीदास श्रीरामचरितमानस-नामकमुत्कृष्टतर काव्य विरचितवान् । तस्य सकालीनो महान् गायकः श्रीसूरदास श्रीकृष्णभक्तिपरिपूर्णं 'सूरसागर' नामक ग्रन्थ विलिख्य कृष्णभक्ति सर्वतोभावेन प्रचारितवान् । भूषण देव केशव बिहारीलाल-प्रभृतयो अन्येऽपि कवयो हिन्दीभाषाया बहून् ग्रन्थान् लिलिखु । वङ्गे च चैतन्यभागवतचैतन्यमङ्गल चैतन्यचरितामृताद्यनेकग्रन्था निर्मिता । एत-स्मिन्नेवसमये काशीरामदास मुकुन्दरामचक्रवर्तिप्रभृतयोऽप्यनेककवयो वङ्गदेशे बभूवु । तदा ब्राह्मणा विद्यापठनपाठने समाजोन्नयने च प्रवीणा आसन् । क्षत्रिया पुनर्युद्धकर्मणि दक्षा युद्धादपलायमाना, वैश्या व्यापारनिरता प्राप्ते सकटे राजभ्योऽपि द्रव्यप्रदा , शूद्राश्च कृष्या-दिकर्मदत्तमनाश्च बभूवु । मुगला पारसीकधर्मभक्ता सन्तोऽपि हिन्दु-महोत्सवादिक कुर्वन्त आसन् । अस्मिन्नेव समये हिन्दुमुहम्मदीयसम्पर्केण उर्दूभाषा जनिमलभत ।

भारते पारसीसाहित्यस्याप्युन्नतिरेतस्मिन्नेव काले प्राचुर्येण जाता । शेखमुबारकाबुलफजलाब्दुलकादिरप्रभृतयो धार्मिकग्रन्थानामनुवाद पारसीभाषायामकुर्वन् । मुगलाना सरक्षणे गुलबदनबेगम जौहराबुल-फजलनिजामुद्दीनाहमदाब्बासखानीफिरिस्ताब्दुलहमीदलाहोरीप्रभृतय स्तात्कालिकमितिहास लिखितवन्त । सुजानरायखत्री-ईश्वरदासनागर-भीमसेनप्रभृतयो हिन्दवोऽपि तत्सामयिकेतिहासलेखका अभूवन् ।

हिन्दुसाधव सूफीफकीराश्च हिन्दुमुहम्मदीययोर्मेलनस्य प्रयत्न-मकुर्वन् । सूफीसन्तसम्प्रदायेषु चिश्तिया, सुहरवर्दिया कादिरी, नक्श-बन्दीति चत्वारोऽधिक प्रसिद्धा । चिश्तियासम्प्रदायसस्थापकरूपेण अजमेरस्थ-ख्वाजामुईनुद्दीनचिश्ती सुप्रसिद्ध । तदनुयायिना सख्या-तिविपुला आसीत् । प्रसिद्धतमेषु सम्मानितेषु फकीरेषु शेखसलीमचिश्ती ,

मीयामीरः सरमदश्चासन्। अनेके राजकीयाः पुरुषाः अपि चैतेषां शिष्या अभूवन्।

हिन्दुषु त्रिविधाः साधवो बभूवुः—१. ज्ञानाश्रयी, २. कृष्णोपासक, ३. रामोपासकश्च। ज्ञानाश्रयिसाधुषु कबीरप्रभृतय आराधनया सह ज्ञानमपि भगवत्प्राप्तौ मुख्य साधनं मन्यमाना आसन्। चैतन्यसूरदासप्रभृतयः कृष्णभक्ताः साकारस्येश्वरस्य प्रेमोपासना प्रधानमुक्तिसाधनममन्यन्त आसन्। रामोपासका [illegible]तुलसीदासप्रभृतय परमात्मानमेव पितरं राजानं मानयन्तः प्रेम्णो न्यायस्य चादर्शं स्वीकृतवन्तः।

भारते गौराङ्गाणां प्रवेशः

दैवज्ञः प्रावोचत्—मुक्तामणे ! अद्यावधि मया समासतो मध्यकालीनभारतीयराज्यवर्णनं कृतम्। अधुना भारते श्वेताङ्गाना विदेशीयाना राज्यं कथमभूदित्यपि वर्णयामि, सावधानतया शृणु।

पुर्तगालानामागमनम्

पश्चिमदेशवासिभिः सह भारतस्य सम्बन्धः प्राचीनकालादेवासीत्, किन्तु सिकन्दराक्रमणानन्तरं विदेशीयानामागमनं प्रायेणावरुद्धम्। पुनर्यदा कोलम्बसोऽमेरिकान्वेषणं चकार, तदा पुर्तगालवासिनामपि मनसि नूतनदेशान्वेषणस्य बलवतीच्छा समुद्भूता। अथ वास्को द गामा नामकः पुर्तगाल यात्री 'गुडहोप' द्वीपस्य चतुर्दिक्षु द्विवारं भ्रमणमकार्षीत् महता पोतेन। कथमपि भारतस्य कालीकटनामकं स्थानमासाद्य स कालीकट-भूपेन सह व्यापारवार्तामकरोत्। तस्मिन् समये भारतीयव्यापारो अरबदेशवासिना हस्तगत आसीत्। पुर्तगालिनस्तान्पराजित्य समुद्रतीरे निवासमकार्षुः। तेषां प्रथमो राज्यपाल 'अलमीडा'नामकः पुर्तगालीयो बभूव। स च पुर्तगालवसतिरक्षार्थं दुर्गमेकं निर्मापितवान्।

तदनन्तरञ्च अलबुकर्कनामा राज्यपालो बभूव। असौ गोआ विजित्य तामेव भारतीयपुर्तगालवसतिं राजधानीमकरोत्। समुत्साही अलबुकर्को मलक्का जित्वा काकोत्रोरभुजनामकद्वीपयोः पुर्तगालवसतिं स्थापयामास चकार। सर्वप्रथममस्यैव पुर्तगालवासिनः पूर्वदेशेष्वपि साम्राविस्तारेच्छा बभूव। तया प्रेरित अलबुकर्कः कतिपयस्थानेषु दुर्गाणि विशेषतो विनिर्माय भारतीयमुहम्मदीयैः सह विवाहसम्बन्धं विधातुं स्वधर्मावलम्बिनः प्रोत्साहितवान्। बहवः खिस्ताः भारतीयैः सह विवाहसम्बधं सस्थाप्य तान् खिस्तधर्मदीक्षितानपि कर्तुमारभन्त। अल-

जुकर्कस्य शासनप्रबन्धः सुव्यवस्थित आसीत्। किन्तु धार्मिकपक्ष-पातेनासौ भारतीयान् सदैव घृणितदृष्ट्या विलोकितवान्।

अलबुकर्कमरणान्तरं येऽपि राजपाला अभूवन्, सर्व एवायोग्या आचरणभ्रष्टाश्च आसन्। अत एव ते अलबुकर्क-संस्थापितं राज्यं संरक्षितुमपि असमर्था अभूवन्। पुर्तगालीनामकर्मण्यत्वेन स्पेन-भूपेनापि पुर्तगालराज्यं स्वसाम्राज्ये विलीनीकृतम्। केवलं गोआ-डामन-ड्यूनामक स्थानत्रयं पुर्तगालिनामाधिपत्ये सुस्थितम्।

राजकर्मचारिणां कृतेऽपि व्यापाराज्ञाप्रदानम्, मुहम्मदीयैः सह शत्रुभावः, हिन्दू-मुहम्मदीययोः द्वेषजननमेतानि त्रीणि कारणान्य-भूवन् पुर्तगालिनां पतनस्य। एतदन्येषु कारणेषु इङ्गलैण्ड-हालैण्डदेश-वासिनोर्जलबलस्य पूर्णतया प्रतीकाराचरणं मुख्यं कारणं पुर्तगालपतनस्य वक्तव्यं भवेत्।

डचानामाक्रमणम्

लाभप्रदभारतीयव्यापारेणाकृष्टा व्यापारकर्मणि कुशलाः पोतेन समुद्रयानानामभ्यस्ता हालैण्डनिवासिनो डचाः पूर्वदेशैः सह व्यापारं कर्तुमेकां व्यापारसंस्थां स्थापितवन्तः, भारतीयसमुद्रतीरे च व्यापारस्थितिं सुदृढां चक्रुः। तेषां व्यापारिकलाभार्थं अंग्रेजैः सह घोरा प्रतिद्वन्द्विता देशान्तरीयैः सह मैत्री-सम्बन्धश्चासीत्। अंग्रेज डचयोः सन्धिप्रयासो निष्फलोऽभूत्। द्वयोः परस्परं कलहः सर्वदैवाभूत्। पश्चादिङ्गलैण्डभूपेन मध्यस्थं कृत्वा तयोः सन्धिः कारितः। किन्तु पूर्वीयडचानां प्रतिकूलोऽत्र सन्धिर्व्यर्थो बभूव। ऐम्बोयनाद्वीपतो हालैण्ड-डचैः अंग्रेजा निष्कासिताः। पश्चादम्बोयनास्थाने भीषणं हत्याकाण्ड-मप्यभूत्। तेन विक्षुब्धा अपि अंग्रेजाः किमपि कर्तुं नापारयन्। क्रामवेलेन तादृशी युक्तिः साधिता, यया डचनिवासिनो दण्डरूपेण बहुधनं दत्तवन्तः, उभयोः सन्धिश्च सम्बभूव। किन्तु सन्धिरयं चिरस्थायी नाभूत्।

डचाः श्वेताङ्गाना फ्रान्सवासिनाञ्च विरुद्ध समर कृत्वा हानिमेवाप्तवन्तः। मलयद्वीपे तेषा स्थितिर्यद्यपि सुदृढा समभूत्; तथापि भारते ते बहूनुद्योगान् परित्यक्तवन्तः, सर्वाधिकाररहिताश्च सजाताः।

डचव्यापारसस्थाना राज्येन सह घनिष्ठसम्बन्धत्वात् 'कम्पनी'-नामिका सस्थाया हिताहितयोः प्रश्नो यूरोपीयराजनीतिकदशाधीन एवासीत्। व्यापारेणैव पूर्णलाभे जाते राज्य-सस्थापने ते ह्यलसाः सवृताः। एव यूरोपीयमहायुद्धे तेषा सर्वा साधनसामग्री समाप्तिं गता। एतानि प्रायेणैव कारणानि डचाना पतनस्येति स्फुट वक्तु शक्यम्।

भारते श्वेताङ्गाना समागमनम्

एतस्मिन्नेव समये इग्लैण्डराज्येन स्पेनस्यामरडानामक पोर्त विजितम्। एतेन विजयेन प्रोत्साहिताः कतिपये लन्दन-व्यापारिणः एलिजावेथमहाराज्ञीसकाशादेकमाज्ञापत्र सम्प्राप्य पूर्वीयद्वीपसमूहेषु व्यापारार्थमेका सस्था (कम्पनी) सस्थापितवन्तः। एवमेव तेषा सेनापतिः हॉकिन्सः जहाँगीरबादशाहादपि सूरते व्यापार-भवननिर्माणार्थमनुज्ञापत्र प्राप्तवान्। किन्तु पुर्तगालोगानामाग्रहेण तदाज्ञापत्र भङ्गीचकार बादशाहः। पुनः इग्लैण्डभूप-जेम्सप्रथमस्य राजदूतो भूत्वा जहाँगीर-राजसभाया समागतो टामस-नामकः श्वेताङ्गः स्वबुद्धिकौशलेन राजनीतिकपाटवेन च बादशाहसकाशात् व्यापारकरणायैक नूतनमाज्ञापत्र प्राप्तवान्। अथ स सूरते व्यापारभवन व्यापारकेन्द्र च विधाय मछलीपट्टने महदेकमुद्योग प्रतिष्ठान निर्मापितवान्। पश्चान्मद्रासनगरनिर्माणात्तत्र दुर्गनिर्माणञ्चाभूताम्।

एतस्मिन्नेव समये लन्दनभूपस्य स्वकीयराजसभासदस्यैः सह कलहे सम्प्रवृत्ते कम्पनी विपत्तिग्रस्ता अभवत्। किन्तु यदा चार्ल्स-द्वितीयो राज्यसिंहासनासीनो बभूव, तदा कम्पनीसस्थाया दशापरिवर्तन सञ्जातम्। मुद्रानिर्माण दुर्गनिर्माणाय खिस्तेतरधर्मावलम्बिभिः सह

युद्धाय सन्धौ वा पूर्वदेशवासिश्वेताङ्गयोः कलहनिराकरणाय व्यापारकरणाय च कम्पनी चार्ल्सद्वितीयसकाशात् नूतनमधिकारं प्रापत् । पुर्तगालराजकुमार्या सह विवाहावसरे यौतुकरूपेण प्राप्तं बम्बईनगरमपि व्यापारार्थं कम्पनीहस्तगतञ्चकार लन्दनभूपश्चार्ल्सद्वितीयः ।

तदनन्तरं श्वेताङ्गाः पूर्वीयद्वीपसमूहेऽनेकानि भवनानि व्यापारकेन्द्राणि च संस्थापयितुमचेष्टन्त । किन्तु बङ्गीयमुगलशासकः शायस्तखानस्तान्निष्कासितवान् । अद्यावधि श्वेताङ्गानां व्यापार एव मनः केन्द्रितमासीत्, किन्तु मुगलराज्यपतनावसरे राजनीतिकप्रभुतामपि संस्थापयितुं तेऽवहिताः सम्बभूवुः । पुनर्जोशियाचाइल्डः सूरत-व्यापारस्य सञ्चालको बभूव । तदा मुगलसाम्राज्यस्य अवसानं प्रारब्धमासीत् । अतः कम्पनी राजनीतिकप्रभुतां संस्थापयितुं मुगलानां महाराष्ट्रियाणाञ्च अत्याचारमवरोद्धुं सचेष्टा सम्बभूव । एतेन क्रुद्ध औरंगजेबः श्वेताङ्गविरुद्धं युद्धमुद्घोष्य पटना-कासिमबाजार-मछली-पट्टनस्थितानि तेषां व्यापारकेन्द्राणि स्वहस्तगतानि चकार । पश्चिमीय-समुद्रतटेऽपि युद्धारम्भो जातः, सूरतस्थितं व्यापारकेन्द्रमपि मुगलाधीनमभूत् ।

अथ औरंगजेबः सर्वान् श्वेताङ्गान् भारतात् निष्कासयितुं घोषितवान् । किन्तु बादशाहसकाशं क्षमाप्रार्थनां कृत्वा पुनरपि श्वेताङ्गाः सुस्थिराः सम्बभूवुः । जाबचारनाक नामा श्वेताङ्गः पुनर्हुगली पा-र्श्वेकमुपनिवेशं संस्थापितवान्, यत्रेदानीं कलिकाता महानगरी वर्तते ।

औरङ्गजेबमरणानन्तरं बङ्गशासकेन सह श्वेताङ्गानां पुनरपि प्रवृत्ते कलहे कम्पनी-प्रतिनिधिद्वयेन दिल्लीं गत्वा विलियमहैमिल्टनाह्वयेन नूतनमनुमतिपत्रमधिगतम् । चिकित्सको हैमिल्टनः फर्रुखशियर-बादशाहं भयङ्कररोगाद्रक्षितवान् ।

पूर्वीयद्वीपसमूहे भारतेऽपि कम्पनीः संस्थापितवान्, किन्तु सर्वा एव ता विनष्टा बभूवुः । एतासां वैफल्यकारणं कर्मचारिणां ख्रिस्तधर्म-

गुरूणाञ्च हस्तक्षेप एवाभवत्। चतुर्दशलुई-नृपशासनसमये प्रधानमन्त्री कोलबर्टः द्वितीयामेकां कम्पनीं संस्थापितवान्। राजनीतिकशक्ति-संस्थापन राजशक्तिसबलीकरण खिस्तमतप्रचारश्चैतत्त्रयमेव कम्पनी-स्थापनस्य उद्दिष्टमासीत्। दशवर्षानन्तरं फ्रांसिसमार्टिनः पाडिचेरि-नगरं निर्ममे, चन्दननगरे च व्यापारकेन्द्रं संस्थापितवान्। फ्रांसहालैण्ड-योर्मध्ये प्रवृत्ते युद्धे कम्पनीयं क्षता, किन्तु शीघ्रमेव तस्याः पुनः संगठन-मभूत्। इदानीं कम्पनीचालका अतीव योग्या आसन्। कियत्काला-नन्तरमेव ते माहीनगरमपि स्वायत्तीकृतवन्तः। ड्यूमास्च दक्षिणस्था-व्यवस्थिता राजनीतिकदशा विलोक्य हस्तक्षेपमकरोत्। राज्यसिंहास-नार्थं च प्रवृत्ते युद्धे तञ्जौरभूपस्य साहाय्यं कृत्वा कारीकलञ्च स्वायत्ती-कृतवान्। इत्थं कम्पनीव्यापारशक्तौ वृद्धिरभूत्। फ्रान्सीयानामिदानीं प्रतिष्ठाऽपि विपुला सञ्जाता। यदा डूप्ले पाण्डिचेरिराज्यपालो भूत्वा समाजगाम तदा कम्पनीतिहासे नूतनोऽध्यायः प्रारभत।

यूरोपदेशवासिनां भारतागमनेन भारतीयमध्ययुगसमाप्तिर्नवयुगा-रम्भश्च सहैवाभूताम्।

कम्पनीद्वयमेव भारते व्यापारं कृत्वा धनोपार्जने संलग्नम्, किन्तु मुगलसाम्राज्यस्य यथा यथा पतनमारब्धं तथा तथा तद्द्वयमपि स्वशक्ति-संवर्धनमकरोत्। परस्परं शक्तिसंवर्धनस्पर्धाया द्वयोर्युद्धमपि प्रादुर-भूत्। अत्रान्तरे फ्रांसीयः सेनापतिर्लाबूर्दोनः श्वेताङ्गेषु समाक्रमणं चकार। सम्प्रवृत्ते समरे कस्यापि विजयो न बभूव। अस्मिन्नेव समरे भारतीयभूपानां शैथिल्यं नैर्बल्यञ्च तौ परिलक्षितवन्तौ।

डूप्ले विचारितवान् यद् यूरोपीययुद्धप्रणाल्या सैनिकसंचयनेन च भारते स्वशक्तिसंवर्धनं कर्तुं शक्यते। अनेनैव विचारेणासौ राजनी-तिकविषयेष्वपि योगदानकरणाय सूक्ष्मं विचारितवान्। एतस्मिन्नेव समये निजामुल्मुक आसफशाहो मरणमापेदे। डूप्लेप्रभावेन भारतीय-राजनीत्यां प्रवेष्टुमयं मनोऽनुकूलोऽवसरो लब्धः। प्रायः स्वतन्त्रशासकस्य

निजामस्य मृत्योः परं तत्पुत्रपौत्रयोर्मध्ये राज्यसिंहासनार्थं कलहः समप्रवृत्त। कर्णाटकनवाबमवरुद्दीन पदच्युत विधाय चन्दासाहबः स्वयमेव नवाबो भवितुमिच्छुकबभूव। निजामपौत्रो मुजफ्फरजगश्चन्दासाहबेन मिलता कृतवान्। एवं द्वावपि मिलित्वा फ्रासीयेभ्यः साहाय्यं याचितवन्तौ। डुप्लेसाहबस्तयो प्रार्थना स्वीकृतवान्। अनेन हैदराबादे कर्णाटके च स्वशक्तिसंस्थापन भविष्यतीति स निर्ध्यातवान्। श्वेताङ्गा अपि पूर्वमेव तञ्जौरराज्यसिंहासनार्थं हस्तक्षेप कृतवन्त इति निदर्शनमपि तस्य पुरत आसीत्। एवं विचार्य स साहाय्यमददत्। अथ मुजफ्फरजगश्चन्दासाहबश्च मिलितमाक्रमण कृतवन्तावरुद्दीन प्रति। सम्प्रवृत्ते युद्धेऽनवरुद्दीनो मृतस्तत्पुत्रो मुहम्मदालिश्च त्रिचनापल्लीं पलायितवान्। एव चन्दासाहब कर्णाटकनवाबो बभूव। प्रत्युपकाररूपेण स फ्रासीयेभ्योऽशीतिग्रामान् प्रददौ। निजामद्वितीयपुत्रो नाजीरजगो मुजफ्फरजगमाक्रम्य पराजितवान्, किन्तु कियत्कालानन्तरमेव नाजिरजगोऽपि निहत.।

अनन्तर मुजफ्फरजग एव निजामो बभूव। स च फ्रासीयेभ्य. डुप्लेसाहबाय च ग्रामानदात्। अधुना डुप्लेसाहब सम्पूर्णदक्षिभारतस्य राज्यपालो बभूव। फ्रासीयसेनापतेर्बुसीसाहबस्य सरक्षणे मुजफ्फरजगः स्वराजधानीमाजगाम, किन्तु कस्मिंश्चिद् युद्धेऽसौ मरणमापेदे। बुसीसाहबो निजामुल्मुल्कतृतीयपुत्र सलाबतजग राज्ये संस्थाप्य स्वयमपि तद्रक्षणार्थं अष्टवर्षाणि यावद् हैदराबाद एव निवास चक्रे।

श्वेताङ्गफ्रान्सदेशीययोर्युद्धम्

पुनश्चन्दासाहब फ्रासीयाश्च त्रिचनापल्लीमवरुद्धवन्तः। अद्यावधि श्वेताङ्गा मुहम्मदालिसाहाय्य नैव कृतवन्त। किन्तु साम्प्रत तस्य पूर्ण साहाय्यमवश्य कर्तव्यमिति,तैर्विचारितम्। तदनुसारं बुद्धिमान् श्वेताङ्गः क्लाइव एकमुपाय चकार। यदा चन्दासाहबो राजधान्यपयद्धो

भवेत्तदा सर्वे एव स्वराजधानीरक्षार्थमवश्यमेव पलायिष्यन्ते, तेन मुहम्मदालेः शिरसि समुपस्थिता विपत्तिः परिसमाप्तिं यास्यति। इत्थमेव कृतवान् सर्वगौराङ्गसहितः मुहम्मदालिसहितश्च क्लाइवः। अवरुद्धेऽर्काटे स्वराजधानीरक्षार्थं त्वरितमेव ययौ चन्दासाहबः। क्लाइवस्त्रिपञ्चाशद्दिवसपर्यन्तं स्वकीयरक्षां कुर्वन् युद्धं चकार। पश्चात्त्रिंशद्भारतीयसैनिकेषु पञ्चचत्वारिंशद्गौराङ्गसैनिकेषु च निहतेषु क्लाइव एव। विजयमवाप एतस्याः क्लाइवयुक्तेः सर्व एव प्रशंसां कृतवन्तः। अधुना मुहम्मदालिरक्षार्थं श्वेताङ्गसैनिका भारतीयसैनिकाश्च त्रिचनापल्लीं गतवन्तः। भयात्पलायितश्चन्दासाहबः तञ्जोरसेनापतेः समक्षमात्मसमर्पणं कृतवान्। तेन च स निहतः, मुहम्मदालिश्च कर्णाटकनवाबो बभूव।

एतेनाप्रसन्नो फ्रांसबादशाहो डूप्लेसाहबं फ्रांसे समाहूय तत्स्थाने-गोडयूसाहबं राज्यपालं नियुक्तवान्। श्वेताङ्गफ्रान्सीययोर्मध्ये एकः सन्धिरपि सम्पन्न, येन कर्णाटके द्वयोः समानाधिकारो जातः। किन्तु सन्धौ कार्यरूपेऽपरिणत एव यूरोपे सप्तवर्षीययुद्धारम्भोऽभूत्। डूप्ले यस्मिन् कर्मणि नियुक्तस्तदर्थमत्यन्तमेव योग्यः साहससम्पन्नो राजनीतिज्ञश्चासीत्। एष डूप्ले यद्यप्यसफलो जातः, तथापि सर्वप्रथमं तस्यैव चेतसि भारते राज्यसंस्थापनस्य विचारः प्रादुरभूत्। यद्यसौ साफल्यमधिगतोऽभविष्यत्तदा श्वेताङ्गराज्यस्थाने फ्रांसीयराज्यमेवाभविष्यत्। अस्तु नाम, किन्तु भारतीयेतिहासे डूप्लेसाहबस्यापि नाम गौरवमण्डितमेव वर्तते।

चतुर्वर्षाणि यावच्छान्तेः परं भारते फ्रांसीयगौराङ्गयोर्मध्ये सप्तवर्षव्यापी युद्धं प्रारब्धम्। फ्रांसीयानां कृते एष अवसरः शोभनः आसीत्। एतस्मिन् समये वङ्गे सङ्कटग्रस्तानां श्वेताङ्गानां रक्षार्थं क्लाइवस्तत्र गतवान्। किन्तु फ्रांसीयसेनापतिर्लैलीस्तत्र विलम्बेन गतः। तावत् प्लासीयुद्धमवसितम्।

किन्तु वीरो लैली पूर्वं सेण्टडेविड स्वायत्तीकृत्य मद्रासमाक्रम्य साफल्यमनासदत्। अनन्तरं सैनिकानां विद्रोहेण लैलीकार्ये विघ्न-मभूत्। एवं तस्य धनाभावः पाण्डिचेरि राज्यपालेन सह असन्तोषजनकः सम्बन्धश्च आसीत्। यद्यपि श्वेताङ्गानां पोतापेक्षया फ्रासीयानां पोता बहुशक्तिशालिन आसन्, तथाप्यसौ शत्रूणां समक्षं स्थातुं नैवाशक्नोत्। वाण्डवासयुद्धे स्यार आयकाटो लैलीं पराजित्य बुर्सी बन्दीकृतवान्। ततः परं द्वितीये वर्षे पाण्डिचेरी श्वेताङ्गानां हस्ते गता। लैलीमाह्वन नन्दिनं निवाय इङ्ग्लैण्डदेशे प्रेषितवन्त. श्वेताङ्गा। तत्र मुक्तोऽपि स प्राप्य गत्वा मृत्युदण्डं लब्धवान्।

पुनः सप्तवर्षीययुद्धमपि अवसितम्। सन्ध्यनुसारं फ्रासीयानां शक्तिरतीव क्षयं गता। श्वेताङ्गैस्तेषां सेनाऽपि सीमितीकृता। केवलं व्यापारार्थमेव बङ्गं गन्तुं तेऽनुमताः। मुहम्मदालिश्च फ्रासीयप्रभावरहिते कर्णाटके नवाबो बभूव। सलाबतजङ्गं तद्भ्राता निरयात। उत्तरीयभारतशासकस्य मण्डलानि श्वेताङ्गाधीनान्यभूवन्। मुगलाधीश्वरादादेशमवाप्य ते वैधानिकरूपेणापि स्वाधिकारं सुदृढं चक्रुः।

श्वेताङ्ग साफल्यकारणम्

फ्रासीयव्यापारसस्थापेक्षया श्वेताङ्गव्यापारसंस्था सुदृढा आसीत्। तेषां दशापि आर्थिक-व्यापारिकदृष्ट्या अतीव चमत्कृता आसीत्। फ्रासीयसंस्था तदधिकारिणश्च तस्याः कार्येषु मनोयोगं नैव दत्तवन्तः। श्वेताङ्गसंस्था सुप्रबन्धपरिपूर्णा शासकोत्तमर्णा चासीत्। तत्सञ्चालकाश्च नीतिगम्भीरा आसन्। फ्रासनरेशा यूरोपीययुद्धेऽधिक सतर्क. स्वकीयोपनिवेशे चात्यन्तमुपेक्षित आसीत्। श्वेताङ्गा युद्धसमयेऽपि स्वव्यापारेऽधिकं ध्यानं ददानो वङ्गं नित्वा स्वसम्पत्तिं वर्धयन्त आसन्। फ्रासीया युद्धसमये स्वव्यापारात् सर्वथा उपेक्षिता युद्धे च लाभमविचार्य बहुधनव्ययाकुलाश्च बभूवुः। समरदृष्ट्या क्लाइव इव लारेंशोऽपि योग्यः

कर्मठश्च सम्बभूव। पुनः फ्रांसवासिनः परस्पर कलहायमाना ऐकमत्येन कदापि नैव कार्यमकुर्वन्। वङ्गविजयेन श्वेताङ्गानामङ्का विजयाधारोऽपि सुन्दरः समभूत्। श्वेताङ्गाना यावत्समुद्रेऽधिकार आसीत्तावदन्यः कोऽपि देशो भारते विजय प्राप्तुन्नाशक्नोत्।

हैदरालेरुत्कर्षः

विच्छिन्ने विजयनगरसाम्राज्ये मैसूरदेशोपरि वाडियारवंशस्य राज्यमभूत्, किन्तु शक्तिहीने वाडियारसाम्राज्ये हैदरालिर्नामा एकः सैनिको बलप्रयोगेण तदधिकृतवान्। नीचमुहम्मदीयकुलप्रसूतोऽपि हैदरालिः स्वयोग्यतया क्रमशः शक्तिसम्पन्नो बभूव। तस्मिन् समये नाममात्रमेव-मैसूरवंशीयो राजासीत्, किन्तु सर्वाधिकारसम्पन्नो हैदालिरेव। श्वेताङ्गाना दक्षिणभारतीयभूपैः सह मित्रतासम्बन्धः काठिन्यपरिपूर्ण आभूत्। मैसूरो निजामो महाराष्ट्रियाश्च स्वप्रभुतानिमित्त युद्ध कुर्वाणाश्च बभूवुः।

एतस्मिन्नेव समये मद्रासराज्यसभायामेको नियमः पारितो बभूव, यदनुसार हैदरालिविरुद्ध निजामसाहाय्य विधातु वचनबद्धा बभूवुः श्वेताङ्गाः। ततः पर महाराष्ट्रिया मैसूरमाक्रान्तवन्तः, किन्तु हैदरालिस्तानुत्कोच दत्वा परावर्तितवान्। श्वेताङ्गसेनापतिः कर्नलस्मिथो यदा निजामसाहाय्यार्थं हैदराबाद गतवान्, तदा निजामसैनिका इदमवलोक्य महाश्चर्यान्विता यत् निजामसैनिकाः श्वेताङ्गसैनिकैः सह युद्धार्थमुद्यता वर्तन्ते इति। तथा स्थितौ नैराश्य नैवाप्तवान् सः, प्रत्युत निजामसैनिकान् हैदरालिसैनिकांश्च 'त्रिनोमाली' नामकस्थाने पराजितवान्। मद्रासराज्यसभा पुनरपि निजामेन सह सन्धि कृतवती। एतेन क्रुद्धो हैदरालिर्युद्धं कुर्वन् मद्रासगोपुरपर्यन्त जगाम।

अथ हैदरालिः श्वेताङ्गैरेकस्मिन्नपमानजनकसन्धि कारयित्वा उभाभ्यां विजितस्थानानि परस्पर परित्यज्य स्वदेशमाप्तवान्। श्वेताङ्गाश्च 'यदा कश्चित्त्वामाक्रमिष्यति, तदा साहाय्य ते करिष्यामः खलु' एवं

वचनबद्धा बभूवुः। पुनरपि यदा महाराष्ट्रीया मैसूरमाक्रान्तवन्तस्तदा हैदरालिः गौराङ्गेभ्यः साहाय्यं प्रार्थितवान्। किन्तु श्वेताङ्गाः साहाय्यं नैव दत्तवन्तः। एतेन हैदरालिः श्वेताङ्गानां प्रबलः शत्रुरभवत्।

वङ्ग-पतनम्

यदा श्वेताङ्गाः फ्रांसीयाश्च स्वप्रभुतां स्थापयितुं दक्षिणभारते परस्परं कलहं कुर्वाणा आसंस्तस्मिन्नेव समये वङ्गे राज्यविप्लवो जातः। श्वेताङ्गाश्च स्वशक्तिवर्धनपूर्वकं वङ्गनवाबानां पतने संलग्ना आसन्। वङ्गो मुगलराज्यस्यैकः प्रान्त आसीत्। तस्मिन् समये तच्छासको मुर्शिदकुलीखान अभवत्। दिल्लीसुलतानफर्रुखशियरेव श्वेताङ्गा एकमाज्ञापत्रं प्राप्तवन्तः स्वशक्तिसंरक्षणार्थम्। मुर्शिदखानमरणानन्तरं तत्पुत्रः अलिवर्दिखानो वङ्गप्रान्तपालो बभूव। श्वेताङ्गाः फ्रांसीया हालैण्डनिवासिनश्च कलिकातायां चन्दननगरे चिनसुरायाञ्च स्वां स्वां वसतिं निर्माय निवासं चक्रिरे। औरङ्गजेबादेकमाज्ञापत्रं प्राप्य श्वेताङ्गाः कलिकातायां 'फोर्टविलियम' नामकमेकं दुर्गं निर्मितवन्तः। कलिकाता चैका महती नगरी अधुना वर्तते। अतीव योग्यश्चतुरश्च शासकोऽलिवर्दिखान श्वेताङ्गानां चातुर्यं विभाव्य कथितवान् यद् 'व्यापारिणां दुर्गनिर्माणस्य वसतिस्थापनस्य च काऽऽवश्यकता, मम संरक्षणे युष्माकं किमपि भयं नास्ति।' स च जानन्नासीद् यदिमे श्वेताङ्गा अतीव कुटिलाशयाः। असौ बहुवारं कथितवानपि यदमी श्वेताङ्गा मधु पातुं शक्नुवन्ति, किन्तु यदि कदापि मधुच्छत्रमुच्छेत्तुं प्रयत्नं करिष्यन्ति तदा द्रागेव मधुमक्षिका युष्मान् दक्ष्यन्ति।

पुनः पञ्चत्वं गतेऽलिवर्दिखाने तत्पौत्रो मिर्जामुहम्मदः सिराजुद्दौलानाम्ना बङ्गनवाबो बभूव। नूतननवाबस्य आकृत एव विश्वास आसीत् श्वेताङ्गेषु। अत्रान्तरे भविष्यद्यूरोपीययुद्धाशङ्कया श्वेताङ्गाः फ्रासराभिनश्च दुर्गाणि सुदृढानि कर्तुमारभन्त। नवाबेन निषिद्धे फ्रासस्वामिनो विरता बभूवुः स्वदुर्गसुदृढकरणात्। किन्तु श्वेताङ्गाः सहासमुत्तरं प्रदत्तवन्तः। श्वेताङ्गैर्नवाबस्य असत्कारः, नवाबगृहात्पलायितानां स्वशरणीकरणम्, एवमादीनि बहूनि कारणान्यासन् नवाबश्वेताङ्गयोर्युद्धस्य। नवाबस्य भयमभूत् यत् श्वेताङ्गाः यथा कर्णाटके कृतवन्तस्तथैवात्रापि करिष्यन्तीति नाम। व्यापारे कृतनिगमेन श्वेताङ्गाः श्रेष्ठिनश्चासन्तुष्टा आसन् नवाबात्। प्रान्तस्य राजनीतिकार्थिकपरिस्थित्या श्वेताङ्गानां विचारपरिवर्तनञ्च जातमासीत्।

श्वेताङ्गानामुद्दण्डतापूर्णव्यवहारेण असन्तुष्टो नवाबस्तेषां कासिमबाजारस्थितं भवनं गृहीत्वा कलिकातास्थितं भवनं हस्तगतं कर्तुं विचारितवान्। कृतेऽपि प्रयासे श्वेताङ्गानां कलिकातास्थितं भवनं गृहीतवानेव। नवाबसैनिकाः षट्चत्वारिंशदधिकशतसंख्यकान् श्वेताङ्गानेकस्मिन् लघुगृहे बलात्प्रवेश्य तद्गेहकपाटौ पिहितवन्तः। ग्रीष्मेण व्याकुलानां श्वेताङ्गानां मध्ये त्रयोविंशतिश्वेताङ्गान् विहाय सर्वं एव मरणमापेदिरे। यदैतस्य भवनस्य (Black home) वार्ता मद्रास गता तदा त्वरितमेव क्लाइव-वाटसनयोरध्यक्षतायामेकं सैन्यं कलिकातायां मद्रासराज्यपालः प्रैषयत्। समागत्यैव सैनिकाः कलिकातां पुनर्गृहीतवन्तः। नवाबसैनिकैः सह भूतेऽपि युद्धे जयविजययोः निर्णयो नैव जातः, एकः सन्धिश्च समभूत्।

क्लाइवो जानन्नासीद्यत् फ्रासवासिनोऽपि नवाबेन सह सन्धिं चिकीर्षन्ति अत एव मृत्युभवन (Black home)-विषये शब्दमेकमपि अकथयित्वा स सावधानतया नवाबविरुद्धं कूटचक्रमारब्धवान्। अनन्तरं वाटसनश्चन्दननगरं जिगाय। एतस्मिन्नेव समयेऽहमदशाहीऽब्दालिः दिल्लीमाक्रान्तवान्। सिराजुद्दौलानवाबोऽपि दिल्लीवृत्तं श्रुत्वा श्वेताङ्गैः सह मित्रतामिच्छन्नेव बभूव भयाक्रान्तः। अत एव स फ्रासवासिनामपि साहाय्यं कर्तुं नैव तत्परो जातः। नवाबं निपातयितुं कृतनिश्चयोऽवसरं प्रतीक्षमाणश्च क्लाइवः सिराजुद्दौलानवाबस्यौच्चाधिकारिभिर्मिलित्वा कूटचक्रमेकं कृतवान्। तस्मिन् मीरजाफरोऽपि सम्मिलित आसीत्।

यदा कूटचक्रस्य सर्वा योजना परिपूर्णा, तदा क्लाइवः सिराजुद्दौलानवाबसमीपे फ्रासीसैः सह पत्रव्यवहारस्य सन्धिभङ्गस्य च दोषप्रदं पत्रमेकं व्यलिखत्। किन्तु सिराजुद्दौलानवाबः किमप्युत्तरं नैव दत्तवान्। तदा क्लाइवो मुर्शिदाबादस्य दक्षिणभागे पलासीनामकस्थाने ससैनिकः प्रस्थितवान्। सिराजुद्दौलानवाबोऽपि पञ्चाशत्सहस्रसंख्याकान् मानवान् तत्रैव एकत्रीकृतवान्। प्रवृत्ते महति समरे नवाबस्य सैनिकाः पलायिताः, सिराजुद्दौला च बन्दी बभूव। पुनः मीरजाफरपुत्रो मीरनस्तं घातितवान्। युद्धेऽस्मिन् नवाबयुद्धाधिकारिणा विश्वासघातेन श्वेताङ्गानां सन्धिविच्छेदेन कूटचक्रकर्मणा मीरजाफरस्य पदलोलुपतया च नवाबस्य पतनमभूत्। अथ मीरजाफरो नाममात्रं बङ्गालाधीशो बभूव, किन्तु वास्तविकाधिपाः श्वेताङ्गा एवासन्। नवाबस्तेषां हस्तपुत्तलिकामात्रमेवासीत्।

ततः शाहआलमद्वितीयनाम्ना प्रसिद्धो मुगलसम्राट्पुनः अलिगौहरो वङ्ग विहारमाक्रान्तवान्। साधारणसैनिकदलसम्पन्नः क्लाइव पाटलीपुत्र प्रस्थितवान्। शाहआलमद्वितीयश्च पराबृत्या-वध गतवान्। एतेन प्रसन्नो मीरजाफरः क्लाइवाय त्रिंशच्छहस्रान् ग्रामान् ददौ। किन्तु सम्पत्तिमादाय क्लाइवो महदनुचितं कर्म कृत-वान्। अनुचितकर्मकर्तृभ्यः स्वभृत्येभ्यो दोषमददाना कम्पनी च मह-दनुचित कर्म कृतवती। किन्तु सर्वदैव द्रव्यदानेन व्याकुलीभूतो मीर-जाफरो डचै सह पत्राचार वार्तालापश्चारब्धवान्। डचाश्च मीरजाफर-साहाय्यार्थं तत्परा बभूवु। किन्तु क्लाइवस्तान् पराजित्य दण्डरूपेण धनमपि गृहीतवान्। पुनःअस्वस्थो भूत्वा क्लाइवो स्वदेशं जगाम। मीरजाफरस्य समीपे सर्वतः काठिन्यमेवासीत्। यथायाचनं द्रव्यप्रदानेऽ-समर्थं त यङ्गीयराज्यसभा राज्यसिंहासनादवतार्य तत्स्थाने तस्यैव जामातरं मीरकासिमं नवाबं कृतवती।

मीरकासिमोऽतीव योग्यः शासकः, किन्तु कम्पनीभृत्याः सर्वदैव तस्माद् द्रव्यादानस्यैव चेष्टा कृतवन्तः। वर्दमान चट्टग्राम मिदनापुर-मण्डलान्यपि ते गृहीतवन्तः। मीरकासिमोऽनुभवशाली वङ्गदशा-परिचितश्च शासक आसीत्। किन्तु श्वेताङ्गाना द्रव्ययाचनेन व्याकुली-भूतोऽसौ मुर्शिदाबाद परित्यज्य मुंगेरं राजधानीं वासस्थलं च चक्रे।

अथ देशमध्ये भवद्व्यापारस्य प्रश्नमुद्दिश्यापि गौराङ्गैः सह कलहो जातः। अदत्वैव कर व्यापारार्थमाज्ञापत्र प्राप्तवन्त आसन् श्वेताङ्गा-मुगलादशाहात। किन्तु मीरकासिम एतादृशस्य व्यापारस्य समर्थन नैव

चकार। कम्पनीव्यापारस्यैव कृते ते वाणिज्यशुल्कदानात् मुक्ता आसन्, न तु स्वकीयव्यापारार्थम्। किन्तु स्वकीयव्यापारेऽपि ते नैव प्रदत्तवन्तः। एतेन राजकोषो रिक्तो बभूव। एतत्सर्वं निरसितुं बङ्गशासन-सभायां प्रेरितवान् मीरकासिमः, किन्तु किमपि फलं नाभूत्। तदाऽत्यन्त-क्रोधान्वितो मीरकासिमः सर्वमेव करं समुत्थाप्य श्वेताङ्गानां सर्वाधिकारमपहाय युद्धमकरोत्। किन्तु युद्धे तु पराजित्य श्वेताङ्गाः पुनरपि मीरजाफर-मेव बङ्गनवाबं कृतवन्तः। विवशो नूतनो नवाबः श्वेताङ्गेभ्यः पुनः सर्वाधिकारं दत्तवान्। मीरकासिमश्च पाटलिपुत्रे शतद्वयमङ्गरेजान् श्वेताङ्गान्निहतवान्। इयं घटना 'पटना हत्याकाण्ड' नाम्ना प्रसिद्धा।

दिल्लीसम्राडवधनवाबसाहाय्यसम्पन्नो मीरकासिमः श्वेताङ्गैः सह बक्सरे महान्तं समरं कृत्वापि पराजितो रणात् पलायाञ्चक्रे। वस्तुतो बक्सरयुद्धेन प्लासीयुद्धपूर्तिं चकार। एष एव विजयः श्वेताङ्गानां भारते राज्यसंस्थापको जातः। पुनरपि बङ्गनवाबपदं प्राप्य मीरजाफरः शीघ्रमेव मरणमापेदे।

अनन्तरं नजमुद्दौलानामकः तत्पुत्रो बङ्गनवाबपदमलङ्कृतवान्। किन्त्वसौ श्वेताङ्गानामिङ्गिते काष्ठपुत्तलिकेव नर्तनमासीत्। कम्पनी-कर्मचारिण आचरणभ्रष्टा भूत्वा धनेच्छवः स्वेच्छमुत्कोचान् गृह्णन्त आसन्, ते स्वेच्छयैव नवाबं सिंहासनादवतारयन्ति स्म, अथ समारोपयन्ति स्म च। सर्वदैव युद्धसंलग्नत्वात् कम्पनीव्यापारे लाभापेक्षया हानिरेवाभूत्। तदैव पुनरपि क्लाइवो बङ्गराज्यपालः प्रधानसेनापतिश्च भूत्वा भारत-माजगाम।

एतस्यां यात्रायां सर्वमेव दुराचारं दूरीकर्तुं प्रतिज्ञातवान् सः।

पूर्वमसौ पथप्रधानामुक्तोनग्रहीतॄणा कम्पनीकर्मचारिणा सर्वानेव दोषान् दूरीकर्तुं कृतप्रयत्नो भूत्वा व्यापारसमितिमेका सस्थापितवान्। किन्तु पश्चात् ता समिति कम्पनीसञ्चालकैरवरुद्धा। अथ तेन अवधनवाबेन मुगलसम्राजा च सह सुस्थिर कम्पनीसम्बन्ध सैनिकाना सुधारश्च कारित। कर्मचारिण एतत्कार्यविरोध चक्रु, किन्तु क्लाइव किमपि विचार नैव कृतवान्। वान्सिटार्ट सम्राजेऽर्धं दातु प्रतिश्रुतवान्, किन्तु क्लाइव एतत्कर्म मूर्खतापूर्णमेव मानितवान्।

पुनरपि नवाबेन सह नूतन सन्धि सम्बभूव। तदनुसार सम्राजे कडामवधश्च दत्तवान् क्लाइव। किन्तु शाहआलमेन सह सन्धिप्रश्न काठिन्यपरिपूर्ण एवासीत्। स च निजेच्छाविरुद्धमेव वङ्गविहारोत्कलाना करग्रहणार्थं श्वेताङ्गान्नियुक्तवान्। करग्रहण श्वेताङ्गाधीन न्यायविभागश्च बादशाहाधीन एव रीत्या क्लाइवो वङ्गे द्विविध राज्य सस्थापितवान्। शासनाधिकार विहाय श्वेताङ्गाधिकारो नि सीमो जात। अथ चिन्तया परिश्रमेण चास्वस्थ क्लाइवो लन्दननगर गतवान्। तत्र तस्य शत्रव-वस्त लाञ्छितु चेष्टितवन्त। किन्तु राज्यसभैक प्रस्ताव पारयित्वा तत्कृता राज्यसेवा प्रशसितवती। निन्दासूचकै शब्दैर्दुखितो भूत्वा पञ्चाशद्वर्षदेशीय एव क्लाइव आत्महत्या चकार।

लार्ड क्लाइव एको योग्यो दृढप्रतिज्ञश्च शासक आसीत्। कठिनास्वपि परिस्थितिष्वव्याकुल स भारते ब्रिटिशराज्य सस्थापितवान्।

: २२ :

भारते श्वेताङ्गराज्य-संस्थापनम्

क्लाइवे इंग्लैण्डं गते वर्ल्स-कार्टियरनामको राज्यपालो नियुक्तो बभूव। किन्तु साधारणसेनाध्यक्षयोः कार्यकलापे बहवो दोषाः समभूवन्। वर्ल्स राज्यपालस्य काले वङ्गे महद् दुर्भिक्षमापतितम्। तेन प्रपीडिताः कतिपये मानवा मानवीयं शवमपि भक्षयितुं प्रवृत्ताः। कम्पनीकर्मचारिणः पुनस्तण्डुलमेकत्रीकृत्य अधिकमूल्येन तं विक्रेतुं संलग्नाः, प्रजाभ्यश्च कठोरतया करमपि गृहीतवन्तः। अत्रान्तरे महाराष्ट्रिका अपि पानीपतयुद्धे हापितां स्वीयां प्रतिष्ठां पुनः प्राप्तवन्तः। मुगलबादशाहोऽपि तेषां संरक्षकत्वे पुनर्दिल्लीमाजगाम। अवध-नवाबेन सह संभूता मैत्री नूनं शैथिल्यं गता, किन्तु कोऽपि कलहो नाभूत्।

कम्पनीव्यापारकार्ये लेखकरूपेण वङ्गे समागतोऽष्टादशवर्षदेशीयो वारेनहेस्टिंग्सः शीघ्रमेव भारतीयकार्यकलापे सविशेषमनुभवमापन्नः मद्रासराज्यसभायाः सदस्यतामाप्तवान्। पश्चात्स एव वङ्गराज्यपाल-पदमलञ्चकार। ततोऽयं कोषं मुर्शिदाबादात् कलिकातामानीय सर्वेष्वेव मण्डलेषु श्वेताङ्गानेव मण्डलाधीश्वरान्नियुक्तवान्। तेन करग्रहणाधिकारोऽपि तेभ्य एव प्रदत्तः। भूम्या वार्षिकाधिकारं मपहृत्य पञ्चवार्षिकाधिकारमसौ प्रददौ। यः खलु सर्वाधिकद्रव्यं दद्यात्, तस्मै एव भूमिप्रदानं तेनानुमतम्। एतया व्यवस्थया प्रज-

भूम्यधीश्वराणा महती हानिरभूत् । तेभ्यो भूमिरपि निर्गता । न्याय-विभागस्य सगठनमपि तेन कृतम् ।

पैतृकराज्यप्राप्त्याशया शाहआलमः सिन्धियासंरक्षरते दिल्ली-मागतवान् । तेन पूर्वमेव कडा प्रयागमण्डलञ्च महाराष्ट्रियेभ्यो दत्तम् । हेस्टिंगो विचारितवान् यद् वङ्गसीमान्तस्थितयोरेतयोः मण्डलयो-र्महाराष्ट्रियाणामधिकारो नोचित. । अत. स शाहआलमाय दीय-मान द्रव्यमवरोद्ध्य कडा प्रयागमण्डलञ्च अवधनवाबाय प्रायच्छत् । एतेन मुगलसम्राट् श्वेताङ्गाना मत्याचारिताया विरक्तो बभूव । अन्यश्च, नवाबमन्त्रिणा सह वाराणसीसन्ध्यर्थमेव रुहेला युद्धारम्भो जातः । पश्चात् रुहेलायुद्धार्थमेव हेस्टिंगस्य महती निन्दाऽभूत् ।

रुहेलखण्डे हाफिज रहमतखाननामैको मुहम्मदीय पठानः शासन कुर्वन्नासीत् । यथा मुगलसाम्राज्यस्यान्य भागमादाय अन्ये शासनं कुर्वन्त आसंस्तथैव पठानस्यापि रुहेलखण्डे राज्यमासीत् । महाराष्ट्रियाणा रुहेलखण्डाक्रमेणन रहमतखानस्य स्थितिर्विषमतरा बभूव । पुना रुहेलानवाबमन्त्रिणा सह सन्धिरभूत् । वाराणस्यामिव निश्चित यत् रुहेलेषु यदि महाराष्ट्रिया. समाक्रमण करिष्यन्ति तदा नवाबस्तेभ्य' साहाय्य प्रदास्यति, रुहेलाश्च नवाबाय चत्वारिंशल्लक्षमुद्राः प्रदास्य-न्तीति । एकदा रुहेलखण्डे महाराष्ट्रियैराक्रमण कृतम् । श्वेताङ्गाना साहाय्येनाधनवाबमन्त्री तान् पराजितवान् । परावृत्तेषु महाराष्ट्रियेषु अवधनवाबो रहमतखानः रुहेलाचत्वारिंशल्लक्षमुद्राः याचितवान् । किन्तु रहमतखानोऽत्र शठो वा प्रदास्यामीति कथयन्नेव दिवसान्निनाय ।

तदा रुहेलरहमतखान दण्डयितुमवधनवाबः श्वेताङ्गात्साहाय्यं याचितवान्। मुद्रायां हेस्टिंगः श्वेताङ्गसैन्यं दत्तवान्। पराजिताश्च रुहेलानवधनवाबः। रहमतखानो युद्धं कुर्वन्नेव पञ्चत्वमापेदे। रुहेला बलान्निष्कासिताः, तद्राज्यं च शुजाउद्दौलाराज्ये विलीनमभूत्।

एतद्युद्धमुद्दिश्य वारेनहेस्टिंगस्य महती निन्दा सम्भूव। रहमतखानो दयालुरासीत्, परं शुजाउद्दौलाशासनप्रबन्धो नासीत्समीचीनः। तन्मृत्योः परं रुहेलखण्डमनीति अव्यवस्थितमभूत्।

अनान्तरे ईस्ट-इण्डिया कम्पनीव्यापारे इग्लैण्डशासनस्य ध्यानमाकृष्टम्। अन्वेषणानन्तरं तेन ज्ञातं यद् कम्पनीव्यापारस्य व्ययोऽधिकोऽस्ति, येन शीघ्रमेव सा विलयमुपयास्यति। अथ कम्पनीसञ्चालका ऋणदानाय इग्लैण्डशासनं प्रार्थितवन्तः कथितवन्तश्च—यदि न मिलिष्यति ऋणं तदा कम्पनी भारते व्यापारं विधातुमसमर्था भविष्यतीति। बहुविवादोत्तरं द्वौ नियमौ पारितौ इग्लैण्डराज्यसभायाम्—एकेन कम्पनीकृते ऋणप्रदानस्य व्यवस्थाऽभूत्, अपरस्य नाम 'रेग्यूलेटिंग एक्ट' इति। तदनुसारं बङ्गराज्यपालो राष्ट्रपतिः (लार्ड) जातः। तस्य कार्यकालः पञ्चवर्षाणि यावन्निर्धारितः। भारतस्य सर्वेष्वेव प्रान्तेषु तदधिकारोऽभवत्।

लार्डस्यास्य साहाय्यार्थं चतुर्णां सदस्यानामेका समितिरपि निर्धारिता। किन्तु सदस्यानां मतभेदे समितेर्विघटनाधिकारो तस्मै नैव प्रदत्तः। लार्डाभिधप्रधाने मद्रास बम्बईप्रान्तयोर्वैदेशिकनीत्या नियन्त्रणस्याधिकारेऽपि निहितः। कम्पनीसञ्चालका इग्लैण्डशासनसमक्षं भारतीय-

करग्रहण विषये समुपस्थापयितुं बाधिताः। एवमेव ते सैनिकव्यापारिक-विषये यदपि करिष्यन्ति, तदर्थम् इग्लैण्डशासनाय सूचयन्तु इत्यपि निर्धारितम्।

कलिकातायां सुप्रीम कोर्टनाम्ना प्रसिद्ध एकः सर्वोच्चन्यायालयः संस्थापितो बभूव। न्यायालये लार्ड-प्रधानस्य तत्समितेर्वा कोऽप्यधिकारो नासीत्। सर-एलिजा एम्पो नन्न्यायालयस्य प्रधानन्यायाधीशो बभूव। एतेषां सर्वेषामेव कर्मचारिणां कृते वेतनस्य पर्याप्ता व्यवस्थाऽभवत्। व्यापारकरणार्थमुत्कोचग्रहणार्थं च ते पूर्णतया निषिद्धाः।

एभिर्नियमैः इग्लैण्डशासनं नूनं भारतीयशासनं नवीनीकृतवान्। किन्तु तेन कोऽपि विशेषलाभो नाभूत् केवलं कम्पनीव्यापारे शासनाधिकार एव जातः। मन्त्रिमण्डलस्य स्वकीयकार्येभ्योऽवकाशग्रहणाधिकारो लार्डप्रधानस्य राज्यसभासदबहुमते हस्तक्षेपाधिकारश्च नास्ताम्। तेन समासदां परस्परं वैमत्येन राज्यकर्मणि महती बाधा समुत्पन्ना। मद्रासबम्बईप्रान्तयोर्विदेशीयकार्येष्वेव हस्तक्षेपं विधातुं शक्तावास्तां लार्डप्रधानो न त्वाभ्यन्तरकर्मसु। प्रधानन्यायालयस्यापि व्यवस्था परिपूर्णा नाभूत्। तेन राज्यसभासदां प्रधानन्यायाधीशेन सह विरोध एव समुद्भूतः। एभिः कारणैः शासनकार्यं प्रायेणावरुद्धमेव जातम्।

एवं भारतागमनानन्तरमेव राज्यसभासदस्या लार्डप्रधानस्य विरोधं विधाय तत्कार्ये विविधं विघ्नमपि समुपस्थापितवन्तः। फ्रांसिसनामा सदस्यस्तु लार्डप्रधानस्य महान् शत्रुरभूत्। महाराष्ट्रिययुद्धा-

उभे राज्यसभासद्भिः सह लार्डप्रधानस्य मतभेदः पराकाष्ठा-मापन्नवान्

अथ नन्दकुमारनामा उच्चकुलप्रसूतो बङ्गीयब्राह्मणः राज्यसभा-सदां समक्षं कथितवान् यद् हेस्टिंग्स् मीरजाफरस्य विधवापत्न्यास्त्रिलक्ष-परिमिता मुद्रा गृहीतवान्। किन्तु हेस्टिंग्सन्दननमधुरत्वेन राज्यसभा विससर्ज। हेस्टिंग्स उत्कोचं गृहीतवानित्येष प्रस्तावः सभासद्भिरपि पारितः। इमं निर्णयं सर्वथा तत्समर्थका अपि स्वीकृतवन्तः समर्थित-वन्तश्च। हेस्टिंग्सोऽस्य प्रतिशोधार्थं नन्दकुमारे कलिकातास्थितमोहन-प्रसादव्यापारिमुख्येन सर्वथाऽसत्यमेवाभियोगम् अकारितवान्। प्रधान-न्यायाधीशमिम्पीञ्च स्वपक्षे कृत्वा स कुमारं शूलमारोपयित्वा परम प्रसन्न-मना अभवत्। किन्त्वेतस्य महती निन्दाभूत्।

देवव्रतस्यैतद्वचनं श्रुत्वा मुक्तामणिरपृच्छत्—देवव्रतवर! किं ब्राह्मणं नन्दकुमारं शूलमारोपितवानसौ दुरात्मा हेस्टिंग्सः कूटचक्रं विधाय! हरे हरे! एष महानन्यायस्तस्य श्वेताङ्गस्य!

देवव्रतोऽवदत्—किं कथयामि मुक्तामणे! भारतमागत्य सर्वधर्म-शास्त्रमनादृत्य निर्दोषे ब्राह्मणेऽस्य प्राणदण्डदत्तवानेतदेव महदाश्चर्यम्। हेस्टिंगस्य प्रसन्नत्वादेव मन्येऽपि यद् ब्राह्मणस्य शूलारोपणकर्माप्येतस्यैव कूटचक्रमासीत्।

श्वेताङ्ग-महाराष्ट्रिय-युद्धम्

महाराष्ट्रियाः श्वेताङ्गानां सर्वतोभावेन शत्रव आसन्। माधवरावे मृते तद्भ्राता नारायणरावः पेशवा बभूव। किन्तु कतिपयमासानन्तरं एव

श्वेताङ्गफ्रांसवासिनोः परस्परमनेरिकाया युद्धे समारब्धे श्वेताङ्गाः पाण्डिचेरिं माहीञ्च स्वायत्तीकृतवन्तः। एतेन क्रुद्धो हैदरालिः कर्णाटरमागम्य यत्र तत्राग्निप्रक्षेपं सामूहिकहत्याञ्च कुर्वन् महान्तमुपद्रवमारब्धवान्। एष समयः श्वेताङ्गानां कृतेऽतीव सङ्कटापन्नो जातः। महाराष्ट्रियैः सह तेषां युद्धं कथं भवेदिति महान् प्रश्न आसीत्। एवं डचैः सह नूतनयुद्धमपि प्रादुरभूत्। एतस्मिन् समये श्वेताङ्गानां मन्दीभूतेऽपि भाग्ये हेस्टिंग्ज़ो बुद्धिमत्तया साहसेन च कार्यमारभत। मद्रासराज्यपालं च स कियत्कालपर्यन्तं कार्यभारान्मुक्तं चकार। स आयरकूटनेपेन सैन्येन सह वङ्गं प्रेषितवान्। आयरकूटः पोर्टोनोवोनामकस्थाने हैदरालिं पराजितवान्। पोलीलोरनामकस्थाने युद्धे जयविजययोर्निर्णयो नैव जातः, किन्तु शोलीगढयुद्धे हैदरालिः पराजितो बभूव।

डचैः सह युद्धे श्वेताङ्गास्त्रिकोमालीनामकस्थानस्य जलयानालयं स्वायत्तीकृतवन्तः। टीपूसुलतानश्च तञ्जौरे कर्नलब्रेथवेट निहतवान्। तस्मिन्नेव समये मराठश्वेताङ्गौ हैदरालिना सह सन्धिं विधाय मङ्गलोरे स्वाधिकारं कृतवान्। फ्रांसनिवासिना सामुद्रीययुद्धेऽधिकं साफल्यमभूत्।

हैदरालिमरणानन्तरं तत्पुत्रः टीपूसुल्तानो युद्धं कुर्वन्नेव वेदनूरदुर्गं विजितवान्। किन्तु यदाऽसौ मङ्गलूरमरौत्सीत्तदा फुलर्टनश्वेताङ्गस्तद्राजधानीश्रीरङ्गपत्तनपर्यन्तं गतवान्। अनन्तरं टीपूसुलतानश्वेताङ्गयोरेकः सन्धिः समभूत्, येन पुनरपि पूर्ववदेव स्थितिः समुत्पन्ना।

युद्धे प्रचुरधनव्ययेन कम्पनीव्यापारस्य महती हानिरस्यामवस्थायाम्। प्रधानमार्गस्य सुधारस्य आवश्यकता विशेषरूपेणेदानीमभूत्।

तस्य हत्या समभूत्। अनन्तरं तत्पितृव्यो राघवरावः पेशवापदमलभत। तद्विरोधिनो नारायणरावमरणानन्तरं समुत्पन्नं बालकं पेशवासिंहासनासीनं कर्तुमैच्छन्। राघवरावस्तदसत्य प्रमाणीकृत्य श्वेताङ्गेभ्यः साहाय्यं याचितवान्। स बम्बईशासनेन सहैकं सन्धिं विधाय साहाय्य-प्रतिकरे मालसट वेसीनश्च दातुमकथयत्। श्वेताङ्गाश्च शीघ्रमेव सालसटमधिकृतवन्तः। किन्तु कलिकाताशासनमेनं सन्धिं न स्वीकृतवान्। स्वयं वारेनहेस्टिंगोऽपि कार्यमिदं नीतिविरुद्धमवैधञ्च कथितवान्। स एकं श्वेताङ्गसेनापतिं पूना प्रैषयत्। स च नानाफड्नवीसनामकेन महाराष्ट्रियनेत्रा सह पुरन्दरनामकस्थाने नूतनमेकं सन्धिं व्यधत्त। एतदनुसारं पूर्वसन्धौ प्रदत्तः सालसटः पेशवानामधिकारेऽभवत्। एतैर्नैवाग्रहेण गुरुण्डाः साहाय्यं नैव दत्तवन्तः। अत्रान्तरे एकः फ्रासीयो राजदूतः समागत्य पेशवासमीपं स्वदेशार्थं किञ्चित्सौविध्यं प्रार्थितवान्। एतदेव प्रधानं कारणं महाराष्ट्रिय-श्वेताङ्गयोः परस्परं संगरस्य। महाराष्ट्रिया बम्बईशासनस्य सेना पराजित्य श्वेताङ्गैः सहैकं सन्धिं कृतवन्तो यदनुसारं बम्बईशासन-स्वायत्तीकृतान् सर्वानेव प्रदेशान् पेशवाधिकारे प्रदत्तवान्।

गोडार्टो नर्मदानदीमुत्तीर्य वेसीनदुर्गं स्वायत्तीचकार, कोपमश्च ग्वालियर-दुर्गम्। महाराष्ट्रियेषु बुद्धिमतो महादजीरावस्य साहाय्येन सालबाईस्थाने अन्योऽन्येकः सन्धिः समभूत्। तदनुसारं मालसटे वेसीने च श्वेताङ्गानामधिकारो जातः। इदानीं महादजीरावस्य स्थितिः पूर्वापेक्षया शक्तिशालिनी जाता। तदनन्तरं द्वादशवर्षपर्यन्तं स स्वराज्यविस्तारे संलग्नः।

श्वेताङ्गफ्रान्सवासिनोः परस्परममेरिकाया युद्धे समारब्धे श्वेताङ्गाः पाण्डिचेरिं माहीञ्च स्वायत्तीकृतवन्तः। एतेन क्रुद्धो हैदरालिः कर्णाटक-माक्रम्य यत्र तत्राग्निप्रक्षेप सामूहिकहत्याञ्च कुर्वन् महान्तमुपद्रवमारब्धवान्। एष समयः श्वेताङ्गानां कृतेऽतीव सङ्कटापन्नो जातः। महाराष्ट्रियैः सह तेषां युद्धं कथं भवेदेव महान् प्रश्न आसीत्। एवं डचैः सह नूतनयुद्धमपि प्रादुरभूत्। एतस्मिन् समये श्वेताङ्गानां मन्दीभूतेऽपि भाग्ये हेस्टिंगो बुद्धिमत्तया साहसेन च कार्यमारभत। मद्रासराज्यपालं च स किंयत्कालपर्यन्तं कार्यभारान्मुक्तं चकार। स आयरकूटमेकेन सैन्येन सह बङ्ग प्रेषितवान्। आयरकूटः पोर्टोनोवोनामकस्थाने हैदरालिं पराजितवान्। पोलीलोरनामकस्थाने युद्धे जयविजययोर्निर्णयो नैव जातः, किन्तु शोलीगढयुद्धे हैदरालिः पराजितो बभूव।

डचैः सह युद्धे श्वेताङ्गास्त्रिकोमाचीनामकस्थानस्य जलयानालयं स्वायत्तीकृतवन्तः। टीपूसुलतानश्च तञ्जौरे कर्नलब्रैथवेटं निहतवान्। तस्मिन्नेव समये फ्रान्सश्वेताङ्गो हैदरालिना सह सन्धिं विधाय कडलोरे स्वाधिकारं कृतवान्। फ्रान्सनिवासिना अमेरीययुद्धेऽधिकं साफल्यमभूत्।

हैदरालिमरणानन्तरं तत्पुत्रः टीपूसुलतानो युद्धं कुर्वन्नेव वेदनूर-दुर्गं विजितवान्। किन्तु मद्रासश्रेी मंगलूरमरौत्सीत्तदा कुलर्डनश्वेताङ्ग-स्तद्राजधानीश्रीरंगपत्तनपर्यन्तं गतवान्। अनन्तरं टीपूसुलतानश्वेताङ्ग-योरेकः सन्धिः समभूत्, येन पुनरपि पूर्ववदेव स्थितिः समुत्पन्ना।

युद्धे प्रचुरधनव्ययेन कम्पनीव्यापारस्य महती हानिरर्थाभावश्चा-भूताम्। प्रधानलार्डस्य मुद्राया आवश्यकता विशेषरूपेणेदानीमभूत्।

आर्थिकसङ्कटेऽसौ वाराणसीभूपादवधनवाबपत्न्याः सकाशाच्च साहाय्यमैच्छत्। वाराणसीभूपः पूर्वमवधाधीन आसीत्, किन्तु पश्चात्कम्पनीवशवर्ती बभूव। हेस्टिंगेन याचितं द्रव्यं दत्तवान्वाराणसीभूपः सकृद् द्विर्वा। किन्तु पुनः पुनः याचितेऽसौ विरोधं प्रकटितवान्। तेन हेस्टिंगस्तं दण्डयितुं विचार्य स्वयमेव वाराणसीं प्रस्थितवान्। गत्वा च वाराणसीं स चेतसिंहं बन्दिनं विधातुं यदैच्छत्तदैव चेतसिंहसैनिका विद्रोहमकुर्वन्। एतेन भयङ्करस्थितिगतं स्वं ज्ञात्वा हेस्टिंगः चुनारनगरं पलायितवान्। चुनारे सैनिकानेकत्राकृत्यासौ चेतसिंहेन सह युद्धमकरोत्। तस्मिन् युद्धे चेतसिंहसैनिकाः पराजिताः, चेतसिंहश्च ग्वालियरं पलायितवान्।

यदाऽयमवधनवाबपत्नीनां सविधे द्रव्ययाचनमकरोत्, तदा ताः द्रव्यं दातुमनिच्छन्त्योऽपि शुजाउद्दौलाकठोरव्यवहारेण बलात् ददुः। चेतसिंहेन अवधनवाबपत्नीभिश्च सह सर्वथैवानुचितव्यवहारः कृतो हेस्टिंगेन। प्रधानन्यायालयस्यापि दशाऽत्यन्तं दोषपरिपूर्णा जाता। पश्चात् हेस्टिंगो लन्दननगरं परावृत्तः। एको लेखको भूत्वा भारतं समागतो हेस्टिंगो प्रधानलार्डपदमवाप। स्वकीयोद्देश्यपूर्तावुचितानुचितयोर्विचारमकुर्वन्नेव भारते स ब्रिटिशराज्यं संस्थापितवान्। पश्चाद् इङ्ग्लैंडदेशे स्वकीयं शेषजीवनं निनाय।

लार्ड कार्नवालिसः

हेस्टिंगगमनान्तरं इङ्ग्लैण्डराजकीयसभायाः प्रधानसदस्यो मेकफर्सननामकः स्वैतान्त्रो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतमाजगाम। सार्धैकवर्षं यावत्स्थितेऽपि कार्येऽसौ किमपि साफल्यं नैवाप्तवान्। तदा तत्स्थाने कार्नवालिसो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतमागतवान्। अनेन कम्पनी-

कर्मचारिणा चरित्रसुधारो वङ्गस्य करग्रहणव्यवस्थाकरण, न्यायालयाना पुनःसंघटनञ्चैतत्त्रय कार्यं मुख्यतया कृतम्।

जिलाधीशहस्तगतन्यायशासनविभागौ अनेन पृथक्पृथक्कृतौ। लार्डवारेनहेस्टिंग्स: पञ्चवर्षार्थमेव भूमिप्रबन्ध कृतवान्, किन्तु कार्नवालिसः सर्वकालीनव्यवस्था चकार। एतया व्यवस्थया राज्ञा सह प्रजाना साक्षात्सम्बन्धो नाभूत्, प्रजाभ्यः करग्रहण कृत्वा राज्ञः सविधे प्रापका अन्ये बभूवुर्जमीन्दारापरपर्यायाः एतेन न्यायालयप्रबन्धोऽपि यूरोपानुसारमेव कृतः। सर्वत्रैव श्वेताङ्गन्यायाधीशा नियुक्ताः, नियुक्ताश्च यथान्यायशास्त्र व्याख्याकरणार्थं मुहम्मदीया हिन्दवश्च। न्यायालयेषु उच्चतमन्यायालय, सर्वोच्च न्यायालयश्चेति न्यायालयस्थापनमपि तेनकृतम्। श्वेताङ्गसाहाय्याभिलाषिणः शाहआलमपुत्रस्य कार्नवालिसः साहाय्य नैवादात्। किन्तु मराठासरदारात् पलायिताना शरणं प्रदातुः श्वेताङ्गमित्रस्य निवाकुरनरेश कुनारूमपेन टीपूसुल्तानेन सह कार्नवालिसस्य समागमोऽनिवर्योऽभूत्। कार्नवालिसः पेशवा निजामाभ्या मिलित्वा सन्धि चकार, युद्धसञ्चालनार्थं च प्रैरयत् कर्नलमेडोजम्। किन्तु युद्धे साफल्यमलब्धवन्त मेडोज विज्ञाय कार्नवालिसः स्वयमेव सेनापतिर्भूत्वा युद्धभूमौ समुपस्थितः, बंगलोर जितवांश्च। श्रीरंगपत्तनावरोधार्थं विचारयतस्तस्य समक्ष सन्धिवार्ता समुपस्थिता। टीपूसुलतानो राज्यस्यैक भाग कोटिमुद्रात्रयमित युद्धव्ययञ्च दातुं स्वीकृत्य स्वकीयपुत्रौ च बन्धकौ विधाय कार्नवालिसेन सह सन्धि चकार। कार्नवालिस-पेशवा-निजामाश्च प्राप्त स्थानानि परस्पर विभज्य गृहीतवन्तः।

महादजीसिन्धिया रुहेलप्रधान गुलामकादिरं हत्वा मुगल-सम्राज रक्षन्। स राजपूतानानरेश लक्ष्मीरामकृष्णाने होलकरमेनाच पराजितवान्। यूरोपीययुद्धकलापरिचितोऽसौ एका महतीं सेना फ्रांसीय-डीबोइन प्रधान विधाय यूरोपीय रीत्या सघटितवान्। तेनरान्नीत्या महादजीराजः महान्प्रभावो बभूव। तन्मरणान्तरं दौलतरावसिन्धियास्तत्स्थानमलभत।

पुनरपि कम्पनी विंशतिवर्षाणि यावद् व्यापारार्थमेकमाज्ञापत्रं प्राप्तवान्। किन्तु प्रधानकर्मचारिणां कृते नूतनो नियमो निर्धारितो बभूव। अनन्तरं लार्डकार्नवालिस इंग्लैण्डदेशे परावृत्तः तत्स्थाने समागतश्च जानशोर श्वेताङ्गो भारतस्य प्रधानलार्डो भूत्वा। सर-जानशोरोऽतीव शून्यहृदयः साहसरहितश्च आसीत्। तस्यैव कार्यकाले महाराष्ट्रियाः निजाममाक्रान्तवन्तः। भिन्नभूतो निजामः साहाय्यार्थं श्वेताङ्गं प्रार्थितवान्। किन्तु महाराष्ट्रियेभ्यो भयभीतो जानशोरः साहाय्यनैव दत्तवान्। महाराष्ट्रियैः पराजितो निजामः स्वराज्यार्धं बहु द्रव्यञ्च तेभ्यः प्रदत्तवान्। एतेन श्वेताङ्गप्रतिष्ठाहानिर्निजामेन शत्रुता च सहैवाभूताम्। किन्तु भारतीयानां परस्परं वैमत्येन श्वेताङ्गशक्तिः क्षीणाऽप्यक्षीणेवाभूत्।

एतैः सर्वैरुत्साहितो टीपूसुलतानः फ्रांसे अफगानिस्ताने च स्वसाहाय्यार्थं श्वेताङ्गानां भारतान्निष्क्रामणार्थं च दूतान् प्रैषयत्। एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गानां भाग्यपरिवर्तितम्। अफगानिस्तानभाद्याहो जमानशाहः पञ्जाबमाक्रान्तवान्, किन्तु स्वराज्यस्य पश्चिमभागे सम्भूते महत्युपद्रवे परावृत्तो बभूव। लाहोरं समुपस्थितं जमानशाहमवलोक्य जानशोरोऽवधसम्बन्धिनीं नीतिं मुद्दामकरोत्।

आसफउद्दौलानमृत्योः परमतीव मूर्खस्तत्पुत्रः सिंहासनासीनो जातः। किन्तु जानशोरस्तं सिंहासनादवतार्य मृतपूर्वनवाबभ्रातरं सादतालिखानं नवाबं व्यधात्। स च श्वेताङ्गैः सह कृतसन्ध्यनुसारं षट्सप्ततिलक्षमुद्रापरिमितं वार्षिकं करं प्रयागदुर्गञ्च दातुं स्वीकृतवान्। श्वेताङ्गाश्च प्राप्ते संकटे साहाय्यं प्रदातुं वचनं दत्तवन्तः।

साहससम्पन्नो राजनीतिज्ञो योग्यः शासकश्चासीत् सप्तत्रिंशद्वर्षदेशीयो वेलेजलिः। यदासौ भारतमाजगाम, तस्मिन्समयेऽत्र राजनीतिकपरिवर्तनमावश्यकमासीत्। प्राचि जीवनमरणनिर्णायकं युद्धं सञ्चालयन्नूतनो राजनीतिज्ञो नेपोलियनो विश्वविजयस्य महतीं योजनां कुर्वाण आसीत्। भारतीयानां शक्तिं विनाश्य सम्पूर्णे भारते श्वेताङ्गराज्यसंस्थापनं कर्तव्यमिति विचार्य वेलेजलिः क्रमशः सर्वान् भूपान् पराजितवान्। किन्तु श्वेताङ्गानां महान् शत्रुः टीपूसुल्तानो विदेशीयशक्तिभिर्मिलित्वा श्वेताङ्गान् भारतान्निष्कासयितुं कृतप्रयत्नो बभूव। खर्दायुद्धानन्तरं निजामे श्वेताङ्गानां कोऽपि प्रभावो विश्वासश्च नासीत्। एवं स फ्रान्सशासनेन सह वार्तां कृत्वा एकां फ्रान्सीयसेनां स्वसमीपे रक्षितवान्। किन्तु सिन्धियानां प्रभावः कथमपि श्वेताङ्गेभ्यो न्यूनो नासीत्। तथैव टीपूसुल्तानः श्वेताङ्गानां विरुद्धे युद्धे साहाय्यकरणार्थमेकं राजदूतं फ्रान्से प्रेषितवान्। ततश्चैका सेना समागता मैसूरम्। एतस्मिन्नेव समये नेपोलियनाक्रमणेन यूरोपस्थितिरतीव भयप्रदा समभूत्। कम्पनीकर्मचारिणोऽपि परस्परं कलहं कुर्वाणाः स्वकीयाधिकारिणामाज्ञामपालयन्तो बभूवुः। कोषोऽपि रिक्तो जातः। एतादृशे समये वेलेजलिः साहसेन धैर्येण च कार्यमिदं प्रारब्धवान्।

अथ वेलेजलिः टीपूसुल्तानसविधे पूर्णरूपेण श्वेताङ्गाधीनतां स्वीकर्तुमेकं पत्रं प्रैषयत्। किन्तु सुल्तानः 'नास्ति मे कोऽपि विरोधः श्वेताङ्गैः सनम्' इत्युत्तरं प्रदत्तवान्। अनन्तरं वेलेजलिः सुल्तानविरुद्धां युद्धघोषणामकरोत्। साहसपूर्वकं कृतेऽपि समरे सुल्तानः पराजितः। टीपूसुल्तानराज्यं सम्मिलिताः श्वेताङ्गाः परस्परं विभज्य गृहीतवन्तः।

अथ एतेन सन्धिना निजामं शक्तिहीनं विधाय अन्यैरपि भूपैः सह सन्ध्यर्थं प्रयत्नमकरोद्वेलेजलिः। किन्तु चतुरा महाराष्ट्रिया वेलेजलिमार्दस्य कूटनीतिं विज्ञाय पृथगेवासन्। हैदराबादविजितराज्ये हिन्दू-

पुनरपि कम्पनी विंशतिवर्षाणि यावद् व्यापारार्थमेकमाज्ञापत्र प्राप्तवान्। किन्तु प्रधानकर्मचारिणा कृते नूतनो नियमो निर्धारितो बभूव। अनन्तर लार्डकार्नवालिस इंग्लैण्डदेशे परावृत्त तत्स्थाने समागतवांश्च जानशोर श्वेताङ्गो भारतस्य प्रधानलार्डो भूत्वा। स: जान शोरोऽतीव शून्यहृदय साहसरहितश्च आसीत्। तस्यैव कार्यकाले महाराष्ट्रिया निजाममाक्रान्तवन्त। मित्रभूतो निजाम साहाय्यार्थं श्वेताङ्ग प्रार्थितवान्। किन्तु महाराष्ट्रियेभ्यो भयभीतो जानशोर साहाय्यनैव दत्तवान्। महाराष्ट्रै पराजितो निजाम स्वराज्यार्धं बहु द्रव्यञ्च तेभ्य प्रदत्तवान्। एतेन श्वेताङ्गप्रतिष्ठाहानिर्निजामेन शत्रुता च सहैवाभूताम्। किन्तु भारतीयाना परस्पर वैमत्येन श्वेताङ्गशक्ति क्षीणाऽप्यक्षीणेवाभूत्।

एतै सर्वैस्तस्साहितो टीपूसुलतान फ्रासे अफगानिस्ताने च स्व साहाय्यार्थं श्वेताङ्गाना भारतान्निष्कासनार्थं च दूतान् प्रैषयत्। एत स्मिन्नेव समये श्वेताङ्गाना भाग्यपरिवर्तितम्। अफगानिस्तान बादशाहो जमानशाह पञ्जाबमाक्रान्तवान्, किन्तु स्वराज्यस्य पश्चिम भागे सम्भूते महदुपद्रवे परावृत्तो बभूव। लाहोर समुपस्थित जमानशाह मवलोक्य जानशोरोऽवधसम्बन्धिनीं नीतिं सुदृढामकरोत्।

आसफउद्दौलानमृत्यो परमतीव मूर्खस्तत्पुत्र सिंहासनासीनो जात। किन्तु जानशोरस्त सिंहासनादवतार्य भूतपूर्वनवाबभ्रातर सादतालिखान नवाब व्यधात्। स च श्वेताङ्गै सह कृतसन्ध्यनुसार षट्सप्तति लक्षमुद्रापरिमित वार्षिक कर प्रयागदुर्गञ्च दातु स्वीकृतवान्। श्वेताङ्गाश्च प्राप्ते सकटे साहाय्य प्रदातु वचन प्रदत्तवन्त।

कोऽपि कम्पनीप्रधानकर्मचारी लार्डपदयोग्यो नासीत्। अत पुनरपि कार्नवालिस एव जानशोरस्थाने प्रधानलार्डपदे नियुक्त इंग्लैण्डशासनेन तथापि स पदमिद न स्वीकृतवान्। अतो लार्डवेलेजलि प्रधानचारी बभूव भारतस्य।

साहससम्पन्नो राजनीतिज्ञो योग्यः शासकश्चासीत् खलविंशदर्षदेशीयो वेलेज़लिः। यदासौ भारतमाजगाम, तस्मिन्समयेऽत्र राजनीतिकपरिवर्तनमावश्यकमासीत्। फ्रान्से जीवनमरणनिर्णायकं युद्धं सञ्चालयन्नूतनो राजनीतिज्ञो नेपोलियनो विश्वविजयस्य महतीं योजनां कृतवानासीत्। भारतीयानां शक्तिं विनाश्य सम्पूर्णे भारते श्वेताङ्गराज्यसंस्थापनं कर्तव्यमिति विचार्य वेलेज़लिः क्रमशः सर्वान् भूपान् पराजितवान्। किन्तु श्वेताङ्गानां महान् शत्रुः टीपूसुल्तानो विदेशीयशक्तिभिर्मिलित्वा श्वेताङ्गान् भारतान्निष्कासयितुं कृतप्रयत्नो बभूव। खर्दायुद्धानन्तरं निजामे श्वेताङ्गानां कोऽपि प्रभावो विश्वासश्च नासीत्। एवं स फ्रांसशासनेन सह वार्तां कृत्वा एकां फ्रांसीयसेनां स्वसमीपे रक्षितवान्। किन्तु सिन्धियानां प्रभावः कथमपि श्वेताङ्गेभ्यो न्यूनो नासीत्। तथैव टीपूसुल्तानः श्वेताङ्गानां विरुद्धे युद्धे साहाय्यकरणार्थमेकं राजदूतं फ्रांसे प्रेषितवान्। ततश्चैका सेना समागता मैसूरम्। एतस्मिन्नेव समये नेपालियनाक्रमणेन यूरोपस्थितिरतीव भयप्रदा समभूत्। कम्पनीकर्मचारिणोऽपि परस्परं कलहं कुर्वाणाः स्वकीयाधिकारिणामाज्ञामपालयन्तो बभूवुः। कोषोऽपि रिक्तो जातः। एतादृशे समये वेलेज़लिः साहसेन धैर्येण च कार्यमदः प्रारब्धवान्।

अथ वेलेज़लिः टीपूसुल्तानसविधे पूर्णरीत्या श्वेताङ्गाधीनतां स्वीकर्तुमेकं पत्रं प्रैषयत्। किन्तु सुल्तानो 'नास्ति मे कोऽपि विशेषः श्वेताङ्गैः समम्' इत्युत्तरं प्रदत्तवान्। अनन्तरं वेलेज़लिः सुल्तानविरुद्धं युद्धघोषणामकरोत्। साहसपूर्वकं कृतेऽपि समरे सुल्तानः पराजितः। टीपूसुल्तानराज्यं समित्राः श्वेताङ्गाः परस्परं विभज्य गृहीतवन्तः।

अथ एवेन सन्धिना निजामं शक्तिहीनं विधाय अन्येषाम् भू. राज्ञां सन्ध्यर्थं पत्राचारमकरोद्वेलेज़लिः। किन्तु चतुरा महाराष्ट्रीया वेलेज़लिशासकस्य कूटनीतिं विज्ञाय पृथगेवासन्। हैदराबादनिज़ामस्य सिन्धि-

मंदारयेथं बालं प्रतिष्ठाप्य शासनप्रबन्धं सञ्चालयितुं पूर्णयानामकं चतुरं मन्त्रिणञ्च नियुक्तवान् वेलेस्लिः ।

टीपूसुल्तानपतनानन्तरं लार्डोऽयं निजामेन महाराष्ट्रियैश्च सह भूतपूर्वसन्धेः पुनर्योजनं कर्तुं निश्चितवान् । तथैव सहायकसन्धिप्रस्तावमपि कृत्वा क्लाइव वारेनहेस्टिंगनीतिञ्च अनुससार । सा हि नीतिरियं यत् पूर्वं स्वसाहाय्येन भारतीयनरेशान् रक्षित्वा तत्प्रतिकररूपेण तेभ्यो विपुलं धनम् । द्रव्यदानासमर्थेभ्यो नरेशेभ्यः पुनः राज्यस्य कश्चिद्भागो ग्राह्यः । एवं सहायकसन्ध्यर्थं ते विवशीकरणीयाः । कृतसहायकसन्धयो भूपाः अनिवार्यतया श्वेताङ्गाधीना भवन्ति स्म इति । एतेन सन्धिना भारतीयभूपाः शक्तिहीनाः श्वेताङ्गाश्च शक्तिसम्पन्ना बभूवुः । राज्यव्यापिनमत्याचारमवरोद्धुं भारतीयभूपाना कृते स्वराज्यस्य कम्पनीराज्ये विलयनादन्या काऽपि गतिर्नासीत् । टामसरोनामकः श्वेताङ्गः एतस्या नीतेः कटुशब्दैरालोचना कृतवान् यदेतया नीत्या भारतीयभूपाः पूर्णरीत्या शक्तिहीनाश्चरित्रहीनाश्च सम्बभूवुरिति । एतादृशः सन्धिः सर्वप्रथमं निजामेन कृतः । तत परमयोग्याः स्वार्थपरायणा देशभक्तिविहीना विदेशनीतिविहीनाः अन्येऽपि भारतीयनरेन्द्राः सन्धिमयं कृत्वा एवं श्वेताङ्गं प्रधानत्वेन स्वस्वराज्येषु स्थापितवन्तः ।

कम्पनीराज्यविस्ताराभिलाषी वेलेस्लिरेतस्मिन्नेव समये दक्षिणभारतीयतञ्जौरराज्यविदोहनार्थं समुद्रतटे स्थिते तत्रत्यभूपेन सह सन्धिं विधाय सर्वमेव तत्रत्यशासनं स्वहस्तगतं कृत्वा प्रतिवर्षं चत्वारिंशत्सहस्रपौण्ड भूपाय दातुं वाग्दत्तो बभूव । एवमेव सूरते समुद्रतटे स्थितनगरं लार्डोऽयं नवाबं निष्कासनाद्यतायं तद्राज्यं श्वेताङ्गराज्ये विलीनीचकार । एवमेव पूर्वं नवाबे कर्णाटकोऽपि श्वेताङ्गाधीनो जातः ।

अवधनवाबः कम्पनीसैन्यस्य मुद्रां दातुमसमर्थं उच्छृङ्खलसैन्यव्ययश्च अभूत् । अथ वेलेस्लिरस्य सैन्यसंघटनं न्यूनीकर्तुमादिदेश । स च १८०१ ई० मे पुत्रा राज्यसिंहासनार्हा नो अवधार्द्धं सम्पूर्णं स्वाधिकारं परित्यक्तुं

तत्परोऽस्मी'त्युत्तरं वेलेस्लीसमीपं प्रेषितवान्। एतेनाप्रसन्नो वेलेस्लि-र्नैजामराज्यार्धभागं गृहीतवान्।

सिन्धिया-महादजीराजः मरणात्परं नानाफडनवीसो महाराष्ट्रिय राजनीतिक्षेत्रस्य प्रधानो जातः। किन्तु तत्परतो पेशवामाधवराव नारायणः क्रोधवशीभूत आत्महत्यां कृतवान्। अथ राघोबापुत्रो बाजीराव राज्याधिकारं स्वहस्तगतं कर्तुमैच्छत्। नानाफडनवीसस्य बाजीरावेन सह सम्प्रवृत्ते महति समरे नानाफडनवीसो मृतिमवाप। तस्मिन् मृते महाराष्ट्रियाणां साहसस्य शक्तेश्च परिसमाप्तिरभूत्। सिन्धिया - होल्करा-वपि पूनाराज्ये स्वाधिकारसंस्थापने कृतप्रयत्नावभूताम्। किन्तु यशवन्तो होल्करः सिन्धियां पेशवाञ्च पराजितवान्। भयात्पलायमानः पेशवा बसीन गत्वा श्वेताङ्गसमीपे शरणं लब्धवान्। वेलेस्लिस्तेन सह बेसीनसन्धिं चकार। पेशवा सहायकसन्धिमपि स्वीकृतवान्। तदनन्तरमसौ श्वेताङ्ग-सैन्यसंरक्षो पूनामागतवान्। बेसीन-सन्धिना महाराष्ट्रियाः अपमानिता बभूवुः। क्रोधान्वितः सिन्धिया उक्तवान् यत् 'मम शिरस उष्णीषमपनरोपित-वानय सन्धिरि'ति। भोसला अपि राष्ट्रियस्वतन्त्रताघातकोऽयं सन्धिरित्युक्तवान्।

पश्चाद्वेलेस्लिमहोदया साहबेन स्वभ्रातरम् आर्थरवेलेस्लिं सेनापतिं विधाय युद्धघोषणा चकार। अथ संग्रामो दक्षिणोत्तरभारतयोर्मध्येऽभूत्। तेन अहमदनगरं श्वेताङ्गहस्तगतमभूत्। आर्थरवेलेस्लिः असाई-स्थाने संयुक्तसैन्यं पराजित्य असीरगढबुरहानपुरदुर्गद्वयमधिकर्तुं प्रावर्तत। तेन च सिन्धिया सन्धिप्रस्तावं चकार। भोसला अपि अरगाव-नामकस्थाने पराजितः, ग्वालीगढदुर्गं च श्वेताङ्गाधिकारे जातः।

जनरललेक अलीगढदुर्गं विजित्य दिल्लीनगरं च सिन्धियासैन्यं पराजित्य मुगलबादशाहरक्षार्थं तस्य वसनाशननिर्वाहाय वार्षिकीं नवतिसहस्र-मुद्रां प्रदातुं स्वयं स्वीकृतवान्। पश्चाल्लेक आगरां गत्वा भरतपुरभूपेन सह सन्धिं विधाय आगरामप्यधिकृतवान्। बहुषु स्थानेषु महाराष्ट्रिया

अपि पराजितास्तेन । पुनः सिन्धियाभोसलेराजौ पृथक् पृथक् सन्धिं कृतवन्तौ श्वेताङ्गैः सह, स्वकीयराज्ययोः श्वेताङ्गमध्यस्थमेव रक्षितुं स्वीकृतवन्तौ च ।

होल्कर यशवन्तरावस्य स्थितिरद्यावधि पृथगेवासीत् । अधुनाऽसौ जयपुरराज्ये समुपद्रवं चकार । मार्टवेल्लेजलिना निषिद्धे युद्धारम्भो जातः । सेनापतिमासनो राजस्थानमाक्रान्तवान्, किन्तु तत्सैनिकाः पश्चात्पदी भूताः, बहवो मृताश्च । जाताः सिन्धिया पिण्डारिणा नेता अमीरखानश्च होल्करसाहाय्यं कृतवन्तः । स च दिल्लीमाक्रम्य विफलो बभूव । भरतपुरसमीपे तत्सेनापि पराजिता । तथा लेकस्य सेना स पूर्वमेव पराजितवान् । अथ स भरतपुरस्य जाटभूपं शीघ्रमेवाक्रम्य शेषे सन्धिमकरोत् ।

एतादृशमातङ्ककारिणं लार्डवेलेजलि तच्छत्रवो इङ्गलैण्डदेशे भृशं निन्दितवन्तः । अत एव भारतात्तं स्वदेशे आहूय तत्स्थाने सप्तषष्टिवर्षदेशीयं कार्नवालिसं पुनरपि भारतप्रधानलार्डं विधाय इङ्गलैण्डशासनं प्रेषितवान् । आगत्यैव कार्नवालिसः सिन्धियाहोल्कराभ्यां सन्धिं कृतवान् । लार्डवेलेजलिनीतिं परिवर्तयितुमिच्छन्नेवासौ रोगाक्रान्तो भूत्वा गाजीपुरे मृतिमापेदे । पुनस्तत्स्थाने समाजगाम प्रधानलार्डो भूत्वा सरजार्जबार्लो नामकः श्वेताङ्गः । स च भारतीयराज्येषु हस्तक्षेपाकरणमेव निश्चितवान् ।

एतस्य समये मुख्या घटनैकैव बभूव वेलोर विद्रोहनामिका । विद्रोहस्यास्य कारणं सेनापतिद्वारा भारतीयसैनिकेभ्यो मस्तकेषु तिलकधरणनिषेधो नूतनरीत्या उष्णीषपरिधारणस्य आज्ञापनञ्चाभूताम् । धर्मभ्रष्टभयात् सैनिकानां मनो व्याकुलं बभूव । प्रस्फुरितविद्रोहाग्निहृदयाः सैनिकाः श्वेताङ्गसैनिकान् हन्तुमारब्धवन्तः । अर्काटात् सैन्यमेकं गत्वा वेलोरविद्रोहाग्निज्वालां शान्तीकृत्य स टीपुसुल्तानपुत्रावेव विद्रोहप्रेरकाविति मत्वा तौ कलिकातां प्रैषयत् । अनन्तरमसौ जार्जबार्लो मद्रास-

राज्यपालपदे नियोजितोऽभूत्। मिण्टोसाहबश्च प्रधानलार्डो भूत्वा भारत-माजगाम।

भारतीयराज्येषु हस्तक्षेपाकरणनीत्या देशे महती अशान्तिर्व्याप्ता। तस्याः शमनं प्रजासु सुखसमृद्धिस्थापनं बलिदानमन्तरा दुर्लभमेवा-सीत्। परस्परं कलहायमान-जनपरिपूर्णं बुन्देलखण्डराजस्थानाः साम्राज्यलम्पटन च बहुसंख्यकानां चौराणां स्वातन्त्र्यमनुभूताम्। बहुभि-रुपायैः कथमपि शान्तिः समजनि।

अहमदशाहाब्दालेः आक्रमणानन्तरं पञ्जाबेऽपीव उपद्रवः समभूत्। सिक्खसंघा लाहौरं निर्जित्य झेलमनदीतो यमुनानदीपर्यन्तं मार्गमधिकृतवान्।

चरणसिंहपौत्रो महासिंहपुत्रो महाप्रतापशाली रणजितसिंहः सिक्ख-नेता समभूत्। स एवासौ पार्श्वस्थान् प्रदेशान् निर्जित्य निज-दर्पाभ्यन्तर एवैकं साम्राज्यं निर्ममे। जमानशाहात् लाहौरं सम्प्राप्य अमृतसरं जित्वा सर्वानेव सिक्खान् संघीकृत्य सुदृढसिक्खसाम्राज्य-स्थापनोद्यतोऽसौ रणजितसिंहः कम्पनीसंरक्षणमध्ये सर्वहिन्द-प्रदेशं नेतु-मनाः श्वेताङ्गानां सम्पर्केऽपि समाजगाम।

एतस्मिन्नेव समये यूरोपदेशे चरमोन्नतिप्राप्तं श्वेताङ्गन्यासनरोष-मानसन्न नेपोलियनं परिलक्ष्य प्रधानलार्डो मिण्टोसाहबः अफगानिस्ताने ईराने पञ्जाबे च राजदूतान्प्रेष्य तैः सह सन्धिमकरोत्। किन्तु कृतेऽपि सन्धौ किमपि फलं नाभूत्।

पुनः श्वेताङ्गदूतः चार्ल्समेटकाफो रणजितसिंहेन अमृतसर-सन्धौ हस्ताक्षरं कारितवान्। रणजितसिंहश्च यावज्जीवनमेव स्वसन्धेः संरक्षणमभूत्। मृते च तस्मिन् शासकाः सिक्खाः विहाय मैत्रीसम्बन्धं युद्धार्थमुद्यताः।

अथ मिण्टोसाहबो भारतात् जगाम, तत्स्थाने समागतो हेस्टिंगः प्रधानलार्डो भूत्वा भारतम्। कम्पनी यदि पुनर्विस्तरणेऽपि यावद्

व्यापारकरणार्थं नूतनादेशपत्रं प्राप्तवती। अद्यावधि व्यापारेषु कम्पनी सर्वाधिकारसम्पन्नाऽऽसीत्। किन्तु मूते मद्दान्दोलने चीनदेशीयव्यापारं विहाय कम्पनीहस्तात् सर्वोऽधिकारोऽपहृतः। तथापि राजनीतिकाधिकारा-स्यापहरणप्रस्तावो न स्वीकृतिं गतः। कम्पनीप्रमाणपत्रमन्तरा कस्यापि इंग्लैण्डनिवासिनो भारतागमनमपि निरुद्धमेव जातम्। कम्पनी भारते शिक्षाप्रचारार्थं सर्वप्रथमं दशसहस्रपौण्डद्रव्यं स्वीकृतवती।

हेस्टिंगस्य भारतागमनानन्तरमेव नेपालभूपेन सह युद्धारम्भो बभूव। नेपालस्य पर्वतीयभागाऽधः यवनीमान्तसंलग्न एवास्ति। तत्र निवासिनो गोरखाजातीया मानवाः शारीरिकपराक्रम सहनशक्तौ च श्वेताङ्गेभ्यो नैव न्यूनाः। अथ च ते सर्वामेव पर्वतीयभूमिं स्वकीयामेव मन्यन्ते स्म।

गोरखाः स्योराजमण्डलं बुटवलमण्डलञ्च स्वायत्तीकृतवन्तः। श्वेताङ्गशासन शीघ्रमेव युद्धघोषणां चकार। किन्तु पर्वतीयभूमौ युद्धसञ्चालनमतीव काठिन्यपरिपूर्णमिति प्रथम आक्रमणः सेनापतिराक्टर लोनीसाहबो विफलीबभूव। द्वितीयसेनापतिर्जिलेस्पीसाहबोऽपि मरण-मापेदे। अन्येऽपि बहवो मृताः, किन्तु लोनीसाहबः पुनरपि सावधानतया युद्धे स्थिरतामापद्य गोरखाराजधानीमाक्रमितुं विचारितवान्। अत्रान्तरे सन्धिवार्ता प्रचलिता, सिगौलीनामकस्थाने सन्धिलेखनञ्चाभूत्। सन्ध्य-नुसारं गोरखाः पर्वतीयप्रदेशौ गढ़वाल कुमायूँञ्च परित्यक्तवन्तः। इत्थं यत्र शिमलानाम्नी नगरीदानीं विद्यते, सुरम्योऽसौ देशः श्वेताङ्गाधीनो जातः। परस्परं साहाय्यार्थमुभावपि वचनबद्धौ अभूताम्।

जातिधर्माश्रमविहीनानां सर्वत्रैव चौर्यकर्मकुर्वाणानां पिण्डारिनाम-धारकाणां मानवानां सर्वप्रथमं नाम औरङ्गजेबशिवाजीसैन्ये श्रुतं जनैः। अमीरखानो वासिल्मुहम्मदः चितूः करीमखानश्च तेषां प्रधाना आसन्। हेस्टिंगसमयेऽपि ते सर्वत्रैवोपद्रवमेव कुर्वन्त आसन्। अतस्तेषां दमनाय महतीं योजनां कृतवान् लार्डप्रधानः। एकत्रिंशत्सहस्रसैनिकाः चतुर्षु

राज्यसीमान निर्धारितवान् । इत्थ काश्मीर सिन्ध पञ्जावञ्च विहाय सम्पूर्णे भारते श्वेताङ्गाधिपत्यमभूत् ।

मुक्ताकणे ! किं कथयामि, भारतीयानामेव परस्पर विरोधेनैव धार्मिकोऽय भारतो देश श्वेताङ्गानामधीनो जात । एतद्विपरीत हेस्टिंगस्य सर्व एव प्रधानकर्मचारिण पाश्चात्यशाला शासनकर्मणि योग्या कुशलाश्चासन् ।

अथ गते हेस्टिंगे लार्डएमहर्स्ट भारतीयलार्डप्रधानो भूत्वा समाजगाम । यदा श्वेताङ्गा भारते स्वराज्यसस्थापने सलग्ना आसस्तदैव अलोम्पा नामक एको राज्याधिकारी ब्रह्मदेशे स्वतन्त्र राज्य सस्थापितवान् । ब्रह्मदेशनरेशश्च मणिपुरमधिकृत्य चट्टग्रामे मुर्शिदाबादे ढाकानगरे च स्वाधिकार प्रयत्नं समुत्थापितवान् । पिण्डारियुद्धसलग्ना श्वेताङ्गा अत्र किमपि ध्यान नैव ददु । ब्रह्मदेशवासिन आक्रम्य आसामप्रदेश जितवन्त । आसामविजयेन प्रवृद्धसाहसा ब्रह्मदेशवासिनश्चट्टग्रामसमीपवर्तिन शाहपुरीनामक द्वीपेऽपि समाक्रमण कृतवन्त । भारतीयलार्डप्रधानविरोधोत्तर ब्रह्मदेशवासिन किमपि नैव दत्तवन्त । एतेन युद्धघोषणा बभूव । आर्चीबाल्डस्याध्यक्षताया समुद्रमार्गेण गत्वा रङ्गूनमधिकृतवन्त श्वेताङ्गा । ब्रह्मदेशनरेशश्च सेनासहित महाबुन्देल्नामक सेनापतिमासाम विजेतु प्रेषितवान् । किन्त्वसौ शीघ्रमेव परावृत्तो बभूव । श्वेताङ्गाश्च आसाममधिकृतवन्त । कैम्पवेल-श्वेताङ्ग टेनासरिम विजित्य स्थलमार्गेण सागरमार्गेण च इरावतीनदी मध्यप्रयासे बभूव । वीरतापूर्वक युद्ध कुर्वाणाऽपि महाबुन्देलो युद्धे पराजितो भूत्वा मरणमापेदे । निसप्ताहाभ्यन्तर एव लघुब्रह्म (लोअर बरमा) प्रदेशे श्वेताङ्गानामधिकारो बभूव । यदा श्वेताङ्गसैनिका माण्डव समाक्रमितुकामा अभवस्तदा ब्रह्मदेशनरेश अराकान टेनासरिमासाम कचारञ्च दत्त्वा तै सह सन्धिञ्चकार । इत्थ पूर्वस्माद्ब्रह्माक्रमणस्य भय निर्मूलमभूत् श्वेताङ्गानाम् ।

लार्डवेलेजलिसमये भरतदुर्ग जेतु कृतप्रयत्ना अपि श्वेताङ्गा

एतस्मिन् धर्मे सर्वे एव मानवा ब्राह्मणाः समुत्पन्नाः। तस्मिन्नेवान्ते विलीनतामाप्स्यन्ति ते। अतः स्पर्शास्पर्शयोर्वर्णधर्माश्रमधर्मयोश्च भेदं विहाय सदैव भुञ्जानाः सर्वे कार्यं कुर्वाणाश्च भवन्तु नाम सर्वे। विवाह-स्यापि कोऽपि विचारो नैव कर्त्तव्यः। हिन्दुकुमार्यश्चापि मुहम्मदीयैरन्यैर्वा सह विधाय विवाहं सन्तानोत्पादनञ्च हिन्दूमहिला एव भवन्तु ताः, न तु मुहम्मदीयमहिला अन्यमहिला वा। ब्रह्मण उपासना तत्सम्प्रदाये प्रधानत्वेन निर्धारिता तेन।

एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गपुरोधसः श्रीरामपुरे महाविद्यालयं संस्था-पितवन्तः, समाचारदर्पणो नामकमनेकं पत्रञ्चापि प्रकाशितवन्तः। किन्त्वन्यावधि खलु आङ्गलभाषा शिक्षाया माध्यमस्थानं नैव प्राप्तवती। भारतीय-पण्डिता भारतीयभाषायामेव भारतीयमानवानां शिक्षाकार्यं भवेदेतत्पक्ष-समर्थकाः, श्वेताङ्गाश्च आङ्गलभाषामाध्यमेन भारतीयानां शिक्षाकार्यं भवेदेतत्पक्ष-समर्थका आसन्। किन्तु प्रधानलार्डसभायाः सम्मानितः सदस्यः श्वेताङ्ग-कुलसम्भूतो दूरदर्शी विद्वान् मेकाल्साहबः पूर्वीया भारतीयभाषा विनिन्द्य पश्चिमदेशीयाङ्गलभाषायाः पक्षसमर्थनं प्रबलेन भाषणेन कृत्वा आङ्गलभाषा-माध्यमेनैव भारतीयानां शिक्षाव्यवस्था भवेदेवंविध एकः प्रस्तावः स्वीकारितवान् राज्यसभायाम्। शिक्षाविषयकविवादे भूतेऽपि बहुविरोधे मेकालेसाहबस्य पूर्णसमर्थनेन प्रभावपूर्णभाषणेन च ससदस्या राज्यसभा आङ्गल-भाषाशिक्षाविषयकं प्रस्तावं पारितवती। संस्कृतभाषामहाविद्यालया फारसी-भाषा-महाविद्यालया अपि संस्थापिता बभूवुः। किन्तु सर्वोपरि भाग्यशालिनी खल्वाङ्गलभाषैव बभूव।

किं कथयामि मुक्तामणे! आङ्गलभाषायाः शिक्षैव भारतीयवैदिकसनातन-धर्मस्याचारस्य शास्त्रीयसद्व्यवहारस्य स्पर्शास्पर्शविचारस्य विनाशिका, पातिव्रत्यधर्मपतनस्य पत्नीव्रतधर्मविलोपस्य भ्रातृप्रेमसमापनस्य पितृपुत्र-योर्विरोधस्य मन्दिरमर्यादाविनाशस्य किं बहुना, भारतीयजनानां मानसिक-भावपरिवर्तनस्य सर्वप्रधानं कारणं बभूव।

मेकाले भाषणम्

प्रस्तावे पारिते परमां प्रसन्नतामापन्नो मेकालेसाहब इत्थं स्वकीयं मानसिकमुद्गारं प्रकटितवान् यदाङ्गलभाषाप्रधानतामापन्ना भारतीया जनता भारतीया भवतु नाम, किन्तु कर्मणा विचारेण भोजनेन विवाहेन वचनेन वेषभूषाधारणेन यज्ञोपवीतनिष्कासनेन शिखोच्छेदनेनाङ्गलीयं विहाय टोपधारणेन स्वर्णेन केनापि निर्मितस्य गले 'नेकटाई'-बन्धनेन गोपालनं गोदुग्धञ्च विहाय कुक्कुरपालनेन कुक्कुटाण्ड-भक्षणेन अधोनमुखं चहापानेन भोजनालये महाभोजनालये सर्वजाति-पाचितसर्वविधखाद्यभक्षणेन सर्वदेशोद्भवाभिः स्त्रीभिः सह नग्न-नृत्यकरणेन पशुवद्दण्डायमानमूत्रकरणेन मानसिकविचारेण गुरुपितृ-वृद्धपूजनानैरपेक्ष्यव्यवहारकरणेन च चिरादेव आङ्गलदेशोद्भवा भविष्यन्ति। मदीयमेतन्नाकूतं प्रायेण सर्वं एव भारतीया आङ्गलभाषा पठिता परिवर्तित-विचारवन्तः साहबपदाधिभाजस्त्यक्तसर्वकर्माणः प्रातः समुत्थाय प्रज्वलित-सिगरेटं मुखे कृत्वा पुरीषोत्सर्गस्थानं गत्वा मुखात्सिगरेटधूमं गुदतः पुरीषञ्च यथावदुत्सर्गं परित्यज्य कागजेन गुदं परिमृज्य मृत्तिकां विहाय मलापकर्षक-जलप्रवाहयन्त्रेण हस्तौ प्रक्षाल्य इंग्लैण्डनिर्मितेन फेनचिक्कणद्रव्येण वाराहबालनिर्मितकूर्चकद्वारा दन्तपरिष्करणेन हस्तेन चीनमृत्तिकानिर्मिते पात्रे चलावाय कोकोचहादिपेयं पिबन्तो-ऽधरेण धूम्रपानञ्च कुर्वन्तः सदैव सन्ध्यावन्दनं गायत्रीजपञ्च दूरे परि-त्यज्य वेदाध्ययनं तिरस्कृत्य पाश्चात्त्याङ्गलभाषामुद्रितं वृत्तपत्रम्। पुनर्मध्याह्नकाले शरीरप्रक्षालनं विधाय कार्यालयगमनार्थं गुलगुल-सहितं निर्मितं मुर्गमत्स्यादिपाचितं मांसं लौहकण्टकेन चम-चनापमानचमस्या च सानन्दं पत्न्या सहैव भुक्त्वा गमिष्यन्ति कार्यालयं स्वकीयं कार्यं वा कर्तुम्। ततः सायङ्काले कार्यालयादवकाशमासाद्य समा-गत्य स्थानीयं चहापानादिकं विधाय पत्न्या सहैवैकाकिना वा गमिष्यन्ति क्लबेत्याख्यं विहारस्थानम्। तत्र प्रायः श्वेताङ्गैः सहान्यैर्वा विविधं विहारं

कृत्वा स्वगृहे कदापि भोजनालये महाभोजनालये वा सायङ्कालीनाशनं समाप्य स्थूलविस्तीर्णस्थूलोपधानसम्पन्ने लौहनिर्मिते पर्यङ्के सुप्त्वा सुखशायिना स्मरणस्थाने श्रूयमाणा गीतयन्त्रनिःसृतं ग्राम्यगानं स्वापमास्यन्ति त्यक्तवैदिकधर्मकर्माणि ।

मुक्तामणे ! पश्येदानीं पल्लवशाखान्वितां मेकालेयोजनाम् । यदेयं योजना पुष्पफलान्विता भविष्यति तदा मेकालेमानसपुत्रा सर्व एव भारतीया स्वधर्मकर्मादिकमपहास्यन्ति । इदानीं तु बहवो जना भारतीयधर्मकर्मसम्पन्ना ब्राह्मणगुरुवृद्धमातृपितृश्रद्धान्विता वेदस्मृतिसदाचाररता अपि वर्तन्ते । साम्प्रतं पश्यत्येव भवान् यत् संस्कृतवाङ्मयशास्त्रपठनेन नास्ति कोऽपि लाभः, गतो दूरे सत्कारो वेदज्ञानां पण्डितानाम् । ये खल्वाङ्ग्लभाषामधीत्य भाषायां 'तुम' इत्यस्य स्थाने 'डुम', 'महाशये'त्यस्य स्थाने 'सर' इति वदितुं जानन्ति, भारतीयतीर्थयात्रां विहाय विलायतयात्रां कुर्वन्ति तेषां सर्वत्रैव समादरः सम्मान आङ्ग्लललनाभिः समं भोजनानां विवाहसम्बन्धस्थापकानां भवति । अथ च भारतीयसंस्कृतिसम्पन्नानां धर्मकर्माचाररतानां प्रायेण क्वापि स्थानं न दृश्यतेऽधुना ।

अस्तु, श्रूयतां तावदग्रिमं वृत्तं मुक्तामणे ! लार्डवण्टिको भारतीयराज्यशासनेषु हस्तक्षेपं कर्तुं निश्चितवान् । किन्तु कम्पनीव्यापारेण सह कृतसन्धयो यदा कस्मिंश्चिद्राज्ये विच्छेदोऽभूत्तदा हस्तक्षेपं कृत्वा राज्यप्रबन्धञ्च सुदृढं चकार ।

वेलेजलिसंस्थापितं मैसूरराज्याधीशमयोग्यत्वाद् राज्यसिंहासनादवतार्य शासनप्रबन्धं श्वेताङ्गहस्तगतं चकार वेण्टिकः । तथा कचारनिवासिनां प्रार्थनया कचारराज्यमपि श्वेताङ्गाधीनमभूत् । अथ च अतिक्रोधिनं दुष्टहृदयञ्च कुर्गाधीशं निष्कास्य कुर्गं श्वेताङ्गराज्यान्तर्गतं कृत्वाऽवधस्य नवाबराज्यमपि गृहीतवान् सः । नागपुराधीशो भोसला अपि योग्यो भूत्वा लार्डप्रधानसमर्थितं स्वकीयराज्यमकरोत् । प्रजाजनोऽपि तेन सन्तुष्ट आसीत् । किन्तु गायकवाडराज्ये अशान्तिरेवासीत् ।

होल्करराज्येऽपि राज्यसिंहासनं कलहास्पदमेव बभूव तस्मिन् समये । तथैव दौलतरावसिन्धियामरणात्परं बैजाबाईनाम्नी तद्विधवा पत्नी जनकोजीनामकमेकं बालकं दत्तकरूपेण गृहीत्वा स्वयमेव राज्यशासनं चकार । तारुण्यमासाद्यापि जनकोजीराज्ञे राज्यशासनं दातुमनिच्छन्त्या राज्ञ्यास्तेन सह प्रवृत्ते कलहे मध्यस्थाः श्वेताङ्गाः कलहं समाप्य जनकोजीसिन्धियानामकाय राज्यशासनं राज्ञे च जीवनपर्यन्तं भरणपोषणाय व्यवस्था कृतवन्तः ।

सिक्खनेता रणजितसिंहोऽटकं विजित्य तमेव स्वराज्यसीमानं विधाय च कियत्कालानन्तरमेव काश्मीरमपि जित्वाऽमृतसरे दिनत्रयं यावन्महोत्सवं चकार । पुनर्विशालया सेनया सहितोऽसौ पठानमफगानञ्च पराजित्य पेशावरमपि जिगाय । पूर्णरीत्या विज्ञातश्वेताङ्गचातुर्यो रणजीतसिंहो 'मम पुत्रा मत्सदृशा नैव भविष्यन्ती'त्यपि विचार्य नैराश्यतां गत एवासीत् ।

एकस्मिन्समये प्रधानलार्डो रूपरनामकस्थाने रणजितसिंहं स्वागतेनाभिनन्द्य सन्धिं चकार तेन सह । अनन्तरं सिन्धः श्वेताङ्गाधीनो जातः ।

पश्चाद्गतवति वेण्टिके समाजगाम भारतं चार्ल्समेटकाफः प्रधानलार्डो भूत्वा । वृत्तपत्रप्रतिबन्धः श्वेताङ्गमर्यादाविरुद्ध इति कथयन् मेटकाफः वृत्तपत्रं स्वतन्त्रमकरोत् ।

निर्भीको योद्धा साहसी शासको रणजितसिंहः स्वयं सिक्खधर्मावलम्बी भूत्वाऽपि कमप्यन्यं मानवं सिक्खधर्मग्रहणार्थं नैव बबाधे। स्वसमकालीनभूपानामिव सानन्दं जीवनं यापयन् मद्यपानञ्च कुर्वन्नप्यसौ कदापि स्वकार्ये विघ्नाभिभूतं नैवाकरोत्। उच्चशिक्षाविहीनोऽपि विदुषां सम्मानकर्ता कुशाग्रबुद्धिः स्वयमेव स्वभाग्यनिर्माता महान् सिक्खसंगठनकर्ता चासीत् रणजितसिंहः। तस्य राज्यं लाहौरमुलतानपेशावरकाश्मीरप्रान्तेषु चतुर्धा विभक्तमासीत्। किन्तु रणजितसिंहमरणात्परं स्वस्वप्रभावसंस्थापनार्थं प्रयत्नकारकाणां नेतॄणां परस्परं कलहेन पञ्जावेऽशान्तिः समुत्पन्ना।

विशालराज्यशासनप्रबन्धेऽशक्तानां रणजितपुत्राणां मध्ये खड्गसिंहनौनिहालसिंहयोर्वर्षाभ्यन्तर एव मरणमाप्तवतोः परं शेरसिंहो (रणजितपुत्रः) राज्योत्तराधिकारिपदमलञ्चकार। किन्तु कलहायमानदलमध्यगते तस्मिन् जम्मूनिवासिना ध्यानगुलाब-सुचेतसिंहानां सिक्खराज्ये महान् प्रभावो बभूव। पश्चात्स्वप्रतिद्वन्द्विना काष्ठपुत्तलिकाभूते शेरसिंहे शत्रुभिर्घातिते दिलीपसिंहो राज्यसिंहासनं लब्धवान्।

रणजितसिंहपत्नीझिण्डनगर्भसमुत्पन्नत्वाद्राज्यानर्हत्वाच्च दिलीपपक्षसमर्थनमकुर्वन्तः सिक्खाः साहाय्यार्थं श्वेताङ्गान् प्रार्थितवन्तः।

पञ्जाबविद्रोहे वृद्धिंगते श्वेताङ्गानां सैनिकोद्योगकरणाद्भयभीतानां सिक्खानां मनसि सन्देहः समुत्पन्नो लाहौरनिवासिनां श्वेताङ्गानामाचरणमवलोक्य। यदि श्वेताङ्गैः सह युद्धकरणेन सिक्खसैन्यं विनष्टं भवेत्तदा पञ्जाबे श्वेताङ्गानां राज्यं संस्थापितं भविष्यतीति विचार्य सिक्खाः सतलजनदीं पारितवन्तः। प्रधानलार्डसेनापतिर्ह्यूगफश्च सैन्येन सह सगरं कृत्वा मुदकीनामकस्थाने सिक्खान् पराजितवन्तौ। फिरोजशाहसमीपे पुनरपि प्रवृत्ते संगरे उभयपक्षयोर्बहवः सैनिका निहताः। अत एव प्रधानलार्डः सेनापतिं परावर्त्य स्वयमेव सेनापतिर्भूत्वा सिक्खान् पराजितवान्। किन्तु

स पञ्जाबराज्यं श्वेताङ्गराज्येऽविलीय कृतैकसन्ध्यनुसारं दिलीपसिंहं पञ्जाब-नरेशं हरहेनरीलारेन्सञ्च राज्यनिरीक्षकं न्यधात् ।

श्वेताङ्गादेशमन्तरा कमपि विदेशिनं राज्ये मा नियोजयनामिति दिलीप-सिंहमादिष्टवन्तः श्वेताङ्गाः । कोषे पञ्चाशल्लक्षमुद्रा एवासन्निति हेतो-र्गुलाबसिंहहस्ते विक्रीय काश्मीरं सार्धैककोटिपरिमिता मुद्राः प्रदत्तवान् श्वेताङ्गयुद्धव्ययरूपेण दिलीपसिंहः । तत आरभ्य डोगरा-गुलाबसिंह वंशजानां काश्मीर आधिपत्यमभूत् । राज्ञीं झिण्डनतः सर्वाधिकारमप-हृत्य तां वाराणसीं प्रेषितवन्तः श्वेताङ्गाः । यद्यपि हार्डिंगस्य सर्व एव समयः पञ्जाबयुद्ध एव व्यर्थं गतस्तथापि गङ्गातोऽदेयमानृका निष्कासनव्यवस्था कृता तेन । पुनः लार्डहार्डिंगो गतवान्, समागतश्च तत्स्थाने षट्त्रिंशद्वर्षदेशीयो डलहौजीनामा श्वेताङ्गो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतवर्षम् ।

लाहौरसन्धिनाऽवस्थापितायां शान्तौ सिक्खप्रधानो मूलराजो विद्रोहं कृत्वा द्वौ श्वेताङ्गौ घातितवान् ।

डलहौजीरेतस्मिन् विषये त्वरामकृत्वा हर्बर्टएडवर्डनामकेन सैन्यमेकत्री-कारयित्वा मुल्तानमाक्रान्तवान् । एतेन सम्पूर्ण एव पञ्जाबे विद्रोहाग्निः प्रस्फुटिता । सादुल्लापुरे सिक्खानां महती हानिरप्यभूत् । किन्तु महता साहसेन युद्धं कुर्वन्तः सिक्खाः घटिकात्रयेणैव शताधिकान् श्वेताङ्गान् व्यापादितवन्तः । किन्तु द्वितीययुद्धे विजयमवाप्य श्वेताङ्गा दिलीपसिंहं राज्यच्युतं विधाय मूलराजं शूलमारोपितवन्तः । इत्थं पञ्जाबोऽपि श्वेताङ्गा-धीनोऽभूत् ।

ब्रह्मप्रदेशस्य द्वितीयः संग्रामस्तेषां व्यापारिणां हितायाऽभूत् ये तत्र पूर्वमाण्डवरुन्वेः परं ब्रह्मदेशस्य दक्षिणसमुद्रतटे निवासमकुर्वन् । बहुवारं ब्रह्मराज्याधिकारिणो हस्तक्षेपेण विरक्ता व्यापारिणो भारतीय-शासनसमीपे क्षतिपूर्त्यर्थं प्रार्थनां चक्रुः । त्वरितमेव प्रधानलार्ड एकलक्ष-पौण्डस्य क्षतिपूर्त्यर्थं दातुं ब्रह्मराज्याधिकारिणमादिदेश । किन्तु ब्रह्म-

देशस्य राज्यसभा निमिष्युत्तरं नैव दत्तवती। ततः परं युद्धारम्भे जाते स्वयमेव लार्डडल्हौजी सैनिकानामारोग्यार्थं स्वास्थ्यरक्षार्थञ्च सर्वां व्यवस्था चकार। श्वेताङ्गसैनिका मर्तबानं रङ्गूनमन्दिरञ्चाधिकृत्य ग्रामं विजित्य च लघुब्रह्मदेशं श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकृतवन्तः। प्रधानलार्डो नूतनस्य ब्रह्मदेशस्य व्यवस्थायां योग्यानधिकारिणो नियुज्य तद्देशवासिजनान् योग्यान् शिक्षितांश्च विधातुं प्रयतितवान्। अधुना वङ्गसमुद्रादारभ्य मलयप्रायद्वीप यावच्छ्वेताङ्गानां राज्यमभूत्। डल्हौजीनीतिः सीमान्तप्रदेशे ऽतीव फलवती जाता। पञ्जाबस्य श्वेताङ्गराज्ये विलीनीकरणेन यद्यपि सिक्खानां मनसि महानाघातोऽभूत्, तथापि वाह्याक्रमणाद्देशस्य रक्षणमभूदेव।

सिक्किमविजयेन चाययागारस्योन्नतिर्ब्रह्मदेशजयेन पूर्वत आक्रमणभयधमातिश्चाभूताम्। महान् कूटनीतिज्ञः साम्राज्यवादी शासकः डल्हौजी शान्तिमयाक्रमणेनैव श्वेताङ्गसाम्राज्यं वर्धयितुमियेष। शक्तिहीनानां राज्यानामस्तित्वं तन्मते कथमपि शुभप्रदं नासीत्। तस्य पूर्णो विश्वास आसीदयत् श्वेताङ्गसाम्राज्यमेव भारतीयानां कृते लाभदायकं भविष्यति, जना मानयन्तु न वेति। एवं विचार्यासौ भारतीयराज्यानि तिसृषु श्रेणीषु विभक्तवान् — १. स्वतन्त्र राज्यानि, येषु भारतीयशासनं राज्ञा मरणात्परमुपयुक्तशासनाधिकारिणो नियुक्तानमासीत्। २. तानि राज्यानि यानि पेशवाना मुगलाना वा स्थाने श्वेताङ्गाधिपत्यं स्वीचक्रुः। ३. उभयश्रेण्यनन्तर्गतानि राज्यानि। पूर्वाभ्यां द्विविधराज्याभ्यां दत्तकपुत्रस्याध्यधिकारं दत्तवान्। किन्तु एतत् तृतीयराज्यस्य कृते दत्तकपुत्रग्रहणाधिकारं दातुमनिच्छामेव प्रकटीचकार सः। यस्य राज्ञः कापि सन्ततिर्नासीत्तस्मिन् राजनि पञ्चत्वमापन्ने तद्राज्यं श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनं भवेदिदहौच्छासीत्तस्य। किन्तु शास्त्रानुसारं सर्वेषामेव सन्ततिविहीनानां भूपानां दत्तकपुत्रग्रहणस्याधिकार आसीदेव।

डल्हौजी राज्ञां व्यक्तिगतसम्पत्तौ राज्ये च भेदं कृतवान्। स खल्वेवं

नियमं कृतवान् यत् निःसन्तानस्य कस्यापि राज्ञो राज्याधिकारी श्वेताङ्ग-राज्यामन्तरा कोऽपि दत्तकपुत्रो नैव भवितुमर्हति । बहवो राज्यसभाधिकारिणः सदस्या एतस्य नियमस्य विरोधमकार्षुः, किन्तु डलहौजी तूष्णीमेव अतिष्ठत् । एतेन नियमेन सताराराज्यं अप्पासाहिबस्य मरणात्पर श्वेताङ्गराज्यान्तर्गतमभूत् । झांसीराज्येणापि गृहीत दत्तकपुत्र श्वेताङ्गा अस्वीकृतमकार्षुः । नागपुरराज्यो न च गृहीत दत्तकपुत्रमस्वीकृत्य राज्यं श्वेताङ्गराज्ये विलीनमकुर्वन् श्वेताङ्गाः । जैतपुर सम्भलपुरबाघगेदयपुर-राज्यान्यपि श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीभूतानि । किन्तु डलहौजीलार्डस्योत्तराधिकारिणोऽन्तिमयोर्द्वयोः स्वातन्त्र्य दत्तकपुत्रग्रहणाधिकारान्च स्वीचक्रुः ।

अथ डलहौजी कर्णाटकनवाबस्य तञ्जोरभूपस्य चोपाधिमपहृत्य मुगलसम्राजोऽप्युपाधिमपहर्तुं प्रस्तावमकरोत् । किन्तु कम्पनीसञ्चालकास्तमस्वीकृतवन्तः । पेशवाबाजीरावद्वितीयमरणात्परं तदपि राज्यं श्वेताङ्गाधीनमभूत् । नानाफडनवीसश्च बिठूर गतवानिति तु पूर्वमेव वर्णितमस्ति । अवधनवाबराज्येऽथ डलहौजीनियमा नैव सलग्नाः, तथापि शासनान्यवस्थया तद्राज्यमपि श्वेताङ्गराज्ये विलीनम् । इत्थं व्यापारार्थमागताः श्वेताङ्गा भारते शासका अभूवन् ।

ब्रिटिशशासनेन एका नूतना आज्ञा प्रदत्ता कम्पनीव्यापारकरणार्थम् । तस्य विधाने शासने च परिवर्तनमप्यभूत् । स्थिराऽपि कम्पनी स्वाधिकार-विहीना जाता । लार्डडलहौजीसमुत्पादितशक्तिभिर्भारतीयदशाया परिवर्तनमभूत् । साम्प्रदायिकैस्तैलयानैर्ध्वनिविस्तारयन्त्रैश्च देशस्य विभिन्नताया दूरतायाश्च प्रश्नं दूरीकृतवान् डलहौजीसाहेबः । स इतरेषां विचारमनादृत्य स्वविचारेणैव श्वेताङ्गराज्यं विस्तारितवान् । तदनन्तरमस्वस्थो भूत्वा स्वदेशाय गत्वाऽसौ चतुर्वर्षानन्तरमेव पञ्चत्वं गतः ।

: २३ :

प्रथमं भारतीय-स्वातन्त्र्य-युद्धम्

अथ लार्डकैनिंग प्रधानलार्डो भूत्वा भारतं समाजगाम । डलहौजी-नीत्याऽसन्तोषपरिपूर्णे भारते समागतवति कैनिंगे श्वेताङ्गसाम्राज्यविनाश-कामो विद्रोहो बभूव । विद्रोहस्य राजनीतिक सामाजिक सैनिकानि त्रीणि कारणान्यासन् ।

भारतव्यापिनी अशान्तिः

भारतीयराज्यानां श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकरणार्थं या नीतिः लम्ब-लम्बिता डलहौजीलार्डेन, तया महती अशान्तिः समुत्पन्ना । अवधनवाबो विरोधमन्तरैव राज्यसिंहासनं परित्यक्तवान् । तेन प्रजासु महानसन्तोषो व्याप्तः । सैन्यविघटनेन तत्सैनिका जीविकाविहीनाः सञ्जाताः । दिल्ली-नगर्यां राज्यशासनं कुर्वन्नपि मुगलसम्राट् कम्पनीवेतनभोगी एवासीत् । यदि बादशाहो दिल्लीनिवासं परित्यजेत्तदैव तस्योत्तराधिकारिणं मानिष्ये श्वेताङ्गशासका आसन् । सतारा नागपुर झांसीराज्यानां श्वेताङ्गराज्ये विलीनीकरणात् तत्सम्बन्धजना अप्यतीवासन्तुष्टा लगुडहताः सर्पा इवोच्छ्वसन्त किंकर्तव्यविमूढाः समभवन् । वित्तविहीनाः सन्तो महाराष्ट्रिया अपि प्रभूतक्रोधेन ज्वलन्तो बभूवुः । अस्मिन्समये श्वेताङ्गप्रधानशत्रोः पेशवा-राज्यचरमाधिकारिणा नानासाहबस्य कर्मचारिण उत्तरभारते विद्रोहज्वालां प्रास्फोटयन् ।

भूम्या नूतनप्रबन्धेन विपद्ग्रस्तानां प्राचीनधनिकानामुच्चपदेषु यूरोपीयाधिकारिणो नियुक्ता बभूवुः । लार्डडलहौजीकृतपरिवर्तनेन हिन्दूनां धार्मिकसामाजिककृत्येषु महानाघातो बभूव । भारतवासिनः

सार्वजनिकशिक्षां खिस्तमतावलम्बिकरणस्य साधनममन्यन्त । श्वेताङ्ग-पुरोधसैर्धैर्दशास्त्रप्रतिपादितहिन्दूधर्मविनिन्दनेन बाइबिलप्रतिपादित-धर्मस्यैव सत्यधर्मत्वकथनेन सतीशिशुहत्यादिप्रथावरोधेन विधवाविवाह प्रोत्साहनेन ते स्वकीय संगठनं विच्छिन्नं भविष्यतीति मानितवन्तः । स्वकीय-राजनीतिनिशस्त्रप्रहारेण अवध दिल्लीनवाबवंशपतनेन क्रुद्धाः परं तु दिल्लाश्च मुहम्मदीयाः प्रतिरोधाकुलितमतयो बभूवुः ।

भारतीययूरोपीयसैनिकयोर्मध्ये महद्वैषम्येन नूतनश्वेताङ्गराज्या-धिकारिभिः प्राचीनकार्यकारिणां वृद्धानामप्यपमानेन च सैनिका अपि सङ्कटापन्नाः समभूवन् । बङ्गीयसेनायामधिकतया ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चासन् । वीरतासमर्थनतो तेषां मनसि विशेषाधिकारेच्छाऽप्यासीत् । किन्तु एको नियमः पारितो बभूव यस्मिन् समापन्ने समये सर्वेषामेव सैनिकानां जातीयमार्गं विहाय सर्वत्र गमनस्य व्यवस्थाऽऽसीत् । एतेषां परिणामं सरटामसमनरो-हेनरीलारेंसमहाशयौ पूर्वमेव प्रतिबोधितवन्तौ, किन्तु तयोः परामर्शे नाभूत्कोऽपि विचारो विमर्शे सभायाम् ।

मेरठेऽपि स्वाधिकारिण आज्ञां सम्मन्तुमसमर्था भूत्वा सैनिका विद्रोह कृतवन्त । भारतीयसैनिका कारागारद्वारमुद्घाट्य स्वसार्थान् मोचित वन्त । तदनन्तर ते दिल्लीं गत्वा कतिपयघटिकाभिरेव नगरे स्वाधिकारं संस्थापितवन्त । रुहेलखण्डे मध्यभारते च शीघ्रमेव विद्रोहो व्याप्त ।

बरेली लखनऊ वाराणसी कानपुरस्था सर्वे एव सैनिका विद्रोह कृतवन्त ।

झांसी सम्राज्ञी लक्ष्मीबाई

बुन्देलखण्डे लक्ष्मीबाईनाम्नी झांसीराज्ञी विद्रोहिणा नेतृत्व कृतवती । महाराष्ट्रियस्य बिठूरनिवासिनो बाजीरावस्य भ्राता चिमणाजी मोरोपन्तेन सह वाराणस्या वसति चक्रे । तत्रैव लक्ष्मीदेवी जन्मालभत । तस्या पितुर्नाम मोरोपन्त माता च भागीरथी । चिमणाजीमरणानन्तर मोरोपन्तस्यापि पत्नीवियोगोऽभूत् । असहायो मोरोपन्त स्वपुत्र्या लक्ष्म्या सह पुन बिठूरे पेशवाबाजीरावस्य छत्रच्छायायामाजगाम । तत्रैव लक्ष्मी स्वशैशव नीतवती । शिक्षया सहैव घोटकारोहणस्य सैनिककार्यसञ्चालनस्य च शिक्षा अल्प एव वयसि सा प्राप । प्राप्ते काले झांसीनरेशेन गङ्गाधररावेण सहाभूत्तस्या पाणिग्रहणसंस्कार । इदानीं झांसीं निवसन्ती तरुणी लक्ष्मी स्वपतिना सह राजकीयकार्यं कुर्वन्ती लोकप्रियतामवाप ।

लक्ष्मीप्रसूत पुत्र मासत्रयाभ्यन्तर एवोपरतं विलोक्य श्वेताङ्गैश्चास्वीकृते दत्तकपुत्रे महति शोकसागरे निमग्नो गङ्गाधररावो द्विवर्षाभ्यन्तर एव पञ्चत्वमगात् । महाशोकान्धकारे निमग्ना एकाकिनी लक्ष्मी राज्यशासनव्यवस्था स्वयमेव सञ्चालयन्ती निवासञ्चक्रे झांसीनगर्याम् ।

झांसीराज्या एतादृशीं स्थितिमवलोक्य लार्डडलहौजी दत्तकपुत्रप्रथां विलोप्य नियमेन झांसीराज्य श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनं चकार । एतेन पतिपुत्रवियोगिनी लक्ष्मी मर्मस्थलाहता सदपि न व्यथमना 'स्वीया झांसी' कदापि नैव दास्यामीत्युक्त्वा श्वेताङ्गैर्दीयमानं पञ्चसहस्रवार्षिकमपि

भग्नीकृतवती । अथ श्वेताङ्गसैनिकानामासारः समागतो ह्यासीत्, किन्तु राज्ञ्या आह्वाने संलग्ना भारतीयसैनिका एकस्थानेन रात्रौ सर्वान् श्वेताङ्गान् हतवन्तः ।

एतस्मिन्दिवसे सन्ध्येऽहमेव झांसीराज्ञ्याभिमानीति वदन् सदाशिवराव-नारायण ओरछानरेशो झांसीमाक्रम्यापि राज्ञ्या पराजितोऽभूत् । ह्यूरोजनामा सेनानीः ससैनिको झांसीमाजगाम । तस्मिन्समये राज्ञी स्वयमेव नेतृपदं गृहीतवती । सद्गादिरिव निजाज्ञया कम्पयन्ती महानगरमिव स्वकीयं वेषं विधाय तीव्रगामि-नमश्वमारुह्य संग्रामार्थं आगता स्वहितैषिभिरवलोक्य समुद्रमिव सैनिकेषु समुत्साहः समुद्वेलितो बभूव । महानालिकास्त्रनिनादितासु अनल्पेय-गुलिकासु निपतन्तीषु चमत्कुर्वती स्वसैनिकान् रक्षन्ती च शनैः संग्राम-भूम्या निरेजे ।

सप्तमे दिवसे महानालिकास्त्रगुलिकामहाप्रहारेण नगरस्य प्राकारः कतिपयस्थलेषु भग्नो बभूव । किन्तु रात्रावेव सा तं प्राकारं निर्मापितवती । बहुदिवसपर्यन्तं कृतेऽपि युद्धे निजपरपक्षयोः कोऽपि निर्णयो नाभूत् । निजाश्रयेनाङ्गसैनिकानां समरे किं बुद्धिमेव मर्दयाः सैनिकाः कदापि स्यात् शक्यन्तीति विचार्य सा तात्याटोपेसमीपे पत्रेणैव लिखितं साहाय्यार्थम् । ससैन्यः समागतोऽपि तात्याटोपे पलायाञ्चक्रे ।

विजयाशामनवलोक्य तात्यासाहवेन सह काल्पीं विहाय स्वचातुर्येण ग्वालियरमधिकृतवती सा। किन्तु श्वेताङ्गा अपि ग्वालियरमवरुद्ध्य सर्वत आक्रमणं कृतवन्तः। प्रवृत्ते च भीषणे संग्रामे ग्वालियरपूर्वद्वारस्य रक्षाभारं राज्ञी स्वयमेव स्वीकृतवती। आदिवसं संभूते महति संग्रामे विजयो राज्ञ्या एवाभूत्।

पुनः स्मिथाक्रमणे सति स्वसर्वसैनिकपरिवृता राज्ञी युद्धस्थल-माजगाम। किन्तु कृतेऽपि महति युद्धे प्रदर्शितेऽपि धीरतायाः परिचये विनिर्मितेऽपि विविधसङ्ग्रामव्यूहे मृतेऽपि श्वेताङ्गसैनिकसमूहे राज्ञी सर्वत श्वेताङ्गैराक्रान्ता बभूव। अनन्तरं कतिपयाश्वारोहिभिः सह युद्ध-स्थलं परित्यज्य पलायमाना सा कतिपयश्वेताङ्गसैनिकाः पृष्ठतो ययुः। एकस्य नालिकागर्तस्य समीपे भ्रमिमापन्नेऽश्वे तत्र स्थिताः श्वेताङ्गा राज्ञ्या उपरि प्रहारमकुर्वन्। प्रहारैराहता सा घोटकाद् भूमौ पपात, वरगतिञ्च प्राप्तवती स्वकीयामक्षय्यां कीर्तिं भारतीयेतिहासस्वर्णपट्टेऽङ्कयित्वा।

श्रीनानासाहवः

कानपुरे नानासाहवो विद्रोहिणां नेतृत्वमकरोत्। पूनासमीपे रेणुनामकग्रामे माधवरावभट्टगृहे गंगादेव्यां नानासाहवो जन्मालभत। बाजीरावे गते बिठूरे सपरिवारो माधवरावोऽपि पश्चाद् बिठूरं जगाम। स्वकीयसद्भावनया सत्यव्यवहारेण च माधवरावः पेशवाप्रियपात्रम-भूत्। सन्ततिविहीनत्वाद्बाजीरावो नानासाहवं दत्तकपुत्रमकरोत्। नानासाहवश्चाल्पेनैव कालेन सर्वविद्यायां युद्धविद्यायाञ्च नैपुण्यं लेभे।

बाजीरावपेशवामरणात्परं तस्याष्टलक्षात्मकं दायमानं वार्षिकव्यय-मवरुद्धवान् डल्होजीः। अजीमुल्लाखाननामकं मुहम्मदीयं वार्षिकव्यय-प्राप्त्यर्थं इंग्लैण्डदेशं सम्प्रेष्यापि किमपि साफल्यमलब्ध्वा नानासाहवः श्वेताङ्गानां परिसमाप्त्यर्थं बद्धपरिकरो बभूव। स देशीयनरेशानां सविधे गुप्तरूपेण दूतान् सम्प्रेष्य श्वेताङ्गविरुद्धं युद्धार्थं तान् समुत्साहितवान्।

पूर्वस्मिन् कुँवरसिंह लखनऊनगरे विरजिसकद्रं झांस्यां लक्ष्मीदेवीं दक्षिणे तात्याटोपेसाहवं नियुज्य मेरठमथुरा कानपुरं गोरखपुरञ्च स्वकीयसंरक्षणे युद्धसंचालनार्थं संस्थाप्य विद्रोहार्थं नानासाहबः एकां तिथि निर्धारितवान् ।

किन्तु निश्चिततिथेः पूर्वमेव विद्रोहारम्भोऽभूत् । विद्रोहिणः श्वेताङ्गान् पराजित्य नानासाहबं कानपुरभूपं कृतवन्तः । इदानीं नानासाहबस्य सविधे चतुःसहस्रसंख्यकाः सैनिकाः सम्बभूवुः । कियत्कालानन्तरमेव श्वेताङ्गैः सह भूते सन्धौ दुर्गस्थान् श्वेताङ्गसैनिकान् सुरक्षापूर्वकं बहिः प्रेषितवान् नानासाहबः ।

कानपुरपतनवृत्तं श्रुत्वा सेनापतिर्हैवलाकः नीलश्च सहैवाक्रमणं कृतवन्तौ कानपुरनगर्याम् । अस्मिन् युद्धे पराजितो नानासाहब फतेहगढं जगाम । किन्तु यदैव हैवलाकः लखनऊनगरं गतवांस्तदैव पुनरपि कानपुरमागतवान् बहुसैनिकसम्पन्नो नानासाहबसेनापतिः, तमधिकृतवांश्च । पुनर्नानासाहबः काल्पीं जगाम । संभूतेऽपि भीषणे संग्रामे नानासाहबः पराजितो भूत्वा स्वबान्धवान् सम्प्रेष्य नेपाले स्वपत्न्या सह वनवासी बभूव ।

नानासाहबस्य त्रयः पुत्रा आसन् । गुप्तचरैः कारागारे बद्धोऽपि नानासाहबः कयाऽपि युक्त्या ततो निःसृत्य सन्यासग्रहणञ्च कृत्वा गोमत्यास्तटे सर्पदंशनेन मृतिमापेदे ।

नरकेसरी कुँवरसिंहः

विद्रोहसमये ये प्रधाना अधिकारिण आसंस्तेषु नरकेसरिणः शाहाबादमण्डलान्तर्गत जगदीशपुरनिवासिनः श्रीकुँवरसिंहस्य नामापि जनैः सश्रद्धं गृह्यते । कुँवरसिंहो मालवानिवासिमहाराजभोजस्य वंशे समुत्पन्नः । एतस्य पितुर्नाम साहबजादासिंह आसीत्, पितृव्यो भूपनारायणसिंह । भूपनारायणसिंहमरणोत्तरं तत्पुत्र ईश्वरीप्रसादसिंहो भूपो बभूव, किन्तु राज्यन्यायालये

न पराजित्य साहबजादासिंह एव राज्यसिंहासनमलञ्चकार। अश्वारोहण-शस्त्रसञ्चालनप्रिय कुँवरसिंहः शीघ्रमेव रणकोविदतामवाप्य पितुर्मरणात्परं राज्यकार्यसञ्चालनभारान्वितः सम्बभूव। स्वातन्त्र्यसंग्रामान्दोलने समुद्भूते तस्य प्रधाननेता कुँवरसिंहोऽप्यासीत्। अशीतिवर्षदेशीयो राजा कुँवरसिंहः स्वसैन्येन सह आरा गत्वा तत्रस्थराजकीयं कोषं स्वाधीनं कृत्वा लघुदुर्गमपि स्ववशं चकार। आरानिवासिनो जना एतस्य कार्यस्य पूर्णं समर्थनं कृतवन्तः। पुनः आरारक्षार्थमागतं महत्या सेनया समावृतं सेनापतिं डरवनं ससैनिकं हत्वा द्वितीयश्वेताङ्गपराजितो राजा कुँवरसिंहः अतरौलिया-नामकं स्थानं जगाम। तत्र मैकमिलनस्याध्यक्षत्वे समागतान् श्वेताङ्गान् भोजनसमये एवाक्रम्य सर्वानेव पलायितवान्। पलायितश्वेताङ्गानां वस्तूनि समादाय कुवरसिंहः आजमगढे ससैनिकं डेमससेनापतिं पराजित्य वाराणसीमाजगाम। तत्रापि लार्डमार्केन सह युद्धं कृत्वा तमपि पराजितवान्। भयानकं संग्रामं डगलसेन सह कृत्वा तमपि पराजित्य बलिया समागतोऽसौ शिवपुरनामकस्थाने गङ्गापारं कर्तुं योजनामकार्षीत्। सर्वैरेव सैनिकैर्नौकाभिर्गङ्गा समुत्तीर्णा। किन्तु कुँवरसिंहाधिष्ठिता नौका गङ्गायामेवासीत्तदैव तस्य बाहौ श्वेताङ्गानामेका गुलिका संलग्ना। तत्क्षणे कुँवरसिंहः खड्गेन बाहुमेव छित्वा गङ्गायै समर्प्य जगदीशपुरं गतः। वृत्तमिदमवगत्य श्वेताङ्गाः जगदीशपुरमाक्रान्तवन्तः। किन्तु तापमानं पराजितास्त्यक्तशस्त्रास्त्रदास्त्राः पिपासिता एव ते पलायाञ्चक्रिरे म्रियमाणाः शीघ्रमेव। जगदीशपुरे कतिपयमासपर्यन्तं राज्यं कृत्वा कुँवरसिंहः पुरन्दरपुरातिथिर्बभूव।

प्रथम-स्वातन्त्र्यसंग्रामस्य वैफल्यम्

दिल्ल्यामधिकार एकं महत्त्वपूर्णं कार्यमासीत्। विद्रोहिणो दुर्गस्य पश्चाद्भागे स्वाधिकारं संस्थापितवन्तः। किन्तु यदा निकोल्सनः पञ्जाबात्सैन्यमादाय समागतस्तदा षट् सप्ताहपर्यन्तं कृतेऽपि महति संग्रामे विद्रोहिणा

पराजयो दिल्ल्यां श्वेताङ्गानामधिकारश्च बभूवतुः । पुत्राभ्यां सहितं सप्ताशीतिवर्षदेशीयं बहादुरशाहं बन्दिनं विधाय तत्पुत्रौ हत्वा ब्रह्मदेशं रङ्गूनं प्रापयन्त श्वेताङ्गाः । तत्रैव स मृतिमापेदे ।

विद्रोहोऽथ न सफलतां गतः । यद्यपि विद्रोहज्वाला सर्वत्रैव प्रस्फुरिता, तथापि सा भारतव्यापिनी नाभवत् । उत्तरे पश्चिमे चाक्रमणवेगेन शान्ता बभूव । नेपालाधीशसैनिकाः सिक्खाश्च श्वेताङ्गसाहाय्यमकार्षुः । विद्रोहासाफल्ये राष्ट्रियभावनाया अभावो विद्रोहिणामैक्याभावश्च प्रधानं कारणमभूत् । झाँसीराज्ञीं विहाय कोऽपि योग्यो नेताऽपि नासीत् । मुगलमुहम्मदीयराज्यस्य पुनरुत्थापने हिन्दवो नानासाहस्याध्यक्षताया स्वाधिपत्यस्थापने सिन्धिया होल्कर निजामप्रभृतयोऽन्ये च क्षत्रियभूपाः श्वेताङ्गपक्षसमर्थने संलग्ना आसन् । एवं लार्डकैनिंगस्य क्षमानीतिरपि विद्रोहदमने सहायिकाऽभूत् ।

: २४ :

भारते ब्रिटिश-राज्य-खग्रासः

एष एव विद्रोह 'ईस्ट-इण्डिया कम्पनी' संस्थाया व्यापारान्तं चकार। ब्रिटिशशासनं तस्यै पुनर्नूतनमाज्ञापत्रं नैवादात् व्यापारार्थम्। तथैवैकं नियमं पारितं कृत्वा भारतशासनं ब्रिटिशराज्यच्छत्राधीनमभूत्। ब्रिटिशशासन-राज्यसभायामेकस्य भारतीयसचिवस्यापि नियुक्तिरभूत्। लार्डप्रधानश्च ब्रिटिशशासनस्य भारतस्थितः प्रतिनिधिर्बभूव।

पुनर्लार्डकैनिंग प्रयागे सभामेकां कृत्वा ब्रिटिशसाम्राज्ञ्याः विक्टोरियायाः सुप्रसिद्धां घोषणां श्रावितवान् भारतीयप्रजानामाश्वासनार्थम्। घोषणापत्र-द्वारा ब्रिटिशसम्राज्ञी सर्वेभ्य एव भारतीयेभ्य आश्वासनं विश्वासञ्च प्रदत्तवती यद् भारतनरेशैः सह कम्पनीकृतसन्धिपालनं भविष्यति, सन्ततिविहीनानां भूपानां कृते दत्तकपुत्रग्रहणाधिकारः सुरक्षितः स्यात्, राजकीयकार्यकरणार्थं जातिधर्मभेदं विहाय सर्वेषामेव भारतीयानां कृते स्वतन्त्रता स्यात्, भारतधर्मे हस्तक्षेपो न भवेत्, विद्रोहावस्थायां संलग्नेभ्यः सर्वेभ्यः क्षमाप्रदानञ्च भवेत्। सर्वञ्चैतद् विक्टोरियाघोषणापत्रमुखेन लार्डकैनिंगो व्यकथयत्।

स्वसन्त्या देहाशक्तत्वात् लार्डकैनिंगो इंग्लैण्डदेशं ययौ। तत्स्थाने प्रधान-लार्डो भूत्वा भारतमागत एल्गिनोऽपि द्विवर्षाभ्यन्तरं एव मरणमाप। ततः परं सरनेपियर विलियमडेनिसनौ स्थानापन्नौ प्रधानलार्डावभूताम्।

पुनर्जानलारेन्स्या लार्डलारेन्सो भारतप्रधानलार्डो बभूव। प्रवृत्तेऽफगान-युद्धे दोस्तमहम्मदमृत्यौ, अफगानराजकुमारैः साहाय्यार्थं प्रार्थितोऽपि स 'यः काबुलमधिकरिष्यति तमेव ब्रिटिशशासनं काबुलशासकं मानयिष्यति' इत्युत्तर-

मदात्। युद्धे निजयिनममीरास्मिन्नेव असौ काबुलधनिरु पर्नमन्यत। अत्रान्तरे एवाफगानिस्तानोत्तरीयसीमान वर्धमाना रूसनिवासिनो बुखारा निजित्य तुर्किस्तानप्रान्तमकुर्वन्। एव ते समरकन्द विजित्य स्ववशवर्तिन चक्रु.। तुर्किस्ताने सैनिकशक्ति दृढीकृत्य भारतीयकार्येषु ब्रिटिशशासनमपि भयभीत कुर्याम इति तेषामिङ्गित जानन्नप्यसौ मौनमेवावलम्बितवान्।

पुनर्गतवति लारेंसे समागत· प्रधानलार्डोमेयोसाहब। स अम्बालानगरे शेरअलिना सह मिलितवान् शिष्टाचारपूर्वकम्। तुमस्तन शेरअलिस्तस्य साहाय्य याचितवान्। किन्तु साहाय्यस्य कापि व्यवस्था नाभूत्। विविधै कारणै-र्लार्डमेयो त्यागपत्र प्रदाय स्वदेश जगाम। समागतश्च प्रधानलार्डो भूत्वा लार्डनार्थब्रुकसाहब·। किन्तु ब्रिटिशशासनेन सह मतभेदे जाते लार्ड नार्थब्रुकसाहबस्त्यागपत्र प्रदत्तवान्, समागतश्च प्रधानलार्डो भूत्वा लिटिनसाहब.।

लिटिनसाहब स्वप्रतिनिधि स्वीकर्तुं शेरअलिमयाचयत्, किन्त्वसौ नैव स्वीचकार। पुन प्रवृत्ते टर्कीरूसयुद्धे रूसतान्त्रास्तुर्ककार्येषु हस्तक्षेपकारिण स्वसमनराद्ध चेष्टितवन्त। किन्तु रूसिनो दूतमेव सम्प्रेष्य कबुलदेव तुर्कान् सन्ध्यर्थ निवशीकृतवन्त। पुन लॉर्डलिटन स्वकीयमेव प्रतिनिधि रक्षितु पत्रद्वारा काबुलधनिकस्य समीपे सन्देश प्रेषितवान्। किन्तु सन्देशप्राप्तिदिने एव अब्दुल्लाजानस्य मरणमभूत्।

पुनर्नैविल्चेम्बर राजदूत विधाय स पेशावरात् काबुल प्रेषितवान्। किन्त्वसौ खैबरदर्रामेवावरोधित काबुलगामि। एतेनापमानेन क्रुद्धा लिटना युद्धघोषणामकरोत्। तिसृभिर्गुहाभिश्च रूसतान्त्रा अफगानिस्तान प्रविष्टा। अफगाननिवासिनस्तद्विरोध नैव चक्रु। साहाय्यार्थ रूस गत शेरअलिनजरशरीफे मरणमापेदे। अनन्तर तत्पुत्रेण याकूबेन सह रूसतान्त्राणा सन्धिर्बभूव। सन्ध्यनुसार तनत्ये देशिकनीत्या ब्रिटिशशासनस्य नियन्त्रण

: २५ :

कांग्रेस-स्थापनस्य पूर्वपीठिका

ब्रिटिशराज्यसमया भारतीयशासनसूत्रे गृहीतेऽपि भारतं यशासनगतिः पूर्ववदेवासीत्। पूर्वप्रचारितनियमानुसारं भारतीयेभ्य शासकीयोच्चपद प्रदानस्य स्वीकृतावपि कस्मिन्नप्युच्चपदेषु केषामपि नियुक्तिर्नाभूत्। सिविल-सर्विसनाम्नी प्रतिस्पर्धापरीक्षा यदा प्रचलिता तदा बहुभिर्जनैरित्थं विचारितं यदेतेन भारतीयानां मार्गे बाधा समुत्पन्ना। नूनं लन्दननगरं गत्वा श्वेताङ्गपुत्रैः सहाङ्ग्लभाषामधीत्य साफल्यलाभोऽतिदुर्लभो विशेषतो भारतीयोच्चकर्मचारिपदप्राप्त्यर्थम्। किन्तु सत्यपि काठिन्ये कतिपयभारतीयाः समुद्रपारं गत्वा तत्र साफल्यमण्डिता बभूवुः।

अत्रान्तरे एव लार्डसैल्सबरिमहाशयेन परीक्षावयसि न्यूनीकृते भारतीयानां प्रदानस्थाने प्रदानस्यैवावसरः सञ्जातः। अथ चैकत्र ये श्वेताङ्गसाहाय्येन भारते लन्दने च सहैव परीक्षा भवेदित्युद्घोषयन्त आसन्। अन्यत्र लार्ड लिटनेन देशीयभाषापत्राणामपि मुखावरोधोऽकारि। एवं नियममेकं विधाय न केवलं भारतीयानां शस्त्रास्त्ररक्षणे व्याघातो व्यधायि श्वेताङ्गैः, प्रत्युत भारतीयश्वेताङ्गयोर्मध्ये भेदभावोऽपि समुत्पादितः। सहैवानेन दुर्भिक्षस्यापि महदाक्रमणमभूत्। तस्मिन्नल्पशो जना कालकवलिता बभूवुः। अफगानयुद्धे व्ययाधिक्यपीडितकृषकाणां निन्दा च दूरे तिष्ठताम्, साधारण

मभूत् । किन्तु इंग्लैण्डे लिबरलसमर्थका निर्वाचने पराजिताः । अत एवासौ त्यागपत्रं प्रदत्तवान् । समागतश्च तत्स्थाने लार्डरिपनसाहबः ।

लार्डरिपनेन मण्डलसभा ग्रामीणसभयोर्निर्माणार्थमेको नियमः पारितः । तदनुसारमेव मण्डलग्रामसभे (डिस्ट्रिक्टबोर्ड लोकलबोर्ड) स्वस्वक्षेत्रे कार्यं कुरुतः । पुनस्त्यागपत्रं प्रदाय गतवति रिपने तत्स्थाने समागतवान् महाकूटनीतिज्ञ सार्वजनिककार्यानुभवी प्रभावशालिभाषणकर्ता डफरिन-साहबो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतवर्षम् ।

जनापर्षकशिष्टाचारान्वितोऽसौ प्रदत्तविदेशीयकार्यविधानः शासन-सम्बन्धेऽपि पूर्णं ध्यानमदात् । भूमिसम्बन्धिनमेकं नियमं पारयित्वा पञ्जाब-पञ्जाबनिवासिना कृषकाणां भूमिष्वधिकारं प्रदाय ग्वालियरदुर्गं सिन्धिया-नरेशाय झांसीस्थाने मरारदुर्गञ्च तदधिकारिणे प्रदत्तवानसौ डफरिनः ।

कांग्रेस-स्थापनस्य पूर्वपीठिका

ब्रिटिशराज्यप्रभया भारतीयशासनसूत्रे गृहीतेऽपि भारतीयशासनगतिः पूर्ववदेवासीत्। पूर्वपारितनियमानुसारं भारतीयेभ्यः शासकीयोच्चपदप्रदानस्य स्वीकृतावपि केष्वप्युच्चपदेषु तेषामपि नियुक्तिर्नाभूत्। सिविलसर्विसनाम्नी प्रतिस्पर्धापरीक्षा यदा प्रचलिता तदा बहुभिर्जनैरित्थं विचारितं यदेतेन भारतीयानां मार्गे बाधा समुत्पन्ना ! नून लन्दननगरं गत्वा श्वेताङ्गपुत्रैः सहाङ्गलभाषामधीत्य साफल्यलाभोऽतिदुर्लभो विशेषतो भारतीयोच्चकर्मचारिपदप्राप्त्यर्थम्। किन्तु सत्यपि काठिन्ये कतिपयभारतीयाः समुद्रपारं गत्वा तत्र साफल्यमण्डिता बभूवुः।

अनन्तरे एव लार्डसैल्सबरिमाहनेन परीक्षावयसि न्यूनीकृते भारतीयानामादानस्थाने प्रदानस्यैवावसरः सञ्जातः। अथ चैकत्र वै श्वेताङ्गसाहाय्येन भारते लन्दने च सहैव परीक्षा भवेदित्युद्घोषयन्त आसन्। अन्यच्च लार्डलिटनेन देशीयभाषापत्राणामपि मुखावरोधोऽकारि। एवं नियमनं विधाय न केवलं भारतीयानां शस्त्रास्त्ररक्षणे व्याघातो व्यधायि श्वेताङ्गैः, प्रत्युत भारतीयश्वेताङ्गयोर्मध्ये भेदभावोऽपि समुत्पादितः। सहैवानेन दुर्भिक्षस्यापि महदाक्रमणमभूत्। तस्मिन्लक्षशो जनाः कालकवलिता बभूवुः। अफगानयुद्धे व्ययाधिक्यपीडितकृषकाणां निन्दा च दूरे तिष्ठताम्, साधारणकृषकाणां निन्दामपि श्रोतुं नार्हन्तोऽभ्युपगताः। डाक्टरवादिना न केवलं शासनेन नूतनवैविध्यमपहृतम्, किन्तु सन्नयं समीक्ष्य विनोदाधिकारोऽप्यपहृतः। लार्डलिटनवेडरबर्नमतानुसारं मुद्रणयन्त्र-स्वाधिकारो विश्वविद्यालयस्वतन्त्रता चापहृताऽभूत्।

इत्थमेकतस्तु प्रतिगामी नियमोऽपरतश्च राजनैतिककर्मचारिणा दमनम् —एताभ्यां कारणाभ्यां लार्डलिटनकाल एव भाविनं विस्फोटमाशङ्क्य ह्यूमहोदयः हस्तक्षेपमकरोत्। तत्सविधे राजनीतिरहस्यान्तरस्य प्रमाणमप्यासीत्। एतादृशीं भीषणां परिस्थितिं विचार्य ह्यूमहोदयः शान्तिं प्रकटयितुं नूतनोपायान्वेषणे तत्परो भूत्वा 'भारतीयानामेका राष्ट्रिय सभा भवेदि'ति निर्धारितवान्।

एतेनैव विचारेणासौ पञ्चाशत्संख्यकानां सत्यत्यागसंयमसाहस देशसेवापरोपकारादिभावसम्पन्नानां छात्राणां कृते कलिकाताविश्वविद्यालये पत्रमेकं लिलेख। तस्य विचार आसीत्पूर्वं यदि पञ्चाशज्जना राष्ट्रियसभा संस्थापकरूपेण भवेयुस्तदा सभा संस्थापनं भवितुमर्हति। सभाया विधानं जनसत्तात्मकं भवेत्, व्यक्तिगतमहत्त्वाकाङ्क्षाविहीना एव च तत्सदस्या भवेयुः। ते हि सदस्या आत्मानं सर्वश्रेष्ठसेवकमङ्गीकुर्वन्तु। स्वकीय पत्रेऽसौ स्पष्टमेव लिखितवान् यत् यदि भवन्तः स्वकीयं सुखं सौविध्यञ्च परित्यक्तुं नैव शक्ष्यन्ति तदा साम्प्रतं मन्मते प्रगतेराशा व्यर्थैव। तथेदमपि कथनीयं भविष्यति यत्सत्यमेव भारतं वर्तमानशासनायोग्यं शासनं नेच्छति न तद्योग्यं चेति।

तदीयपत्रस्यान्तिमो भागश्चेत्थम्—मनुष्याः किमपि कार्यं कथं कर्तव्यमिति जानन्ति। अत एव भवद्भिरग्रे कदापि निन्दा न कर्तव्या यदाङ्ग्लेताङ्गाः कथं शासकीयोच्चपदेषु नियुक्ता भवन्ति विहाय भवतः। कथञ्च भवत्सु तादृशः सार्वजनिकसेवाभावो नास्ति? नास्ति च परोपकारभावना वा। यः खलु सार्वजनिकहितसमक्षं व्यक्तिगतं हिताहितं लघु मनुते स एव मानवः। या देशभक्तिः श्वेताङ्गानामीदृशमकरोत्, सा भवत्सु नास्ति। अहं कथयिष्यामि, सत्यमेव श्वेताङ्गाः भवत्स्थानेषु प्राप्नुवन्ति समादरम्। भवत्सु तेषां शासनत्वमप्युचितमेव। अधुनैव धवलं न भवता शासनास्ते, किन्त्वग्रेऽपि स्थास्यन्ति। भवत्स्कन्धेषु स्थिताऽयं भारस्तावद् दुःखदायी भविष्यति यावद्भवतः एतच्चिरसत्यं नैवा

नुभविष्यन्ति, तदनुसारं चलितुं नैव तत्परा भविष्यन्ति च। आत्मबलिदानमेव सुराज्यस्य स्वातन्त्र्यस्य च सफलं पथप्रदर्शकं भवति। अपरञ्च, कांग्रेससंस्थापनात्पूर्वं सर्वप्रथमं वङ्गे 'ब्रिटिश-इण्डियन-असोशियेशन'नाम्न्या संस्थाया रामगोपालघोष-राजेन्द्रलालमित्रसदृशा देशभक्ताः प्रायेण विंशतिवर्षाणि यावत्कार्यमकार्षुः। बम्बईनगरे च दादाभाई-नौरोजी-जगन्नाथश्रेष्ठिभ्यां संस्थापिता मंगलदासनाथूभाईनौरोजी फर्दून्जीप्रधानकार्यकर्तृसम्पन्ना 'बम्बई असोशियेशन'नाम्नी सार्वजनिकसंस्थाप्यासीत्। वीरराघवाचार्य-रंगैयानायडु सुब्रह्मण्येय्यर मुव्वारायपन्तुलुप्रभृतिगण्यमान्यव्यक्तिसंस्थापित 'हिन्दु संस्था' द्वारैव मद्रासे वास्तविकसेवाभावस्योदयो बभूव।

यदा मद्रासे हिन्दुसंस्थायाः प्रादुर्भावोऽभूत्तदैव तूकलर-चिपलूणकरप्रभृतिमहामानवानां मनसि सार्वजनिकसेवाभावः प्रादुरभूत्—महाराष्ट्रे पूनाक्षेत्रे च। पुनश्च वङ्गे 'इण्डियन-असोशियेशन'नाम्नी संस्था सुरेन्द्रनाथबनर्जी महाशयेन संस्थापिता। एतस्याः सर्वप्रथमः सचिव आनन्दमोहनवसुरासीत्।

इदमपि ध्येयं यत् यद्यपि कांग्रेससंस्थापनात्पूर्वं सार्वजनिकजीवनं नासीत् सुसंगठितम्, तथापि भाविनः सुसंगठनस्य प्रभावं शासनाधिकारिणोऽप्यनुभवन्तो बभूवुः। वृत्तपत्रमेव तज्जीवनस्य प्रधानमङ्गमासीत्।

सिविलसर्विसपरीक्षायामुत्तीर्णः सुरेन्द्रनाथबनर्जीमहोदयः पञ्जाबे संयुक्तप्रान्ते च राजनीतिकयात्रां कृत्वा सुप्रसिद्धदिल्लीराज्यसभायां सम्मिलितो देशीयनरेशैरन्यैश्चाग्रगण्यपुरुषैः सह वार्तां चकार। तत्रैकत्रितान् भारतीयभूपान् देशाग्रगण्यपुरुषांश्चालोक्य बनर्जीमहोदयस्य चेतसि देशव्यापकराजनीतिकसंघटनस्य प्रेरणा प्रादुर्बभूव। पुनः लोर्डसालिसबरीकृतस्य ऊनविंशतिवर्षदेशीय एव सिविलपरीक्षां प्रदातुमधिकृतो भविष्यतीति नियमस्य विरोधे लोकमतं संग्रह [illegible]

यस्या वार्षिकाधिवेशन तत्रैव सम्पन्नम् । तथा मेहता - तैलग - तैयबजी-प्रभृतीना मण्डली अपि 'बाम्बे-प्रेसिडेन्सी' नाम्नीमेका संस्था संस्थापितवती ।

पूर्वोक्तवर्णनेन सुस्पष्टमिदं यद् भारत स्वमनसि यस्या अपि अखिलभारतीयसंस्थाया संस्थापनस्यावश्यकतामनुभवदासीदिति । किन्तु सर्वप्रथम ह्यूमसाहब एव कार्यारम्भ कृत्वा पूनानगरे 'इण्डियन-नेशनल-यूनियन'स्य प्रथमाधिवेशन भविष्यतीति विज्ञापितवान् । अथ च पूर्ववर्णित-भारतीयेतिहासानुसारं काग्रेसस्थापनवर्षात् पूर्ववर्तिपञ्चाशद्वर्षेभ्यो भारते स्वातन्त्र्यभावना जाग्रतिमाप किल ।

श्रीराममोहनरायो ब्रह्मसमाजश्च

आधुनिकभारतजन्मदाता राजाराममोहनरायस्य हृदि स्वाधीनता-प्रेम प्रबलमासीत् , येनासौ मुगलसम्राजो राजदूतो भूत्वा तस्यैव कार्य-करणार्थं इंग्लैण्डदेशं गतोऽपि भारतवासिना कष्टस्य स्मृतिपत्रमेक साधारणसभासमितिसमक्षमुपस्थापितवान् । स्मृतिपत्रोपस्थापनसमये स इदमपि प्रतिज्ञातवान् यत् यदि मे स्मृतिपत्रं पारितं न भवेत्तदाऽहं ब्रिटिशोपनिवेशं परित्यज्य अमेरिकाया निवसिष्यामि । तथैवायं वृत्तपत्र-मुद्रणयन्त्रालयविषयक दमनचक्रं विलोक्य उच्चन्यायालये तस्य महान्त विरोधमकारयत् स्वकीयाभ्या प्राड्विवाकाभ्याम् । तस्मिन् साफल्यमलब्ध्वा-ऽसौ ब्रिटिशसम्राट्सन्निधमपि सार्वजनिकमेकमावेदनपत्रं समुपस्था-पितवान् । यद्यपि तदा तस्य किमपि फलं नाभूत्तथापि तदनुसन्धानानुसार-मेव लार्डमेटकाफो भारतीयपत्रेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रददौ । राजाराममोहन-रायो यदा गुडहोपं स्वतन्त्रध्वजालङ्कृतेन फ्रांसीयपोतेन गन्तुमारेभे चकार, यदा चासौ तद्ध्वजं दृष्टवान् तदैव तन्मुखात् जयध्वनिर्निःसृतः ।

राममोहनरायस्य जन्म बङ्गे मृत्युश्च ब्रिस्टलनगरे बभूव । तत्सं-स्थापितस्य ब्रह्मसमाजस्य प्रभावः सम्पूर्णभारते प्रसृत आसीत् । पूनानगरे महादेवगोविन्दरानडेमहोदयानां नेतृत्वे प्रार्थना-समाजस्य संस्थापनं

तदान्दोलनारम्भश्चाभूताम्। पश्चिमोत्तरभारते दयानन्दसंस्थापितस्य आर्यसमाजस्यान्दोलनमपि प्रारब्धम्। इत्थं मद्रासे संस्थापिताया थियासोफिकल-सोसाइटी-संस्थाया आर्यसमाजस्य ब्रह्मसमाजस्य चान्दोलनेन विदेशीयशिक्षाद्वारा समुत्पन्नस्य स्वधर्मादर्शसंस्कृतिविलोपनस्य प्रभावस्य विलोपोऽभूत्।

स्वामी दयानन्द आर्यसमाजश्च

आर्यसमाजसंस्थापको महर्षिदयानन्दो वेदानामपौरुषेयत्वस्य वैदिकसंस्कृतेश्च प्रबलः समर्थक आसीत्। भारतीयराष्ट्रे समुत्पन्नो महान् तेजस्वी दयानन्दस्वामी आधुनिकवातावरणस्य प्राचीनपरम्परायाश्च सामञ्जस्यमकरोत्। यथा राजाराममोहनरायो ब्रह्मसमाजं संस्थाप्य बहुदेववादस्य बहुविवाहस्य मूर्तिपूजायाश्च विरुद्धं प्रचारितवान्, तथैव दयानन्दोऽपि प्रचलितकुरीतिः धार्मिकान्धविश्वासांश्च खण्डितवान्।

पश्चादार्यसमाजेऽपि दलद्वयमभूत्। एकस्य दलस्य संस्थापको ब्रह्मचर्यस्य धार्मिकसेवायाश्चाभिमानी गुरुकुलसमर्थकः स्वामी श्रद्धानन्दोऽभवत्, अन्यस्य चाधुनिकशिक्षासम्पादनपूर्वकं किञ्चित्पश्चिमीयसभ्यताया अपि सञ्चारं कृत्वा नवजीवनसम्पन्नसमाजसंस्थापकस्य दलस्य प्रवर्तको लाला लाजपतराय अभूत्।

थियासोफिकल-समाज एनीबेसेण्टश्च

थियासोफिस्टान्दोलने यद्यपि विश्वव्यापिन्याः सहानुभूत्या अध्ययनस्य च वैशिष्ट्यमासीत्, तथापि पूर्वीयसंस्कृतिगतवैशिष्ट्यस्य पुनरुज्जीवनेऽपि महान् भरो दीयते स्म। एतयैव प्रबलभावनया प्रभाविता श्रीमती बेसेण्ट-महोदया भारतीयपुण्यक्षेत्रभूताया काश्यामेकं संस्कृतमहाविद्यालयं संस्थापितवती। एवं थियासोफिस्टप्रवृत्तिभिर्यत्र विश्वबन्धुत्वभावना वृद्धिं गता तत्रैव पश्चिमीयबुद्धिवादवैशिष्ट्यस्यापि प्रभावो न्यूनतां गतः। तत्स्थाने संस्कृतैकं प्रधानकेन्द्रं संस्थापितं यत्र प्राचीनभूम्या पश्चिमदेशीया विद्वज्जनाः समाकृष्टा बभूवुः।

श्रीरामकृष्णपरमहंसः

एवमेव वंगीयो रामकृष्णपरमहंसदेवोऽपि काँग्रेससंस्थापनात् पूर्वं राष्ट्रियपुनरुत्थानाय अन्तिमं प्राणमदात्। तस्य पट्टशिष्यो विवेकानन्दस्वामी सर्वत्रैव रामकृष्णोपदेशप्रचारं चकार।

'रामकृष्णमिशन'नामकस्तस्य संघो न केवलं योगसाधकानां नीतिकथावादिनां वा संस्था, अपि तु नूतनाध्यात्मिकादर्शवादिनी संस्था, वर्तते, या खलु लोकसंग्रहस्य समाजसेवायाश्चादर्शमनुपेक्ष्य समस्तराष्ट्राणां सत्त्वं सामाजिकराजनीतिकप्रश्नानां सामञ्जस्यार्थमेव कृतसंकल्पा वर्तते।

वङ्गप्रान्तीयहुगलीमण्डलान्तर्गतस्य कामारपुकुरग्रामस्थस्य ब्राह्मणस्य गृहे श्रीरामकृष्णो जन्माऽलभत। एतस्य धर्मपत्न्या नाम शारदादेवी। कलिकाता-समीपवर्तिनि पुण्यसलिलायाः भागीरथ्यास्तटे दक्षिणेश्वरनामकतपोवनेऽसौ सनातन-बौद्ध-जैन सिक्खपारसीक क्रिस्त-मुहम्मदीयादिविविधधर्माणां साधनं विधाय स्वकीयगम्भीराध्यात्मिकानुभूत्याऽखिलविस्मृतानां भारतीय-जनानां समक्षं स्थिरीचकार यद् "भारतीयधर्मो नैव कपोलकल्पितोऽन्ध-विश्वासपरिपूर्णो वा। किन्तु तस्मिन्नेवाद्भुता शक्तिर्निहिताऽस्ति या भारतस्य पुनरुत्थानाय विश्वशान्तिमार्गप्रदर्शनायालं भविष्यती"ति। अतीतकालेषु सर्वे साधका याः सिद्धयः प्राप्तवन्तस्ताः सर्वा एव रामकृष्णोऽपि प्राप्तवान्। सर्वधर्मेषु समन्वयं विधायासौ कथितवान् यत् येनापि मार्गेण तत्त्वान्वे-षणेऽग्रेसरः स कोऽपि साधकश्चरमं मोक्षाख्यं लक्ष्यमवश्यमेवाप्नोति। देशकालपात्रानुसारमेवेश्वरो विभिन्नधर्मान् निर्मितवान्। सर्वाण्येव मतानि भगवतः प्राप्त्यै मार्गभूतानि। आन्तरिकभक्त्या कमपि मार्गमनु-सृत्य कोऽपि जन ईश्वरं साक्षात्कर्तुं शक्नोति। निराकारं साकारं वा भग-वन्तं चिन्तयन्तु नाम। मम धर्मः सत्यधर्मोऽन्ये सर्वं एवासत्यधर्मा इति धर्मान्धत्वं नैव समीचीनमि"ति। अयं च हिन्दुमुहम्मदीयपाश्चात्त्यशैववैष्णव-महर्षीणां सनातनीनां ब्रह्मज्ञानिन इव युगपदपि ज्ञानमाप्तुमिच्छय।

किन्तु यस्य यादृशी सहनशक्तिर्भवति, माता तादृशीमेव व्यवस्था करोति । कठोरसाधनेन सर्वधर्मसत्यतामुपलब्धस्यादर्शवादिनो यथार्थ-वादिनस्तस्य वाणी सनातनवादिनः प्रगतिवादिनश्च हृदयं संस्पृशन्ती बौद्धिकप्रवृत्तिं सचेतनां विधातुं समर्थाभूत् । विभिन्नसमस्यापरिपूर्णे भारतीयदुर्दिनेऽसौ द्वैतविशिष्टाद्वैताद्वैतादिनिखिलदार्शनिकमतेष्वभूतपूर्वं सामञ्जस्यं विधाय विभ्रान्तभारतीयानां कृतेऽपूर्वमिव मार्गं प्रकटीचकार । तन्मतानुसारं वैष्णवाः शाक्तास्तान्त्रिका वेदान्तिनो ब्राह्मा बौद्धा सिक्खा पारसीका जैना मुहम्मदीयाश्च नवीनालोकमवाप्य स्वधर्मेषु निष्ठावन्तो भूत्वाऽन्यधर्मेषु श्रद्धान्विता अभूवन् ।

स्वामी विवेकानन्दः

कलिकातानिवासिविश्वनाथदत्तपाणिगृहीत्याः भुवनेश्वरीदेव्या गर्भात्स-मुत्पन्नः परममेधावी प्राच्यपाश्चात्यविद्यापारङ्गतो यूरोपीयसाहित्य-विज्ञानादिभिः सुपरिचितः, किन्तु संशयालुः, नरेन्द्रनाथदत्त एकस्मिन्दिवसे श्रीरामकृष्णसमीपमागत्य 'किं भवान् भगवन्तं दृष्टवान् ?' इति पप्रच्छ । 'यथा त्वां पश्यामि तथैवेश्वरमपि दृष्टवानस्मी'ति घोरगम्भीरस्वरेणोवाच सं श्रीरामकृष्णः । स द्रष्टुं प्राप्तुं च शक्यते जनैरित्यपि स होवाच । प्रत्यक्ष-माध्यात्मशरीरस्य श्रीरामकृष्णस्य पूतस्पर्शदीक्षाभ्यां क्रमशो नरेन्द्रदत्त आस्तिको भूत्वा सन्यासं गृहीत्वा विवेकानन्द इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

श्रीरामकृष्णमानवलीलासंवरणात्परं विवेकानन्दो वराहनगरे संन्यासि-मठस्थापनमकरोत् । तत्रस्थाः संन्यासिनः श्रीशङ्कराचार्यपरम्परानुसार-माध्यात्मिकजीवने संलग्नाः । अनन्तरं स्वामिविवेकानन्दो भारतीयतीर्थयात्रां विधाय विदेशीयशासनपददलितनिराश्रितभारतीयजनानामवस्थया परि-चितोऽमेरिकायाश्चिकागोनगरे विश्वधर्मसम्मेलने भारतीयार्यधर्मोदारतत्त्व-[illegible] भाषणेन श्रोतॄन् मुग्धीकृत्य भारतीयधर्मध्वजो [illegible] । विवेकानन्दभाषणेन प्रभाविता अमेरिकादेशीय[illegible]

नाम्नी महिला स्वकीयम् ऊनचत्वारिंशत्सहस्रमितं द्रव्यं व्ययीकृत्य कलिकातासमीपे वेलूरनामकस्थाने श्रीरामकृष्णस्मारकरूपं मठमेकं निर्मापितवती। एतानि सर्वाण्येवान्दोलनानि भारतीयराष्ट्रियतारूपिण्या मणिमालाया ग्रन्थितमणय इव बभूवुः।

भारतस्येदं कर्तव्यमासीद्यद्देशेषु विभिन्नविचारेषु सामञ्जस्यं कुर्यात्तेन पूर्वदूषितविचारसन्धविश्वासञ्च दूरीकृत्य प्राचीनवेदान्तमतस्य उद्बुद्धमभवत्। तच्च नवीनतेजसा समुद्भासितं सत् नवयुगराष्ट्रधर्मेण सह सम्मिलितञ्च भवेत्। काङ्ग्रेसस्यानिर्माणं एतस्य महत्कार्यस्य परिपूर्त्यै बभूव।

प्रारम्भे ह्यूमसाहबस्यायमेव विचार आसीद्यत् कलिकातास्था 'इण्डियन-असोसियेशन'संस्था बम्बईस्था 'प्रेसीडेन्सी-असोसियेशन'संस्था मद्रासस्था 'महाजनसभा' अन्याश्चापि संस्था राजनीतिकप्रश्नेषु कार्यं कुर्युः, तदितराश्च संस्थाः सामाजिककार्याणि कुर्युरिति। लार्डडफरिनेन सह विचारविमर्शमकरोत्, शिमलानगरे स सभापतिपदमलङ्कर्तुं प्रार्थितश्च। लार्डडफरिनो ह्यूमसाहबस्य वाणीं श्रुत्वाऽकथयत् यदेतादृशो विचार उपयोगी नैव भविष्यति। अस्मिन्देशे सार्वजनिकमण्डलं नास्ति यदिंग्लैण्डमिवास्मिन्देशेऽपि शासकीयकार्यस्य विरोधं कुर्यात्। अत एवैतद्देशीयराजनीतिज्ञाः प्रतिवर्षमेकं सम्मेलनं कुर्युः, शासकीयत्रुटिं तस्मै सूचयेयुश्च। एतादृशसम्मेलनस्य सभापतिः लाटो नैव भवेत्, यतो हि लाटसमक्षं जनाः स्वाभिप्रायप्रकटने प्रायः संकुचिता भविष्यन्ति। लार्डडफरिनविचारं सम्मान्य ह्यूमसाहबः कलिकाता-मद्रास-बम्बईमहानगरेष्वन्यत्रापि च पर्यभ्रमत्। सर्वत्रैव सर्वे जना डफरिनविचारं सम्मानितवन्तः, तदनुसारं कार्यारम्भमपि कृतवन्तश्च।

इत्थं सम्राट्प्रतिनिधिप्रदत्ताशीर्वचनेन स्वात्मानं सुरक्षितं विधाय

ह्यूमसाहबो लन्दनं जगाम । तत्र च लार्डरिपन-लार्डडल्हौजी-सरजेम्सकअर्ड-जानब्राइट-रोड स्वेगप्रभृतिप्रसिद्धपुरुषैर्विचारं विधाय तत्राऽप्येकं संघटनमकरोत् । तदेवाग्रे इंग्लैण्डे 'इण्डियनपार्लमेण्टरी-कमेटी'नाम्ना प्रसिद्धमभूत् । एतस्योद्देश्य राज्यसभाप्रतिनिधिभिः प्रतिज्ञाविधानं तत्सम्पादनं च यत्रो भारतीयकार्येषु दत्तावधाना भविष्यन्ति ।

कांग्रेस-महासभा-स्थापनम्

एतत्सर्वमेव पूर्वभूमिकाकार्यं सम्पाद्य बम्बईस्थ-गोकुलदासतेजपाल-संस्कृतविद्यालयभवने कांग्रेसस्य प्रथमाधिवेशनमभूत् श्रीमदुमेशचन्द्रबनर्जी-महाशयस्याध्यक्षतायाम्। तत्राध्यक्षमहोदयेन सर्वसम्मत्या निम्नलिखितं कांग्रेसोद्देश्यं निर्धारितम्—

१. भारतस्य विभिन्नभागेषु देशहिताय कार्यकर्तॄणां मध्ये परस्परं मैत्री-सम्बन्धसंस्थापनम्।

२. समस्तदेशभक्तैर्मैत्रीव्यवहारद्वारा वंशस्य समाजस्य धर्मस्य च व्यक्तिगतं दूषितं विचारं विहाय राष्ट्रियैक्यं संस्थापनीयम्।

३. महत्त्वपूर्णसामाजिकप्रश्नेषु भारतीयशिक्षितानां या सम्मतिर्भवेत्तस्याः प्रमाणपत्रसंग्रहणं कर्तव्यम्।

४. अवलम्बनीया च सा रीतिर्यया भारतीयराजनीतिज्ञा देशहिताय कार्यं कुर्युरिति।

प्रथमाधिवेशने नव प्रस्तावाः पारिता बभूवुः। व्यवस्थापिकासभायाः सदस्यसंख्यावृद्धेरपि याचनमासीत् कांग्रेसस्य। लार्डडफरिन एतद्याचनं स्वीकृत्य कतिपयविधानेषु परिवर्तनस्य समर्थनमप्यकरोत्। एतस्मिन्नेव समये लार्डक्रासस्य भारतीयनियमोऽपि पारितो बभूव। तदनुसारं व्यवस्थापिकासभायाः सदस्यसंख्यावृद्धिर्जाता। व्यवस्थापिकासभासदस्या वार्षिकायव्ययविषये वादविवादार्थं प्रश्नानपि कर्तुं शक्ता अभूवन्। एतेन परिवर्तनेनापि भारतीया न सन्तुष्टाः। किन्तु व्यवस्थापिकासभानां कार्यक्षेत्रं विस्तृतमभूदित्यत्र नास्ति सन्देहः।

पुनश्च गतवति डफरिने लार्डलैन्सडौनः समाजगाम प्रधानलार्डो भूत्वा भारतम्।

: २७ :

दैवज्ञस्य स्ववक्तव्योपसंहरणम्

दैवज्ञ उवाच—मुक्तामणे ! प्रायः सप्तमवैवस्वतमनोरारभ्य वर्तमानसमयं यावद्भवतः समक्षं भारतीयेतिहासवर्णनं मया कृतम् । श्रुतञ्च भवता यथा विदेशीया बहुवारं भारतमाक्रान्तवन्तः । कतिपये विदेशीयवसुलुम्पका भारतात् प्रचुरधनमपहृत्य स्वदेशं परावृत्ताः । कतिपये चात्र राज्यमपि कृतवन्तः । इदानीं श्वेताङ्गा एव भारतीयराज्याधीशाः । परतन्त्रस्य भारतस्य मुक्तिहेतोर्यथा काग्रेससंस्थापनमभूत्तदपि वर्णितमेव । इदानीं बहवो भारतीया देशमुक्त्यर्थं भारतीयराज्यसंस्थापनार्थं च यतन्ते । अन्येऽपि बहवो जना यतिष्यन्ते च । मोहनदासनाम्नो महानेतुर्बुद्ध्यनुसारं कार्यमग्रे करिष्यन्ति सर्वे एव काग्रेससदस्याः । भवत्पुत्रोऽयं रत्नोऽपि देशोद्धारकर्मणि संलग्नो भविष्यति ।

मोहनदासगान्धिनो बुद्धिकौशलेन भवत्पुत्रस्य रत्नस्यान्येषां सर्वप्रदेशनिवासिनां भारतीयनेतॄणां साहसेन त्यागेन राजनीतिपाटवेन क्लेशसहिष्णुनीत्या भाषणेन संघटनेन प्रभाविताः सर्वे एव भारतीयाः प्रायेण मिलित्वा श्वेताङ्गेभ्यो यदा भारतं समुद्धरिष्यन्ति तदा भवत्पुत्रो भारतप्रधानमन्त्रिपदमवाप्स्यति । सर्वे एव भारतीयभूपा भवत्पुत्रवशवर्तिनो भविष्यन्ति । अन्येऽपि बहवो नेतारो भवत्पुत्रस्य साहाय्यं करिष्यन्ति राज्यसञ्चालनकर्मणि । बहवश्च तत्तत्प्रदेशेषु राजकीयकार्यं सञ्चालयिष्यन्ति । किन्तु सर्वत्र भवत्पुत्रस्यैव प्रभावो भविष्यति भारते । सत्यपूर्णं कार्यकरणेन एतस्य नाम विश्वस्मिन् प्रसिद्धं भविष्यति ।

एवमुक्त्वा सर्वं भारतीयेतिहासिकं कथानकं गृहीतदक्षिणो दैवज्ञः स्वगृहं जगाम ।

: २८ :

रत्नस्य विद्याध्ययनम्

पुनः पञ्चवर्षदेशीय एव रत्नो गृहशिक्षकाद् विद्याध्ययनमारेभे। कुशाग्रबुद्धिरयमतः शीघ्रमेव प्रारम्भिकशिक्षां समाप्य आङ्लविद्यालयेऽध्ययनार्थं प्रविष्टः। तद्रक्षणार्थं मुक्तामणिनियुक्ता बह्व्यो दास्यो दासाश्च संलग्नाः। माता प्रभावती च स्वपुत्रस्य लालने सर्वविधवस्तुप्रदाने श्रृङ्गारकरणे च सदैव तत्परा आसीत्। बहुवैभवसम्पन्न एकपुत्रो मुक्तामणिरपि स्वपुत्रोन्नत्यै तथा कार्यं कुर्वन्नासीद्यथा रत्नः सर्वशास्त्रनिष्णातो भूत्वा स्वदेशं स्वजातिं स्वकुलं च प्रख्यापयेत्।

लार्ड-कर्जनः

लार्ड कर्जनेन प्रधानलार्ड कार्यकारिणीसदस्याध्यक्षतायामेकं व्यापारकेन्द्रं संस्थापितम् । वाष्पयानमार्गविस्तारं कृत्वा शीघ्रसन्देशप्रेषणव्यवस्थामपि परिष्कृतवान् लार्डकर्जन । जमशेदजी तातानामैको व्यापारकर्मनिपुणो पारसीको महतीमुद्योगयोजनां निर्मितवान् ।

अनन्तरमतीव न्यायप्रिया ब्रिटिशमहाराज्ञी विक्टोरिया महाप्रस्थानमकरोत् । तस्या एव स्मारकस्वरूपं कलिकाताया श्वेतप्रस्तरनिर्मितं भवनमेकं जनैरवलोक्यतेऽधुनापि 'विक्टोरिया मेमोरियल'नाम्ना । तत सप्तमैडवर्डस्य राज्याभिषेकोत्सवं दिल्लीनगरे चकार लार्डकर्जन । यद्यपि शिक्षाविषयकं प्रबन्धं भारतीयप्राचीनस्मारकसंरक्षणम्, एवमादि सर्वविधं कर्जनकार्यं जनप्रियमासीत्, तथापि तत्कृतं पूर्वपश्चिमभेदेन वङ्गविभाजनकार्यं सर्वे भृशं निन्दितवन्त । कतिपयवर्षानन्तरं वङ्ग पुनरेको बभूव ।

स्वशासनकाले कर्जनश्चत्वारिंशद्देशीयराज्येषु गत्वा तेषां दशां ज्ञातुं प्रयत्नतवान् । पुन प्रधानसेनापतिना सह मतभेदे समुत्पन्ने लार्डकर्जनस्वपदं त्यक्त्वा इंग्लैण्डं जगाम । तत्पदे प्रधानलार्डो भूत्वा समाजगाम लार्ड मिण्टोसाहब । एवं तात्कालिकी शासकीया राजनैतिकी स्थितिरासीत् ।

रत्नस्य जननी प्रभावती पुत्रमादाय कदाचित् देवदर्शनाय कदाचिच्च गङ्गां स्नातुं गच्छति स्म । कदाचिद् गेहे प्रवर्तमानां श्रीसत्यनारायणकथामन्याश्चापि कथा शृणोति स्म सपरिजनो रत्न । मातु सकाशात् पितृव्यामुखाच्च पौराणिकीं कथां श्राव श्राव रत्न सर्वामेव पौराणिकीं कथां ज्ञातवान् । पर्वसु स्वजन्मदिवसे प्रतिदिनञ्च पूजनमपि करोति स्म रत्न । स प्रतिदिनं काले अश्वमपि आरोहति स्म । एकदाऽसौ अश्वाद्भूमौ पपात, अश्वश्च रत्नमन्तरा मन्दुराया समाजगाम । समागते रिक्तेऽश्वे सर्व एव जना व्याकुलीभूतास्तमन्वेष्टुं बहिर्गता । घण्टात्रयं यावदन्विष्टे लब्धो रत्नो गेहमाजगाम ।

दशवर्षदेशीय एव रत्नो जलसन्तरणकर्मणि निपुणो भूत्वा यदा कदा

गेहप्राकारान्तरालवर्तिनि तटाके जलसन्तरणं कुर्वन्नासीत्। तदनन्तरमसौ वृत्तपत्रं पठितुमारेभे। ततो ब्रुक्सनाम्ना कश्चिच्छ्वेताङ्गो रत्नस्य शिक्षकत्वेन नियुक्तो बभूव। स च वैज्ञानिकरहस्यं रत्नमध्यापितवान्। तदनन्तरं गीतायामुपनिषदि च तस्य प्रेम प्रवृद्धम्। यद्यपि तद्भाषामसौ नैव ज्ञातवान्, तथापि प्रतिदिनमेव ग्रन्थद्वयं पठन् धार्मिकविषये विचारयामास। यथासमये तस्य यज्ञोपवीतसंस्कारं विधिना कारितवान् मुक्तामणिः।

रत्नस्य विदेश-प्रस्थानम्

पञ्चदशवर्षदेशीये जाते रत्ने मुक्तामणिस्तं उच्चशिक्षाध्ययनार्थं इंग्लैण्डदेशे प्रेषयितुं विचारितवान्। किन्तु पुत्रवात्सल्यपरिपूरितमानसा प्रभावती एकाकिनं बालं दूरदेशे प्रेषितुमनिच्छां प्रकटितवती। पुनः पुनः पतिना प्रबोधिता सा अन्ते रत्नं विदेशे प्रेषितुं सम्मता बभूव।

एतादृशा एव कृषका हलेन भूमिं विशोध्य तत्र बीजानि वापयन्ति, समुत्पादयन्ति च नानाविधानि अन्नानि । समुत्पादितानामन्नाना क्वापि सामन्ता, क्वापि देशीयनरेशा, क्वापि श्वेताङ्गाश्च गृह्णन्त्यर्धभाग करूपेण । अवशिष्टार्धभागेन स्वकीयगार्हस्थ्य यथा कथञ्चित् एते कृषका सचालयन्ति । इदमन्नमेव विक्रीय कृषका वस्त्र तैल लवण काष्ठादिकञ्च क्रीणन्ति, कुर्वन्ति स्वावासव्यवस्थाम्, सुताया सुतस्य च विवाहादिकार्याणि । अत एवैते लाभाभावात् व्ययाधिक्याच्च दरिद्रा जीर्णशीर्णवस्त्रधारका पुत्रलोण्णीवाच्छादितमस्तका शीतकाले पुत्रालेनैव शरीरमाच्छाद्य स्वपन्ति । किं कथयामि, तात, एत एव जना भारतस्य प्राणभूता वस्तुतो नगरनिवासिना भोजनव्यवस्था कुर्वन्ति ।'

अन्यानपि धनिकान् दरिद्राश्च विलोकयन् रत्न एक दरिद्र कृषक प्रहरन्त कञ्चिद्धनिकमवलोक्य 'कथ ताडयत्येनम् ?' इति पितर पप्रच्छ । पिता प्राबोचत्—'किं कथयामि तात ! अय खलु सामन्त कृषक प्रताडयति, स्यात्राम कश्चित्लघुतम एतस्यापराध ' इति ।

एव क्वचिच्छ्वेताङ्गदेशीयनरेशादिनिर्मितानि बहुवैभवसम्पन्नानि दुर्गाणि उद्यानानि वाटिकास्तडागान् निर्भरिण्य पर्वतान् ग्रामान् वृद्धान् बालान् यून कुमारिका किंबहुना बहुविध दृश्य विलोकयन् रत्नो बहुजन-समाकीर्णं बम्बईनगर सम्प्राप्तवान् । किन्तु मार्गे दु खिताना दरिद्राणा कृषकाणा दयनीया दशा सामन्ताना श्वेताङ्गानाञ्च प्रभूतमत्याचार वैभवञ्च विलोक्य रत्नस्य चेतो नितरा व्यथितमभूत् । स पितर प्रोक्तवान्—'पित , नूनमहं कृषकाणा दारिद्र्य सामन्तानामत्याचारञ्च समापयिष्यामि, करिष्यामि च भारतवर्षं स्वतन्त्रमि'ति ।

तदनन्तर कतिपयदिनानि यावद् बम्बईनगरे स्थित्वा विलोक्य सर्वतो बम्बईनगरीं जलयानेन इग्लैण्डदेश गन्तु रत्न समुद्यतो बभूव । बम्बईनगरीस्थ स्वावास - भवनात् तैलयानेन गच्छन् रत्न ससामग्रीक सबान्धवश्च जलयानविश्रामस्थानमाजगाम । तत्र गृहीतप्रमाणपत्रो

सम्यक्तया जलयानपोते सर्वामेव सामग्रीं संस्थाप्य आस्तीर्य निस्तीर्य स्वयमपि मात्रा पित्रा भगिन्या च सह नियतस्थाने समुपविष्टः ।

महान्तं घण्टानिनादं कृत्वा जलयानचालकाः बहुजनपरिपूर्णं जलयानं परिचालितवन्तः । अगाधे जले प्रस्थितं जलयानं विलोक्य उपरिभागे शयनश्रेण्यां संस्थितो रत्नः महान्तं मोदमापेदे ।

रत्नश्च रत्नाकरस्योन्नतान् तरङ्गान् जलचरान् प्राणिनः समुद्रासन्नान् शंखशुक्तिकाः तीरस्थितान् नानादेशांश्च विलोकयन् कतिपयाहोभिरेव इंग्लैण्डदेशस्य प्राणभूतं प्रधाननगरं लन्डननगरं ददर्श ।

तत्र जलयानादवतीर्य रत्नो गौराङ्गजनसमावृतं प्रशस्तमार्गविराजितं विद्युद्दीपविभासितं इतस्ततो यान्तीभिर्गौराङ्गललनाभिः सुशोभितं समुन्नतभवनविभूषितं बहूद्यानवापीतडागं निर्झरिण्यादिभिः परिपूर्णं बहुविधवाहनसमावृतं तैलयानवाष्पयानविद्युद्यानादिभिः परिपूरितं भोजनालयैर्नैकमहाभोजनालयैश्च सहितं परमरमणीयं लन्दननगरं ददर्श ।

तत्र कतिपयदिनानि कस्मिंश्चिन्महाविश्रामालये स्थित्वा पुनः स्वपित्रा कृतसर्वव्यवस्थः कस्मिंश्चिच्छात्रावासे निवासं विधाय रत्नो विद्यालये पठितुमारेभे । मुक्तामणिः प्रभावती च स्वपुत्रस्नेहात् कतिपयदिवसान् तत्र स्थित्वा पुनस्तारापुरीमाजग्मतुः ।

पित्रोः प्रस्थानेन स्वबान्धवस्मरणेन नूतनवासनिवासेन गौराङ्गछात्रैः सह पठनेन रत्नः शून्यहृदय औदासीन्यमग्न आसीत् । किन्तु पुनर्नितरां सुप्रसन्नो बभूव ।

शीघ्रमेव विद्यालयपरीक्षां समाप्य कस्मिंश्चिन्महाविद्यालये प्रवेशं प्राप्य स पठनमारब्धवान् । तत्रापि रत्नो महता परिश्रमेणाध्ययनं परिसमाप्य विज्ञानशास्त्रे पठन् तत्र तत्पारदर्शी भूत्वा प्रसिद्धविज्ञानशास्त्रवेत्ता बभूव ।

अथ स्वकीयाध्ययनसमय एवावकाशदिवसेषु तत्र नित्यपण्डितैर्विद्वद्भिः सह साक्षात्कारं विधाय स्वपाठ्यशास्त्रादतिरिक्तान्यपि शास्त्राणि पठित्वा रत्नः सर्वशास्त्रनिष्णातो जातः । विविधानि शास्त्राणि पठित्वा सर्वदेशेषु भ्रमणं

विधाय राजनीतिं समाजनीतिमर्थनीतिञ्च विज्ञाय तत्तद्देशभाषाचारविचार धर्म-व्यवहारादिषु पाटवं लब्ध्वा सामोदं ईषदभिमानसहितस्तारुण्यमाप्नश्च -तारापुरीमाजगाम रत्न ।

प्रासूत य जगति पूज्यतमा जयन्ती
श्रीमन्मगद्विजसुकीर्तिकरं तनूजम् ।
तस्यैव रत्नचरिते जनरञ्जनेऽस्मिन्
पूर्णत्वमेति प्रथमं खलु भाग एष ॥

इति श्रीजयन्तीपुत्र रुद्रदत्तपाठकविरचिते भारतीय-
रत्नचरिते कथाकाव्ये प्रथमो भाग ।

द्वितीयो भागः

: १ :

भारतस्थितेः कांग्रेससेवायाश्च मननम्

यः सर्वभूतनिचयं प्रकटीकरोति
तत्रत्य एव परिसर्पयते च नित्यम् ।
तं विश्वरूपमनिशं हृदि सन्निधाय
व्याख्येह राजचरितस्य परोऽथ भागः ॥

विद्याध्ययनार्थं गतवति रत्ने भारतेऽनेकविधं परिवर्तनमभूत् । प्रधान-लाटो भारते समागत्यानेकविधं परिवर्तनं कृतवन्तः । यथा—लार्डलैन्सडौनेन भारते पूर्वप्रचलितानां मुद्राणां स्थाने नूतना मुद्राः प्रचालितास्तादृश्य एव रौप्यविनिर्मिता. । सुवर्णमुद्राया मूल्यनिर्धारणमपि कृतं तेन । राज्य-कर्मचारिणां नियुक्तौ च विविधं परिवर्तनं विधाय गतवति लैन्सडौने समागत एल्गीननामा द्वितीयः प्रधानलाटो भारतम् ।

एल्गीनशासनकाले बम्बईनगर्यामन्यत्र च महामारिणा बहवो जना मृता. । बिहारे युक्तप्रान्ते मध्यप्रदेशे पञ्जाबे च महद् दुर्भिक्षमापतितम् । तस्मिन्नपि बहवो भारतीया. पञ्चत्वमगुः । महामारीनिवारणस्य दुर्भिक्षा-परोधस्य च सर्वे प्रयोपाया व्यर्था अभूवन् ।

एल्गीनद्वितीये परावृत्ते पुनः प्रधानो लाटो भूत्वा समाजगाम द्वितीयवारं लार्डकर्जन. । सोऽपि खलु बहुपरिवर्तनप्रयोगानां प्रोत्साहनं मन्यान्यपि बहूनि कार्याणि च कृत्वा विक्टोरियानरलाटरं सप्तमैडवर्डस्य राज्याभिषेकोत्सवं राजसभाञ्चापि चकार । बङ्गीयानां विरोधेऽपि बङ्गभङ्गं विधाय राष्ट्रेषु प्रतनञ्च कृत्वा राजनबन्धश्च तेन व्यनशारि ।

: १ :

भारतस्थितेः कांग्रेससेवायाश्च मननम्

यः सर्वभूतनिचयं प्रकटीकरोति
तत्रस्थ एव परिसर्पयते च विश्वम्।
तं निश्चलमनिशं हृदि सन्निधाय
व्यासीह रत्नचरितस्य परीक्ष्य भागः॥

विद्याध्ययनार्थं गतवति रत्ने भारतेऽनेकविधं परिवर्तनमभूत्। प्रधानलाटा भारते समागत्यानेकविधं परिवर्तनं कृतवन्तः। यथा—लार्डलैन्सडोनेन भारते पूर्वप्रचलितानां मुद्राणां स्थाने नूतना मुद्राः प्रचालितास्तादृश्य एव रौप्यविनिर्मिताः। सुवर्णमुद्राया मूल्यनिर्धारणमपि कृतं तेन। राज्यकर्मचारिणां नियुक्तौ च विविधं परिवर्तनं विधाय गतवति लैन्सडोने समागत एल्गीननामा द्वितीयः प्रधानलाटो भारतम्।

एल्गीनशासनकाले बम्बईनगर्यामन्यत्र च महामारिणा बहवो जना मृताः। बिहारे युक्तप्रान्ते मध्यप्रदेशे पञ्जाबे च महद् दुर्भिक्षमापतितम्। तस्मिन्नपि बहवो भारतीयाः पञ्चत्वमन्वगुः। महामारीनिवारणस्य दुर्भिक्षावरोधस्य च सर्वे एवोपाया व्यर्था अभूवन्।

एल्गीनद्वितीये परावृत्ते पुनः प्रधानो लाटो भूत्वा समाजगाम द्वितीयवारं लार्डकर्जनः। सोऽपि खलु बहुपरिवर्तनमुद्योगानां प्रोत्साहने मन्यान्यपि बहूनि कार्याणि च कृत्वा विक्टोरियामरणानन्तरं सप्तमैडवर्डस्य राज्याभिषेकोत्सवं राज्यसभाश्चापि चकार। वङ्गीयानां विरोधेऽपि वङ्गभङ्गं विधाय राज्येषु भ्रमणञ्च कृत्वा राज्यप्रबन्धश्च तेन समकारि।

पुनः पदत्यागं कृत्वा गतवति कर्जने समागतो लार्डमिण्टोसाहवः सम्राट्प्रतिनिधिर्भूत्वा भारतवर्षम्। स च परमश्चतुरो बुद्धिमान् योग्यश्च शासक आसीत्।

अन्यान्यपि कार्याणि कृत्वा गतवति लार्डमिण्टोसाहवे समागतो लार्डहार्डिंगसाहवः सम्राट्प्रतिनिधिर्भूत्वा भारतवर्षम्। अस्य शासनकाले पञ्चमजार्जयुवराजः स्वधर्मपत्न्या सह भारतभ्रमणार्थमाजगाम। एवमस्मिन् समये पण्डितमदनमोहनमालवीयो दरभङ्गानरेशो रामेश्वरसिंहश्च वाराणस्यां हिन्दूविश्वविद्यालयं संस्थापितवन्तौ। लार्डहार्डिंग एव तदुद्घाटनं चकार।

एतस्मिन्नेव समये यूरोपीयप्रथममहायुद्धे मोहनदासस्यादेशेन भारतीयजना भारतीयनरेशाश्च साहाय्यं प्रदत्तवन्तः। किन्तु बीकानेरनरेशगङ्गासिंहप्रभृतीनामुद्योगेन सन्धिर्बभूव।

पुनर्गते हार्डिंगे लार्डचेम्सफोर्डः प्रधानलार्डः सम्राट्प्रतिनिधिर्भूत्वा भारतवर्षमाजगाम। एतस्य समये कलिकातायां विश्वविद्यालयस्थापनं पञ्जाबहत्याकाण्डञ्चाभूताम्।

एतत्समयेऽेव भारतीयराजनीतिकपरिवर्तनं रक्षः सावधानेन मनसा विचारितवान्। स च काग्रेसकृतभारतीयस्वातन्त्र्यप्राप्तिनिमित्तानि कार्याण्यपि विचारितवान्। काग्रेसे बहवो भारतीयाः समागत्यानेकविधं महत्त्वपरिपूर्णं कार्यं कृतवन्तः। काग्रेसस्य कतिपयानां प्राथमिकशुभचिन्तकानां कार्यकर्तृणां परिचयः कार्यविवरणञ्चेत्थम्।

जान-ब्राइटः

तत्र प्रथमः शुभचिन्तको यथा—जानब्राइटः। सूमसाहबादपि पूर्वं राजकीयसभायाः कतिपय सदस्या भारतीयप्रश्नेषु मनोयोगं ददाना आसन्। भारतस्य भाग्ये बहुविधं परिवर्तनमभूत्। किन्तु जॉनब्राइटो भारतीयपक्षस्य पूर्णं समर्थनं चकार।

फासेण्ट-साहबः

तदनन्तरं फासेण्टसाहब' समाजगाम। अयमेव ब्रिटिशराज्यसभाया सर्वप्रथममुच्चराजकीयकार्यपरीक्षा इङ्ग्लैण्डे भारते च सहैव भवेदिति प्रस्तावितवान्। लार्डसेलिसबरीसाहबो भारतीयद्रव्यव्ययेन तुर्कसुल्तानस्य कृते यन्नृत्यमकारयत्तस्य महती निन्दा फासेण्टसाहबेन कृता। एवमबीसीनियायुद्धाय व्ययभारस्य अर्धभारो भारतोपरि अर्धभारश्च इङ्गलैण्डशासनस्योपरि समागत इति सत्प्रयासोऽपि फासेण्टसाहबस्यैवासीत्। ड्यूक आफएडिनबरा महाशयाय भारतीयनरेशा धनुपहारान् प्रदत्तवन्तः, तेषां मूल्यञ्च भारतीयकोषात्प्रदातुमसौ निषेधितवान्। एवमेव स ब्रिटिशयुवराजस्य भारतयात्राव्ययभाराद्भारतं ररक्ष। अथ च लार्डलिटनो वक्तायानमवरुद्धवान् दिल्लीराजसमाजं च चकार। अफगानयुद्धञ्च यदादेव कृतवान्। सर्वेषामेवैतेषां विरोधं चकार फासेण्टसाहब'। एतैः कार्यैस्तुष्टाः कृतज्ञा भारतीयाः कलिकातानगरे तस्मै मानपत्रं समर्पितवन्त', निर्वाचने विजयप्राप्त्यर्थं दशसहस्रमुद्राश्चापि प्रदत्तवन्तः।

ह्यूमसाहबः

अयं खलु भारतीयसिविल्सर्विसस्य अनेकपदेषु स्थित्वा भारतस्य महान्तमुपकारं कृतवान्। यदासौ मण्डलाधीश आसीत्तदैव साधारणजनतासु शिक्षाप्रचारार्थं सैनिकसुधारार्थं मद्यनिषेधार्थं देशीयभाषासु वृत्तपत्र-प्रकाशनार्थं बालापराधेषु शौरयोर्थकन्याया गृहकार्यान्तरपक्तानां परिपूर्त्यर्थञ्च महान्तं परिश्रमं चकार। तस्य ग्रामीणजनैः सह महान् स्नेह आसीत्। तस्य यदि चिन्तार्थं त्वरया अपि, तदा सा चलतापा'। शासनं सद्गुणवन्तैन स्वकीयसत्ता स्थापयन्तु नाम, किन्तु सम्यक्शासनस्य महत्त्वं स्थायित्वञ्च प्रजानां शान्तवृद्धावेव वर्तते, यया शान्तकृष्ण्या जनता तद्वैशिष्ट्यस्य समादरं कुर्यात्—एवमपि ह्यूमसाहब स्वकीयघोषणां चकार। इद सर्वं विचार्य शासनमुत्तरमदात् यन्मण्डलाधीशाः स्वकीयबालकान् पाठशालायां प्रेषयितुं

पाठशालासाहाय्यं प्रदातुं वा नैव प्रेरयन्तु, भारतीयेषु शिक्षाप्रसारकार्यञ्च मा कारयन्तु । एतस्य शासकीयविचारस्य ह्यूमसाहबो महान्तं विरोधमकरोत् । अन्येष्वपि बहुषु विषयेषु परिष्कारार्थमसौ प्रयासं कृत्वा भारतशासनस्य मन्त्रिपदमलभत । किन्तु स्वतन्त्रविचारवन्तं सत्यकार्यकारकञ्च मत्वा शासनं ह्यूमसाहबं पृथक् चकार । ह्यूमनिष्कासनस्य भारतीयवृत्तपत्राणि तीव्रं प्रतिवादमकुर्वन्, किन्तु कोऽपि लाभो नाभूत् । लार्डलिटनस्तस्मै प्रान्तपार्ल गृहसचिव वा विधातुं प्रस्तावितवान्, किन्तु ह्यूमसाहब एव तमस्वीकृतवान् । पुनरवकाशमवाप्य कार्यादसौ निलजमुद्रां पक्षिपालनगृहाय पष्टिसहस्रमुद्रां मृगयापक्षिग्रन्थनिर्माणकर्मणि च प्रदत्तवान् ।

सरविलियम वेडरबर्न.

ब्रिटिशकांग्रेसप्रचालने बहुवर्षाणि यावदयमेव मुख्य आसीत् । कांग्रेससंस्था दशसहस्रादापञ्चाशत्सहस्रं द्रव्यव्ययं कुर्वाणा आसीत् । वेडरबर्नसाहबो बम्बईनगर्यां प्रयागे च राष्ट्रियमहासमाधिवेशनद्वये सभापतिपदमलञ्चकार । जार्जयूलसाहब कांग्रेसस्य चतुर्थाधिवेशने सभापतिरभूत् । एतदनन्तरं प्रतिवर्षमेव राज्यसभायाः श्वेताङ्गसदस्या भारतयात्रां कुर्वन्तः कांग्रेसाधिवेशने समुपस्थिता अभूवन् ।

रैमजेमैक्डानल्ड, चार्ल्सब्रैडलासाहबश्च

रैमजेमैक्डानल्डस्य सेवया प्रभाविता कांग्रेससदस्यास्तमेकस्मिन् कांग्रेसाधिवेशने सभापतिपदमलङ्कर्तुं निमन्त्रितवन्तः । किन्तु पत्न्याः देहावसानेनासौ इंग्लैण्डदेशं परावृत्त । केयरहार्डी - होल्फोर्ज-नाइट - मैस्स्टन - बर्नलेजबुडो - बेनस्पूरथाल्र्स - रावर्टस्टन - पैथिक्लारेन्सप्रभृतयो ब्रिटिशराज्यसाधारणसभासदस्या अपि भारतमागत्य कांग्रेसाधिवेशने समुपस्थिता भूत्वा भारतीयसमस्यानामध्ययनम-कुर्वन् । किन्तु चार्ल्सब्रैडलासाहबस्य यादृशं स्वागतमभूत्ता-दृशं न कस्यापि समभवत् । स कांग्रेसद्वारा तत्कालीनविचारपरिपूर्णमेकं

दादाभाईनौरोजी

काङ्ग्रेसस्य प्रवृद्धसेवकानां सूच्यां सर्वप्रथमं दादाभाईनौरोजीमहोदयस्यैव नाम वर्तते। असौ काङ्ग्रेस प्रारम्भकालादाजीवनं काङ्ग्रेससेवामकरोत्। वारत्रयं काङ्ग्रेससभापतिपदमलङ्चकार। असौ भारते इङ्गलैण्डदेशे च काङ्ग्रेस वैजयन्तीमुद्धूयाञ्चक्रे। ब्रिटिश राज्यस्य न्यायपरायणतायां नौरोजीमहाशयस्य महान् विश्वास आसीत्। असौ वङ्गभङ्गानन्तरं बहिष्कारनीतिमनुसरन् कलिकाताकाङ्ग्रेसाधिवेशनस्य सभापतिपदमलङ्कृतवान्। 'बहिष्कार'शब्दस्य 'सर्वतोभावेन सम्बन्धविच्छेद' इत्यर्थो विपिनचन्द्रपालेन कृतः। महामना-मालवीयेन 'देशीयोद्योगानां संरक्षणम्' इत्यर्थो व्यधायि। लोकमान्यतिलकमहाशयो 'मध्यमवर्गीयजनै र्यवह्रियमाणानां वैदेशिकवस्त्राणाम ताय राष्ट्रकृतदृढनिश्चय' इत्यर्थं चकार। लालालाजपतरायश्च 'स्वदेशीयद्रव्यसंरक्षणम्' इत्यर्थं कथितवान्। स्वयं नौरोजीमहाशयः 'शिक्षाप्रचारः आर्थिकसुधारणा चे' ति कृतवानर्थम्। अशीतिवर्षदेशीयो वृद्धोऽयं सुदूरदेशात् इङ्गलैण्डादागत्य काङ्ग्रेससभापतिपदमलङ्कृत्य कलिकाताधिवेशनं सफलं चकार।

आनन्दचार्लू

अथ खलु नागपुरकाङ्ग्रेसाधिवेशने सभापतिपदमलङ्कृत्य स्वयक्तृत्ववैशिष्ट्येन काङ्ग्रेसे प्रविष्टः। दक्षिणभारतस्य राजनैतिकाकाशे चमत्कुर्वन् चन्द्र इव त्रिंशतिवर्षाणि यावत्स विद्योतते स्म। यद्यपि तदनुयायिनां कोऽपि दलविशेषो नासीत्, न च स नूतनमतप्रवर्तकः, तथापि विशिष्टतीक्ष्णवक्तृत्वेन तस्य विशिष्टं व्यक्तित्वं प्रथितमभूत्।

दीनशा एदलजी वाचा

काङ्ग्रेसस्य प्रथमाधिवेशन एव एतेषामुज्ज्वला गुणाश्च मतस्मृतिं गताः। वाचामहोदयस्य सर्वेष्वपि विषयेषु निर्बाधा प्रगतिरासीत्। काङ्ग्रेसस्य द्वितीयाधिवेशने भारतीयजनदारिद्र्यवर्णनं कृत्वा प्रतिदिनं कथमिव भारतं दरिद्रं ब्रिटिशाश्च सर्वतः समृद्धिशालिनो जायन्ते, इत्यस्य स्फुटं

विश्लेषणमेतैः कृतम्। एतेषु सर्वतोमुखी प्रतिभा, अतीतघटनानां पूर्णं ज्ञानम्, दैनिकसमस्यानामशेषः परिचयः, सर्वसाधारणानां भारतीयानां दारिद्र्यावस्थायाः सुदृढं परिज्ञानञ्चासीत्।

गोखले गोपालकृष्णः

अयं खलु सर्वप्रथमं लोकमान्यतिलकेन सह काङ्ग्रेसे प्रविष्टः। लवणकरे प्रहारं कुर्वन्नसौ कथमेकपणस्य लवणस्य मूल्यं पञ्चाणका गृह्णन्तीति सर्वमेव विवृतवान्। कटुविषयाणामपि मधुरभाषाया कथनस्य महत्त्वपूर्णं तस्मिन्नेवासीत्। वाराणसीकांग्रेसाधिवेशनस्य सभापतिपदमलङ्कुर्वाणं राजनीतिकशस्त्ररूपेण बहिष्कारस्य समर्थनमपि चकार। असौ सदैव कथितवान् यदेतस्य व्यवहारोऽसहायावस्थायामेव कुर्यात्, प्रबला लोकभावना चैतदर्थमनुकूला भवेत्। असौ वर्षद्वयं भारतप्रतिनिधिभूत्वा इङ्गलैण्डेऽपि स्थित आसीत्। प्रजासु शासने च तस्य विषमा स्थितिरभूत्। जनानां नम्रता शासनं च तदायोग्यता निश्चितयन्तः। स जनाकांक्षां शासनाय दासकीयं काठिन्यञ्च जनेभ्यो निवेदयन्नासीत्। तस्य महत्तमं राजनीतिककार्यं 'भारतसेवक-समिति'-सङ्घटनमभूत्। नाममात्रमेव वेतनं गृहीत्वा मातृभूमिसेवकाना हि सा संस्था। तदनन्तरं श्रीमती एनीबेसेण्टमहोदया भारतपुत्र-नामिकायाः संस्थायाः संस्थापनं कृतवती। पश्चात् मोहनदास-गान्धिना अहमदाबादे सत्याग्रहाश्रम उद्घाटितः। तदनन्तरमन्येऽप्यनेके आश्रमाः समुद्घाटिताः। गान्धिनः सत्याग्रहसमये श्रीगोखलेमहोदयो दक्षिणाफ्रिकां गत्वा तस्साहाय्यमप्यकरोत्। इत्थं स्वदेशसेवामयं जीवनं यापयन्नसौ महाप्रयाणं कृतवान्।

जी० सुब्रह्मण्यऐयरः

काङ्ग्रेसस्य प्रथमाधिवेशने सर्वप्रथमं प्रस्तावकर्ता 'हिन्दु'-सम्पादकः श्री जी० सुब्रह्मण्यऐयर एवासीत्। भारतीयशासनेन प्रस्तावितेऽभियोगपरीक्षणायोगे भारतीयानामपि प्रतिनिधित्वं स्यादित्यसौ

कथितवान् । शासनद्वारा कृत देशीयराज्यवृत्तपत्राणां स्वतन्त्रतापहरणेऽप्यसौ महान्तं विरोधमकरोत् । काग्रेसस्य द्वादशाधिवेशनेऽसौ प्रतिस्पर्धापरीक्षा भारते इग्लैण्डे च सहैव भवेदत्र विषये प्रबलं भाषणमकरोत् । अमरावत्यधिवेशने च शासनस्य सीमान्तनीतिविरोधमकरोत् । भारतीयार्थिकस्थितिरेव तस्य प्रियतमो विषय आसीत् । काग्रेसस्य लाहौराधिवेशने पुनः पुनर्जायमानस्य अकालस्यापराधार्थं विचार्यासौ तदनुकूलं कार्यं कर्तुं भारतीयार्थिकस्थितेः पूर्णस्वतन्त्रतायाश्च विचारमावश्यकं कथितवान् । काग्रेसस्य सप्तदशाधिवेशनेऽसौ प्रजानां दुर्दशायां दारिद्र्ये च ध्यानमाकृष्टवान् । स्वर्गीयलेखेनासौ कारागारवायुसेवनं कृत्वा रोगाक्रान्त एव ततो मुक्तिमाप्तवान् ।

बदरुद्दीनतैयबजी

महान् काग्रेसनेता तैयबजी काग्रेससेवां कुर्वन् काग्रेसस्य तृतीयाधिवेशने सभापतिपदं लेभे । सभापतिभाषणेऽसौ काग्रेसप्रतिनिधिरूपे बलमदात् । पश्चादसौ बम्बईस्थोच्चन्यायालयस्य प्रधानन्यायाधीशो बभूव, शासकीयपदेषु भारतीयानां नियुक्तिप्रस्तावे च तार्किकं बुद्धियोगं प्रदत्तवान् । तदनन्तरमसौ पञ्चत्वमगात् ।

उमेशचन्द्रो बनर्जी

अयमेव सर्वप्रथमकाग्रेसाधिवेशने सभापतिर्भूत्वा काग्रेसस्य प्राथमिकोद्देश्यमाश्रित्य प्रभावोत्तमं भाषणं प्रादात् । प्रयागे काग्रेसस्याष्टमाधिवेशने पुनरपि सभापतिपदमवाप्य काग्रेसस्य कथं सामाजिकक्लेशेभ्यः पृथग्भूता वर्तते इति स्पष्टमुक्तवान् ।

लोकमान्यस्तिलक

अयं मुकुटविहीनो भारताधीश एवासीत् । छत्रपतिशिवराजस्य स्मृतिं जनेषु नूतनां विधातुमयं सफलो बभूव । केषाञ्चित्पदानां स्वकीयभाषणस्य

च मुद्रणाभियोगेऽष्टादशमासान् यावत् कारागारदण्डमसौ सम्प्राप्तवान् । किन्तु दण्डयमासमपूर्विपूर्वमेवासौ मुक्तिमापेदे । तस्य नीतिस्तीव्राऽऽसीत् । सूरतनगरे कांग्रेसस्य दलद्वये विभक्तिर्महच्चर्चाया विषय आसीत् । तस्मिन् लोकमान्यतिलक एव महानपराधी परिगणितो बभूव । तत्तद्दलीया जनाः स्वस्वपक्षसमर्थनं कुर्वन्त आसन् । किन्तु दादाभाईनौरोजीमहाशयस्य सत्प्रयासेन दलभेदोऽयं समाप्तिमगात् ।

लोकमान्यतिलको राष्ट्रधर्मस्य महानुपासकः स्वसमयस्य मर्यादाज्ञाता चासीत् । तस्मिन् प्राचीनसमये अस्यैव बहुकालपर्यन्तं कारागारयातना भुक्तवान् । यदा न्यायाधीशो दण्डयित्वा निन्दाजनकवाक्यानि च कथयित्वा किञ्चिदस्ति वक्तव्यमिति तिलकं पृष्टवान्, तदाऽसौ प्रोक्तवान् यदहं निरपराधोऽस्मि । संसार एतादृश्योऽपि शक्तयो वर्तन्ते या जगतो व्यवहारं परिचालयन्ति । संभाव्यते यदीश्वरस्येच्छा एतादृशी एवास्ति । यत्कार्यं मे प्रियं तन्मम स्वतन्त्रताया अपेक्षया कष्टसहनेनैव प्रफुल्लितं भवेत् । एतादृशीमेव स्वात्मनस्तेजस्विता पुनरपि स तदा प्रख्यापितवान् यदा राजद्रोहात्मको लेखस्तेन लिखितः । न्यायालये 'दोषोऽयं नास्ति मम' इत्येतन्मात्रकथनेनैव तन्मुक्तिः सम्भाव्यमानाऽऽसीत् । किन्त्वसौ नैवं कथितवान्, तदपेक्षया कारागारकष्टभोगमेव वरं मेने । यद्यनेन कारागारकष्टमिदं नानुभूतं स्यात्, तदा कथमिव 'गीतारहस्य'-ग्रन्थरत्नं भारतीयवाङ्मय-भाण्डारस्य भूषणायितं भवेत् । यदा मोहनदासगान्धी पूना गतवान्, तदा लोकमान्यतिलकस्य साक्षात्कारमकरोत्, तत्परामर्शेन गोपालकृष्णगोखले-महोदयस्यापि । द्वयोरपि नेत्रोः प्रभावो गान्धिमहोदये बभूव । मोहनदासदृष्ट्या तिलको हिमालय इव महानुच्चः गोपालकृष्णश्च

सुरेन्द्रनाथो वनर्जी

भारतस्य स्वर्गीयेषु राजनीतिज्ञेषु सुरेन्द्रनाथस्य प्रमुखं स्थानं वर्तते। चत्वारिंशद्वर्षेभ्योऽप्यधिकं तत्सम्बन्धः काग्रेसेन सहाऽऽसीत्। भारतीयकाग्रेस-मञ्चात् समुत्थितं तद्वचः सुदूरदेशं प्रसृतम्। भाषाप्रभुत्वे रचनानैपुण्ये कल्पनाप्राचुर्ये वाग्रोचितप्रकारे उच्चतमभावुकताया वक्तृत्वकलायाञ्च स अजेय आसीत्। वारद्वयं स काग्रेससंस्थायाः सभापतिपदमलञ्चकार। कतिपये काग्रेसे समुपस्थापिताः प्रस्तावा नैव तदपरिचिताः। निर्दिष्टशासने स्वबद्धीभूय कार्यकरणमेव तस्यादर्श आसीत्। एकदासौ इदमपि कथितवान् यत् जगति श्वेताङ्गसभ्यतैव सर्वोच्चसभ्यताऽस्ति। लार्डमिण्टोशासनकालेऽसौ वरीसाले लगुडप्रहारैरपि रक्षितो भूत्वा वङ्गशासने मन्त्रिपदमवाप।

पं० मदनमोहनमालवीयः

सर्वप्रथममस्य व्याख्यानं काग्रेसाधिवेशने कलिकातायां बभूव। तदा प्रभृत्येवासौ सोत्साहं कदाचिद् विनम्रसेवकरूपेण पृष्ठे स्थित्वा, कदाचित् प्रधाननेतृरूपेण अग्रगामी भूत्वा, कदाचित् सर्वप्रधानो भूत्वा, कदाचित् विरोधं प्रदर्शयन् कदाचिच्च सत्याग्रहासहयोगान्दोलनं कुर्वन् कारावासमवाप्य काग्रेससेवां चकार। प्रथममहायुद्धे साहाय्यार्थं लार्डप्रधानेन भारतीयनेतृणां सभाहूतायां परिषदि मालवीयोऽप्यामन्त्रित आसीत्। श्रीमतीबेसेण्टमहोदया एकदा काग्रेसमधिकृत्य पुनः स्वसात् प्रबलेभ्यः सर्वाधिकारं दत्तवती। मालवीयस्तु सर्वदैव काग्रेसेन सहासीत्। सत्स्वपि विरोधे समुचितं कार्यं विचारपूर्वकं सम्पादयितुमसौ हिमाचल इवाचलो बभूव। स च स्वयमेव संस्थारूप आसीत्। अथासौ लाहोरकाग्रेसस्य सभापतिर्बभूव। पुनः एकस्मिन् काग्रेसाधिवेशने निर्वाचितेन सभापतिना तत्पदेऽस्वीकृते सति महामनामालवीय एव सभापतिर्बभूव। काशीस्थो हिन्दुविश्वविद्यालयस्तु तत्कीर्तेरमरस्तम्भ एव।

लाला लाजपतरायः

काङ्ग्रेसस्य प्राचीनपूज्यपुरुषेषु लालालाजपतरायस्य व्यक्तित्वं चमत्कृतिपूर्णमासीत् । असौ यथा काङ्ग्रेसभक्तस्तथैव परोपकारी समाजसुधारकश्चासीत् । प्रयागस्य चतुर्थाधिवेशने असौ काङ्ग्रेसअधिवेशने सम्मिलितो बभूव । वाराणसीकाङ्ग्रेसेनासौ प्रमुखवक्तृरूपेण राष्ट्रवादिरूपेण च प्रतिष्ठापितः । सरदाराजीतसिंहेन सह लाजपतरायोऽपि निर्वासनदण्डं बुभुजे । काङ्ग्रेसाधिवेशने सभापतिरूपेण निर्वाचितोऽपि तत्पदमस्वीचकार । गोखलेमहाशयेन सह लन्दनं गते शिष्टमण्डले असावप्यासीत् । किन्तु गुप्तचरैः प्रपीडितो विदेश एव स्थातुं निश्चितवान् । इत्थमयं प्रथममहायुद्धसमये अमेरिकायामेवासीत् । असहयोगान्दोलनेन सह तस्य सर्वदैव मतभेद एवासीत् । असौ स्वकीयभाषणे भविष्यवाणीमपि चकार यदिदमान्दोलनं कदापि नैव सफलीभविष्यति । अयं वीरो योद्धासीत्, न पुनः सत्याग्रही । तस्य जीवनं संघर्षेण काठिन्येन चैव व्यतीतम् । रौलट एक्टान्दोलनसमये सैनिकाधिकारिणो लगुडप्रहारेणासौ मृतिमवाप ।

फिरोजशाहमेहता

काङ्ग्रेसेन सहैतस्य सम्बन्धः प्रारम्भत एवासीत् । तत्कार्यक्रमनिर्धारणे नीतिनिर्धारणेऽस्य प्रामुख्यमासीत् । कलिकातासम्पन्ने काङ्ग्रेसषष्ठाधिवेशनेऽसौ सभापतित्वं कृत्वा पश्चात्तस्य शक्तिरूपेण स्थितः । यस्याः समितेर्यस्य शिष्टमण्डलस्य वासौ सदस्योऽभवत् तत्प्रतिनिधिभिः सुव्यवस्थितं कार्यं कारितवान् । पश्चात् लाहौरकाङ्ग्रेसस्य चतुर्विंशत्यधिवेशनेऽयं सभापतिर्निर्वाचितो बभूव । किन्त्वधिवेशनस्य पञ्चदिवसेभ्यः पूर्वमेव सहसा त्यागपत्रमदात् । तदा तत्स्थाने मदनमोहनमालवीयः सभापतिपदमवाप ।

आनन्दमोहनो वसुः

अयं वङ्ग सुप्रसिद्धः सामाजिकधार्मिकपरिष्कारकर्ता ब्रह्मसमाज-

प्रगतौ प्रधानतया दत्तहस्तश्चासीत् । कलिकातास्थस्य 'इण्डियन-असोशियेशन'संघटनस्य सर्वप्रथमो मन्त्री सुरेन्द्रनाथबनर्जीमहाशयस्य प्रधानसहायकश्च बभूव । असौ मद्रासकांग्रेसाधिवेशनस्य सभापतिपदमलङ्कृत्य युक्तिपरिपूर्णं भाषणमदात् । किन्तु देशस्य दौर्भाग्येन शीघ्रमेव महाप्रस्थानमकरोत् ।

चक्रवर्ती विजयराघवाचार्यः

सर्वप्राचीनकांग्रेसकार्यकर्तुरस्य तृतीयाधिवेशने विधाननिर्मातृसमित्या नामासीत् । तदनन्तरमसौ लखनऊकांग्रेसाधिवेशने लाहौरकांग्रेसाधिवेशने च भारतीयकांग्रेसस्य सदस्यतापदमवाप । सूरतकाण्डानन्तरमसौ प्रायेण कांग्रेसाद् पृथगेव बभूव । पश्चात् नागपुराधिवेशने सभापतिपदमवाप्य महत्या योग्यतया कौशलेन च कार्यं सम्पादितवान् ।

कालीचरणबनर्जी

अयं खलु भारतीयक्रिस्तमतावलम्बी महाप्रतिभाशाली चासीत् । कांग्रेसस्य पञ्चमाधिवेशने प्रस्तावचयनार्थमयमेव नियुक्तो बभूव । कतिपयवर्षाणि यावदसौ महतोत्साहेन कांग्रेसकार्यं चकार । ब्रिटिशजनतासमक्षं कांग्रेसविचारं प्रकटयितुं यच्छिष्टमण्डलं प्रस्थितम्, तस्यायमप्येक सदस्य आसीत् । नवमकांग्रेसाधिवेशने न्यायविभागः शासनविभागश्च पृथग्भूतौ भवेतामिति प्रस्तावमयमेव प्रस्तावितवान् । समयप्रगत्या यथा यथा सर्वसाधारणजनेषु राजनीतिकजागृतिर्बभूव तथा तथाऽस्य स्वतन्त्रताया प्रतिरोधो जातः । शासकीयसाहाय्यप्राप्तसंस्थाया व्यवस्थापकेषु अध्यापकेषु चैव प्रतिबन्धः कल्पितो यत् यावत् शिक्षाविभागाधिकारिणः स्वीकृतिर्न मिलेत्तावत्ते राजनैतिकान्दोलने भागं नैव गृहीयुः सभासु वा नैवोपस्थिता भवेयुरिति । नागरिकाणां मौलिकाधिकारे कृतस्य प्रहारस्य कांग्रेसपञ्चदशाधिवेशनेऽसौ महान्तं विरोधमकरोत् ।

नवाबः सैय्यदमुहम्मदबहादुरः

मद्रासकांग्रेसे पारित-प्रस्तावानुसारं हिन्दुना सहैव एको मुहम्मदीयोऽपि कांग्रेसमन्त्री भवेदिति पद्धतिः प्रचलिता । तदनुसारं नवाब-सैयद-मुहम्मदबहादुरः एन० सुब्बारावश्च कांग्रेस-मन्त्रिणौ बभूवतुः । नवाबसाहबः कराचीकांग्रेसाधिवेशने सभापतिपदमपि अलङ्कृतवान् । स च प्रथम कांग्रेसभक्तः पश्चान्मुहम्मदीय आसीत् । मद्रासकांग्रेसाधिवेशनेऽसौ स्वागताध्यक्षो बम्बईकांग्रेसे च विधाननिर्मातृसमितिसदस्यश्च बभूव । स खलु एतादृशो देशभक्त आसीत् यस्मिन् साम्प्रदायिकसंकीर्णताया लेशोऽपि नाभवत् । कराचीकांग्रेसे सभापतिपदमवाप्यासौ कथितवान् यत् सर्वे एव भारतीयाः संयुक्त वृद्धि यान्तु, न तु पार्थक्येनेति ।

दाजी-आबाजी-खरे

कांग्रेसस्य प्रारम्भिकवर्षेषु स्थापितव्यवस्थाभूमिविरुद्धं भूमि-स्थापित्ववर्षनिर्धारणनियमस्याधिकृत्य महान् कोलाहलः समुत्थितः । लाहौरस्य नवमकांग्रेसाधिवेशनेऽसौ प्रस्तावमप्यकरोत् एतद्विरुद्धम् । दीनशावाचामहोदयेन सह सहायककांग्रेसमन्त्री चापि बभूव । भारतीयकार्पासवस्त्रेषु सम्मान्य करं प्रतिरोद्धुमपि प्रस्ताव-मकरोत् येन कार्पासवस्त्रव्यवसाये महानवरोधः सम्भूतः । यदा मुस्लिमलीग-सदस्या भारतस्य कृते स्वशासनस्यादर्शः स्वीकृतस्तदा लखनऊप्रस्तावस्वागत-परस्य प्रस्तावस्य समर्थनमकरोत् । कथितवांश्च यत्स्वशासने हिन्दु-मुहम्मदीययोर्मानुमानेनैव सन्धिगत भवेत् ।

सी० शंकरननायरः

अयं खलु स्वसामयिकः सर्वप्रथम पुरुष आसीत् । कांग्रेससंस्था ठेयापुरस्कारस्य श्रीमतेऽस्मै सभापतिपदं प्रादादमरावत्याम् । बम्बईस्थः श्रीचन्दावरकर इव देवतावत् वा नायकोऽपि मद्रासोच्चन्यायालयस्य सदस्यो

बभूव। ततः भारतशासनीयकार्यकारिण्याः सदस्यो जातः। पुनः पदत्यागं कृत्वा लोकप्रियतामवाप। किन्तु 'गान्धी आनाक्रा च'-नामके पुस्तके गान्धिमहाशयेऽसौ निराधारमेवाक्षेपं चकार। अत एव पञ्जाबस्थो माइकेल ओडवायरस्तत मानहानिदण्डरूपेण त्रिलक्षमुद्राः गृहीतवान्।

विपिनचन्द्र पालः

सुप्रसिद्धवक्तुः पालमहोदयस्य काङ्ग्रेसेन सह प्राचीनतमः सम्बन्ध आसीत्। बहिष्कारस्य राष्ट्रियशिक्षाविषयकस्य नूतनसिद्धान्तस्य च प्रचारं कुर्वन्नसौ सम्पूर्णे एव देशे स्ववक्तृत्वशक्तेः प्रभावं संस्थापितवान्। प्रभावशालिना भाषणेनैवैनासौ मद्रासप्रान्तात् निष्काशितो बभूव। 'अरविन्दघोषस्य विरुद्ध मत्साक्ष्यं भविष्यती'ति मत्वाऽसौ 'वन्दे मातरम्' पत्रसम्पादकस्य अरविन्दघोषस्याभियोगे साक्ष्यं नैवादात्। तेन चासौ षण्मासान् यावत् कारागारमवाप। अथमिङ्ग्लैण्डे 'हिन्दु रिव्यू'नामकं पुस्तकमेकं प्रकाशितवान्, यस्मिन् बहु कारणानि विचारितवान्। स च स्वकीय भाषणेन 'न्यू इण्डिया'नामके 'वन्दे-मातरम्'नामके च पत्रे स्वकीयलेखैन तत्कालीनभारतीययुवकेषु स्वीय प्रभावं संस्थापितवान्।

मौलाना मजहरुलहकः

धार्मिकबौद्धिकदृष्ट्याऽयं काङ्ग्रेसस्य महारथी आसीत्। बिहारे काङ्ग्रेसस्य महान् समर्थको राष्ट्रवादी सम्प्रदायवादानितरामसंस्पृष्टश्चायं प्रयागे पञ्चविंशकाङ्ग्रेसाधिवेशने बिलासृत साम्प्रदायिकनिर्वाचनविरुद्ध प्रस्तावं पूर्णतया समर्थितवान्। एतस्मिन् समयेऽसौ हिन्दुमुहम्मदीयसौहार्दपरिपूर्णमेवं योग्यतापरिपूर्णं भाषणमपि प्रादात्। यदा काङ्ग्रेसशिष्टमण्डलं इंग्लैण्डे जगाम, तदाऽयमप्येवस्तस्य सदस्यो बभूव। अनन्तरं काङ्ग्रेसस्य राष्ट्रियपार्टी धुरन्धरो आध्यात्मिकविचारे संलग्नो बभूव। वस्तुतः स्तस्य देशे दर्शनं साधुतामयमेवासीत्।

महादेव-गोविन्द-रानडे

काँग्रेसस्य महानेताऽयं बम्बईशासनस्यापि उच्चाधिकारी भूत्वा काँग्रेसम् सञ्चालयन्नासीद् बहुकालम्। असौ काँग्रेसान्दोलनाय स्फूर्तिमप्यदात्। महाराष्ट्रसत्तासमुत्थाने भारतीयार्थशास्त्रविषये च निबन्धं विलिख्य स्वपाण्डित्यमसाधारणीं योग्यतां भारते प्रत्यापितवान्। समाजपरिष्करिटे प्रबलं कार्यं कृतवानसौ। काँग्रेसस्य समाजपरिष्करणनार्थं पुनर्निवेशाय स्वकीयाममरां स्मृतिं स्थापयित्वा परलोकं गतवान्।

रमेशचन्द्रदत्तः

गतशताब्द्यन्ते काँग्रेसराजनीत्यां श्रीरमेशचन्द्रदत्तस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते। शासकीयोच्चपदमवाप्यापि रमेशचन्द्रः काँग्रेससेवां चकार। स्वयामितानुभवज्ञानयोर्लाभमसौ काँग्रेसाय प्रदत्तवान्। अयं निर्विचिकित्सं मनुते स्म यत् भूमौ महान् करभारो ब्रिटिशशासनस्य प्रतिस्पर्धी चोभयमेव ग्रामीणकार्याणां विनाशकारणम्। तेन च समुत्पद्यते दुर्भिक्षम्। यस्मिन्देशे पूर्वं ग्रामशासनमासीत्तत्रैव सैनिकानां मण्डलाधीशानाञ्च घृणितशृङ्खलाबद्धं शासनं नूनं देशस्य महतेऽकल्याणाय भवेदिति। पञ्चदशकाँग्रेसाधिवेशनेऽसौ सभापतिपदमलञ्चकार।

एन० सुब्बारावपन्तुलु

काँग्रेसजन्मादारभ्यैव तेन तस्याः सम्बन्ध आसीत्। काँग्रेसचतुर्थाधिवेशने सम्मिलितो भूत्वाऽसौ प्रभावशाली भाषणमदात्। तत आरभ्य विभिन्नप्रस्तावानां समर्थकोऽनुमोदकश्च भूत्वा ख्यातिं लब्धवान्। यदा अस्य समकालीना बहवो जनाः शासकीयोपाधिं गृह्णन्त आसंस्तदासौ कस्याप्युपाधिं प्राप्तुं विचारमपि नैव चकार। स्वकीयकार्यकालेऽयं स्वव्ययेनैव यत्र तत्र यात्रां कृत्वा काँग्रेसप्रचारमकरोत्।

सच्चिदानन्दसिंहः

सर्वप्रथममिमं जना लखनऊकाङ्ग्रेसे दृष्टवन्तः। तत्रायं न्यायशासनयोः पृथक्करणप्रस्तावे भाषणमपि प्रदत्तवान्। लाहौराधिवेशनेऽसौ सैनिक-परिष्करणविधावपि भाषण दत्तवान्। कलिकाताकाङ्ग्रेसाधिवेशनेऽसौ उत्तरप्रदेशे प्रान्तपालस्य कार्यकारिण्याश्च प्रस्तावमकरोत्। लन्दने योग्यतापूर्णकार्यकरणात् सर्वे जनास्तस्मै मद्रासकाङ्ग्रेसे धन्यवादमपि ददुः। लन्दने गते शिष्टमण्डले सिंहं विहाय भूपेन्द्रवसुः जिना समर्थः मज्हरुल्हकः लालालाजपतरायश्चासन्।

: २ :

रत्नस्य काँग्रेस-प्रवेशः

अधीतविद्यो रत्नः सर्वेषामेतेषामन्येषाञ्च काँग्रेससेवकानां राष्ट्रसेवाकार्यं नितरां ध्यात्वा सर्वतो गभीरं विचार्य स्वयमपि काँग्रेसे सम्मिलितुं निश्चितवान् ।

एवं महाशयो रत्नः काँग्रेससंस्थायाः कार्यकलापं तत्कालीनराजकीय-शासनप्रणालीं भारतीयजनानां दुर्दशाञ्च विज्ञाय स्वदेशसेवायां दत्तावधानो बभूव । स च तारापुरीप्रतिनिधिरूपेण काशीपुरकाँग्रेसमहाधिवेशने गत्वा काँग्रेसमहाधिवेशनस्य सर्वमेव कार्यजातं प्रत्यक्षं विलोकितवान् ।

पश्चादसौ तारापुरीस्थोच्चन्यायालये प्राड्विवाककार्यं प्रारभत । पुनर्विश्वव्यापिनो प्रथममहायुद्धस्यारम्भो बभूव । भारतीया अपि तत्र साहाय्यं कृतवन्तः । अन्ते बीकानेरमहाराजगंगासिंहादीनां प्रयासेन सन्धिः सम्पन्नः ।

विवाहः काश्मीरभ्रमणञ्च

माघशुक्लवसन्तपञ्चम्यां रमानाम्न्या ब्राह्मणकुलोत्पन्नया परमसुन्दर्या कुमार्या सह रत्नस्य विवाहोऽभूत् । तदनन्तरमसौ तया सह भ्रमणार्थं काश्मीरं ययौ । तत्रैकदा स्वभार्यां श्रीनगरे संस्थाप्य कैश्चिद् बान्धवैः सह पर्वतीय-प्रदेशे भ्रमन् गतो ह्यमरनाथयात्रां जगाम ।

एकदा केनापि प्रोक्तं यदितोऽमरनाथगुहा क्रोशचतुष्टयमेव वर्तते । श्रुत्वैव परमसाहसी रत्नो मार्गप्रदर्शकेन केनापि सेवकेन कैश्चिद्बान्धवैश्च सह रज्जुशृङ्खल्या हिमनदीमेवावतीर्य अमरनाथगुहां प्रस्थितः । हिमवर्षावायुना सह हिमपातोऽपि प्रारभत । द्वादशघटिकापर्यन्तं सततं यात्रया निरा

ऽन्ततः ससार्थो रत्नो महता काठिन्येन पदात्पदमपि गन्तुमसमर्थो बभूव। तस्मिन्नेव समये हिमाधिक्येन रत्नाऽऽकारभारवाहकस्य मुखाद्रुधिरनिस्सरणं प्रारब्धम्। तदनन्तरं रत्नो ददर्श चैकं परमं रमणीयं तटाकम्, किन्तु सहसैवासौ हिमपातेन परिपूरितस्तटाकः सौन्दर्यविहीनो बभूव। तटाकमितः पंक्तिबद्धा देवमुकुटमिवोद्भासिनी हिममालाऽपि विलुप्ता। इदानीं रत्नोऽमरनाथगुहाया अत्युन्नते पार्वतप्रदेशे आसीत्। अन्ततः क्लान्तश्च रत्नः पुनरप्यग्रे गन्तुमना: सहसैव सहसा प्रचलितः। किन्तु सकण्टकाकीर्णे बहुगर्तान्विते नीहारप्रपतनसमाच्छादिते पर्वतीयभूमौ गच्छन्नसौ सहसा कस्मिंश्चिद्गिरिदर्यां पपात। किन्तु रज्जुबद्धत्वात् सार्थास्तमुपरि सहसैवाकृष्टवन्तः। यदि नैवं स्यात्तदान्तर्गतो रत्नो भूगर्भस्याब्धपारगाना कृते सहस्रवर्षपर्यन्तमन्वेषणविषय एवाभविष्यत्।

अतः परं भयभीतः ससार्थो रत्नः श्रीनगरं परावृत्तः। काश्मीरे जलाशये जलविहारं पर्वते कानने काश्मीरप्रदेशीयोद्याने च भ्रमणं कृत्वा पुनस्तारापुरीमाजगाम।

तारापुरीमागत्य रत्नः स्वदेशोद्धारकर्मणि संलग्नो बभूव। यूरोपीयमहायुद्धोत्तरं भारतो देशः पुनः प्रबुद्धतां गतः। सर्वत्र बहुविधानि यन्त्राणि प्रचलितानि। धनिकाना पार्श्वे बहुधनं सङ्गृहीतम्, तथापि ते धनप्राप्त्यर्थमेव सदैवावसरं प्रतीक्षमाणा अतृप्तमनसा अभवन्। मध्यमवर्गीयाः साधारणमानवाः पुनर्दारिद्र्यसार्थाः आसन्। तदा शान्तिमयमान्दोलनं कार्यकारि भविष्यति इत्यस्य चिह्नान्यपि दृष्टिगोचराण्यभवन्। जना विश्वासपूर्वकमात्मनिर्णयस्य स्वशासनस्य स्वराज्यस्य च वार्तामकुर्वन्। मुहम्मदीया अपि तुर्किस्तानविषये विचारं कुर्वन्तः क्रोधसम्पन्ना आन्दोलनमिच्छन्त आसन्। कृषकेषु विशेषतोऽशान्तिचिह्नानि परिलक्षितानि बभूवुः। अनान्तरे लार्डहार्डिंगो इंग्लैण्डं जगाम, समागतवांश्च सम्राट्प्रतिनिधिर्भूत्वा लार्डचेम्सफोर्डः। लार्डमार्लेकृत-

सुधारणया काङ्ग्रेसस्थितनम्रदलीयाजनाः सन्तुष्टाः, किन्तूग्रविचारास्तो-ऽसन्तुष्टा विरोधमेव कुर्वन्त आसन्। नूतनविधानसभाद्वारेण हिन्दवो मुहम्मदीयाश्च प्रायेण सन्तुष्टा बभूवुः। गोखलेमहाशयस्य देहावसानेन भारतस्य महती हानिरभूत्। बम्बईकाङ्ग्रेसाधिवेशने युद्धकालीन-सेनाचर्चां दृष्ट्वा भारते जनहिताय जनसञ्चालितशासनस्य याचनमभूत्। श्रीतिलकेन सह एनीबेसेण्टमहाशया होमरूललीगसंस्थां संस्थाप्य 'न्यू-इण्डिया' पत्रेण तत्प्रचारमारब्धवती।

प्रस्तावस्य च समर्थनं दलद्वयमप्यकार्षीत् । पुनः लखनऊनगरे जिन्ना-सभापतित्वे सम्भूते मुस्लिमलीगाधिवेशने स्वायत्तशासनप्राप्तिमेव स्वकीय-ध्येयमघोषयन् मुहम्मदीयाः । काँग्रेसमुस्लिमलीगयोः सम्मिलिताधिवे-शनेऽपि स्वायत्तशासनस्यैव समर्थनमभूत् । अस्मिन् होमरूलान्दोलने श्रीमती एनीबेसेण्टमहाशया मद्रासशासनेन सर्वरक्षिकायां रक्षिता बभूव । सर्वरक्षिकायां जातायामेनीबेसेण्टमहिलाया क्षोभिता जनाः कलिकातानगरे भाविन्यां काँग्रेसमहासभायां तामेव सभानेत्रीं निर्वाचितवन्तः । एतस्मि-न्नेव समये काँग्रेसोदारदलीयानां प्रभावः समाप्तोऽभूत् । ते चोदारसंघ-नामिकां भिन्नां संस्थां संस्थापितवन्तः ।

भारतस्य युद्धकालीनसेवया प्रसन्नो भारतसचिवो माण्टेगूमहोदयः स्वकीयघोषणायां ब्रिटिशशासननीतिर्भारते स्वायत्तशासनस्थापनमित्यकथयत् । तदनन्तरमेव भारतसचिवो भारतमागत्य महता परिश्रमेणैकं प्रस्तावं विहितवान् । स एव भारतीयशासनबिल नाम्ना पारितो बभूव ।

एतेन नियमेन निर्वाचनप्रणाल्याः सूत्रपातो बभूव । प्रान्तेषु जन-निर्वाचितसदस्यैर्विधानसभायाः शासननिर्वाचितैः सदस्यैश्च राज्यसभायाः सङ्घटनमभूत् ।

किन्त्वेतया सुधारणयापि काँग्रेससदस्या असन्तुष्टा एव भूत्वा योजनाया निन्दां च विधाय महात्मनो गान्धिनो मतानुसारमसहयोगान्दोलनं कर्तुं निश्चितवन्तः, आत्मनश्चानल्पितं सत्याग्रहं च चक्रुः । दिल्ल्याममृतसरे-ऽहमदाबादे चान्दोलनमभूत् । आन्दोलनकारिणामुपरि गुलिकापातश्च कृतोऽधि-कारिभिः, किन्तु पञ्चाबहत्याकाण्डं सर्वोपरि भयानकमभूत् ।

पञ्चाबस्यामृतसरनगरे प्रायेण विंशतिसहस्रसंख्यका जना रौलट एक्ट-विरोधं कर्तुं सङ्गता जलियानवालाबाग-नाम्नि स्थाने । जनैः परिपूरितोद्याने तत्रस्थोऽधिकारी डायरनामा महाक्रूरः सेनाध्यक्षः पञ्चाशत् श्वेताङ्गसैनिकै-स्तत्संख्यकाश्वेताङ्गसैनिकैश्च सह गत्वा तत्र त्वरितमेव गुलिकाप्रहारं कर्तुं सैनिकानादिष्टवान् । आदिष्टा एव सैनिकाः षोडशशतसंख्यकगुलिका-

: ३ :

रौलट-एक्ट-विरोधः, पञ्जाब-हत्याकाण्डश्च

एतस्मिन्नेव समये कृतेऽपि बहुविरोधे रौलट एक्टः पारितो बभूव। तत्र यं कमपि निर्दोषं सदोषं वा बन्दिनं विधाय दण्डप्रदानस्य व्यवस्थाऽऽसीत्। काङ्ग्रेसे कार्यकरणेन इदानीं मोहनदासगान्धीमहाशयस्य देशे प्रतिष्ठा वर्धमानाऽऽसीत्। स एवं समुद्घोषितवान् यत् भारतीया एकीभूय शान्तिपूर्णमान्दोलनं कुर्वन्तु इति। एतया घोषणया सर्व एव जनाः शान्तिपूर्णान्दोलनं कर्तुं तत्परा बभूवुः।

निश्चिते दिवसे रौलटनियमस्य विरोधाय जनान्दोलनस्य सूत्रपातो बभूव। दिल्ल्याममृतसरेऽहमदाबादे च श्वेताङ्गैर्बहवो भारतीया पातिताः। मोहनदासगान्धी समाजस्य तारापुर्यां मुक्तामणिना सह 'रौलटएक्ट' विषये देशस्य परिस्थितिं पारस्परिकं विविधां वार्तां कृतवान्। तत्र [illegible] वार्तां श्रुतवतो रत्नस्य चेतसि समुत्थिता-ऽभूतपूर्वा भावना। किन्तु मोहनदासगान्धिनः स्वपितुर्मुक्तामणेश्च विचार्य शान्तिपूर्वकं [illegible] शान्तिकार्ये। अथ रत्नो विचारितवान् यत् [illegible] नैव [illegible]। [illegible] कारागार-[illegible] वा स्वयं [illegible]। [illegible] यदि [illegible] कारागारं [illegible], तदा [illegible] भवेत्। एवं विचारनिमग्नो रत्नो [illegible] न रोचते [illegible]। इदानीं स कारागारे [illegible] विचार्य [illegible]।

[illegible]

प्रस्तावस्य च समर्थनं दलद्वयमप्यकार्षीत्। पुनः लखनऊनगरे जिन्ना-सभापतित्वे सम्भूते मुस्लिमलीगाधिवेशने स्वायत्तशासनप्राप्तिमेव स्वीय-ध्येयमघोषयन् मुहम्मदीयाः। काँग्रेसमुस्लिमलीगयोः सम्मिलिताधिवेशनेऽपि स्वायत्तशासनस्यैव समर्थनमभूत्। अत्युग्रं होमरूलान्दोलनं श्रीमती एनीबेसेण्टमहाशया मद्रासप्रान्तेन सर्वत्र कार्या रचिता बभूव। सर्वतश्रिताया जातायामेनीबेसेण्टमहिलाया बोधिता जनाः। कलिकातानगरे भाधित्या काँग्रेसमहासभाया तामेव सभानेत्रीं निर्वाचितवन्तः। एतस्मिन्नेव समये काँग्रेसे उदारदलीयानां प्रभावः क्षीणतोऽभूत्। ते चोदारदल-नामिकामेकामन्यामेव संस्थां संस्थापितवन्तः।

भारतस्य युद्धकालीनसेवया प्रसन्नो भारतसचिवो माण्टेग्यूमहोदयः स्वकीयघोषणाया ब्रिटिशशासननीतिर्भारते स्वायत्तशासन-स्थापनमित्यकथयत्। तदनन्तरमेव भारतसचिवो भारतमागत्य महता परिश्रमेणैकं प्रस्तावं विहितवान्। स एव भारतीयशासनबिल-नाम्ना पारितो बभूव।

एतेन नियमेन निर्वाचनप्रणाल्याः सूत्रपातो बभूव। प्रान्तेषु जन-निर्वाचितसदस्यैर्विधानसभायाः शासननिर्वाचितैः सदस्यैश्च राज्यसभायाः संघटनमभूत्।

किन्त्वेतया सुधारयोजनयापि काँग्रेसदलस्य असन्तुष्टा एव भूत्वा योजनाया निन्दाञ्च विधाय महात्मनो गान्धिनो मतानुसारमसहयोगान्दोलनं कर्तुं निश्चितवन्तः, आन्दोलनमिदं सत्याग्रहं च चक्रुः। दिल्ल्याममृतसरे-ऽहमदाबादे चान्दोलनमभूत्। आन्दोलनकारिणामुपरि गुलिकापातश्च कृतोऽधि-कारिभिः, किन्तु पञ्जाबहत्याकाण्डं सर्वोपरि भयानकमभूत्।

पञ्जाबस्यामृतसरनगरे प्रायेण विंशतिसहस्रसंख्यका जना रौलट एक्ट-विरोधं कर्तुं मिलिता जलियानवालाबाग-नाम्नि स्थाने। जनैः परिपूरितोद्याने सहसैवाधिकारी डायरनामा महाक्रूरः सैन्याध्यक्षः पञ्चाशत् सशस्त्रसैनिकै-र्शतसंख्यकाङ्गरक्षकैर्निरैश्च सह गत्वा तत्र स्थितमेव गुलिकाप्रहारं कर्तुं सैनिकानादिष्टवान्। आदिष्टा एव सैनिका षोडशशतसंख्यकगुलिका-

पातं चक्रुः। तेन चतुःशतसंख्यका मानवा मृता इति [redacted] शासकीया घोषणा। गुलिकाप्रहारकर्त्तारः सर्वे एव जना उद्यानस्योन्नतभागे स्थिता आसन्। औषधि सेवा संस्कार-पानीयरहिता मृता अर्धमृता भग्नपाद-शिरोग्रीवाः सर्वे एव मानवा रात्रौ तत्रैव पतिता आसन्।

मानवस्य मनसि यस्य दण्डस्य कल्पनाऽपि न भवेत्स एव दौर्भाग्येन प्राप्तो डायरस्य शासने। पानीयनालिका विद्युद्वर्तिका चावरुद्धे। तेन सर्वे एव जना पिपासिता अन्धकारनिमग्नाश्च प्रेता इव बभूवुः। मानवेषु सर्वेषां समक्षं वेत्रप्रताडनं च कारितं डायरेण। जनानामुदरेण परिचालनं कुमारिकाणां स्तनपरिमर्दनपूर्वकं दुग्धनिष्कासनप्रयत्नं शिशून् उपरि विक्षिप्य तत. पतता तेषां गुलिकास्त्रेण हननञ्चेते दण्डा मानवसीमानमति-क्रम्य अमानुषकार्यसृष्टिं चक्रुः। अथ च वाष्पयानतृतीयश्रेणी प्रमाणपत्रप्रदानावरोधः, द्वाभ्यामधिकजनानां सह गमननिषेधः, पादयानानां स्वायत्तीकरणम्, दुर्गस्याधः सर्वेषामेव समक्षं नग्नं कृत्वा वेत्रप्रताडनार्थं स्थाननिर्माणम्, नगरस्य बहुभागेषु वेत्रताडनार्थं स्थाननिर्माणञ्च अमानवीयकृत्यमासीत् डायरस्य। एतादृशस्यात्या-चारस्य वृत्तं बहिःस्थिता मानवाः श्रोतुमपि नैवाशक्नुवन्। यदा कदा केनापि प्रकारेण कोऽपि मानवो निःसृत्य कथञ्चिदन्यप्रदेशे समागतश्चे-त्तदासौ नरकात् निःसृत इव मेने। किन्तु भयार्तत्वात् सोऽपि पूर्णं विवरणं कथयितुमसमर्थ एव बभूव।

एतस्मिन्नेव समये पञ्जाबहत्याकाण्डस्य विवरणप्राप्त्यर्थं तत्प्रान्त वासिना साहाय्यार्थञ्चैका समितिः संघटिता काग्रेससंस्थया। तस्यां श्रीरत्नोऽपि सम्मिलित आसीत्। अन्यैः कांग्रेसकार्यकर्तृभिः सह रत्नः पञ्जाबं गत्वा जलियानवालाबागस्थानं तां तां प्रतोलीं च—यस्यामुदरेण जनाः परिचालिताः, स्त्रीभिर्बालैः कुमारिकाभिश्च सहासीममत्याचारं कृतवन्तः श्वेताङ्गा—विलोक्यासौ महान् क्रोधितो बभूव। किन्तु

शासकीयाधिकारस्याभावात् प्रतीकारं कर्तुमसमर्थो भूत्वा केवलं साहाय्यमेव चकार। ■ मोहनदासगान्धिनो बुद्धिकौशलेन नितरामाश्चर्यचकितो बभूव।

अथ रक्तोऽमृतसरतो दिल्लीमागत्य रात्रौ वाष्पयानारूढो बभूव। यस्मिन् कक्षे स प्रविवेश, तस्मिन्नासन् बहवः श्वेताङ्गाः। तेष्वेकः साभिमानमित्थं वदन्नासीत् 'अलिस्मैव अमृतसरनगरं मद्याधानं मासीत्। मया विचारितम्—सम्पूर्णमेव नगरं भस्मसात् करवाणि। किन्तु तद्दैवान्तरमात् मनसि दया समुद्भूता। अत एव मया कतिपयानामेव नागरिकाणां हत्या कारिता।' स इदं शृण्वन् रक्तो विचारितवान् यदिमं कः? साभिमानं च वक्ताऽयं कः? इति। किन्तु निद्राशयत्यासैव पूर्णं परिज्ञातवान्। प्रातः रात्रौ परिहृतवान् यस्सरं एव पुनः श्वेताङ्गसैनिकाः, साभिमानं वक्ता च निरपराधिनाममृतसरनिवासिनां हिंसको डायर एव वर्तते। अथ खलु जलियांवालाबागहत्याकाण्डाभियोगे निर्धारिताया हण्टरसमितेः समक्षं स्पष्टीकरणार्थं लाहौरनगरे समुपस्थाय दिल्लीं परावर्तमान आसीत्। तत्र न्यायाधीशेन रैंकिनेन उक्तम्—'डायर! ममास्य प्रश्नस्य कृते क्षमा विधाय वक्तव्यं भवता यत् जलियांवालाबागे भवता यत् कृतं किं तद् भयप्रदर्शनमासीत्?' उत्तररूपेण डायरेण कथितम्—'न्यायाधीश! भयप्रदर्शनं नासीत्तत्। नूनं तद् मयानन्तं कर्तव्यमासीत् यस्य मया परिपालनं कृतम्। तथापि मन्ये तत्कार्ये दयापूर्णमेव। मया विचारितं यत्पूर्णरूपेण गुलिकाप्रहारं कर्तव्यो यन्न ममायस्य वा पुनर्गुलिकाप्रहारस्यावश्यकतैव न भवेत्। मयैतमपि विचारितं यद् गुलिकाप्रहारं नाऽपि जनसम्मर्दो विप्रयियतु शक्यते। किन्तु विरमिता जना पुनरप्येकत्रिता भास्यन्ति तदा ममापहासो भविष्यति, भवन्याम चाहं मूर्खः। अत एवैतत् मया कृतम्' इति।

नरहत्यापापपङ्किलशरीरं मयानन्तं डायरं दृष्ट्वा श्रुत्वा च तस्य तादृशीं कूरां वार्तां श्रीरक्तः क्रोधाविष्टो बभूव। किन्तु गान्धिनः शान्त्युपदेशं विचार्य ■ शान्तिमापदे। डायरश्च वाष्पयानात् समुत्तीय

दिल्ल्या विलीनः। रत्नश्च ततः समागत्य तारापुरीं पञ्जाबहत्याकाण्डं विचारयन् कथं देशः स्वतन्त्रो भविष्यतीति भृशं चिन्तयामास।

अथ रौलट-एक्टविरोधकर्तृषु पञ्जाबवासिषु यो ह्यभियोगः श्वेताङ्ग-शासनेन प्रचालितः, तस्मिन् न्यायाधीशेन इत्थं दण्डविधानं कृतम्—एकपञ्चाशज्जनेभ्यः शूलारोपणम्, षट्चत्वारिंशज्जनेभ्यः कृष्णपानीय-(कालापानी)-दण्डः, द्वाभ्यां दशवार्षिकः कारावासः, उनाशीतिजनेभ्यः सप्तवर्षीयः, दश जनेभ्यः पञ्चवर्षीयः, त्रयोदशजनेभ्यः त्रैवार्षिकः, एकादशजनेभ्यश्च स्वल्पतमः कारागारः। सैनिकन्यायालये संभूतेऽभियोगे दण्डितानां संख्या पुनरितोऽप्यधिका एव आसीत्।

एतां भीषणदण्डव्यवस्थां श्रुत्वा मुक्तामणिमोहनदासयोर्मनसि महती व्यथा समभूत्। ततो मोहनदासगान्धिना समुद्घोषितं यज्जनाः सत्याग्रहान्दोलनं स्थगितं कृत्वा शान्तिसंस्थापने दत्तचित्ता भवन्तु। सम्राजो भारतस्थितः प्रतिनिधिर्लार्डचेम्सफोर्डोऽपि सर्वशक्त्याऽऽन्दोलनं निरुध्य शान्तिसंस्थापनं करिष्यामीति घोषितवान्।

वर्षेऽस्मिन् काँग्रेसस्य वार्षिकाधिवेशनं मुक्तामणेरध्यक्षतायाममृत-सरनगरे एव बभूव। तत्र लोकमान्यतिलकोऽपि समागत्य प्रामुख्येन सम्मेलनं समलञ्चकार। किन्तु नासीदत्र सन्देहो यत्समागतेषु प्रतिनिधिषु अधिका जना मोहनदासगान्धिनमेव सस्पृहं पश्यन्त आसन्। भारतस्य राजनीतिकगगने 'जयतु गान्धी' ति शब्दो गुञ्जायमान आसीत्। त्वरित-मेव कारागारान्मुक्तोऽलिबन्धुरपि तत्र समागतः।

मोहनदासगान्धिनो भाषणेन भारतीय जनाः सविशेषं प्रभाविताः। भारतीयानामेभिः कार्यैः पञ्जाबवासिनां मनसि महती शान्तिरभूत्। सर्वेषामाग्रहेण गान्धिमहाशयः काँग्रेसस्याग्रणीर्बभूव।

तस्मिन्नेव वर्षे तारापुर्यामेव मुहम्मदीय सम्मेलनमपि समभूत्। तत्रापि महता जनानां गान्धिनश्च आगमनमभूत्। कतिपयानां भाषणानि प्रभावोत्पादकानि उत्साहवर्धकानि चासन्। किन्तु गान्धिनो

भाषणं नम्रताकठोरतास्पष्टतापरिपूर्णमासीत् । तस्य नेत्रयोर्मार्दवं हृदये चार्यंकरणस्य सुदृढो निश्चयावास्ताम् । गान्धी स्पष्टमवदत्—'यदि भवन्तो योद्धुमिच्छन्ति, तदा भवद्भिः सर्वस्वत्यागं कृत्वा अहिंसाया अनुशासनस्य च पूर्णतया पालनं कर्तव्यम् । अस्मिन्नहिंसात्मकयुद्धेऽहं सेनापतिर्भविष्यामि । यदि भवन्तो विजयमिच्छन्ति तदा सैनिकनियमस्य पालनमपि भवता कर्तव्यं भविष्यति । यदैव मे निष्कासनं भवद्भिः समीहितं तदैव मां निष्कासयन्तु नाम । किन्तु यावदहमग्रणीभूत्वा स्थास्यामि तावद्भवद्भिर्ममाज्ञा अनिवार्यतया पालनीया । मम नेतृत्वं भवदीयसद्भावसहयोगावलम्बितं भवेत् । यदा भवतां मनसि ममाऽरुचिर्भवेत्तदैव मामुत्थाप्य दूरे प्रक्षिपन्तु' इति । भाषणमिदं श्रुत्वा बहूनां श्रोतॄणां रक्तमुष्णीभूतम् । मतसंग्रहावसरे सर्व एव जनाः स्वस्वहस्तान् समुत्थापितवन्तः युद्धारम्भपक्ष एव ।

सभान्ते परावर्तनसमये श्रीरत्नो गान्धिनं पप्रच्छ—'किमेवमेव भवान् महतो युद्धस्यारम्भं करिष्यति ?' तत्र सभाया बहवो भयमर्ता अप्यासन् । परमसहय गहमित्वा श्रीरत्नः समुत्साहितानपि मानवान् ददर्श । अथ गान्धी असहयोगान्दोलनदिवसं निश्चितवान् । सिन्धभ्रमणं कृत्वा निश्चित दिने गान्धी बम्बईनगरं समागतः । तस्मिन्नेव दिने लोकमान्यतिलकः महाप्रस्थानमकरोत् । तेषां महायात्रायां प्रायः पञ्चलक्षाधिकाः जनाः सम्मिलिता बभूवुः । गान्धिरत्नावपि तत्र समुपस्थितावास्ताम् ।

राजनीतिकदृष्ट्या यदा भारत स्वतन्त्र भवेत्तदैव कृषकाणा यन्त्रकार्यकर काणामपि दुरवस्था दूरीभवेदिति ।

चम्पारने सत्याग्रह

श्वेताङ्गकृषका बिहारप्रदेशीयचम्पारनमण्डले नीलोत्पादनमारब्धवन्त । किञ्चित्कालानन्तर ते सामन्तेभ्य स्थायिरूपेण भूमि सम्प्राप्य बहुभूमिषु नीलोत्पादनमारब्धवन्त । पश्चादनिवार्यमेतदभूद्यत् कृषका स्वकीया-भूम्याश्चतुर्थांशे अवश्यमेव नीलोत्पादन कुर्वन्त्विति । पुनर्श्वेतीयशासनेन एक नियम पारयित्वा श्वेताङ्गा कृषकाणा कृते नीलोत्पादनमनिवार्यं कृतवन्त । एतेन नीलोत्पादनेन कृषकाणा काठिन्य भूत प्रवृद्धम्, किन्तु कोऽपि लाभो नासीत् । तेषा स्वकीयकृषिकर्मण्यपि महती हानिरभूत् । बहुवारमेतस्य निन्दापि कृषकै कृता, किन्तु सर्वोपायो निष्फलो जात ।

अनन्तर कृषका मोहनदासगान्धिन सविधे स्वकीया दु खगाथा प्रेषितवन्त । स्वयमेव मोहनदास पटनामागत्य राजेन्द्रप्रसादस्य निवास स्थाने दिवस व्ययनीय सायकाले मुजफ्फरपुर जगाम । ततोऽपि मण्डलाद्बहिर्गच्छेति शासकीयसूचना तिरस्कृत्य मोतिहारीचम्पारनञ्च स सम्प्राप्तवान् । तत्र कार्यारम्भसमये कतिपयप्राड्विवाकानामावश्यकता समाप्ता । तस्मिन् समये राजेन्द्रप्रसादो गयामण्डलान्तर्गतपोईयाग्रामवासी अनुग्रह नारायणसिंहश्चैतौ प्राड्विवाकौ पाटलिपुत्रतो गान्धिन समीप चम्पारन गतवन्तौ ।

चम्पारनकृषकान्दोलन पञ्चमास यावत् प्रचलितम् । अस्य सूत्रधारो मोहनदासो गान्धी तत्सहायकौ च राजेन्द्रप्रसादानुग्रहनारायणसिंहौ बभूवतु । तत्रैव लोकोपयोगिसेवापुरस्काररूप शासनप्रदत्त 'कैसरे हिन्द' नामोपाधि स्वर्णपदकालङ्कृत परित्यक्तवान् श्रीगान्धी । शासकीयाशाव हेलनकृत समुपस्थापितोऽप्यभियोगो मोहनदासस्य विलक्षणभाषणेन परिसमापितो न्यायाधीशेन । स च न्यायाधीशसमक्ष विंशतिसहस्रकृषकाणा वक्तव्य समुपस्थापितवान् ।

अथ शासनेन एका समितिर्निर्धारिता। तस्यां नीलकृषकाणां शासनस्य सामन्तानाञ्च प्रतिनिधयः सन्नद्धा आसन्। कृषकप्रतिनिधिः मोहनदास एवासीत्। विषये विमर्शिते कृषकाणां कथनं न्याय्यमिति समितिः स्वीकृतवती। फलतः कृषकाणां करो न्यूनो जातः। इतरांशास्तेभ्यः किञ्चिद् द्रव्यमपि दत्तवन्तः। कृषकेभ्यो नीलोत्पादनमपि नियमेन सन्नरुद्धम्। नील-दोलने मोहनदासोऽद्भुतं साफल्यमासवान्। तेन सह कार्यकरणेन राजेन्द्रप्रसादानुग्रहनारायणावपि शक्तिशालिनौ आत्मिनश्च सम्पन्नौ च जातौ।

खेडा-सत्याग्रह

एवमेव गुजरातस्य खेडाग्रामे कृषकाणां दुर्भिक्षेण धान्ये विनष्टे त तस्मिन् वर्षे करभारात् स्वात्मनं मोचयितुं शासनं प्रार्थयमाना अभवन्। किन्तु यदा तेषां सर्व एव प्रयासो निष्फला गतस्तदा कृषका गान्धिनं सकाशं गत्वा स्वकष्टं दुःखजातं कथितवन्तः। श्रुत्वा च गान्धी कृषकान् सत्याग्रहं विधातुं स्वयंसेवकसङ्ग्रहणाय आदिदेश। तत्र सर्वप्रथमं परमोत्साहसम्पन्नो वल्लभभाईपटेलः स्वयंसेवको बभूव। तदनन्तरं बहवः कृषका अपि स्वयंसेवका भूत्वा परमोत्साहेन सत्याग्रहं कर्तुं समुद्यताः। बहवः प्राड्विवाकाश्च स्वकीयं कार्यं परित्यज्य भूत्वा च स्वयंसेवकाः सर्वत्र गुर्जरप्रदेशे भ्रमणं कुर्वन्तः कृषकेषु समुत्साहं सञ्चारयितुमारेभिरे। वल्लभभाईपटेलस्य सार्वजनिकजीवने राजनीत्याञ्च प्रवेशस्यायमेव प्रथमोऽवसर आसीत्।

मोहनदासगान्धिनोऽध्यक्षत्वे कृषका महान्तं सत्याग्रहं कृतवन्तः। बहवो बन्दिनो भूत्वा कारागारं समवापुः। कतिपयेषु राजद्रोहस्याभियोगं परिचालितं शासनेन। अन्ते कृषकाणां सत्याग्रहः सफलो बभूव। तस्मिन् वर्षे कृषकस्य करग्रहणं नैव कृतं शासनेन।

अथ अहमदाबादे 'मिल' स्वामिभिः सह तत्कर्मचारिणां वैमनस्यमभूत्। कृतेऽपि बहुप्रयासे तयोः किमपि सामञ्जस्यं नाभवत्। प्रत्युत मनोमालिन्यमेव वर्धमानमासीत्। एकदा सर्व एव कर्मकरा कार्यविरामं चक्रुः। ततो मिल-

स्वामि निर्वाचिता बहवो जना मध्यस्था बभूवु । गान्धि पटेलौ च कर्मचारि भिर्मध्यस्थत्वेन निर्वाचितौ । प्रचलितायां वार्तायां यावत् कोऽपि निर्णयो न जातस्तदनन्तरे एव कार्यकरा मिलोद्योगाल्ये कार्ये कर्तुं गतवन्त । एतेन गान्धिनो मनसि महान् खेद समभूत् । यावत् मिल-स्वामिन पूर्णं वेतन दातुन्नैव स्वीकुर्वन्ति, तावत्कोऽपि कर्मकर कार्ये कर्तुं नैव गच्छेदिति कृषक महासभायां गान्धिमहाशयो घोषितवान् । तत्रैवासौ प्रावोचयद् कर्म केषु ताद्दशा शक्तिर्नास्ति यया ते स्वप्रतिज्ञाया दृढास्तिष्ठेयुरिति ।

एतेन सर्वत्रैव क्षोभो व्याप्त । पुनश्चाकथयद् गान्धी कृषकान् यद् भवाद्दश्यर्थे समयो नैव यापयितव्य । यत्किञ्चिदपि कार्य मिलेत्तदेव कर्तव्यम् । अथ साबरमत्याश्रम निर्माणे शतश कर्मकरा नियुक्ता बभूवु । अत्रान्तरे गान्धिना मिल-स्वामिभि सहापि मिलित्वा कर्मकराणां वेतनवृद्धि कारिता । एतदर्थञ्च प्रारब्धमनशन परिसमाप्तवान् मोहनदास ।

रत्नस्य मसूरी निवास

अत्रान्तरे रुग्णाया मातु पत्न्याश्च स्वास्थ्यपरिवर्तनार्थं रत्नस्ताभ्यां सह मसूरीं जगाम । तत्र स एकस्मिन् महाविश्रामालये निवासमकरोत् ।

तस्मिन्नेव समये ब्रिटिशसाम्रा येन सह अफगानप्रतिनिधीना सन्धिवार्ता चल त्यासीत् । कतिपयाफगानप्रतिनिधयश्च तास्मन्नेव महाविश्रामालये निवसन्त आसन् । किन्तु रत्नस्य केनापि प्रतिनिधिना सह परिचयो नासीत् । पुनर्वार्तालापस्य कथैव का ?

सहसैकस्मिन् दिने समाजगाम कश्चित्सैनिक प्रधान स्थानीयशासन प्रदत्तपत्रेण सह । पत्रे लिखितमासीद्यत्त्वया केनाप्यफगानप्रतिनिधिना सह वार्ता न कर्त या, नापि कीद्दशोऽपि सम्पर्क सस्थापनीय । पत्रमिद वाचयित्वा रत्न आश्चर्यचकितो बभूव । कदापि वार्ता न करिष्याम्यफगान प्रतिनिधिना सह, ईद्दशी प्रतिज्ञा श्रीरत्नस्य स्वभावविरुद्धाऽऽसीत् । नाहमताद्दशीं प्रतिज्ञा करिष्यामीति स्पष्ट कथयन्तं श्रीरत्नमसौ सैनिकाधिकारी मण्डल-सैनिकाधिकारिणा सह साक्षात्कर्तुमादिदेश । मण्डल-

सैनिकाधिकारिणा सह साक्षात्कार वार्ताभ्यां किमपि फलं नाल्भत रत्नः । प्रत्युत तेनाऽऽज्ञापितोऽसौ यत्त्वया चतुर्विंशतिघटिकाभ्यन्तर एव मसूरीमण्डल त्याज्यम् । मण्डलसेनिराधिकारिण आज्ञां मानयित्वा रत्नो मसूरीं परित्यज्य समाजगाम तारापुरीम् ।

रत्नस्य कृषकेषु भ्रमणम्

आगत्य च तारापुरीं रत्नेन तत्र कृषकेषु भ्रमणमारब्धम् । तस्मिन्नेव समये द्विशतसंख्यकाः कृषकाः पदातय एव प्रतापगढमण्डलात् तारापुरीमागत्य यमुनायास्तटे संस्थिता आसन् । तेषां प्रधान आसीद्रामचन्द्रः । कतिपय मित्रैः सह रत्नस्तेषां समीपे गतवान् । ते च सामन्तानामत्याचारकथां श्रावयित्वा रत्नमपि तत्रैव प्रतापगढं चलितुं प्रार्थितवन्तः । दिनद्वयाभ्यन्तरे एवागमिष्यामि भवत्सकाशमिति रत्नस्तान् समाश्वास्य प्रतापगढं प्रेषितवान् ।

शीघ्रमेवासौ कतिपयवयस्यैः सह प्रतापगढं गत्वा कृषकाणां ग्रामेषु भ्रमणं कृत्वा तेषामवस्थया सुपरिचितो बभूव । यः खलु इंग्लैण्डे सप्तवर्षाणि यावत् स्थित्वा राजकुमारवत् सुखमय विद्याध्ययनं चकार, तारापुर्यां च यः सर्वविधसौख्यसम्पन्ने पितृगृहे निवासं कुर्वन्नासीत्, स तथैव ग्रीष्म-सूर्यप्रतप्तवसुधायामातपत्रविहीनः क्षुधातृषान्वितः कृषकैः सहाधुना तेषां ग्रामेषु भ्रमन्नासीत् । कृषकाणां दुःखविमोचनचिन्तान्वितो रत्नस्तैरेव सार्धं भुनक्ति गच्छति स्वपिति तेषामेवाङ्गने वार्तां करोति स्म च । विलोक्य कृषकाणां दीनां दशां द्रोहात्मानां सामन्तानाञ्चात्याचारान् रत्नस्य मनसि तद्विरुद्धं युद्धं घोषयितुं विचारो बभूव । किन्तु मोहनदास-गान्धिनः शान्तिमयं वचनं विचार्य शान्तः सन् रत्नो यदा कदा यत्र तत्र कृषकाणां सभासु भावपूर्णानि भाषणानि कुर्वन्नासीत् । तस्य भाषणेन प्रसन्नाः कृषकाः स्वतन्त्रमिव स्वदेशं स्वात्मानञ्च मेनिरे, मेनिरे च स्वकीयशरीरेषु नूतनोत्साहसमन्वितं रक्तसञ्चारम् । पुनः प्रतापगढात् समागत्य मातुः पत्न्याश्च दशां द्रष्टुं मसूरीं गतो रत्नः । ततः समागत्य स कृषकाणां ग्रामेष्वेव बभ्राम ।

: ४ :

असहयोगान्दोलनम्

केनोपायेन पञ्जाबहत्याकाण्डसमस्याया अत्याचारस्य निर्मूलनं दूरीकरणञ्च भवेदेतस्य विचारः सर्वत्रैव भारते भवन्नासीत्। एवं सर्वत्र जना सहयोगान्दोलनस्यापि चर्चां कुर्वन्त आसन्। मोहनदासगान्धी केवलया आडम्बरपूर्णया वार्तया प्रसन्नो नाभवत्। स कस्यचित्सुदीर्घप्रभावकारिणः कर्मणः करणस्य पक्षपाती आसीत्।

एतस्मिन्नेव समये असहयोगान्दोलने स्वमतप्रदानार्थं लालालाजपतरायस्य सभापतित्वे कलिकातायां कांग्रेसाधिवेशनमभूत्। अस्मिन् महाधिवेशने कांग्रेससदस्यानां दलद्वयमभूत्। देशबन्धुचित्तरञ्जनदासप्रभृतयो विरोधका मुक्तामणिप्रभृतयश्च नेतारः समर्थका आसन्। स्वयं सभापतिर्लालालाजपतरायोऽपि समर्थको नासीदसहयोगस्य। अस्य प्रधानसमर्थको मोहनदासगान्धी आसीदेव। असहयोगपदेन "सर्वशासकीयकर्मचारिपदानाम् आंग्लविद्याध्ययनस्य प्राड्विवाकीयकार्यस्य विदेशीयवस्त्रादीनाञ्च किं बहुना, बहुव्ययसाध्यस्वीयदिनचर्यायाश्च परित्यागः" स्तदभिमत आसीत्। प्रस्तावोऽयमतीव संकटपूर्ण आसीन्मुक्तामणिसनकृम्। किन्तु गान्धिनः प्रश्नः स्वयमेव स्वीकृत तेन। बहुविवादोत्तरं प्रस्तावोऽयं पारितो बभूव। पारिते प्रस्तावे कांग्रेसनीतेः सर्वथा परिवर्तनमभून्। इतः परमेव कांग्रेसे गान्धियुगारम्भो बभूव।

कलिकाताविशेषाधिवेशनात्परं कतिपये असहयोगान्दोलनविरोधिनः कांग्रेससदस्या जिन्नाप्रभृतयः कांग्रेससंस्थामेव परित्यक्तवन्तः। इममेव जिन्नासाहबं सरोजिनीनायडूमहाशया पूर्वं हिन्दुमुहम्मदीयैकताया अग्रदूत

मन्ययन् । जिन्नामुप्रयासेनैव मुस्लिमलीगस्य कांग्रेसानुकूल्यं बहु सम्भवमभूत् । यद्यपि जिन्नासाहबस्य कांग्रेसपरित्यागे राजनीतिकं कारणं कथितवन्तो जना, किन्तु मुख्यं कारणं राजनीतिकं नासीत् । तदा बहवो जना राजनीतिविषये जिन्नासाहबात्पश्चादेवासन् । तथ्यमिदमासीद् यत् कांग्रेसस्य नूतनविचारेण सह जिन्नासाहबस्य मेलनमेव नाभूत् । स्वदेशीयवस्त्रधारणं भारतीयभाषाया भाषणञ्च तन्मनोऽनुकूले नास्ताम् । अतएव जिन्नासाहबोऽग्रे मुस्लिमलीगस्य प्रधानो भूत्वा कांग्रेसविरोधी बभूव ।

पुनर्नागपुरे चक्रवर्तिविजयराघवाचार्यस्य सभापतित्वे कांग्रेसमहाधिवेशनेऽपि कलिकाताधिवेशने पारितोऽसहयोगान्दोलनप्रस्तावः पुनः पारितो बभूव । इदानीं भारतीयलार्डप्रधानपदे रीडिंगसाहब आसीत् । नागपुराधिवेशनात् परमेव असहयोगान्दोलनमारब्धं भारतीयैः । आन्दोलनेऽस्मिन् विदेशीयवस्त्रादिपरित्यागः, प्राड्विवाककर्मपरित्यागः, आङ्ग्लभाषाध्ययनपरित्यागश्च सहैवाभूवन् ।

प्रवृत्तेऽसहयोगान्दोलने रत्नप्रभृतयो नेतारः उच्छलच्चरित्रपरिपूर्णप्रबोधमहोत्साहसम्पन्ना बभूवुः । रत्नस्य चेतसि सौख्यपरिपूर्णानन्दस्य उत्साहस्य आह्लादस्य चाङ्कुरः सहैव समुद्भूतः । यथा कस्यचिद् धर्मयुद्धकारिणः शुभकामनार्थं प्रसन्नता भाति, तथैव रत्नस्यापि मनसि प्रसन्नता समभूत् । नासीच्छङ्कायाः आलस्यस्य च स्थानं तच्चेतसि । सर्वे स अनुभूतवान् यदहं स्वतन्त्रतासमीपमागतोऽस्मीति । पराधीना वयं कथमपि स्वतन्त्रता भविष्यामः, एतादृशो हीनो भावो जनानां हृदयेभ्य कुतोऽपि पलायित ।

अथ राज्याधिकारिभ्यो निर्भयः कर्णोऽनिराशां विहाय स्वेच्छया स्वसार्येषु सभासु चत्वरे च स्वकीयं विचारं प्रकटयन् एषो राजकीयपुरुषैः ससन्देहं वीक्ष्यमाणः कांग्रेसनायको भूत्वा भारतीयस्वातन्त्र्यकर्मनिरतो बभूव । सकलराष्ट्रनेताऽहमिति मन्यमानस्य तस्य चेतसि भारतप्रतिबिम्बं परितोऽङ्कितमिवाभासत । वृद्धनेतृवृन्दप्रदर्शितमार्गानुसारं प्रचलतोऽस्य

लिखित्वैव पूर्णे करिष्यामि वार्तामिति प्रोवाच । तारापुर्यामन्यत्र च बहवो जना बन्दिनो बभूवुरित्यपि वार्तामश्रौषीदसौ त्वरितमेव । ततः समुत्थाय शीघ्रमेव रत्नोऽपि स्वगृहपरिस्थित्यवलोकनार्थं जगाम । तत्र गतोऽसौ तत्पिता मुक्तामणिश्च बन्दिनौ जातौ । नाटकीयरीत्या षण्मासदण्डविधानं पृथक् पृथक् कृत्वा द्वावेव कारागारं प्रेषितवान् न्यायाधीशः ।

एतस्मिन् महत्यसहयोगान्दोलने भारतस्य त्रिंशत्सहस्रसंख्यका जना बन्दिनो भूत्वा कारागारं जग्मुः । देशबन्धुश्चित्तरञ्जनदासो मैमनसिंहं गन्तु समुद्यतोऽवरुद्धः । राजेन्द्रप्रसादमजहरुल्हकयो आरागमनमवरुद्धं शासनेन । याकूबहुसेनस्य कलिकातागमनं लाजपतरायस्य च पेशावरगमनमवरुद्धं । लाहोरे सभाकरणमवरोधितं नियमं विधाय शासनेन । नानका नाया समुपस्थितानां निर्दोषाणां शान्तानां सिक्खानामुपरि गुलिकावर्षणेन जनरपनानुसारं पञ्चनवत्यधिकशतसंख्यकाः सिक्खा निहता बभूवुः ।

एवमसहयोगान्दोलनं चरमोत्कर्षमवाप । किन्तु गोरखपुरमण्डलान्तर्गतचौरीचौरानामकस्थाने समुद्धतो जनसम्मर्दः सैनिककार्यालयेऽग्निप्रक्षेपं कृत्वैकविंशतिसैनिकान् प्रज्वालितवान् । अहिंसया सत्याग्रहं कर्तुं न जानन्ति जना इति विचार्य मोहनदासगान्धी सत्याग्रहान्दोलनं स्थगितं चकार । समागते युवराजे भारतीयाः पूर्णतया तं बहिष्कृतवन्त । स्थगितेऽसहयोगान्दोलने रत्नः कारागारान्मुक्तिमवाप । किन्तु पितरं परित्यज्य गमनेन तस्य मनसि महत्कष्टमभूत् ।

महात्मागान्धिनः ऐतिहासिकं भाषणम्

असहयोगान्दोलने अहमदाबादकारागारे बन्दीभूतं गान्धिनं त्वरितमेव द्रष्टुमिच्छितवान् कारागारमुक्तो रत्नः । किन्तु तदा गान्धी साबरमत्याश्रमे बन्दीभूत आसीत् । अतोऽसौ तत्रैव गत्वा तस्य साक्षात्कारं कृतवान् । यस्मिन् दिने मोहनदासो गान्धी स्वीयाभियोगे दत्ताद्न्यायाधीशसविधे समाजगाम, तदा तेन सह बहवो जना रत्नश्च जग्मुः । अहमदाबादन्यायालये

न्यायाधीशसमक्षं समुपस्थितजनसमुदाये कृष्णकायो गान्धी सर्वजनहृदयस्पर्शि विलक्षणं भाषणं ददान उवाच—

"दक्षिणाफ्रिकायां विषमपरिस्थितावहं सार्वजनिकक्षेत्रेऽवतृतः। तद्देशाधिकारिभिः श्वेताङ्गैः सह मम प्रथमः समागमः समीचीनो नासीत्। मया ज्ञातं यन्मानवत्वात् विशेषतो भारतभूमौ लब्धजन्मत्वान्मम नास्ति कोऽप्यधिकारः। किन्तु ससाहसं मया विचारितं यद् भारतीयैः सह यो हि सदोषो व्यवहारः क्रियते श्वेताङ्गैः, स खलु सुन्दरे शासनप्रबन्धे एवमेव समागत्य प्रविष्टः। स्वयमेवाहं श्वेताङ्गशासनेन सह सहयोगं कृतवान्। यदा कदा दोषं दृष्ट्वा तदालोचनमप्यकरोम्। किन्तु श्वेताङ्गशासनविनाशेच्छा मे मनसि कदापि नोद्भूता।

"ततः परं बोअराणामुपद्रवे संकटग्रस्ते ब्रिटिशसाम्राज्ये स्वयमेव मया स्वकीया सेवा तेभ्य उपहारीकृता। युद्धे क्षतानां भग्नानाञ्च मानवानां सेवार्थमेकः स्वयंसेवकसंघोऽपि संस्थापितो मया स्मिथस्य धर्मपत्न्याः संरक्षणे। यदि कमपि युद्धमभूत् तत्र तेन सेवाकार्यं कृतम्। एवं जूलूमानवैर्यदा विद्रोहो व्यधायि, तदाऽपि क्षतानां सेवार्थमेकः स्वयंसेवकसंघः संस्थापितो मया। तेनापि संघेन महती सेवा कृता। अवसरद्वयेऽपि पुरस्काररूपेण मया पदकद्वयं प्राप्तम्।

"दक्षिणाफ्रिकायां कृतेन कार्येण अत्यन्तं प्रसन्नमना लार्डहार्डिंगो मां 'कैसरे हिन्द'-नामधेयं पदकमेकं प्रादात्। इंग्लैण्डजर्मनयोः प्रवृत्ते युद्धे मया लन्दने भारतीयानामेकः स्वयंसेवकसंघो निरमायि। तस्मिन् संघे अल्पवया विद्यार्थिन आसन्। तत्रस्थराज्याधिकारिभिरपि एतस्याः सेवायाः भूरिशः प्रशंसनं कृतम्।

"लार्डचेम्सफोर्डो यदा दिल्लीनगर्यां युद्धपरिषदं संस्थापितवान्, तदाऽप्यहं स्वीयरुग्णत्वमनादृत्य अहमदाबादे यत्नात् सैनिकानां व्यवस्थायां संलग्नोऽभवम्। कार्येऽस्मिन् साफल्यमप्राप्नुवानं मां शासनं प्रतिबोधितवत् यद् युद्धं समाप्तम्, अधुना नास्ति सैनिकानामावश्यकतेति।

"एताम् सर्वास्वेव सेवासु समासीद्दिश्वासो यन्मम देशवासिनोऽपि एतत्प्रतिफलरूपेण समानाधिकारं प्राप्स्यन्ति। किन्त्वहो मदीयं भाग्यमेव धातावृत्तम्!

"सर्वप्रथमं मम चेतसि रौलट-नियमेन महान् वज्राघातः कृतः। अयं खलु नियमो भारतीयानां स्वातन्त्र्यापहारक आसीत्। मया तदैव विचारितं यत् नियमस्यास्य विरोधे कर्तव्यं महदान्दोलनमिति। अनन्तरं पञ्जाबे भीषणतमं नरहत्याकाण्डमभूत्। तत्र जलियानवालाबागनाम्नि उद्याने सार्वजनिकहत्यया मानवानामुदरेण परिचालनस्य वेत्रप्रहारस्य कशाभिः सह घोरतमापमानजनकव्यवहारस्य च वृत्तमाकर्ण्य मर्माहतोऽहमभवम्। मयेदमपि श्रुतं यद् ब्रिटिशप्रधानमन्त्री मुहम्मदीयानां तुर्किस्थानस्थितस्य तीर्थस्य रक्षणार्थं यदाश्वासनं प्रदत्तवान्, तदपि शाब्दिकमेवासीत्।

"अथ अमृतसरकाङ्ग्रेसे मित्राणि मां सावधानं कृत्वा मन्त्रीतः साफल्ये सन्देहमपि चक्रुः, तथाप्यहं स्वविश्वासे दृढ एवासम्। मयाऽवधारितं यन्नूनं भारतीयमुहम्मदीयैः सह या प्रतिज्ञा चकार प्रधानमन्त्री, तस्याः पालनमवश्यमेव भविष्यति। पञ्जाबहत्याकाण्डव्रणोऽपि परिपूरितो भविष्यति। माण्टेगूचेम्सफोर्डकृतानां सहयोगपूर्णसुधाराणां साफल्यं विधातुमपि दृढ एवासम्।

"किन्तु मम सर्वा एवाशाः धूलिसाद्भूताः। असहयोगसम्बन्धिवचनं नैव परिपूर्णम्, न च पञ्जाबहत्याकाण्डापराधिनि कोऽपि दण्डो विहितः। किम्बहुना, निष्पक्षपातं तद्विचारोऽपि नाभूत्। अद्यार्थबुभुक्षिता भारतीया निर्जीवा इव दृश्यन्ते। त इदं नैव जानन्ति यत्ते यत्किञ्चिदपि सुखमाप्नुवन्ति, तत्तु विदेशीयशासनचाटुकाराणां कृपया। ते हि चाटुकाराः विपुललाभादेभ्यः शासकीयं भाण्डागारं स्वकीयगृहञ्च मुदा परिपूरयन्ति। कुक्कुरेभ्यो भोजनोच्छिष्टमिव किञ्चिदेतेभ्यो जनेभ्यः पुरत उत्क्षिपन्ति। इदमपि नैव जानन्ति ते यन्नूनं साम्प्रतिकं भारतीयशासनं जनधनशोषक-

मेव। काममसत्येन तर्काभासेन ते स्वकार्यं साधयन्तु, किन्तु ग्रामेषु दृश्यमाना नरकङ्काला किं मिथ्या भवितुमर्हन्ति ?

"नास्ति मे कोऽपि सन्देहो यद् भारतीयेतिहासेऽभूतपूर्वो योऽपराधो जायते, तस्योत्तरदायित्वं इंग्लैण्डजनतासु भारतीयजनतासु च वर्तते। पञ्जाबहत्याकाण्डस्य यो हि निष्पक्षविचारो मया कृतः, तदनुसारं पञ्चनवतिप्रतिशतजनानां दण्डोऽन्यायपरिपूर्ण एवावगतः। भारतीयदण्डनियमं यावत् जानामि, तदनुसारमपि दशसु दण्डितेषु जनेषु नव निरपराधिन एव विद्यन्ते सुतराम्। एतेषामयमेवापराधो यदेते स्वदेशं स्निह्यन्ति। शतेषु नवनवतिजनानां भारतीयन्यायालयेषु कदापि श्वेताङ्गसमो दण्डो नैव विधीयते इति दृष्टम्। नेयं मेऽतिशयोक्तिः, किन्तु अनेन नियमेन सम्बद्धानां सर्वेषामेव भारतीयानामेतादृश एवानुभवो वर्तते।

"सर्वतो दुर्भाग्यस्येयमेव वार्ता यद् येषां श्वेताङ्गानामश्वेताङ्गानां वा स्कन्धेषु देशशासनस्य भारोऽस्ति, ते स्वयमेव न जानन्ति यदपराधेऽस्मिन् वयमप्यभियुक्ताः स्मः।

"बहवः श्वेताङ्गाः भारतीयाश्च शासका एवं जानन्ति यद् वयं यथा भारतीयशासनं सञ्चालयामस्तद्विश्वस्य कृते सर्वश्रेष्ठं निदर्शनम्। भारतं मन्दं मन्दं, किन्तु निश्चितमुन्नतिपथेऽग्रे सरति। ते जानन्ति यत् कथं सूक्ष्मरत्या नाटकीयदिशा च अस्मदीयो भृशमातङ्को जनेषु प्रतिष्ठितो भवति। कथं चैवत्र सुबद्धप्रदर्शनस्य सामर्थ्यं दर्शयन्तो जना अन्यग्रआत्मरक्षार्थं प्रहारस्य सर्वां शक्तिं विच्छिद्य शासनेन निःसत्वाः पौरुषविहीनाश्च कृता विद्यन्ते।

"येन नियमेन मयि खल्वभियोगो सन्निहित स नागरिकाणां स्वतन्त्रताप्रहारकर्मणि महत्कष्टप्रदो वर्तते। प्रेम कदापि न बलात् समुत्पद्यते, न च नियमोपनियमयोर्वशीभूतञ्च। शंकरलालबैंकरं मां प्रति च नियमस्य यस्या धाराया अन्तर्गतोऽभियोगः प्रचलन्ति, तदनुसारमप्रीतिभावप्रवर्दनमन्याय्यम्। अस्या धाराया अध्ययनं मयापि कृतम्। ज्ञातञ्च परमप्रियदेशभक्तानां दण्ड-

प्रदानमपि । अत एवाहं स्वस्मिन् प्रचलितमभियोगं विचार्य स्वात्मानं परमं सौभाग्यशालिनं मानयामि । कस्मिन्नपि शासनेन मे न दुर्भावः । सम्राजं प्रत्यपि मम दुर्भावलेशमात्रमपि नैव विद्यते । किन्तु या शासनव्यवस्था अन्यशासनापेक्षया देशस्याधिकां हानिं कृतवती, तस्यामप्रीतिज्ञापनं परमं सौभाग्यं मन्ये । श्वेताङ्गशासकानां काले देशस्यास्य पौरुषमेव विनष्टम् । यदा मे मनसि शासनं प्रति एतादृशी धारणा वर्तते, तदा तस्मिन् प्रेमकरणं पापमेव मानयामि । अत एव मम विरुद्धं समुपस्थापितेऽस्मिन् अभियोगे भाषणमिदं स्वकर्तव्यमेव मानयामि ।

"वस्तुतो ब्रिटेनभारतदेशौ सम्प्रति विपन्नस्थित्या स्तः, असहयोगान्दोलनेन तस्या उद्धारार्थं मार्गं सूचयन्नहं द्वयोः तुल्या सेवा कृतवान् । मम मते यथा सुन्दरेण कार्येण सहयोगः प्रशस्यते, तथाऽसुन्दरेण कार्येण असहयोगोऽप्यावश्यकः । इतः पूर्वमसमीचीनं कार्यं कुर्वता विरोधो हिंसात्मकरीत्या भवदासीत् । किन्त्वहं देशवासिनः कथयामि यद् हिंसा कुत्सितं कर्म, अतः सा पूर्णतः परित्याज्या देशवासिभिः । अहिंसा नाम कृतेऽप्यसहयोगे यादृशो दण्डः समापद्येत, स सर्वोऽपि सोढव्यः । इदं सर्वं पूर्णतो विचार्यैव दण्डं प्राप्तुं समागतोऽस्मि । सहर्षं स्वीकरिष्यामि न्यायाधीशप्रदत्तं स्वकीयं दण्डम् । न्यायाधीशस्य न्यायाधीशसहायकानां च समक्षं मार्गद्वयमेव वर्तते । प्रथमस्तु शासनेन यं नियमं प्रयोक्तुमादिष्टा भवन्तः, यदि नूनमशोभनोऽयोग्यो वा भवद्भिर्मन्येत, तदा भवन्तोऽपि स्वपदं परित्यज्य असहयोगिनो भवन्तु । द्वितीयः, यदि भवन्तो विश्वसन्ति यद् नियमोऽयं समुचितस्तदाऽहं महता दण्डेन दण्डनीयः । इत्थमहं शासनस्य महान् सहयोगी भूत्वापि इदानीमसहयोगी संवृत्तः" इति ।

गान्धिनो भाषणं श्रुत्वा श्वेताङ्गन्यायाधीशो लोकमान्यतिलकस्य दृष्टान्तं प्रदाय तस्मै षड्वर्षाणि यावत्कारागारदण्डं श्रावयामास । शंकरलालबैंकरस्य एकवार्षिकं कारागारदण्डं सहस्रमुद्रात्मकं आर्थिकदण्डं च श्रावितवान् । कारागारगमनसमये मोहनदासगान्धिनं दृष्ट्वा सर्वे एव

समुपस्थिता रत्नप्रमुखा जना अश्रुपरिपूर्णनेत्रा अभूवन्। पुन श्रीरत्नस्तां पुरीमवाप।

रत्नस्य कारागारवास

कारागारे निवसत्सु सर्वमित्रेषु मे बहिर्निवासोऽनुचित इति वार वारं विचार्य रत्नो विभिन्ना काग्रेससस्था पुनर्दृढीकृत्य असहयोगान्दोलन एव अवधानं ददौ। पूर्वं विदेशीयवस्त्रक्रयविक्रयावरोधार्थं कृतप्रतिज्ञान् पुन शैथिल्यमाप्नुवतो वस्त्र व्यापारिण अवलोक्य तेषामेव पुरत सत्याग्रह कर्तुं रत्नो यदा स्वीय विचार प्रकटितवान्, तदा सर्वे एव ते पूर्वप्रतिज्ञाया दृढा बभूवु।

तदनन्तर पुनर्बन्दीभूते ससार्थे रत्ने राजद्रोहस्य व्यापारिभ्यो दण्डग्रहणस्य जनतासु भयप्रसारणस्य चाभियोग प्रचालित शासनेन। अस्मिन्नभियोगे अष्टादशमासाना कृते श्रीरत्न कारागारदण्डेन दण्डितवान् न्यायाधीश। किन्तु समयेऽस्मिन् राजनीतिकापराधे कारागारगमनं नासीन्नूतनजनाना विशेषतोऽभियोगमन्तरैव। वङ्गभङ्गान्दोलने बहवो जना कारागारदण्डमासेवन्त। लोकमान्यतिलकोऽपि वृद्धावस्थाया षड्वर्षाणि यावत्कारागारनिवास चकार।

कारागारस्य महति भवने निवसता रत्नसार्थाना मध्ये अष्टादश कारागारस्याभ्यन्तरे प्राचीने, किन्तु स्वच्छे भवने निवेशिता। श्रीरत्न-स्तत्पिता मुक्तामणिस्तत्पितृव्यजौ भ्रातरौ कतिपयेऽन्ये च जना बहिरेव विस्तृते भवने निवास चक्रिरे। कारागारे स्थानान्तरणस्य भ्रमणस्य बान्धवसम्बन्धिभि वार्तालापस्य वृत्तपत्रपठनस्य च स्वतन्त्रतासीद् रत्नस्य। पुन कारागारनिवासे वृद्धिं गते रत्नो मुक्तिमवाप्य सप्तसप्ताहानन्तर बन्दीभूय कारागारमेव जगाम। इदानीं तत्पिता मुक्तामणिरन्यत्र कारागारे निवेशित। अस्मिन् कारागारनिवासकाले पत्रलेखनस्य प्रतिमासम् एकवारं बान्धवैर्वार्तालापस्य चाज्ञा प्रदत्ता कारागारव्यवस्थापकै श्रीरत्नस्य।

कष्टमयं जीवनं यापयता श्रीरत्नरहिताना पञ्चाशज्जनाना निवासार्थं

मेकमेव भवनं निर्धारितमासीत् । सम्बन्धिभिः परिचितैः साधैश्च सह स्नानं भोजनं भ्रमणं वस्त्रप्रक्षालनं विविधा वार्ता हास्यं कटाक्षैकान्तवासं च कुर्वन्, कदाचिद् पर्यन्तौ बहिः समुपविश्य नभस्तलमवलोक्य प्रसन्नचित्तः सन् गायन् सूर्योदयास्तवेलायां प्राकृतिकं मनोरमं दृश्यञ्चावलोक्य परमानन्दं लेभे श्रीरत्नः ।

अत्रैव महदान्दोलनस्य मूलभूतोऽसौति कथयित्वा अन्यो रत्ने कठोरं व्यवहारमारब्धवन्तः कारागाराध्यक्षस्यापराः । प्रवर्तितेन नूतनेन नियमेन कारागाराधिकारिभि सह राजनीतिकबन्दिना नैकवार कलहोऽपि समजायत । रक्तदृष्टाः शताधिकबन्दिनः परस्परं मेलनमपि परित्यक्तवन्तः । एतेऽस्माभि कलहं करिष्यन्तीति विचार्य कारागाराधिकारिणः सत रक्षार्थम् कारागारान्तराल एव परावर्तितवन्तः । इत्थं निनादे नूनं क्लेश आसीद् रत्नस्य । किन्तु शान्तिशान्तस्थानत्वात् प्रशस्ततामापन्नो जनसम्मर्दराहित्यात् पठनादिकार्यार्थमसौ अवसरं प्राप । वृत्तपत्राणां प्रतिबन्धात् यदा कदा केनापि मुखेन समागतेन मासिकपत्रेण प्रतिमासमेकवारं सम्बन्धिसाक्षात्कारेण च रत्नो ज्ञातवान् यत् तत्सञ्चालितमान्दोलनं शान्तप्रायमभूत् । पूर्वतनीयं चमत्कारपूर्णं युगं समाप्तम् । सर्वत्र कार्यक्षेत्रे द्वन्द्वमप्यभूत् । एकस्मिन्दले निर्वाचनं विजित्य राज्यसभाप्रवेशपक्षपातिनोऽपरत्र पूर्वप्रवर्तितस्य असहयोगान्दोलनस्य सञ्चालनं समर्थयन्तश्चासन् । प्रधाननेता महात्मागान्धी कारागार एवासीदिदानीम् ।

कारागारनिबद्धः श्रीरत्नो व्यायामं कुर्वन् कुद्दालेन निष्कास्य स्वनिवासस्थलीवर्तिनो वृक्षान् छिन्दन् शीतकाले नदीसंतरेषु काष्ठानि पठञ्च समयं यापयामास । स्वच्छकाले चमत्कुर्वन्ति नक्षत्राण्यवलोक्य कतिपयनक्षत्राणां परिचयमप्याप्तवान् । साधारणबन्दिभ्यः पृथगेव श्रीरत्नः स्यादिति कारागाराधिकारिभिः बहुशः प्रयासे कृतेऽपि ते तत्र विफला एव सम्बभूवुः । श्रीरत्नः प्रवेश सर्वेभ्यो निस्तब्धोऽतिष्ठत् । दुर्दिनेऽपि श्रीरत्नो भोक्तुमसमर्थे नक्तं मन्ये पात्रे कुत्सितं भोजनमाशाय कारागारस्य

जीवनं कियत् कष्टप्रदमिति स्फुटं ज्ञातवान् । स्वल्पवेतनभोगिनोऽयोग्याश्च कारागारकर्मचारिणः सर्वदैव बन्दिना सम्बन्धिभ्य उत्कोचं गृह्णन्तः साधारणबन्दिन इव राजनीतिकबन्दिभिर्व्यवहरन्तो विशेषाधिकाराभावेऽपि क्रूरत्वात् तीक्ष्णस्वभावत्वाच्च सर्वदा कलहायमाना यदा कदा साधारणापराधेऽपि कठोरदण्डप्रदानं कुर्वन्त आसन् । एकः कश्चित्पञ्चदशवर्षदेशीयो बालः साधारणकारागारनियमविरुद्धं वेत्रप्रहारदण्डमवाप । नग्नो वेत्रबद्धशरीरोऽसौ प्रतिवेत्रप्रहारं 'जयतु महात्मा गान्धी'ति जयघोषमुच्चचार । एकस्मिन्नेव वेत्रप्रहारे तस्य शरीरं चर्म उत्पाटितमभूत्, तथापि मूर्छा यावत् तस्मिन् वेत्रप्रहारोऽभूदेव ।

रत्नस्य कारागारमुक्तिः कांग्रेस-संघटनञ्च

कारागारयन्त्रणा दृष्ट्वा अनुभूय च श्रीरत्नः स्वदण्डावधौ समाप्ते बहिरागत्य स्वच्छं वायुं विस्तृतं राजमार्गं विशालां वसुधाञ्चावलोक्य महान्तं मोदमापेदे ।

उच्चादर्शशालिनि कांग्रेसे कूटचक्रकारिणां स्वकार्यसाधकानां मत्सरवादिनाञ्च कतिपये संघाः संघट्टिताः । अथ निर्वाचनद्वारा राज्यसभाप्रवेशविचारमधिकृत्यापि दलद्वयमभूत् । प्रायः सर्वेषां मतिर्भिन्ना विचारश्च भिन्नः, ईदृशी स्थितिरासीत् । एतां सर्वामेव कांग्रेसस्थितिं विचार्य श्रीरत्ना राज्यसभाप्रवेशविचारं नानुमेने । स इदं विचारितवान् यत् निर्वाचनद्वारा राज्यसभायां प्रवेशे कृते कांग्रेसलक्ष्यं निम्नतां गमिष्यति । परं देशस्य समक्षं किमप्यन्यत् कार्यमपि नास्तीत्यपि विचारणीयमस्ति ।

अपरिवर्तनवादिनः सदस्याः समाजोत्थानकर्मणि स्वाशयं प्रकटयन्तो रचनात्मककार्येऽपि स्वानुकूल्यं प्रकाशितवन्तः । सामाजिककर्मणा कार्यकर्तृभिः सह साक्षात्सम्बन्धस्य सम्पर्कस्य परिचयस्य चावसरो भविष्यतीति कल्पना आसीत्तेषां सदस्यानाम् । किन्तु राजनीतिककार्यकर्तृणामनेन सन्तोषो न भविष्यतीत्ययमपि विचारस्तेषां दृष्टावासीत् । किन्तु असफलीभूते सत्याग्रहपर्वे

कार्यमेतद्विहाय नासीदन्यः कोऽपि मार्गः काङ्ग्रेससमक्षम्। अतः कतिपये काङ्ग्रेससदस्याः निर्वाचनद्वारा राज्यसभायां प्रविश्य स्वतन्त्रतान्दोलनं पूर्ववदेव विधातव्यमित्यपि विचारितवन्तः। कारागारात् निःसृतः श्रीरत्नो मतैक्याय पूर्णं प्रयासं कृत्वापि साफल्यमलब्ध्वा संघटनकर्मणि संलग्नः काङ्ग्रेसस्य। परं यदा स तस्मिन्नपि कार्येऽसाफल्यमेव गतस्तदा तारापुरी-पौरप्रतिष्ठानस्याध्यक्षपदं स्वीचकार। अन्येष्वपि विभिन्नप्रान्तेषु काङ्ग्रेसकार्यकर्तारः पौरप्रतिष्ठानेषु प्रधानपदं स्वीकृतवन्तः। पौरप्रतिष्ठानकर्मणि मोदमानः श्रीरत्नो तत्र बहु समयं ददौ। अशान्तिकरकार्यसमुत्थितात् अन्तर्द्वन्द्वादात्मानं परित्रातुमनेककार्येषु दत्तावधानोऽपि श्रीरत्नो मनसि समुत्थितानां विविधप्रश्नानामुत्तरमाप्तुं समर्थो न बभूव।

तस्मिन् समये तस्य चेतसि यदावरणमासीत्, तस्मान्निष्क्रम्य भारते तत्रदेशानां परिस्थितिं विचारयन् रत्नो यस्य कृते मनसि कदापि विचारं नैव चकार, तदपि परिवर्तनं देशे विदेशे च नित्यमेव नूतनं विचारयन् नवानं परिवर्तनञ्च विलोक्य मोहनदासगान्धिनि पूर्णं विश्वासमापेदे। परिवर्तनापरिवर्तनयोः पेषणीचक्रयोः पिष्यमाणः श्रीरत्नः कस्मिन्नपि दले समाकृष्टो नैव बभूव। निर्वाचनद्वारा राज्यसभाप्रवेशविचारोऽपि मानसिकसंकीर्णप्रतोल्यामेव जनान्पातयिष्यतीति इदमपि स विचारितवान्। अपरिवर्तनवादिनो गान्धिनः पूर्णसमर्थका भूत्वाऽपि तस्य भाषणादृशार्थं विचारयन्तो बभूवुस्तदा।

अपरिवर्तनवादिषु कार्यसम्पादनशक्तेरभावेऽपि विनम्रत्वं सुशीलत्वंमकलहत्वं समाजोत्थानकामना चासन्। तेषां साधारणजनैः सह सम्बन्धोऽपि समीचीन आसीत्। अत्रान्तरे बहवो जना राज्यसभाप्रवेशार्थं विविधं कुटिलं कुचक्रं कुर्वाणा बभूवुः।

कारागारमुक्तेरनन्तरमेकदा देशबन्धुमहाशयः समागत्य श्रीरत्नं बहुविधं प्रबोधितवान्—'तात! त्वं खलु परमबुद्धिमान् नीतिशास्त्रपारगः कष्टसहिष्णुर्भाषणशक्ति-संघटनशक्तिसम्पन्नश्चतुरो वाग्मी शान्तो देशी-

द्धारकर्मणि संलग्नश्चासि। इदानीं मोहनदासः कारागारनिबद्धोऽस्ति। काङ्ग्रेसस्य सघटनशक्तिः शिथिलप्राया। अतस्त्वमान्दोलनं विहाय स्वराज्य-सघे सम्मिलितो भूत्वा देशीयजनसघटनकर्मणि संलग्नो भव। यदि स्वराज्यसघसदस्या राज्यसभायां प्रवेशमाप्स्यन्ति तदा काङ्ग्रेससस्थाऽपि शक्तिशालिनी भविष्यति। सर्वे च भारतीयास्तस्या प्रभाव स्वीकरिष्यन्ति। इत्थं भारतं पूर्णस्वतन्त्रं भविष्यति। सर्व एव विषयस्त्वया विचार्यताम्' इति।

एवमुक्तेऽपि देशबन्धौ रत्नस्य विचारे परिवर्तनं नाभूत्। असौ विचारितवान् यदिमे काङ्ग्रेससदस्या यथेदानीं स्वतन्त्रं भाषणं ददाना भारत-स्वातन्त्र्यकर्मणि सलग्ना वर्तन्ते, प्रान्तेऽधिकारे मौनीभूताः तथा कार्यं कर्तुं भाषणं वा प्रदातुं नैव समर्था भविष्यन्ति। अन्यच्च, श्वेताङ्ग एव तस्या राज्यसभाया अध्यक्षा भविष्यन्ति। तेषामेवादेशेन निर्वाचिताः सदस्या-स्तैरुक्तं यत्किमपि कार्यं कर्तुं बाधिता भविष्यन्ति। स्वतन्त्रभावेन कार्य-करणस्यावसरमेव नाप्स्यन्ति। एवं श्वेताङ्गैः सह वैमत्ये सति पुनस्ते पदत्यागं करिष्यन्ति। अपरञ्च, कतिपयजना एव निर्वाचिता राज्यसभायां गत्वा राज्यमदमत्ता अपि भवितु शक्नुवन्ति। यादृशं सौहार्दमधुना तेषां सर्वसाधारणजनैर्विद्यते तादृशं सौहार्दं पुनर्नैव स्थास्यति। अत एवाहं राज्यसभायां प्रवेशं नैव करिष्यामि। जनसेवैव साम्प्रतिकं मे कर्तव्यमिति।

अथ देशबन्धुर्गतवान्। रत्नश्च काङ्ग्रेसकर्मण्येव दत्तचित्तो बभूव। अस्मिन्समये रत्नस्य महत्त्वपरिपूर्णं पारिवारिकं सुखमासीत्। पत्नी सदैव सेवाया संलग्ना बभूव, पित्रोश्च पुत्रवात्सल्यं दिनानुदिनं वर्धमानमेवासीत्। सर्वविधकष्टसहिष्णू श्रीरत्नो यूरोपे पठित्वा यदा समागतस्ततप्रभृत्येव धौतमुत्तरीय गान्धिटोपिकामङ्गरक्षिकाञ्च दधानः पूर्णं स्वदेशीयवेश-भूषान्वितोऽभवत्। स्वास्थ्यबाहुल्याभावाद् शरीरस्वच्छता प्रायेण विनष्टा। मुक्तामणौ कारागारे निवसति कार्यालयकर्मण्यपि शैथिल्यमागतम्। वर्षत्रय-पर्यन्तं भारतस्वातन्त्र्यकार्यं विहाय श्रीरत्न मुक्तामणिम्या किमप्यन्यत् कार्यं नैव कृतम्। अनन्तरं पूर्णे कारागारनिवाससमये समागतो मुक्तामणिरपि।

पितुः कांग्रेससेवार्थं प्रोत्साहनम्

एकदा रत्नो विचारितवान् स्वयमेव, मन्मया नु प्राड्विवाककर्मापि परित्यक्तम्। किमप्यन्यत्कार्यं कृत्वा नैव समुपार्ज्यते किमपि धनम्? कथमिव प्रचलिष्यति मदीयो व्ययः? कियत्कालं पिता कार्यं करिष्यति? पित्रर्थमवलम्बितं जीवनमनर्हमेव। मम पत्नी पुत्री चापि वर्तेते। तयोरपि व्ययो वर्तत एव। पठित्वाप्यहमुद्धत इव करोमि कार्यम्। नास्ति मे मनसि गार्हस्थ्यचालनस्य कापि चिन्ता। तापि सवैतनिकं कार्यं कृत्वा गार्हस्थ्यकार्यपरिचालनमेव श्रेयस्करम्। पितुः समीपे कथयेयमिमं मानसिकं विचारं तदा सोऽप्यसन्तुष्टो भविष्यति। किं करोमि? काङ्ग्रेसकार्यमप्यपरित्याज्यमेव। प्रत्युलोमेन यदि मया किमप्यन्यत्कार्यं कर्तुमारभ्यते तदा सार्वजनिकजीवनमेव समाप्तं भविष्यति।

यदा कदा समागत्य व्यापारिणोऽपि महालाभान्वितं व्यापारमन्यद्वा कार्यं कर्तुं श्रीरत्नं प्रोत्साहितवान्। किन्त्वासौ किमपि नैवाशृणोत्।

अन्ततः एकस्मिन् दिने पितुः समीपे गत्वा रत्नः सविनयं प्रोवाच— 'पितृपादाः! मया किञ्चिदपि धनं नोपार्ज्यते। कथमिव मदीयो व्ययः प्रचलिष्यतीति विषयं सर्वदैव विचारयन्नपि नैव कञ्चन मार्गं निश्चेतुं शक्नोमि। यदि किञ्चिदन्यत्कार्यं कर्तुमारभ्यते तदा काङ्ग्रेसकार्यं परित्याज्यमेव भविष्यती'ति।

श्रुत्वैव वचनं रत्नस्य मुक्तामणिः प्रोवाच—'तात! चिन्ता नैव कार्या। मया समुपार्जितं बहुधनं वर्तते। इदानीमपि कृत्वा स्वल्पमपि कार्यं प्राप्यते बहुधनम्। त्वं यदा सार्वजनिकजीवनं विहाय अन्यकर्मणि संलग्नो भविष्यसि, तदा सर्वे एव भारतीयास्त्वां लोभग्रस्तचेतसं प्रपञ्चनम्लञ्च कथयिष्यन्ति। अत एव धनार्थं त्वया महत्कार्यमिदं नैव परित्याज्यम्। चिन्तां मा कुरु, काङ्ग्रेसकर्मणि दत्तावधानो भवे'ति।

मुक्तामणिना एवमादिष्टः श्रीरत्नः समाहितो भूत्वा पुनः सार्वजनिककार्ये निरतो बभूव। ● ● ●

शासनं यं प्रस्तावं पारितुमैच्छत् कतिपये नैव स्वीकृतवन्तः। पुनस्तत् प्रस्तावविचारमेवात्यजत्। किन्तु सिक्खानामुपरि निश्चितदीर्घताधिकं दीर्घतनस्य कृपाणस्य धारणमधिकृत्याभियोगोऽभूत्। ततः पञ्जाबप्रान्तीय-काङ्ग्रेससमितिरेतद्विरुद्धं प्रस्तावमेकं पारितवती। तेन सर्वं एव बन्दिनः सिक्खा मुक्ताः, तथापि कतिपये दीर्घकालीनबन्दिनो नैव मुक्ता अभूवन्।

तदनन्तरमकस्मादेव शासनेन अमृतसरस्थित दरबारसाहबस्थानस्य कुञ्चिका गृहीता। तेन नानकसाहबस्य जन्मदिवसे तत्रोत्सवो नाभूत्। शासनेन दरबारसाहबस्थानस्य प्रबन्धकरणार्थमेको मन्त्री नियुक्तः। किन्तु प्रबन्धकारणसमये शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीयभया निषिद्धोऽसौ मन्त्री त्यागपत्रं दत्तवान्।

अन्ततः शासनद्वारा कुञ्चिकाग्रहणमेव सर्वान्दोलनस्य मूलमभूत्। जनसभाभिः कुञ्चिकाग्रहणस्य विरोधोऽभूत् सर्वत्र पञ्जाबप्रान्ते। शासनेन राजद्रोहिण्यस्ताः सभा निरोधिता। द्वौ सिक्खनेतारौ बन्दितावपि जातौ। अत्रान्तरे गुरुगोविन्दसिंहस्य जन्मदिवसः समापतितः। निश्चयावधि शासनं तालिका प्रदातुं नानुमेने। पुनः प्रचलितेऽभियोगे तालिकाप्रदानार्थं तदपरेऽपि शासने दरबारसाहबप्रबन्धकारिणी सभा ता नैवाग्रहीत्।

अद्यावधि सिक्खानां शतद्वयं बन्दीभूतम्। शासनं बन्दीकरणकार्यात् विरतं बभूव। सर्वं एव बन्दिनो मुक्ता बभूवुः। ततः परं शासनेन कुञ्चिकापि प्रदत्ता। किन्त्वेको बन्दी कारागार एवासीत्।

अत एव सिक्खा राजद्रोहिसभानियमविरुद्धं सत्याग्रहं पुनरपि प्रारब्धवन्तः। पश्चात् सर्वं एव सिक्खा मुक्ताः। अकालिनः कृष्णोष्णीष-धारकाः सञ्जाताः। पूर्वनिश्चित-कार्यक्रमानुसारं पञ्जाबस्य त्रयोदशमण्डलेषु पटियालाकपूरथलाराज्ययोश्च सिक्खानां बन्दीकरणं शासनेन प्रारब्धम्। पञ्चदशदिवसाभ्यन्तर एव सहस्रशः अकालिनो बन्दिनः सम्बभूवुः। शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभाया अध्यक्षः पञ्जाबप्रान्तीयकाङ्ग्रेसा-ध्यक्षश्च बन्दिनौ कृतौ शासनेन। घोषितञ्च तेन यत् खड्गरूपाणां

: ५ :

नाभाराज्ये सिक्खान्दोलनम्

अनान्तरे पञ्जावप्रान्तस्य नाभाराज्ये सिक्खैर्महदान्दोलनं प्रारब्धम्। श्वेताङ्गाः पञ्जावप्रान्तं श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकृतवन्तः । तेन सिक्खधर्मस्य केन्द्रभूतेऽमृतसरनगरे दरबार-साहबस्य कार्यसञ्चालनेऽव्यवस्था जाता । अमृतसरसिक्खानामेका या सभासीत् सा मग्ना । दरबारसाहबस्य मन्त्री तस्याः सर्वाधिकारी बभूव । स च प्रतिवर्षं लक्षशो मुद्रा व्ययीकुर्वन्नासीत् । नियन्त्रणाभावेन आचारहीनताऽपि समुत्पन्ना। एकस्मिन् पक्षे मन्त्री ग्रन्थिनश्चासन् , अपरस्मिंश्च सिक्खाः । द्वयोः प्रायेण कलहो जायते स्म । अस्यामवस्थायां शासनं किंकर्तव्यविमूढं सञ्जातम् । अन्ततः एका सभा संस्थापिता, या खलु पश्चात् 'शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणी सभा' नाम्ना विख्याता । परिवर्तनकारिणः सिक्खा 'अकालीति' नाम्ना विख्याताः । ते च बहूनि गुरुद्वारास्थानानि हस्तगतानि कृतवन्तः ।

पुनस्तरनतारने कलहो जातो यस्मिन् बहवः सिक्खा आहता बभूवुः । एतत्पूर्वं 'नानकाना'नामकस्थाने निर्दोषाणां यात्रिणां हत्या समभूत् । राजकर्मचारिणां दृष्ट्या आन्दोलनमेतद् गुरुद्वाराशक्तिं हस्तगतां कर्तुमेवासीत् । तद् दृष्ट्वा मठाध्यक्षा मदोन्मत्ता बभूवुः । एतेषु अकालिभिः सह सन्धिं कुर्वाणाऽप्यासन् । किन्तु इदानीं ते सन्धितो विचलिता बभूवुः । शासनं सुधारकसिक्खानां दमने तत्परमासीत् ।

अथ 'नानकाना'नामकस्थाने शतशः सिक्खा कारागारं प्रापिताः शासनेन । मठाधीशाश्च स्वाधिकारे संस्थापिताः । किन्तु सुधारकार्यं यावत् शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणी सभा शासनेन सहयोगस्य प्रस्तावं पारितवती ।

शासनं यं प्रस्तावं पारितुमैच्छत् कतिपये नैव स्वीकृतवन्तः। पुनस्तत् प्रस्तावविचारमेवात्यजत्। किन्तु सिक्खानामुपरि निश्चितदीर्घताधिकं दीर्घतमस्य कृपाणस्य धारणमधिकृत्याभियोगोऽभूत्। ततः पञ्जावप्रान्तीयकाग्रेससमितिरेतद्विरुद्धं प्रस्तावमेकं पारितवती। तेन सर्व एव बन्दिनः सिक्खा मुक्ताः, तथापि कतिपये दीर्घकालीनबन्दिनो नैव मुक्ता अभूवन्।

तदनन्तरमकस्मादेव शासनेन अमृतसरस्थित दरबारसाहबस्थानस्य कुञ्चिका गृहीता। तेन नानकसाहबस्य जन्मदिवसे तत्रोत्सवो नाभूत्। शासनेन दरबारसाहबस्थानस्य प्रबन्धकरणार्थमेको मन्त्री नियुक्तः। किन्तु प्रबन्धकरणसमये शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभया निषिद्धोऽसौ मन्त्री त्यागपत्रं दत्तवान्।

अन्ततः शासनद्वारा कुञ्चिकाग्रहणमेव सर्वान्दोलनस्य मूलमभूत्। जनसमाभिः कुञ्चिकाग्रहणस्य विरोधोऽभूत् सर्वत्र पञ्जावप्रान्ते। शासनेन राजद्रोहिण्यस्ताः सभा निरोधिता। द्वौ सिक्खनेतारौ बन्दिनावपि जातौ। अत्रान्तरे गुरुगोविन्दसिंहस्य जन्मदिवसः समापतितः। निरवग्रावधि शासनं तालिका प्रदातुं नानुमेने। पुनः प्रचलितेऽभियोगे तालिकाप्रदानार्थं तत्परेऽपि शासने दरबारसाहबप्रबन्धकारिणी सभा ता नैवाग्रहीत्।

अद्यावधि सिक्खाना शतद्वयं बन्दीभूतम्। शासनं बन्दीकरणकार्यात् विरतं बभूव। सर्व एव बन्दिनो मुक्ता बभूवुः। ततः परं शासनेन कुञ्चिकापि प्रदत्ता। किन्त्वेको बन्दी कारागार एवासीत्।

अत एव सिक्खा राजद्रोहिसभानियमविरुद्धं सत्याग्रहं पुनरपि प्रारब्धवन्तः। पश्चात् सर्व एव सिक्खा मुक्ताः। अकालिनः कृष्णोष्णीषधारकाः सञ्जाताः। पूर्वनिश्चित-कार्यक्रमानुसारं पञ्जाबस्य प्रदेशमण्डलेषु पटियालाकपूरथलाराज्ययोश्च सिक्खानां बन्दीकरणं शासनेन प्रारब्धम्। पञ्चदशदिवसाभ्यन्तर एव सप्तदश अकालिनो बन्दिनः सम्बभूवुः। शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभाया अध्यक्षः पञ्जावप्रान्तीयकाग्रेसाध्यक्षश्च बन्दिनौ कृतौ शासनेन। घोषितञ्च तेन यत् खड्गरूपागा

कृपाणानां कृते शासनत आज्ञाग्रहणमावश्यकम्। जनाश्च निर्धारितरीत्या कृपाणधारणं कुर्वन्तु इत्यपि शासनेनादिष्टम्। सैनिकसिक्खानामपि कृपाणधारणं राज्यदृष्ट्याऽपराध एव निश्चितोऽभवत्। बहवो जना बन्दिनो बभुवुः। बहूनां च चतुर्वर्षेभ्य आरभ्य अष्टादशवर्षाणि यावत् कारागार-दण्डोऽप्यभूत्।

एतस्मिन्नेव समये विभिन्नप्रान्तीयकाङ्ग्रेससंस्थाना विशिष्टनेतारोऽस्य अन्यायपूर्णकार्यस्य विचारार्थं पञ्जाबमागताः। तत्र सिक्खानां भीषणं दण्डं दृष्ट्वा ते मर्माहता अभूवन्। बन्दिनां निवासं परितः कण्टका-कीर्णलौहमयपुष्टसूत्राणां प्राकारो विहित आसीत् शासनेन। तन्मध्ये स्थितानां बन्दिनां कृते कतिपयदिवसं यावत् कणमात्रमप्यन्नं नैव प्रदत्तं शासनेन। बहवः सिक्खा बन्दिनो बभूवुः।

पञ्जासाहबनामकधूमशकटीस्थानत एकं बाष्पयानं गच्छन्नासीत्। सैनिकबन्दिनां तेषामुद्धारार्थं दर्शनार्थञ्च श्रद्धेन सहितः परमोत्साह-सम्पन्नश्च पञ्चसहस्रसैनिकानामेकः समूहः प्रस्थितः। बाष्पयानालये भोजनमादाय स्थितास्ते यदा ज्ञातवन्तो यद् बाष्पयानं नात्र स्थिरं भवेत्, तदा कतिपये सिक्खा बाष्पयानस्य लौहपथे सुप्ताः। तथापि समागतं बाष्पयानं तत्राविश्रम्यैव अग्रे प्रस्थितम्। अस्मिन् साहसिककर्मणि द्वौ मृतौ एकादश चाहता बभूवुः। बहवो जनाः प्रताडिताः। पुनः प्रताडनमवरुध्य बन्दिनो विधातुं शासनमारेभे, संघमुख्यांश्च कठोरदण्डेन शातयामास। पुनर्जनाग्रहेण शासनमकालिसिक्खान् मोचयितुं प्रारेभे। शतत्यधिकशत-संख्याश्च अकालिसिक्खा रावलपिण्डीनगरे मुक्ताः, किन्तु निर्दयतापूर्वकं ते प्रताडिताः।

एतस्मिन्नेवावसरे नाभानरेशः स्वसिंहासनं परित्यक्तवान्। किन्तु सिक्खा मेनिरे यत् स सिंहासनादवतारित इति। तेन च राज्यस्य जैतोनामके स्थानेऽन्यत्र च महदान्दोलनमारब्धं सिक्खैः। तत्र भाषणदातॄन् शासनं राजद्रोहिणो मेने। स्वधर्मानुकूलाखण्डपाठकरणसमयेऽपि बहवः

सिक्खा बन्दिनो बभूवुः । इत्थं नामाराज्यस्य जैतोनामकस्थानेऽखण्ड-पाठमेवोद्दिश्य कलहः प्रादुर्बभूव । तदनन्तरं प्रतिदिनमेव सत्याग्रहपूर्णो जनान्दोलनं प्रचलितम् ।

श्रीरत्नस्य नामा-गमनं कारावासश्च

श्रीरत्नो जनान्दोलनस्यैतस्य वृत्तं प्रतिदिनमेव पठत्यासीत् । दिल्ली-नगर्यां काङ्ग्रेसविशेषाधिवेशने गतवता रत्नेन नामामागत्य तत्रत्य परिस्थितिं ज्ञातुं निमन्त्रणं प्राप्तम् । तदनुसारं भार्याभ्यां सह नामाराज्यस्य जैतोनामकस्थानं जगाम सः । तत्रायमेकं शासकीयमादेशपत्रं प्राप्तवान्, यस्मिल्लिखितमासीद्यत् त्वं नामाराज्ये मा प्रविश, प्रविष्टश्चेच्छीघ्रमेव बहिर्गच्छ । रत्नभार्यापि एवमेवादिष्टौ । पठित्वा तदादेशपत्रं राज्याधिकारिणं श्रीरत्नः सूचितवान् यद् वयं दर्शकाः न तु राज्यनियम-विरोधकर्तारः । किञ्च यदा वयं नाभाराज्य एव स्मः, तदा तत्र प्रवेशाकरणस्य वार्ता नैव समुपस्थिता भवति । किञ्च सहसा सभार्योऽहं-मद्वयोऽपि नैव भवितुं शक्नोमि । जैतोनगरीतः कतिपयघटिकानन्तरमेव वाष्पयानं याति । अतोऽपि अहमिदानीमत्रैव स्थास्यामि । यथावसरं मिलिते वाष्पयाने गमिष्यामीति । श्रीरत्नो यावदिदं सूचितवान्, तावदेव स बन्दी बभूव सभार्यः ।

श्रीरत्नं बन्दिनं विधाय राज्यकर्मचारिणः कारागारमानयन् । आदिवसं लौहशृङ्खलया हस्तौ बध्वा कारागारे संस्थाप्य सायंकाले सभार्यं त वाष्पयान-विश्रामस्थानं नीतवन्तो राज्यकर्मचारिणः । शृङ्खलाबद्धहस्तं श्रीरत्नं कश्चित्-भिनवं भयानकं दृश्य मत्त्वा कुक्कुरा बुक्कन्तो बभूवुः । प्रथमं तु श्री-रत्नः खिन्नो बभूव, किन्तु बुक्कता पृष्ठतो धावता कुक्कुराणा जैतोवीथ्या दृश्यमवलोक्य परमानन्दमवाप । एवं राज्यकर्मचारिणः श्रीरत्नं वाष्पयानविश्रामस्थानं नीत्वा वाष्पयानस्य तृतीयश्रेण्यामेव प्रवेशितवन्तः । मन्थरगामिनि जनसम्मर्दसमाकुले च वाष्पयाने स्थितस्य श्रीरत्नस्यार्ध-

रात्रिर्व्यतीता, पूर्वार्धरात्रिस्तु कारागारे । तत्र शयानस्य तस्योपरि मार्जारिका मूषकाश्च क्रीडमाना आसन् । तासां तेन क्रीडनेन सहसा स समुत्थितः ।

द्वित्रिदिवसानन्तरमेव आंग्लभाषानभिज्ञस्य मूर्खस्य कस्यचिन्न्यायाधीशस्य समीपे स्वाभियोगे सम्प्रापित सशार्यो रत्न. । सप्ताहपर्यन्त रत्नाभियोगे संलग्नो न्यायाधीशोऽक्षरमेकमपि नैव लिखितवान् । लेखनसमयेऽपि स स्वसहायकेनैव विलेखयत्रासीत् । श्रीरत्नो नियमेन स्वकीयं हार्दिक वचनमपि नैव प्रकटितवान् । तदभियोगः प्रतिदिन वर्धमान एवासीत् । अथ तदुपरि कूटचन्द्रकरणस्याभियोगो निश्चितोऽभूत् । बहुवारं न्यायालयं गतेऽपि स किमपि फलं नैव लब्धवान् । पश्चादेकस्मिन् दिवसे ज्ञातवान् यद् द्विवर्षाधिकारागारदण्डेन दण्डितोऽवभूवमिति ।

तारापुर्यां स्थितो मुक्तामणिः स्वपुत्रस्याभियोग विचारयन् कमपि वृत्तमनवाप्य ब्रिटिशसम्राट्प्रतिनिधिसमीपे पत्रमेकं प्रेषितवान् । तदा नाभा राज्यस्य वृत्त राज्याद् बहिर्नागच्छत् । सम्राट्प्रतिनिधितोऽपि किमप्युत्तरमनवाप्य मुक्तामणिः स्वयमेव नाभाकारागार गत्वा श्रीरत्नेन सह सर्वां वार्तां चकार । श्रीरत्नेन तारापुरीगमनाय प्रार्थितो मुक्तामणिः प्रस्थितः । किन्तु गच्छता तेन श्रीरत्नस्याभियोगे प्रार्थनाकरणार्थमेकः प्राड्विवाको नियोजितः ।

एकस्मिन्दिवसे राज्यकर्मचारिणो न्यायाधीशसमक्षमेव श्रीरत्नप्राड्विवाक हस्तात् पर्गलसमूहमपि ग्रहीतुं चेष्टमाना बभूवुः । प्राप्तकारागारदण्डोऽपि श्रीरत्न एकस्मिन्दिने कारागाराध्यक्षेणाहूय एवमादिष्टो यत्तव कारागारदण्डः स्थगितः, अतस्त्वं यथेष्टं गच्छ नाभां परित्यज्य सशार्य इति ।

तदनन्तर श्रीरत्नो राजकर्मचारिभिर्वाष्पयानालये प्रापित । वाष्पयानेन स अम्बाला दिल्लीमार्गेण तारापुरीमाजगाम । तारापुर्यामागमनानन्तरं श्रीरत्नो विषमज्वरपीडितो भूत्वा पुनः स्वस्थतामवाप ।

: ६ :

कुम्भपर्वणि स्नाननिरोध-विरोधः

एकस्मिन्वर्षे कुम्भमेलासमारोहावसरे गंगायमुनयोः संगमे स्नानार्थिनां स्नानमेव निषिद्धं शासनेन स्नानार्थिनो जलनिमग्ना भविष्यन्तीति कथयित्वा। रत्नश्च वृत्तपत्रे सर्वमेव वृत्तान्तं पठितवान्। अथ कुम्भदिवसे रत्नो गतवान् संगमस्थानम्। तत्र मदनमोहनमालवीयोऽपि समुपस्थित आसीत्। स तु स्नानादेशप्राप्त्यर्थं शासनस्य सविधे एकमावेदनपत्रमपि प्रेषितवान्, किन्तु शासनं किमप्युत्तरं नैव प्रादात्। तेन समुद्भूतो विवादः शासन-स्नानार्थिनां मध्ये। वृत्तपत्रे सर्वमिदमुदन्तजातं पठित्वा रत्नः कतिपयैः सार्धैः सह गंगातीरं गतवान्। तत्र स स्नानार्थं समुद्यतान् साधारणयात्रिणो विशेषयात्रिणो नेतॄन् महान्तांश्चावलोकितवान्। शासनद्वारा जनानां स्नानावरोधार्थं विविधवर्णघोटकारूढाः सैनिकाः शासकीयकर्मचारिणश्च समुपस्थापिता आसन्। बृहत्काष्ठशीलकाश्च संगमस्थाने समारोपिताः शासनेन।

सर्वमिदं दृष्ट्वा व्यचिन्तयद्रत्नः यत् किं करोमि, कथं सर्वेषामेव यात्रिणां संगमे स्नानं भविष्यतीति। विचारयन्नेवं सर्वैरेव यात्रिभिः सह स गंगातटकायामतिष्ठत्। 'इदानीमागमिष्यति स्नानाज्ञा' इत्थं विचारयतां सर्वेषामेव धैर्यं विलुप्यमानमिवाभूत्। श्रीरत्नः स्वमनसि विचारितवान् यत्पुनरुक्त इदानीं विलम्बः किं भविष्यति ! सर्वैः यात्रिभिः सह स्नानमेव कर्तव्यमिति विचार्य साहसोऽसौ सहसैवोत्पपात काष्ठनिर्मितावरोधकस्तूपान् विगृह्य समुत्पाट्य च 'जयतु गंगे' ति प्रवाहः। असौ कदा समुत्पतितः, कदा च संगमे स्नातः, इति विचारयतां सैनिकानां समक्षमेव सर्वे जनाः संगमस्नानमाचरितवन्तः। इत्थं वैदेशिकशासने महान् धार्मिकविजयो बभूव श्रीरत्नस्य।

गान्धि-साक्षात्कारो यूरोप-यात्रा च

एकदा सहसा तारापुर्यां समागतोऽयं सन्देशो यन्मोहनदासः कारागारे रोगाक्रान्तो वर्तते । चिकित्सालये तस्य शल्यचिकित्सापि सम्बभूव । एतेन चिन्तिता बहवो भारतीयास्तं द्रष्टुं गतवन्तः । श्रीरत्नोऽपि पित्रा मुक्तामणिना सहैव गतवान् । गान्धी षड्वर्षात्मिकाया कारागारयातनाया वर्षद्वय समाप्य दुर्बलत्वात्स्वास्थ्यलाभाय बम्बईसमीपस्थे जुहूनामके स्थाने निवसन्नासीत् । श्रीरत्नोऽपि तत्रैवैकस्मिन् गृहे निवासं चक्रे ।

तत्र खलु श्रीरत्नः पित्रा सह गान्धिनं साक्षात्कुर्वन् समुद्रतटे भ्रमन् कदाचित् समुच्छलत्तरङ्गसुशोभिते रत्नाकरे सन्तरणं परमानन्दमवाप । यथावकाशं रत्नो मोहनदासगान्धिना सह देशस्वातन्त्र्यसम्बन्धिनीं वार्तामपि करोति स्म । कियत्कालात् जुहूनिवासं कृत्वा स पुनस्तारापुरीमवाप । गान्धिना सह कृतायामपि वार्तायां श्रीरत्नस्य शङ्कायाः समाधानं नाभूत् । किन्तु गान्धिनः प्रभावः सर्वत्रैव भारते शिक्षितसमाजे आसीत् । मुक्तामणिश्च साधु महात्मानमेव मत्वा तस्य समादरमकरोत्, किन्तु महापुरुष इति मत्वाऽपि समादरं चकार । महतीनां शक्तीनां समसामयिको कदापि नम्रो नैव बभूव, किन्तु प्रस्तर इवाचलः एवासीत् । यद्यप्यर्धनग्नस्य गान्धिनो नासीद्विशालं शरीरम्, किन्तु तस्य स्पष्टं निश्चयञ्च मार्गं ज्ञात्वा सर्वे एव श्रोतारः मन्त्रमुग्धा इव भवन्त आसन् । सुदृढेच्छमोहनदासस्य यादृशी शक्तिरासीत्, तादृशी शक्तिर्नासीज्जनसमूहेऽपि । एतादृशस्य मोहनदासस्य वचनेन अनन्तरमपि रत्नस्तस्मिन् श्रद्धावान्नाभूत् ।

एकदा श्रीरत्नस्य धर्मपत्नी रमा रुग्णा बभूव। भारतीयचिकित्सकैः कृतायामपि चिकित्सायामारोग्यालाभात् चिकित्सकानामनुमत्या तामादाय रत्नो समुद्रतो जलमार्गेण स्विट्जरलैण्डं जगाम। तत्र रमायाः स्वास्थ्यलाभात् परमः प्रसन्नो रत्नस्तया सह यूरोपस्य विविधप्रदेशेषु भ्रमणं चकार। तस्मिन्समये भारतीयवार्तां यदा कदा वृत्तपत्रे पठन्नासीत्। एकदा जर्मनप्रदेशीयकर्मकराणां दर्शे सम्मिलितो भूत्वा रत्नः प्रभावोत्पादकं भाषणं च प्रदत्तवान्। मुक्तामणिरपि स्वकीयां पुत्रवधूं द्रष्टुं यूरोपमागतवान्। तेन सह रत्नो रूसराजधानीं मास्कोनगरीं जगाम। गत्वा च तत्र सर्वाण्येव राजनीतिकपरिवर्तनानि विलोकितवान्। पुनर्लन्दनं गत्वा तत्र कियत्कालपर्यन्तं स्वाधीरिस्मानविरवल्लभो रत्नः समाजगाम भारतवर्षम्।

: ८ :

युवकान्दोलनम्, एकता-सम्मेलनञ्च

आगत्य भारतवर्षमसौ राजनीतिककार्ये संलग्नो बभूव । अनन्तरं कस्मिन् काँग्रेसमहाधिवेशने श्रीरत्नस्य बहवः प्रस्तावाः पारिता बभूवुः । बभूव च श्रीरत्नः काँग्रेस प्रधानमन्त्री । तदानीं भारते यन्त्रकर्मकरसंघ-वाष्पयानकर्मचारिसंघ कृषकसंघप्रभृतयोऽनेके संघाः संस्थापिताः । कृषकै-र्यत्नैव परिवर्तनमभूत् । नवयुवकानामप्यान्दोलनं वर्धमानमेव आसीत् ।

एतस्मिन्नेव समये केनचिन्मुहम्मदीयेन 'रंगीला रसूल'नामकमेकं पुस्तकं प्रकाशितम् । शासनं लेखकेऽस्मिन् राजन्यायालयेऽभियोगं प्रचालितवान् । वर्षद्वयकारागारदण्डेन दण्डितोऽपि लेखक उच्चन्यायालये निर्दोषो बभूव ।

पुनश्च स लेखकः 'रिसाला वर्तमान'नामके एकस्मिन्नन्याभियोगे दण्डितो बभूव । एताभ्यां द्वाभ्यामभियोगाभ्यां शासनेन विचारितं यन्नियमा एवानिश्चिता वर्तन्ते । अतः कश्चित्कठोरनियमः पारयितव्य इति । ततः 'यः कश्चिज्जनः समाजे कस्यचिदपि धर्मानुगामिनो धार्मिकभावनाया उपरि वचनेन लेखेन संकेतेन वाऽऽत्याचारमपमानं तत्प्रयत्नं वा करिष्यति, स तु वर्षद्वयकारागारदण्डेन आर्थिकदण्डेन उभयदण्डेन वा दण्डितो भवितु-मर्हति' एष नियमो राजसभासदस्यैर्दिनद्वयं विचार्य पारितः । एतत्पूर्व-मेव हिन्दुमुहम्मदीययोः परस्परं महान् कलहो बभूव । यस्मिन् बहुषु स्थानेषु बहवो जना मृताः । पश्चाद्विभिन्नस्थानेषु हिन्दुमुहम्मदीययोः परस्परं कलहः समभवत् ।

एकता-सम्मेलनम्

एतस्मिन्नन्तरे लार्डरीडिंगस्थानापन्नः इर्विनलार्डस्योत्तराधिकारी सम्राट्-

प्रतिनिधिर्लार्ड इरविनाह्वो भारतीयधारासभायां भाषणं कुर्वन्नित्थं प्राह यदष्टादशमासेभ्योऽपि न्यूनसमये हिन्दुमुहम्मदीययोः कलहे पञ्चाशदधिकद्विशतसंख्यका मानवा मृताः, पञ्चविंशतिशतसंख्यका आहताश्च । अतो हिन्दुमुहम्मदीययोः परस्परं समुद्भूतस्य कलहस्योपशान्त्यर्थम् 'एकता सम्मेलनम्' अत्यावश्यकम् । तदनुसारं लार्ड-प्रधानस्यैव प्रधानप्रयासेन सम्मेलनमिदमभूत् । सम्मेलनेऽस्मिन् बहु-तर्कवितर्कानन्तरं एकप्रस्तावः पारितः । सम्मेलनेन हिन्दुमुहम्मदीयनेतृ-समीपे प्रार्थना कृता यद् देशेऽहिंसाया वातावरणं समुत्पाद्यम् । एकता-सम्मेलनेन काङ्ग्रेससंस्थायै एतादृशोऽधिकारः प्रदत्तो यत्सा सर्वप्रान्तेष्वेकं संघं संस्थाप्य वर्तमानं हिन्दुमुहम्मदीयवैमत्यं दूरीकरोतु । सम्पूर्णे चैकतासम्मेलने काङ्ग्रेससंस्थापि स्वीयकार्यकारिणीसमितौ हिन्दु-मुहम्मदीयैकतासंस्थापनार्थं प्रस्तावमेकं पारितवती ।

: ९ :

साइमनायोगः, तद्बहिष्कारश्च

लार्डप्रधानोऽपि शान्तिसंस्थापनार्थं देशे सर्वत्र भ्रमणं कुर्वन् शान्त्युपदेशं चकार । तेन सर्वत्रैव शान्तिलक्षणं दृष्टिगोचरमभूत् । किन्तु सहसा स्वकीयभ्रमणं परित्यज्य स दिल्लीमाजगाम । समागत्य दिल्लीं भारतीयप्रधाननेतॄन् स दिल्लीमाहूतवान् । गान्धीमहोदयः दिल्लीतो बहुदूरं बंगलोरे निवसन्नासीत् । लार्डप्रधानस्य निमन्त्रणं सम्प्राप्य सशीघ्रमेव दिल्लीमागत्य तत्साक्षात्कारं कृतवान् । विशेषवार्तामकृत्वैव लार्डप्रधानो गान्धिनो हस्ते ब्रिटिशराजकीयसभायाः भारतमन्त्रिणः पत्रमेकं प्रदत्तवान् यस्मिन् साइमनायोगस्य विषये भारतमन्त्रिणो घोषणाऽऽसीत् । साइमनायोगस्य निम्नलिखितमुद्देश्यमासीत्—

'ब्रिटिशाधीनभारतस्य, शासनकार्यस्य, शिक्षाभिवृद्धिकर्मणः, प्रातिनिधिकसंस्थायाः विकासस्य तत्सम्बद्धान्यविषयस्य च विचारं कृत्वा शासनस्य सविधे मतप्रदानं कर्तव्यम् । उत्तरदायिशासनस्य स्थापनमुचितं नवेति विचार्य अद्यावधि संस्थापितस्योत्तरदायिशासनस्य साफल्यं कीदृशम् ? तस्मात् संवर्धनञ्च समुचितं न वेत्यपि विचार्यम् । यदि समुचितं न चेत् तर्हि तस्मिन्न्यूनताकरणं किं वाञ्छितम् कर्तव्यमित्यस्यापि विषयस्य विचारो विधातव्यः, शासनं च परिवर्तनीयम् । सहैवास्यापि विचारः कर्तव्यो यत्प्रान्तेषु राजकीयसभाद्वयस्थापनमुचितं नवेति ।

यदा च साइमनायोगः भारतभ्रमणं कृत्वा स्वयं प्रतिवेदनं प्रदर्शयति तदा भारतीयं शासनं साम्राज्यशासनञ्चोभावेव विचारं कुर्याताम् । विचारानन्तरं साम्राज्यशासनं राज्यसभायां स्वीयं मतं समुपस्थापयेत् ।

तावत्सम्राजो राज्यसभाया किमपि नकार्यं नास्ति यावद्भारतस्य विभिन्न विचारकाणां नेतॄणां मतं नैव प्रकटीभविष्यति । अत एव सम्राजः शासनं निश्चितवान् यदुभयोरपि सदनयोरेका मिलिता सभा साइमनायोगगमनात् पूर्वं स्वकीयं विचारं प्रकाशयेत । एतादृशः प्रबन्धोऽपि कर्तव्यो येन पूर्वोक्ता योगसमीपे द्वे अपि सभे स्वकीयं निर्णयं दातुमेकं प्रतिनिधि-मण्डलं प्रेषयेताम् । संयुक्तसभा यस्य यस्य विचारं ज्ञातुमिच्छेत्तैस्तैर्नेतृभि-र्मिलित्वा विचारोऽपि कर्तुं शक्येत ।'

पत्रमिदं पठित्वा महात्मागान्धी प्रोवाच—'किमेतदर्थमेव अहमाहूतः ? एतत्तु पत्रालयद्वारापि संभाव्यमासीत् ।'

एतदनन्तरमेव मद्रासे कांग्रेसाधिवेशनमभूत् । तस्मिन्नधिवेशने हिन्दू-मुहम्मदीययोर्मतैक्याय एको मुहम्मदीय एव सभापतेरासनमलञ्चकार । स खलु स्वीये भाषणे हिन्दूमुहम्मदीययोरैक्यस्थापने पूर्णं बलमदात् । सहयोग-स्यासहयोगस्य पूर्णस्वाधीनताया अभिप्रायस्य साम्राज्यविरोधप्रकारस्य च विषये विविधाः प्रस्तावाः पारितास्तस्मिन्नधिवेशने । श्रीरत्नस्य यूरोप-देशादागमनेन कांग्रेससदस्येषु महानुत्साहोऽप्यासीत् ।

तदनन्तरमेव समाजगाम भारते पूर्वोक्तः साइमनायोगः । गान्धिन आदेशेन साइमनायोगं बहिष्कर्तुं देशे पूर्णं वातावरणं प्रस्तुतम् । जनाश्च कृत-प्रतिज्ञा बभूवुः ।

सर्वप्रथमं साइमनायोगो बम्बईनगरमागतवान् । तस्मिन्दिवसे बम्बई-नगरं पूर्णतया व्यापारादिकर्मरहितं शून्यञ्चाभवत् । मद्रासे बहवो जनाः संघ-बद्धा भूत्वा तं बहिष्कर्तुं सचेष्टाः समभवन् । उच्चन्यायालयसमीपे महति जनसम्मर्दे पुलिसैर्गुलिकावर्षणं कृतम् । तेनैको मृतोऽनेके चाहता बभूवुः । कलिकातायामपि छात्राः सैनिकैः सह महान्संघर्षो बभूव ।

बम्बईतः सर्वप्रथमं दिल्लीं समागते आयोगे 'साइमन ! परावर्तो भव' इति घोषयन्तो बहवो जना एकत्रिताः । ते आयोगं पूर्णतया बहिष्कृतवन्तः ।

लाहौरे लालालाजपतरायस्य नेतृत्वे बभूव आयोगस्य बहिष्कारः । सहस्रशो

जनानामग्रे भूत्वा लालालाजपतरायः आयोगबहिष्कर्तॄणां नेतृत्वं चकार । तस्मिन्नेव समये कश्चिद्युवा श्वेताङ्गसैनिकाधिकारी लालालाजपतरायस्य वक्षःस्थले महान्तं लगुडप्रहारमकरोत् । किन्तु धैर्यशाली लालामहाशयः कमपि प्रतीकारं नाकरोत् । तस्य सार्था अपि किमपि समुद्धतं कार्यं नैवाकुर्वन् । लाजपतरायस्य सार्था अपि बहुभिः श्वेताङ्गैराहताः, किन्तु लाजपतराये आक्रमणेन कोटिशो जना व्यथिताः । लालामहाशयोऽनेन लगुडप्रहारेण कतिपयदिनाभ्यन्तर एव मरणमापेदे । तस्मिन्निदमाक्रमणं च भारतीयानां नासिकोच्छेदमेवाकरोत् । लालामहोदयस्य निधनेन साइमनायोगबहिष्कारो भृशं वृद्धिं गतः ।

साइमनायोगो लखनऊनगरे आगन्तुमिच्छितवान् । तस्य स्वागतार्थं शासनेन महदायोजनं कृतम् । काङ्ग्रेसद्वारापि कतिपयदिवसेभ्यः पूर्वमेव तद्विरोधे सभा प्रदर्शनञ्च बभूव । विरोधिप्रदर्शने सम्मिलितुं श्रीरत्नोऽपि लखनऊनगरे समागतः । तत्र समागत्य स षोडशजनानां संघं विधाय पताकोपशोभितः आयोगं बहिष्कर्तुमग्रेसरो बभूव । कियद्दूर एव गोविन्दवल्लभपन्तोऽपि संघेन सहागच्छदन्वयत ।

सीमायामेव अश्वारोहिसैनिकाः समागत्य श्रीरत्नस्य पुरतस्तात्स्वयंसेवकेषु लगुडप्रहारमारब्धवन्तः । लगुडप्रहारव्यथिताः स्वयंसेवकाः पलायमाना अपि सैनिकैस्ताडिताः, यावत्ते आहता भूत्वा पृथिव्यां न निपतिताः । लगुडप्रहारव्यथितान् स्वयंसेवकान् सार्थानवलोक्यापि श्रीरत्नो न पलायितः । सैनिकाः उद्दत एव स्वमग्रमुद्धवन्त. । तदैव श्वेताङ्गाश्वारोही स्वीयमश्वं धावयन् श्रीरत्नसमीपं समाजगाम । श्रीरत्नस्तं 'ताडय' इत्यवोचत्, शिरोरक्षार्थं किञ्चित्तिर्यङ् च बभूव । तावदेव समागत्य अश्वारोही तत्पृष्ठे द्विवारं यष्टिना प्राहरत् । प्रहारेण कम्पायमानशरीरोऽपि श्रीरत्नो दण्डायमान एवातिष्ठत् । तावदेव रत्नस्य स्वयंसेवका एकत्रिताः अन्योऽपि स्वयंसेवकसंघः प्रधानेतृसहितः ताड्यमानस्तत्राजगाम । पुनः सर्व एव सैनिका यत्र संस्थिताः । एकत्र शासकप्रधानकर्मचारिणोऽन्यत्र महतां जनः

श्रीरत्ने लगुडप्रहारस्य वृत्तं श्रुत्वा समेताः। अनन्तरं स्वयंसेवकाना प्रदर्शनकारिणाञ्च गमनार्थे मार्गं प्रदाय गच्छता तेषामग्रे घोटकारोहिणोऽपि गमनञ्चक्रुः। द्वितीयदिवस एव साइमनायोगस्यागमनं निश्चितमासीत्।

तद्दिने श्रीरत्नो बहुभिः स्वयंसेवकैः सह साइमनायोगं बहिष्कर्तुं वाष्पयानालयं जगाम। सर्वे एव जनास्तत्र पंक्तिबद्धा भूत्वा दण्डायमानाः स्थिताः। अश्वारोहिणः पदातयोऽन्येऽपि सैनिका दर्शकाश्च तत्र समेताः। अश्वारोहिणः सर्वेष्वेवाश्वान् परिचालयन्तो जनेषु लगुडप्रहारं कुर्वन्त इतस्ततो धावमाना आसन्। श्रीरत्नोऽपश्यद् यन्निरपराधिनो दर्शका अपि दण्डेन ताडिता भवन्तीति। ताडितेषु महार्तस्वरकारं कुर्वन्तो भूमौ शयाना वर्तन्ते। सर्वैव भूमिर्युद्धभूमिरिव जाता। आहतानां स्थाने उद्धर्तुं सेवा कृते किमपि कर्तुं वा समय एव नासीत्, यतो हि रत्नस्य सन्निवेऽपि तत्सार्थान् प्रहरन्तोऽश्वारोहिणः सैनिकाः समागताः। तथापि रत्नोऽचल इव स्थितः।

अथ समागतान् घोटकान् पश्चात्पादेषु संस्थाप्य तेषामग्रेतना पादा रत्नस्य शिरसि पातिताः अश्वारोहिसैनिकैः। तदनन्तरमश्वारोहिणः पदातयश्च सैनिका रत्नोपरि लगुडप्रहारमारब्धवन्तः। तत्ताडनमतीव भयङ्करमासीत्। गतद्विवसस्य शक्तिरपि विनष्टासीत् तस्य। सर्वत्रैव रत्नशरीरे ताडनाघातस्य चिह्नानि समभूवन्, नेत्रयोः समन्तात् रक्तारश्च व्याप्तः। पुनः बहुवारं लगुडप्रहारं कृत्वा रत्नस्वयंसेवकाना पंक्तिं भङ्क्त्वा सैनिका अग्रे गताः। पश्चाद्रत्नस्य कतिपये सार्थास्तं समुत्थाप्यान्यत्र निन्युः। शरीरान्तर अनर्थस्य मूलं साइमनायोगो वाष्पयानादुत्तीर्य पुष्पयानकाः पश्चमीन

भारतीयसैनिका पुन ससङ्कोचमेव प्रदर्शनकारिषु प्रहार चक्रु । कृतेऽपि लगुडप्रहारे पूर्णाहिंसाव्रतधारकस्य श्रीरत्नस्य चेतसि भारतीयसैनिकान्प्रति कापि दुर्भावना नाभूत् ।

तस्मिन्वर्षे भारते साइमनायोगबहिष्करणस्य सर्वदलसम्मेलनस्य च बाहुल्यमासीत् । किन्तु रत्नस्य चेतोऽन्यस्मिन्नेव विषये सलग्नमभूत् । कार्यमपि तेन साहसमेव कृतम् । काग्रेसस्य प्रधानमन्त्रित्वात्तेन सामाजिकार्थिककर्माण्येव कृतानि । असौ सम्पूर्णभारतभ्रमण कृत्वा काग्रेसस्य पूर्ण प्रचार चकार । तस्मिन्नेव वर्षे मुक्तामणेरध्यक्षत्वे कलिकातायां काग्रेसाधिवेशनमभूत्, सर्वदलसम्मेलनप्रस्तावोऽपि तत्र पारितोऽभूत् ।

: १० :

इरविन-प्रस्तावः, पूर्णस्वराज्यनिश्चयश्च

अथ लार्ड इरविनो लन्दनं गत्वा समाजगाम भारतवर्षम्। आगत्य चात्र स सम्राजो विचारमधु प्रकटितवान्—'सम्राट् सर्वतोभावेन इच्छति यद् भारते अभवा उत्तरदायिशासनस्य स्थापना भवेत्। तेन च तस्य महती प्रसन्नता भवेत्' इति।

ततो दिल्ल्या कांग्रेसाधिवेशने प्रधानतया इमे प्रस्तावाः पारिता बभूवुः—

१. प्रचलितवातावरणशान्त्यर्थं परस्परं विचारविनिमयपूर्णनीतेरनुसरणं कर्तव्यम्। २. राजनीतिकबन्दिनो मुक्ता भवेयुः। ३. प्रगतिशील-राजनीतिकसंस्थाना विशिष्टाः सदस्या राज्यसभाया भवेयुः। ४. प्रधानलार्डस्य घोषणाया आशयेन यत् किमपि कथितं तदर्थः कीदृशोऽस्तीति विषये वयं सन्दिग्धाः। अस्मात् सम्मतौ जनेष्वस्यानुभवो नूतनमानवर्षे वस्तुत एव नवीनयुगस्यारम्भो भवेत्। नवीनविधानं केवलं भारतं मुद्रितामेव करोतु नाम।

अस्य नवीनविचारस्य कारणं कर्मकरशासनस्य उदारा दृष्टिरासीत्। एतस्मिन्नेव समये दैवेतान्प्रत्युद्धृता पार कार भारत सहायताया प्रयत्नी नाविन कर्मकर शासनस्य साहाय्याय प्रेरितवन्तः।

समूहे कोऽपि नास्ति विरोधो यदि कार्ये व्यवहारे च तस्य शब्दसमूहस्य रक्षा भवेत् । यदि व्यवहारतो नूनमौपनिवेशिकस्वराज्यं मिलेत्तदा तस्य विधानार्थमहं प्रतीक्षामपि कर्तुं शक्नोमि । किन्तु हृदयपरिवर्तनं तात्त्विकं भवेदेतस्यैव आवश्यकता सपदि विद्यते । श्वेताङ्गाः भारतं स्वतन्त्रं स्वाभिमानसम्पन्नञ्च मानयन्तु । भारतेऽधिकारिमण्डलस्य भावना च सत्य-परिपूर्णा भवेत् । किं श्वेताङ्गाः स्वकीयधनप्राणरक्षार्थं स्वकीयदुर्गाणां नालिकायस्त्राणाञ्च स्थाने प्रजायाः सद्भावनाया विश्वासं कर्तुं तत्परा वर्तन्ते ? यावदेतादृशं कार्यं कर्तुं ते न तत्पराः, तदौपनिवेशिकस्वराज्यमपि मां नैव सन्तुष्टीकरिष्यति । औपनिवेशिकस्वराज्यस्य ममायमेवार्थो 'यद्यहं विचारयेयं तदा तत्क्षणं श्वेताङ्गशासनतः सम्बन्धविच्छेदं कुर्याम् ।' ब्रिटिशभारतयोर्मध्ये पलाटशाखो नैव चलिष्यति" इति ।

अनन्तरं तारापुर्यां सर्वदलाधिवेशनमभूत् । तत्र प्रस्तावस्य कृतेः पूर्वमेव रत्नः सुभाषचन्द्रयोश्च कार्यसमितेस्त्यागपत्रं प्रदत्तवन्तौ । मुक्तानन्दश्च महान् क्षोभितो बभूव । स एव ज्ञातवान् यद् ब्रिटिशमन्त्रि-मण्डलं यच्चिन्त्यं निलिखति, तस्मिन् भारतीयाः स्वराज्यं श्वेताङ्गा ब्रिटिश-राज्यञ्च पश्यन्तु इति ।

लार्डइरविन-साक्षात्कारः

अथैकस्मिन् दिने मुक्तानन्दमोहनदासौ प्रधानलार्डं साक्षात्कृतवन्तौ । तत्र लार्डप्रधानो बन्दिनां मुक्तिविषये वार्तामारब्धवान् । किन्तु महात्मा-गान्धी औपनिवेशिकस्वराज्यविषये वार्तां विधातुमुद्यत आसीत् । तस्याय-मपि विचार आसीत् यत् भाविनी गोलमञ्चपरिषदपि औपनिवेशिक-स्वराज्यमेवाधारं कृत्वा भवतु । किन्तु वार्तालापप्रसङ्गे लार्डप्रधानः स्पष्टमेवोक्त-वान् यत् 'इदानीं भवतां विचारं स्पष्टीकृतवान् । इतः परमहं किमपि कर्तुं न समर्थः । नास्ति चैतादृशी परिस्थितिर्यया औपनिवेशिकस्वराज्यचर्चां कृत्वा गोलमञ्चपरिषदाहूता भवेत् ।' लार्डस्य इरविनस्यैतादृशं वचनं श्रुत्वा सर्व एव निराशा भूत्वा परावृत्ताः ।

हेमन्तर्तौ उत्तरभारतस्य काङ्ग्रेसाधिवेशन रत्नस्याध्यक्षत्वे लाहौरे सम्पन्नम्। तत्कालस्वयस्कोऽपि रत्नः प्रभावपूर्णं भाषणमदात्। स स्पष्टं कथितवान् यत् 'लार्डमहोदयस्य भाषणं श्रवणे दर्शने च सुन्दरं मेलनकारकञ्च। किन्तु वयं यस्या कठोरपरिस्थितौ स्मः, तस्या मधुरेण वाक्येन किमप्यन्तरं नैव भविष्यति। न खलु वयं स्वेच्छया कमपि कठोरसमाचारम्भं कुर्मः। साम्राज्यस्य द्वारमिदानीमप्युद्घाटितमेव वर्तते। किन्तु वेजवुडबेनस्य व्यावहारिकौपनिवेशिकस्वराज्यमस्माकं कृते जालमात्रमेव। वयं कलिकाताः काङ्ग्रेसाधिवेशनप्रस्तावे दृढा स्मः। अस्माकं समक्षं पूर्णस्वाधीनताया एवैकमात्रं लक्ष्यमस्ति।'

ततः परमल्पसंख्यकजातीनां देशीयराज्यस्थप्रजानाञ्च विषये विचारं कुर्वन्नसौ कथितवान् यद् 'हिंसायाः परिणामो बहुधा विपरीत एव भवति। अस्माकं देशे बहवो जना नैतिकदृष्टिमपहाय केवलं व्यावहारिकदृष्ट्यैव विचारयन्ति। किन्तु वयं हिंसामार्गं सत्यहैव विचारं परित्यक्तवन्तः। भारते हिंसया विनाश एव भविष्यति। स्वतन्त्रतायाः सम्मिलित-दुग्धान्दोलने जना योगदानं कुर्वन्तु, किन्तु तत्सम्बन्धितान्दोलनं शान्त्यैव भवेत्। सम्मिलितान्दोलनस्य वार्ता पृथगेव। भारतं किंयत् कदा वा मिलिष्यति, तन्नास्ति मदधीनम्। किन्तु निश्चितमिदं यत् य सहस्र कृत्वा कार्यक्षेत्रेऽग्रसरो भवति, विजयश्रीरन्यन्ती तस्यैव वृणीत' इति। अन्ते रत्नोऽकथयत् यत् 'परिणामाद्भयभीतो भाग्यहीनः साफल्यं कदाचिदेव प्राप्नोति' इति।

एतेन विचारेण श्रीरत्नो श्रीगान्धी च उभावपि सहमतावा-स्ताम्। सम्मानितद्वितीयगोलमेजपरिषदि योगदानेन कांग्रेसस्य काऽपि लाभो नास्तीत्यपि विचारस्तत्रैव सुस्थिरोऽभूत्। काङ्ग्रेसमहासमितिः स्वकीयरचनात्मककार्यक्रमं यदा यत्र चेच्छेत्तदैव सविनयावज्ञान्दोलनमारभेत, अयमप्यधिकारो महानेतृगान्धिमहाभागाय प्रदत्तः। पुनस्तत्रैव रात्र-

सभाबहिष्कारप्रस्तावोऽपि पारितोऽभूत्, तदनुसारं सप्तविंशतिराज्यसभा-सदस्यास्त्यागपत्रं प्रदत्तवन्तः।

सर्वत्रायोजिते स्वतन्त्रतादिवसे सार्वजनिकघोषणा चेत्थमभूत्—'अन्यदेशवासिन इव वयं भारतीया अपि स्वतन्त्रा भविष्यामः। स्वातन्त्र्यमस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः। वयमवश्यमेव परिश्रमफलं भोक्ष्यामहे। जीवननिर्वाहार्थञ्च सर्वमावश्यकं सौविध्यमाप्स्यामो यस्मिन् विकासस्य पूर्णोऽवसरो भविष्यति। श्वेताङ्गशासनेन न केवलं भारतीयस्वातन्त्र्यमेवापहृतम्, किन्तु स्वातन्त्र्यस्याधारोऽपि। दरिद्राणां रक्तशोषणं दृढीकृत्य राजनीतिकार्थिकसामाजिकाध्यात्मिकदृष्ट्यापि तेन भारतवर्षं विनाशितम्। अतो वयं विश्वसिमो यद्भारतं श्वेताङ्गशासनतः सम्बन्धं विच्छिद्य पूर्णं स्वराज्यं प्राप्नुयात्। देशे स्वराज्यस्थापनार्थं यथासमयं काङ्ग्रेससंस्था यमादेशं प्रदास्यति, तस्य पूर्णतया पालनं करिष्याम इति सशपथं वदामः।

अनन्तरं प्रान्तकाङ्ग्रेसादेशात् द्विसप्तत्यधिकशतसंख्यकाः सदस्याः धारासभात्यागं कृतवन्तः।

: ११ :

सविनयावज्ञान्दोलनम्

स्वाधीनतादिवसकृतप्रतिज्ञाबलान्वितो मोहनदासगान्धी देशस्य सर्वाङ्गस्था विज्ञाय सत्याग्रहस्यायमेवावसर इति निश्चितवान् । किन्तु सर्वेषा-मेव मनसि प्रश्नोऽयमासीत् यदयं सत्याग्रहः केन प्रकारेण विधातव्यः । सहसा लवणमिति शब्दश्चमत्कारपूर्णो जातः । लवणनियमभङ्गो विधातव्य इति श्रीगान्धिनो घोषणाप्यभूत् । किन्तु श्रीरत्नेनालोचितं किं लवणनियमभङ्गेन देशः स्वतन्त्रो भविष्यतीति ।

एतस्मिन्नेव समये प्रधानलार्डेरविन मोहनदासगान्धिनोः पत्र व्यवहारे महात्मा गान्धी लार्डं स्वकीयं लवणनियम-भङ्गविचारं सूचितवान् । गान्धिनो दाण्डीयात्रारम्भवार्तां[1] श्रुत्वा सर्वे जना समुत्साहवन्तो बभूवुः ।

अहमदाबादे काँग्रेसनेतॄणां सम्मेलने सर्व एव समुपस्थिता जनाः सविनयावज्ञान्दोलनं विधातुं प्रतिज्ञाय भारतस्य विभिन्नभागेषु गतवन्तः ।

ततः परावर्तमानौ मुक्तामणि-श्रीरत्नौ कतिपययात्रिभिः सह जम्बूसरे निवसन्तं श्रीगान्धिनं साक्षात्कर्तुं गतवन्तौ । श्रीगान्धी च ताभ्यां सह वार्तां विधाय ततोऽन्यत्र जगाम । आगत्य च तारापुरीं मुक्तामणिः स्वकीयं भवनमेकं काँग्रेसकार्यालयाय प्रदत्तवान् ।

लवणनियम-भंगः

सत्याग्रहार्थं सागरतीरनिवासिनो गान्धिन आदेशं प्रतीक्षमाणः श्रीरत्न-स्तारापुरीं निवसन्नेवासीत् । सहसा श्रीमहात्मा गान्धी दाण्डी[1]नामकस्थाने लवणनियमं भङ्क्त्वा सविनयावज्ञान्दोलनार्थं देशवासिभ्य आज्ञा

---

१. बम्बईसमीपवर्ती दाण्डीनामकः साधारणग्रामः ।

प्रदत्तवान् । ततस्तूर्णमेव नगरेषु ग्रामेषु सर्वत्र लवणनिर्माणकार्यारम्भोऽभूत् । श्रीरत्नोऽपि लवणनिर्माणं कृत्वा रायपुरस्थैकस्यां सभायां गच्छन् बन्दीभूत्वा षण्मासेभ्यो दण्डमवाप । महद्व्यस्तत्यस्मिन् आन्दोलने जनानां लगुडप्रहारो बन्दीकरणं गुलिकाप्रर्पणम्, एवमादि निरोधकं कार्यं कृतं शासनेन । अस्मिन् स्त्रियोऽपि महत्तमं सहयोगमकार्षुः । महात्मा गान्धी मुक्तामणिश्चापि बन्दिनौ भूत्वा कारागारं गतवन्तौ । सप्तवर्षाणि यावद्राष्ट्रकार्यकरणानन्तरं श्रीरत्नोऽपि कारागारमवाप । एतस्य कारागारो सर्वेभ्यः कारागारेभ्यो भिन्न एवासीत् ।

भारतीयस्वातन्त्र्यकर्मणि देशे सर्वत्र भ्रमणेन कठिनपरिश्रमेण च श्रान्तः श्रीरत्नो कारागारे शून्यतामनुभवन् द्वित्रिदिवसपर्यन्तं केवलं सुष्वाप । ग्रीष्मसमयाद्वाते प्रासशयनादेशस्य श्रीरत्नस्य चतुष्पादिका कारागाराधिकारिभिर्लोहशृङ्खलया निबद्धा । तत्र शय्यमाना रक्षिणो बन्दिनमस्य रक्षणं चक्रिरे । रात्रौ रक्षिणा प्रधानकर्मचारी नियतसमये रत्नागस्य तत्रस्थानां बन्दिनां वृत्तं विज्ञाय पुनर्गच्छन्नासीत् । किन्त्वेतेन देशभक्तस्य श्रीरत्नस्य किमपि प्रयोजनमासीत् । एतस्मिन्कारागारे महदपराधिन एव निरुद्धा आसन् ।

किंयत्कालपर्यन्तं श्रीरत्नस्य कृते व्यायामकरणार्थमन्यकार्यार्थं वा बहिर्गमनस्यादेशो नासीत् । किन्तु पश्चात्तदनु कारागारनिरीक्षकैर्धर्मपरिचालनार्थमादेशः । तत्र दैनिकवृत्तपत्रपठनस्याप्यादेशो काराहितस्वरूपेण भारतीयान्दोलनस्य समाचाराज्ञानस्य श्रीरत्नो व्यथितमना बभूव । यदा भारतीयाः स्वतन्त्रतान्दोलननिरतास्तस्मिन्नेव समये निवसमानो अयं कारागार-नियमान् दुःखेनैवासेहे ।

सूचनाः : कारागारगमनानन्तरं शीघ्रमेव प्रान्तप्रधानेन काशीकार्यसमिति प्रतिबन्ध्य आदिष्टं यत् 'यदि सम्मिलितेऽस्याः यत्र कापि विचारार्थं एकत्रिता भविष्यन्ति तर्हि तत्रैव बन्दिनो भविष्यन्तीति ।

कारागारान्तःसमये सुप्तानि दीर्घदिनपूर्णानि उदासीनमना आसीत् ।

कारागारेऽप्यधिकारिभिर्यन्नाशौ निराश्रिनस्तनया स्थितिर्नरकतुल्या आसीत्। अतस्तस्य तस्मिन् कारागारनिवासे महद् दुःखमभूत्।

यत्र कारागारे श्रीरत्न आसीत्तत्रैव त्रिषु भवनेषु त्रयोऽन्येऽपि बन्दिनो मुक्तामणिदेवा कुर्वन्त आसन्। कारागाराधिकारिभिर्मुक्तामणिमन्यत्र नेतुं कृतः प्रयासस्तैर्विफलो व्यधायि। तत्र मुक्तामणेः सेवायामेकोऽन्यस्यैव सर्वदा समुपस्थित एवाभूत्। भवनाच्छादनस्य यत्र तत्र भग्नत्वाद्वर्षासु वर्षति देवे छिद्रेण पतत्सु मुक्तामणिशय्यायां पानीयेषु तदवस्थाः श्रीरत्नप्रभृतयो बन्दिनो विस्तीर्णमास्तरणं क्व नेयमिति विचारयन्तो बभूवुः। यदा तदा च मुक्तामणिर्ज्वरातङ्कोऽप्यभूत्।

एतस्मिन्नेव समये कारागाराधिकारिण एकं नूतनं भवनं निर्मातुमारभन्त। किन्त्वपूर्ण एव भवननिर्माणकार्ये कारागारान्मोचितोऽभूत् मुक्तामणिः।

: १२ :

प्रथमगोलमञ्च-परिषद्, तद्भूमिका च

इत्थमदशान्दोलने बहुषु जनेषु बन्दिमन्दिर गतेषु शासनेन सह सन्ध्यर्थ चेष्टमानौ सप्रू जयकरौ श्रीगान्धिन पत्रेण सहैकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नस्य समीपमागतवन्तौ। एतस्य सन्धिप्रयासस्य वार्ता श्रीरत्नेन पूर्वमपि वृत्तपत्रे पठिताऽऽसीत। सभूतायामपि बहुवार्तायामैकमत्य नाभूत्। श्रीरत्न स्पष्टमवदत्—'श्रीगान्धिना सह वार्ताम तराऽह किमपि निश्चेतु नैव शक्नोमी'ति।

अनन्तर सप्रू जयकरौ प्रधानलार्डसमीप गत्वा विधाय च वार्ता कारागारमागत्य श्रीरत्न कथितवन्तौ यद् भवता स्वपित्रा सह यरवदा-कारागारनिवासिन श्रीगान्धिन सकाश गत्वा विचार कर्तुं शक्यते। किन्तु शासनविरुद्धमान्दोलनकारिणा वल्लभभाई-मौलानाअबुलकलामाजादादीना साक्षात्कार कदापि नैव कर्तव्य इति। एतस्मिन्समये प्रथमगोलमञ्च परिषदो वार्ता चलन्त्यासीत्।

द्विनिदवसानन्तरमेव मुक्तामणि, महमूद, श्रीरत्नश्चेते त्रयो विशेष वाष्पयानेन यरवदाकारागारे गतवन्त। तत्र सर्वे एव नेतारो मिलित्वा श्रीगान्धिना सह वार्ता चक्रु। शासकीयौ मध्यस्थौ सप्रू जयकरौ काग्रेस मध्यस्थश्च श्रीमहात्मा गान्धी आसीत्। मुक्तामणि श्रीरत्नौ कथितवन्तौ—'यावन्मुख्यविषयेषु मतैक्य न जायेत, तावत्तयापि परिषदा कोऽपि लाभो नास्ति, किं पुन गोलमञ्चपरिषदा।' अनन्तर सर्व एव समवेता नेतार स्व स्व कारागारं प्रस्थिता। एतस्या परिषद वृत्तं पश्चात्प्रकाशितमभूत्।

प्रधानलार्डेन एकस्मिन् भाषणे उक्तं यद् अहन्तु प्रान्तीयशासनाना सविधे राजनीतिकबन्दिना मुक्त्यर्थं प्रेरणामेव कर्तुं शक्नोमि, किन्तु तेषाम-पराधे विचारस्तैरेव कर्तव्य इति। कियत्कालं यावद्गान्धि-प्रधानलार्डयोः प्रचलत्यपि पत्रव्यवहारे किमपि फलं नाभूत्। सप्रू-जयकरयोर्नेतारोः असाफल्येन देशहितैषिणो नैराश्यता नैवाप्तवन्तः।

प्रथमगोलमञ्चपरिषद्

अनन्तरं लन्दनस्य सुसज्जिते विशाले राजकीये भवने महता उत्साहेन गोलमञ्चपरिषत् समुद्घाटिता बभूव। एतस्या परिषदि भारतस्थितदेशीय-राज्याना षोडश ब्रिटिशभारतस्य सप्ताधिकपञ्चाशत् लन्दनस्थितस्थित-विभिन्नदलाना त्रयोदशेति षडशीतिप्रतिनिधयः सम्मिलिताः। प्रारम्भिक-भाषणे सर्वं एवौपनिवेशिकस्वराज्यस्य चर्चां कृतवन्तः। पटियाला बीकानेरा-लवरभूपालप्रतिनिधयः संघराज्यस्य पक्ष आसन्।

प्रधानमन्त्री कथितवान् यत् शासनविधानस्य वाक्यार्थं प्रथमं व्यावहारिकं रूपं प्रदाय तदनन्तरं तद्विकासोऽपि विधेयः। या शासनव्यवस्था विकासशीला भविष्यति, सा भाविसन्ततिः वरदानं मानयिष्यतीति।

अनन्तरं संघटिताः कतिपयोपसमितयो रक्षाधिकारे सीमान्तविवादेऽल्प-संख्यकयाचनाविषये बहदेशे शासकीयकर्मचारिविषये च स्वीयं विचारं प्रकटितवत्य। पश्चात्प्रधानमन्त्री भारतस्य भाविशासनविषये घोषणा कृत्वा परिषद् समापितवान्।

गोलमञ्चपरिषदः सप्ताहाभ्यन्तर एव ससाथीं महात्मागान्धी कारागारान्मुक्तिमवाप। तस्मिन्नवसरे प्रधानलार्डभाषणं शब्दाडम्बर-दृष्ट्याऽतीव सुन्दरमासीत्।

: १३ :

कांग्रेस-कार्यसमितेः प्रस्तावः

अथ प्रयागे कांग्रेसकार्यसमितिर्निम्नलिखितमेकं प्रस्तावं पारितवती—"इयं सभा गोलमञ्चपरिषदि ब्रिटिशराज्यसभासदस्यैः भारतीयनरेशप्रतिनिधिभिः ब्रिटिशराज्यसमर्थकैश्च पारितं प्रस्तावं मानितुमसमर्था वर्तते। प्रस्तावसमर्थकानां मध्ये नाऽऽसीदेकोऽपि मान्यः कांग्रेससदस्यः। अस्याः समितेर्विचारे गोलमञ्चपरिषद्भारतीयानां प्रतिनिधीनां विचारशानार्थमेकं प्रदर्शनमेवासीत्। वस्तुतो देशभक्तं श्रीरत्नं श्रीगान्धिनं मुक्तामणिञ्च कारागारे निबद्ध्य सत्याग्रहिषु लगुडप्रहारं कृत्वा श्वेताङ्गशासनं भारतीयजनानां स्वतन्त्रताशब्दमवरोद्धुमसफलं प्रयत्नं चकार। इयं समितिर्ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिणो रेम्जेमैकडानल्डसाहबस्य घोषणां पठित्वा तामस्पष्टां साधारणीञ्च मत्वा नैव स्वीकरोति। लाहौरस्य पूर्णस्वाधीनताप्रस्तावे दृढा चेयं समितिर्यरवदायां श्रीरत्नश्रीगान्धि मुक्तामणिभिः प्रकटितं विचारं समर्थयति। देशवासिनः स्वाधीनतादिवसं सोत्साहं सम्पाद्यैतत् सिद्धं कुर्वन्तु यद्देशवासिनो निर्भया आशान्विताश्च भूत्वा स्वाधीनतासंग्रामे तत्परा वर्तन्ते।"

अस्मिन् समये कांग्रेसकार्यवाहकाध्यक्षः श्रीराजेन्द्रप्रसाद् आसीत्।

प्रस्तावाः प्रकाशिता भवन्तु न वेति समुत्पन्ने विचारे 'मम लन्दनयानातः प्रत्यावर्तनात्पूर्वं किमपि नूतनं कार्यं नैव विधेयं भवद्भिरिति प्रार्थनापरिपूर्णं श्रीसप्रूमहाशयस्यैकं पत्रं कांग्रेसकार्यसमितिसदस्यानां सविधे समागतम्। किन्त्वेतैः पारितानां प्रस्तावानां प्रतिलिपिः शासनस्य समीपे गतासीत्।

———

: १४ :

कृषकान्दोलने रत्नदम्पत्योः कारागारः

अस्वस्थत्वात् कारागारदण्डावधिपूर्वमेव मुक्तो मुक्तामणिः भार्यया प्रभावत्या सह स्वास्थ्यलाभार्थं मसूरीं जगाम। पञ्चमासपर्यन्तं कारागारदण्डं समुपभुज्य मुक्तः श्रीरत्नोऽपि स्वभार्यया रम्भया सार्धं पितृपादानां दर्शनार्थं मसूरीं गतः। तत्र वर्षामेव समुचितां व्यवस्थां विधाय स पुनस्तारापुरीमागत्य कृषकान्दोलनाय पूर्णं योगदानमकरोत्।

एकस्मिन्दिवसे कृषकसम्मेलनस्यायोजनं तारापुर्यामेवाभूत्। तस्मिन्नेव दिने मुक्तामणेरपि मसूरीतः प्रयागे प्रत्यावर्तनं निश्चितमासीत्। एकस्याः कृषकसभाया भाषणं दत्त्वा स्वपितुरानयनार्थं श्रीरत्नस्तैलयानेन वाष्पविश्रामस्थानं जगाम। किन्तु वाष्पयानस्यागमने विलम्ब आसीदिति कृत्वा पुनरप्यसौ अन्यस्याः कृषकसभाया भाषणं प्रदातुं परावृत्तः। तत्र सभाकार्यं समाप्य धर्मपत्न्या रम्भया सह सन्नागच्छन्नसौ मार्गे बन्दीभूत्वा पुनः कारागारं जगाम। अनेकेष्वभियोगेषु वर्षद्वयार्थं कारागारदण्डमवाप श्रीरत्नः। एषा खलु तस्य पञ्चमीकारागारयात्रासीत्।

विलम्बतः तारापुरीमागतो मुक्तामणिः स्वपुत्रस्य कारागारगमनवृत्तं श्रुत्वा रोगाक्रान्तोऽपि हस्ताभ्यां मञ्चं प्रताड्य अहं खलु रोगी भूत्वैव न स्थास्यामि, किन्तु पुत्रस्य कार्यं करिष्यामीति प्रोक्तवान्। किन्तु विधेर्विधानमन्यदेवासीत्। प्रतिदिनमसौ क्षीणतामेवापेदे।

श्रीरत्नस्य कारागारगमनात् कृषकाणां करावरोधान्दोलने महद्बलमायातम्। सर्व एव करावरोधान्दोलनकारिणस्तारापुरीतः अन्यत्र गत्वा आन्दोलनप्रचारकर्मणि संलग्नाः। ते ग्रामेषु नगरेषु जनपदेषु च सभाः

संस्थापितवन्त । पुन श्रीरत्नस्य जन्मदिवस आयोजितासु वह्वीषु सभासु जनाना भा॰णान्यपि बभूवु ।

दण्डप्रदानेऽपि सत्याग्रहिणा साफल्यं विचार्य निष्प्रभा शासका कतिपयबन्दिनामुपरि वेत्रप्रहारमकुर्वन् । तद्विरोधे श्रीरत्न दिनत्रयमुपवासं चकार । तत पर श्रीमदनमोहनमाल्वीयोऽपिस्वकीयकारागारदण्डमुपभोक्तु श्रीरत्ननिवासकारागार एव समाजगाम । यद्यपि माल्वीयस्य वासस्थ श्रीरत्नवास गृहाद्भिन्नमासीत्, तथापि तस्य समीप प्रतिदिन गत्वा तेन सह पूर्ण परिचय चकार स । श्रीमदनमोहनमाल्वीयो मूर्तिमानानन्द एवासीत् ।

स्वकीयचिकित्सार्थमेकदा मुक्तामणि कलिकाता गत आसीत् । अनन्तर श्रीरत्नधर्मपत्नी स्मापि करारोधान्दोलने बन्दिनी भूत्वा जगाम कारागारम् । कारागारगमनसमये सा तत्र समुपस्थितमेक पत्रप्रति निधिमित्थमुक्तवती—'स्वपते पदचिह्नमनुसरन्ती परम प्रसन्नाह विश्वसिमि यद् भवन्त पत्नाकामेतामवनता नैव करिष्यन्ति ।' कलिकातायामस्वस्थ एव मुक्तामणि पुत्रवध्वा कारागारगमनवृत्त श्रुत्वा त्वरितमेवतारापुरीमागत ।

तत स श्रीरत्न साक्षात्कर्तु जगाम कारागारम् । तत्र श्रीरत्न स्वजनक क्षीणकलेवरमवलोक्य चिन्तितोऽभूत् । किन्तु मुक्तामणिस्तमुवाच—'पुत्र ! पूर्वापेक्षयाहमिदानीं स्वस्थोऽस्मी'ति । मम पितुरन्तिम समय समागत इति विचारणापि नासीत्तस्य चेतसि ।

: १५ :

मुक्तामणेर्महाप्रयाणम्

अथ स्वतन्त्रतादिवसे यदा गान्धिवर्यस्य कार्याणां सिंहावलोकनं कुर्वन्नासीच्छ्रीरत्नस्तदैव कश्चित् कारागारकर्मचारी समागत्य उवाच—'तव पितुः स्वास्थ्यमतीव क्षीणं चिन्ताजनकञ्चास्ति, अतस्त्वं कारागारान्मुक्तोऽसि। गच्छ स्वगेहमि'ति। त्वरितमेवासौ स्वपितुः समीपमागतवान् कारागारात्।

यस्मिन्दिने श्रीरत्नः कारागारान्मुक्तस्तस्मिन्नेव दिवसेऽन्येभ्योऽपि बहुभ्यः कारागारेभ्यो बहवो जना मुक्ताः। मुक्तश्च महात्मा गान्धी तं द्रष्टुं व्याकुलस्य मुक्तामणेः समीपमाजगाम त्वरितमेव तारापुर्याम्।

समागते श्रीगान्धिनि तारापुर्यामेव समुपस्थितेषु बहुषु सदस्येषु काङ्ग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनमभूत्। तत्र 'सविनयाज्ञाभंगान्दोलनमवरोद्धुं यावत्कार्यसमितेरादेशो न भवेत्तावत्तत्प्रचलेदेव। तथैव मद्यस्य विदेशीयवस्तूनाञ्च बहिष्कारः पूर्णतया भवेदि'ति प्रस्तावः पारितो जातः। मुक्तामणेरस्वस्थत्वात् कार्यसमित्यधिवेशने रत्नो न सम्मिलितः।

एकस्मिन्दिवसे श्रीगान्धिनं प्रोवाच मुक्तामणिः—'महात्मन्! स्वतन्त्रं भारतं द्रष्टुमहं नैव स्थास्यामि। भवता स्वराज्यं विजितम्। शीघ्रमेव भवतो हस्ते तत् समागमिष्यति। अहन्तु त्वरितमेव महाप्रस्थानं करिष्यामी'ति।

ततः कार्यसमितिसदस्याः प्रस्थिताः। केवलं जीवराजमेहता, असारी, विधानचन्द्ररायश्चैते सुप्रसिद्धाश्चिकित्सका मुक्तामणिचिकित्सार्थं तारापुर्यां संस्थिताः।

एकस्मिन्दिवसे मुक्तामणिः किञ्चित्स्वस्थ इवादृश्यत, तदा तस्य

स्वास्थ्य परीक्षितु त सर्वे लखनऊनगर नीतवन्तस्तैल्यानेन । महात्मा गान्धी अपि सदैव गतवानासीत् । तस्यामेव रात्रौ मुक्तामणिरतीव व्यग्रो जात । तस्मै निद्रापि नायाता ।

सहसा द्वितीयदिवसे मुक्तामणि शान्तं विलोक्य सर्वपति इति रक्षो मानितवान् । किन्तु तन्माता प्रभावती शलरत्नं यदसौ महानिद्रायामेव सुप्ताव । एवं ज्ञात्वा सा छिन्ना कदलीव मूर्च्छिता भूमौ निपपात । सर्व एव जना विस्मिता बभूवु । रत्नश्च स्वपितरमुपरत विज्ञाय सरदश्रुधारो बभूव । तत्रैव समुपस्थितो गान्धी महात्मा त प्राबोधयत् । उपरते मुक्तामणौ तत्र महान् जनसम्मर्द समुपस्थित । रत्न शून्यचेता इवासीत् ।

तदनन्तर तैल्याने मुक्तामणिशरीर सस्थाप्य सर्वे जनास्त्रिवेण्या सगमे नीतवन्त । तत्रैव वैदिकविधिना रत्न स्वपितुरन्तिम सस्कारमकरोत् । सर्व एव जनास्तत्र सगमे मुक्तामणिनाम्ना जलाञ्जलि दत्वा मुक्तामणिभवनमागतवन्त । गान्धिन विहाय सर्वे एव जना स्वावास गतवन्त । पुन श्रीरत्नो वैदिकेन विधिना मुक्तामणे पिण्डदानादिक्रिया निधाय बहून् ब्राह्मणान् भोजयामास ।

एकस्मिन्दिवसे महात्मा गान्धी श्रीरत्न प्रोवाच—"तात, किं कथयामि, सर्वौदास्यपरिपूर्णं मुखमवलोक्य चिन्तितोऽप्यहमतीव चिन्तासमुद्रे निमग्नो भवामि । जानात्येव भवान्, यथा महान् राजनीतिज्ञो देशभक्तश्च मुक्तामणिर्नैव शोचनीयोऽस्ति । तस्याचला कीर्तिर्भारते सर्वदैव स्थास्यति । ब्रह्मादिकीटपर्यन्त सर्वमेवेद जगद्विनाशशीलम् । सगर राम युधिष्ठिर प्रभृतयो महाशक्तिशालिनोऽपि राजानो विहाय भूतल महापथपथिका सवृत्ता । प्रतिदिनमेव जना शरीरमिद विहाय परम धाम गच्छन्त्येव । ये खलु भूतलस्था प्राणिनस्ते सर्वे एव धनधान्यपरिपूर्णं सर्वसौख्यसमन्वित भवन पत्नीं पुत्र पशुं तैल्यान वाष्पयान वायुयानादिकञ्च विहाय परलोक गता, गच्छन्ति गमिष्यन्ति च । केवल परमात्मान विहाय नास्त्यन्य दविनाशि किमपि । सर्वेषामेव प्राणिनामत्र सगम पान्थसगम इव । यथा

बहवो पान्था एकस्मिन् कूपे समवेता भूत्वा भोजनपानादिकं सहार्थं विधाय स्वकीयं गन्तव्यस्थानं गच्छन्ति, तथैवास्मिंल्लोके कियद्वर्षाणि यावदेकत्र स्थित्वा पुनः स्वकर्मानुकूलमपरं लोकं गच्छन्ति प्राणिनः। केवलं कीर्तिरेवात्र तिष्ठति। कीर्तिशाली मानवो मृतोऽपि जीवित एवेति शास्त्रे निर्णयः—'कीर्तिर्यस्य स जीवति'।

"विचारयतु भवानेव, यथा ते पिता मुक्तामणिः स्वनामधन्यो विख्यात-आसीत् संसारे। तस्य कीर्तिरपि सर्वत्रैव वितता विभाति। सर्वथा चिन्ता विहाय स्वस्थो भव। धैर्यपूर्वकं सर्वं कार्यं कुरु। पूज्या माता सर्वदैव मान्या, देशसेवा सर्वदैव कर्तव्ये"ति। प्रबोध्यैवं मोहनदासो गान्धी तारापुरतः प्रस्थितः।

: १६ :

इरविन-गान्धिनोः सामञ्जस्यम्

भारतस्य राजनीतिकस्थितिरिदानीं शोकपरिपूर्णाऽऽसीत्। लन्दने सर्वे एव जनाः प्रायेण भारतस्य स्वाधीनतायाः कृते महान्तं चीत्कारं कुर्वन्तो बभूवुः। भारते च दमनचक्रस्य प्रभाव आसीत्। यस्मिन्दिवसे, प्रायेण यस्मिन्समये मुक्तामणेर्देहावसानमभूत् तस्मिन्नेव दिवसे तस्मिन्नेव समये गोल्मञ्चपरिषदः सदस्याः सप्रू जयकर श्रीनिवासशास्त्रिप्रभृतयो लन्दनतो बम्बईनगरे जलयानादवतीर्णाः। ते च राष्ट्रियमहासभासदस्यान् सम्बोध्यैकं भाषणं प्रदत्तवन्तो यदिदानीमपि गोलमञ्चपरिषदेका प्रसारणैव विद्यते भारतीयानां कृते।

अस्माकञ्च महतीच्छा वर्तते यत् कांग्रेसस्य अन्येषाञ्चापि सर्वं दलानां सदस्या अग्रे समागत्य पूर्णं विचारं कुर्वन्तु। अतएव भारतीय-वातावरणं तथा शान्तं वर्तं यं यथा आवश्यकविषयेषु विचारो राजनीतिक-बन्दिनां मुक्तिश्च भवेताम्।

गोल्मञ्चपरिषदो नेतारो बम्बईतः तारापुरीमेव आगताः। तत्रैव मोहनदासोऽप्यासीत्। अन्येऽपि कतिपयकांग्रेसकार्यसमितिसदस्याः आयन्। भारतस्य गृहं एवैकमधिवेशनमभूत् कार्यसमितेः।

गोलमञ्चपरिषदः सदस्या गान्धिना सह पूर्णरीत्या तर्कवितर्कं कृतवन्तः। पश्चान्निश्चितं बभूव यद् गान्धी महात्मा लार्डप्रधानसमीपे पत्रमेरं लिखतु।

महात्मा गान्धी च त्वरितमेव तत्परो भूत्वा पत्रमेकं लिलेख। एतस्मिन्नपि समये भारते श्वेताङ्गानां दमनकार्यं पूर्णतया व्याप्तमेवासीत्।

श्रीगान्धी पत्रेऽस्मिन् भारते प्रचलतोऽत्याचारस्य बोरसदे सम्भूतस्य स्त्रीणामुपरि महदत्याचारस्य च चर्चां कुर्वन् सैनिककार्याणां निष्पक्षविचारस्य प्रार्थनां चकार । किन्तु पत्रस्यैतस्य कोऽपि विचारो नाभूत् ।

तदनन्तरं 'ननु मनुष्येऽहमिति भवन्तं साक्षात्कृत्य भवता सह वार्तां कर्तुमिच्छामी'ति भावपरिपूर्णमेकं पत्रं पुनरपि न्यलेखि लार्डप्रधानसमीपं गान्धिना। तस्य पत्रस्य त्वरितमेवोत्तरं सम्प्राप्य महात्मा दिल्लीं प्रस्थितवान् । कांग्रेसकार्यसमितेः कतिपयसदस्या अपि त्वरितमेव दिल्लीं गत्वा लार्ड-प्रधानेन सह वार्तां कर्तुं सर्वाधिकारं गान्धिने प्रददुः । मोहनदासो गान्धी बहुवारमिरविनस्य समीपं गतवान्, किन्तु कोऽपि निर्णयो नाभूत् । इत्थं पञ्चदशदिवसपर्यन्तं भूताया वार्तायामेकस्मिन्दिवसे गान्धिनः प्रधानलार्डेन सह मतैक्यमभूत् निम्नलिखितविषयेषु —

१. विधानसम्बन्धिप्रश्ने सम्राट्शासनस्यानुमत्या निश्चितमिदमभूत् यद् भारतसंघशासनस्य तस्यामेव योजनायामग्रे विचारो भविष्यति, यस्या गोलमञ्चपरिषदि पूर्वं विचारोऽभूत् । तत्र या योजना निर्मिता, सा संघशासनस्यैकम् अनिवार्यमङ्गमासीत् ।

२. ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिणो वक्तव्यानुसारमेतादृशं कार्यं कर्तव्यम्, येन शासनसुधारयोजनायामग्रेऽपि विचारो भवेत्तत्र च कांग्रेसप्रतिनिधयोऽपि भविष्यन्ति ।

३. सविनयावज्ञान्दोलनमवरुद्धं भविष्यति । शासनं स्वयमपि किञ्चित्कार्यं करोतु । सविनयावज्ञान्दोलनस्य वैधरूपेणावरोधस्थापनेनाथो यत्तेषां सर्वेषामेव कार्याणामवरोधो भवेद् यैः सविनयाज्ञाभङ्गो बलमाप्नोति ।

४. विदेशीयवस्त्राणां विषये निश्चितमभूयत् सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलनावरोधे ब्रिटिशवस्तूनां बहिष्कारो राजनीतिकशस्त्ररूपेण नाग्रे समानयनं निश्चितरूपेणावरुद्धं भवेत् । अत एव ये तदान्दोलनसमये ब्रिटिशवस्तूनां क्रयविक्रयौ अवरुद्धवन्तस्ते यदीच्छेयुस्तदा पुनरप्यबाधरूपेण क्रयविक्रयौ कर्तुं शक्नुवन्ति ।

५ विदेशीयवस्तूना स्थाने भारतीयवस्तूना व्यवहार कर्तुं मद्यादीना व्यवहारावरोधार्थञ्च ये खलु कार्यकारका उपाया विद्यन्ते तेषां, सम्बन्धे निश्चितमिदमभूद्देतादृशा उपाया कार्ये नैवानेतव्या, ये राजकीय नियमोल्लङ्घन भवेत् ।

६. सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलसम्बन्धिनो ये नियमा प्रचालितास्ते सर्व एवावरुद्धा भवेयु ।

७. या सस्था नियमरहिता घोषितास्ता खलु पुनर्वैधा भवेयु ।

८. सविनयावज्ञासम्बन्धिन सर्व एवाभियोगा समाप्ता भविष्यन्ति ।

९. ते सर्व एव बन्दिनो मुक्ता भविष्यन्ति, ये खलु सविनयाज्ञाभङ्ग सम्बन्धे बन्दिनो भूता ।

१०. जनेषु लग्ना सर्व एवार्थदण्डा नैव गृहीता भविष्यन्ति । किन्तु गृहीतार्थदण्डा नैव प्रदत्ता भविष्यन्ति ।

११. सविनयावज्ञान्दोलने येऽपाञ्चिद्विशिष्टस्थानवासिना व्ययेन ये सैनिका नियुक्तास्ते प्रान्तीयशासनाना निश्चयेन समुत्थापिता भविष्यन्ति । किन्तु जनेभ्यो गृहीता व्ययादधिका अभ्यर्था नैव पुन प्रदत्ता भविष्यन्ति । नित्यगृहीता अगृहीता एव ।

१२ सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलने गृहीता चलसम्पत्तिर्यन्नविक्रीता तदा परावर्तिता भविष्यति ।

१३ या त विक्रीता, सा विक्रीतैव ।

१४ ये तु शासनकार्यकर्माणि परित्यक्तवन्तस्तेषा रिक्तानि स्थानानि परिपूरितानि जातानि चेत्तदा पूर्वकार्यकरान् नैव नियोक्ष्यति शासनम् ।

१५. देशस्य वर्तमानपरिस्थितिमवलोकयत् शासनं लवणनियमं परावर्तयितु नेच्छति ।

१६. यदि काग्रेससस्था एतत्शासनस्य नैव मानयिष्यति, तदा शासनं सर्वसाधारणजनरक्षार्थं यदुचितं भविष्यति, तदेव करिष्यति ।

इत्थं लार्डइर्विनेन सह मतैक्य कृत्वा महात्मा गान्धी रात्रौ द्वियामा-

वसरे राजकर्मचारिणामाशिः ससार । सर्व एव श्रीरत्नप्रभृतयोऽर्धरात्रिपर्यन्तं गान्धिनः प्रत्यागमनकाङ्क्षया जागरणं विधाय सुप्ताः ।

महात्मा गान्धी तत्रागत्य श्रीरत्नं समुत्थाप्य सर्वमेव मतैक्यविषयं कथितवान् । श्रुत्वा रत्नः सर्वेष्वेव विषयेषु सहमतो बभूव, किन्तु सर्वप्रथमं लिखिते विषये महान् दुःखितो बभूव । स च तद्विषयार्थं कदापि तत्परो नासीत् । तथापि तस्मिन् समये किमपि नैराश्यमाचरत्, कुर्वन्निव केवलम् ।

'एतेन मतैक्येन युक्तप्रान्तीयकृषकेषु कीदृशः प्रभावो भविष्यति । करावरोधान्दोलनं पूर्णतया सफलमासीत् । शासनेन सह क्षणिकसामञ्जस्येन करावरोधान्दोलनमेव विलयं गमिष्यति । विलीने चान्दोलने राजनीतिकाधार एव नश्येत् । पुनः कृषका इदानीमार्थिकविषये किमपि दातुमसमर्थाः । एतदर्थमेव किमस्माभिर्न यावत् आन्दोलनं व्यधायि ? किं पूर्णस्वाधीनतायाः प्रस्तावोऽपि एतदर्थमेवाभूत् ?' इत्थं विचारयन्नेव श्रीरत्नः शेषां रात्रिं निनाय ।

यद्यपि महात्मा गान्धी लार्डप्रभृतीनां पुरतः कृषकाणामसामर्थ्यं कथितवान्, किन्तु तेनोक्तं यत् प्रान्तीयशासनं स्वयमेव कृषकाणां दुःखं दूरीकर्तुं विचारयिष्यतीति ।

: १७ :

कराची-कांग्रेसाधिवेशनम्

तदनन्तरमेव कराचीमहानगरे वल्लभभाईपटेलस्याध्यक्षत्वे कांग्रेसाधिवेशनमजायत । इदमधिवेशनं शोकानन्दपरिपूर्णमासीत् । तत्पूर्वमेव पञ्जाबप्रान्ते भगतसिंह राजगुरु शुकदेवनामकास्त्रयो भारतीययुवानः स्वातन्त्र्यसंग्रामे दत्ताङ्गाः शूलमारोपिताः । तेषां कृते शोकप्रस्तावः पारितो बभूव । कालकवलितानां मुक्तामणिप्रभृतिदेशभक्तानां कृतेऽप्यन्यः शोकप्रस्तावः पारितो बभूव । कारागारगतानां बन्दिनां कृतेऽप्यपरः प्रस्तावः पारितः समभूत् । सर्वसाधारणजनानां श्रमिकवर्गाणां चाधिकारे करव्यययोरधिकारविषये आर्थिकसामाजिकविषये चानेके प्रस्तावाः पारिता बभूवुः ।

कराची कांग्रेसाधिवेशनावसरे एव कानपुरनगरे-हिन्दूमुहम्मदीययोः परस्परं महान्कलहः समभूत् । तस्मिन् बहवो हिन्दवो मुहम्मदीयाश्च मृताः । तत्र नासीदेकापि तादृशी प्रतोली, यस्यां परस्परं कलहो नाभूत् । तथ्यमिदमासीद्यत् तदर्थे भगतसिंहे शूलमारोपिते कानपुरे कर्मविरामं कर्तुं सर्वत्रैव घोषणा समभूत् । हिन्दवः कर्मविरामं कृतवन्तः, किन्तु मुहम्मदीयाः कार्याणि कुर्वन्त एवासन् । एतदेव हिन्दवो रुष्टाः । हिन्दूनां व्यापारस्थानं भ्रष्टीकुर्वन्तो मुहम्मदीयास्तेषां गेहेषु अग्निं चिक्षिपुः । तेन हताहतयोरग्निकाण्डस्य च संख्या वृद्धिं गता । हिन्दूमुहम्मदीययोः परस्परं मेलनप्रयासं कुर्वाणो गणेशशङ्करविद्यार्थी मुहम्मदीयैर्घातितः ।

युक्तप्रान्तीयजनानां प्रियपात्रं गणेशशङ्करविद्यार्थिनं कराची कांग्रेसाधिवेशने सम्मिलिताः सहस्रशो जना जानन्ति स्म । 'परमनिर्भयो बुद्धिमान् विचारशीलो वाग्मी च गणेशशङ्करः स्वकीयं जीवनं तृणमिव मत्वा हिन्दू-मुहम्मदीययोर्मैत्र्याय मुहम्मदीयानां समूहे गतो धर्मान्धैर्मुहम्मदीयैर्घातितः" वृत्तमिदं श्रुत्वा युक्तप्रान्तीयप्रतिनिधयः कराचीकांग्रेसे शोकसागरे निमग्नाः ।

: १८ :

लङ्कायां श्रीरत्नस्य विश्रामः

दिल्लीनगर्यां सम्पन्नाया इरविन-गान्धीवार्ताया अवसरे कराची-महाधिवेशने च विशेषकार्यभारवहनादस्वस्थः श्रीरत्नो विश्रान्तिलाभार्थं पत्न्या सह लङ्कां जगाम। निदाघे भारते यत्रापि स गच्छति स्म, तत्रैव काङ्ग्रेसकार्यकर्तारो मिलित्वा अमुं कार्यव्यग्रं कुर्वन्ति स्म। अत एव तेन लङ्कायां विश्रामकरणं विचारितम्। किन्तु तत्रापि कृषककर्मकरराष्ट्रिय-सभायाः सदस्या आगच्छन्त एवासन्।

तत्र रत्नो प्रसिद्धस्थानानि ऐतिहासिकानि वस्तूनि दृष्ट्वा महान्तं मोदमापेदे। अनुराधापुरे शान्ता सुशोभिता वात्सल्यमयीं प्राचीनानेकां बुद्धमूर्तिं निरीक्ष्य रत्नस्य चेतः परमां शान्तिं प्राप। बौद्धमठेषु शान्तान् निश्चलान् बौद्धभिक्षूनपि विलोक्य स भृशं समाहितो बभूव। इत्थं कियत्कालं लङ्कायां विश्रम्य श्रीरत्नः पुनर्बम्बईनगरं ॥ आगतवान्।

अत्रान्तरे स्वदेशं गतवानिरविनः। तत्स्थाने समागतश्च लार्डप्रधानो भूत्वा विलिङ्गटनः। इरविनेन सह मतैक्ये सम्पन्ने सत्यपि शासनं सर्वत्रैव अत्याचारं कुर्वन्नेवासीत्।

: १९ :

द्वितीयगोलमञ्च-परिषत्, तद्भूमिका च

एकदा श्रीगान्धी महात्मा शिमलायां गत्वा राज्यकर्मचारिणामन्याय-व्यवहाराणां वार्तां भारतशासनसमीपे निवेदितवान्। पुनर्बम्बईमण्डलाधीशस्य सन्निधे पत्रं लिखित्वा तस्य प्रतिलिपिर्बम्बई-शासनसमीपेऽपि प्रेषितवान्। किन्तु उभयोः शासनयोः उत्तरमसन्तोषजनकमेवासीत्। शिमलायां गान्धिना सह श्रीरत्नोऽपि आसीत्। तेनापि शासकैः सह वार्ता कृता।

एतस्मिन्समये महात्मा गान्धी द्वितीयगोलमञ्चपरिषदि लन्दनं गच्छेन्न वेति विषयोऽपि काङ्ग्रेसस्य समक्षं समुपस्थित आसीत्। भूतपूर्व-सामञ्जस्यविषये भारतीयशासनेन सहापि पत्रव्यवहारो बभूव। भारतीयशासनस्य गृहमन्त्रिण इमर्सनसाहबस्य समीपेऽप्येकं पत्रं प्रैषयत् श्रीगान्धी। उत्तररूपेण तेन लिखितं यत् भारतीयशासनेन व्याख्यानिर्णायक-मण्डलप्रश्नयोर्विषये पूर्णतया विचारितम्। भवद्वर्णितेष्वपि तेषु विषयेषु शासनं पूर्णं ध्यानमदात्, यान् विषयान् भवानस्यामेव श्रेण्यां मानयति। सहैव तेन इदमपि ध्यातं यदेतेषु वर्गेषु निर्णायकमण्डलस्य कार्यस्य परिणामः शासनस्य कृते गहनतमे विषये पात एव भविष्यति। भवान् स्वयमेव मानयिष्यति यत् शासनस्य कृते तादृश्याः कस्या अपि व्यवस्थायाः स्वीकरणं दुःसम्भवं येन शासनमेव निहतं भवेत्, न्यायालयसीम्न्यपि प्रवेशः स्यादिति।

उपरोक्तलेखेन स्पष्टमभवत् यन्नैक्यं सर्वथा निःसारम्। बम्बईशासनस्य इमर्सनसाहबस्य चोत्तराभ्यां महात्मा गान्धी द्वितीयगोलमञ्चपरिषदि-लन्दने गन्तुमसमर्थो बभूव। पुनः दूरभाषयन्त्रेण लार्डवेलिङ्गटनं साक्षात्कर्तुं

मियेष गान्धी। प्राप्यानुमतिं स श्रीरत्नेन सहैव सिमलायां तेन सह वार्तालापं चकार।

द्वितीया गोलमञ्चपरिषद्

तदनन्तरमेव गान्धी काङ्ग्रेसप्रतिनिधिर्भूत्वा द्वितीयगोलमञ्चपरिषदि गन्तुं निश्चितवान्। बम्बईनगरे यावन्मोहनदासगान्धिना सह श्रीरत्नोऽपि जगाम। लन्दनं गन्तुं पोते गान्धिनि समुपविश्य श्रीरत्नस्तारापुरीमागतो राष्ट्रियकर्मणि संलग्नो बभूव।

द्वितीयगोलमञ्चपरिषदोऽधिवेशने भाषणं कुर्वन् महात्मा गान्धी इत्थमुक्तवान्—"नास्ति खल्वयं मे भ्रमो यत् स्वतन्त्रता वादविवादाभ्यां संविचर्चया वा मिलिष्यति। किन्त्विदमवश्यं कथयिष्यामि यत् परिषत्सु समितिषु वा सम्भूतस्य निर्णयस्य निकषो बहुमतं न चेत्तदा परिषदः संयोजका तादृशीनां समितीनां निर्णये बहुजनसम्मतिरस्तीति कथं लिखन्ति? विरुद्धं मतं ददानस्यैकस्य नामोल्लेखोऽपि न क्रियते। स खल्वेकः कः? किमत्रोपस्थितानां दलानां मध्ये काङ्ग्रेससंस्था एकं दलं वर्तते?

"मया ॥ कथितपूर्वं यत् शतसंख्यकजनानां मध्ये पञ्चाशीतिजनानां काङ्ग्रेससंस्थैव प्रतिनिधित्वं करोति। इदानीमपि साधिकारं कथयामि यत् काङ्ग्रेससंस्था राज्ञां सामन्तानां शिक्षितानाञ्च प्रतिनिधित्वं करोति। अन्ये प्रतिनिधयो दलविशेषाणामेव प्रतिनिधयः। काङ्ग्रेस एवैतादृशी संस्था या खलु सम्प्रदायवादाद् दूरे वर्तते। एतस्य मन्त्रः सर्वेषामेव कृते समुद्घाटितोऽस्ति। तथापि भवन्त इमामनेकदलेष्वेकं दलं मानितवन्तः! किन्तु कदापि इदं नैव विस्मर्तव्यं यत् काङ्ग्रेस एव तादृशी संस्था, यया कश्चित् कार्यकारी निर्णयो भवेत्। कतिपय एवमनुभवन्तोऽभ्यासन् यत् काङ्ग्रेससंस्था समाने शासनं चालयितुं प्रयतते। यदि सा हिंसकखड्गविषपूर्णचषकगुलिकाबन्दूकादीनां मार्गमपहाय अहिंसकं शासनं चालयितुं शक्नोति, तदा को ह्ययमन्यायः?

"सत्यमिदं यत् कलिकातापौरप्रतिष्ठानोपरि एकः कलङ्कः संलग्नः। किन्तु यदैव तद्भर्त्तानिर्णये पौरप्रतिष्ठानसदस्यस्य ध्यानमाकृष्टं तदैव तेन स्वापराधः स्वीकृतः, यथोचित परिमार्जनमपि कृतम्। काङ्ग्रेससंस्था हिंसा विहायाहिंसा मानयति। अत एव सविनयावज्ञान्दोलनं तया परिचाल्यते। इदमपि शासनेन वरदानं नैव मानितम्। किन्तु तत् तद्विरोधोऽपि कर्तुं नाशक्नोत्। स्वयं तेनरल्स्मट्स्महोदयोऽपि नात्र क्षमोऽभवत्। पोरसदवार-दोली सत्याग्रहः सफलीबभूवेति लार्डचेम्सफोर्डोऽपि स्वीकरोति। लार्डेन इरविनेन नूतनाध्यादेशैर्देशः पूर्णं सतापितः, किन्त्वसौ साफल्यं नैवालभत्।

"इच्छाम्यह यद् यथासमय भवतापि ज्ञायता काङ्ग्रेसस्य किमस्ति ध्येय-मिति। परमात्मनः कृतेऽपि द्विपञ्चिवर्षदेशीयस्य विशेषतः कृशगात्रस्य ममापि अवसरः प्रदातव्यः। यस्याः संस्थाया प्रतिनिधिरहमस्मि, तस्यै भवद्भिश्च स्वहृदयकोणे किञ्चित्स्थानं दीयताम्।

"यद्यपि भवन्तो मयि विश्वसन्ति, किन्तु काङ्ग्रेसेऽविश्वास एव भवताम्। पर क्षणार्धमपि तस्याः भिन्न मा मा मानयन्तु, यस्या अहं समुद्रस्यैको बिन्दु-रिवास्मि। अहं काङ्ग्रेससंस्थाया अतीव लघुरस्मि। यदि भवान् मयि विश्वासं कृत्वा किमपि स्थानं दद्यात्, तदा भवन्तमामन्त्रये यत् काङ्ग्रेससंस्थायामपि विश्वासः क्रियताम्। अन्यथा मयि विश्वासो वन्ध्यो भवेत्। काङ्ग्रेससंस्थया योऽधिकार प्रदत्तस्तदतिरिक्तो नास्ति कोऽप्यधिकारो मत्पार्श्वे। यदि भवान् काङ्ग्रेसप्रतिष्ठानुकूलं कार्यं न करिष्यति, तदा आतङ्कवादमेव नमस्करिष्यति। तदा तदातङ्कवादशमनाय भवत आतङ्कवादस्य काप्यावश्यकता नैव भविष्यति।

"किं भवानिद नैव द्रक्ष्यति यदहं गोधूमपटीं विहाय स्वतन्त्रताप्रपटी-मिच्छामि। यावच्च स्वतन्त्रता नैव मिलिष्यति, तावद्देशेऽनेके जनाः स्वयम-शान्ता देशमप्यशान्तं करिष्यन्ति" इति।

गोलमञ्चपरिषद् अधिवेशने समुपस्थितानां सभ्यानां मध्ये मोहनदास एवैको धौताधोत्तरीयो यष्टिकाधारी सहजमनुमीयमान आसीत्। सामञ्जस्या-

न्वेषणार्थमनेके उपायास्तेन कृताः । तत्र च परिषदि भारतीयभूपाना मुहम्मदीयानामन्येषाञ्च प्रतिनिधय आसन् । मुहम्मदीयप्रतिनिधिद्वारा साम्प्रदायिकभावपरिपूर्णो यो हि विचारः प्रकटीभूतः, तद्विरुद्ध तत्रैव महात्मा गान्धी स्वरितमेव स्वीयामप्रसन्नता प्रकटीकृतवान्। गान्धिनोऽन्येषाञ्च राष्ट्रियविचारशालिना मुहम्मदीयानामेष विचार आसीद् यन्मुहम्मदीयाना विचारः स्वतन्त्रतायाः प्रतिकूलो वर्तते । तथापि त एव कथितवन्तो यन्मुहम्मदीयानां साम्प्रदायिकविचार मानितु वयं तत्पराः, यदि नाम ते-ऽस्मान् राजनीतिकविचारे योग दद्युः । किन्तु मुहम्मदीया गान्धिनः प्रस्तावं नैव स्वीकृतवन्तः । साम्प्रदायिकभावेन प्रच्छन्नो राजनीतिकभाव एवासीत्तेषाम् ।

ब्रिटिश शासनं गोलमञ्चपरिषदि सदस्यानां निर्वाचनमतीव चातुर्येण कृत्वा साम्प्रदायिकविचारकानेव तत्र संघटय्य परिषदं स्वहस्तगता चकार । एतदेवासाफल्यकारणं तस्याः । एतयैव कूटनीत्या इंग्लैण्डाना साम्राज्यं पुनरपि स्थिरीभूतम् । तैः साम्प्रदायिकतायाः प्रश्न एतादृशो मुख्यः कारित-स्तस्यां परिषदि, यस्मिन् कदापि तत्रोपस्थितानां मतैक्यं नाभूत् । इत्थं गोलमञ्चपरिषदसफला जाता । मोहनदासोऽपि परावृत्य बम्बईनगरमागत-वान् । लन्दनात्समागतं तं बहवो जना अभ्यनन्दयन् ।

: २० :

कार्यसमितेः प्रस्तावः, पुनर्दमनञ्च

कांग्रेसकार्यसमित्या गान्धिनो यूरोपयात्राया विषये उत्तरप्रदेशे सीमाप्रान्ते प्रसारितनूतनाध्यादेशादुत्पन्नाया परिस्थितौ विचारात्परं यो हि प्रस्तावः पारितो बभूव, तस्मिन् देशस्य घटनाया गान्धिनो लार्डप्रधान समीपे शीघ्रगामिसंवादादिप्रेषणविषयाः शासकीयनीतौ अपरिवर्तनेन द्योतयन्ति । वङ्गीयातङ्कवादघटनाया अपि महती निन्दाभूत् कार्यसमितौ । गोलमञ्चपरिषदश्चर्चां कुर्वन्त सदस्याः पूर्णस्वाधीनताया प्रस्तावं पारितवन्तः, कथितञ्चैतश्च यद् लार्डप्रधानसकाशाद्यदि किमपि सन्तोषजनकमुत्तरं नायास्यति, तदा कार्यसमितिः दिल्लीसामञ्जस्यमुच्छिन्नमेव मानयिष्यति । ततश्च पुनरपि अविनयाज्ञान्दोलनं परिचालयितुं सा जनानामन्त्रयिष्यतीति ।

कार्यसमितेरादेशेन महात्मा गान्धी लार्डविलिंगटनस्य सविधे एकमात्युप्रापकसंवादं प्रेषयामास । तस्योत्तरमपि समागतम् । पुनरसौ अपरमात्युप्रापकसंवादं प्रेषयामास । तत्र श्रीगान्धी लिखितवान् यद् 'मम साधीना कार्यज्ञानं नास्ति मम, यतश्चाहं यूरोप आसम् । लार्डप्रधानेन यदुत्तरितं तत्तु न सद्भावस्य मित्रतापूर्णव्यवहारस्य च पर्याप्तमुत्तरम् । स खलु स्वकीयनिर्णये पुनर्विचारं करोतु नाम । अहिंसा मम प्रथमाचारधर्मोऽस्ति । तथा अविनयावज्ञान्दोलनं न केवलं जनानां जन्मसिद्धोऽधिकारः, किन्तु तत् सदाचरणान्तेरपि पदं ग्रहीतुं शक्नोति । अत एवाहं कदापि स्वाचारधर्मं नैव परित्यक्ष्यामि । तत्पालनार्थमेव कार्यसमितिरिमं प्रस्तावं स्वीकृतवती । तस्य प्रतिलिपिः प्रेष्यते मया । यदि लार्डप्रधानो मया सह वार्तालापकरणमुपयोगी मानयति, तदा वार्तालापपर्यन्तमेव प्रस्तावः प्रकाशितो नैव भवेत् । अत्र पुनर्विचार्यतामि'ति ।

लार्डवेन्थलनामकेन गोलमञ्चपरिषदो व्यापारिकसदस्येन सहापि श्रीगान्धिनो वार्तया किमपि फलं नाभूत्। अनन्तरं श्रीगान्धिपटेलौ बन्दिनौ जातौ। श्रीरत्नश्च गान्धिनो गोलमञ्चपरिषद आगमनात्पूर्वमेव कारागारं गतवान्। भारतीयत्रिंशत्सहस्रजनैः सह कांग्रेसस्य प्रायेण सर्व एव नेतारो बन्दिनो बभूवुः। श्वेताङ्गाः सर्वत्र भारते दमनचक्रं प्रचालितवन्तः।

एतस्मिन् समये शासनेन चत्वारो नूतना अध्यादेशाः प्रचारिताः। ते च यथा—१. अवरप्रमण्डलाधिकारिणामधिकारे वृद्धिः। २. सैनिकाना कृते व्यापकतमोऽधिकारः। ३. अभियोगं विनैव जनानां बन्दीकरणम्। ४. नागरिकाधिकारस्य समाप्तिश्च।

अथ शासनं यदैच्छत्तदा सूचनामन्तरैव धनेषु जनेषु च स्वाधिकारं संस्थापयितुं शक्नुयात्। श्रीरत्नमभियुक्तं विधाय द्विवर्षकृते कारागारदण्डं प्रादात्। कारागारनिवासी स यदा यदा स्वबान्धवैः सह मिलितस्तदा एकस्मात् कारागारादपरं कारागारम्, तस्माच्च तृतीयं कारागारं प्रापितः शासनेन। कारागारात्स्वमुक्तिर्वो मासपञ्चकमेव बहिः स्थित्वा पुनः कारागारं गतः।

: २१ :

हरिजनान्दोलनम्, गान्धिनोऽनशनञ्च

रेम्जेमेक्डानल्डसाहबस्य निर्णयेन अस्पृश्यजातयो हिन्दूजातिभ्यः पृथग्भूताः । तेषां निर्वाचनस्य पृथगेव करणस्यादेशः प्रदत्तः शासनेन । कारागारनिवासी श्रीरत्नः श्रुत्वेदं वज्राघातसमं दुःखमाप । द्वितीय-गोलमञ्चपरिषदि विषयस्यैतस्य चर्चां श्रुत्वा महात्मा गान्धी प्रोक्तवानासीत्—'यदि कयापि रीत्याऽन्त्यजान् हिन्दूसमाजात्पृथक् करिष्यति शासनम्, तदाहं स्वप्राणांस्त्यक्ष्यामी'ति । तदनुसारं तेनानशनं प्रारब्धम् ।

श्रीगान्धिनोऽनशनवृत्तं श्रुत्वा पञ्जरबद्धसिंह इव व्याकुलमना श्रीरत्नो विचारितवान् यत् यदि श्रीगान्धी अनशनव्रतेऽस्मिन् मरणमाप्स्यति तदाऽस्य देशस्य का गतिर्भविष्यति ? कोऽस्मान् समुचितं मार्गं प्रदर्शयिष्यति ? कस्य सविधे गत्वा स्वीयं विचारमहं प्रकटयिष्ये ? भारतस्य भविष्यदन्धकाराच्छन्नमेव प्रतिभाति । किं करोमि, क्व गच्छामि ! कथं कारागारबद्धस्य ममानशनव्रतधारिणा तेन साक्षात्कारो भवेदिति ।

उपवासस्य प्रथमदिवस एव कारागारान्मुक्तो महात्मा गान्धी पूनानगरस्थयर्वदरक्षिकाया संस्थापितः शासनेन । तत्र च तस्य सविधे संसारस्य सर्वभागेभ्यः सहानुभूतिसूचकानि पत्राणि समागतानि । स्वसङ्कल्पपरित्यागार्थं बहवो जनास्तं प्रार्थितवन्तः । किन्तु स्वसिद्धान्तेऽचलोऽसौ कस्यापि किमपि नैव शुश्राव । सप्रूप्रभृतयः कतिपयनेतारस्तस्य कारागारमुक्त्यर्थं प्रयतमाना बभूवुः । काँग्रेससदस्या अपि शासनेन सह सामञ्जस्यार्थं प्रयत्नं कृतवन्तः ।

लन्दने देशबन्धु एण्ड्रूज पोलक लेन्सबरीप्रभृतयोऽपि श्वेताङ्गानामेतस्मिन्विषये ध्यानमाकृष्टवन्तः । एतस्या विज्ञप्त्या प्रभावशालिना लन्दन-

निवासिना हस्ताक्षराणि कृत्वा प्रार्थनापि संवृत्ता श्रीगान्धिनः प्राण-रक्षार्थम् ।

भारतेऽपि निश्चिते एकस्मिन्दिने सर्वे जनाः प्रार्थनामुपवासञ्च कृतवन्तः । गान्धिन उपवासस्य प्रभावः सर्वत्र देशे संभूतः । बम्बईनगरे बहुभिर्जनैरेका परिषत्संघट्टिता, सा च पुनः पूनाया गता । एतस्यामस्पृश्यनेता अम्बेदकरः शीघ्रमेव सम्मिलितो बभूव । पण्डितमदनमोहनमालवीयघनश्यामदासबिडलाऽमृतलालठक्कर - पटेल जयकराम्बेदकर - राजेन्द्रप्रसादप्रभृतय एकत्रिता भूत्वा पूनायामेकस्मिन्-परिपत्रे स्वकीयं हस्ताक्षरं कृतवन्तः । दलितजातयोऽपि पृथङ्निर्वाचनात् परावृत्ताः । उच्चजातयोऽपि तेभ्यः संरक्षणं प्रदत्तवन्तः । निश्चितं बभूव यदेतत् सामञ्जस्यं तावत्सुस्थिरं तिष्ठेद्यावत् सर्वेषां विचारे पूर्णं परिवर्तनं न भवेत् । दलितजातीनां प्रारम्भिकनिर्वाचनं दशवर्षाणि यावत्पृथग्भवेत् । ब्रिटिशशासनमपि पूनानिश्चयं स्वीकृतवान् । पूना निश्चयेन दलितजातयोऽपि राज्यसभायां द्विगुणं स्थानं प्राप्य कृतज्ञा बभूवुः ।

अथ महात्मा गान्धी महति जनसम्मर्दे स्वकीयानशनं परित्यज्य दलितजातीनां 'हरिजने'ति नामकरणं चकार । 'हरिजनसेवकसंघो'ऽपि स्थापितः । 'हरिजनसेवक'नाम्नी पत्रिकापि प्रकाशिता मोहनदासगान्धिना । हरिजनसेवकसंघस्य सभापतिर्घनश्यामदासबिडलामहोदयः, मन्त्रिप्रधानोऽमृतलालठक्करश्चाभूताम् ।

यदैव ततः कारागारान्मुक्तिमिच्छन्नासीत्, तदैव भारते सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलनस्य नूतनं रूपमभूत् । तत्सञ्चालनार्थं गुजरातप्रदेशे गच्छन् महात्मा गान्धी पुनर्बन्दीभूत्वा यरवदाकारागारं जगाम ।

काङ्ग्रेसमहासभा यद्यपि शासनेन अवैधा घोषिता, तथापि तस्या अधिवेशनमेतस्मिन्नेव समये दिल्लीनगर्यां बभूव । अधिवेशनं गच्छन्तः कतिपये जना मार्ग एव बन्दिनो जाताः । दिल्लीनगर्याः वनितदेषु स्तुद-

प्रहारोऽपि बभूव। इत्थमन्यायपूर्णव्यवहारे कृतेऽपि शासनेन यथाकथञ्चित् कलिकातायामेवाधिवेशन सम्पन्नम्।

काग्रेसस्य कलिकाताधिवेशनानन्तरं शीघ्रमेव नूतनायामेकस्या घटनाया हरिजनान्दोलने कार्यकर्तृणा संख्या वृद्धिं गता। एतेषा कार्यकर्तृणा पवित्रतापूर्वकं कार्यकरणार्थं महात्मा गान्धी एकविंशतिदिवसपर्यन्तमुपवासस्य पुनरपि प्रतिज्ञा चकार। स उक्तवान् यदहं स्वकीयमात्मानं सर्वानात्मानं पवित्रीकर्तुमेव असुमुपवासं प्रारब्धवान्। अनन्तरं शासनेनैका विज्ञप्तिः प्रसारिता यस्यामीदृशी घोषणासीद् यद् गान्धिन उपवासस्य उद्देश्यं विचार्य शासन तं मोचयतीति।

मुक्त्यनन्तरं गान्धिनो घोषणानुसारं षट्सप्ताहपर्यन्त सत्याग्रहः स्थगितो बभूव। तदनन्तरमेकस्या शासकीयविज्ञप्त्या निम्नलिखितो विचारः उद्घोषितो यत् शासनमेतस्मिन्विषये राष्ट्रियसभया सह सामञ्जस्यार्थं नैव प्रस्तुतम्। सत्याग्रहस्थगनेन ताः प्रतिज्ञा नैव परिपूर्णाः, या बन्दिना मुक्त्यर्थं प्रस्तुता वर्तन्ते।

अथैतस्मिन्नेव समये वियेनात एका विज्ञप्तिः प्रसारिता बभूव, यस्या विट्ठलभाईपटेल सुभाषचन्द्रबोसयोर्हस्ताक्षरमासीत्। विज्ञप्त्या लिखितमासीत् यदावयोः सम्मत्या महात्मा गान्धी राजनीतावसफलो बभूव। अत एव समागतोऽवसरो यदस्माभिर्नवसिद्धान्तानुसारं नूतनमुपायमवलम्ब्य काग्रेसकार्ये कर्तव्यं तत्र परिवर्तनञ्च विधेयम्। गान्धिन आदर्शं स्वर्णा या खलु तस्य जीवनसिद्धान्तेन सङ्गता न भवेत्। यदि काग्रेसे स्वयमेव आमूलं परिवर्तनं भवेत्तदाऽतीव सुन्दरम्, नो चेत्तस्मिन्नेव उग्रविचारवतामेका नूतना संस्था प्रकटीभवेदिति।

एष खलु प्रथमोऽवसरो यदा गान्धिन उपरि समाक्षेपोऽभूत्। महात्माऽयं कष्टावसरेऽपि समालोचनामिमा श्रुत्वा शन्तोषमेवाप्तवान्।

तदनन्तरं पूनायामेका परिषदाहूता, यस्यां सामूहिकसत्याग्रहमार्गमपहाय व्यक्तिगतसत्याग्रहस्य निश्चयोऽभूत्। व्यक्तिगतसत्याग्रहस्य निश्चये

श्रीरत्नः प्रोक्तवान्—'प्रभो ! अनशनद्वारा प्राणत्यागेन को लाभः ? नूनमनशनद्वारा प्राणोत्सर्गो विचारशून्यानां कदर्याणां बालिशानां कार्यम् । अन्यच्च, इदानीं कांग्रेससंस्था अवैधा घोषिताऽस्ति । संकट-कालेऽस्मिन् कांग्रेस-परित्यागोऽनुचित एव । हरिजनसेवाकार्यं पुनः कर्तव्यमेवे'ति ।

महात्मा गान्धी श्रीरत्नवचनं श्रुत्वा परमप्रसन्नो भूत्वा हरिजन-सेवायां दत्तावधानो बभूव । अनन्तरं दशमासपर्यन्तं देशे भ्रमणं कृत्वा तेनाष्टलक्षमुद्रा एकत्रीकृता, मद्रासप्रान्ते कतिपयमन्दिराणां हरिजन-प्रवेशार्थमुद्घाटने साफल्यमासादितम् । श्रीरत्नश्च वार्तालापं कृत्वा तारापरीमाजगाम ।

: २२ :

रत्नस्य भूकम्प-पीडितानां सेवा

अथैकस्मिन्दिवसे देशभक्तिपरिपूर्णहृदयः श्रीरत्नः स्वधर्मपत्न्या रमयाऽधिष्ठितस्वास्थ्यनिवाससमयत्यर्थं सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलने प्राप्तकष्टैर्बन्दीभिः सह सहानुभूतिप्रकाशनार्थं प्राचीनमित्रैः सह वार्ताकरणार्थं च कलिकातां गन्तुमुद्यतः। प्रायेण दिवसस्यैकस्याह्नसमये युक्तप्रान्तीयकृषकैः सह विविधा वार्ताः कुर्वन् स स्वभवनस्यैकभौमे स्थित आसीत्। रमा कलिकातागमनार्थं सर्वाणि वस्तून्येकत्रितानि कुर्वती बभूव। सहसा तैलयानध्वनिरिवैको ध्वनिः समुदतिष्ठत्। सर्वतः श्रूयमाणध्वनिना आश्चर्यचकितः श्रीरत्नो विचारितवान् यत् तैलयानं क्वापि नैव दृश्यते, पुनः कथमेतादृशो ध्वनिः सर्वतः श्रूयत इति। तावदेव श्रीरत्नः भवनमन्यान्यपि च भवनानि कम्पमानानि विचलत्स्तम्भान् वृक्षादींश्च प्रकम्पितानवलोक्य भूमिकम्पोऽयमिति निश्चितवान्। भूमिकम्पस्यानुभवी धैर्यशाली चासौ भूमिकम्पोऽयमिति मत्वापि कृषकैः सह वार्तां कुर्वन्नेव तस्थौ। तदैव स शीघ्रं बहिरागच्छेति स्वमातृस्वसुः शब्दं शुश्राव, किन्तु शय्यासीनां वृद्धां मातरं विना पत्नीं च विहाय स बहिर्गन्तुं नैवैच्छत्। किञ्चित्क्षणस्थायी भूमिकम्पोऽयं बिहारप्रदेशस्य सर्वनाशमेव कर्तुं क्षमो भवेदिति स कल्पयितुमेव न शशाक।

पूर्वनिश्चयानुसारं तस्यामेव सन्ध्यायामसौ वाष्पयानेन बिहारप्रदेशस्य दक्षिणभागमार्गेण कलिकातां प्रस्थितवान् स्वपत्न्या रमया सह। तत्र कलिकातायामातङ्कवादिनामुद्दिश्य लिखत्सु सभासु भाषणं प्रदाय शान्तिनिकेतनस्थकवीन्द्ररवीन्द्रस्य दर्शनं विधाय तारापुरीं परावर्तमानोऽसौ

भूमिकम्पपीडितानां साहाय्यार्थं तद्विषये विचारार्थञ्च वायुयानादवतीर्य पाटलिपुत्र एवावतस्थे ।

भूमिकम्पे दशलक्षगृहाणि विनष्टानि । पञ्चषष्टिसहस्रसंख्यकाः कूपास्तडागाश्च भग्ना विनष्टाश्च बभूवुः । प्रायेण दशलक्षबीघापरिमिता कृषिभूमिः सैकतमयी ऊषरा जाता । एतस्मिन्समये श्रीरत्नस्य बिहारागमनमनुदिशतां बिहारवासिनां कृते शुष्यमाणजलतडागस्थितानां म्रियमाणानां मीनानामकस्मात् जलोपलब्धिरिवाभूत् । आगत्य पाटलिपुत्रेऽसौ निवासार्थं स्वश्यालकस्य गृहं जगाम । किन्तु श्यालकादयः भूमिकम्पेन विनष्टे गृहे कुटीं निर्माय निवसन्त आसन् । तत्रैव श्रीरत्नोऽपि निवासं चक्रे ।

अपरेद्युरसौ राजेन्द्रप्रसादेन सह बिहारवाटिकाभूतं मुजफ्फरपुरं जगाम । तत्र गृहविहीनानां बहिर्वसतां व्यथां येनापि त्यक्तकारुण्येन भयङ्करेण दैत्येन विनाशितानीव आबालवृद्धस्त्रीजनसहितानि गृहाणि चापि गृहेभ्योऽप्युपरि समुत्थितान् राजमार्गान् भग्नानां राजमार्गाणां गर्तेभ्यः समुच्छलन्तीं निःसरन्तीञ्च सैकतमयीं जलधारां जलधारया मृतानसंख्यान् मानवान् पशूंश्च चापि क्रोशपर्यन्तमर्धक्रोशपर्यन्तं सैकतजलमयेषु वा तडागेष्वसंख्यज्वालामुखीमुखविस्तारानिव विशालान् गर्तान् विलोक्य विधवानामार्तनादं मृतमातृपितृकानां शिशूनां क्रन्दनं बुभुक्षितानां भयभीतानां चीत्कारञ्च दृष्ट्वा श्रुत्वा च महति शोकसागरे निमग्नः कारुण्यपरिपूर्णः श्रीरत्नः स्रवदश्रुधारो बभूव ।

तस्मिन् स्थाने वायुयानद्वारा भ्रमन्तः श्वेताङ्गा भयानकानि दृश्यानि विलोक्य उत्तरीयफ्रांसस्य युद्धक्षेत्राणीव इमान्यपि सन्तीत्यब्रुवन् ।

श्रीरत्नः स्वमनसि विचारितवान् यद् भूमिकम्पः पूर्वं पार्श्वाभ्यां बभूव, येन दण्डायमाना मानवाः पृथिव्यां पतिताः । अनन्तरमूर्ध्वाधोगतिभ्यां वर्धमानश्चाभूत् । भूमिकम्पसमये शताधिकानामाकाशे समुत्पततां वायुयानानां ध्वनिरिवैको ध्वनिर्जनैः पूर्वं श्रुतः, पूर्वम् तदनन्तरमसंख्यस्थानेषु गर्तेभ्यः समुच्छलन्त्यो जलधाराः प्रादुर्बभूवुः ।

ये खल्वेतत्पूर्वं दृश्यं दृष्टवन्तस्ते महाप्रलयो भवतीति मेनिरे। नगरेषु उच्चाट्टालिकानां पतनैः पृथ्वीं प्रस्फोट्य चलधाराप्रवहणैः स्तोमरजःपुञ्जमण्डलैश्च समीपस्थान्यपि वस्तूनि द्रष्टुमसमर्था अभूवन् जनाः। ग्रामेष्वेतादृशं धूल्याच्छादनं नासीत्, किन्तु तत्र दर्शकानामेवाभावः। जीविता अपि मानवास्त्वतीव त्रस्ताः भयात्कम्पमाना भूमिषु पतिताः।

एको दशवर्षदेशीयो बालको भूमिकम्पदिवसात् दशदिवसानन्तरं भूमिं खनित्वा जनैर्निष्कासितः। स च त्रस्तश्चक्लिन्नश्चासीत्। यदासौ भूमिकम्प-स्फुटितगर्तमध्ये पतितस्तदुपरि च इष्टकाः पतन्त्यो बभूवुस्तदा महाप्रलयो जात इति मेने। तस्य सर्व एव बान्धवा मृताः, अवशिष्टः स एकाकी एवासीत्। मुजफ्फरपुरे प्रलयङ्करभूकम्पसमय एवैका बालिका समुत्पन्ना। तस्याः पिता मृतो माता च जीविताऽऽसीत्। जनास्तन्नाम 'कम्पोकुमारी' इति कृतवन्तः। नैपालसीम्नः पर्यन्तं भ्रमन् श्रीरत्नो जनानां सर्वथा निराश्रयत्वमवलोक्य महान्तं खेदमाततान्।

उत्तरविहारदशां निरीक्ष्य दक्षिणविहारे भूकम्पप्रलयग्रस्तं विध्वस्त-भवनं प्रायेण मृतसर्वमानवं समन्ततश्चावनतस्वशब्दार्त-निर्भरजीर्णस्थानं पतितदेवमन्दिरं विनष्टपाटिकं शिवार्तनादनिनादितं विधुरचिन्ताग्रस्तं शिशुक्रन्दनकरुणं भूगर्तस्थितमानवशवसम्पन्नं नरकङ्कालभयङ्करं महा-श्मशानमिव मुङ्गेरनगरं ददर्श श्रीरत्नः।

भूमिकम्पस्य सर्वक्षेत्रेषु सर्व एव जना अभावग्रस्ता व्याकुलीभूता आत्मसाहाय्यान्वेषणपराश्चासन्। साहाय्यार्थमागता बिहारवासिनः स्वजनमेव भयभीता आतङ्कग्रस्ताश्चान्येषु स्थानेषु प्रवासयन्त आसन्। भिन्नभिन्न-प्रदेशेभ्यः समागतानां मनसि महान् क्षोभभाव आसीत्। कार्यकर्तॄणां संस्थानां मध्ये पुनः परस्परं सहयोगाभाव एव परिलक्षितोऽभूत्।

एकस्मिन् दिवसे खनित्रेण भूमिं खनित्वा मृतान् मानवान् निष्कासयितुं उद्यतं श्रीरत्नमवलोक्य अन्येऽपि बहवो जनास्तत्र प्रवृत्ताः। कार्येऽस्मिन् महोल्लासः समभूत्। श्रीरत्नस्य भूमिखननसमये एका मृता बालिका

भूमिकम्पपीडितानां साहाय्यार्थं तद्विषये विचारार्थञ्च वाष्पयानादवतीर्य पाटलिपुत्र एवावतस्थे ।

भूमिकम्पे दशलक्षगृहाणि विनष्टानि । पञ्चषष्टिसहस्रसंख्यकाः कूपास्तडागाश्च भग्ना विनष्टाश्च बभूवुः । प्रायेण दशलक्षबीघापरिमिता कृषिभूमिः सैकतमयी ऊषरा जाता । एतस्मिन्समये श्रीरत्नस्य बिहारागमन-मवशिष्टानां बिहारवासिनां कृते शुष्यमाणजलतडागस्थितानां म्रियमाणानां मीनानामकस्मात् जलोपलब्धिरिवाभूत् । आगत्य पाटलिपुत्रेऽसौ निवासार्थं स्वस्यालकस्य गृहं जगाम । किन्तु स्यालकादयः भूमिकम्पेन विनष्टे गृहे कुटीं निर्माय निवसन्त आसन् । तत्रैव श्रीरत्नोऽपि निवासं चक्रे ।

अपरेद्युरसौ राजेन्द्रप्रसादेन सह बिहारवाटिकाभूतं मुजफ्फरपुरं जगाम । तत्र गृहविहीनानां बहिर्वसतां व्यथा येनापि त्यक्तकारुण्येन भयङ्करेण दैत्येन विनाशितानीव आबालवृद्धस्त्रीजनसहितानि गृहाणि क्वापि गृहेभ्योऽप्युपरि समुत्थितान् राजमार्गान् भग्नानां राजमार्गाणां गर्तेभ्यः समुच्छलन्तीं निःसरन्तीञ्च सैकतमयीं जलधारां जलधारया मृतान-सङ्ख्यान् मानवान् पशूंश्चापि क्रोशपर्यन्तमर्धक्रोशपर्यन्तं सैकतजलमयेषु था तडागेष्वसंख्यज्वालामुखीमुखविस्तारानिव विशालान् गर्तान् विलोक्य विधवानामार्तनादं मृतमातृपितृकानां शिशूनां क्रन्दनं बुभुक्षितानां भय-भीतानां चीत्कारञ्च दृष्ट्वा श्रुत्वा च महति शोकसागरे निमग्नः कारुण्य-परिपूर्णः श्रीरत्नः स्रवदश्रुधारो बभूव ।

तस्मिन् स्थाने वायुयानद्वारा भ्रमन्तः श्वेताङ्गा भयानकानि दृश्यानि विलोक्य उत्तरीयफ्रांसस्य युद्धक्षेत्राणीव इमान्यपि सन्तीत्यब्रुवन् ।

श्रीरत्नः स्वमनसि विचारितवान् यद् भूमिकम्पः पूर्वं पार्श्वाभ्यां बभूव, येन दण्डायमाना मानवाः पृथिव्यां पतिताः । अनन्तरमूर्ध्वाधोगतिभ्यां वर्धमानश्चाभूत् । भूमिकम्पसमये शताधिकानामाकाशे समुत्पततां वायुयानानां ध्वनिरिवैको ध्वनिर्जनैः पूर्वं श्रुतः, पूर्वम् तदनन्तरमसंख्यस्थानेषु गर्तेभ्यः समुच्छलन्त्यो जलधाराः प्रादुर्बभूवुः ।

ये सत्येतद्दृश्यं दृष्टवन्तस्ते महाप्रलयो भवतीति मेनिरे। नगरेषु उच्चाट्टालिकानां पतनैः पृथ्वीप्रस्फोटस्य जलधाराप्रवाहेण तीव्रवायुमण्डलैश्च समीपस्थान्यपि वस्तूनि द्रष्टुमसमर्था अभूवन् जनाः। ग्रामेष्वेतादृशं धूल्याच्छादनं नासीत्, किन्तु तत्र दर्शकानामेवाभावः। जीविता अपि मानवास्तत्रातीव त्रस्ताः भयात्कम्पमाना भूमिषु पतिताः।

एको दशवर्षदेशीयो बालको भूमिकम्पदिवसात् दशदिवसानन्तरं भूमिं खनित्वा जनैर्निष्कासितः। स च त्रस्तश्चकितश्चासीत्। यदासौ भूमिकम्पस्फुटितगर्तमध्ये पतितस्तदुपरि च इष्टकाः पतन्त्यो बभूवुस्तदा महाप्रलयो जात इति मेने। तस्य सर्वं एव बान्धवा मृताः, अवशिष्टः एकाकी एवासीत्। मुजफ्फरपुरे प्रलयङ्करभूकम्पसमये एवैका बालिका समुत्पन्ना। तस्याः पिता मृतो माता च जीवितासीत्। जनास्तन्नाम 'कम्पोकुमारी' इति कृतवन्तः। नेपालसीम्नः पर्यन्तं भ्रमन् श्रीरत्नो जनानां सर्वथा निराश्रयत्वमवलोक्य महान्तं खेदमाससाद।

उत्तरविहारदशां निरीक्ष्य दक्षिणविहारे भूकम्पप्रलयग्रस्तं विध्वस्तभवनं प्रायेण मृतजनैर्मानवं समस्तप्राचलनराजमार्ग-निर्झरिणीस्थानं पतितदेवमन्दिरं विनष्टवाटिकं विधवार्तनादनिनादितं विधुरचिन्ताग्रस्तशिशुक्रन्दनकरुणं भूगर्तस्थितमानवशवसम्पन्नं नरकङ्कालभयङ्करं महाश्मशानमिव मुङ्गेरनगरं ददर्श श्रीरत्नः।

भूमिकम्पस्य सर्वक्षेत्रेषु सर्व एव जना अभावग्रस्ता व्याकुलीभूता साहाय्यार्थमेकाकाशाश्चासन्। साहाय्यार्थमागता विहारबाह्यजनाः स्वस्वमेव भवनं वा आत्मग्रस्तस्थानेषु स्वादेशं प्रकाशयन्त आसन्। किन्तु प्रदेशेभ्यः समागतानां मध्ये महान् भेदभाव आसीत्। कार्यकर्तॄणां स्वपक्षमध्ये पुनः परस्परं सहयोगाभाव एव परिलक्षितोऽभूत्।

एकस्मिन् दिवसे खनित्रेण भूमिं खनित्वा मृतान् मानवान् निष्कासयितुं सहायार्थं श्रीरत्नस्तेषु अन्येऽपि बहवो जनास्तत्र प्रवृत्ताः। कार्येण महोत्साहः समभूत्। अत्रस्य भूमिखननसमये एका मृता बालिका

निःसृता । सर्वास्वेव सेवा-संस्थासु प्रधानतया बिहारकेन्द्रीय-साहाय्यसंस्थाया अध्यक्षो राजेन्द्रप्रसादः उपाध्यक्षश्च राजर्षिरनुग्रह-नारायणसिंह आस्ताम् । यद्यपि तदानीं परमदयालुः परमोत्साहसम्पन्नो महान् देशभक्तः अनुग्रहनारायणसिंहः कारागार आसीत्, किन्तु भूकम्प-दिवसादेकविंशतितमे दिवसे ततो मुक्तः स श्रीरत्नराजेन्द्राभ्यां सह सर्वत्र सेवां कर्तुं प्रवृत्तः ।

साहाय्यरूपेणैकत्रिताः प्रायेण एककोटिमुद्राः अभावग्रस्तेषु क्षेत्रेषु वितरिताः । बिहारप्रदेशादन्यप्रदेशेभ्यः समागतेषु नेतृषु प्रधानतया श्रीरत्न-स्यागमनेन सेवकानां चेतसि महानुत्साहः सञ्चारितोऽभूत् ।

महात्मा गान्धी अपि मासं यावत्तत्र स्थित्वा स्वयंसेवकेभ्यो निर्देशमकरोत् । श्रीरत्न-राजेन्द्रानुग्रहनारायण श्रीकृष्णसिंह-जयप्रकाशनारा-यणप्रभृतयः सर्वविधं स्वकीयं सौख्यमपहाय श्रीगान्धिनो निर्देशेन कर्मणा मनसा वाचा परिश्रमेण धनसंग्रहेण च भूकम्पविपद्ग्रस्तानां वास्तविकीं सेवां चक्रुः । तेन कथमपि पीडितानामश्रुमोचनमभूत् ।

: २३ :

रमाया अस्वास्थ्यं महाप्रयाणञ्च

भूकम्पप्रपीडितानां विहारवासिनां सेवां सम्पाद्य अतीव श्रान्तः श्रीरत्नस्तारापुरीमागत्य किञ्चित् विश्रम्यमाण आसीत्। अत्रान्तरे केवलमेकादशदिवसानन्तरमेव स कलिकातायां प्रदत्तभाषणाभियोगे वन्दीभूत्वा कारागारं प्रापितः। ततः शीघ्रमेव तस्मात्कारागारादन्यस्मिन् कारागारे परावर्तितः। कारागारे निवसतस्तस्य धर्मपत्नी रमा रोगाक्रान्ता स्वास्थ्ये ह्रासमवाप।

एकस्मिन्दिवसे सहसा कश्चित् कारागारकर्मचारी समागत्य श्रीरत्नं प्रोवाच—'भवतो मुक्तिः शीघ्रमेव भविष्यति। यावद् वैद्याः पत्न्याः सेवार्थं भवतो बहिर्वासमावश्यकं मानयिष्यन्ति, तावदेव भवान् पत्न्याः सेवार्थं बहिः स्थास्यती'ति। किन्त्वनेन आकस्मिकपरिवर्तनेन श्रीरत्नस्य चेतसि किमपि परिवर्तनं नाभूत्।

अकस्मादेव वैद्यैः सम्बन्धिभिश्च परिपूर्णे स्वकीयावासे स्वपत्न्याः समीपमाजगाम देशभक्तो रत्नः। रमायाः स्वास्थ्यविषयिणीं वार्तां ज्ञातुं बहवो जनास्तत्रागताः। सर्वविधसौख्यसम्पन्ने भवने निवसन्नपि श्रीरत्नो धर्मपत्न्याश्चिन्तनीयामवस्थां विलोक्य सर्वदा व्यग्र एवासीत्।

अस्थिचर्मावशिष्टायाः पतिभक्तिपरायणायाः रमायाः शरीरमतीव क्षीणमभूत्। तस्याः शरीरच्छायामात्रमेव विलोक्य रत्नः साशङ्को भवन्नासीत् यदिमा मां विहाय शीघ्रमेवेयं परलोकं यास्यतीति। अष्टादशवर्षे पूर्वं तदुद्वाहसमयादारभ्य अद्य यावत् यावन्ति कार्याणि तत्सङ्गतौ बभूवुः, सर्वेषां तेषां स्मृतिचित्राणि सहसैव श्रीरत्नस्य चेतःपटले नूतनानीवाङ्कितानि समभूवन्।

षड्विंशतिवर्षदेशीयेन श्रीरत्नेन सह सप्तदशवर्षदेशीयाया रमाया यदा पाणिग्रहण समभूत्तदा सा चञ्चलाऽबोधबालिका आसीत् । रत्न पुन सर्व विषयविज्ञाता हृष्टपुष्टाङ्गो युवा । तयोर्विचारे महद्वैषम्यमासीत् । यदा कदा द्वयो कलहोऽपि जायते स्म । उभावपि स्वाभिमानिनौ शीघ्रमेव क्रोधावेश-वशीभवन्तावास्ताम् । किन्तु सभूतेऽपि बाह्यकोपेऽन्तरे द्वावपि परमस्नेह परिपूर्णौ सदा सम्यग्विचारशालिनौ चास्ताम् ।

श्रीरत्नस्य विवाहवर्ष एव पञ्जाबहत्याकाण्डम्, असहयोगान्दो लनञ्चाभूत् । एतस्मिन्नेव समये देशसेवक श्रीरत्नो राजनीत्या प्रविश्य सार्वजनिकसभाकार्येषु तन्मयो बभूव । यथावसर बहुवारमसौ कारागारमपि गतवान्, बहून् कष्टेन्यासवान् । किन्तु हृदये रमा प्रति तस्य प्रेम वर्धमानमेवासीत् ।

रमाया व्याधेरारम्भो श्रीरत्नस्य कारागारनिवासश्च सहैव प्रादुर भूतानाम् । कारागारवासी रत्नो निश्चिते दिवसे एव रुग्णया रमया सह मिलितु शक्नोति स्म । यदा कदा जायमान तन्मेलनममूल्यतम जायते स्म । नियतदिवसे मेलने जाते पुन कारागारे निवसन् श्रीरत्न मेलनदिवसान् गणयन्नेवासीत् । प्राप्ते मेलनदिवसे प्रातरुत्थाय परमोत्साहसम्पन्नो जायते स्म । रमया सह मिलित्वाऽसौ कारागारनिवासदु ख विस्मरन्निवासीत् ।

एकदा रत्नेनालोचित यद् इय मे धर्मपत्नी विवाहदिने यादृशी सद्य-स्फुटयौवना मुग्धा सर्वशृङ्गारान्विता मम गेह समागता, तादृशी एव दानीमपि मे दृष्टिपथे विभाति । अहो अस्या प्रेमपाठवं माधुर्यपरिप्लुत वचो मत्सेवाभिरुचिश्च ।

आवयोर्विवाहस्य अष्टादश वर्षाणि व्यतीतानि, किन्तु तेषु ममाधिक समय कारागार एव व्यतीत । गृहदशापि परिवर्तिता । मे केशा काश इव सभूता, नेत्रे सोपनेत्र जात, त्वचि च शैथिल्य ममागतम् । तात्पादा महापथपथिका अभूवन्, मातापि रुग्णा वरीवर्ति । सहधर्मिणी अर्धाङ्गिनी रमाऽपि महाप्रयाणमिच्छन्ती वर्तते । मे तनया बाला इन्दिरा कथमिव

मातुर्भार्यावियोगं सहिष्यति ? अहो विधेर्वैचित्र्यम् ! इदानीं देशः स्वतन्त्रोऽपि न जातः ! किं भविष्यति, किं कर्तव्यम् ? नास्ति कोऽपि मे सहायकः दैवे ! प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ सर्वमेव प्रतिकूलं जायते ।

मम कारागारगमनमवश्यम्भावि । पश्यामि च समागते मयि रमा प्रसन्नतामाप्नोतीति । अस्मिन्समये अस्याः सविधे ममोपस्थितिः परमावश्यकी । इदानीमेतस्याः सेवाकार्यमावश्यकम् । किन्तु कारागारदण्डावधेः समाप्तिरेव नाभूत् । किं कार्यम् ? क्व गन्तव्यम् ? कस्य वा साहाय्यं ग्राह्यमि'ति ।

एवं विचारयन्नेव श्रीरत्नस्त्वरितं गान्धिनः सविधे पत्रमेकं स्वकीयस्थितिवर्णनपरं लिलेख । यद्यपि श्रीरत्नः संयतभाषायामेव पत्रं लिखितवान् गान्धिनः समीपे, तथाप्यसौ पत्रं पठित्वा नितरां दुःखितो बभूव ।

दिनानि व्यतीतान्येवाभूवन् । यदा कदा शून्यमन्याशीदसौ यदागामिनि दिने परश्वो वा त्वं पुनः कारागारं प्रयास्यसि । शासनञ्च चिकित्सकान्प्रत्यकथयद्यत् प्रतिदिनमेव ते रमायाः स्वास्थ्यस्थितिं तस्मै सूचयन्तु । विश्वासभाजस्तेऽपि चिकित्सकाः प्रतिदिनमेव तत् सूचयन्त आसन् ।

समागते श्रीरत्ने रमाया आरोग्यं प्रतिदिनमेव उत्तरोत्तरं सन्तोषजनकं भवत्यासीदिति तु उक्तपूर्वम् । अत्रान्तरे बम्बईनगरे कांग्रेस्याधिवेशनं कतिपयमासानन्तरञ्च भारते राज्यसभासदां निर्वाचनं भाव्यमानमासीत् । अत एव श्रीरत्नस्य कारागारबहिर्निवासोऽसम्भवि जातः ।

कारागारनिर्गमनदिवसादेकादशे दिवसे राजकीयपुरुषसमन्वितमेकं तैलयानं श्रीरत्नस्य गृहद्वारि समाजगाम । तस्मादवतीर्यैकः सैनिककर्मचारी समीपमागत्य श्रीरत्नमवोचत्—'महाशय ! शासकीयादेशेन भवन्तं निवेदयामि यद् भवता पुनरपि मया सह कारागारे गम्यतामि'ति ।

श्रीरत्नो वृद्धां मातरं रुग्णां धर्मपत्नीं पुत्रीञ्च परित्यज्य मित्रैः प्रस्थापितो भूत्वा शीघ्रमेव सैनिकयानद्वारा कारागारमाजगाम । प्रसारितकराया विलपन्त्याः कारागारगमनसमये तैलयानसन्निधे समागतायाः मातुर्मुखमुद्रा

श्रीरत्नस्य चेतसि बहुकालं यावन्मूर्तिमती आसीत् । इदानीं श्रीरत्नः शासनस्य क्रीडनक इवासीत् । श्रीरत्नः कारागारनिवासदुःखान्नैव भीतः, किन्तु धर्मपत्न्या रमाया दशां संस्मृत्य विह्वलो भयान्वितश्चावश्यमेव बभूव । प्रतिदिनमेव राजकर्मचारी रमास्वास्थ्यसम्बन्धिनीं सूचनां श्रीरत्नस्य सविधे प्रापयन्नासीत् ।

रमाचिन्ताकुलमतेः श्रीरत्नस्य दिवसाः पर्वतप्राया अभूवन्, का कथा घोरतमानां रात्रीणां यापनस्य ! एकस्मिन्दिवसे सहसा श्रीरत्नस्य चेतसि विचारः प्रादुर्बभूव यदहं बम्बई-कांग्रेसाधिवेशनानन्तरं नूनं मुक्तो भविष्यामि । किन्तु तदधिवेशनस्य कृतेऽपि मासद्वयस्य विलम्ब आसीत् ।

कारागारं गते श्रीरत्ने व्यतीते चैकमासे कश्चित्सैनिकः एकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नं रमायाः समीपं निनाय । किञ्चित्कालं च द्वयोर्वार्तालापं कारयित्वा पुनरपि कारागारमानयत् ।

चिन्ताकुलमतिं श्रीरत्नं कतिपये जना अकथयन् यद् भवान् 'कारागारनिवासावधि यावद्राजनीतौ भागं नैव ग्रहीष्यामी'ति समाश्वासनं दद्यात् चेत् शासनं भवन्तं रमायाः रक्षार्थं मुक्तं कर्तुं प्रभवेदि'ति । किन्तु राजनीतिप्राणजीवनस्य भारतोद्धारकर्मणि संलग्नस्य श्रीरत्नस्य कृते कथनमिदं लघुत्वाधिकमासीत् ।

पुनरप्येकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नं समानीतवान् रमायाः समीपे राजकर्मचारी । वार्तालापानन्तरं रमायाः संकेतेन श्रीरत्नस्तस्याः मुखसमीपे स्वकर्णं संयोजितवान् । साध्वी रमा तं कष्टेन कर्णे प्रोवाच—'आर्यपुत्र ! यादृशं कतिपये जनाः कथयन्ति, तादृशं शासनस्य सविधे कदापि भवता मनस्विदुर्लभमाश्वासनं न देयम् । अन्यथा मम चेतसि महद् दुःखं भविष्यति ।' रमाप्रोक्तं वचो निशम्य हर्षात् श्रीरत्नस्य वपू रोमाञ्चितमभूत् । पीडितायां दशायामपि सर्वथा स्वानुरूपां स्वादर्शाद् रेखामात्रमप्यच्युतां स्वधर्माङ्गिनीं विलोक्य स्वात्मानं बहु मेने ।

एकादशदिवसे रमासमीपे निवसता श्रीरत्नेन विचारितमासीद्यत् रमा

धारापुरीं परित्यज्य पर्वतीयस्थानं गच्छेत्तदा स्थानवायुजलपरिवर्तनेन नूनं स्वास्थ्यमवाप्स्यति । तदनुसारमेव रमा भुवालीनामकं पर्वतीयस्थानं गतवती । भुवालीगमनात् पूर्वेद्यु रमया सह वार्तालापकरणार्थं श्रीरत्नमालीतरान् राजकर्मचारी, वार्तालापकरणात्परं पुनरपि कारागारं नीतवांश्च । तदा रमायाः स्वास्थ्येऽपूर्वां वृद्धिमवलोक्य श्रीरत्नो महान्तमोदमापेदे ।

भुवाल्या गतया रमाया कारागाराधिकारिणः श्रीरत्नमपि भुवालीसमीपस्थमेव कारागारं नीतवन्तः । एतेन रमया सह साक्षात्कारस्य महत्सौविध्यमभूत् । रमाया रोगस्य ह्रासेन वर्धनेन च श्रीरत्नोऽपि आनन्दमौदासीन्यञ्चान्वभवत् बभूव । किन्तु पर्वतं प्रत्युपसेवनेन तस्य चेतसि प्रसादोऽवश्यमेवाभूत् ।

अत्रान्तरे श्रीराजेन्द्रप्रसादस्याध्यक्षत्वे बम्बईनगर्यां कांग्रेसाधिवेशनं सुसम्पन्नम् । तस्याभिभाषणं महोद्घाटकारि राजनीतिकविचारपरिपूर्णं स्वतन्त्रतामूलकं चासीत् ।

एतस्मिन्नेवाधिवेशने महात्मा गान्धी कांग्रेसपरित्यागस्यापि विचारं प्रकटितवान् । किन्तु कांग्रेसकार्यसमितिसदस्यैः प्रस्तावः पारितो यत् महात्मा गान्धी स्वविचारे परिवर्तनं करोत्विति । महात्मा गान्धी स्वसंकल्पे पर्वत इवाचलः स्थितः । ■ इदमुक्तवान् यत्काग्रेसस्थानो बहिःस्थितोऽप्यहं यथावसरं कांग्रेससदस्यानां मार्गप्रदर्शनमवश्यमेव करिष्यामि । अनन्तरं सर्व एव सदस्यास्तस्मै देशसेवायाः कृते त्यागार्थञ्च सहर्षं धन्यवादं प्रदत्तवन्तः ।

ततः परमेव राज्यसभानिर्वाचनस्यावसरः समापतितः । सर्वत्रैव निर्वाचनस्थानेषु कांग्रेससदस्या विजयमाप्त्यर्थमुद्यताः । बिहार मध्यप्रान्तमहाराष्ट्र-गुजरात कर्णाटकप्रभृतिप्रदेशादिषु कांग्रेससदस्या एव निर्वाचने विजयं लेभिरे । किन्तु पञ्जाबप्रान्ते केवलमेक एव कांग्रेसपक्षीयो निर्वाचितः ।

कांग्रेसाधिवेशने भारतीयनिर्वाचने च समाप्ते श्रीमती ...

मुक्त्यर्थमाशान्वितो बभूव । कारागारे वसन्नपि स प्रतितृतीयसप्ताहं रमया सह मिलन्नासीत् ।

श्रीरत्नस्य जननी इदानीं स्वास्थ्यलाभार्थं बम्बईनगरे गतासीत् । एकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नः संवादमाप्तवान् यत् तस्य माता प्रभावती पक्षाघात-रोगेणाक्रान्तेति । स्वपत्न्या अस्वस्थतां मातरि पक्षाघाताक्रमणं कारागारे स्वावासञ्च विचार्य असौ अधीरश्चिन्ताकुलो मर्माहतश्च बभूव । तेन आलोचितमेकस्मिन्दिवसे यदहमिदानीं बम्बईनगरे स्यां तदा जननीदर्शने सौविध्यं भवेत् । किन्तु पराधीनत्वात् किंकर्तव्यविमूढो जातः ।

पुनः श्रीरत्नस्य धर्मपत्नी भुवालीतो यूरोपस्य वीडनवीलर नामकस्थाने चिकित्सार्थं गतवती । एकदा सहसैव कश्चित्कारागाराधिकारी श्रीरत्नस्य समीपमागत्य तं सूचितवान् यद् भवतो धर्मपत्न्याः स्वास्थ्यमतीव चिन्ता-जनकम् । सम्प्रति सा भारतात् यूरोपं गता । अतो भवानिदानीं कारागा-रान्मुक्तः क्रियत इति ।

कारागाराधिकारिणा मुक्तः श्रीरत्नः शीघ्रमेव वायुयानद्वारा यूरोपं गतवान् । कृतेऽपि महत्युपचारे कृतायामपि महत्या सेवाया संभूतेऽपि बहुधनव्यये श्रीरत्नधर्मपत्नी रमा तत्रैव निधनं गता । स्वधर्मपत्न्या निधनं गतायां श्रीरत्नो महाव्याकुलो बभूव । किन्तु दैवाधीनं सर्वसंहारमयस्य-भाविनं मृत्युञ्च विचार्य कथञ्चित् शान्तिमापेदे ।

: २४ :

कांग्रेस-सदस्यानां राज्यसभा-प्रवेशः

निर्वाचिताः कांग्रेससदस्या राज्यसभाया कार्यमारब्धवन्तः । शरच्चन्द्र-बोस इदानीं सर्वरक्षिकायामेवासीत् । तस्य मुक्त्यर्थं सर्वैरेव सदस्यैरेकः प्रस्तावः प्रस्तावितः पारितश्च । ग्रामोद्योगसम्बन्धे शासनेन यत्परिपत्रं प्रकाशितं तदर्थं समुपस्थापिते प्रस्तावे महान् विवादो जातः । अत एवासौ स्थगितो बभूव ।

ब्रिटिशभारतयोर्व्यापारिकसम्बन्धेऽपि जनमतस्यैव विजयोऽभूत् । शासनीय-करसम्बन्धे वाष्पयानशुल्क-निर्धारणसम्बन्धे स्याम-प्रदेशीय-तण्डुल-विक्रयसम्बन्धे च जनमतमेव विजयमवाप ।

तदनन्तरं कांग्रेसकार्यसमितेः अधिवेशनद्वयमभूत् । तत्र च अनेके प्रस्तावाः पारिता बभूवुः ।

एतस्मिन्नेव समये कांग्रेसाध्यक्षस्य राजेन्द्रप्रसादस्य मुस्लिमलीगा-ध्यक्षेण जिन्नासाहबेन सह साम्प्रदायिकसामञ्जस्यविषये मासमेकं यावद्वार्ता प्रचलिता, किन्तु फलं किमपि नाभूत् । एतेनासाफल्येन देशो निराशायामेव पतितः ।

अथ कांग्रेससदस्यान् शक्तिशालिनः शत्रून्मत्वा तेषु शासनं सन्दिग्धानमभूत् । समुद्भूते सन्देहे राष्ट्रियसभाकार्यकर्तॄणां कारागार-दण्डप्रदानं स्वगृहेष्वेव सर्वरक्षिका (नजरबन्द)-रूपेण निवासन भाषण-प्रदानेन कतिपयसदस्यानां कारागारदण्डप्रदानं कांग्रेसकार्यालयनिरीक्षणम्, एवमादिकार्याणि शासनेन कृतानि ।

तदनन्तरं जबलपुरनगरे कांग्रेसाधिवेशने निश्चयो जातो यद् ये जनाः

सर्वरक्षिकासु कारागारेषु वा वर्तन्ते, तेषां बान्धवानां रक्षार्थं देशवासिनः सकाशाद् द्रव्यसंग्रहः कर्तव्यः ।

तदनन्तरमेव क्वेटायां भूमिकम्पो बभूव । बिहारभूमिकम्पस्य व्रणः शुष्कोऽपि नाभूत्तावदेव क्वेटायां भूमिकम्पवार्तां श्रुत्वा कांग्रेससदस्यानां दुर्दशाञ्च विचार्य महान् व्यथितो बभूव कारागारनिबद्धः श्रीरत्नः । एतस्मिन्समये सहस्रशो देशभक्ताः कारागारनिबद्धा आसन् ।

: २५ :

लखनऊ-कांग्रेसाधिवेशनम्

अनन्तरं लखनऊनगरे कांग्रेसस्य वार्षिकाधिवेशनस्य आयोजनमभूत्। किन्तु प्रश्न आसीत् सभापतिनिर्वाचनस्य यद्भाविनः कांग्रेसाधिवेशनस्य सभापतिः को भवेदिति।

महात्मा गान्धी धार्मिकनेता इवालक्षितो बभूवेदानीम्। असौ राजनीतिश-पदं विहाय साधुपदमग्रहीत्। गान्धिनः परं यदि कश्चित्सभापतिपदयोग्य आसीत्तदा श्रीरत्न एव। स खलु कांग्रेसमग्रगामिनं पश्चाद्गामिनं वा विधातुं समर्थः। तस्मिन् रूस जर्मनीइंग्लैण्डामेरिकाचीनफ्रांसस्पेनेटलीप्रभृतिदेशेषु घटितानां घटनानां गम्भीराध्ययनयोग्यताप्यासीत्। इत्थं कारागारमुक्तः श्रीरत्नः प्राचीन-नवीनयोः संयोजने शृङ्खलेव गान्धिवाद-साम्यवादयोर्मध्ये सेतुरिव च विराजमानो लखनऊ कांग्रेसमहाधिवेशनस्य सभापतिपद-मलङ्चकार।

किन्तु तत्र यत्किञ्चिदभूत् तेन स महान् दुःखितो बभूव। स 'एकस्मि-न्पक्षेऽहम्, परस्मिश्च सर्वं एव जनाः' इत्यनुभूतवान्। एतस्मिन्नधिवेशने कार्यद्वय निश्चितमभूत्। प्रथमं कृषक-कार्यक्रमस्य अन्तिमरूपप्रदानं द्वितीयञ्च भाविनिर्वाचनस्य घोषणापत्रनिर्माणम्।

बहूनां वर्किंगकार्यकारिणीसदस्यानां सभापतिना सह मतभेदो बभूव। श्रीरत्नस्तु सभापतिपदं परित्यक्तुमैच्छत्, किन्तु सर्वेषामनुरोधेन स्वपदे स्थितः एवासीत्। सुभाषचन्द्रबोसमहाशय इदानीं कारागार आसीत्।

इदानीं भारते महद्दमनचक्रं प्रचलितम्। शासनेन सन्देहास्पदानां जनानां गृहनिरीक्षणं बन्दीकरणञ्च, विद्यार्थिनां विद्यालय-महाविद्यालयेभ्यो निष्का-

सनम्, कर्मकराणामधिकारसीमितीकरणम् एवमादि अत्याचारजातं प्रारब्धम्। कपूरथला-जोधपुर-मैसूर बडौदा सिरोही मरुस्थल-राजनन्दग्रामप्रभृतिराज्यानां नरेशा अपि तदनुकरणं कृतवन्तः। केवलं वङ्गदेश एव त्रिसहस्राधिकाः जना बन्दिनो भूत्वा कारागारे निगडिताः। पञ्जाबप्रदेशे पञ्चाशद्राष्ट्रियसभासदस्याः शासनेन सूचिता यत्ते स्ववासस्थानं कदापि नैव परित्यजन्तु।

एकेनादेशेन शासनेन ढाकामण्डलान्तर्गतेषु ऊनविंशतिस्थानेषु नारायणगञ्जमण्डलस्य च षोडशस्थानेषु च जनेभ्यः सूचितं यदेतद्ग्रामवासिनो द्वादशवर्षेभ्य आत्रिंशद्वर्षदेशीया मानवाः सूर्यास्तात् सूर्योदयं यावत् गेहेभ्यो बहिर्नैव निःसरन्तु। अस्यार्थस्ते मन्दिरेषु क्रीडास्थलेष्वपि नैव गन्तुं शक्नुवन्ति। एतदादेशोल्लंघने षण्मासकारागारदण्डोऽपि निर्धारितः।

: २६ :

देश-विदेश-परिस्थितेर्विमर्शः

लखनऊ-कांग्रेसानन्तरं श्रीरत्नः सर्वप्रथमं भारतीयनागरिक-स्वतन्त्रता-संघस्य संस्थापनमकरोत् । एतस्याध्यक्षो रवीन्द्रनाथठाकुरमहाशय आसीत् । एतस्मिन्नेव वर्षे भारतीयराज्यसभाया निर्वाचनमप्यासीत् । अतः सार्ध-त्रिकोटिमतदातॄणां समीपे कांग्रेससन्देशप्रेषणमपि श्रीरत्नेन कृतम् । पूर्व-निर्वाचित-धारासभाया ये सदस्या आसंस्ते तु कर्मकराणां समुचितवेतन-निर्धारणार्थं प्रयतितवन्तः । ब्रिटिशभारतयोः राष्ट्रियसमित्योः देशीयराज्या-नाञ्च दृष्टिरत्र कांग्रेससंस्थया समाकृष्टा । बाध्ययानन्यसभायाः शासना-धीना भवन्त आसन्, निम्नश्रेणीनां कर्मकराणां वेतने न्यूनता च भवन्त्या-सीत्—अत्रापि विषये गंभीरो विचारोऽभवत् ।

एवं राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेसस्य) अस्मिन् समये कार्यवृद्धिरभूत्, किन्तु अनुशासनं सर्वत्र प्रलुप्तम् । सर्व एव कांग्रेससदस्याः स्वेच्छाकारिणो बभूवुः । कांग्रेससभापतेः श्रीरत्नस्य च विचित्रा परिस्थितिरभवत् । स्थितिमिमां दृष्ट्वा श्रीरत्नेन स्पष्टमेवोक्तं यत् सदस्याना-मिदं स्वेच्छाचारित्वं विलोक्य नितरां खिन्नो भवामि । इदानीं कांग्रेस-संस्थाया दलद्वयमभूत् । समाजवादिना दले जयप्रकाशनारायणाचार्यनरेन्द्र-देवाच्युतपटवर्धनप्रभृतयो मुख्या आसन् । श्रीरत्नप्रभृतयो नेतार एतद्विपरीत-विचारवन्तो बभूवुः । तथापि समाजवादिविचारेभ्यः श्रीरत्नस्य मतवैषम्यं-नाममात्रमेवासीत् ।

कांग्रेससभासदां विचित्रां परिस्थितिमवलोक्य श्रीरत्नः पुनरपि प्रोवाच यद् एतया विचित्रया परिस्थित्या मम समाजवादिविचारस्य नास्ति कोऽपि

सम्बन्धः । लखनऊकाग्रेसाधिवेशने यदन्तरमासीत्, तत्तु राजनीतिकमेव । लखनऊ काग्रेसे काप्यतादृशी वार्ता नासीद्, या समाजवादिशब्देनोच्चारिता भवेत् । यदा च स्वतन्त्रभारतस्य विचारोऽस्माकं चेतसि वर्तते, तद मतवैषम्यं कीदृशम्? अस्तु नाम, वयमत्र सहमता असहमता वा भवेम, किन्तु स्वतन्त्रताविचारे एकमता एव । यदा कदाऽग्रे वयं पृथग्भूता अपि भविष्याम इति ।

अथान्यस्मिन्नपि विषये वदन् श्रीरत्नः प्रोवाच यत् 'स्वदेशीयवस्त्रधारणेऽस्माकं विश्वासो वर्तते । सर्वैरेव भारतीयैः स्वदेशनिर्मितमेव वस्त्रं परिधातव्यम् । नूनमहं रूसस्य सामाजिकविषये च यो आर्थिकसिद्धान्तो वर्तते, तत्र विश्वसिमि । किन्तु तस्यान्धानुकरणं कदापि न कर्तव्यमि'ति ।

अत एव श्रीरत्नेन साम्यवादं विहाय समाजवादस्य चर्चा कृता—'साम्यवाद-शब्दो रूसस्य दासत्वं प्रकटयति । स्वप्रार्थस्त्वयं परसमाजात् स्वार्थभावना निःसार्य ऐक्यभावस्य प्रस्थापनम्, प्रतियोगितायाः स्थाने सहयोगभावनायाः संस्थापनम्, उत्पादने लाभं विहाय तस्य जनसाधारणस्य भोगार्थञ्च उपयनीकरणमिति । वर्तमानराज्यव्यवस्था हिंसाया प्रतिष्ठिता वर्तते । किन्त्वहं मुददा समर्था प्रेमप्रवाहप्रपूरिता सर्वजनसौख्यकारिणीं हिंसारहितामहिंसाब्दासमन्ना राज्यव्यवस्थामिच्छामि । यतो हिंसा निःसृता, घृणा विलुप्ता, श्रेष्ठतमभावना च समागता, तदेवाहं समाजवादं कथयामी'ति । इत्थं श्रीरत्नेन समाजवादस्य व्याख्यापि कृता ।

एतस्मिन्नेव समयेऽन्ताराष्ट्रियपरिस्थितौ घटनाद्वयमभूत् । प्रथमा, ब्रिटिशसम्राजः पञ्चमजार्जस्य मरणात्परं तज्ज्येष्ठपुत्रस्य अष्टमैडवर्डस्य राज्यसिंहासन-परित्याग इति । स हि सामाजिक राजकीयपरम्परामनादृत्य दीनानां समुत्थाने सहानुभूतिं प्रदर्शयन् दरिद्राणां गृहेषु तदवस्थावलोकनार्थं सदैव गच्छन्नासीत् । एडवर्डस्यानेन स्वभावेन ब्रिटेनदेशीया महाजना क्रुद्धा बभूवुः ।

अथासौ एडवर्ड एकयाऽमेरिकादेशोद्भवया महिलया सह प्रेमापि

कुर्वन्नासीत् । 'अर्नेस्ट सिम्पसन' नाम्न्या तया पूर्णपरित्यक्तौ पती जीविता-वेवास्ताम् । पुनर्नूतनः सम्राट् तां परिणेतुमियेष । किन्तु ब्रिटिशराज्यसभा-सदस्यैर्मन्त्रिभिश्च सम्मिलिते वक्तव्ये स्पष्टमुद्घोषितं यत् सम्राट् शासनं हीन-वंशजया स्त्रिया सह सम्राजो विवाहार्थं नियमं नैव विधास्यति । सम्राजा पुनः राज्यसिंहासनं परित्यक्तुं शक्यत इति ।

अनन्तरं राज्यसिंहासनपरित्यागार्थं साधारणसभया राज्यसभया च नियमे पारिते सम्राट् राज्यसिंहासनं परित्यज्य अन्धकारपूर्णरात्रौ पोतेनापरिचितं स्थानं जगाम । अहो प्रेम वैचित्र्यं स्त्रियः मायाजालञ्च, याभ्यां सम्राडपि विशालं राज्यं तृणमिव परित्यज्य अज्ञातस्थानपथिकोऽभूत् ।

द्वितीया घटना रूसदेशे घटिता । काङ्ग्रेससंस्थायाः फैजपुराधिवेशनतः एकमासपूर्वं सोवियतरूसस्य विधाने विचारकरणार्थं क्रैमलिन भवने चत्वारिंशदधिकद्विसहस्रसंख्यकाः सदस्याः समवेताः । विगतद्वादशवर्षेषु रूसेन सामाजिकार्थिकराजनीतिकविषयेषु योन्नतिः कृता, तस्या अभि-व्यक्तिरत्राभवत् । अत्रान्तरे कृषिप्रधानदेशो रूसः सर्वेष्वेव विषयेषु महती-मुन्नतिं चकार । जगतः समुन्नतेषु देशेषु तस्य गणना जायते स्म । न केवलं कृषेरुन्नतिः, किन्तु व्यापारेष्वपि महत्युन्नतिः कृता तेन । सर्वाण्येव कार्याण्याधुनिक-वैज्ञानिकरीत्या तत्र जायन्ते स्म । नूतनं विधानं नूतना रीतिर्द्वादशवर्षेषु रूसवासिनां जीवने परिवर्तनं नवीनविधानस्य प्रामुख्यं मध्यवर्गीयानामालोचनसंशोधनादिकमिति विषयास्तत्र विचारणीया अभवन् । एतेषु विषयेषु स्टालिनस्य प्रभावपरिपूर्णं भाषणं श्रुत्वा समुपस्थितानां जनानां यो हि करतलध्वनिः सञ्जातोऽभूत् , तस्य प्रभावो भारतेऽपि स्फुटं प्राभवत् ।

पतिपयें भारतीया अप्येवं कथयन्तो बभूवुर्यत् रूसदेशे यादृशं परिवर्तनमभूत् , तादृशमेव परिवर्तनं भारतेऽपि भवितुमर्हतीति ।

: २७ :

फैजपुर-कांग्रेसे श्रीरत्न-भाषणम्

एवं रुद्धे विधाने पारिते श्रीरत्नस्याध्यक्षतायां फैजपुरनगरे कांग्रेसाधिवेशनमभूत्। तत्र श्रीरत्नस्य भाषणं चमत्कृतिपूर्णं सर्वविषयालोचनं चासीत्। तस्य सारोऽयं यत् यूरोपदेशे वर्धमानेन अधिनायक (फासिस्ट)-वादेन विश्वस्मिन् महायुद्धमवश्यम्भावि। परं प्रतिक्रियावादिना प्रतिकूलशक्तावपि कांग्रेससंस्था भारते लोकतन्त्रं स्थापयितुं चेष्टते। तदर्थं सा युध्यत्यपि। कांग्रेससंस्था साम्राज्यवादविरोधिनी राजनीतिपरिपूर्णा च संस्था वर्तते। किन्तु सा भारतस्य राजनीतिकसामाजिकविषयेष्वपि परिवर्तनं कर्तुमिच्छति। आशासे यद्वर्तमानभारतीयघटनाप्रवाहे समाजवाद आगमिष्यति। वर्तमानभारतीयार्थिकरोगस्य समाजवाद एवैकमौषधं वरीवर्ति।

तदनन्तरमसौ राष्ट्रियमहासभासदस्यैः सह नूतनविधानस्य निर्वाचनघोषणापत्रस्य विधानपरिषदो धारासभायाश्च कृते निर्वाचितकांग्रेससदस्यानां सम्मेलनस्य संघीयरीतिविरोधावश्यकतायाः नूतनविधाननिर्माणस्य चर्चामकरोत्। पश्चादसौ पदग्रहणप्रश्नस्य विस्तरेण विवेचनां कृतवान्। कथञ्च लखनऊ कांग्रेसे स इदं स्पष्टीचकार यत् पदग्रहणेन विधानास्वीकारवार्ता समाप्तिं गमिष्यतीति, सर्वामिदं स्मारितवांश्च।

अथासौ प्रावोचत् यत् मत्समक्षं सर्वप्रधानमुद्देश्यमिदमेव यद् देशस्य सर्वा एव साम्राज्यविरोधिन्यः शक्तय एकं संयुक्तसंघं संघटयन्तु। कांग्रेससंस्था श्वेतादर्शं संयुक्तसंघं पूर्वमेव निर्मितवती। इदानीमपि सा वर्तते। अयमेव निश्चयो भवेद्यत्सर्वमपीदं कार्यं कांग्रेससंस्थाधिष्ठितमेव भवतु।

संयुक्तानां कर्मकराणां कृषकाणाञ्च सक्रियसहयोगेनायं संघः सुदृढो भविष्यति। तदर्थमस्माभिः प्रयतितव्यमिति।

फैजपुरकांग्रेसस्य प्रस्तावेनैकेन देशः सूचितो यत् यदि युद्धारम्भो भवेत्तदेयं ब्रिटिशसाम्राज्यद्वारा भवद्धनजनशोषणमवरुंध्यात्। तत्रैव इदमपि सुस्पष्टमभूद्यद् युद्धे न केनापि साहाय्यमूर्णं वा दातव्यमिति। भारतीयसीमान्तरक्षणार्थं समीपवर्तिराष्ट्रैर्मित्रताचरणार्थञ्च प्रयत्नो विधेयः। कांग्रेससंस्था विश्वसिति यत्सीमाप्रान्ते प्रचलिता शासकीया नीतिः नूनमसफला जाता। इत्थं श्रीरत्नः सर्वेषामेव विषयाणामालोचना विचारणा च स्वकीयभाषणे व्यधायि।

———

भारतीय-मन्त्रिमण्डल-संघटनम्

फैजपुर काँग्रेसाधिवेशनानन्तरमेव भारते धारासभाया राज्यसभायाश्च निर्वाचनमभूत् । तत्र काँग्रेससदस्या एव विजयिनोऽभवन् । इदानीं लार्ड-प्रधानस्य लिनलिथगोसाहबस्य शासनमत्र प्रचलदासीत् ।

निर्वाचितसदस्याः समाजं प्रति शपथग्रहणात्पूर्वं निम्नलिखितं शपथं गृहीतवन्तः—'अखिलभारतीयराष्ट्रियमहासभासदस्योऽहमत्र विषये शपथं करोमि यदहं भारतवर्षस्य वास्तविकीं सेवां करिष्यामि, धारासभाया बहिश्च भारतीयस्वातन्त्र्यार्थं भारतीयजनानां शोषणस्य दारिद्र्यस्य निवारणाय च प्रयतिष्ये । अहं काँग्रेसादर्शोद्देश्यप्राप्त्यर्थं काँग्रेसानुशासनानुसारं तथा कार्यं करिष्यामि यथा भारतं स्वतन्त्रं भवेत्, विविधदुःखैः प्रपीडिता भारतीया जनाः स्वतन्त्राः सुखिनश्च भवेयुरि'ति ।

निर्वाचने विजितप्रान्तेषु काँग्रेससदस्यानां मन्त्रिमण्डलमपि संगठितम् । विजयोत्सवोऽपि समभूत् । सुभाषचन्द्रबोसः कारागारान्मुक्तिं लेभे । अस्वस्थस्य तस्य स्वास्थ्यलाभार्थं सर्वैः शुभकामना प्रकटिता ।

नूतनसदस्यसंगठितेन नवमन्त्रिमण्डलेन जनसाधारणजीवने नूतना प्रक्रिया प्रारब्धा । जनास्ततः सर्वजनहिते दृढमाशान्विताः सम्भूताः । भारतीयसंस्कृतिसमुत्थानं मद्यनिषेधमृणत्यागपरत्वं नियमप्रतिबन्धरावरोधं शिक्षावर्धनं ग्रामपञ्चायतानां सञ्चालनं सुलभं न्यायं सुलभां भोजनव्यवस्थां नागरिकाधिकाररक्षणं व्यापारोन्नतिं राजनीतिकार्यकर्तॄणामाजीवनदानं समूलं परिवर्तनं हरिजनानामविकसितजातीनाञ्च समुत्थानं परिश्रमपरैव सत्य-प्राप्तमीश्वरस्य जनाः कामयमाना अभवन् । सर्वे एव जनाः सर्वथा

: २९ :

हरिपुरा-कांग्रेसाधिवेशनम्

एतस्मिन्नेव समये सुभाषचन्द्रबोसस्याध्यक्षतायां हरिपुरास्थाने कांग्रेसाधिवेशनमभूत्। तत्राध्यक्षीये भाषणे बोसमहाशय इत्थमुवाच—'अहं वर्षेऽस्मिन् तादृशीं परिस्थितिं प्रापयिष्यामि, यया श्वेताङ्गसाम्राज्य स्वेच्छाचारितां परित्यक्तुं नूनं विवशं भवेत्। प्रयत्नेऽस्मिन् भारतीया जागतिकीं परिस्थितिमवश्यमेव ध्यास्यन्ति। अहमेतादृशीं नीतिमनुसरिष्यामि ययाऽन्ताराष्ट्रियपरिस्थितेरपि पूर्णो लाभो भवेत्। श्वेताङ्गा भ्रमजालेऽस्मिन् नैव पतन्तु यद् विरोधिनोऽपि कांग्रेससदस्या यथा प्रान्ते मन्त्रिमण्डलं विहितवन्तस्तथा ते भारतीयशासननियमयोजनामपि स्वीकरिष्यन्ति। कांग्रेसमहासभा साम्प्रदायिकप्रश्नान् समापयन् भारते मतैक्यस्थापनस्यापि प्रयासं करिष्यति। राष्ट्रियताया संरक्षणं कुर्वन्नेवेयं मुहम्मदीयैः सहापि सामञ्जस्यार्थं प्रयत्नं विधास्यति। एवमेव यद्यल्पसंख्यकाः समाननीतिमनुकर्तुं तत्परा भविष्यन्ति, तदा कांग्रेसमहासभापि तेषां सर्वामेव याचनां स्वीकरिष्यतीति।

इदानीं प्रान्तेषु मन्त्रिमण्डलसंघटनस्य सप्तैव मासा व्यतीताः, किन्तु अत्रान्तरे श्वेताङ्गप्रान्तपालैः सह तेषां भूयान् मतभेदः प्रचलितः। विहारादिशिविरेष्वेतादृश्यपि चर्चा श्रुतिं गता यन्मन्त्रिमण्डलैस्त्यागपत्रं प्रदेयमिति।

सभापतेरभिभाषणोत्तरं स्वर्गतायाः श्रीरक्ष-जनन्याः प्रभावत्याः कृते शोकप्रस्तावः पारितो बभूव तस्मिन् हरिपुराकांग्रेसाधिवेशने।

प्रायेणैतस्मिन्नेव समये कलिकातायां भाषणं कुर्वन् मुस्लिमलीगाध्यक्षो मुहम्मदालिजिन्नासाह्वः प्रोवाच यत् कांग्रेसोच्चाधिकारिणां मानसिकस्थितिरिदानीं विकृतिं गताऽस्ति ।

हरिपुराधिवेशनकाले एव विश्वं विनाशकारिभिर्युद्धाभ्रैराच्छादितम् । चीन-जापान फिलस्तीनयूरोपादिदेशा युद्धस्वप्नं पश्यन्त आसन् । अत एव तस्मिन्नधिवेशने 'भारतं सर्वैः राष्ट्रैः सह मित्रवद्व्यवहारं सम्मनुते' एतदर्थकोऽप्येकः प्रस्तावः पारितोऽभूत् । यदि युद्धे भारतं बलादाकृष्येत तदासौ तस्य महान्तं विरोधं प्रकटीकरिष्यति । तथैव भारते युद्धोपकरणानामेकत्रीकरणमपि सम्मेलनमिदं विनिन्दति, अयमपि प्रस्तावः पारितो बभूव ।

: ३० :

द्वितीयं विश्वयुद्धं रत्नस्य यूरोप-यात्रा च

किञ्चित्कालानन्तरमेव द्वितीय विश्वयुद्धमारब्धम् । जर्मनप्रधानेन हिटलरेण यूरोपदेशे महती विभीषिका समुत्पादिता ।

यद्यपि भारतं पराधीनदेश आसीत्तथापि कांग्रेसमहासभा अन्ताराष्ट्रियपरिस्थितौ सविशेषमवहिताऽभूत् । श्रीरत्नश्च यूरोपं गत्वा तत्रस्थं वास्तविकं वृत्तं कांग्रेससमितिसमीपे प्रैषयत् ।

श्रीरत्नो मस्कटस्थ भारतीयव्यापारिभिः सिकन्दरियायाञ्च नहसपाशाप्रभृतिनेतृभिर्वार्तां विधाय स्पेनदेशं गतवान् । तस्मिन्नवसरे यूरोपदेशे बमवर्षणेन मृताञ्निरपराधान् मानवानवलोक्य महतीं निन्दां चकार श्रीरत्नः । ततः स पेरिसनगरं गत्वा तत्र ध्वनिविस्तारकयन्त्रेण भारतीयस्वाधीनताविषयमाश्रित्य पूर्णस्पष्टीकरणात्मकं भाषणमेकं प्रदाय स्वाधीनताया विषयेऽस्मिन् सर्वेभ्यो योगदानार्थं प्रार्थितवान् । पेरिसवासिनो जनाः श्रीरत्न-भाषणं श्रुत्वाऽतीव विस्मितास्तं प्रशंसितवन्तः । सर्वो ह्येषः कार्यक्रमो निरपराधिनां मानवानां बमवर्षणद्वारा हत्याया विरोध एवासीत् । इंग्लैण्डेऽपि श्रीरत्नस्य विविधः कार्यक्रमोऽभूत् । ततश्चीनदेशभ्रमणं विधाय श्रीरत्नो दिल्लीमागतवान् ।

दिल्ल्यां कांग्रेसकार्यसमितिसमक्षं स्वकीयभ्रमणविवरणं समुपस्थाप्य सर्वैः सदस्यैर्युद्धस्थितिमाश्रित्य विचारमप्यकरोत् श्रीरत्नः ।

एतस्मिन्नेव समये मुस्लिमलीगस्य भारतीयस्वतन्त्रताविरुद्धं साम्प्रदायिकभावपरिपूर्णं पाकिस्तानयाचनासहितञ्च कार्यक्रमं श्रुत्वा श्रीरत्नो देशखण्डनविरोधपरं विविध साधक बाधकयुक्तिपूरितं हार्दिकभावोपेतं

पत्रमेकं मुस्लिमलीगाध्यक्षस्य जिन्नासाहबस्य सविधे प्रेषितवान्। किन्तु भारतखण्डने पाकिस्ताननिर्माणे च दृढप्रतिज्ञस्य जिन्नासाहबस्य हृदयं लेशतोऽपि न परिवृत्तम्।

अथ चैका असाधारणघटनाऽपि समघटिता। एकस्मिन्दिने चट्टग्रामनगरस्य काँग्रेसाध्यक्षसुभाषचन्द्रबोसस्य स्वागतार्थं समायोजितायां सभायां स्वयं बोसमहाशयस्यापि उपरि मुस्लिमलीगसदस्यैः प्रस्तरेष्टिकाखण्डाः प्रक्षिप्ताः। सौभाग्येन सुभाषः समाघातो रक्षितः, तथापि तस्य साधारणाघातस्तु बभूवैव।

जिन्नासाहबो या दुर्नीतिमवलम्बितवानासीत्, ततः स पदमपि पश्चान्न चचार। काँग्रेसदलस्यैतन्निश्चितं यज्जिन्नासाहबद्वारा साम्प्रदायिकस्थितौ किमपि परिवर्तनं नैव भवितुं शक्यमिति।

: ३१ :

त्रिपुरी-कांग्रेसाधिवेशनम्

तदनन्तरं भाविनं काङ्ग्रेससाधिकमहाधिवेशनमाश्रित्य महत् मतवैषम्यं समुत्पन्नम्। अन्ततस्तत्र विजयिनो रुग्णस्य सुभाषचन्द्रबोसस्याध्यक्षताया त्रिपुरीसमीपे नवनिर्मितविष्णुदत्तनगरे तदधिवेशनमभूत्। एतस्मिन्नेव समये महात्मा गान्धी राजकोटसमस्यामुद्दिश्य तत्रत्यप्रजाजनहिताय अनशनं प्रारब्धवान्। स्वकीयाध्यक्षीयभाषणे सुभाषचन्द्रोऽन्ताराष्ट्रियपरिस्थितौ म्यूनिकसामञ्जस्ये मित्रदेशीयप्रतिनिधि-मण्डलविषये गान्धिनोऽनशने कार्यसमिति-सदस्यानां परित्यागे देशीयराज्यकोलाहले च विचारणां चकार। उक्तैव स उक्तवान् यत् भारतीयस्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थं ब्रिटिशसाम्राज्यसकाशे निश्चितैकोऽवधिः प्रदातव्यः। तत्पूर्वं यदि भारतं स्वतन्त्रं न भवेत्तदा भारतव्यापी सत्याग्रहो विधेयः। प्रारब्धे महति सत्याग्रहे नूनं ब्रिटिशसाम्राज्यं भारतं परित्यक्ष्यतीति।

सुभाषचन्द्रबोसस्य विचारानुसारं संयोजनायाः प्रतीक्षाकरणं निरर्थकमेवासीत्। स संयोजनातः पूर्वमेव कार्यारम्भपक्षपाती आसीत्।

शान्तिमार्गावलम्बी भारतः सुभाषचन्द्रस्य भाषणं श्रुत्वा क्रान्तिकर्मणा रूपमिवायं भारतं स्वाधीनं विधास्यतीति विचारयामास। अस्मिन् समये गान्धिनः शरीरं राजकोटेऽनशने तल्लीनम्, आत्मा च त्रिपुरीमहाधिवेशने आरतम्।

स्वतन्त्रता स्वयमागेर जाता। किन्तु देशस्य कर्णधारः को भवेच्च इदानीं कम्पमाननौकारूढं देशं तीरं प्रापयेदित्यपि विचारणीयमासीत्। यतो हि तस्मिन्समये समाजवादिनः साम्यवादिनः कृषकान्दोलनकारकाः सम्प्रदाय-

वादिनो लीगमतावलम्बिनो मुहम्मदीया अन्यवादवादिनश्च जना भारते बाहुल्येन संभूताः। विदेशे महायुद्धकार्याणि च प्रचलन्त्यासन्।

सुभाषचन्द्रबोसस्य सिद्धान्तं श्रुत्वा वङ्गीयसदस्यान् विहाय प्रायः सर्वे एव अप्रसन्नाः। महता प्रयत्नेन सुभाषचन्द्रस्य प्रस्तावोऽयं पारितो बभूव। परिसमाप्ते कांग्रेसाधिवेशने रोगाक्रान्तं सुभाषं चिकित्सकेन सहैव तस्य मित्राणि झरियानामकं स्थानं रेलयानेन निन्युः।

कार्यसमितिसदस्यानां निर्वाचनं नैवाभूत्। प्रतिदिनमेव भारतीयजनाः कार्यसमितिसदस्यानां निर्वाचनं प्रतीक्षमाणा आसन्। अस्यां विकट-परिस्थितौ कलिकातायाम् अखिलभारतीयकांग्रेसाधिवेशनमभूत्। तत्र सुभाषचन्द्रबोसः कांग्रेसाध्यक्षपदं तत्याज। समुपस्थितैः सर्वैरेव जनैः राजेन्द्र-प्रसादः कांग्रेसाध्यक्षो निर्वाचितः।

दक्षिणभारत-यात्रासमये स्वकीयं स्वागतमवलोक्य सुभाषचन्द्रबोसो विचारितवान् यदेते स्वागतकारिणो ममानुयायिनो भविष्यन्तीति। अत एवायं स्वतन्त्राम् 'अग्रगामिदल'-नाम्नीं संस्थां संस्थापितवान्।

। ३२ ।

रत्नस्य लंका-गमनं गान्धी-विचारश्च

अत्रान्तरे लङ्कायाः पार्षदैः कतिपयनियमैः प्रवासिभारतीयानां परिस्थितिश्चिन्तनीया जाता। मैत्रीपूर्णव्यवहारसम्पन्नयोर्द्वयोर्देशयोर्मध्ये व्यर्थं कलहं विचार्य काँग्रेसकार्यसमितिः शान्तिसंस्थापनार्थं श्रीरत्नं लंकां प्रेषितवान्। तत्रस्था भारतीयाः सिंहलाश्च वायुयानादवतरणसमये श्रीरत्नस्य महद् स्वागतं चक्रिरे। लंकाराज्यपरिषन्नेतुः जयतिलकस्यानुमत्या या स्वागतसमितिः संघटितासीत्, तस्या अपि स्वागतं स्वीचकार श्रीरत्नः।

ततः परं श्रीरत्नः 'सीलोन-इण्डियन काँग्रेसप्रतिनिधिभिः 'सीलोन-सेण्ट्रल इण्डियन असोसियेशन' प्रतिनिधिभिरन्यैश्च व्यक्तिभिर्मिलितवान्। बह्वीषु सार्वजनिकसभासु भाषणान्यप्यददात्। मन्त्रिभिः सह वार्तायामसौ सिंहलवासिनां लंकानिवासिनां भारतीयानाञ्च मध्ये परस्परं व्यापकदृष्ट्या सर्वा समस्याः समाधातुमधिकं भारमदात्। श्रीरत्नः कथितवान् यदस्याः महत्याः समस्यायाः समाधानमावश्यकम्। अस्याः समक्षं लघुसमस्याः गौणाः। स भारतीयानादिदेश यत्ते भारतीयाः तत्प्रतिनिधीनाञ्च पारस्परिकमतभेदं विहाय स्वाभिमानिनो भवन्त्विति। सहैवासौ भारतीयान् कथयत् यत्तेषां गृहाणि लङ्कायां वर्तन्ते। अतस्तस्य देशस्य सेवा तैः सत्यविचारपूर्वकं कर्तव्येति।

इत्थं श्रीरत्नस्य लंकागमनेन भाषणेन सद्व्यवहारेण च लंकानिवासिभारतीयानां समस्यायाः किञ्चिदंशमेव समाधानमभूत्। किन्तु भारतीयानां स्वदेशप्रेषणयोजनाया वैफल्यमेवातिष्ठत्। यद्यपि श्रीरत्नस्य लङ्कायात्रया द्वयोर्देशयोः परम्परागतमैत्र्याः स्मरणं नूतनमभूत्, तथाप्युद्देश्यसिद्धिर्नैव जाता। लंकाशासनस्याप्येकः प्रतिनिधिर्वार्तायै भारतमागतवान्, किन्तु परिणामे किमपि परिवर्तनं नाभूत्।

अथ द्वितीयविश्वयुद्धे आरब्धे सति सम्राट् साम्राज्यमुद्दिश्य सन्देशमेकं प्रसारितवान्। सन्देशेऽस्मिन् असौ एतादृशस्यैकस्य राज्यस्य निन्दानं करोत्, येन पूर्वतनीयं सन्धिवचनमनादृत्य अपरस्य राज्यस्य स्वाधीनताया- माक्रमणं कृतम्। अनन्तरं लार्डप्रधानो लिनलिथगोमहाशयोऽपि वर्तमानयुद्ध- विषये विचारं प्रकाश्य 'भारतं पशुबलविरुद्धं मानवीयस्वातन्त्र्यार्थं युद्धं करिष्यती'ति विश्वासमपि प्रकटितवान्। असौ गान्धिना सह वार्तामपि युद्धारम्भे चक्रे।

पश्चात् गान्धी स्पष्टीकृतवान्—"काङ्ग्रेसकार्यसमितिर्विषयेऽस्मिन् मत्तः कमप्यादेशं नैवादात्। विशुद्धाहिंसापूर्णसिद्धान्तसम्पन्नत्वादहं राष्ट्रियविचार- धारायाः प्रतिनिधित्वमपि नैव करोमि।' इत्यमहं लार्डप्रधानमभ्यकथयम्। अत एव वार्तालापस्य साम्राज्ञस्यस्य वा कोऽपि प्रश्न एव नासीत्तत्र। रिक्तहस्त एवाहं लार्डप्रधानभवनात् समागतोऽस्मि। यदि किमपि सामञ्जस्यमपि भविष्यति तदा तत् काङ्ग्रेसशासनयोर्मध्ये भवेदि"ति। इत्थं काङ्ग्रेसविषये स्वकीयां स्थितिं स्पष्टीकुर्वन्नसौ लार्डप्रधानं सूचितवान् यत् मम सहानुभूतिर्मित्रदिशाङ्गदेशौ प्रत्यस्ती'ति।

लार्डप्रधानेन सह वार्तालापात्पूर्वमेव महात्मा गान्धी हिट्लरसमीपेऽपि निम्नलिखितं पत्रमेकं प्रेषितवान्—"मम सुहृद एवं कथयन्ति यन्मानवजाति- कल्याणार्थं हिट्लरसमीपे पत्रमेकं भवता लेख्यम्। किन्तु जनानुरोधमद्यावधि नाहं मानयमासम्, यतो हि इदं मम साहसं भविष्यति। किन्त्विदानीं मा कश्चित्प्रेरयति यद् भवताऽधिकं नैव विचार्य हिट्लरः प्रार्थनीयः, कामम् एतस्याः प्रार्थनायाः किमपि फलन्नैव भवेत्। इदं खलु स्पष्टं यत् संसारे भवानेवैकाकी युद्धावरोधनक्षमो महापुरुषः। हिंसामार्गं परित्यज्याहिंसामार्गेण साफल्यमासस्य मम प्रार्थनामादृत्य किं भवान् हिंसामार्गं परित्यक्ष्यति? अस्तु, भवत्सविधे पत्रं निलिख्य यदि मयापराधोऽपि कृतस्तदा भवता स क्षन्तव्य इति। किन्तु हिट्लरो गान्धिनः पत्रे किमपि ध्यानं नैव ददौ।

: ३३ :

वर्धा-कार्यसमिति-प्रस्तावः

तदनन्तरं वर्धानगरे काङ्ग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनमभूत्। तत्र हिटलरस्य पशुबलेन सम्मर्दितं पोलैण्डदेशं प्रति सहानुभूतिः प्रदर्शिता सर्वैः। तथैव इंग्लैण्डफ्रांसौ येनोद्देश्येन युद्धे सम्मिलितौ तस्य प्रशंसापि कृता। कार्यसमिति-सदस्यैराश्चर्यमपि प्रकटितं यत् यदा स्वाधीनदेशाः स्वस्वराज्यसभाया युद्धे सम्मिलितुं तं परित्यक्तुं वा निर्णयं कुर्वन्ति तदा युद्धेन साक्षात् सम्बन्धा-भावेऽपि भारतं बलाद् युद्धे नियोजयितुं कथं नाम ब्रिटिशसाम्राज्यं विवशीकृतवत्? संघयोजनायाः कार्यं सपदि न भविष्यतीति लार्डप्रधान-घोषणया समितिः प्रसन्नतामनुभवति।

समितिर्मनुते यत्संघयोजनाकार्ये स्थगिते केन्द्रे वर्तमानमनुत्तरदायि शासनं प्रान्तीयशासनेषु नियन्त्रणं विधास्यति। इत्थमेतादृशी परिस्थितिः समुत्पन्ना यस्यां मौनावलम्बनं देशस्य कृतेऽश्रेयसे भविष्यति। अतः केन्द्रीयप्रान्तीयशासनयोः स्थितेः स्पष्टीकरणमावश्यकम्। विगतस्य युद्धस्यानुभवतः शासने विश्वासोऽनुचित एव। अतः समितिः पूर्वमेव शासनं सूचितवती यत्केवलं घोषणामात्रेण किमपि न भवेत्, घोषणायाः प्रत्यक्षं कार्यान्वयनमपि आवश्यकम्। तथैव सत्याग्रहविषयेऽपि तत्र प्रस्तावः पारितो बभूव।

अपरपक्षेण चैतादृशं विचारितं यत्काङ्ग्रेसमन्त्रिमण्डलानि कार्यं कुर्वन्ति चेन्मन्त्रिणः सत्याग्रहिणां काङ्ग्रेसजनानां बन्दीकरणार्थमादेशप्रदानाय विवशा भविष्यन्ति। इत्थं युद्धसमाप्तिपर्यन्तं राष्ट्रियसंगठनभूतकाङ्ग्रेसस्यैव परि-समाप्तिर्भविष्यति। अतः मन्त्रिणः पदत्यागं कुर्वन्तु शासनीयं कार्यं वा कुर्वन्तु इत्यत्र पक्षस्य चयनं कार्यम्।

महात्मनः गान्धिनो विचार आर्येन्द्रस्वामिभिः स्वकीयनैतिकसमर्थन प्राप्स्यम्, मन्त्रिणः कार्यं कुर्वन्तु नाम। यतः पूर्णस्वराज्यस्य स्वाधीनोपनिवेशपदस्य वा प्राप्त्यर्थं श्रीरत्न आशान्वित आसीत्, तद्विषये गान्धिनो विचारेण तन्मन्त्रिभिरेव प्राप्यम्। किन्तु मयात्रैव कृतायाः प्रतिज्ञायाः पूर्तौ सन्देह एवासीत्। किञ्च मोहनदासस्य दृष्टिकोणेन भाविन्या घोषणायाः पूर्तेः समाननाधिप लक्षिता बभूव। श्रीगान्धी राजभक्त्या एवं नैव विचारितवान्, किन्तु काङ्ग्रेसस्य आन्तरिकीं परिस्थितिं विलोक्यैव एवमुवाच।

वस्तुतो महात्मा गान्धी प्रस्तावाधारेण वार्ताकरणे कस्या अपि याचनायाः समुत्थापने अवाग्निर्धारेण निःशस्त्रप्रतापान् प्राप्तायानपि कस्याश्चिद्याचनाया वा स्वीकरणे नैव तत्पर आसीत्। असौ हरिजनयात्रान्दोलनस्यापि विरुद्ध आसीत्। सर्व एव जानन्त आसन् यद् घोषणापत्रप्रस्तावविचारस्य मुख्यो भागः श्रीरत्नेन सम्बद्ध इति। अत एव मोहनदासो विचारितवान् यदि प्रस्तावः पारितो भवेत्तदा श्रीरत्न एवाध्यक्षो भूत्वा कार्यसमितिसदस्यानां निर्वाचनं कुर्यात्। स च स्वयं देशहितार्थं सुस्थिरो भूत्वा मध्यस्थ एव भवितुमिच्छतवान्। अत एव स्वयमसहमतोऽपि असौ श्रीरत्नप्रस्तावं पारयितुमिच्छन्नासीत्। दिनद्वयात् पूर्वमेव राजेन्द्रप्रसादोऽध्यक्षपदात्त्यागपत्रं प्रदाय कथञ्चित् सेवाग्रामं गतवानासीत्। वैधानिकवाक्यात् श्रीरत्नस्याध्यक्षस्य पक्षतः प्रस्तावोऽयं पारितुं नायकत्वात्। पुनर्युद्धसमितेरेव प्रस्तावः समुपस्थितः, तस्याध्यक्ष आसीत् श्रीरत्नः।

पुनः सम्राट् स्वकीयघोषणाया भारतीयानां स्वतन्त्रतां युद्धाय साहाय्य समर्थनञ्च याचितवान्।

अथ काङ्ग्रेसकार्यसमितेर्योजनायां श्रीगान्धिना तत्सम्बन्धिनि विचारे कृते तत्प्रकाशितमभूत्। श्रीगान्धिना विचारेणानुमोदिता विश्वयुद्ध-

सम्बन्धिनीयं प्रकाशिता घोषणा दिनचतुष्टयैर्निर्मिता बभूव । समितेराग्रहेण श्रीरत्नस्तां निर्मितवान् ।

स्वविचारं प्रकटयन् महात्मा गान्धिना उक्तम्—'मम विचार आसीद् यदहिंसात्मकरीत्या निष्किञ्चित्पणमन्तरैव ब्रिटिशशासनस्य समर्थनं कर्तव्यम् । किन्तु समितिरहिंसात्मकदृष्टिकोणं ग्रहीतुमसमर्था श्वेताङ्गैः सह महान्तमुदारतायाः परिचयं ददौ । अत एव वक्तव्यमिदं सम्पूर्णपीडितराष्ट्राणां कृते कथितुं शक्यते । काङ्ग्रेसकार्यसमितिश्च न केवलं भारतीयहितमिच्छति, परं सर्वेषामेव शोषितराष्ट्राणां हितमिच्छति ।

समितिश्च वक्तव्यमेतत्पारयित्वा सदैव श्रीरत्नस्याध्यक्षत्वे नूतनां समितिं संगठितवती । एतस्या नूतनायाः समित्याः कार्यं यथासमयं परिवर्तित-परिस्थित्यनुसारं भविष्यति । आशासेऽहं यन्मम वक्तव्यस्य समर्थनं काङ्ग्रेस-संस्थायाः सर्ववर्गीया जनाः करिष्यन्ति । राष्ट्रेतिहासस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णे काले काङ्ग्रेसमहासभया विश्वासः कर्तव्यो यत् यदि निष्क्रियकरणमावश्यकं भवेत्, तदा शैथिल्यं कदापि नैव प्रकटयिष्यामि ।

यदि काङ्ग्रेसजना दलगताभ्यन्तरिकसाधारणकलहे संलग्ना भविष्यन्ति तदा स महद्दुःखस्य विषयो भविष्यति । यदि समितिकार्येण कश्चिन्महत्त्वपूर्णः परिणामः समुद्भवति, तदा सर्वेषामेव काङ्ग्रेसजनानां सहयोग आवश्यकः ।

एवमेव आशासेऽहं यदन्या अपि सर्वा राजनीतिकसंस्थाः स्वकीय-मतिनिर्धारणार्थं ब्रिटिशशासनप्रार्थनाकरणे युद्धसमये तन्त्रं स्वानुसारं संमान्य-मानेषु सर्वेष्वपि विषयेषु च समितेः साहाय्यं प्रदास्यन्ति । श्वेताङ्गाः शोषितान्यवादविषये यत्किञ्चिदपि कथितवन्तः, तस्मादयमेव परिणामो निःसरति यद् भारतं ब्रिटिशसाम्राज्याधीनानन्यानपि देशान् स्वाधीनान् घोषयन्तु । यदि युद्धोद्देश्यमेतदतिरिक्तमन्यत्किञ्चिद् भवेत्तदा पराधीन-राष्ट्राणि सत्यव्यवहारेण स्वेच्छया वा ब्रिटिशशासनस्य कथं साहाय्यं करिष्यन्ति । आपत्स्वस्या ब्रिटिशराजनीतिज्ञानां मानसिकपरिवर्तनस्यैव

विद्यते । युद्धात्पूर्वं लोकतन्त्रवादे विश्वासस्य या घोषणाऽभूत्, याञ्च श्वेताङ्गराजनीतिज्ञा अधुनापि वारं वारमुद्घोषयन्ति, तदनुसारमेव कार्यकरण-स्यावश्यकता वर्तते । प्रश्नस्त्वेतावद्यो यद् ब्रिटिश आधुनिकभारतं युद्धे बलात्सनाथयितुमिच्छति, आहोस्विदस्य सक्रियसहयोगं ग्रहीतु-मिच्छति ? कांग्रेसस्य समर्थनं ब्रिटिशभारतयोः कृते सर्वोत्कृष्टो महानैतिक-निधिरेव भविष्यति । कांग्रेसस्य समीपे सैनिका नैव सन्ति । सा त्व-हिंसात्मकसिद्धान्तेन युद्धं करोति' इति ।

: ३४ :

जेटलैण्ड-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

अनन्तरं लन्दने जेटलैण्डसाहबस्य क्षोभपूर्णं भाषणमभूत्। असौ कथितवान् यद् भारतस्य सर्व एव वर्गाः युद्धे साहाय्यं प्रदत्तवन्तः। भारतीयनरेशा धनं सेवां सैनिकांश्च प्रदातुं कथितवन्तः। देशस्य सर्वभागेभ्य एव जनाः सहानुभूतिपूर्णं सन्देशं प्रेषितवन्तः। कांग्रेससंस्थापि देशद्वये सापवादायाः प्रतिज्ञायाः पूर्तौ सहयोगं प्रदातुं तत्परा। अथ लार्डसभायां लार्डस्नेलकथितवाक्यं पुनरपि कथयन्नयमकथयत् यत् कांग्रेसनेतृभिः स्वशासनस्याधिकारपूर्णस्वरूपसम्बन्धे यत्तत्कीयं याचनं पुनः समुपस्थापितं तत्तु स्वाभाविकमप्यसामयिकमस्तीति। अन्ते चासौ न्यायोचितयाचनेऽपि कांग्रेसं भर्त्सयित्वा श्वेताङ्गानां जीवनमरणसमये सत्याग्रहस्य वार्तामप्यनुचितेत्यपि कथितवान्।

एतस्योत्तरं महात्मा मोहनदास इत्थं प्रदत्तवान्—'लार्डसभायां वादविवादावसरे कांग्रेसं विनिन्दन् स्वकीयं प्राचीनं प्रभावञ्च प्रकटयन् लार्डजेटलैण्डो यत्कथितवान्, तच्छ्रोतुमप्यहं नैव तत्पर आसम्। कांग्रेसे सर्वे एव जनाः समागता इत्यहं मानयामि। कस्या अप्यन्यस्याः संस्थाया निन्दां विना कथितुं शक्यते यत्कांग्रेससमहासभा जातिधर्मभेदं विहाय विगतपञ्चाशद्वर्षेभ्यः सर्वसाधारणस्य प्रतिनिधित्वं कृतवती। गुलामदीमाना भारतीयराज्यप्रजाना स्वार्थविरोधी न कोऽपि स्वार्थोऽस्य।'

अयमेव स्वविचारं प्रकटयितुं श्वेताङ्गानप्यसौ अकर्
श्वेताङ्गाः सर्वेषामेव स्वाधीनतार्थं युद्धं कुर्वन्ति, तदा
वक्तव्यं यद् भारतस्य स्वाधीनतापि तेषां युद्धोद्देश्ये स

एतस्याः स्वाधीनतायाः स्वरूपस्य स्पष्टीकरणं भारतीयानामधीनमेव । यदा ब्रिटेनदेशो जीवनमरणयोः संग्रामे व्यस्तो विद्यते तदा श्वेताङ्गाः स्वविचारं स्पष्टीकुर्वन्तु । काङ्ग्रेससदस्यानां कथनमनुचितमिति जेटलैण्डकथनमेव महदनुचितम् । भारतीयजना इदं पृच्छन्ति यद् युद्धात्परं भारतस्य पदं स्वाधीनदेशस्येव भविष्यति न वेति ? अस्योत्तरं स जनानां समक्षं किं प्रदास्यति ? अत एव श्वेताङ्गानां मित्रभूतोऽहं राजनीतिज्ञान् कथयामि यत्साम्राज्यवादिनां प्राचीनां भाषां विहाय ते सर्वजनहिताय नूतनयुगारम्भं कुर्वन्त्वि'ति ।

श्रीरत्न-भाषणम्

काङ्ग्रेसयुद्धोपसमितेरध्यक्षः श्रीरत्न इत्थं स्वकीयमुद्गारं प्रकटितवान्—'कार्यसमित्या प्रकाशितं भाषणं न केवलं भारतस्य, किन्तु संसारनिवासिनां सर्वेषामेव पीडितजनानामप्यस्ति । यस्यां भाषायां जेटलैण्डो भाषणं ददौ, सा मृता समाप्ता च । एतादृशं भाषणं विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं दातुमुचितम् ।'

स्वाभिमानी श्रीरत्न एवमप्युक्तवान् यदहं भयविस्मयरूपेण स्वकीयं वाचनं समुपस्थापितवान् । किन्तु वयं संसारस्य स्वाधीनताया निश्चिन्ता भूत्वा तत्स्वाधीनताया भारतस्वाधीनतायाश्च विश्वासिनः । तदैवास्माकं हृदये युद्धस्यापि कोऽप्यर्थो भविष्यति । तदैव वयमेनामत्यन्तप्रयत्नसमर्थं युद्धं कर्तुं शक्नुमः । तत्तु न केवलमस्माकं कृते, किन्तु संसारस्यापि कृते लाभप्रदं भविष्यति । बहूनां श्वेताङ्गानामपि तदेव लक्ष्यं यन्मम भारतस्यास्ति । किन्तु यदि नास्त्येतल्लक्ष्यं तेषां तदा किमर्थं वयं युद्धं कुर्मः । यस्यादर्शस्य स्पष्टशब्दैर्घोषणा भवति, तदनुसारी च व्यवहारोऽपि भवति, तस्यैव कृते स्वाधीनभारतमपि युद्धं कर्तुमर्हति ।'

तदनन्तरं राष्ट्रप्रधानो जिन्नियमोलाद्यो द्विपञ्चाशज्जनैः सहालस्वार-मध्ये, तेषु मोहनदास राजेन्द्रप्रसाद श्रीरत्न-सुभाषचन्द्र वल्लभभाईपटेल-जिमाखान नरेन्द्रदेवगफ्फारखाँप्रभृतयो मुख्या आसन् ।

: ३४ :

जेटलैण्ड-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

अनन्तरं लन्दने जेटलैण्डसाहबस्य चोभपूर्णं भाषणमभूत्। असौ कथितवान् यद् भारतस्य सर्व एव वर्गाः युद्धे साहाय्यं प्रदत्तवन्तः। भारतीय-नरेशा धनं सेवा सैनिकाश्च प्रदातुं कथितवन्तः। देशस्य सर्वभागेभ्य एव जनाः सहानुभूतिपूर्णं सन्देशं प्रेषितवन्तः। काग्रेससंस्थापि देशहृये सम्पन्नायाः प्रतिज्ञायाः पूर्तौ सहयोगं प्रदातुं तत्परा। अथ लार्डसभायां लार्डस्नेल-कथितवाक्यं पुनरपि कथयन्नयम् अकथयत् यत् काग्रेसनेतृभिः स्वशासनस्या-धिकारपूर्णस्वरूपसम्बन्धे यत्स्वकीयं याचनं पुनः समुपस्थापितं तत्तु स्वाभाविक-मप्यसामयिकमस्तीति। अन्तेः चासौ न्यायोचितयाचनेऽपि काग्रेसं भर्त्सयित्वा श्वेताङ्गानां जीवनमरणसमये सत्याग्रहस्य वार्ताप्यनुचितेत्यपि कथितवान्।

एतस्योत्तरं महात्मा मोहनदास इत्थं प्रदत्तवान्—'लार्डसभायां वाद-विवादावसरे काग्रेसं विनिन्दन् स्वकीयं प्राचीनं प्रभावञ्च प्रकटयन् लार्डजेटलैण्डो यत्कथितवान्, तच्छ्रोतुमप्यहं नैव तत्पर आसम्। काग्रेसे सर्वं एव जनाः समागता इत्यहं मानयामि। कस्या अप्यन्यस्याः संस्थाया निन्दां विना कथितुं शक्यते यत्काग्रेसमहासभा जातिधर्मभेदं विहाय विगतपञ्चाशद्वर्षेभ्यः सर्वसाधारणस्य प्रतिनिधित्वं कृतवती। मुहम्मदी-यानां भारतीयराज्यप्रजानां स्वार्थविरोधी न कोऽपि स्वार्थोऽस्य।'

अयमेव स्वविचारं प्रकटयितुं श्वेताङ्गानप्यसौ अकथयत्—'यदि श्वेताङ्गाः सर्वेषामेव स्वाधीनतार्थं युद्धं कुर्वन्ति, तदा तैः स्पष्टमेव वक्तव्यं यद् भारतस्य स्वाधीनतापि तेषां युद्धोद्देश्ये सम्मिलिता वर्तते।

एतस्याः स्वाधीनतायाः स्वरूपस्य स्पष्टीकरणं भारतीयानामधीनमेव। यदा ब्रिटेनदेशो जीवनमरणयोः सङ्ग्रामे व्यस्तो विद्यते तदा श्वेताङ्गाः स्वविचारं स्पष्टीकुर्वन्तु। काङ्ग्रेससदस्यानां कथनमनुचितमिति जेटलैण्डकथनमेव महदनुचितम्। भारतीयजना इदं पृच्छन्ति यद् युद्धात्परं भारतस्य पदं स्वाधीनदेशस्येव भविष्यति न वेति? अस्योत्तरं स जनानां समक्षं किं प्रदास्यति? अत एव श्वेताङ्गानां मित्रभूतोऽहं राजनीतिज्ञान् कथयामि यत्साम्राज्यवादिनां प्राचीनां भाषां विहाय ते सर्वजनहिताय नूतनयुगारम्भं कुर्वन्त्वि'ति।

श्रीरत्न-भाषणम्

काङ्ग्रेसयुद्धोपसमितेरध्यक्षः श्रीरत्न इत्थं स्वकीयमुद्गारं प्रकटितवान्—'मार्यद्गलित्या प्रसारितं भाषणं न केवलं भारतस्य, किन्तु संसारनिवासिनां सर्वेषामेव पीडितजनानामभ्यर्थनास्ति। यस्या भाषाया जेटलैण्डो भाषणं ददौ, सा मृता समाप्ता च। एतादृशं भाषणं विज्ञानियर्येभ्यः पूर्वं दातुमुचितम्।'

स्वाभिमानी श्रीरत्न एवमप्युक्तवान् यदहं मर्यविजयरूपेण स्वकीयं याचनं समुपस्थापितवान्। किन्तु वयं संसारस्य स्वाधीनताया विश्वस्ता भूत्वा तत्स्वाधीनताया भारतीयस्वाधीनतायाश्च विश्वसिमः। तदैवास्माकं हृदये युद्धस्यापि कोऽप्यर्थो भविष्यति। तदेव वयमेतादृशध्येयप्राप्त्यर्थं युद्धं कर्तुं शक्नुमः। तत्तु न केवलमस्माकं कृते, किन्तु संसारस्यापि कृते सम्यगुपयुक्तं भविष्यति। बहूनां श्वेताङ्गानामपि तदेव ध्येयं मन्मम भारतस्यास्ति। किन्तु यदि नास्त्येतत्तथ्यं तेषां तदा किमर्थं वयं युद्धं कुर्मः। यस्यादर्शस्य स्पष्टशब्दैर्घोषणा भवति, तदनुसारी च व्यवहारोऽपि भवति, तस्यैव कृते स्वाधीनभारतमपि युद्धं कर्तुमर्हति।'

तदनन्तरं लार्डप्रधानो लिनलिथगोसाहबो द्विपञ्चाशज्जनैः साक्षात्कारमकरोत्, येषु मोहनदास राजेन्द्रप्रसाद श्रीरत्न-सुभाषचन्द्र वल्लभभाईपटेल-जिन्नासाहब नरेन्द्रमण्डलाध्यक्षप्रभृतयो मुख्या आसन्।

: ३५ :

मन्त्रिमण्डल-त्यागः

तदनन्तरमखिलभारतीयराज्यप्रजापरिषदोऽधिवेशनं लुधियानानगरे श्रीरत्नस्याध्यक्षत्वे सम्पन्नम्। तस्मिन्नपि कार्यसमितिः स्वकीयं वक्तव्यमित्थं प्रकाशितवती—'वयं भारतस्याखण्डतायां स्वाधीनतायाञ्च विश्वसिमः। भारतीयकांग्रेससंस्था एतस्मिन् संकटसमये राष्ट्रस्य लोकतन्त्रीयस्वाधीनताया यद् याचनं गभीरेण शब्देन समुपस्थापितवती तेन समितिः सन्तुष्टा। प्राप्यमाणायां स्वाधीनतायां ब्रिटिशभारतीयप्रजा इव देशीयराज्यप्रजा अपि समभागिन्यो भविष्यन्ति। अस्माभिरपि समानं कार्यं कर्तव्यम्। अत एव कांग्रेसेन युद्धोद्देश्यसम्बन्धे स्पष्टीकरणार्थं ब्रिटिशशासनाय यत् पृष्टं तस्मिन्नपि समितिः सन्तुष्टा। भारतीयनरेशा एकत्र यूरोपदेशे लोकतन्त्ररक्षार्थं ब्रिटिशसाम्राज्याय साहाय्यं प्रदातुं कथितवन्तोऽन्यत्र च स्वीयराज्येषु निरङ्कुशं शासनं सञ्चालयन्ति। अतः समितिर्नरेशानपि प्रार्थयति यद् ब्रिटेनवत् तेऽपि लोकतन्त्र-शासनस्य घोषणां कुर्वन्तु, कर्मणा मनसा वाचा च पालयन्तु स्वकीयवाग्दानम्। यावदाधारभूतं परिवर्तनं न भविष्यति, तावत्प्रजाभ्यः सहयोगाशा नरेशानां कृते व्यर्था इति।

: ३६ :

रामगढ़-कांग्रेसाधिवेशनम्

श्रीअबुलकलामाजादस्याध्यक्षत्वे बिहारप्रदेशीयरामगढनामकस्थाने कांग्रेसस्य त्रिपञ्चाशदधिवेशनमभूत् । तत्र रामगढकांग्रेसस्य स्वागताध्यक्षः श्रीराजेन्द्रप्रसादः स्वकीयं स्वागतभाषणं विभिन्नघटनापरिपूर्णं जनहृदयस्पर्शकरं चमत्कारपरिपूर्णमतीव मनोहरं प्रददौ । तद्भाषणं यथा—

श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य भाषणम्

"यदा कदा वयं भूतकालादपि शिक्षामवाप्यातीव प्रभाविताः प्रेरिताश्च भवामः ।

कस्मिंश्चित्समये दक्षिणबिहारे राज्ञोऽजातशत्रो राज्यं उत्तर-बिहारे च वज्जीनां सुप्रसिद्धं प्रजातन्त्रराज्यञ्चास्ताम् । अजातशत्रुः वज्जीराज्यं विजित्य स्वकीयराज्ये विलीनीकर्तुमुद्यत आसीत् । एतस्मिन्नन्तरे गौतमबुद्धोऽजातशत्रुराजधान्यां राजगृहे समागत्य गृध्रकूटपर्वते स्वकीयासनं समाधत्त । वज्जीविरोधिन्याः स्वकीययोजनायाः विषये गौतमस्य को विचार इति विज्ञातुं स्वकीयमन्त्रिणं वस्सकारं बुद्धसमीपे प्रैषयद्राजा अजातशत्रुः । मन्त्रिद्वाराऽजातशत्रोर्विचारं विज्ञाय भगवान् स्वकीयशिष्यमानन्दं प्रश्नाञ्चकार । ततश्च उत्तराणि प्राप्य अजातशत्रोः समाधानमकरोत् ।

भगवानकथयत्—'आनन्द ! किं श्रुतवानसि त्वं यद् वज्जीजनाः सर्वदैव सभामायोजयन्ति, बहवो जनाश्च तस्यां सभायां सम्मिलिता भवन्ति ?' आनन्द उवाच—'तथागत ! श्रुतवानस्म्यहं यद् वज्जीनां सर्वदैव सभा भवति, भवन्ति च तत्र बहवो जनाः समवेताः' इति । श्रुत्वानन्दवचनं बुद्ध उक्तवान्—'आनन्द ! वज्जीनां सभा यावत्सर्वदा भविष्यति यावच्च बहवो जनाः सभायां सम्मिलिता भविष्यन्ति, तावत्तेषामभ्युन्नतिरेव भविष्यन्ति, न [illegible] विनाशः' इति ।

इत्थमन्यानपि षट् प्रश्नान् कृत्वा प्राप्तोत्तरो भगवान् बुद्धः प्रोवाच—'आनन्द ! यावद्वज्जीगण एकत्र स्थास्यति, मिलित्वा कार्यं स्वकीयराष्ट्रिय-

कर्तव्यपालनं नियमेऽपारिते स्वेच्छया आदेशानारम्भं अनियमानतिक्रमणं स्वपारितनियमानुसारं सामूहिकरूपेण कार्यं वृद्धानां श्रेष्ठानाञ्च सम्मानं तेषां मान्यविचारस्वीकारं स्वकीयनारीः प्रति मधुरव्यवहारं, स्वकीयचैत्यानां समादरं धार्मिकप्रयोजनेन प्रदत्तसम्पत्त्यनपहरणमर्हतां संरक्षणं बाह्यप्रदेश-स्थितानामर्हतां स्वदेशप्रवेशाज्ञाप्रदानञ्च करिष्यति, तावदसौ सम्पन्न एव तस्था स्यात्, न केनापि प्रकारेण तेषां विनाशो भविष्यती'ति ।

यदाऽजातशत्रुणेदं श्रुतं तदा तस्य मनसि विश्वासो जातो यत् स्वसैनिक-बलेन वज्जीविजयोऽसम्भव इति । गणतन्त्र इदानीमपि बुद्धादेशान् संसार-यति । कस्मिंश्चिदपि जीवितसमाजे मतभेदः स्वाभाविकः । किमद्य वयं कांग्रेसविषयेऽपीदं कथयितुं न शक्नुमः ? किं वयमिदानीमेकत्र मिलित्वा न तिष्ठामः, किं स्वनिर्मितं नियमं नैवोल्लङ्घयामः ? किं स्वनिर्मितनियमानुसारं सामूहिकरूपेण कार्यं कुर्मः ? किं विश्वासेन निश्चयेन च कथयितुं शक्नुमो यद् वृद्धानां श्रेष्ठानाञ्च समादरं कुर्मस्तेषां च मान्य विचारं मानयामः ? वज्जीसङ्घमेतास्वेव मूलभित्तिषु संस्थितमासीत् । यदि वयमप्येतेषां प्रश्नानामुत्तरमोमिति दातुं शक्नुमस्तदा अस्माकं शक्तिरेत-दप्यधिका भविष्यति ।

एकस्मिन्समये भगवान् तथागतो वज्जीसभां प्रदर्शयन् भिक्षूनकथयत्—'यूयमेताः सभाः पश्यत, अनुमानमपि कुरुत यद् देवानां सभा कीदृशी भवता'ति । किमस्माकं कृतेऽप्येतादृशं सङ्गठनं राष्ट्रियसभायाः सङ्गठनस्यैव-मेव सञ्चालनञ्च सम्भवि नास्ति ? यन्महात्मागान्धी अस्मासु हिंसान्यूनताया अनुशासनाभावस्य च निन्दां कुर्वन् बुद्ध इवोपदेशं प्रददात्' इति ।

श्रीआजादस्य भाषणम्

अबुलकलामाजादस्याभिभाषणं यथा—'अद्यास्माकं सङ्गठनमतीव संकटकालीनसमयात्प्रस्थानं करोति । एतादृशे संकटकालीनसमये परस्पर विरोधान्वितसम्भाषणानामाशङ्का समुपस्थिता सम्भवति । यदिदं निर्बोधं

सत्यमार्गेणैवाग्रसरा भविष्यामस्तदा स्वकीयोद्देश्यमवश्यमेव प्राप्स्यामः, अन्यथा मार्गभ्रष्टा भूत्वा काठिन्ये पतिष्यामः ।

असौ विस्तारेण कांग्रेस-याचनं तदुपरि ब्रिटिशशासनोत्तरं कांग्रेस-कार्याणि च विचारयन्नुवाच यदस्माकं स्थितिः स्पष्टा वर्तते । वयं ब्रिटिश-शासनं विजित्य सुदृढं नैव विलोकयितुमिच्छामः । अत एव स्वकीयदासत्व-वर्धनमपि नैवाभिलष्यामः । अस्माकं भावना सद्योगदिशि वर्धते । यस्यां स्थितौ वयमद्य स्मः, निर्णयो विधेयो यदस्यामेव स्थितौ स्थास्यामोऽथवा अग्रे वर्धमाना भविष्याम इति । गमनावरोधस्यार्थः पश्चात्परावर्तनम् । वयं पश्चात्परावर्तनं स्वीकुर्मः । अत एव केवलमग्रेसरा एव भविष्यामः । मम विश्वासो वर्तते, यदाहमिदं कथयामि यदग्रेसरो भविष्यामि, तदाग्रेसर एव भविष्यामि, भवन्तश्च सर्वे मया सहैव भविष्यन्ति चेति ।

तत्र च भारतेन महायुद्धेन च सम्बद्ध एकः प्रस्तावः पारितो बभूव ।

द्वौ सम्मेलनान्तरौ

कांग्रेसाधिवेशनात्पूर्वं तत्रैव 'किसाननगर'नामके विशालमण्डपे जनसमुदायसमुपस्थितौ सुभाषचन्द्रबोसस्याध्यक्षतायां सम्मेलनमेकमभूत् । समुपस्थिता जनसमुदायाः 'युद्धाय वयं तत्पराः' इति घोषणां गगनभेदि-शब्दैः कृतवन्तः ।

अस्मिन् सम्मेलने युद्धसमितिनिर्माणार्थमप्येकः प्रस्तावः पारितो बभूव । श्रीमानेवान्दोलनारम्भार्थमपि सर्वं सदस्याः समुक्तवन्तः । संक्षेपेण कांग्रेस-संस्था ब्रिटिशमयकार्यस्य निन्दनं विधाय अशान्तिपूर्णकार्यं कर्तुं सर्वे सदस्या विचारितवन्तः । सर्वं एव जना युद्धाय तत्पराः स्थिता इत्यपि कथितवन्तः ।

कांग्रेसाधिवेशनात्परं तत्रैव गान्धीसेवासंघस्याधिवेशनं सम्पन्नम् । कतिपय-जनैस्तत्र गान्धिवादस्य विरुद्धे विज्ञापनं वितरितम् । गान्धिवादस्य विनाशो भवतु एतादृशमपि घोषं श्रुतवन्तो जनाः । तेषामधिवेशनात्परं कलि कातामार्गेण वाष्पयानद्वारा परावर्तमानस्य गान्धिन उपरि उपलप्रहारोऽपि केनचित्कृतः, किन्तु परमशान्ति सम्पन्नोऽसौ नैव किमप्युक्तवान् । ●

: ३७ :

जेटलैण्ड-भाषणं भारतीयस्थितिश्च

भारतमन्त्रिपदादवकाशं गृह्णन् लार्डजेटलैण्डसाहबो भारतीयस्वाधीनताविषये पुनरपि भाषणं कुर्वन्नुवाच—'नाहं बलाद्भारतोपरि काश्चिद्वार्ता संस्थापयितुमिच्छामि, किन्तु सामञ्जस्येनैवाग्रे वर्धितुमिच्छामि। भारतीयैः स्वदेशार्थं विधाननिर्माणं कर्तव्यम्, किन्तु द्विशतवर्षेभ्यस्तेषां ब्रिटेनेन सह यः सम्बन्धस्तस्य विस्मरणं कदापि न कार्यम्।

देशीयराजसमूहानां विषये भारतरक्षणप्रश्नेऽल्पसंख्यकानामष्टकोटिसंख्यकानां मुहम्मदीयानां विषये च प्रुकन्नसौ रामगढकाङ्ग्रेसाधिवेशने पारितस्य स्वतन्त्रतान्दोलनस्योत्तरं ददानश्च कथितवान्—यदि भारतीयाः सत्याग्रहं करिष्यन्ति तदा तस्य क्रूरतया प्रतीकारो भविष्यति। अन्तेऽसौ एवमप्युवाच यत् किं काङ्ग्रेससंस्था देशस्यैकतायां अस्मिन्प्रश्ने विचारमपरोत्स्यति यदर्थमिय महदुत्सुका प्रतिभाति। एतस्य प्रश्नस्योत्तर एव भारतभाग्यमवलम्बितम्। अस्यां परिस्थितौ सत्याग्रहोऽत्यावश्यको बभूव। रामगढाधिवेशनात्परं काङ्ग्रेससंस्था सत्याग्रहावश्यकतायामपि विचारितवान्। प्रान्तीयकाङ्ग्रेससमितयोऽपि सत्याग्रहसंघसंगठनरूपेण स्वकार्यारम्भं चक्रुः। अखिलभारतीयकाङ्ग्रेससंस्थया घोषणा प्रसार्य सर्वे एव काङ्ग्रेसाधिकारिणः सावधानीकृताः। सा च घोषणेत्थम्—'ये खलु काङ्ग्रेससदस्या निर्धारितां प्रतिज्ञां ग्रहीतुमसमर्थाः, काङ्ग्रेसानुशासने वर्तमाना आन्दोलनोत्तरदायित्वस्वीयस्कन्धेषु वाढुमशक्ताश्च, ते स्वकीयं पदं विहाय पृथग्भवन्तु' इति। सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलनारम्भात् पूर्वमेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्तिरावश्यका बभूव।

भारतीया परिस्थितिः

एतस्मिन्समये या स्थितिः समुत्पन्ना सा निःसन्देहं भयान्विता। कर्णधारस्य स्वलक्ष्यज्ञानाभावाद् देशस्य नौकाऽज्ञातदिशि वहन्ती सम्बभूव। सर्वा एव राजनीतिकसंस्था रक्षात्मकं खेलं खेलन्त्यो बभूवुः। किन्तु काग्रेससंस्था स्पष्टमेवोक्तवती यत् यदि श्वेताङ्गा भारतात्स्वकीय साम्राज्यवादि-हस्तं समुत्थापयेयुस्तदा तान्प्रति मित्रतापूर्णं हस्तं प्रसारयितुं वयं तत्पराः।

अत्रान्तरे सुभाषचन्द्रबोसस्य अग्रगामिदलनाम्नी संस्था स्वकीय-मन्त्रिमेत्थं प्रदाय किञ्चित्कर्तुं शासनं बाधितवती। शासनं चैतत्परिणाम-स्वरूपं दुष्परिहराया प्रतिक्रियायाः प्रतीक्षां कर्तुं समर्थमासीत्। किन्तु दलेनै-तेन किमपि कार्यमेव न भवेदिति विचारयताऽभूयत।

काग्रेसकार्यसमिती इदानीं जनास्तदादेशपालकाश्चैतस्मिन् संकट-समये किंकर्तव्यविमूढा अभूवन्। मोहनदासगान्धिकथनानुसारं संग्रामाय स्त्रीपुरुषाणां समुद्यताकरणञ्च आवश्यकमासीत्।

एमरी-सम्राजोः भाषण-घोषणे

एतस्मिन्समये ब्रिटिशसाम्राज्ये विविध परिवर्तनमपि जातम्। लार्ड-जेटलैण्डस्य स्थाने एमरीसाहवो भारतमन्त्री बभूव। एतत्पूर्वं भविष्य-त्समये ब्रिटेनस्य षड् राजनीतिज्ञा भारतीयसमस्याया सहानुभूतिपूर्वकं विचार विधास्यन्तीति टाम्सनसाहबो वर्धामागत्य कथितवान्। षट्स्वेतेषु चर्चिलैमरीसाहबयोरपि नामनी आस्ताम्।

चर्चिलो भारतीयस्थितो विजयमाप्स्यतीति इवेताङ्गाना निश्चित मत मभूत्। कतिपये श्वेताङ्गा इत्थमपि कथितवन्तो यच्चर्चिलसाहबो भारत स्वमित्रं विधास्यति, साम्राज्यस्य सर्वाण्येव द्वाराणि पिधाय मार्शल्लानामक नियममुद्घोषयिष्यति। अत एव भारतमिदानीं त्रिशङ्कुरिवेति कथयन्तो बभूवुर्जना।

अथ सम्राट् एकस्मिन् भाषणे उक्तवान्—'यदद्याहं साम्राज्यविषये नूतन विचारयामि। अधुनैतस्य विशिष्टदृष्ट्या महत्त्व स्पष्टमसंदिग्धञ्च विभाति। इदानीमस्य स्वरूपो दूषित यवस्थया भवति, यया तस्य कापि तुलना नैव भवितु शक्नोति। मम शत्रवो विरुद्ध ममैकस्य साम्राज्यवाद-शब्दस्य व्यवहार कुर्वन्ति। एतस्यार्थोऽन्यदेशेषु अधिकार एव। किन्तु साम्राज्यस्यैतस्य स्वतन्त्रवासिनो वयमेतस्य शब्दस्य व्यवहारं तेषा मुख मर्दनपूर्वकमुत्तर प्रदातुमेव कुर्मः। तेषामेव भावना दूषिता, ममोद्देश्य तु शान्तिमयमेव'ति।

एमरीसाहबोऽप निम्नलिखिता घोषणा चकार—'ब्रिटिशराष्ट्रमण्डले स्वतन्त्रभारत समानमेव पदं लभेतेति पूर्ववद्विशासनमिव ममापि विचारो

ऽस्ति । भारतीयपरिस्थितिदृष्टिकोणानुकूलं विधान निर्मातुं भारतस्यैवाधिकार ।' साधारणसभायाञ्च जेटलैण्डभाषणस्य पुनरावृत्ति कुर्वन्नसौ एवमप्याह यद् 'ब्रिटिशशासनस्य विचारो वर्षान्ते वर्त्तमानयोजनान्तर्गताया नीतेरन्यवार्तायाश्च पुनर्विचारकरणस्यास्ति । भारते कस्यापि नूतनविचारसंस्थापनस्य स्थाने सामञ्जस्यस्यैव विचारो वर्तते । मन्यते भारतीयविधानपरिषद् विभिन्नप्रान्तानां दशदशप्रतिनिधिभिर्भवेत् । तस्यां च श्वेताङ्गा अन्यवर्गीयाश्चापि भवेयुः । किन्तु सामरिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा भारतीयपरिस्थितिर्विधानपरिषदं निर्मातुं योग्या न वर्तते ।' एतस्यां विकटपरिस्थितौ भारतीयानां कर्तव्यं निर्दिशन्नसौ उक्तवान् यत् 'ते लार्डप्रधानस्य सहयोगेन कार्यं कर्तुं शक्नुयुश्चेत्तदा महानानन्दस्य विषयः स्यात् । किन्तु काग्रेससंस्था यदि वर्तमानपरिस्थितिप्रतिकूलं किञ्चित्कार्यं विधास्यति तदा तद् दुर्भाग्यपूर्णमेव भविष्यति ।

एतेन सुस्पष्टमभूयद् युद्धेन प्राप्यमाणाया स्वाधीनताया भारतीयेभ्यः किमपि न मिलिष्यति । प्रत्युत प्रतिकूलप्रहार एव भविष्यति ।

स्टैफर्डक्रिप्सस्य विचारः

श्वेताङ्गेषु केवलं स्टैफर्डक्रिप्ससाहब एवैक एतादृश आसीद्यस्य चेतसि भारतं प्रति सहानुभूतिः समभूत्। तेनैव कथितं यत्सर्वश्रेणीय-भारतीयेषु भावनैषा दृढीभवति यद् ब्रिटिशराज्यसभा भारतीयसमस्यासु दृष्टिपातं नैव करोति। काङ्ग्रेसयाचना राष्ट्रियमाचना वर्तते। एतस्याञ्च सर्वे विचारयन्तो जनाः सम्मिलिता इति भारतीयानामुद्घोषणम्। तेषां मनसीयमाशंका वर्धमाना जायते यत् ब्रिटिशशासनमस्मद्भावनाया उपेक्षामपि करिष्यति। एतत्फलं दृढतरेन सह सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलनमेव भविष्यति। काङ्ग्रेसविश्वासिनः कृषकाः कर्मकराश्च विचारयन्ति यद् काङ्ग्रेस एवास्मान् सामन्तेभ्यो भूम्यधिकारिभ्यो धनिकेभ्यश्च मोक्ष्यतीति।

भारतविभाजनस्य कृते जिन्नायोजनाया विरोधं कुर्वन्तो बहवो भारतीयाः काङ्ग्रेसादेशं प्रतीक्षन्ते। प्राप्ते चावश्यकादेशे सत्याग्रहयुद्धे सम्मिलिता भूत्वा ते स्वदासैः परिचयं प्रदास्यन्ति। श्रीगान्धिनोऽहिंसात्मकनीत्या तेषां महान् विश्वासो वर्तते। अतोऽहं ब्रिटिशशासनं प्रार्थयामि यदसौ युद्धसमाप्तेः परं भारतं स्वाधीनं करिष्यामीति घोषणां करोतु। मम विश्वासो वर्तते यदनया घोषणया साम्प्रदायिकसमस्यापि समाप्तिमाप्स्यतीति।

मार्टमार्शलमहोदयस्य कथनं विरोधयन् स्टैफर्डक्रिप्स एवमुक्तवान्— यत् साम्प्रदायिककाठिन्येन केन्द्रीयशासनसंस्थापनाय कल्लोपननतोपायो विवादास्पदोऽभूत्। इदमेव कारणं पोलैण्डविषयेऽपि कथितुं शक्यते, यत्र कॅथोलिका यहूदिनः जर्मनाः पोलाश्च निवसन्ति। चेकोस्लोवाकियायामपि एतादृश्येव स्थितिः। युगोस्लावियायां स्लोवाकाश्च यत्र निवसन्ति। एवमेव

अल्पसंख्यजातिरक्षणार्थं बहुसंख्यकजातयः स्वाधिकारेभ्यः प्रवञ्चिता भवेयुरिति नास्ति न्यायपूर्णा नीतिः। किन्तु बहुमतानामधिकारे संशोधनमवश्यमेव कार्यम्। एतत्तु काङ्ग्रेसेन स्वयमेव कृतम्। किन्तु भवन्तो बहुमतेभ्यस्तेषामधिकारः एतदर्थमेवापहरन्ति यत्तेऽल्पसंख्यकाना रक्षणार्थं विश्वासप्रदान कुर्वन्ति। एवंकुर्वाणा भवन्तो बहुसंख्यकानल्पसंख्यके परिवर्तयन्ति। यदि भवन्तः प्रजातन्त्रस्य समर्थकास्तदाऽल्पसंख्यकेभ्यः कृते इदमावश्यकं भवति यत्ते बहुसंख्यकाना शासन स्वीकुर्वन्तु। नैवास्ति काऽपि नूतना वार्तेयम्। अधुना सर्वत्र स्वाधीनदेशे एवमेव पश्यामि।

यदि भवन्तः प्रजातन्त्रं मानयन्ति, प्रजातन्त्रपद्धतिं स्वीकर्तुमिच्छन्ति च, तदा दत्तावधाना विचारयन्तु यत् कश्च समाजो भारते बहुमतसम्पन्नोऽस्तीदानीम्। निःसन्देहं काङ्ग्रेस एव बहुमतसम्पन्नः। वयमधुना यदि भारत स्वाधीन नैव करिष्यामस्तदा यूरोपस्थितौ कीदृशः प्रभावो भविष्यतीत्यपि विचार्यताम्। मन्मतेऽस्य त्रिविधः प्रभावो भविष्यति। प्रथमम्, वयमेव प्रभाविता भविष्यामः। सर्वदैव स्वतन्त्रताविषये वय यत्किञ्चिदपि कथयामः, तेन जना अत्र विषये विश्वासं नैव करिष्यन्ति। एतेनास्माकं युद्धप्रयत्ने एकतायाञ्च न्यूनता समागमिष्यति। द्वितीयम्, ये खलु तटस्थदेशा भारत विषये विचारयन्ति, तेषां ब्रिटिशविरोधिप्रवृत्तौ प्रोत्साहन भविष्यति। तृतीयम्, भारतमस्माकं विरोधी भविष्यति। अत एतेषा विषयाणामस्माभिः समुचितरूपेण सत्यव्यवहारेण चावश्यमेव विचारो विधेयः।

यदि वय प्रजातन्त्रसंरक्षणायैव युद्ध कुर्मस्तदा ▮ एव विषयो ब्रिटिशसाम्राज्यस्य एकस्मिन् भागे भारतेऽपि व्यवहर्तव्यः। अन्यथा भारतीया. कथयिष्यन्ति यत् श्वेताङ्गाना कथने करणे च महदन्तर भवतीति। अत एव कोऽपि समुचितो निर्णयः कर्तव्यः। नूनमस्माभिर्भारतं स्वाधीनं विधातव्यम्। स्वाधीनं भारतमस्माकं सन्मित्र शक्तिशालिसहायकं च भविष्यतीति।

: ४० :

कार्यसमितेरधिवेशनम्

अथ महापराक्रमी हिटलरः फ्रांसं विजितवान् । फ्रांसपतनात्पूर्वं डेंजिग-पतनं नार्वेदेशाक्रमणं चेकोस्लोवाकियापराजयः, पोलैण्डविनाशो, हालैण्ड-बेलजियमदेशयोः पतनञ्च फ्रांसपतनस्य श्रृङ्खलाभूतमिवाभवत् । फ्रांसपतनात्परं कांग्रेससंस्था प्रस्तावमेकं पारितवती यत् शक्तिशाली हिटलरः केनापि नैवावरोद्धुं शक्यः । स च देशानन्यान् विजित्य नूनमेव इंग्लैण्ड-देशेऽप्याक्रमणं करिष्यति । इंग्लैण्डाक्रमणं भारताक्रमणमिव भविष्यति । अतोऽत्र विचारार्थं कांग्रेसाधिवेशनं शीघ्रमेव विधातव्यमिति ।

अनन्तरं दिल्ल्यां कार्यसमितेरधिवेशनमभूत् । तत्र पूर्णस्वाधीनताया एव प्रस्ताव पारितो बभूव । किन्तु जिन्नासाहबस्य विकृतमस्तके भारत-खण्डनं कृत्वा पाकिस्ताननिर्माणस्यैव विचारो भ्रमन्नासीत् । तत्कालीन-कांग्रेसाध्यक्ष अबुलकलामआजादो जिन्नासाहबस्य समीपे पत्रमेकं लिलेख— 'प्रियजिन्नासाहब ! दिल्लीनगर्यां कांग्रेसकार्यसमित्या यो हि प्रस्तावः पारितस्तस्याभिप्रायः संयुक्तमन्त्रिमण्डलनिर्माणमेवास्ति । कस्यापि दल-विशेषस्य शासनमत्र कार्यसमित्या नानुमन्यते । किं लीगसंस्था द्विराष्ट्र-सिद्धान्तमपहाय किमप्यन्यं कर्तुं नाशक्ता ? यद्येवादृशी वार्ता चेत्तदा पत्रेण विज्ञाप्योऽहमि'ति ।

जिन्नासाहबः पठित्वा पत्रं निम्नलिखितमुत्तरं प्रदत्तवान्—'भवतः पत्रं प्राप्य मयैतद्गोप्यं नैव रक्षितुं शक्यते । भवति मुहम्मदीयभारतस्य पूर्णो विश्वासो नास्ति । अत एवाहं भवता सह कामपि वार्तां कर्तुं नैव समुद्यतः । किं भवान्नैव विचारयति यत् कांग्रेसप्रधानो भवान् केवलं प्रदर्शनायैव,

येन काग्रेसस्य राष्ट्रियरूपं दृष्टिगोचरं भवेत्, बाह्यदेशाश्च छलिता भवेयुः। अस्यां स्थितौ भवान्नैव मुहम्मदीयानां न च हिन्दूनां प्रतिनिधिः। काग्रेसश्चैका हिन्दूसंस्था वर्तते। यदि भवति स्वाभिमानश्चेत्तदा शीघ्रमेव हिन्दूसंस्थैव परित्यज्यताम्। अद्यावधि भवता लीगविरोधे महती शक्तिः प्रदर्शिता। किन्तु सदा तत्रासफलीभूतो भवानिति तु ज्ञातव्यमेवे'ति।

पश्चात्पूनानगरे काग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनमभूत्। तत्रैव प्रस्तावः पारितो बभूव यत्काग्रेससंस्था स्वतन्त्रताप्राप्तिनिमित्तमहिंसासिद्धान्तमेव मानयति। तथापि युद्धपरिस्थितिं विचार्य तस्मिन् शैथिल्यमपि कर्तुं शक्नोति इति। प्रस्तावेऽस्मिन् बहवो विरोधिनो बभूवुः। राजेन्द्रप्रसाद प्रफुल्लघोषकृपलानी शंकररावदेव हरेकृष्णमेहताप्रभृतीनां भाषणानि प्रस्तावविरोधे समभवन्।

महात्मा गान्धी तत्र नैव गतवान्। श्रुत्वा प्रस्तावविषयं स काग्रेसतः सम्बन्धविच्छेदमेव कृतवान्। परमः प्रसन्नः एमरीसाहबो 'नास्ति भारते गम्भीरा परिस्थितिरि'ति लन्दने कथितवान्। किन्तु महात्मा गान्धी तदुत्तरं ददन् उवाच यदेमरीसाहबस्य विचारो भ्रान्तोऽस्ति। सम्बन्धविच्छेदे कृतेऽपि काग्रेससंस्था मदीयं मार्गदर्शनमिच्छति। ब्रिटिशेतिहासे विकटसङ्कटपूर्णसमये काग्रेससंस्था स्वेनाज्ञानां चेतसि व्याकुलतोत्पादनं नैवेच्छति। सा संयमेन कार्यं करोति। अत एव तस्या उपहासं करोत्येमरीसाहब इति। संयमाभावे भारते प्रकटीभवन्त्याः महत्या ज्वालायाः प्रभावमनुमातुं न कोऽपि शक्नोति। ब्रिटिशशासनं व्याकुलं मा भवदित्येव सत्याग्रहस्थगनस्यान्तिममुद्देश्यम्। किन्तु काग्रेससमर्थकेषु ब्रिटिशशासनस्य भ्रमः समुत्पद्यते। काग्रेसमर्दने ब्रिटिशशासनं कदापि लाभं नैवाप्स्यति, यथा च तत् काग्रेससदस्यानां मर्दनं बन्दीकरणञ्च विचारयति। यदि ममानुमानं सत्यं तदा संसारस्य कापि शक्तिः सत्याग्रहं नैवावरोत्स्यति। किन्तु मदीया प्रार्थना यावत् ब्रिटिशशासने विपन्मेघा गर्जन्ति, तावत् समासात् विराम एव विधातव्य इति।

लार्डप्रधानवक्तव्यविषये कांग्रेससंस्थया सह पत्रव्यवहारानन्तरं लन्दने भारतमन्त्रिणा एमरीसाहबेन पुनरप्येकं भाषणं प्रदत्तम्। लार्ड-प्रधानो भारतमन्त्री च द्वावप्येकस्मिन्नेव निष्कर्षे वर्तेते इति स्फुटमभूत्। द्वे एव घोषणे भारतीयराजनीतिकपरिस्थितिमवलोक्य केन्द्रीयशासननिर्माणे निर्णायिके एवास्ताम्।

एतद्भाषणं निर्णयञ्च श्रुत्वा विचार्य च जनाः किंकर्तव्यविमूढा भूत्वा गान्धिमहाशये दत्तदृष्टयो बभूवुः। स एवेदानीं महासमुद्रभ्रमजाले पतितां कांग्रेससंस्था स्वविचारपोतेन समुद्धर्तुं समर्थ आसीत्।

: ४१ :

लार्ड-लिनलिथगो-भाषणम्

अनन्तरं प्रधानलार्डलिनलिथगोसाहबः स्वकीये भाषणे विभिन्न-राजनीतिकप्रतिनिधिभिः सह साक्षात्कारस्य सम्राट्शासने विचारविमर्शा-नन्तरं कतिपयभारतीयानां स्वशासनपरिषदि स्थानग्रहणस्य युद्धसमिति-संगठनस्य च वार्तां कथयित्वा अल्पसंख्यकसमस्यायाः समागते समये राष्ट्रमण्डलान्तर्गतनूतनवैधानिकयोजनानिर्माणव्यवस्थायाञ्च स्वाभिप्रायं प्रकटितवान् । प्रधानलार्डस्य वक्तव्यमप्रत्याशितमासीत् । तेन कांग्रेससंस्था सन्तोषं नैवालभत ।

फ्रांसपतने जाते शिथिलीभूते च साम्राज्यवादे कांग्रेससंस्थया कृताया-मसन्दिग्धायां पूर्णस्वतन्त्रताविषयकघोषणायां लार्डप्रधान एतादृशीं विधान-परिषदं निर्मातुं चर्चां चकार, यस्या याचना कांग्रेससंस्थया पूर्वमेव कृता । इदानीं यदा कांग्रेससंस्था पूर्णस्वाधीनताया याचनां करोति, तदा लार्डप्रधानस्य नूतनोऽयं रागः समजनि ।

पुनर्लार्डप्रधानो लिनलिथगोसाहबः प्रोक्तवान् यत्सम्राट्शासनस्य नीतिर्मम भाषणे निहिता वर्तते । आशासेऽहं यत्कांग्रेससंस्थाऽत्र विचारं विधाय युद्धपरामर्शदातृसमित्या सहयोगं करिष्यति । साक्षात्करणार्थं पूर्वमाहूतोऽप्याजादः पुनः सम्राट्प्रतिनिधिना निमन्त्रितोऽपि तत्समीपे नैव गतवान् ।

लार्डप्रधानवक्तव्यविषये कांग्रेससंस्थया सह पत्रव्यवहारानन्तरं लन्दने भारतमन्त्रिणा एमरीसाहवेन पुनरप्येवं भाषणं प्रदत्तम्। लार्ड-प्रधानो भारतमन्त्री च द्वावप्येकस्मिन्नेव निष्कर्षे वर्तेते इति स्फुटमभूत्। द्वे एव घोषणे भारतीयराजनीतिकपरिस्थितिमवलोक्य केन्द्रीयशासननिर्माणे निर्णायिके एवास्ताम्।

एतद्भाषणं निर्णयञ्च श्रुत्वा विचार्य च जनाः किंकर्तव्यविमूढा भूत्वा गान्धिमहाशये दत्तदृष्टयो बभूवुः। स एवेदानीं महासमुद्रभ्रमजाले पतितां कांग्रेससंस्थां स्वविचारपोतेन समुद्धर्तुं समर्थ आसीत्।

: ४२ :

प्रजा-दमनं व्यक्तिगत-सत्याग्रहश्च

पूनाप्रस्तावो महान् विपन्मूलक आसीत्, तथापि बहवः सदस्यास्तं समर्थितवन्तः। पुनः सत्याग्रहस्य विचारः सर्वैः कृतः, किन्तु सत्याग्रहः कथं प्रारब्धव्य इति विचारयन्तो बभूवुः सर्वे। महात्मनो गान्धिन विचारश्च स्वतन्त्रता निमित्तीकृत्य सत्याग्रहारम्भो नैव विधेय इति सम्बभूव।

अत्रान्तरे शासनेन महद् दमनचक्रं प्रारब्धम्। यः कोऽपि युवा काङ्ग्रेसस्वयंसेवको भवति स्म, तमेव बन्दिनं विधाय शासनाधिकारिणः कारागारं प्रेषयन्तो भारतीयस्थितिं गम्भीरां कृतवन्तः। तैश्च सम्पूर्णभारते सभाप्रतिबन्धो व्यधायि। सन्देहान्विता जनाः स्वगृहेष्वेव बन्दिनो विधाय सर्वरक्षिकाया निगडिताः। यस्मिंश्च शासनस्य सन्देहोऽभवत्, असौ प्रतिसोमवारं स्वकीयामुपस्थितिं निम्नराज्याधिकारिणः समीपे प्रदद्यादित्येषोऽपि नियमः प्रचारितो बभूव।

अन्येऽपि नियमाः प्रचारिताः। यथा—सन्दिग्धः कश्चिदपि मानवो राज्यद्रोहात्मकान्दोलने युद्धविरोधिप्रचारे भागमगृह्णन् कस्यचिदपि विद्यालयस्य महाविद्यालयस्य वा छात्रेण सह सम्पर्कं कस्याञ्चिदपि सभायां भागं वा नैव स्थापयेद् गृह्णीयाच्च। यदि एकस्मात्स्थानादन्यस्थाने गामुकश्चेत्तदा शासनं चतुर्विंशतिघटिकाभ्यन्तर एव सूचयेत्। सुभाषचन्द्रबोसोऽपि कलिकातास्थिते स्वनिवासभवन एव बन्दीबभूव।

एतस्या गम्भीरपरिस्थितौ विचारकरणार्थं काङ्ग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनं बम्बईनगरे सम्बभूव। पूनास्था पारितः प्रस्तावोऽधुना कार्यरूपे परिणतो नैव भविष्यतीति तत्र निश्चितम्। यावच्च महात्मा गान्धी आदेशं नैव

यद्यात्तावत् व्यक्तिगतसत्याग्रहोऽपि स्थगितो भवेदित्यपि सिद्धान्तस्तत्रैव सर्वसम्मत्या निश्चितः ।

अथ महात्मा संसारवासिनां श्वेताङ्गानां नाम्ना सुप्रसिद्धं स्वीयं पत्रं प्रचारितवान् । तद्यथा—संसारवासिनां श्वेताङ्गानां सविधे प्रार्थयामि यत्ते युद्धमार्गं परित्यज्य अहिंसामार्गं स्वीकुर्वन्तु । भवता राजनीतिज्ञैः समुद्घोषितं युद्धं प्रजातन्त्रस्य रक्षार्थं भवति । समाप्ते संग्रामे भवतु कस्यापि पक्षस्य विजयः, किन्तु तदा प्रजातन्त्रस्य नामापि संसारे नैव स्थास्यति । संग्रामोऽयं मानवानामभिशाप इवावतीर्णः । अद्यावधि कदापि मानवैरित्थं मानवता न विस्मृता, यादृशी ह्यस्मिन् सर्वजनसंहारकारके युद्धे । अद्य मानवकर्तव्यं पशूनपि लज्जयति ।

युद्धारम्भ एव मया प्रकृतेरिदं कर्तव्यं ज्ञातम् । किन्तु मयि तादृशं साहस नासीद्येन भवन्तं किमपि कथयेयम् । अद्य ईश्वर एव साहसं प्रदत्तवान् । इदानीं भवता कृतेऽवसरोऽप्ययमस्ति । भवन्तो नाजीवादं विनाशयितुं चेष्टन्ते, किन्तु तस्य विनाशः कदापि नैव भविष्यति । नैवेच्छाम्यहं यद् ब्रिटिशः कदापि विजितो भवेत् । नेच्छामि च पाशविकबलपरीक्षायामसौ विजयं लभेतेति । भवतो बाहुबलं जगत्प्रसिद्धम्, किन्तु बुद्धिबलं मानवक्लेशप्रदाने नैव सुप्रसिद्धं जायते । अहमद्यावधि ब्रिटिशस्य निःस्वार्थमित्रमस्मि । आसीत्तादृशः समयो यदाहं भवतां साम्राज्ये मुग्धो जानन्नासं यत्साम्राज्यमिदं भारतं लाभान्वितं करोति । किन्तु यदैव मया विपरीता वस्तुस्थितिः दृष्टा, तदैवाहिंसामार्गेण साम्राज्यवादं जनतन्त्रवादे परिवर्तयितुं प्रयत्नो व्यधायि, विधीयते चेदानीमपि । मम देशस्य भाग्ये स्यान्नाम किमपि, किन्तु भवतः प्रति मे स्नेहस्तादृश एव स्थास्यति । सार्वभौमी ममाहिंसा सम्पूर्णस्य जगतः कल्याणमिच्छति । तस्मिन्जगति भवन्तोऽपि विशाला एव । भवतः प्रति स्नेहेनैव मयेदं निवेदनमकारि ।

किन्तु पत्रस्यैतस्य कुत्रापि कोऽपि प्रभावो नाभवत् । संगरः सर्वथैव संध्यातः । एतेन संगरेण ब्रिटिशाधिपहृदयं भारतं प्रति काठिन्यपूर्णमेव

जातम्। किंकर्तव्यविमूढा भारतीयाः सत्याग्रहमारब्धवन्तः। सर्वप्रथमं विनोबा-महोदयः स्वकीयग्रामे युद्धविरोधि भाषणं प्रदाय सत्याग्रहारम्भमकरोत्। पुनः पदातिनं भाषणप्रदातारं तं बन्दिनं विधाय शासनं मासत्रयस्य कृते कारागारदण्डमदात्।

श्रीरत्नोऽपि तदा तारापुर्यां स्वकीयप्रान्ते च भाषणं कुर्वन्नासीत् संग्रामविरोधि। असौ वर्धानगरे आगत्य विचारविमर्शं कृतवान्। परं ततस्तारापुरीपरावर्तनकाले बन्दीबभूव। न्यायाधीशस्तं चतुर्वर्षकारागारदण्डेन दण्डितवान्। वल्लभभाईपटेलस्याऽपि अनिश्चितकालिकः कारागारदण्डो-ऽभवत्। अनन्तरं सम्भूते भारतव्यापिनि महति सत्याग्रहे भूतपूर्वमन्त्रिणः कैलासनाथकाटजूप्रभृतयः काङ्ग्रेसस्य प्रधाननेतारः, कार्यसमितिसदस्यादयश्च बन्दिनो भूत्वा कारागारं जग्मुः। रोगाक्रान्तत्वाद्राजेन्द्रप्रसादो बन्दी नैव बभूव। कारागारं गतापि सरोजिनीदेवी मुक्ता।

युद्धसंलग्नस्य यूरोपस्य महान् विनाशोऽभूत्। कथने करणे चास्वा-धीनं भारतमपि युद्धे सम्मिलितमकारि श्वेताङ्गैरिति।

शान्तदलीय-सम्मेलनम्

एतस्मिन्नवसरे सप्रू जयकर श्रीनिवासशास्त्रिणः शान्तदलीयानामेकं सम्मेलनं बम्बईनगरे कृतवन्तः । तत्र निर्णयोऽभूत् यत् लार्डप्रधानस्य शासनपरिषदि सर्वे भारतीयाः सदस्या भवन्तु । रक्षाविभागोऽर्थविभागौ च तेषामेवाधीनौ स्याताम् । युद्धसमय एषा परिषत्सामूहिकरूपेण सम्राजं प्रति सम्मानकारिणी भवेत् । अन्यस्वाधीनदेशानामिव भारतस्यापि स्थानं भवेत् । अस्यार्थस्त्वयमेव यत्परिसमाप्ते युद्धे निश्चितावधौ एव भारत पूर्णं स्वाधीनम् भविष्यति । एतादृशो विचारस्तत्र जातः । किन्तु हिन्दुमुहम्मदीयसमस्यायाः समाधानं कथं भवदेव प्रश्नो जटिल एवासीत् ।

मोहनदासो गान्धी स्वतन्त्र आसीत् । अतः स जिन्नासाहबेन सह वार्तां कारयितुं विचारयामास । 'ट्वेन्टीएथ सेन्चुरी'नामकपत्रे लेखमेकं लिखित्वाऽसौ वार्तामिमां प्रारभत । तत्र लिखितवान् भारतीयवैधानिकसमस्यायाम् [illegible] कुर्वन्नसौ साम्प्रदायिकसमस्यानिराकरणार्थं भारतवासिन एव दोषभाज इति ।

पत्रं पठित्वा महात्मा गान्धी जिन्नासाहबेन साक्षात्कर्तुं [illegible] दिष्टवान् । किन्तु भवतो मेलनमधिकं सुन्दरं भविष्यति [illegible] सम्पृक्तवान् । हिन्दूनेतारमेव मानयित्वा यदि [illegible] वार्तां करिष्यति तदावयोः सम्मेलनं निष्फलमेव [illegible] विचार्य गान्धी तेन सह वार्तां नैवाकरोत् ।

: ४४ :

एमरी-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

पुनर्लन्दननगरे भारतमन्त्री भाषणमेकं प्रदत्तवान्। स्वीयभाषणेऽसौ पूर्वं सप्रूमहाशयं तत्प्रस्तावञ्च प्रशस्य प्रस्तावानुसारं वर्तमानशासनसंशोधनवार्तां कथयित्वा तत्स्थाने नूतनशासनगठनवार्ताञ्च प्रस्तुत्य युद्धसमये नूतनं संगठनमसम्भवमिति कथितवान्। नूतनशासनसंगठनेन आन्तरिकवैधानिकसमस्या भाविविधानविषयेऽपि नूतनाः समस्याः समुपस्थिता भविष्यन्ति। अहमिदं सामर्थ्यमहता विना कथयिष्यामि यत् लार्डप्रधानप्रस्तावो एतदर्थमेव कार्यान्वितो नाभूद्यन्मुहम्मदीयाना हिन्दूनाञ्च मध्ये किमपि सामञ्जस्यं कठिनतममासीदिति। जिन्नासाहबेन यदाप्यभाणि यत् यथा डचसैनिकेषु सर्व एव सेनापतयः, न च कोऽपि सैनिकस्तथैव सम्मेलनेऽस्मिन् सर्व एव नेतारः, न कोऽपि कार्यकारकः पश्चाद्गन्ता वा इति। भाषणेनैतेन साहाय्यमवाप्य एमरीसाहबोऽकथयत्— बम्बईसम्मेलने प्रस्तावसमर्थकाः क आसन्निति नैव जानीमः।

साधारणसभाया जनान् सम्बोधयन्नसौ उक्तवान् यदद्य आसाम-सिन्ध-पञ्जाबप्रान्तेषु प्रान्तीयमन्त्रिमण्डलानि कार्याणि कुर्वन्ति, किन्तु सप्तप्रान्तेषु कांग्रेसोच्चाधिकारिणः कार्यं कर्तुं मन्त्रिमण्डलानि निवारितवन्तः। सम्पूर्णेष्वेव विधानेषु परिवर्तनं भवितुमर्हति, किन्तु भारतीयाः स्वकीयान्तरिकसाम्प्रदायिकविरोधं परित्यज्य ब्रुवन्तु यत् ते कीदृशं विधानमिच्छन्ति। युद्धकाले भारतीयशासने परिवर्तनमसम्भवं, तथापि भारतीयनेतारः प्रारम्भिकवार्तां कर्तुं शक्नुवन्ति। वर्तमानविधानेन भारते यादृशं नियन्त्रणं तादृशं नियन्त्रणमन्येन नूतनेन विधानेन नैव भवितुमर्हति। किन्तु कांग्रेससंस्था एतदस्वीकृतमेव करिष्यति।

भारतस्य उत्तरपश्चिमसीमान्तं पूर्वोत्तरसीमान्तञ्च भारतात् पृथक्कृत्य स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितं भवेदिति जिन्ना याचना बलवती जायते इदानीम्। तथाकथितपाकिस्तानयोजनाया यानि व्यावहारिककाठिन्यानि, तैर्नास्ति मम कोऽपि सम्बन्धः। बाल्कनराष्ट्रियजना कीदृग् भीषणपरीक्षणे गच्छन्तीति विलोक्यतेऽस्माभिः। एतेनेदमपि ज्ञातुं शक्यते यद् भारतस्यैक्यभङ्गेऽस्य कीदृशो भयङ्करः परिणामो भविष्यतीति।

इत्थं लार्डप्रधानः परिषदः संस्थापने स्वकीयं प्रयत्नं मुस्लिमलीग-संस्थाया हिन्दूना समक्षं स्वकीययाचनया परित्यक्तवान्। स च मुहम्मदीय-याचना स्वीकर्तुमसामर्थ्यञ्च प्रकटितवान्।

महात्मा गान्धी भारतमन्त्रिणो भाषणं पठित्वा निम्नलिखितमुत्तरं प्रदत्तवान्—'एमरीसाहबेन साधारणसभाया सुरवामुलमिव विस्तृतं प्रदत्तं भाषणं पठित्वा मम चेतसि महद् दुःखमभूत्। विपदि जनाना हृदयं नवनीतमिव कोमलं भवति, ते च सत्यस्य मूल्यं मानयन्ति। किन्तु ब्रिटिश-शासन यस्मिन्महति सङ्कटे निमग्नमस्ति तस्य कोऽपि प्रभाव एमरीसाहबे नैवाभूत्। अनुमीयते च मया चिक्कणमृद्घट इव तस्य हृदयमिति। अत एव तस्य कर्णयोः कीटोऽपि सरति। एतादृशी तस्य निर्भयता विचार्य काङ्ग्रेससंस्था कदापि स्वकीयानहिंसानीतिं नैव परित्यजेदिति मे निश्चिता धारणा।

वर्तमानभारतीयपरिस्थितेरवहेलनया तेन ब्रिटिशशासनस्य किमपि साहाय्यं नैवाकारि। पुनः साभिमानं वचनमुच्यते तेन यद् ब्रिटिश-राज्यमेव भारते शान्तिसंस्थापनं चकार। किन्तु ढाकायामहमदाबादे च किं भवति, इति तु मन्ये न जानाति। मम धारणा वर्तते यदसौ दर्श-यिष्यति बङ्गे खलु स्वायत्तशासनमस्ति। स जानात्यपि यत्सङ्कटपूर्णपरिस्थिता-वस्था काठपुत्तलिकावन्मन्त्रिणामेतेषां कियती शक्तिरिति। ते च मन्त्रिणः काङ्ग्रेससंस्थाया लीगसंस्थाया अन्यदलविशेषस्य वा भवेयुः।

भारते नास्ति मतैक्यमिति कथयित्वा एमरीसाहबो नूनं भारतमप-

मानितवान् । भारते वैमत्यं विधाय राज्यं कर्तव्यमिति ब्रिटिशानां परम्परागता रीतिः । किन्तु श्रोष्यत्यसौ संयुक्तभारतस्यैव वार्ताम् । भारतीयवैमत्यदोषो ब्रिटिशराजनीतिज्ञानामेवेति मया पुनः पुनरुद्घोष्यते । यावद्भारतस्य पराधीनता नैव यास्यति, तावद्वैमत्यमपि स्थास्यत्येव । यदि श्वेताङ्गा भारतान्निष्क्रमेयुस्तदा च कांग्रेससंस्था लीगसंस्थाऽन्यदलानि वा परस्परं मिलित्वा स्वहिताय कार्यं करिष्यन्तीति प्रतिज्ञायते मया । सर्वदलीयशासननिर्माणमपि तदैव भविष्यति । तस्मिन् वैज्ञानिकी भावना मा भवतु, किन्तु तत् नूनं स्थायी भविष्यति । इदानीमन्नवस्त्रविहीनं भारतं समुन्नतिपथेऽग्रसरं भवतीति तस्य भाषणं श्रुत्वा मम चेतसि महदाश्चर्यं भवति । मया तु पुनरपि कथ्यते यद्भारतस्यैव दुर्दशा न समृद्धिसूचिका, किन्तु दारिद्र्यसूचिकैव । अतो भारतमर्दनकारिणो ब्रिटेनस्य विरोधे सर्वे जनाः पताकामुत्थापयन्त्विति ।

सुभाषस्यान्तर्धानम् , नेतृमुक्तिश्च

अत्रान्तरे श्रीसुभाषचन्द्रबोसो गुप्तरीत्या स्वकीयां जननीं जन्मभूमिं विहायान्यत्र गतवान् । कुत्र गतवानिति ज्ञातुमपि नैव शक्यते, किन्त्वसौ कलिकातातः प्रस्थानं कृत्वा काबुलप्रदेशमवाप्य ततोऽपि पश्चिममार्गेण जर्मनीं जगाम । तत्र हिटलरेण सम्मानितो जापानदेशमागत्य 'आजादहिन्द-फौज'नामकं हिन्दुमुसल्मानीयजनपरिपूर्णं सैन्यसंघटनं कृत्वा श्वेताङ्गविरुद्धं युद्धमारेभे ।

श्रीगान्धिनो भाषणानन्तरं प्रधानकार्यशासनपरिषदो विस्तारो जातः । तत्र मुल्तानअहमदः, होमी मोदी, सरअकबरः, माधव श्रीहरि अणे, राघवेन्द्र-रावः, फीरोजखाँ नूनः, मुदालियरः, सरकारः, इत्यष्टौ भारतीयसदस्यास्त्रयश्च श्वेताङ्गा इत्थमेकादश सदस्याः सम्मिलिता बभूवुः । हिटलरश्च रूसमा-क्रान्तवानासीदिदानीम् । संगठितयैतया परिषदा जिन्नाम्बेदकरौ व्याकुलौ भूत्वा तां विरोधितवन्तौ ।

प्रचलति काङ्ग्रेससत्याग्रहे बहवो देशभक्ताः कारागारं गतवन्तः । आरब्धस्य सत्याग्रहस्य वर्षमेकमभूत् । शासकीयविचारानन्तरं श्रीरत्नागाद-प्रभृतयो नेतारः कारागारान्मुक्ता बभूवुः । तदा एतेषां भाषणं प्रतोषनाया आसन् ।

श्रीगान्धिन ऐतिहासिकं भाषणम्

एतस्मिन्नेव समये श्रीगान्धिन ऐतिहासिकं भाषणमभिम्नलिखितम्—'विद्यार्थिजीवनादेवाहं ब्रिटिशजनमित्रभूतोऽस्मि । किन्त्वेतस्या निषताया अधमर्णो नहि यद् ब्रिटिशमन्त्रिणिधयो भारतं स्वाधीनं मानयन्तु । दास-त्वमन्ततोऽवं भारतस्वतन्त्रता ।

एमरीमहाशयो मन्ये लवणघर्षणमिव भाषणं प्रदाय निरन्तरमेव मा दुःखीकरोति । एतामेव पृष्ठभूमिं ध्यात्वा मुक्तानामपि समीक्षा क्रियते । यदि भारतशासनमेव विश्वसिति यदेतस्य सर्वे एवोत्तरदायिनो जना युद्धप्रयत्ने सहयोगं प्रदास्यन्ति, तदा तस्य स्वाभाविकपरिणामः सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलनकारकाः पुनः कारागारे बद्धा भवन्तु । ते सर्वे एवैतत्कथनस्यापवादाः ।

अहन्त्वेतस्या मुक्तेरयमेवार्थमवगच्छामि यत् शासनम् आशान्वित मस्ति तेषां विचारपरिवर्तनार्थम्, किन्तु प्रत्युपकारभावनारहितमेतदान्दोलन पूर्णं विचारं कृत्वैव प्रारब्धं जनैः । अधिकांशतो भारतीयजनप्रतिनिधिभूता युद्धविरोधी काङ्ग्रेससंस्था स्वाभिप्रायं प्रकटयितुमिच्छन्त्येव आन्दोलनमिदमारब्धवती । युद्धफलस्वरूपं भारतं स्वतन्त्रं नैव भविष्यतीति दृढविश्वास स्तस्य बभूव । कोट्यधिकमूकजनप्रतिनिधिरियं भारतं स्वतन्त्रं विधातुमहिंसामार्गमेव अवलम्बते । अहिंसैव तस्या नीतिः । अधुना सत्याग्रहस्थगनस्यायमेवार्थो भवेत् यदियं स्वकीयां नीतिं परित्यक्तवती । काङ्ग्रेससंस्थाया कृतेऽपि विरोधे शासनं भारतीयजनतायाः सकाशाद्विपुलं धनं यथेष्टं सैनिकांश्च प्राप्नुवत् वर्तते । काङ्ग्रेसविरोधस्तु नैतिकविरोध एव । एतेन न्यायपूर्णं विरोधेन भारतमवश्यमेव स्वतन्त्रं भविष्यतीति मे विश्वास इति ।

श्रीरत्न-भाषणम्

कारागारान्मुक्तः श्रीरत्नोऽपीत्थं भाषणमदात्—'एकस्य विदेशीयशासनस्याज्ञया कारागारगमनं तस्मान्मुक्तिं वा समवाप्य नाहमस्म्यानन्दितः । कारागारस्य सङ्कुचितात् प्राकारान्निःसृत्य विशालकारागारतुल्ये भारते समागमः कथन्नाम आनन्ददायकः भवेत् ? किन्तु नूनमेतादृशोऽपि समयः समागमिष्यति यदाऽहं स्वतन्त्रो भूत्वा निःश्वासग्रहणं करिष्यामि । तथापीदानीमसौ दूरवर्ती समयः, अत एवैतेन तुच्छपरिवर्तनेन नाहमानन्दितो भवामि । यदाऽस्मिन्संसारे हिंसाया घृणायाः सर्वनाशस्य च साम्राज्यं वर्तते तदाऽहं सुखं भूत्वा कथमिव स्थास्यामि ? यत्र स्वेच्छाचारिणा श्वेताङ्गेना

साम्राज्यमस्ति, तत्राहं शान्तिं नैवाप्स्यामि । अत एव स्वतन्त्रभारतस्य स्वतन्त्र्यसारस्य च हिताय सर्वानेव भवतो देशवासिन आह्वयामि' इति ।

ततः परं श्रीगान्धिनाऽपि भाषणं प्रदत्तम् । तद्यथा—'संप्रति सत्याग्रहिणा शीघ्रतया या मुक्तिर्भवति, तयाहमस्मिन्निष्कर्षे समागतो यदस्माभिरत्वरितमेव कार्यसमितेरधिवेशनं कर्तव्यम् । शासनस्यैतादृशी धारणा वर्तते यद् बम्बईप्रस्ताव एभिर्वरोत्स्यते, यदनुसारमान्दोलनमिदं समारब्धम् । अत एवाहं अखिलभारतीयकांग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनं कर्तुमाजादसाहबं कथितवान् । बन्दिना मुक्तया काठिन्यपरिपूर्णमप्यान्दोलनं कार्यसमितेरधिवेशनं मानस्कर्तव्यमेव । यद्यस्माकं स्वकीयसिद्धान्तप्रापणं तथा देशस्योद्धारकरणं च लक्ष्यं तदा सर्वमेव काठिन्यं सोढव्यम् । ये कार्यसमितिसदस्या बम्बईप्रस्तावपरिवर्तनेच्छुकास्ते यदापि सत्याग्रहं मा कुर्वन्तु । किन्तु सत्याग्रहो निर्बाधरूपेण प्रचलन्नेव भवतु । सत्याग्रहे योगदानमनिच्छतामपि शासनं बन्दीकर्तुं शासम् । एवमेव श्रीरसाजादसाहबौ बन्दिनो जातौ । बाह्यकारणाधारे महता सत्याग्रहस्थगनस्य नास्त्यधिकारो ममेति स्पष्टं वदामि । एतदर्थं कांग्रेसस्यैव वर्तते ।'

: ४६ :

बारदोली-प्रस्तावः, तत्प्रतिक्रिया च

अथ श्रीगान्धिनो निवासे बारदोल्यामेव काङ्ग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनं समभूत्। तत्र निम्नलिखितः प्रस्तावः पारितो बभूव—'समितिरियं गान्धिनेतृत्वे विश्वासं कुर्वती, राष्ट्रद्वारा वर्तमानान्दोलने सहयोगप्रदानस्य प्रशंसां करोति। सत्याग्रहेण जनशक्तिवर्धनमभूदिति समितेर्मतम्। ब्रिटेनो भारतीयस्वातन्त्र्यं विरुध्य जनाकाङ्क्षाविरुद्धं स्वेच्छाचारित्वं प्रदर्शितवान्। प्रजातन्त्रस्य स्वाधीनतायाश्चोद्देश्येन युद्धफलस्वरूपे यस्मिन्संकटेऽसौ विलिप्तोऽस्ति, तस्मिन्नपि ध्यानमददानः किमपि परिवर्तनं कर्तुं नैवेच्छति। यत्किञ्चिदपि परिवर्तनमभूत्तेन परिस्थितिरतीव गम्भीराऽभूत्। साम्प्रतं राजनीतिकबन्दिनां मुक्तिरपि सारहीनैव। सा यस्यां परिस्थितौ समभूत्, तत्सम्बन्धे च या शासकीयघोषणाऽभूत्, ताभ्यां नीतौ किमपि परिवर्तनं न जातमिति स्पष्टमेव लक्ष्यते। विश्वव्यापि युद्धमपि भारतद्वारसमीपे समागच्छत्। कार्यसमितिरेतेषु सर्वेष्वेव विषयेषु दत्तावधानाऽस्ति। भारतस्य सम्पूर्णमेव वातावरणं श्वेताङ्गान् प्रत्यविश्वासविरोधाभ्यां परिपूरितमस्ति। अत एवासौ साम्राज्यवादस्य किमपि साहाय्यं न करिष्यति। अत एव काङ्ग्रेससंस्थापि बम्बईप्रस्तावे दृढीभूताऽस्ति।'

एतस्मिन् पारिते प्रस्तावे लन्दनवासिनां ध्यानमाकृष्टमभूत्, किन्तु प्रत्यक्षरूपेण काऽपि प्रतिक्रिया न तत्र जाता।

अथ प्रधानलार्डः समानसङ्कटं विलोक्य भारतीयजनतासमीपे सहयोगस्यैकतायाश्च प्रार्थनां चकार। तद्विषये भारतीयदलविशेषेण किमप्युत्तरं दत्तमिति साधारणसभायां भाषणं कुर्वन्नेमरीसाहबः कथितवान्। 'कियत्-

कालान्तरे भारतीयघटनाविषये ज्ञानाभावात् मया किमपि वक्तुं न शक्यते' इति चर्चिलसाहबोऽप्यमेरिकायामेकस्य प्रश्नस्योत्तररूपेण प्राह । साधारणसभायामेकस्मिन् वितर्के ब्रुवन् पेथिकलारेन्सो बभाषे यन्मम विचारे भारतीयसमस्यायाः किमपि समाधानं युद्धप्रयत्नस्याङ्गभूतमेव । देशस्य सर्वेषामेव जनानां हार्दिकीच्छेयं वर्तते यद् युद्धानन्तरं भारतीयानामौपनिवेशिकस्वराज्यमवश्यमेव मिलिष्यतीति प्रधानमन्त्रिणा घोषणा कर्तव्या ।

एडगरग्रेनविलसाहबेन आलोचनमित्यङ्गीकृत्य यत् शासनं भारतीयानां सर्वसाधनानामेकत्रीकरणे सफलं भवेत्, यदि प्रधानमन्त्री घोषणां करिष्यति यदन्यस्वाधीनताप्राप्तोपनिवेशानामिव भारतप्रतिनिधिरपि लन्दनयुद्धमन्त्रिमण्डले सम्मिलितो भविष्यति । अन्येऽपि लार्डविंटरटन-आर्डहेली-डीवनशायर-सिम्पसनप्रभृतयो राजनीतिज्ञाः देशान्ना मुस्लिमलीगस्याप्याः पाकिस्तानयाचना विरोधयन्तो भारतीयस्वतन्त्रताया एव समर्थनं चक्रुः ।

श्रीच्यांगस्य भारतागमनम्

अत्रान्तरे वर्तमानचीनदेशोद्धारकः च्यांगकाईशेकः स्वधर्मपत्नीसहितो भारतमाजगाम । श्रीरत्न एतेन सह बहुवारं साक्षात्कारं कृत्वा विविधविषयेषु वार्तां चकार ।

विश्वकविश्रीरवीन्द्रनाथसंस्थापिते शान्तिनिकेतने रथीन्द्रनाथस्य स्वागतभाषणस्योत्तरं ददानोऽसौ चीनप्रधानो बभाषे 'यदस्मिन् अन्ताराष्ट्रीयविश्वविद्यालये समागत्याहं महान् प्रसन्नोऽस्मि । कवेः साक्षात्कारमकृत्वापि तज्जीवनस्वरूपिणीमिमां संस्थामवलोक्याहं परमं प्रसन्नः ।

एतन्मिता अध्यापकाश्छात्राश्चैतस्याः संस्थायाः परम्परां रक्षन्तो गुरुदेवनिर्मितामाधारशिलां परिपालयिष्यन्ति । यथा मम संस्थापकोऽस्मासु भ्रातृत्वबीजवपनं कृत्वा नवीनचीनस्य यशोवृद्धिमकरोत्, तथैव भवतां गुरुदेवोऽपि महतो देशस्याध्यात्मोन्नतिं विधाय नूतनां जागृतिमुत्पादितवान् । स्वकीयसहृदयतायाश्चीनवासिनां शुभकामनायाश्चातिरिक्तं भारता कृते चीनदेशान्मया किमप्यन्यं नैवानीतम् । ईश्वरः करोतु तद्विशाल कार्यं यस्य भारं भवता नेतारो देशवासिनां स्कन्धेषु निहितवन्तः ।'

सत्यार्थः सपत्नीकश्च च्यांगकाईशेकः कलिकातातो विशेषवायुयानेन शान्तिनिकेतनं गतवानासीत् । तेन सह श्रीरत्नोऽपि तत्र जगाम । शान्तिनिकेतनात्सैन्ययानेनासौ उत्तरायणमगात् । तत्रापि रथीन्द्रनाथ एव स्वागतं चकार तस्य । पुनः कवेर्निजनिवासस्थानमुदीचीं गत्वा विश्रामानन्तरं कलाविभागनिरीक्षणं चकार । सिंहसदने विश्वभारतीसदस्या वैदिकमन्त्रेण स्वागतमारभ्य भारतीयविधिना मस्तके चन्दनतिलकं विधाय च्यांगाय धौतवस्त्रद्वयमुत्तरीयञ्च तत्पत्न्यै शाटिकां च उपहारीकृतवन्तः । रवीन्द्रनाथो चीनं प्रति सहानुभूतिं प्रकाशयन् कथितवान् यत्कविरन्तिमसमयेऽपि भवतो देशविषये सहानुभूतिं दर्शयन् प्रशंसामेव चकार ।

तदनु च्यांगधर्मपत्नी स्वागतोत्तरप्रदानं कुर्वन्ती उवाच—'यदा आरभ्य

सहैव मानवसमाजकष्टस्य अन्तोऽपि न भविष्यति। वर्तमानपाशविकबल-सम्पन्ने समये चीननिवासिना भारतवासिनाञ्चेद् कर्तव्य यत्तेऽतलान्तिकाधिकारपत्रस्य षड्विंशतिराष्ट्राणां सम्मिलितघोषणापत्रे प्रतिपादित-सिद्धान्तस्य चैकीभूय समर्थनं कुर्वन्तु। आशासे च भारतनिवासिनो मित्र-राष्ट्रैः सह भूत्वा पूर्णविजय यावद् युद्धं करिष्यन्ति। मम महान् सुहृद्-ब्रिटिशो भारतीययाचनाप्रतीक्षामन्तरैव तस्मै वा राजनीतिकशक्तिं प्रदास्यति यथासौ भौतिकीमात्मिकीञ्च शक्तिमधिकामुन्नतां कर्तुं शक्ष्यति, अनुभविष्यति चाय सहयोगी आतङ्कवादविरोधकारी चेति। मित्रात्मकदृष्ट्या मम विचार एवाधिकबुद्धिमत्तापूर्णो न्याय्यो भूत्वा ब्रिटिश[illegible]यशो [illegible] इति।

: ४८ :

क्रिप्स प्रस्तावः, चर्चिल-भाषणञ्च

यथा यथा युद्धाग्नि ज्वाला विस्तृता, तथा तथा भारते ब्रिटेने च युद्ध-चर्चापि विस्तृता सम्बभूव । क्रिप्ससाहबोऽपि भारतचीनरूसदेशानां युद्ध-सिंहावलोकनं विधाय लन्दनमागतवान् । 'युद्धविषये भारतीयराजनीतिविषये चाय कि वदिष्यती'ति युद्धसिंहावलोकनं कृत्वा समागतस्य क्रिप्सस्य भाषणं प्रतीक्षमाणाः सर्वे एव जनाः सम्बभूवुः । भारतीयप्रश्ने क्रिप्स एव विचारं विधातुं समर्थ इत्यपि सर्वदा धारणा बलवती जाता । ब्रिटिश राजनीतिज्ञदेशेषु क्रिप्सस्य स्थानमत्युच्चं सम्बभूव । एमरी लिटलटनैड-नैटलीप्रभृतयो राजनीतिज्ञा क्रिप्सात्पश्चाद्बभूवुः । तेन पूर्वमपि भाषणं प्रदाय भारतेन सह सहानुभूतिः प्रदर्शितासीत् ।

अथ ब्रिटेनप्रधानमन्त्रिणो भाषणस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तो जना बभूवुः । चर्चिलेन साधारणसभायां युद्धविषयकमेव भाषणमित्थं प्रदत्तम्—'जापान निषेधिनां जनानां युद्धप्रगतिकरणाद्भारतस्य संकटपूर्णाया परिस्थितिः सम्बभूव । तां विचार्य भारतरक्षणार्थं सर्ववर्गाणां संगठनं विधेयम् । मया पूर्वमपि प्रोक्तं यद् युद्धानन्तरमेव यथसम्भवं शीघ्रतया भारतीयोपनिवेशिकस्वराज्यं प्रदास्यामि । अन्य स्वाधीनताप्राप्तदेश इव भारतमपि स्वाधीनतासम्पन्नमत्युन्नतं स्थानमाप्स्यति । भारतीया एव पारस्परिकसामञ्जस्ये नैतादृशं विधानं निर्मास्यन्ति, यद्देशस्य सर्वैरेव मुख्यवर्गैः स्वीकृतं भवेत् । एतस्मिन् विषयेऽल्पसंख्यकानां कृतेऽपि ध्यानमवश्यमेव रक्षितव्यम् । भारते दलितजातयोऽपि वर्तन्ते । अथ च भारतीयनरेशैः सह भूतपूर्वसन्धेरपि विचारो विधेय एव । एको युद्धमन्त्रिमण्डलसदस्यो भारतं

सहैव मानवसमाजकष्टस्य अन्तोऽपि न भविष्यति । वर्तमानपाशविकबल-सम्पन्ने समये चीननिवासिना भारतवासिनाञ्चेदं कर्तव्यं यत्तेऽतलान्तिकाधिकारपत्रस्य षड्विंशतिराष्ट्राणां सम्मिलितघोषणापत्रे प्रतिपादित-सिद्धान्तस्य चैकीभूय समर्थनं कुर्वन्तु । आशासे च भारतनिवासिनो मित्र-राष्ट्रैः सह भूत्वा पूर्णविजयं यावद् युद्धं करिष्यन्ति । मम महान् सुहृद्-ब्रिटिशो भारतीययाचनाप्रतीक्षामन्तरैव तस्मै ता राजनीतिकशक्तिं प्रदास्यति ययासौ भौतिकीमात्मिकीञ्च शक्तिमधिकामुन्नतां कर्तुं शक्ष्यति, अनुभविष्यति चायं सहयोगी आतंकवादविरोधकारी चेति । क्रियात्मकदृष्ट्या मम विचार एवाधिकबुद्धिमत्तापूर्णो न्याय्यो भूत्वा ब्रिटिशसाम्राज्ययशो विस्तारयिष्यति" इति ।

श्रीच्यांगस्य यात्रा यथाऽप्रत्याशिता तथैव गोपनीयाऽप्यासीत् । सर्वप्रथमं च्यांगधर्मपत्नी तस्य कार्यक्रमविषये श्रीरत्नं पप्रच्छ । तदनन्तरं च्यांगः कलिकातामागतयानिति द्वितीयं प्रश्नमासवान् श्रीरत्नः । गान्धिना सह यात्राविषयकं काठिन्यमनुभूयासौ पप्रच्छ—किं तेन सह वार्तार्थं कलिकातानगरमुपयुक्तं भविष्यति । समय एव गान्धी च्यांग-समीपे पत्रं लिलेख । 'भवत्पत्रस्य ममोपरि महान्प्रभावः समभूत्' इति च्यांग उत्तरं ददौ । 'सर्वस्मिन्नेव समये भवतः साक्षात्काराय तत्परोऽस्मीति च स लिलेख । द्वयोः साक्षात्कारः कलिकातायामेव जातः । हार्दिकी महती पञ्चसमयं यावद्वार्तापि संबभूव । कमपि पणमन्तरेण भारतं युद्धे साहाय्यं कुर्यादिति च्यांगकथनमासीत् , किन्तु महात्मा गान्धी 'कस्यामपि परिस्थितौ युद्धे साहाय्यं नैव प्रदास्यामीति' कथितवान् । एतेन द्वयोरैकमत्यं नाभूत्, किन्तु तयोर्मिथःसद्व्यवहारोऽवश्यमेव समभूत् ।

जिन्नासाहबेन सहापि च्यांगस्य वार्ता जाता । गान्धिच्यांगौ प[illegible]-[illegible]वार्ताविस्तारकयन्त्रद्वारा भारतनाम्ना सन्देशञ्च प्रसारितवन्तौ । ब्रिटेनो भारते राजनीतिकपरिवर्तनमवश्यमेव करिष्यतीत्याशामभिव्यक्तीचकार च्यांगः । पश्चात्सौ स्वदेशं परावृत्तः । ● ●

: ४८ :

क्रिप्स प्रस्तावः, चर्चिल-भाषणञ्च

यथा यथा युद्धाग्निज्वाला विस्तृता, तथा तथा भारते ब्रिटेने च युद्धचर्चापि निरन्तरा सम्बभूव। क्रिप्ससाहबोऽपि भारतचीनरूसदेशानां युद्धसिंहावलोकनं विधाय लन्दनमागतवान्। 'युद्धविषये भारतीयराजनीतिविषये चायं किं वदिष्यती'ति युद्धसिंहावलोकनं कृत्वा समागतस्य क्रिप्सस्य भाषणं प्रतीक्षमाणाः सर्वं एव जनाः सम्बभूवुः। भारतीयप्रश्ने क्रिप्स एव विचारं विधातुं समर्थं इत्यपि सर्वेषां धारणा बलवती जाता। ब्रिटिशराजनीतिरङ्गेषु क्रिप्सस्य स्थानमत्युच्चं सम्बभूव। एमरी ग्रिनवुडनेह-नैटलीप्रभृतयो राजनीतिज्ञा क्रिप्सात्पश्चाद्बभूवुः। तेन पूर्वमपि भाषणं प्रदाय भारतेन सह सहानुभूतिः प्रदर्शितासीत्।

अथ ब्रिटेनप्रधानमन्त्रिणो भाषणस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तो जना बभूवुः। चर्चिलेन साधारणसभायां युद्धविषयकमेव भाषणमित्थं प्रदत्तम्—'जापाननिवासिनां जनानां युद्धप्रगतिकरणद्वारा तस्य संकटपूर्णाया परिस्थितिः सम्बभूव। तां विचार्य भारतरक्षणार्थं सर्ववर्गाणां संगठनं विधेयम्। मया पूर्वमपि प्रोक्तं यद् युद्धानन्तरमेव यथासम्भवं शीघ्रतया भारतीयौपनिवेशिकस्वराज्यं प्रदास्यामि। अन्यस्वाधीनताप्राप्तदेश इव भारतमपि स्वाधीनतासम्पन्नमत्युन्नतं स्थानमाप्स्यति। भारतीया एव पारस्परिकसामञ्जस्येनैतादृशं विधानं निर्मास्यन्ति, यद्देशस्य सर्वैरेव मुख्यवर्गैः स्वीकृतं भवेत्। एतस्मिन् विषयेऽल्पसंख्यकानां कृतेऽपि ध्यानमवश्यमेव रक्षितव्यम्। भारते दलितजातयोऽपि वर्तन्ते। अथ च भारतीयनरेशैः सह भूतपूर्वसन्धेरपि विचारो विधेय एव। एको युद्धमन्त्रिमण्डलसदस्यो भारतं

गत्वा तत्रत्यनेतृभिः सह वार्तालापद्वारा सन्तोषमाप्नुयात् । अस्माभिर्यो निर्णयो विहितोऽसौ न्यायोचितो भारतं प्रत्यस्माकमयमन्तिमो निर्णयश्चेति । अस्यार्थो निर्णयमेनं भारतीयाः स्वीकरिष्यन्ति । अस्माभिर्नैव विस्मर्तव्यं यद्विश्वसंग्रामे भारतेन मुख्यो भागो ग्रहीतव्यः । वीरैश्चीनवासिभिः सह भूत्वा तैर्युद्धमपि विधातव्यमिति । भारतवर्षमेतादृशं स्थानं यतो वयमातंका-स्याचारयोर्महदाक्रमणं कर्तुं शक्नुमः ।

भारतीयभविष्यत्सम्बन्धे इत्थाना वचनाना विषये या चिन्ता प्रकटी-भूता, तस्या विचारयन् सम्राट्शासनं स्पष्टैर्निश्चितवचनैश्च तानुपायान्प्रकट-यितुमावश्यकं मानयति यैर्भारते शीघ्रातिशीघ्रं स्वायत्तशासनं स्थापयितु-मिच्छति । इदं किल नवीनभारतस्य जन्मदानमेव । एष संघः स्वाधीनता-प्राप्तोपनिवेशो भविष्यति । ब्रिटेनेन अन्यस्वाधीनोपनिवेशैश्च सह सम्बन्धः सम्राजं प्रति राजभक्त्या सुस्थिरो भविष्यति । असावाभ्यन्तरिकशासने अन्यासु वैदेशिकसमस्यासु च कथमपि पराधीनता नैवाप्स्यति । अतः सम्राट्शासनं निम्नलिखिता घोषणा करोति—

(क) भविष्यति युद्धसमाप्तेरनन्तरं शीघ्रमेवैका विधाननिर्माणो-द्देश्येन निर्वाचित संस्था निर्मिता ।

(ख) विधाननिर्मातृसंस्थायां भारतीयनरेशद्वारा भागमाप्तुं यादृशी व्यवस्था सा चाधो वर्ण्यते ।

(ग) सम्राट्शासनमेतादृशं विनिर्मितं विधानं स्वीकृत्य तत्कार्यान्विती-करणभारं सदैव ग्रहीष्यति यदाधोलिखितानियमाः पूरिता भविष्यन्ति—

१. यदि ब्रिटिशभारतस्य कोऽपि प्रान्तो नवीनं विधानमस्वीकर्तु-मिच्छेत् तदा तस्य वर्तमानवैधानिकस्थितिरक्षणस्य पूर्णाधिकारो भविष्यति । पश्चादिच्छेत्तदा विधाने सम्मिलितो भवेदिति व्यवस्थापि भविष्यति सदैव ।

२. नूतनविधानसम्मिलिताः प्रान्ता इच्छेयुश्चेत्सम्राट्शासनं तेभ्यो नूतन विधानं दातुमपि स्वीकरिष्यति, भविष्यति च तेषां पदं पूर्णतया भारतीय संघपदमिव ।

३. सम्राट्शासनस्य विधाननिर्मातृसंस्थायाश्च मध्य एकः सन्धि-र्भविष्यति। ब्रिटेनहस्तेभ्यो भारतीयहस्तेषु शासनाधिकारहस्तान्तरण-समस्यया अस्मिन् पूर्णः समावेशो भविष्यति। प्रदत्तादाश्वासनं ध्यायन् सम्राट्शासनं जातीयधार्मिकाल्पसंख्यानां रक्षायाः प्रबन्धं करिष्यति। किन्तु तस्मिन्नेतादृशः कोऽपि प्रतिबन्धो न भविष्यति, येन भारतीयसंघस्य ब्रिटिशराष्ट्रमण्डलीयान्यसदस्यैः सह स्वीयभाविसम्बन्धनिश्चयाधिकारे कापि न्यूनता समापतेत्। देशीयनरेशा नवीनविधानानुसारं प्रचलिष्यन्ति न वेति तस्य तेषां सन्धौ संशोधनमावश्यकम्।

(घ) यदि प्रमुखसंस्थाः युद्धसमाप्तेः पूर्वमेव कस्या अपि प्रणाल्या विषये मिलित्वा निश्चयं नैव करिष्यन्ति, तदा विधाननिर्मात्र्याः संस्थाया निर्माणं निम्नप्रकारेण भविष्यति—

प्रान्तीयनिर्वाचनप्रभावे ज्ञाते (युद्धानन्तरं प्रान्तीयनिर्वाचनस्या-वश्यकता भविष्यति) प्रान्तीयधारासभायाः सदस्या मिलित्वैकस्या निर्वा-चनमण्डल्या रूपेणैकत्र स्थित्वा विधाननिर्मातृसंस्थाया निर्वाचनं करिष्यन्ति। निर्वाचकमण्डले यावन्तः सदस्या भविष्यन्ति, तद्दशमांश-प्रतिनिधयोऽस्या विधाननिर्मातृसंस्थाया भविष्यन्ति।

ब्रिटिशभारतमिव भारतीयराज्यान्यपि स्वप्रतिनिधीन् निर्वाचयिष्यन्ति स्वकीयजनसंख्यानुसारम्।

भारतस्य सम्मुखे यो हि संकटमयः समयस्तस्मिन् यावन्नूतनं विधानं नैव निर्मितं भवति, तावत्सम्राट्शासनं भारतरक्षणस्य नियन्त्रणस्य चोत्तर-दायित्वपूर्णमधिकारं स्वाधीनं स्थापयिष्यति। किन्तु भारतीयजनतायाः साहाय्येन सम्पूर्णसैनिकार्थिकसाधनानां संगठनस्य भारो भारतशासने स्यात्। सम्राट्शासनं भारतीयानां विविधवर्गीयनेतॄनाह्वयति। ते च शीघ्रमेव प्रभावोत्पादकरीत्या विचारविमर्शे भागं गृह्णन्तु।

इत्थं भारतीया एतस्मिन्महति कार्यसम्पादने रचनात्मिका सहायता प्रदाय भाविन्याः स्वाधीनतायाः कृते महत्त्वपूर्णं कार्यं करिष्यन्ति' इति।

क्रिप्समहोदयो भारतं समागत्य भारतीयनेतॄणां समक्षे स्वीयप्रस्ताव-मभिव्यक्तीचकार। किन्तु एवं एव नेतारः क्रिप्सप्रस्तावं बहिष्कृतवन्तः। प्रस्तावेऽस्मिन् सर्वजनामोदकरी वार्तासीत्। काग्रेसप्रसन्नतार्थं पूर्वभूमिकाया-मौपनिवेशिकस्वराज्यस्य विधानपरिषदश्चोल्लेखं कृत्वा राष्ट्रमण्डलात्तयोः पार्थक्याधिकारस्यापि चर्चासीत्। कोऽपि प्रान्तो भारतसंघात् पृथग्भवितु-मर्हतीति मुस्लिमलीगसंस्थायाः कृतेऽपि महत्यानन्दकारिणी वार्ता निहिता-सीत्। भारतीयराज्यप्रजा उपेक्ष्य विधानपरिषदि प्रतिनिधिप्रेषणस्य नरेशानामप्यधिकार आसीत्तत्र। काग्रेसकार्यसमितिर्ब्रिटेनप्रस्ताविताया अस्या योजनायाः रहस्यं शीघ्रमेव ज्ञातवती यद् ब्रिटेन सत्ताहस्तान्तरणं नैवेच्छति, अनेन विधिना स स्वतन्त्रतामेव विलोपितवानिति।

राज्यप्रजापरिषदोऽध्यक्षः श्रीरत्न. सर्वेष्वेव विषयेषु विचारयन् विषयेऽस्मिन् प्रजापरिषद उपाध्यक्षलविंचे पत्र लिखितुं साक्षात्कर्तुञ्च क्रिप्सं कथितवान्। किन्तु कृतेऽपि तेन सह वार्तालापे क्रिप्सयोजनाऽसफलीबभूव। क्रिप्सः श्रीरत्नं स्पष्टं लिखितवान् यत् सर्वदलीयजना अपि यदि रक्षा विभागं याचयिष्यन्ति, तदापि स हस्तान्तरितो न भवेत्। भवन्तोऽत्र विषये प्रधानसेनापतिना सह वार्तां कुर्वन्त्विति। रक्षाविषयकप्रश्नः क्रिप्स-योजनावैफल्ये मुख्यं कारणमभूत्।

यदा भारते क्रिप्सवार्ता प्रचलन्त्यासीत् तदैव अमेरिकाया लन्दनप्रान्तेङ्गितो लार्ड हेलिफैक्स इत्थमकथयत् यत् 'यत्रसाक प्रयत्नोऽयमसफलो भविष्यति, तदा महता दलाना सहयोग विनैव ब्रिटिशशासन स्वकर्तव्यं पालयिष्यति। सर्वोपरिमुसंगठितराजनीतिकदलभारतं यन्ग्रेससहयोगेन वय वञ्चिताः स्मः। काग्रेससंस्था भारतस्य लघुभागोऽस्ति। भारतस्यान्याः संस्था. सम्पूर्णभारतस्य प्रतिनिधित्वं काग्रेस एव करोतीति मानितुं नैव तत्परा.' इति।

काग्रेसद्वारा प्रस्तावस्यास्य अस्वीकारे इमानि कारणान्यभूवन्— १. शासनपरिषदो धारासभा प्रत्यनुत्तरदायित्वम्, २. प्रान्ताना भारतसंघात् पृथग्भवितुमधिकारप्रदानम्, ३. भारतीयराज्यप्रजाना

योजनायां प्रतिनिधित्वाभावः, ४. रक्षायां युद्धे च भारतीयानामनधिकारप्रदानमिति। मुस्लिम्लीगसंस्थया पुनरोभ्याम् कारणाभ्यां प्रस्तावोऽयं न स्वीकृतः—१. यदा काङ्ग्रेससंस्था योजनामिमां स्वीकरिष्यति, तदाहमपि स्वीकरिष्यामि। २ प्रस्तावानुसारेण प्रान्तानां संघात्पृथग्भवनस्य स्पष्टरूपेणाधिकारोऽप्यत्र नास्तीति। अथ च प्रस्तावानुसारं पाकिस्तानयाचनाप्रपूर्तिरपि नाभवत्। प्रस्तावे भारतविभाजनयोजना विचार्य हिन्दुमहासभयाऽपि प्रस्तावमनङ्गीकृतवती। अस्वीकृतवन्तश्च दलितवर्गाः स्वकीयसंरक्षणाभावं विचार्यैव प्रस्तावम्। भारतीयसिक्खाः कर्मकराश्च काङ्ग्रेसप्रतिपादितकारणैरेव प्रस्तावमिमं न स्वीकृतवन्तः। महात्मा गान्धी चेमं प्रस्तावं व्यर्थहीनमकथयत्। केवलं 'रेडिकल-डेमोक्रेटिक'दलमेव प्रस्तावं पूर्णतया स्वीचकार।

नास्त्यत्र मे कोऽपि विरोधः । किन्तु साम्प्रतं भावी सत्याग्रहः सामूहिको भवेत् । मम कापि योजना गोप्या नास्ति । सर्वाण्येव मे कार्याणि सर्वेषामेव समक्षं सन्ति" इति ।

महात्मा गान्धी पत्रकारेभ्यः 'वृत्तपत्रे वृत्तप्रकाशनं निर्भयं कर्तं यान्ति'ति, नरेशेभ्य, 'शासनं प्रजाना हस्ते दातव्यमि'ति, अध्यापकेभ्यश्छात्रेभ्यश्च 'स्वातन्त्र्यभावना हृदये धारयन्तु भवन्त.' इति, राजकर्मचारिभ्यश्च 'सत्वर पदत्यागं मा कुर्वन्ति'ति परामर्शमदात् ।

श्रीराजगोपालाचार्या गान्धिनोऽहिंसासिद्धान्ते विश्वासमकुर्वन् मुहम्मदीयानाञ्च पाकिस्तानयाचना स्वीकुर्वन् काङ्ग्रेससदस्यपदादपि त्यागपत्रमदात् । तस्याय विश्वास आसीयत् पाकिस्तानस्वीकरणेन हिन्दूमुहम्मदीययोरुभयो. स्वतन्त्रतायै सम्मिलितः प्रयत्नो भविष्यतीति ।

अनन्तर सर्वे एव नेतारः शासनेन सह सामञ्जस्यार्थं प्रयत्नमकुर्वन् । किन्तु शासन किमपि ध्यानं नैवाददात्, प्रत्युत दमनचक्रमेव तेन प्रारब्धम् । सूर्योदयात्प्रागेव काङ्ग्रेसकार्यसमितिसदस्यान् चत्वारिंशन्नागरिकाश्च बन्दिनो विधाय कारागारं प्रैषयत् । गान्धी महात्मापि सर्वरक्षिकारोभाधायको बभूव ।

बन्दीभूतस्य गान्धिन एको लेखः पश्चात्प्रकाशितोऽभूत् । लेखेऽस्मिन् स एव व्यलेखि—"भारतीयकाङ्ग्रेसकार्यसमितिः पूर्णस्वतन्त्रतासम्बन्धिनं यं प्रस्तावमपारयत् तद्विषये स्वस्थितेः स्पष्टीकरण ममावश्यकम्, यतो हि ममैव प्रेरणया प्रस्तावोऽयं पारितः इति सर्वेषां धारणा वर्तते ।

भवन्तस्तु मत्तो नैवापरिचिता. । पश्चिमीयदेशेषु प्रायोऽस्मेरिकैव एतादृशो देशो यत्र सर्वाधिकानि मम मित्राणि सन्ति । ब्रिटिशोऽपि नास्त्यपवाद एतस्य । अहं भवतो निवेदयामि यद् 'भारत त्यजे'ति नाम्ना प्रसिद्ध सूत्र ध्यात्वा भवन्तो भारतादपसरन्तु । बाल्यादेवाहं सत्योपासक एतादृशी मम धारणा । सत्यमिदमावश्यक वस्तु । भक्तिभावपरिपूरितेन अन्वेषणेन सत्यमेवेश्वरं मानयामि । एतेनैव सत्येन प्रत्यक्षमीश्वरं पश्यामि । स च मे

प्रतिलोम व्यासः । आवयोर्मध्ये सत्यमेव सञ्जीभूतं विचार ससाहसं कथयामि यत्सहसा ज्ञानमिदं नाभविष्यत्तदा नाहमिदमकथयिष्य यद् ब्रिटेनो भारतं त्यक्त्वा स्वकर्तव्यपालन कुर्यात् । यदि च ब्रिटेनो ध्यानेनैतेन कार्यं करिष्यति, तदा तद्विरुद्धं व्यासोऽसन्तोषो भारताद्विलुप्तो भविष्यति । अव्याजं काङ्ग्रेससंस्था यदि भारतीयस्वतन्त्रताया याचनं करोति चेदत्र को ह्यन्यायस्तस्य ?

नेतॄणां बन्दीकरणात्परं शासनं स्वयंसेवकानां प्रताडनं सार्वजनिकसभायां गमनावरोधनं शस्त्रास्त्रैः सह प्रचलनञ्चावरुद्धवत् । बम्बईनगरमिव सम्पूर्णे भारते निषेधकादेशः प्रसारितः शासनेन । प्रान्तीयशाखोपशाखान्विता काङ्ग्रेससंस्था चावैधा घोषिता । सर्वं एव कार्यकर्तारोऽनियमकार्यकरणदोषेण लाञ्छयित्वा कारागारे निगडिताः ।

अथ काङ्ग्रेसोपरि समागतं संकटं श्वेताङ्गानां बर्बरतापूर्णमत्याचारं भारतं परतन्त्रताशृङ्खलानिबद्धं गान्धिरत्नप्रभृतिनेतृसमूहं कारागारगतञ्च विलोक्य 'भारत त्यज', 'म्रियतां म्रियताम्' वेति समुद्घोषणं कुर्वन्तो बहवो भारतीया विद्रोहाग्निज्वालासन्दीपने तत्परा बभूवुः ।

प्रस्फुरितां विद्रोहाग्निज्वालामवलोक्य क्रोधान्विताः श्वेताङ्गाः सर्वमेव दमनचक्रं परिचालितवन्तः । जनानामुपरि न केवलं यष्टिकाप्रहारम्, किन्तु नालिकागुलिकावर्षणं बमवर्षणं गृहदाहनमिष्टिकापातनं सह प्रविश्य बलात्कारं नेतॄणां बन्दीकरणञ्चापि कृतवन्तः श्वेताङ्गाः । एतेन विशक्तधातावरणेन क्रोधज्वालामालाकुला जनसम्मर्दः प्रचलत्सु वाष्पयानेषु प्रस्तरप्रहारं वाष्पयानानां तैलयानानाञ्चावरोधनं वाष्पयानालयेष्वारातचरणं वाष्पयानस्थितसम्पत्तिहरणं वैश्वानरप्रक्षेपद्वारा तेषां दाहनमन्नभाण्डागारप्रदीपनं तैलयानचक्रपातनं ध्वनिप्रापकताम्रसूत्रकर्तनं धूमयानादियानानां व्यर्थीकरणञ्च कृतवान् ।

नूतननियमद्वारा निषिद्धेष्वप्येषु कर्मसु भारते महान् कर्मविरामोऽप्यभूत् । एतस्मिन् कर्मविरामे विद्यालयमहाविद्यालयविश्वविद्यालयीयाश्छात्रा

योगदानं कृत्वा सत्याग्रहान्दोलने प्रवृत्ता । अलीगढमुस्लिमविश्वविद्यालयं विहाय ढाकातो दिल्लीपर्यन्तं लाहौरात् मद्रासपर्यन्तञ्च सर्वा एव शिक्षणसंस्था कार्यविरता बभूवुः । हिन्दूविश्वविद्यालयं सैनिकाः पूर्णमेव स्वाधिकारे कृतवन्तः । एतस्मादान्दोलने समुत्पाटितलौहमार्गाणां वाष्पयानानां प्रचलनमवरुद्धम् । मद्रासमेलनामकं वाष्पयानं कतिपयदिवसपर्यन्तं नैव चचाल ।

निजगुण्टा-नामकवाष्पयानालयादारभ्य बेजवाडावाष्पयानालयपर्यन्तं सप्ततिक्रोशपरिमितलौहमार्गाः समुत्पाटिताः । बिहारे मुंगेरनगरस्य द्विसप्ताहं यावत् संसारात्सम्बन्धविच्छेदो जातः । वाष्पयानव्यवस्थाविरतीकरणे बिहार एव प्राथम्यमलभत । अहमदाबादे सर्वाण्येव वस्त्रयन्त्रालयानि कार्यविरतानि बभूवुः, किन्तु बम्बय्यां कतिपयान्येव वस्त्रयन्त्रालयानि विरतानि । पौरप्रतिष्ठानस्थालयाः विद्युद्दीपिकाः अग्निशामकयन्त्राणि च जनाश्चूर्णीकृतवन्तः ।

कलिकातायाञ्च सर्वत्रैव विद्युद्यानानि जनैः प्रज्वालितानि । कर्मविरामञ्च चक्रुर्जनाः । अभियोगं विनैव बहवो जनाः कारागारदण्डमासादयन्त । पत्रालयादिकार्यविरोधोऽपि जातः ।

सर्वत्रैव विद्रोहाग्निज्वाला प्रस्फुटिता, किन्तु बलियामण्डलनिवासिनां कार्यं महत्साहसपूर्णमासीत् । जनाः कथितवन्तो यद्बलियामण्डलवासिभिरेवास्मिन्विद्रोहे भारतस्य शिरः समुन्नतम् । ते च स्वसाहसेन समुत्पाट्य श्वेताङ्गराज्यं स्वतन्त्रराज्यमेव संस्थापितवन्तः । तत्र महानत्याचारोऽपि श्वेताङ्गानामभूत् ।

पूनायां दिल्ल्यां नासिके च सैनिकाः महद्गुलिकावर्षणं कृतवन्तः । बिहारराजधान्यां पटनानगरे एकेन जनसम्मर्देन राज्यसभाभवनं विध्वंसितुमचेष्टि । तत्र गुरखासैनिकानां गुलिकाप्रहारेण पञ्च मरणमापेदिरे । बिहारस्य बम्बईनगर्योश्च वङ्काला, श्वेताङ्गात्याचारविरोधे स्वकार्यविरामं चक्रुः ।

इत्थं श्वेताङ्गानां सैनिकानां सर्वत्र गमनागमनेन गुलिकाप्रहारेण निरपराधिनां स्वातन्त्र्यसंग्रामसंलग्नानां भारतीयमानवानामाबालवृद्धानां हत्यया वेत्रप्रताडनेन यत्र तत्राग्निप्रक्षेपेण स्त्रीभिः सह बलात्कारेण सामूहिकदण्डग्रहणेन महासमराऽसंपृक्तापि भारतभूमिः समरभूमिर्बभूव।

सुभाषचन्द्रबोसस्तु भारतान्निर्गत्य जर्मनीप्रधानेन हिटलरेण सह साक्षात्कारं विधाय ततोऽपि जापानदेशमागत्य हिन्दुमहम्मदीयजनसमन्वितम् 'आजाद हिन्दफौज'नामकमेकं सैन्यसंगठनं कृत्वा ब्रिटिशराज्यविरोधे वायुयानद्वारा बमवर्षणं चकार।

द्वितीय-महासमर-विवरणम्

हिट्लरः पोलैण्डप्रभृतिन् देशान् विजित्य साम्यवादिनं महच्छक्तिशालिनं रूसमाक्रान्तवान् । परमपराक्रमशालिन स्वपितृभूमिरक्षार्थं स्वप्राणानप्युत्स्रष्टुं क्षमा रूसदेशवासिनो महता साहसेन धैर्येण च युद्धं कृतवन्तः । अस्मिन् युद्धे सैनिकसहिताः प्रायः कोटिद्वयमिता उभयपक्षीया जना निहताः । इटलीदेश-प्रधानो मुसोलिनीसाहबोऽपि हिटलरपक्षमवलम्ब्य यूरोपदेशवासिना जीवनं मध्यमानमकरोत् । पूर्वदेशे जापान चीनयोः परस्पर युद्ध प्रचलदेवासीत् ।

पश्चिमे मुसोलिनी हिटलरयोरत्याचारं वर्धमान विलोक्य तत्कालीन-ब्रिटिशप्रधानमन्त्री चर्चिलसाहबः अतलान्तिकमहासागरेऽमेरिकाया अध्यक्षेण सह 'अतलान्तिकचार्टर'-नामकमेकं सन्धिं चकार । तदनुसारमेरिकादेशोऽपि युद्धेऽभिरतः । इत्थममेरिकाब्रिटिशचीनरूसप्रभृतय एकस्मिन्पक्षेऽपरस्मिन् जर्मनेटलीजापानप्रभृतयो देशाश्च भूत्वा संहारव्यापिनि युद्धे संलग्नाः ।

यतोऽस्मिन् त्रिदेशता भारतीयसीमान्तरक्षणार्थं विविधदेशवासिनो बहुविध-भाषाचारविचारसम्पन्ना श्वेताङ्गाः कृष्णाङ्गाश्च बहवः शस्त्रधारिणो मानवा भारतमागतवन्तः । नूतनवेषालङ्कृताना शस्त्रधारिणा तेषा स्वरूपाण्य-भिवीक्ष्य बहुषु स्थानेषु भारतीया आबालवृद्धा जना भयभीता बभूवुः । जलस्थलाकाशेषु महद्भय समुपस्थितम् ।

यस्मिन्दिवसे जापानो युद्धघोषणामकरोत्, तत एव कलिकातायाः सर्वे जना अतिभयान्विताः स्वकीयान् बान्धवानपरत्र प्रेषयन्तः स्वयञ्चापि पलायनसमुद्यता बभूवुः । तत्र च सम्भवति शृगालध्वनौ (सायरन) वायुयान योद्धारः सहसैव वायुयानमारुह्य बमवर्षकविमान सम्प्रेक्ष्य युद्धं

कुर्वाणा महान्तं साहसमदर्शयन् । श्रुत्वैव च शृगालध्वनिं जनाः पलायमाना रक्षागृहं स्वगृहं वाऽवाप्य प्राणरक्षार्थं भगवन्नामस्मरणं कुर्वन्तोऽपि त्रस्ता अभूवन् ।

ब्रह्मदेशनिवासिनोऽपि भारतीया जलयानव्योमयाननिवेशाभावात् पदातय एव विहाय सर्वं व्यापारादिकं पशून् गृहादिकञ्च जलधाराप्रवाहमिव स्थलमार्गेण ब्रह्मदेशात् स्वदेशं भारतमागतवन्तः ।

क्षुत्पिपासार्दितानां कलिकातामार्गेण देशं गच्छतां तेषां सेवायां कलिकातास्था व्यापारिणो दत्तावधाना बभूवुः । शरणार्थिनामागमने स्वतन्त्रतान्दोलने श्वेताङ्गानामत्याचारं देशे युद्धार्थं सैन्यसंगठने यत्ने यदा कदा बमवर्षणं कलिकातायां पूर्ववंगस्य कतिपयनगरेषु च रानावन्धकारञ्च विलोक्य भारतीया विशेषतो बङ्गवासिनो भयप्रकम्पिताः सम्बभूवुः । जापानिनः सिंगापुरं विजित्य ब्रह्मप्रदेशमपि जितवन्तः ।

: ५१ :

सत्याग्रह-प्रतिक्रिया-भाषणानि

काँग्रेसनेतॄणां सर्वासां कारायां निपातात् सर्वजनस्य स्वतन्त्रतान्दोलनस्य दमनचक्रस्य च प्रतिक्रिया सर्वत्रैव जाता। भारतीयसमस्यायाः फेनर ब्रक्वन इव लिबरल्यूपारांशपि दर्शत, अतो ब्रिटिश शासनस्य महान्य अमेरिकाया स्वकार्यं प्रतिनिधिं नियुक्तवान्। यथा ब्रिटिशशासनमपे र-कायां स्वकीयप्रतिनिधिं प्रेषितवत्, तथैव अमेरिकाशासनमपि लौचलीन-क्यूरी विलियमफिलिप्स इत्यभिधान् विशेषविज्ञप्रतिपूर्वं न् प्रतिनिधान् प्रेषित-वान् भारतम्। सर्वे एते भारतपक्षसमर्थनं चक्रुः।

प्रशान्तसमुद्रे चीनदेशे दक्षिणाफ्रिकायाञ्च भारतीयान्दोलनस्य महती प्रतिक्रिया चर्चा च समभूताम्।

ब्रिटेने स्टैफर्डक्रिप्समहोदय प्रस्तावविषये भाषणावसरे स्पष्टमित्थम् उवाच—"भारतस्य उत्तरदायित्वपूर्णशासनप्रदानयोजनायां युद्धप्रयत्ने भागग्रहणवार्तां च 'सर्वं वा न वा' इत्यनया किञ्चिदपि नैव दातुमिति काँग्रेस सदस्यानां दुराग्रहेण असफलाभूत। ब्रिटिशप्रशासनाननुरोधाद् भारतस्य जनानां काँग्रेसेऽनिष्ठा जाता' इति।

एटली भाषणम्

एकदा भाषणं कुर्वन् एमरीमहोदयेनोक्तम्—यद् 'भारतीयसमस्या समाधाने सदोषा अपि वयं शताब्दीभ्यः भारते सुप्रबन्धं सुशासनञ्च संस्थापितवन्त इति सत्यम्। पञ्चविंशत्यधिकवर्षेभ्यः स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थं प्रयत्नशीला अपि भारते विभिन्नदलानामैक्याभावाद् परस्परमैकमत्याभावाद् विशेषा प्रगतिर्नैव बभूव। ब्रिटिशविरोधिन-

कुर्वाणा महान्तं साहसमदर्शयन्। श्रुत्वैव च शृगालध्वनिं जनाः पलायमाना रक्षागृहं स्वगृहं वाऽवाप्य प्राणरक्षार्थं भगवन्नामस्मरणं कुर्वन्तोऽपि त्रस्ता अभूवन्।

ब्रह्मदेशनिवासिनोऽपि भारतीया जलयानव्योमयाननिवेशाभावात् पदातय एव विहाय सर्वं व्यापारादिकं पशून् गृहादिकञ्च जलधाराप्रवाहमिव स्थलमार्गेण ब्रह्मदेशात् स्वदेशं भारतमागतवन्तः।

क्षुत्पिपासार्दितानां कलिकातामार्गेण देशं गच्छतां तेषां सेवायां कलिकातास्था व्यापारिणो दत्तावधाना बभूवुः। शरणार्थिनामागमनं स्वतन्त्रतान्दोलनं दयेतान्नानात्याचारं देशे युद्धार्थं सैन्यसंघटनं वङ्गे यदा कदा बमवर्षणं कलिकातायां पूर्ववङ्गस्य कतिपयनगरेषु च रात्रान्धकारञ्च विलोक्य भारतीया विशेषतो वङ्गवासिनो भयप्रकम्पिताः सम्बभूवुः। जापानिनः सिंगापुरं विजित्य ब्रह्मदेशानपि जितवन्तः।

सत्याग्रह-प्रतिक्रिया-भाषणानि

काङ्ग्रेसनेतॄणां सर्वेषां कारायां निपातात् संवर्धितस्य जनान्दोलनस्य ब्रिटेनकृततद्दमनचक्रस्य च प्रतिक्रिया सर्वत्रैव जाता। भारतीयप्रश्नस्याद्यः केन्द्रं लन्दन इव दिल्लीन्यूयार्कावपि वर्तेते, अतो ब्रिटिशपार्लमेंटमहाशय अमेरिकायां स्वकीयं प्रतिनिधिं नियुक्तवान्। यथा ब्रिटिशशासनमनेरिकायां स्वकीयप्रतिनिधिं प्रेषितवान्, तथैव अमेरिकाशासनमपि लोचलीन-क्यूरी-विलियमफिलिप्स इत्येपिशर-पिण्डेनविल्के प्रभृतीन् प्रतिनिधीन् प्रेषित-वान् भारतम्। सर्वे एवैते भारतीयपक्षसमर्थनं चक्रुः।

प्रशान्तसम्मेलने चीनदेशे दक्षिणाफ्रिकायाञ्च भारतीयान्दोलनस्य महती प्रतिक्रिया चर्चा च समभूवन्।

ब्रिटेने स्टैफर्डक्रिप्ससाहबप्रस्तावविषये भाषमाण एमरीसाहब इत्थमुवाच—"भारतस्य उत्तरदायित्वपूर्णशासनप्रदानवार्तां युद्धप्रयत्ने भागग्रहणवार्तां च 'सर्वं दीयतामथवा किञ्चिदपि नैव दीयताम्' इति काङ्ग्रेस-सदस्यानां दुराग्रहेण असफलीभूते। ब्रिटेनप्रस्तावानामवहेलनाद् भारतीय-जनानां काङ्ग्रेसेऽविश्वासो जातश्चे'ति।

एटली-भाषणम्

एबरडीने भाषणं कुर्वन् एटली साहबेनोक्तम्—यद् 'भारतीयसमस्या-समाधाने सदोषा अपि वयं शताब्दाधिकसमयेभ्यो भारते सुप्रबन्धं सुशासनञ्च संस्थापितवन्त इति सत्यम्। पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थमधिकप्रयत्नशालिनि भारते विभिन्नमतावलम्बिनां परस्परमैकमत्याभावाद् विशेषा प्रगतिर्नैव बभूव। त्रिंशदधिककोटिजन-

समन्विते देशे जनतन्त्रस्थापनं काठिन्यपरिपूर्णम्। ब्रिटिशकर्मकरशासनस्य विश्वासोऽस्ति यद् युद्धोत्तरकाले स्वतन्त्रभारतसंस्थापनमवश्यम्भावि।

चर्चिल-भाषणम्

तदनन्तरं ब्रिटिशशासकीयसभायां चर्चिल्साहबेनेत्थमुक्तम्—'कांग्रेस-संस्थां विहाय येन सह मम विरोधो वर्तते, असौ मुहम्मदीयवर्ग एव, यः स्वात्म-निर्णयाधिकारं याचते। दलितवर्गा राज्यप्रजाजना बहवो ब्रिटिशभारतीया हिन्दवः सिक्खा ख्रिस्तमतावलम्बिनश्च कांग्रेसनीतिविरोधिन एव। ब्रिटेनेऽन्य-देशेषु चैतस्य मुख्यतथ्यस्योपेक्षा नैव भवितुमर्हति। एतन्मुख्यतथ्य-मन्तरा भारतीयसमस्याया ब्रिटिश-भारतयोः पारस्परिकसम्बन्धे च विचार एवासम्भवि। अधुना गान्धिनः कांग्रेससंस्था अहिंसां तिलाञ्जलिं प्रदाय क्रान्तिकारकान्दोलने प्रवृत्ता। यातायातसाधनानां पङ्गुकरणं जापानीया-क्रमणविरोधि देशरक्षाव्यवस्थाया अवरोधनञ्च आन्दोलनस्यास्य मुख्यमुद्दिष्टम्।

'अत एव गान्धि श्रीरत्नराजेन्द्रप्रसादप्रभृतयो नेतारः सर्वरक्षिकायां निवासिताः। तेषां सुखसौविध्यार्थं महती व्यवस्थापि शासनेन व्यधायि। यावत्संकटावसानं नैव जायते, तावत्ते सर्वरक्षिकायामेव स्थास्यन्ति। युद्ध-कारिजातिषु कांग्रेससंस्थायाः कोऽपि प्रभावो नास्ति। अतो बहवो जना युद्धकार्यं करणार्थं स्वेच्छया समागताः, समागच्छन्ति समागमिष्यन्ति चैतत् सौभाग्यमेव। अद्यावधि संयुक्तराष्ट्रियसैनिकेषु प्रायो दशलक्षेभ्योऽप्यधिका जनाः सङ्गठिताः। तेषां वीरत्वमपि प्रशंसनीयमासीत्। यत्किञ्चिदप्यभूत् तेनेदमेव निर्णीतं भवति यत्कांग्रेससंस्था भारतीयवीराणां कर्तव्यविमुखीकरणे स्वमायाजालेन च वशीकरणे असफला एव।

'साम्प्रतं ऊनचत्वारिंशत्कोटिभारतीयेषु भारतवासिनामेव शासनम्। केवलं षट्शतपरिमिता उच्चशिक्षाशिक्षिताः श्वेताङ्गाः भारते विद्यन्ते। पञ्चसु प्रान्तेषु—येषु विशालं प्रान्तद्वयमपि वर्तते, यत्र निश्चिता संख्या

एकादशकोटिपरिमिताऽस्ति—धारासभोत्तरदायिप्रान्तीयमन्त्रिमण्डलमेव कार्यं कुरुते। नगरेषु ग्रामेषु च जनैरेव नागरिकाधिकाराः सन्ति।

'यातायातसाधनसम्बन्धविच्छेदकारिण्याः काङ्ग्रेससंस्थाया विद्रोहोऽसफलो भवचरति। अधुना वहिष्प्रक्षेपस्य पश्यतो हरस्य कर्मापि विरतिमाप्नोति। जीवनस्य धनस्य च क्षतिर्न्यूनैव। विशाले देशे सामूहवत्ते विद्रोहे केवल पञ्चशतजना एव मरणमापेदिरे। नागरिकाणां साहाय्यार्थं नाममात्रमेव श्वेताङ्गसैनिका गताः। किन्तु सर्वत्र भारतीयसैनिका उपद्रवकारिणः शान्तान् चक्रुः।

'विश्वसिम्यहं यदियं सभा मया सहैव वीरभारतीयसैनिकान् भारतीयशासकीयकर्मचारिणश्च प्रति राजभक्तिप्रदर्शननिमित्तमाभारं प्रदर्शयिष्यति। आन्दोलनेनैतेन स्पष्टमभूत् यत्काङ्ग्रेससंस्था भारतदेशस्य प्रतिनिधित्वं नैव करोतीति। देशीयजनसाधारणस्य व्यवस्थापरकेऽपीयमयोग्या सवृत्ता। विषयेऽस्मिन् भवतः कथयामि यद्बहुसंख्याका सैनिका भारते गताः। श्वेताङ्गसैनिका यथेदानीं वर्तन्ते, तथा पूर्वं कदापि नासन्। अत एव वारं वारं सभा सूचयामि यद्भारतीयपरिस्थित्या नैव व्याकुलीभवन्त्वि'ति।

चर्चिलसाहबस्य भाषणेन न केवलमिंग्लैण्डे भारते वा नित्त्वमेरिकायामपि महदौदासीन्यमभूत्। ब्रिटिशराष्ट्रसभायाः सदस्य पेल्नौ ग्रीनवुडसाहबश्च भाषणस्यास्यालोचना कुर्वन्तो विरोधं कृतवन्तौ। अनेके पत्रकारा अनेकसंस्थाप्रतिनिधयः सदस्याश्च चर्चिलभाषणस्यालोचना विधाय भारतीयनेतृवर्गाणां विचारं सम्मान्य 'भारतं स्वाधीनं कर्तव्यमि'ति सर्वतः समुद्घोषितवन्तः।

एमरी-भाषणम्

तदनन्तरं लन्दननगरे युद्धपरिस्थितेः सिंहावलोकनं कुर्वन् एमरी साहबः इत्थमुक्तवान्—'केनापि दलविशेषेण विनिर्मितं विधानं कदापि सुस्थिरं नैव भविष्यति। गान्धिनः काङ्ग्रेससंस्थाया नियन्तारः मुष्टिमेया एव एतादृशं विचारयन्ति। एतेनैव विचारेण प्रेरितास्ते भारते

महदान्दोलनं प्रारभ्य भारतीयशासनं भङ्क्तुमैच्छन् । अनेन न केवलं युद्ध-प्रयत्ने, किन्तु भारतस्य भाविनि स्वातन्त्र्येऽपि बाधा समुपस्थिता भविष्यतीति ।

एकस्या राज्यसाधारणसभाया 'सम्प्रति श्रीराजः क्व वर्तते ?' इति प्रश्ने एमरीसाहब उक्तवान्—'विषयेऽस्मिन् न कोऽपि मामस्थिरत् । किन्तु गृहसम्बन्धिकार्येषु बान्धवैश्च पत्र व्यवहार कर्तुं स स्वतन्त्रोऽस्ति । नाहं कथयितुं शक्ष्येऽसौ इदानीं क्व वर्तते । 'भारत उपद्रवकारिणि जनसम्मर्दे वायुयानद्वारा यद्गमवर्षणमभूत्तस्य पूर्णं विवरणं देयम् , अग्रे चेतादृशं कृत्यं मा भवत्वि'ति सदस्यैरुक्तोऽसौ जगाद यद् गतसप्ताहे भारत केन्द्रीयसभाया यत् शासकीय भाषणमभूत्, यच्च पत्रेषु प्रकाशितं तदतिरिक्तं मया किञ्चदपि कथयितुं नैव शक्यते' इति ।

ज्ञातव्यमिदं यत् वर्तमानोपद्रवे पञ्चवारं वायुयानद्वारा मशीनगना-ख्यमहाशस्त्रेण च गुलिकावर्षणं तदाऽभूद्यदा बिहारप्रदेशे एकस्या वायुयान-दुर्घटनाया चालकः मृत आसीत् । एतेन तत्कर्मचारिणो जनैर्घातिता बभूवुः । नागरिकाणामुपद्रवैरतिवृष्ट्या च विनष्टे वाष्पयानमार्गे सैनिकानां याना-यातमार्गावरोधे जाते च वायुयानसाहाय्यमावश्यकमभूत् ।

भारतस्य भविष्यत्सम्बन्धे चर्चां कुर्वन्नसावेवमुवाच यत् काङ्ग्रेसनेतृभिः सह कापि वार्ता न भविष्यतीति ।

'मैंचेस्टर गार्जियन'नामके दैनिकपत्रे सम्पादको वर्टेण्ड-रसलसाहबो लिखितवान्—'दलताद्याः पूर्णतया नैवानुभवन्ति यदमेरिकायामिदानीं भारतविषयणी कीदृशी व्याकुलता वर्तते । न केवलं भारतस्य, किन्त्व-मेरिकाया अन्येषाञ्च देशानां विश्वासप्रदानार्थं ब्रिटेनेन भारतविषये किञ्चिदवश्यमेव कर्तव्यमि'ति ।

'न्यूज क्रानिकल'पत्रे वर्नन बार्टलेटसाहबोऽपि तद्दिन एवं लिखितवान् यदेटलीसाहब एमरीसाहबश्चेदं स्पष्टं कथितवन्तौ यद्ब्रिटिशशासन-मधुनापि क्रिप्सयोजनाया स्थिरमस्ति । किन्तु तौ स्वयोजनासमर्थन

किमपि नैव कृतवन्तौ। सम्राजापि घोषणा नैव कृता यद् युद्धानन्तरं भारतं पूर्णं स्वाधीनं भविष्यतीति। अन्तःकालीनावधौ काप्येतादृशी व्यवस्थापि न कृता, यया समानशत्रुविरुद्धे भारतस्य पूर्णं सहयोगं प्राप्तो भवेदि'ति।

'किमधुने'ति शीर्षकेण हेरल्ड लास्कीमहाभागो लिखितवान्—'इदं परिचितु शक्यते यदिदानीं कार्येसदस्याः सर्वेऽपि कारायां वर्तन्ते। अत समस्त स्वार्थमिच्छुका वयमिति प्रमाणं कर्तुं तेषां ततो मुक्तिः कर्तव्या। यद्यस्मिन्समये भारतीयशासनाय सत्ता हस्तान्तरिता भवेत्तदा अराजकता अनुत्पत्स्यते इति युक्तिः प्रदीयेत चेत्तदा किमपि न भविष्यति यद् भारतीय एव प्रधानलार्डपदमवाप्नुयादिति। यदि हिन्दूप्रधानलार्ड न्याय्यपरो-स्तदा मुहम्मदीय एव प्रधानलार्डो भवेत्। युद्धसमाप्तिमन्तरा अन्तःकालीनमन्त्रिमण्डलस्यावधिरनिश्चित इव वर्तते, तर्हि द्वयोर्द्वयार्धयोः कृते जात्योरुभयोर्मन्त्रिमण्डलं स्थाप्यम्। एतत्सम्मेलनमेव निश्चितं कुर्याद्यत्प्रधानमन्त्री को भवेत्। रक्षामन्त्री च प्रधानमन्त्रिसम्प्रदायाभिन्नो भवेत्' इति।

अन्येऽपि बहवो विदेशीया भारतीयस्वतन्त्रतासमर्थने दमनात्याचारविरुद्धं भारतीयनेतॄणां मुक्त्यर्थञ्च भाषणानि प्रदत्तवन्तः।

अथ राजगोपालाचारी श्यामाप्रसादमुखोपाध्याय - विलियमफिलिप्से - गान्धिना सह साक्षात्कारार्थं कृता प्रार्थना शासनेन व्यर्थीकृता। एवम् एलिजाबेथ कैडबरी लिटनप्रभृतिप्रमुखमहिलासहितानां लार्ड मार्लेस्ट्राबोल्गी हेरल्डलास्की जुलियनहक्स्ले नेल्फोर्डप्रभृतीनां श्वेताङ्गानां हस्ताक्षरसहितं राजगोपालाचारिणो लन्दनागमनसौविध्यार्थं प्रार्थनान्वितं पत्रेण सम्प्राप्यापि एमरीसाहबो कमपि विचारं नाकरोत्। प्रत्युत ब्रिटिशशासनकालीनराभारं चर्चिल इत्थं ददौ—

स्वीये भाषणे चर्चिलसाहब उक्तवान् यत् वयमस्मिन् युद्धे न लाभस्य न वा प्रभुताविस्तारस्य दृष्ट्या, अपितु केवलं प्रतिज्ञाया न्यायस्य स्वतन्त्र्य पालनस्य चोद्देश्येन संलग्ना स्मः। अहं सुस्पष्टं कथयामि यत्स्वकीयं साम्राज्यं मुरिधरीभूतमिच्छामीति, अहं सम्राजः प्रधानमन्त्री ब्रिटिश-

शासनस्य परिसमाप्त्यर्थं नैवाभवम्, किन्तु तत् सुस्थिरं स्थापयितुमेव। यद्येवमपि कदापि भवेत्तदा तदर्थमन्य एव कोऽपि मानवो जन्म प्राप्स्यति। तथैव तत्कार्यार्थं प्रजातन्त्रात्मकमार्गान्तर्गतस्य राष्ट्रेण सह परामर्शस्यावश्यकता भवेत्। अहमेतस्य राष्ट्रमण्डलस्य तदधीनानामन्येषाञ्च राष्ट्राणां विभिन्नजातीयसमूहस्य च सदस्योऽस्मि। प्रकम्पमानेऽस्मिन् संसारे वयं मुक्तिरूपस्य महापर्वतखण्डस्य सदृशा संस्थिता स्म।

षष्ठजार्जेनाऽपि स्वीये भाषणे उक्तं यत् मम प्रजायाः सहयोगिनाञ्चोद्देश्यमिदं यत् यत्र क्वापि स्वाधीनतायामाक्रमणं भवेत्तत्र रक्षणं शत्रूणां प्रदेशे च समाक्रमणं कार्यम्। एताभ्यां शीघ्रातिशीघ्रमेव शत्रुभिरधिकृता देशाः स्वतन्त्रा भविष्यन्ति। युद्धसमाप्तौ तत्कालमेव भारतीयनेतृजननिर्मितविधानाधारेण ब्रिटिशराष्ट्रमण्डलान्तर्गतं स्वतन्त्रं भारतं दिदृक्षते मम शासनमिति भारतीयनरेशान् प्रजाजनांश्चाह कथितवान्। किन्तु सखेदमिदमुच्यते यद् भारतीयनेतृवर्गो ममेदं निमन्त्रणं नैव स्वीकृतवान्। मम हार्दिकीच्छा यद् भारतीया बुद्धिमत्तया परस्परं सामञ्जस्यं विधाय यथाशीघ्रमेव कार्येषु विजयमाप्नुवन्त्विति।

चर्चिलभाषणेन सुप्तो ब्रिटेनः पुनरपि जागृतो बभूव। कतिपयदिवसानन्तरमेव ब्रिटिशगृहमन्त्री हर्बर्टमॉरीसनसाहबो भाषणं कुर्वन्नेवमुवाच—'ब्रिटिशो भारतीयेभ्यो विधाननिर्माणार्थं पूर्णं स्वातन्त्र्यं प्रदत्तवानस्ति। तस्य परिणामः पूर्णा स्वाधीनता भविष्यति युद्धानन्तरम्। ते स्वभाग्यनिर्णयेऽपि स्वतन्त्राः। किन्तु प्रचलति युद्धे मित्रराष्ट्राणां विजये कामपि बाधां नैव समुपस्थापयन्तु। किं भवद्भिः क्वापीतिहासे शासकैः दासप्रजाभ्यः कृते एवंविधस्वातन्त्र्यप्रदानस्य यद्यदित्युदाहरणं पठितं दृष्टं श्रुतं वा? भवन्त एतस्यार्थमन्यं यमपि विचारयन्तु, किन्तु ममैव एषा बोधोऽवगम्यते यदेतया रीत्या ब्रिटेन एकं नूतनमुदाहरणं समुपस्थापयति।' एतेन भाषणेनापि भारतीयजनमानसस्य किमपि साहाय्यं नाभूत्।

'भारतं पापदयायां कृतं पापेऽस्य एवोत्तरदायी' इति शीर्षकेण पुस्तकं

शासनेन प्रकाशितम्। बन्दीभूतेष्वपि नेतृवृन्देषु काँग्रेस एवान्दोलनस्य पथप्रदर्शनं चकार। पुनर्गान्धिनः काँग्रेसस्य चालोचनापरिपूर्णमेकं श्वेतपत्रमपि प्रकाशितमभूत्।

एतस्याः पुस्तिकाया आलोचनां कुर्वन् 'न्यू स्टेट्समैन ऐण्ड नेशन' नामकं पत्रं लिखितवान्—'अनेकमपरेष्वपि यद् भारतशासनं काँग्रेसविरोधि पुस्तकं श्वेतपत्रञ्च प्रकाश्य सुन्दरं नैवाकरोत्, यतोऽत्र काँग्रेसस्य गान्धिनश्चालोचना वर्तते। नूनमियं पुस्तिका केवलं प्रचारार्थमेवैव वक्तुं शक्या। किन्तु 'टाइम्स'-सहितानि ब्रिटेनस्यान्यपत्राणि भारतविरुद्धं काँग्रेसगान्धिविरुद्धञ्च विषवमनमेव चक्रुः।

पुनर्निखिलसाधारणसभाया भारतीयविषयतो सद्यः विचारमारब्धवन्तः। लार्डसभाया यो हि प्रस्तावः समुपस्थापितोऽभूत्तस्मिन् पद्धमन्तविषय एव विचारो जातः। तत्र भाषणं कुर्वन् एमर्सीसाहबोऽकथयत्—भारतस्य कृते एतादृशं विधानं निर्मातव्यं यद् ब्रिटेनविधानाद्भिन्नं तद्देशानुरूपं निजानिनियासभूतस्य ब्रिटिशस्य इङ्गलैण्डदेशस्य विधानमिव भवेत्।

एतस्यालोचनां कुर्वन् 'मैंचेस्टरगार्जियन पत्रसम्पादको लिखितवान् यत् 'पुनः पुनः निष्प्रयोजनाया वक्तृप्रदानेन कार्यं नैव सम्पत्स्यते। सम्प्रति निष्क्रियावस्था सर्वथाऽक्षम्यीभूता, नवीना परिस्थितिश्च समुत्पन्नाऽस्ति, यस्या यथार्थरूपेण निर्णयो विधातव्य एव। 'डेली हेरल्डे' सर्वप्रथमपूर्वं प्रदत्तस्य वक्तव्यस्य पुनरावृत्तिमात्रमेवैमर्सीभाषणमिति प्रकाशितम्। एतेनास्मान-विरुविषयका विश्लेषणं विहाय एमर्सीसाहबेन साधारणसभाया वक्तव्य मन्यया इङ्गलिश-चर्चाश्चसिद्धान्तानुसरणं नियमं इत्यादि दत्तव्यं व्यवस्थितम्।

अद्यावधि कदाप्येतादृशी सहानुभूतिः काँग्रेसविषये न दृष्टा, यथा साम्प्रतिकम् दृश्यते। पीडितान् प्रति सहानुभूत्या सदैव शासनस्य कृते गत्यवरोधदूरीकरणार्थं प्रार्थनाप्येकाऽभवत्। अस्याः प्रार्थनायाः शार्दूलश्च चिमनलाल-सीतलवाड-तेजबहादुरसप्रू-मिर्जैस्माईल-राधाकृष्णन प्रभृतिनेता-

सशास्त्रियार जयकरप्रभृतीनां भारतीयविशिष्टनेतृणां व्यापारमण्डलादिसदस्या-प्रतिनिधीनामुच्चन्यायालयन्यायाधीशानां विशिष्टवाक्कीलानां लारपादरीप्रभृति-धार्मिकनेतृणां साम्यवादिमहिलासम्मेलनसदस्यानां श्यामाप्रसादमुखोपाध्यायादि-हिन्दुमहासभानेतृणां च सम्मतिरासीद्यद् भारतशासनं पुनर्देशस्य परि-स्थितिं विचारयतु । किन्तु शासनस्य कर्णयोर्यूकापि नैव सचार ।

वयं ब्रिटिशशासनस्य कियतीं निन्दां कथं न कुर्याम, आहोस्विद् बहुरोषं कथं न प्रकटयेम। किन्तु मतविपर्यासेऽस्माकं स्थितिः कन्दुकस्येव वर्तते। छुरिका फलोपरि स्यादथवा फलं छुरिकोपरि, उभयथापि विनाशस्तु फलस्यैव, नष्टत्वं तस्यैव।

मानयन्तु भवन्तो यद् ब्रिटिशशासनं स्वान्तकलुषाः लोभवशीभूताश्च वयं कथयन्तो भवेम यद् ब्रिटिशशासनं व्याकुलं संकटाक्रान्तञ्च कुर्वन्तु, तेन सहासहयोगञ्च, तदा विश्वसन्तु यदेतेन कारणेनास्मत्तः पञ्चशत-गुणाधिके संकटे पतिष्यामः। न खल्वयं प्रश्नो नास्तिकत्वस्य, यतो मुहम्मदीयानां सन्निधे पञ्चशतगुणाधिकानि नास्तिकाङ्गानि विद्यन्ते। यद्यप्यहं हिन्दूनां निन्दां नैव कर्तुमिच्छामि, किन्तु तेषां स्वभाव एवैतादृशः, यत्सन् पोषयन्त्ये-तादृश एव वातावरणे अभूतामिति केनापि विवेकशालिना कथितुं शक्यते। किन्तु स्वयमेवाहमात्मानं परिपृच्छामि किमिदमुचितं यद्वयं पञ्चशतगुणाधिके कष्टे पतितुं तत्पराः?

किन्तु प्रश्नस्त्वयमेव यदन्ततः कः परिणामो भविष्यति? निर्दिशामि परिणामद्वयम्, पूर्वतः पश्चिमतो दक्षिणोत्तराभ्यां वा भारते विरोधिना महदा-क्रमणं भविष्यति। सर्वेऽपि तदाऽस्माकं बलिदानेन को लाभः? यदि च द्वितीयवर्गोऽस्माभिः सह नैव भविष्यति तदा गृहसंग्रामो निश्चितः। द्वितीय-परिणामोऽयमेव स्यात्—यदि मुहम्मदीया एवैतां विरोधाग्निज्वालां प्रकटी-कुर्वन्ति, तदा ते ब्रिटिशशासनं पङ्गुमपि विधातुं क्षमाः। तत्परिणामो भारतस्य खण्डनमेव। भवतु नाम! ब्रिटिशशासनविरोधनं वयं महोत्साहं काम कुर्याम, किन्तु वस्तुस्थितिरस्माकं कन्दुकस्येव'इति।

पाकिस्तानं वा प्राणदानं श्मशानं वा संग्रामः

'न्यूक्रानिकल' पत्रस्यावेदकसम्वाददाने जिन्नामहोदयः पूर्वे विवदन्न कुर्वन्नाह—'भारतं कदापि स्वीयशासनपद्धतौ स्वतन्त्रं नाभूत्, अर्थेन भवते ब्रिटिशः स्वीयशासनप्राबल्येन भारतोपरि दत्तौ'। जिन्नामहोदयोऽप-

स्वीकृत्य सामूहिकान्दोलनारम्भो महाननुचितः । असम्भवमिदं विश्वासकरणं यत्काङ्ग्रेससंस्था नेदमजानन्ती आसीत् यत् सामूहिकान्दोलने हिंसा रक्तपातोऽनपराधिनां विनाशश्च भवेयुः । महति सङ्कटपूर्णसमय आन्दोलनमिदमारब्धमित्यधिकं खेदजनकम् ।

एतस्योद्देश्यं बलात्महानागरिकास्त्रभयप्रदर्शनाद्वा स्वयाचना स्वीकार्या इति । यदि काङ्ग्रेससंस्थायाः एतेभ्यो धृष्टतापूर्णव्यवहारेभ्यः उत्तरदायित्वविहीनकार्येभ्यश्च भीतं शासनं तस्या याचनां स्वीकरिष्यति, तदा तस्य परिणाम आत्मसमर्पणं सर्वेषां हितानां विशेषतो मुस्लिमजगतः स्वार्थस्य बलिदानमेव भविष्यति ।'

एकस्मिन् साक्षात्कारेऽनेनोक्तं यत् 'अखिलभारतीयकाङ्ग्रेसकार्यसमितेरन्तिमाधिवेशने गान्धी एवं समुवाच यत् देशे सबलं सङ्गठनं केवलं काङ्ग्रेससंस्था एव । सैव भारतस्यैकमात्र प्रतिनिधिसंस्था । इमामेव वार्तामधिकं बलं प्रदाय श्रीरत्न एवमुक्तवान् यत् मुस्लिमलीगसंस्था एका प्रतिक्रियावादिनी संस्था वर्तते । मुहम्मदीयजनतैव तया सह सम्बद्धा । काङ्ग्रेससंस्था पुनः समस्तदेशस्य प्रतिनिधिसंस्थाऽस्ति । श्रीरत्नेनेयं गर्जना न केवलं भारत एव कृता, किन्तु सम्पूर्णे विश्वस्मिन्नेतस्य प्रतिध्वनिरकारि ।' युद्धप्रयत्नसम्बन्धे अमेरिकासमाचारदातुः प्रश्नस्योत्तरेऽसौ उक्तवान् यद् अन्यदेशवासिनो जना भारतीयराजनैतिकपरिस्थितिविषयेऽपरिचिताः सन्ति । अत एतस्मिन्विषये विश्वासः दुर्लभः । अयं दूषितः प्रचारो जनानां छलनार्थमेव भवति । यदि भवन्तश्चर्चिलभाषणं पठित्वा विचारयन्तु चेत्तदा ज्ञास्यन्ति यदसौ काङ्ग्रेसविचारस्य खण्डनमेव चकारेति ।

युद्धप्रयत्ने मुस्लिमलीगसंस्था साहाय्यं नैवाकरोदित्यस्य नेदं कारणं यदियं युद्धविरोधिनी । किन्तु भाराक्रान्त जायते—तावदियं युद्धप्रयत्ने सहयोगं साहाय्यं वा नैव प्रदास्यति, यावज्जना एवं नैवानुभविष्यन्ति यद् देशस्य वास्तविकाः शासनकर्तारो मुस्लिमलीगसंस्थैवेति ।

मुस्लिमलीगसंस्था त्रिराष्ट्रयुद्धप्रयत्नमेतादृशं इत्थं मन्यते यद्

वयं ब्रिटिशशासनस्य कियतीं निन्दां कथं न कुर्याम, आहोस्वित् बहुरोषं कथं न प्रकटयेम। किन्तु गतविंशवर्षाभ्यन्तरेऽस्माकं स्थितिः कलङ्कपूर्णेव वर्तते। छूरिका फलोपरि स्यादथवा फलं छूरिकोपरि, उभयथापि विनाशस्तु फलस्यैव, गद्धरंन तस्यैव।

मानयन्तु भवन्तो यद् ब्रिटिशशासनं त्वान्स्फुटाः शीघ्रमेवानुगच्छ कथयन्तो भवेम यद् ब्रिटिशशासनं न्यायपूर्णं संस्थानान्तरञ्च कुर्वन्तु, तेन बहुसहयोगञ्च, तदा विश्वसन्तु पदेऽनेन पाकिस्तानस्य अपेक्षातः पञ्चशत-गुणाधिके कष्टे पतिष्यामः। न खलु प्रसन्नो नास्मि कथम्, यतो मुहम्मदीनां सर्वेषां पञ्चशतगुणाधिकानि नान्तिकानि विद्यन्ते। यद्यप्यहं हिन्दूनां निन्दां नैव कर्तुमिच्छामि, किन्तु तेषां स्वभाव एवैतादृशः, यावन्तं पीडयन्ते तावदृश एव वातावरणे अमृतमिति केनापि विवेकशालिना कथितुं शक्यते। किन्तु स्वयमेवाहमात्मानं परिपृच्छामि किमिदमुचितं यद्वयं पञ्चशताधिके कष्टे पतितुं तत्पराः।

किन्तु प्रश्नस्त्वयमेव यदन्ततः कः परिणामो भविष्यति? विलोकयामि परिणामद्वयम्, पूर्वतः पश्चिमतो दक्षिणोत्तराभ्यां वा भारते विदेशिनां महदा-क्रमणं भविष्यति। अत्रैव तदाऽस्माकं बन्दित्वेन को लाभः। यदि च द्वितीयवर्गोऽस्माभिः सह नैव भविष्यति तदा गृहसंग्रामो निश्चितः। द्वितीय-परिणामोऽयमेव दृश्यते—यदि मुहम्मदीया एवैता विद्रोहाग्निज्वालां प्रकटी-कुर्वन्ति, तदा ते ब्रिटिशशासनं पदच्युतमपि विधातुं समाः। तत्परिणामो भारतस्य खण्डनमेव। भवतु नाम! ब्रिटिशशासनमुद्देशप्रेरितं वय-महोरात्रं नाशं कुर्यामः, किन्तु नानुमिश्रितमस्माकं कल्याणमिदं'इति।

पाकिस्तानं वा प्राप्स्यामि स्वाभिमानं वा नंक्ष्यामि

'न्यूजक्रॉनिकल' समाचारपत्रप्रतिनिधये जिन्नामहोदयः पूर्वं विवरणं कुर्वन्नाह—'भारतं कदापि स्वेच्छाशासनाधीने सर्वं नाभूत्, एवं तु मन्ये ब्रिटिशः स्वोपनिवेशस्याशासनादानन्तरं भारतोपरि दद्यौ'। जिन्नामहोदये कथ-

यद्यदहमिदानीं युद्धोपरान्ते पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं ब्रिटिशशासनेन प्रतिज्ञा कारयितुमिच्छामि। तत्प्रत्युपकारेऽस्थायिशासने सम्मिलितो भविष्यामि। किन्तु तव हिन्दुतुल्यान्येव स्थानानि ग्रहीष्यामीति। यदि ब्रिटिशशासनमद्य आगामिनि दिवसे वा समाश्वासनमेतादृशं प्रदास्यति तदा हिन्दूभ्रस्तमपि मम विचारेणैतं प्रत्यक्षमनिवार्यञ्च परिणाममवश्यमेव स्वीकरिष्यति'।

दिल्लीनगर्यामेव कस्मिन्दिवसे भाषणं कुर्वन् जिन्नासाहवः प्रावोचत् यत्सर्व एव मुहम्मदीयाः पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं कटिबद्धा भवन्तु। अहं पाकिस्तानं प्राप्स्यामि स्वात्मानमेव वा विनाशयिष्यामि।

पूर्वं संयुक्तभारतसमर्थकस्य जिन्नासाहवस्यैतादृशं भारतखण्डनपूर्वकं पाकिस्तानयोजनान्वितं भाषणं श्रुत्वा पठित्वा च न केवलं हिन्दव एव, प्रत्युत कतिपय मुहम्मदीया अपि विरोधमकुर्वन्।

दिल्लीनगर्यां क्रिस्तप्रस्तावरचिता सम्मेलने 'सम्मेलनमिदं सन्धिकार्ये समुचितं साधनं भविष्यती'ति फ्रेडरिकजेम्ससाहवोऽकथयत्। सम्मेलने भाषणं कुर्वन् पण्डितहृदयनाथकुञ्जरुमहाशयो उक्तवान् यद् देशविभाजनविध्वंसवर्धमानसमये केवलमिदमेव सम्मेलनमस्ति यद्देशस्यैकतायाः समर्थनं करोतीति। अध्यक्षपदमलङ्कुर्वन् महाराजसिंहः साम्प्रदायिकसमस्यासमाधाने श्रीगान्धिमुक्तिविषयकं भाषणमदात्।

प्रधानलार्डो लिनलिथगोसाहवो निर्भयतापूर्वकं श्रीगान्धिनः सविधे पत्रमेकं लिखित्वा सूचितवान् यत् 'काग्रेसोपरि यद्दोषारोपणमभूत्, तद्योपरमेकस्मिन्दिवसे भवता प्रदातव्यमवश्यमेव भविष्यतीति विश्वासं करोतु भवान्। यदि च भवान् संसारस्य समक्षं स्वं निर्दोषं कथयिष्यति, तदापि निर्णयो भवद्विरुद्ध एव भविष्यती'ति।

गान्धिनोऽनशनम् तत्प्रतिक्रियाश्च

किन्तु लार्डप्रधाने इत्यमारोपे कृतेऽपि महात्मा गान्धी पूर्वसङ्कल्पितमनशनमारब्धवान्। तदुपवासस्य सर्वत्रैव निम्नलिखिताः प्रतिक्रिया बभूवुः-

वैतनहार्गेडब्रक्षहिता धारासभाकर्मकरदलस्य बहवः सदस्या एमरी-

साहवेन साक्षात्कारं कृत्वाऽनशनकारिणः श्रीगान्धिनो मुक्त्यर्थं प्रार्थनाञ्चक्रुः ।

हिन्दुमहासभायाः कार्यवाहकाध्यक्ष श्रीश्यामाप्रसादमुखोपाध्यायो 'महात्मानं गान्धिनमन्तरा भारतीयसमस्यायाः समाधानं न भविष्यती'ति सर्वप्रथमं घोषणां चकार । भारतीयव्यापारमण्डलाध्यक्षः श्रीमेहतामहाशयः कथितवान् यद् 'यदि श्रीगान्धिनोऽभियोगे किमपि परिवर्तनं न कर्तुं शक्नुयात् शासनं तदा तं मुक्तमेव कुर्यादि'ति । 'यदि श्रीगान्धिनोऽनशनावस्थाया मृत्युर्भविष्यति, तदा ब्रिटिशभारतयोर्मैत्रीपूर्णसम्बन्धे विघ्न एव भविष्यती'ति मदनमोहनमालवीयश्च चर्चिलसमीपमेकमाशुसंवादं (तार) प्रेषितवान् ।

आर्थरमूरसाहबः कथितवान् यद् अस्मिन्समये गान्धिनो जीवनं संकटेऽस्ति । शासनं तं यदि मोचयेत्तदा कलङ्कं नैवाप्स्यति, न च तत्प्रतिष्ठाया कोऽप्याघातो भवेदिति ।

अमेरिकाया सर्वेष्वेव पत्रेषु उपवासस्यास्य विवरणं प्रकाशितं बभूव । 'यो हि महात्मा स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थं सर्वमेव स्वकीयजीवनं समर्पितवान्, स चरमसीमोपवासे समाप्तिमाप्नोती'ति 'न्यूयार्कटाइम्से' प्रकाशितमभूत् । अमेरिकायाः स्वराष्ट्रमन्त्रिकार्डेलहलः, अमेरिकास्थितब्रिटिशराजदूतलार्डहेलिफोक्सो हलसाहबश्च श्रीगान्धिन उपवासविषये गम्भीरां चिन्तां प्रकटितवन्तः ।

भारते श्रगान्धिनोऽनशनं समर्थयन्तः प्रधानलार्डशासनपरिषदः कतिपये सदस्यास्त्यागपत्रं प्रदत्तवन्तः । नूतनपरिस्थितौ विचारकरणार्थं विभिन्नसंस्थाना नेतृणामेकं सम्मेलनं दिल्ल्यां निमन्त्रितमभूत् । तत्र जिन्नासाहबोऽपि आसीत् । किन्तु तेन स्पष्टं सूचितं यद् गान्धिनोऽनशने विचारो हिन्दुभिरेव कार्यः यतोऽसौ खलु हिन्दूनेतेति । किन्तु सर्वैर्नेतृभिः सर्वाभिश्च संस्थाभिः कृता श्रीगान्धिनो मुक्त्यर्थं प्रार्थनाऽन्ततो व्यर्था बभूव । यथाकथमपि श्रीगान्धी स्वकीयानशनं शान्त्या सहासञ्च समापितवान् । ●

: ५३ :

राजगोपालाचारिणः प्रस्तावः

श्रीराजगोपालाचारी वारद्वयं जिन्नासाहेबं साक्षात्कृत्य वार्तालापञ्च विधाय सामञ्जस्यार्थमाशान्वितो जातः । तदा का गुप्त योजनाऽऽसीदिति न केनापि कथितुं शक्यम् । नेतृसम्मेलनसमये सामञ्जस्यार्थं याऽऽशाऽऽसीत्तस्या लार्डप्रधानः श्रीगान्धिना सहान्येषां साक्षात्कारमवरुध्य पूर्वमेव तुषारपातमकार्षीत् । राजगोपालाचारी आशान्वितो भूत्वा नेतृसम्मेलनमायोजितवान् । किन्तु लार्डप्रधान आशा नैव महात्मगान्धिनः सह साक्षात्काराय । एतत्कार्यमेव सन्देहादेव बभूव । राजगोपालाचारी कदाचिद्विचारयन्नासीत् यदस्याः समस्यायाः समाधानं पाकिस्तानस्वीकारेणैव भविष्यतीति । जिन्नासाहबो यद्यपि पाकिस्तानसिद्धान्तं नैव निर्धारितवान् , तथापि राजाजी द्विराष्ट्रसिद्धान्तं स्वीकृतवानासीत् । पाकिस्तानस्वीकारेणैव सर्वासां समस्यानां समाधानं स्वत एव भविष्यतीति स मनुते स्म । बम्बईरे मुहम्मदसाहबस्य जन्मदिवसे भाषणं कुर्वन्नसौ स्पष्टमुक्तवान् यद् राजनीतिकविरोधपरिसमाप्तिः पाकिस्तानस्वीकारेणैव भविष्यति, अतोऽहं पाकिस्तानं समर्थयामीति ।

जिन्ना-भाषणम्

अथ दिल्लीनगर्यां मुस्लिमलीगसम्मेलनाध्यक्षपदासीनो जिन्नासाहबो निम्नलिखित भाषणमदात्—'सर्वानुपेक्ष्य शासनेन युद्धे विजयो नैव प्राप्तुं शक्यः । इमां वार्तां यदि शीघ्रमेव विचार्य शासनं किंचित् समाधानं करिष्यति तदैव सर्वेषां लाभः । युद्धेऽस्माकं पराजयः शासनस्य भ्रान्तिपूर्णनीत्यैव भविष्यति । भारतस्य सायार्थमुद्रापरिस्थितिः संकटपूर्णा । हस्तोपरि हस्तनि-

भाय विषयेऽस्मिन् सर्वथा उपेक्षां विधाय शान्तं सत् शासनं यदि विजय-प्राप्त्यर्थं युद्धं करिष्यति तदा तत्र तत् महतीं हानिमवाप्स्यति ।

'एवमेवाहमखण्डं हिन्दुस्तानं हिन्दूराष्ट्रञ्च कदापि नैव स्वीकरिष्यामि । यदि गान्धी पाकिस्तानमाधारीकृत्य मुस्लिमलीगेन सह सन्धिं कर्तुं तत्परो भवेत्तदा मत्तोऽधिकमानन्दः कस्यापि न भविष्यति । अहं भवतः कथयामि यद् हिन्दूनां मुहम्मदीयानाञ्च कृते तदेव शुभदिनं भविष्यति ।

'यदि गान्धी पाकिस्तानं स्वीकृतवानस्ति तदा सुस्पष्टं मम सविधे पत्रं न लिखति ? किन्तु स लार्डप्रधानसचिवे पत्रं लिखति । अत्र मत्स-विधे पत्रलेखनाद्गान्धिनः कोऽवरोत्स्यति ? एतस्मिन्देशे बहुशक्तिशाली शासनं भवतु नाम, वयं न तद्विरुद्धं कामं कथयेम । किन्तु मन्नाम्ना प्रेषितं पत्रं तदवरोत्स्यतीति क्षणमात्रमपि नैव विश्वसिमि । यदि शासनमे-तादृशं कार्यं करिष्यति, तदा नूनं तद्गम्भीरं भविष्यति । अद्यापि मया श्रीगान्धिनः काङ्ग्रेसस्य हिन्दूनेतृणां वा विचारे किमपि परिवर्तनलक्षणं नैव विलोक्यते ।

जिना भाषणं पठित्वा महात्मा गान्धी जिनासाहबस्य कृते पत्रलेखनाय अनुमतिप्राप्त्यर्थमेकं पत्रं भारतशासनसविधे लिलेख । किन्तु निवसाहानन्तरं बम्बईराज्यद्वारा दिल्ल्या प्रेषितमपि तत्पत्रं जिनासाहबो नाधिगतवान् ।

श्रीगान्धिनः पत्रं जिनासमीपमप्रेषणेन लन्दनस्य शासनीयपक्षेषु या प्रतिक्रिया बभूव, तां गावटर रूम्याता राजनीतिकव्याख्याता इत्थम् लिलेख—'भारते भूतस्यैतस्य निश्चयस्य ब्रिटिशशासनं पूर्णतया समर्थनं करिष्यति ।'

राजनीतिपरीक्षैरेत्थं कथितमभूद् यद्भारतस्य रक्षार्थं युद्धप्रयत्ने साफल्यार्थञ्च गान्धिप्रभृतयो नेतारः कामपि वार्तां कर्तुं नैव शक्नुवन्ति, यावच्च ते युद्धप्रयत्ने सहयोगार्थं तत्परा नैव भविष्यन्ति ।

'मैञ्चेस्टर गार्जियन' वृत्तपत्रे इत्थं प्रकाशितमभूत्—'भारतशासन-स्येयं निश्चयः पूर्वनिर्धारितमार्गावलम्बनानुसारमेव । किन्तु स एतत्कार्यं

परिवर्तनशीलतैव गुणाय न भवति। भारतशासनं बहुवारं स्ववचनात्प राङ्मुखमभूत्। परिणामज्ञानार्थमेव शासनमन्यनेतृभिः सह मिलितुं श्री गान्धिनं कथं नादिशतीति।

जिन्नासाहबश्च 'टाइम्स आफ इण्डिया'नामकं वृत्तपत्रवार्ताहारमकथयद् 'गान्धिनः पत्रमिदं मुस्लिमलीगब्रिटिशशासनयोर्मध्ये कलहबीजवपनार्थमेको नूतन उपायोऽस्ति, येन मुक्तोऽसौ स्वेच्छया कार्यं कुर्यात्। अहं खलु मुस्लिमलीगसस्थाया दिल्लयधिवेशने यादृश विचारं प्रकटितवानस्मि तान् त्यक्त्वा नीतिं परिवर्तयितुं वा गान्धिन इच्छैव नास्ति। तस्मिन् भाषणेऽहमकथयं यद् यदि गान्धी काग्रेसविगताधिवेशने स्वीकृतं प्रस्तावं परावृत्तं कुर्यात्। तदनुकूलञ्च स्वकार्यक्रमं समाप्य पश्चात्पदो भूत्वा स्वनीतिं परित्यज्य स पाकिस्तानाधारेण सन्धि कर्तुमागमिष्यति तदाहमपि भूतपूर्ववार्ता विस्मर्तुमुद्यतोऽस्मि। दृढीयान् मे विश्वासोऽस्ति यद् गान्धिनं एतादृशाशयं पत्रं शासनं कदापि नैवावरोत्स्यति। गान्धिनान्येन नेत्रा सह वा मिलित्वा वार्तालापं कर्तुं सर्वदैव तत्परोऽस्मि। किन्तु केवलं मिलितुमिच्छाप्रकटनेन किं भविष्यति। इच्छाप्रकटने पत्रलेखने वा मम नास्ति निष्ठेति। भारतशासनस्य गृहमन्त्रालयद्वारा मया सूचना प्राप्ता यद् गान्धी मया सह मिलितुमेवेच्छां प्रकटितवानिति।

पूर्वं जिन्नासाहबेन पाकिस्तानस्वीकृत्यर्थमुक्त्वा पश्चाद्बम्बईप्रस्ताव-विरुद्धं भाषणं प्रदत्तमिति परस्परविरुद्धं तद्भाषणं पठित्वा जनास्तं निन्दितवन्त एव।

: ५४ :

वंग-दुर्भिक्षम्, जिनलिथगो-गमनञ्च

एतस्मिन्नेव समये वङ्गदशा दुर्भिक्षग्रस्ता दयनीया च जाता । फेनी-चट्टग्रामकलिकातादिषु बमवर्षणेन द्वितीयमहायुद्धविभीषिका वङ्गपर्यन्तं समागता । फजलुलहकसाहबेन वङ्गीयप्रधानमन्त्रिपदं परित्यक्तम् । अथ तत्पदे नाजीमुद्दीनः समासितवान् । अन्नाभावाद् बुभुक्षिता ग्रामीणक्षेत्रवासिनो वङ्गीयाः पञ्चत्वमापेदिरे । अन्येऽस्थिचर्मावशेषा जर्जरवस्त्राच्छादितशरीराः प्राणरक्षार्थं क्व प्राप्स्यामोऽन्नमिति पर्यटन्तः स्त्रीबालवृद्धसहिताः पिशाचसदृशाः कलिकातामागत्य यत्र तत्र पादपथेषु निवासं चक्रिरे । राजमार्गाः प्रतोल्यश्च कलिकाताया मृतानामर्धमृतानां दुर्भिक्षग्रस्तानां वङ्गीयजनानां समुदायेन परिपूरिता बभूवुः । यत्र क्वापि अन्नप्राप्तिचर्चां श्रुत्वा धावन्तोऽन्नं प्राप्याप्राप्य भोजनं कृत्वाऽकृत्वापि वा दुःखिता एवासन् । पश्यन्तीनां मातॄणां समक्षं शिशवः, पश्यन्तीनां पतयः, पश्यतां स्त्रियः पत्न्यः, भ्रातॄणां भ्रातरः, किं बहुना सर्वेषामेव प्रियजनाः पश्यतामेव मृताः । किन्त्वहो समयप्रमानत्वम् ! मृतानां कृते किमपि कर्तुमसमर्थास्ते कतिपयाश्रुबिन्दूनेव निपात्य कृतकार्याः पार्श्ववर्तिनो मृतान् बान्धवान् विहायान्नप्राप्त्यर्थं प्रयतमाना धावन्तश्च इतस्ततो दिग्दिगन्तराभ्यन्तर एव महाप्रयाणं कुर्वन्तो बभूवुः ।

यद्दै प्रतिदिनमेव अन्नाभावान्म्रियमाणानां संख्या वर्धते स्म । मृतेष्वेषु बालका बालिका वृद्धा एव बाहुल्येनासन् । कलिकातास्था व्यापारिणो बहुषु स्थानेषु भोजनवितरणव्यवस्थामपि कृतवन्तः । तेषु बाहुल्येन मारवाडीया एवासन् । किन्त्वसन्तुष्टा दुर्भाग्यदुर्भिक्षग्रस्तास्ते शरणार्थिनः 'तत्र प्राप्स्याम-भक्तान्, तत्र प्राप्स्यामो गोधूमचूर्णम्, तत्र प्राप्स्यामः कृशरान्नम्, तत्र

प्राप्स्यामो वस्त्रम्, तत्र प्राप्स्याम आवासमि"ति सर्वत्रैव धावतां नरकङ्कालसमानामाबालवृद्धवनितानां मानवसमुदायानां मध्यतः कतिपयान् मृतानर्धमृतान् भूम्यां पतिताश्च विहाय स्वप्राणरक्षार्थं कृतप्रयत्ना अपि पञ्चत्वमापेदिरे । कलिकत्तामागतानां दुर्भिक्षपीडितानां यत्र तत्र शौचादिक्रियाभिः नगरी दुर्गन्धपरिपूरिता नरकसमा शवैराच्छादिता च बभूव । सम्पूर्णे वङ्गे त्रिंशल्लक्षसंख्यका मानवा दुर्भिक्षे मरणमाप्तवन्तः । भारतीयनेतृषु कारागारनिबद्धेषु तत्काले हिन्दूमहासभाकार्यवाहकाध्यक्षेण श्रीश्यामाप्रसादमुखोपाध्यायेन इतस्ततो धनसंग्रहं कृत्वा महत्साहाय्यमकारि ।

अथ समाप्ते स्वीयकार्यकाले लार्डलिनलिथगोसाहबोऽवकाशमवाप्य लन्दनं जगाम । तत्स्थाने तत्स्वाधीनतायां प्रधानसेनापतिकार्यकारको लेखकः स्टालिनेन सह रूसीभाषायां वार्ताकारको रूसीभाषाया व्याख्याता रणनीतिविशारदो योद्धा फील्डमार्शलेत्युपाधिविभूषितः सिंगापुरपतनात्पूर्वमेव भग्नास्थिरपलायनकारक आर्कीबाल्ड-वेवलो नैराश्यगर्ताद्भारतं समुद्धर्तुं भारतलार्डप्रधानपदमलञ्चकार ।

सार्धसप्तवर्षाणि यावद्भारतभाग्यविधायकस्य दृढपुरुषस्य विचारेऽभ्यासिनो राजनीतावपटोः स्वभावे साम्राज्यवादिनो व्यवहारे शिष्टाचारवतः प्राचीनपद्धतौ विश्वासवतो वार्तायां मितभाषिणो जनसम्मेलने उदासीनस्य यदा कदा कार्ये प्रभावहीनस्य स्पष्टवादितायाः अभावेन स्वनीतौ जनसन्देहभाजनस्य लार्डलिनलिथगोसाहबस्य कार्यं दुःखान्तनाटकमिवासीत् ।

स्वनीत्याऽसौ हिन्दु-मुहम्मदीययोः प्रान्तभारतीयराज्ययोः सवर्णासवर्णजात्योः प्रान्तपरिगणितप्रदेशयोर्मध्ये च भेदं समुत्पादितवान्, तेन तस्यैकतामहत्त्वस्य जनाः समर्थनं नाकुर्वन् । स देशीयराज्येभ्यः प्रोत्साहनं प्रदाय नेतृणां न केवलं कांग्रेसविरुद्धम्, किन्तु लोकतन्त्रविरुद्धमप्युपयोगं चकार । एमरीसाहबसंकेतेन कांग्रेसनेतृणां कारागारदण्डं प्रदाय मुस्लिमलीग-कांग्रेसयोर्मध्येऽन्तरकथ्य पत्राचारमपि तयोर्देशनेत्रोर्न भवतीत्यव्यवस्थापयत् सः ।

असौ महात्मना गान्धिना सह सन्धिवार्तालापमकृत्वा गुप्तिगृहबन्धेन हिंसया च भारतेऽस्मिन्नाधारमनुपमं कारयित्वा वङ्गदुर्भिक्षमस्मिन् सहानुभूतिसूचकमेकमपि शब्दं नोच्चचार। एवमसौ एवं निरतिशयनिर्दयत्वेन शासनं स्वकार्यकालं निनाय इङ्ग्लैण्डं च निवृत्य तत्रत्यस्थानमवाप।

इत्थं भारतीयराजनीतिक्षेत्रेऽपमानितो लिनलिथगो महोदयो भारतीयजनसमुद्रस्तान्नहि, किन्तु विलायतस्थानादेव स्वगमनं स्वदेशम्। नैव तं कोऽपि सम्मानितवान्, न च कश्चिदस्य गुणानुवादगानं चकार।

वेवेलस्यआगमनम्, तद्भाषणञ्च

एवं गच्छता कालेन बन्दिना कांग्रेसनेतॄणा वर्षमेकं व्यतीतम्। भारते नहि, किन्तु लन्दनेऽवश्यमेव नेतृवर्गे विचारोऽभूत्। भारतसन्देहान्विताः सहस्रशो जना बन्दिनो जाताः। एवं वर्षपूरणाद् द्विदिवसपूर्वं बम्बईनगरे निश्चितसंख्यकाजना बन्दिनो भूत्वा मुक्ताः। सभाया प्रतिबन्धश्च बभूव। किन्तु यत्र यत्र प्रतिबन्धो नासीत्तत्र तत्र सभापि सम्बभूव।

यस्मिन्दिने लार्डवेवलो भारतमाजगाम, तस्मिन्नेव दिने भारतमन्त्रिणो लार्डएमरीमहाशयस्य लन्दने इत्थं भाषणमभूत्—

'संघयोजनायाः विरोधं कुर्वती कांग्रेस संस्था देशीयराज्येषु महान्तमसन्तोषं समुत्पाद्य नरेशानपि व्याकुलीचकार। मुहम्मदीया अद्यावधि संघयोजनाया विरोधं नैवाकार्षुः। किन्तु कांग्रेसनीतिमवलोक्य तेऽपि विरोधिनः संवृत्ताः। केन्द्रीयमन्त्रिणो विधानसभाया अवहेलनं कृत्वा कांग्रेसकार्यसमितेर्गान्धिन आदेशेन वा कार्यं करिष्यन्तीति शंकया मुस्लिमलीगिनो नरेशाश्च विरोधिनो जाताः। भारते प्रधानराजनीतिज्ञाना कारागारनिवासादनन्तरैः सहापि वार्तालापोऽसम्भवो जातः।

ये खलु युद्धकाले महान्तं विद्रोहं कर्तुं तत्परा आसंस्ते औचित्यं *नैवाभ्यन्तानि पार्लमिन्टस्थितमते समीचीनमेव। किन्तु तेन स्वकीयपूर्व*कार्येषु पश्चात्तापोऽपि विहितः। विदेशोऽस्मद्विरोधेन सदैव भारतस्यान्तरिकस्थितौ सुधारं भवेत् न वा, येन भारतीय नेतृणा परस्परं सामञ्जस्यार्थं तत्पराः भवितुं शक्नुमः। यतो हि एतदाधारेणैव स्थायिनी योजना निर्मातुं शक्या। यद्येतादृशी प्रगतिर्भवेत्तदा निःसन्देहं पार्लमेन्टप्रधानो भारतशासनं भारतीयजनताय दोरङ्गनं प्रदास्यति।'

भाषणेऽस्मिन् भारतीयराजनीतिज्ञशब्देन कांग्रेसनेतार एव सङ्केतिता भारतमन्त्रिमहोदयेन । किन्तु कारागारमुक्तिं विना कथं तैः सह प्रधानलार्ड-साहबः सामञ्जस्यं करिष्यतीत्यस्य तेन भाषणे चर्चा नाकारि ।

भारतमन्त्रिण आदेशरूपं भाषणं श्रुत्वा वेवलः कार्यं कर्तुमारभत । किन्तु स्वकीयविचारे स्वकीयसिद्धान्ते स्वकर्तव्ये च तस्य महती रुचिरासीत् । अतोऽसौ वङ्गदुर्भिक्षग्रस्तानामुपरि ध्यानमदात् । अन्नवाहस्यपरिवर्तने स्वच्छजलप्रबन्धे कीटाणुनाशकौषधवितरणे स्वच्छताया विद्यालयेषु विविध-ज्वरादिरोगविनाशकौषधालयसमुद्घाटनेऽन्नसंग्रहे तत्परतां विधाय तेन समागतसाधनानामेकः कोषोऽपि स्थापितः, यस्मिन् राज्यशासनेन सप्तविंशतिलक्षरूप्यकाणि प्रदत्तानि । पुनः शीघ्रमेव कलिकातानगरे गत्वा शरणार्थिनां व्यवस्थां विधाय तेन सा महानगरी परिष्कारिता । एवं दिल्ल्यां शीघ्रमेव मन्त्रपालनामेन सम्मेलनमाहूतम् । किन्तु सम्मेलनस्य किमपि फलं नाभूत् । अत्यप्येव लोकमते भ्रान्तिरेव समदृश्यत । जना विचारयन्तो बभूवुर्यल्लार्डप्रधानस्य विचारे नास्ति काप्येतादृशी वार्ता, यया भारतीयराजनीतिकादर्शे कापि त्रुटिर्भवेत् । बहुकालेभ्य उपेक्ष्यमाणाया वङ्गायान्नसमस्याया ध्यानं प्रदायासौ स्वकीयकर्तव्यपालनमेव चकार, नान्यत् किमपीति ।

एकस्मिन् दिवसे भारतीयवृत्तपत्रप्रतिनिधीन् भोजनायाहूय वार्ता-प्रसङ्गे अनेन लार्डप्रधानेनोक्तं यत् ब्रिटिशभारतयोर्मध्ये सद्भावनापूर्ण-परामर्शार्थं बहूनि पत्राणि प्राप्तानि । किन्तु परिस्थितेरध्ययनं दूरमेव किञ्चिद् वक्तुं शक्यते मयेति ।

भारतमन्त्रिणः सुप्रबन्धेन समुत्पन्नभारतीयदुर्भिक्षविषये बहवः प्रस्तावा लन्दनेऽपि पारिता बभूवुः ।

अथ वेवलसाहबस्य भारतागमनात् किञ्चित्कालानन्तरमेव ब्रिटेने मान्चेस्टरनगरकर्मकरसभा प्रानफर्डस्य अभिनन्दनविशेषनिश्चयस्तैल-यानकर्मकरसंघः बर्नस्पौरप्रतिष्ठानकर्मचारिणः केरस्टनराजकर्मचारि-

कारित्वाद्भारतस्य प्राचीनमित्रत्वाच्च स्वकीयकार्यकाले यथार्थं देशः समुन्नतः समुज्ज्वलश्च भवेत्तथा प्रयतिष्ये। किन्तु नास्ति मम कृते सरलो मार्गः। स्वकीयसमस्यानां समाधाने वयं यदा मिलित्वा प्रयत्नं करिष्यामस्तदैव भविष्यत्सम्बन्धे निश्चिता अपि भविष्यामः।'

वेवलभाषणस्यास्य ब्रिटेने भारते च महत्यालोचना बभूव। पुनः समागते स्वाधीनता दिवसे शासनकृतप्रतिबन्धस्थलेषु अतः स्वगेहेषु प्रतिबन्धरहितस्थलेषु च सानन्दं सर्वैरेवोत्सवं कृतवन्तः।

: ५६ :

जिन्ना-वक्तव्यम्

लार्डप्रधानस्य भाषणानन्तरं जिन्नासाहबो 'न्यूज-क्रानिकल'पत्रस्य दिल्लीस्थितप्रतिनिधिना सह साक्षात्कारे प्रश्नोत्तररूपेण निम्नलिखितं स्वीयं वक्तव्यमदात्—

जिन्ना—वर्तमानपरिस्थित्या सन्तुष्टं शासनं किमपि नूतनं कार्यं कर्तुं नेच्छति। अवैधानिकाऽपि कांग्रेससंस्था स्वीयहृदयपरिवर्तनस्य परिचयं नैव प्रदत्तवती।

प्रश्नः—शासनं कांग्रेसदलस्यया सह वार्तालापं कथं न करोति? कथञ्च पाकिस्तानसमर्थकं राजगोपालाचारिसदृशं कमपि मानवं गान्धिनः सविधे सम्प्रेष्य स्वमतपरिवर्तने तं न विवशीकरोति?

जिन्ना—यावद्गान्धी प्रसन्नो न भवति, तावत् ममोचितामपि याचनां शासनं न स्वीकरिष्यत्ययमेवास्य प्रश्नस्यार्थो भवति। किन्तु तर्कमेतं नाहं स्वीकरोमि। नेदं मया कथितुं शक्यते यत् शासनस्य का नीतिरिति। किन्तु शासनं यदि भवद्विचारं स्वीकरिष्यति, तदा विजयः कांग्रेसस्यैव भवेत्। कांग्रेसमन्तरा च शासनं पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोतीत्येव तदर्थः स्यात्।

प्रश्नः—तदा किं कर्तव्यम्?

जिन्ना—यदि ब्रिटिशशासनं तत्त्वतो भारते शान्तिस्थापनार्थं समुत्सुकं तदा द्वयोः स्वाधीनराष्ट्रयोर्मध्ये भारतविभाजनं कुर्यात्।

प्रश्नः—किन्तु द्वयो राष्ट्रयोर्मध्ये विभज्य भारतं बाह्यदेशाक्रमणार्हं शक्तिहीनं वा विधातुं कदापि शासनं न वाञ्छति।

जिन्ना—कश्चैकं भारतं रक्षितुमधिकं सुरक्षितं कर्तुं शक्यत इति नैव

मन्यते मया। प्रत्युत हिन्दुमुहम्मदीययोर्मध्येऽसामञ्जस्यावस्थाया ब्रिटेनीयै-र्भारतमाक्रान्तुं शक्यते पुनः पुनः। वस्तुतो हिन्दुमहम्मदीययोरेकस्मिन् देशे निवास शासन सहयोगा असम्भवा एव। ब्रिटेनो भारतमेकराष्ट्र-रूपेण रक्षितुं वर्षेभ्यः प्रयत्नशीलोऽप्यसफल एव। इदानीमसौ द्वयो राष्ट्रयोः र्विभाजन करोतु। भारतस्येदं सर्वसुन्दरं कार्यं भविष्यति।

प्रश्नः—किन्तु जानात्येव भवान् हिन्दवः काँग्रेससंस्था च कदापि भारतविभाजनं नैव स्वीकरिष्यन्ति। अथ च शासन यदि पाकिस्तानयोजना स्वीकरिष्यति तदा हिन्दवः काँग्रेससंस्था च सत्याग्रहं करिष्यन्ति। सत्या ग्रहात् हिंसाया गृहयुद्धस्य च सम्भावना समुत्पत्स्यते।

जिन्ना—न होतत्किमपि भविष्यति, यदि शासनं पूर्वपाकिस्तान स्वीकुर्यात्तदा तेऽपि निमासाभ्यन्तरमेव स्वीकरिष्यन्ति। यदि नाम शासन-मिच्छेत् तदा काँग्रेसाभिमान क्षणेनैव धूलिसात्कर्तुं शक्नुयात्। मुहम्मदीय बहुलपञ्चप्रान्तेषु मुहम्मदीयमन्त्रिमण्डलैः सह पाकिस्तानसिद्धान्तानुसारं हिन्दवोऽपि कार्यं कुर्वन्त्येव। पाकिस्तानात् सर्वे एव लाभान्विता भविष्यन्ति। अतो हिन्दव कामप्यापत्ति नैव कुर्युः। भूतेऽपि पाकिस्ताने चीन रूसौ विहाय सर्वेभ्यो देशेभ्यो विशालमेव भारत भविष्यति।

प्रश्नः—किन्तु सङ्ग्रामोऽवश्यम्भावी। पाकिस्तान निर्माय भवाङ्च्छनू-नेवोत्पादयिष्यति। तथा च पाकिस्ताने 'अखण्डभारतम्' इत्युद्घोषयन्तो हिन्दव. नूनमाक्रमण करिष्यन्ति।

जिन्ना—निर्भयोऽहम्, न चैतेन सहमत। किन्तु नूतनविधानान्तर्गत-परिवर्तनकाले सशस्त्रसैनिकसम्पन्नं ब्रिटिशशासन सर्वोपरि स्थास्यति। परिवर्तनकाल यावत् द्वयो राष्ट्रयोः (पाकिस्तान भारतयोः) ब्रिटेनेन सह सम्बन्धः स्थास्यति। अन्ततो द्वावेव स्वाधीनताप्राप्तमिस्रदेश इव तेन सह सन्धिसम्पन्नौ भविष्यतः।

प्रश्नः—भारत पाकिस्तानौ स्वाधीनताप्राप्तप्रतिवेशिनौ भूत्वा नैव

स्थातुं शक्यत इति तर्कं समुपस्थाप्य यदि ब्रिटिशशासनं भारतात्स्वाधिकारं नैव समापयिष्यति चेत्तदा किं भविष्यति ?

जिन्ना—एतादृशी सम्भावना नास्ति । किन्तु भवितुं शक्यते, तथापि यया स्वाधीनतयाधुना वयं वञ्चिताः स्म चेत् सा आन्तरिक स्वाधीनतावश्यमेव भविष्यति । अथ च स्वाधीनताप्राप्तोपनिवेशान्विता वयं वर्तमानकालापेक्षया शासनेन सामञ्जस्यार्थमुत्तमपरिस्थितौ भविष्याम" ।

प्रश्नः—शीघ्रातिशीघ्रं भारतं स्वाधीनं करिष्यामीति वदति ब्रिटिशशासने कथं विश्वसिति भवान् ?

जिन्ना—यदा ब्रिटिशो भारतं विभज्य हिन्दुमुहम्मदीयाभ्यां स्वातन्त्र्यं प्रदास्यति, तदैवाहं तस्मिन् विश्वासं करिष्यामि । एकदा जानब्राइटोऽकथयत् यदि कियत्कालपर्यन्तं ब्रिटेनो भारतशासनं करिष्यति ? यस्मिन् विंशत्यधिकानि राष्ट्राणि विंशत्यधिका भाषाश्च विद्यन्ते, तद् भारतमखण्डसाम्राज्यरूपेण कदापि स्थातुं शक्नोतीति साधारणबुद्धिसम्पन्नोऽपि विश्वासं करिष्यति किम् ?

प्रश्नः—किं भवान् दिल्ल्यां लार्डप्रधानेन सह मिलिष्यति ?

जिन्ना—यदा मया सह मिलितुमसावभिलषिष्यति, तदा सहर्षं तेन मिलिष्यामि । किन्तु पूर्वं मया यत्किञ्चिदपि कथितं तदधिकं कथितुं न शक्यते ।

एतस्य जिन्नाकथनस्य सर्वत्रैव सर्वैर्विविधप्रकारैरालोचनं कृतम् ।

लन्दने भारतमन्त्रिणः कार्यकरणाद्विशतआम्राज्यवादरहस्यस्य भारतीयराजनीतिकार्थिकसामाजिकविषयाध्ययने कृतपूर्णप्रयत्नस्य भारतमागतस्य प्रधानलार्डपेथलरस्य पञ्चमासा व्यतीता बभूवुः ।

परित्यक्तसैनिकक्षेत्रस्य भ्रमणकाले सैनिकविषयेषु स्नेहवतरस्य मतं राजनीतिविषयेऽमेरिका ब्रिटेनवासिनो जना मानितुं तत्परा नाभवन् ।

: ५७ :

गान्धिनो मुक्तिः, वेवेलेन पत्राचारश्च

भारतस्य वयोवृद्धा राजनीतिज्ञाः स्वकीयं शान्तिमयं जीवनं परित्यज्य मुक्तशक्तिकारागारे दत्तावधाना बभूवुः ।

श्रीगान्धिनो मुक्त्यै राजनीतिकगत्यवरोधदूरीकरणार्थमेव वा नासीदभिप्रायो महामान्यश्रीनिवासशास्त्रिणः । प्रस्तुताभ्यां भारतीयाभ्यां विषयेऽपि तस्य ध्यानमासीत् । मदनमोहनमालवीयोऽपि सभायां गान्धिनो मुक्त्यर्थं विवेकपूर्णां याचनां समुपस्थापितवानासीत् ।

सर्वा एव संस्थाः विशेषत उत्तरप्रदेशकाङ्ग्रेसिनो जनाः श्रीगान्धिनो नेतृत्वे विश्वासं प्रकटय्य रचनात्मककार्येषु संलग्ना अभूवन् ।

एतस्मिन्नेव समये रोगाक्रान्तस्य श्रीगान्धिन आसन्नसंकटं विचार्य शासनं तं मुक्तवान् । इदानीं किं भविष्यतः प्रश्नो न केवलं भारते, किन्तु ब्रिटेनेऽमेरिकायाञ्च जनानां मनसि समुत्थितो बभूव । 'इंग्लैण्डप्रतिपत्त्याद् वयं पूर्णं युद्धं नैव शक्नुमः.' इति 'न्यूयार्क-टाइम्स' (मार्किन) नामकवृत्तपत्रे प्रकाशितमभूत् । काङ्ग्रेसकार्यसमितेः सर्वे सदस्या मुक्ता भवन्त्विति सर्वेषामेव मतमासीत्तदानीम् ।

श्रीगान्धिनो मुक्तेः निष्प्रयोजनत्वं ज्ञात्वा एवं विश्वसितवन्तो यद् गान्धिनो मुक्तेन सर्व एव नेतारोऽनन्तरमेव कारागारेभ्यो मुक्ता भविष्यन्ति । सम्बद्धप्रस्तावं परावर्तयिष्यन्ति महान्तेति विचारयन्तोऽप्यन्ये बभूवुः । किन्तु स प्रस्तावादविचल एवासीत् ।

पुनः श्रीगान्धी वायसरायाय निम्नाङ्कितं पत्रं लिलेख—"प्रियो मित्र बहुधा. करोति । मम मुक्तिविषये भवतः कीदृशी धारणेत्यहं न जाने ।

किन्तु सत्यमिदं यदनया कारागारमुक्त्या नाहं प्रसन्नोऽस्मि, प्रत्युत लज्जित एव। लब्धस्वास्थ्यं मां पुनरपि शासनं कारागारं प्रेषयिष्यति चेन्नास्ति मम कोऽपि दोषः। बम्बईप्रस्तावे किमपि परिवर्तनं नैव विधास्यते मया। यथा भवानपि कथितवान्, तथासौ निर्दोष एव। यद्यपि तस्य समर्थने आवयोर्मतं न मिलिष्यति, किन्तु स प्रस्तावः मम प्राणेभ्योऽपि गरीयान्' इति। प्रकाशितेऽस्मिन्पत्रे जनानां ध्यानं केन्द्रितमभूत्।

बम्बईप्रस्तावं परावर्त्य स्वात्मसमर्पणञ्च कृत्वा महात्मा गान्धी राजनीतिबन्दिनो मोक्ष्यतीत्याशा जनानां मनसि नासीत्। किन्तु श्रीगान्धि-निर्दिष्टेन केनापि नूतनेन सामञ्जस्येनावश्यमेव नेतारो मुक्ता भविष्यन्ती-त्याशा बलवत्यासीत्।

यदा यदा महात्मा गान्धी कारागारान्मुक्तिमवाप, तदा तदा राजनीतिक-कलहसमाप्त्यै चेष्टितवान्। अधुनाऽपि लार्डवेवेलसविधे विलिख्य पत्रं स कार्यसमितिसदस्यैः मिलितुमनुमतिं याचितवान्। कार्यसमितिसदस्यैः मिलितु-माज्ञा नैव प्रदीयेत चेद्भवता सहैव मिलिष्यामीति च लिखितवान्। श्रीगान्धिनस्तत्पत्रमित्थम्—

'प्रियबन्धो!

यस्मिन्कर्मणि व्यस्तो भवांस्तत्सम्बद्धमिदं पत्रमिति भवन्तं लिखामि। नास्ति किमपि कारणम्, तथापि भारतीयाः प्रायेण विदेशीयाश्च मया किञ्चित्कर्तुं कारयितुमिच्छन्ति। किन्तु लब्धस्वास्थ्योऽपि कांग्रेसकार्य-समितेर्निर्देशमशक्त्या किमपि कर्तुं नैव शक्नोमि। बन्दीभूय कार्यसमिति-सदस्यैः सह साक्षात्करणार्थं भवत आदेशं याचितवान्। किन्त्विदानीं मुक्तस्तस्मात् पुनस्तमादेशं प्रार्थयामि। यद्येतस्मिन्विषये निश्चयात् पूर्वं भवान्मया सह मिलितुं स्वं कुर्यात्तदा चिकित्सकैर्दूरयात्रार्थमादेशो प्राप्तो यत्रैव भवत इच्छा, तत्रैव समागत्य सानन्दं मिलिष्यामि। कारागारनिवाससमये भवता सह मम यो हि पत्रव्यवहारोऽभूत्, तानि पत्राणि मित्राणां मध्ये जनसाधारणेष्वपि च वितरितुं शासनं मह्यमाज्ञाप्रदानं कुर्यात्।'

लार्डवेवेलः पत्रमिदं पठित्वा श्रीगान्धिने निम्नलिखितमुत्तरं लिखितवान्—

'प्रिय गान्धिजी !

भूतपूर्वपत्रव्यवहार आवयोर्मतभेद एवासीत् । अत एवावयोर्मेलनस्य स्ववसरो नास्तीदानीम् । तेन लाभोऽपि नैव भविष्यति कोऽपि । इयमेव वार्ता भवतः कार्यसमितिसदस्यैः सह साक्षात्कारेऽपि चर्चितुं शक्यते । 'भारतं परित्यजे'ति प्रस्तावे भवता सार्वजनिकरूपेण सम्मतिः प्रदत्ता, तामहं भविष्यदर्थेऽसंगत्या व्यावहारिकनीत्या वा नैव मानयामि । स्वास्थ्यलाभात्परं यदि भवता पूर्णतया विचार्य भारतहिताय कापि निश्चिता रचनात्मिका च नीतिः प्रस्तूयेत, तदा सा मया स्वीकार्या भवेत् । साम्प्रतमेव आवयोः पत्राचारो भवता मित्रमण्डल्या वितरित इति मया यावान् राजनीतिकस्तं प्रकाशितुमाज्ञा प्रदत्ता ।'

यदा श्रीगान्धिनो भाषणं प्रतीक्षमाणानां सपादमासो व्यतीतस्तदासौ 'न्यूज क्रानिकल'संवाददातृसमक्षं प्रकाशनार्थं प्रधानलार्डसमीपे प्रापणार्थ-ञ्चैक भाषणमदात् । तत्सारांशो यथा—'अहं कांग्रेसकार्यसमितिविचार-मन्तरा किमपि नैव करिष्यामि । लार्डप्रधानेन संभूतः साक्षात्कारो युद्ध-प्रयत्ने साहाय्यार्थमेव भविष्यति । इतिहासस्य पुनरावृत्तिर्न भवति । अतोऽहं सत्याग्रहं नेच्छामि । गतद्विवर्षाभ्यन्तरे परिवर्तिता विश्वपरिस्थिति-रनपेक्ष्य समीक्षाऽत्यावश्यकी । नूतनपरिस्थितौ सैनिकविहीनशासने पूर्णनियन्त्रणकारकात् राष्ट्रियशासनात् सन्तुष्टो भविष्यामि । स्वाधीनता-प्राप्तेः परमसौ कांग्रेसाय स्वविचार नैव प्रदास्यति ।

: ५८ :

राजाजी-योजना-वैफल्यम्

स्वमुक्तेरनन्तर महात्मा गान्धी साक्षात्प्रधानलार्डेन सह वार्तामारब्धवान्, इत्यस्य नायमर्थो यज्जिन्नासाहबमुपेक्ष्य श्वेताङ्गैः सह स सन्धिमिच्छन्नासीत् । अत एव स्वोपानशनकालेऽसौ एकां योजनामात्मनिर्णयसिद्धान्तानुकूलां विहितवान् । राजगोपालाचारिविचारानुकूलमन्तिम रूपञ्च प्रदाय जिन्नासमीपमुपस्थापिता सा तेन न स्वीकृता। पुना राजगोपालाचारिणाऽनुवाद प्रेष्य पुनर्विचारार्थं प्रार्थितो जिन्नासाहब । सर्वमेवैतत्कार्यं श्रीगान्धिबन्दिकाल एव सम्पन्नमभूत् । पुनर्गान्धिनो मुक्तेः परमपि राजगोपालाचारी श्रीगान्धी योजनयैतया पूर्णं सहमत इति लिलेख जिन्नासविधे । किन्तु सन्मेव निष्फलं जातम् । योजना चैतादृशी आसीत्—

'स्वाधीनभारतीय नूतनविधानपूर्तौ मुस्लिमलीगसंस्था स्वातन्त्र्याय भारतयाचनां समर्थयिष्यति, सङ्क्रान्तिकालेऽन्तःकालीनशासनसंस्थापने सहयोगञ्च प्रदास्यति । युद्धसमाप्तौ उत्तरपश्चिमस्थानि उत्तरपूर्वस्थानि च मुहम्मदीयबहुलमण्डलानि निर्देष्टुमेकं निर्देशकमण्डलं भविष्यति । तच्च निश्चितक्षेत्रेषु तत्रस्थानां वयस्कमताधिकारवतां व्यावहारिकमताधिकारवता-माधारेण वा मतसंग्रहं कृत्वा भारतात्पृथग्भविष्यमाणानां क्षेत्राणां निर्णयं कुर्यात् । यदि बहुसंख्यान्विता जनता भारतात् पृथगेकसत्तासम्पन्न राज्यसंस्थापनं निर्णयात् तदा स निर्णयः कार्यान्वितो भवेत् । जनसंख्या-परिवर्तनञ्च जनतेच्छयैव स्यात् ।

एतद्योजनानुसारं दशदिवसपर्यन्तं श्रीगान्धिना जिन्नासाहबेन सह कृतायामपि वार्तायां जनमतसंग्रहं विना द्विराष्ट्रसिद्धान्ते प्रस्तरवत् संस्थितो

जिन्नासाहबो वार्ता व्यथाचकार । एतस्मिन् समये सर्व एव बन्दिनो नेतारः निवासभूतकारागारात् स्वस्वप्रान्तीयकारागारेषु परिवर्तिताः ।

भूलाभाई लियाकतअली सामञ्जस्यम्

कांग्रेस लीगसंस्थयोः समसदस्यसंख्यान्विताया केन्द्रीयशासनपरिषदि शासननिर्वाचिता एव सदस्या भविष्यन्ति, नैतदावश्यकम् । अल्पसंख्यकानां (विशेषतः परिगणितजाति सिक्खजातीनां) प्रतिनिधयोऽपि तत्र स्थास्यन्ति । प्रधानसेनापतिश्च पदेन सदस्यो भविष्यति । वर्तमानशासनान्तर्गता व्यवस्थैव वर्तमानशासनाधाना कार्यं करिष्यति । किन्तु कमपि प्रस्ताव पारितुमशक्नुवति मन्त्रिमण्डले प्रधानलाडों विशेषाधिकारप्रयोग नैव विधास्यति । एतत्कारणात्मस्वरूपमेव फलतो मन्त्रिमण्डल प्रधानलार्डाधिकारात् स्वतन्त्रतामाप्स्यति । कांग्रेसलीगसंस्थे यदि एतस्मिन्विषये सहमते स्याताम् , तदनुसार चेदथान्तरिमशासन स्थापितं भवेत्तदा कांग्रेसकार्यसमितिसदस्यानां मुक्तिरेव प्रथमं कार्यं तस्य भवेदिति । अमुमेव सामञ्जस्याधार मत्वा कोऽप्येतादृशो मार्गो निश्चयेन कश्चिदेऽन्तरिमशासन संघटनार्थं तत्पर प्रधानलार्डो जिन्नासाहबं भूलाभाइदेसाईमहाशयञ्चैकदा पार्थक्येन वा निमन्त्रयेत्तदा तौ स्वकीय प्रस्ताव तत्र समुपस्थाप्य तदनुसारञ्च शासने भाग ग्रहीतु प्रस्तावो निर्मितोऽस्तीति कथयेताम् ।

: ५९ :

शिमला-सम्मेलनम्

अत्रान्तरे अमेरिकाद्वारा नवनिर्मितस्य परमाणुबमनामास्त्रस्य वर्षणेन यदा जापानस्य हिरोशिमा नागासाकीनामकं नगरद्वयं विनाशितं तदैव द्वितीयविश्वयुद्धसमाप्तिरभूत्। जापानवासिभिः स्वीकृते पराजये रंगूनतो टोकियोमहानगरीं गच्छन् सुभाषचन्द्रो वायुयानदुर्घटनाया मरणमापेदे। हिटलरः स्वपराजयं निश्चित्यादृश्यतां गतः। इत्थं ब्रिटिशरूसचीनामेरिका-प्रभृतिमित्रराष्ट्राणि विजयं प्रापुः। तदा सर्व एव बन्दिनो कांग्रेसनेतारो तत्तद्बन्दिगृहान्मुक्ता बभूवुः।

लन्दनतो वेवेलो योजनामेकामादाय भारतमाजगाम। स निम्नलिखितं भाषणमदात्। तद्योजना यथा—'युद्धे जापान-विजयसमुत्साहवतां विभिन्नदलविशेषनिर्वाचितानां विदेशविषयेण सहैव सर्वविषयप्रबन्धक्षमाणां योग्यानां व्यक्तीनां नूतनशासनपरिषन्निर्माणार्थं विशिष्टव्यक्तीनामेकस्मिन् सम्मेलने नामोल्लेखनं प्रधानलार्डः कुर्यात्। अस्पृश्यजातीर्विहाय मुहम्मदीयानां संख्या च तत्र समैव भविष्यति। किन्तु कार्यसञ्चालनभारो भारतमन्त्रि प्रधानलार्डाधीन एव स्थास्यति। एष प्रस्तावः केवलं भारतीयप्रान्तानामेव, न तु देशीयराज्यानां विषयेऽपि भविष्यति। सम्राट्प्रतिनिधिः स्वाधिकारे यथापूर्वमेवाधिकृतो भविष्यति संक्रमण काले। अनन्तरं देशीयराज्यप्रजानरेशयोः राष्ट्रीयशासनमध्ये यो हि मतभेदः स्यादसौ सामञ्जस्येन समाप्तो भवेत्।

यदि एतत्सम्मेलनं सफलं भविष्यति तदाहं शासनपरिषदं निर्मातुं सहमतः स्याम् अन्यथा विभिन्नराजनीतिकदलेषु सामञ्जस्यं यावद्वर्तमान-स्थितावेव स्थास्यामी'ति।

वेवलयोजनानुसारं सम्मेलनमेकं शिमलानगरेऽभूत्। तत्र मुख्याः श्रीरत्नप्रभृतयो नेतारो मुस्लिमलीगनेतारश्च सम्मिलिताः, परं विभिन्नदल-विशेषाणां सदस्यनामाङ्कनविषये जाते मतभेदे सम्मेलनमिदं असफलतां गतम्। जिन्नामहाशयो लीगान्तर्गतानां मुहम्मदीयानां नामाङ्कनमवलोक्य लीगसंस्थैव मुहम्मदीयानां प्रतिनिधिसंस्थेति वदन्नसहमतो जातः सम्मेलनात्। ●

भारतीय स्वातन्त्र्य-पूर्वभूमिका

चर्चिलेन ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिपदात् त्यागपत्रे प्रदत्ते कर्मकरदलसदस्य एटलीसाहबो ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिपदे समासीनः। निर्वाचने पराजितस्यैमरी-साहबस्य च भारतमन्त्रिपदे पेथिक्लारेन्ससाहबः समासीनः।

लार्ड-वेवेल-भाषणम्

अथ ब्रिटिशशासनमन्त्रिभिः पुनरप्याहूतो वेवेलो लन्दनं गत्वा सम्राट्-शासनेन सह वार्तां विधाय भारतमागतः। आगत्य चात्र स भाषणमदात्—'भारतीयनेतृवर्गसहयोगेन भारते शीघ्रमेव स्वायत्तशासनस्थापने सर्वविधं साहाय्यं विधातुमुद्यतोऽस्मीति ब्रिटिशराज्य-साधारणसभोद्घाटनावसरे सम्राडकथयत्। आशासे यत् केन्द्रीय प्रान्तीय व्यवस्थापिकासदस्यानां युद्धवशात् स्थगितं निर्वाचनं त्वरितमेव भविष्यति, ग्रहीष्यन्ति च राजनीतिकनेतारो मन्त्रिपददायित्वमवश्यमेव।

विधाननिर्मातृपरिषद आयोजनं यथाशीघ्रमेव भवेदिति सम्राट्शासन-मिच्छति। निर्वाचनसमाप्तौ कीदृशा विचारास्तेषामिति ज्ञातुं प्रान्तीय-व्यवस्थापिकासदस्यैर्विधाननिर्मातृपरिषदि कथं पूर्णं साहाय्यं प्रदास्यन्ते नि-श्चेतुं देशीयराज्यप्रतिनिधिभिश्च सह करिष्यामि वार्ताम्।

एतासु प्रारम्भिकावस्थासु भारतीयशासनव्यवस्थायाः प्रचलन्त्या आर्थिक सामाजिकव्यवस्थायाश्च समाप्तिः सदैव भवेत्। निर्वाचनपरिणामं विज्ञाय भारतीयमुख्यदलसमर्थनसम्पन्नामेकां विधाननिर्मातृपरिषदं संघटयितुं प्रयत्नं करिष्यामि तदर्थं। ब्रिटिशशासनात् प्राप्ताधिकारोऽहमिति'।

नवप्रधानमन्त्रि-क्लीमेण्टैटली-भाषणम्

अनन्तर ब्रिटिशसाम्राज्यप्रधानमन्त्री क्लीमेण्टैटलीसाहवो भाषणमेकं प्रददौ—'ब्रिटिशशासनभारतहितसाधक पूर्वघोषणानुसारं भारतीयविधान-परिषदा सहैव सन्धिं करिष्यति। विधाननिर्मातृसंस्थायाः स्थापने सञ्चालने च चत्वारिंशत्कोटिजननिर्वाचितानां भारतीयप्रतिनिधीनां विजयश्चावश्यमेव काठिन्यपरिपूर्णो भवेत्।'

एटलीव्याख्यान्वित प्रधानलार्डभाषण भूतपूर्वक्रिप्सयोजनायाः पुनरावृत्ति एवासीत्। किन्तु युद्धसमाप्त्यनन्तर प्रान्तेषु मन्त्रि मण्डलकार्यस्य केन्द्रे शासनपरिषदः पुन सगठनस्य च वार्तासीत्तत्र, किन्तु वर्तमानप्रधानमन्त्रिणा भाषणे न खलु समयनिर्धारणप्रान्तीयमन्त्रिमण्डल-स्थापनयोर्वार्तासीत्। कथितमेत्यनुसार सशोधितरूपेण मध्यनिर्वाचन व्यवस्थैव केवलमासात्। नवनिर्वाचितधारासभासदस्या. कथ कार्यं करिष्य न्तीति राज्यप्रतिनिधयोऽपि स्वमत प्रकटीकुर्वन्। केवलनरेशप्रतिनिधय एव तत्र भविष्यन्त्याहोस्वित् प्रजापरिषदः प्रतिनिधयोऽपीति नासी त्सुस्पष्टं तत्र।

नैराश्यसागरमग्नः काग्रेसकार्यसमिति सदस्या उभयमपि भाषण विचार्य प्रस्तावोऽयमपर्याप्तोऽस्पष्टश्चेति निश्चितवन्तो बम्बय्याम्। तदुपरि भारतमन्त्री पेथिकलरिन्स उवाच यत् नूतननीतौ प्रतिक्रियया नास्मि निरा शोऽहम्। घोषणैव भारतीयराजनीतिकसमस्यायाः समाधानभूता नास्ति। किन्त्वनया स मार्गोऽपावृतो यस्मिंश्चलित्वा भारतं स्वगन्तव्यस्थानमाप्स्यती'ति।

पुनर्लन्दनस्य द्वितीययात्रायां यदैव प्रधानलार्डो भारतमागतस्तदैव काग्रेससदस्याः वङ्गादिकतिपयस्थानेषु लीगसदस्या अपि निर्वाचने विजयमवाप्य प्रान्तेषु मन्त्रिमण्डलनिर्माणमकुर्वन्।

अथ ब्रिटेनात् लार्डपेथिकलारेन्सः स्वसार्धैः सह भारतमागतः। आगत्य चात्र स उवाच—'प्रदत्तवचनं पूरयितुमिच्छन्तो ब्रिटिशशासनेन प्रेषितो-

ऽहमत्रागतः । स्वकीयवार्तालापे भारतीयस्वाधीनताविरोधिनीं कामपि वार्ता-
नैव उपस्थापयिष्यामी'ति । स मासत्रय यावद्भारते स्थित्वा विभिन्नदलीय-
नेतृभी राजनीतिज्ञैर्महात्मभिर्विद्वद्भिः शासनपरिषत्सदस्यैर्व्यापारपतिभिर्वैधा-
निकनियममर्मज्ञैरध्यापकैश्च सह विभिन्नविषयान् विचार्य मध्यवर्तिशासन-
स्थापनाय स्वकीयं प्रस्तावमकरोत् । कांग्रेसकार्यसमितिश्च मध्यवर्तिशासने
स्वकीयसदस्यान् प्रेषयितुं स्वीकृतिं प्रदत्तवती ।

मुस्लिमलीगसंस्था च अल्पकालीन-दीर्घकालीनयोजनयोः सम्मिलन-
मस्वीकृती । लार्डप्रधानः कांग्रेसाध्यक्षसमीपे सम्राट्शासनमतानुसारं
मध्यवर्तिशासने सहयोगप्रदानार्थं लिलेख । वर्धायां मध्यवर्तिशासननिर्माण-
प्रस्तावं विचार्य कांग्रेसकार्यसमितिसदस्याः स्वां स्वां स्वीकृतिं प्रदत्तवन्तः । लार्ड-
प्रधानेन मधुरैः शब्दैर्मध्यवर्तिशासने सहयोगार्थं जिन्नासाहबोऽपि प्रार्थितः ।
कांग्रेसाध्यक्षोऽपि तत्सविधे पत्रं लिखितवान् । किन्तु स्वकीयहठवादितायां
सुप्रसिद्धो जिन्नासाहब एतस्मिन्नपि प्रस्तावे नवीनगोपुरं प्राचीनदीपमेवा-
पश्यत् । स पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं साक्षाद्विरोधस्य (प्रत्यक्षकारवाई)
घोषणां चकार ।

हिन्दु-मुहम्मदीयोर्घोरः कलहः

अथ वङ्गीयलीगमन्त्रिमण्डलप्रधानो हसनशहीदसुहरवर्दीसाहबो रम-
जानावसरे सार्वजनिकावकाशघोषणां कृत्वा निश्चिते एकस्मिन्दिवसे पाकि-
स्तानप्राप्त्यै हिन्दुभिः सह विद्रोहपूर्वकं कलिकातायां साक्षाद्विरोधारम्भ-
मकरोत् । पूर्वमेकस्यां सभायां समर्थितपाकिस्तानप्रस्तावैः 'अल्ला हो
अकबर' इति घोषणां कुर्वद्भिर्मुहम्मदीयैर्हिन्दुवधारम्भेन विद्रोहाग्निज्वाला
प्रज्वालिता । कलिकातायां श्रीहट्टे च गम्भीरोपद्रवो बभूव । रक्तधारान्वित
राजमार्गाः शवदुर्गन्धिना परिपूर्णा बभूवुः । कलिकातानगरं दिवसे निवसता-
मपि भयकारकं जातम् । सप्तसहस्राधिका जना मरणमापेदिरे । बहवो विक्षता
स्ताश्च बभूवुः ।

श्रीहट्टे (सिल्हटे) ढाकायाञ्च असंख्यामानवा हता आहताश्च। मुहम्मदीयबहुले हिन्दुविरले नोआखालीमण्डले नरराक्षसाना मुहम्मदीयाना हिन्दुजनपेषणेन रक्षापि लज्जिता। महाकालोऽपि तेषां नृशंसतां दृष्ट्वा लज्जितः। मण्डलेऽस्मिन् निवासिनां हिन्दूनां संख्या चतुर्लक्षपरिमिता मुहम्मदीयाश्च अष्टादशलक्षसंख्यका आसन्।

नारीनिर्यातनेन बलाद्धिन्दुमहिलाभिर्विवाहेन धर्मपरिवर्तनेन गृहदाहेन प्रसिद्धपरिवाराणामुपरि सामूहिकाक्रमणेन विह्वलधैर्याणां हिन्दूनां चेतसि यादृशोऽविश्वाससञ्चारोऽभूत्, तादृशो बङ्गीयहिन्दुभिः स्वप्नेऽपि नासीत्। एकस्मिन् स्थाने सप्ताधिकशतसंख्यकाभिः शिशुसहिताभिर्नारीभिः स्वधर्मरक्षार्थं कूपे पतित्वा प्राण-विसर्जनं व्यधायि। सप्ताधिकत्रिशत-संख्यकाः स्त्रीबालवृद्धशिशुसहिता हिन्दव एकस्मिन् भवने पिधाय तैः अत्याचारिभिः अग्नये हुताः। धर्मस्थाने चैकत्र हिन्दुभिः पञ्चाशत्संख्यका महिलाः स्वहस्तैरेव धर्मरक्षार्थं हिंसिताः। बह्वीभिर्नारीभिरबोध-बालिकाभिश्च पश्यतामेव तदाऽन्धयाना महान्तमत्याचारं चक्रुर्विधर्मिणः। कतिपयहिन्दून् वृक्षलग्ने दण्डायमानान् विधाय बलात् कीलकान् प्रवेश्य हतवन्तः। यत्र कुत्रापि बान्धवान् निहत्य रमणीभिः सह विवाहमकार्षुः। कलिकातायां राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकपदस्थितान् पञ्चविंशति-संख्यकशास्त्राग्रगण्यान् विदुषो ब्राह्मणान् पूर्वं विवास्य सहसैव निर्दयमेव निहतवन्तश्च मुहम्मदीयाः। हिन्दुगृहदीपनं बलाद्विवाहकरणं हननञ्च मुहम्मदीयानां कृते साधारणकृत्यमासीत्तदा।

कलिकातानिवासिनो भयभीता हिन्दवः कतिपयहिन्दून् कथमपि मुहम्मदीयमनोरथेभ्यो निःसार्य रक्षाञ्चक्रिरे। बिहारेऽपि प्रतिशोधभावनया हिन्दुभिः विद्रोहः समारब्धः। अथ नेहरू बिहारं महात्मा गान्धी च नोआखालीं गत्वा शान्तिसंस्थापनं कृतवन्तौ।

पश्चाद् गदमुक्तेश्वरेऽपि हिन्दुमुहम्मदीययो: कलहः समजनि । सर्व एव नेतारो हिन्दूनामुपरि संभूतेनात्याचारेण सुदुःखिताः । किन्तु जिन्नामहाशयस्य मुखात् सहानुभूत्यामेकोऽपि शब्दो नैव निःससार ।

मध्यवर्ति-शासन-संघटनम्

अनन्तरं कथमपि काङ्ग्रेसमुस्लीमलीगसंस्थादिप्रतिनिधिसहितं मध्यवर्ति शासनं संस्थापितमभूद्दिल्ल्याम् । आचार्यकृपलानीमहाशयस्य अध्यक्षताया- मेतस्मिन् वर्षे काङ्ग्रेसाधिवेशनं मेरठनगरे जातम् ।

श्रीहट्टे (सिल्हटे) ढाकायाञ्च असंख्यमानवा हता आहताश्च। मुहम्मदीयबहुले हिन्दुविरले नोआखालीमण्डले नरराक्षसाना मुहम्मदीयाना हिन्दुजनपेषणेन लज्जापि लज्जिता। महाकालोऽपि तेषा नृशंसता दृष्ट्वा लज्जितः। मण्डलेऽस्मिन् निवासिता हिन्दूना संख्या चतुर्लक्षपरिमिता मुहम्मदीयाश्च अष्टादशलक्षसंख्यका आसन्।

नारीनिर्यातनेन बलाद्धिन्दुमहिलाभिर्विवाहेन धर्मपरिवर्तनेन गृहदाहेन प्रसिद्धपरिवाराणामुपरि सामूहिकाक्रमणेन विनष्टधैर्याणा हिन्दूना चेतसि यादृशोऽविश्वाससञ्चारोऽभूत्, तादृशो बङ्गीयदुर्भिक्ष समयेऽपि नासीत्। एकस्मिन् स्थाने सप्ताधिकशतसंख्यकाभि शिशुसहिताभिर्नारीभिः स्वधर्मरक्षार्थं कूपे पतित्वा प्राण-विसर्जन व्यधायि। सप्ताधिकत्रिशत-संख्यकाः स्त्रीबालवृद्धशिशुसहिता हिन्दव एकस्मिन् भवने पिधाय तैः आततायिभिः अग्नये हुताः। धर्मस्थाने चैकत्र हिन्दुभिः पञ्चाशत्संख्यका महिलाः स्वहस्तैरेव धर्मरक्षार्थे हिंसिताः। बह्वीभिर्नारीभिरबोध-बालिकाभिश्च पश्यतामेव तद्बान्धवाना महान्तमत्याचारं चक्रुर्विधर्मिणः। कतिपयहिन्दून् वृक्षलग्नं दण्डायमानान् विधाय वक्षसि कीलकान् प्रवेश्य हतवन्तः। यत्र कुत्रापि बान्धवान् निहत्य रमणीभिः सह विवाहमकार्षुः। कलिकातायां राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयच्छात्रावासस्थितान् पञ्चविंशति-संख्यकान्छात्ररूपान् विदुषो ब्राह्मणान् पूर्वं विश्वास्य सहसैव सिन्दिग्धे निहतवन्तश्च मुहम्मदीयाः। हिन्दुगृहोद्दीपनं बलाद्विवाहकरणं हननञ्च मुहम्मदीयाना कृते साधारणकृत्यमासीत्तदा।

कलिकातानिवासिनो लब्धप्रतिष्ठा हिन्दवः कतिपयहिन्दून् कथमपि मुहम्मदीयप्रतोलीभ्यो निःसार्य रक्षाञ्चक्रिरे। बिहारेऽपि प्रतिशोधभावनया हिन्दुभिः विद्रोहः समारब्धः। अथ धीरशो बिहारं महात्मा गान्धी च नोआखालीं गत्वा शान्तिसंस्थापनं कृतवन्तौ।

पश्चाद् गढमुक्तेश्वरेऽपि हिन्दुमुहम्मदीययोः कलहः समजनि । सर्व एव नेतारो हिन्दूनामुपरि संभूतेनात्याचारेण सुदुःखिताः । किन्तु जिन्नाशाहमस्य मुखात् सहानुभूत्यामेकोऽपि शब्दो नैव निःससार ।

मध्यवर्ति-शासन-संघटनम्

अनन्तरं कथमपि कांग्रेसलीगसिक्खादिप्रतिनिधिसहितं मध्यवर्ति शासनं संस्थापितमभूद्दिल्ल्याम् । आचार्यकृपलानीमहाशयस्य अध्यक्षतायामेतस्मिन् वर्षे कांग्रेसाधिवेशनं मेरठनगरे जातम् ।

माउण्टबेटनागमनम्, भारत-स्वातंत्र्यञ्च

पश्चाद्गतवति येवेले ब्रिटिशकर्मकरदलप्रधानमन्त्रिणा एटलीसाहबेन नियुक्तः प्रधानलार्डो भूत्वा समाजगाम भारतवर्षे माउण्टबेटन । भारतीयस्वतन्त्रता विषये परमोत्साहवता तेन सह वार्ता विधाय श्रीरत्न परमानन्दमवाप ।

अथ ब्रिटिशसाम्राज्यप्रधानमन्त्री एटलीसाहब ऐतिहासिकीय घोषणामकरोत् यत् 'बहुकालेभ्यो भारतीयस्वतन्त्रतायै प्रयतमान ब्रिटिशशासन हिन्दुमुहम्मदीयमतभेद विचार्य किंकर्तव्यविमूढमपि वर्षाभ्यन्तर एव भारत स्वतन्त्र विधास्यति । युद्धकालायैव लार्डवेवेलस्य नियुक्तिरासीत् । इदानीं ब्रिटिशशासनेन लार्डमाउण्टबेटनस्यनियुक्ति सविचार कृते'ति ।

किन्तु पाकिस्तानयाचनाया हठो जिन्नासाहब प्रदत्तेऽपि महति सौविध्ये किमपि श्रोतु तत्पर एव नासीत् ।

महात्मा गान्धी चेदानीं साम्प्रदायिककलहशान्त्यै बिहारे कलिकाता याञ्च स्वकीयशान्तिप्रचार समाप्य नोआखाली गत्वा ग्रामीणक्षेत्रेषु पदातिरेव भ्रमण कुर्वन् शान्तिसंस्थापने दत्तमतिरासीत् ।

देश विभाजन-स्वीकृति

भारतीया नेतारो जिन्नासाहबस्यानेन हठधर्मित्वेन सर्वथा किंकर्तव्य विमूढा समभवन् । भारतदेश खण्डयित्वा पाकिस्ताननामके द्वितीये राष्ट्रे स्वीकृते सति सर्वदा कांग्रेसकार्ये साहाय्ययागदानकर्तृभिर्हिन्दुभिः सह महानत्याचारो विश्वासघातोऽन्यायश्च भविष्यतीति विचारयन्तोऽपि ते नेतारः कमपि मार्गं पाकिस्तानमन्तरा भारतीयस्वतन्त्रतायै नालभत । अन्ततस्ते श्रीरत्न गान्धिन सविधे किञ्चिदुपायप्राप्त्यर्थं प्रेषितवन्त ।

दिल्लातो बाष्पयानेन कलिकातानगरे, ततश्च नोआखाली गत्वा श्रीगान्धिमपृच्छच्छ्रीरत्न —'महात्मन् ! कांग्रेससदस्यैरस्माभिरस्मिन् जिन्ना-

हते किंकर्तव्यमित्यस्माकं राजनीतिगुरुर्भवानेव कथयतु । देव ! कांग्रेसकर्णधारो भवान् भूतपूर्वान्दोलनानि स्मरति किम्, यैरेव विवशाः श्वेताङ्गाः भारत स्वतन्त्रं विधातुं कृतनिश्चयाः सञ्जाताः ? किन्तु पाकिस्तानस्यायं प्रश्नः सपदि दुरुत्तरणीयः संवृत्तोऽस्मत्कृते । स्वीकृते पाकिस्ताने देशोऽस्मान् किं वक्ष्यति ? अस्वीकृते च वर्षमेतत्पराधीनमेव स्थास्यतीति सेयमुभयतः पाशारज्जुरि'ति ।

क्षणं विचार्य निःश्वस्य चोक्तवान् महात्मा—'तात ! किं कथयामि जिज्ञासाहतस्य हठादितोनिपये ! पुनः पुनर्विचार्यापि कमप्यन्यं मार्गं न पश्यामि पाकिस्तानमन्तरा भारतस्वतन्त्रतायै । किन्तु स्वीकृते पाकिस्ताने देशेन सह महान् विश्वासघातो भविष्यति । नूनं कठिनतरोऽयं प्रश्नः ।

पश्चात् श्रीरत्न गान्धिनोर्विविधप्रकारैर्विचारे जातेऽपि किंकर्तव्यविमूढो महात्माऽन्तिमे क्षणे पाकिस्तानस्वीकारार्थं स्वकीयां स्वीकृतिमदात् । श्रीरत्नश्चागत्य दिल्लीमन्यनेतृभिः सह विचार्य कांग्रेसमतं सूचितवान् लार्डप्रधानम् ।

विजयतां स्वतन्त्रं भारतम् !

अन्ततः लन्दनराज्यसभाया पारितनियमानुसारं भारतं स्वतन्त्रमभूत्, पाकिस्तानरूपेण खण्डितं च । स्वतन्त्रे भारते श्रीकैलाशनाथकाटजू सरोजिनीदेवी-राजगोपालाचारी माधवश्री हरिअणे रंगनाथरामचन्द्रदिवाकर - प्रभृतयो भारतीया एव प्रान्तेषु प्रान्तपालपदमलञ्चक्रुः । केवलं माउण्टबेटनो भारतीयशासनाधीनो भूत्वा प्रधानलार्डपदमलञ्चकार ।

अनन्तरं पाकिस्तानाधीने पञ्जाबे बलात् पाकिस्तानवासिभिर्मुहम्मदीयै रधिकृते काश्मीरे च हिन्दूनां सिक्खानामुपरि महानत्याचारोऽभूत् । एकत्र नग्नहिन्दूस्त्रीणां यात्रापि निष्कासिता सनायगानं मुहम्मदीयैः । क्रमशः सर्वाण्येव भारतीयराज्यानि भारतीयशासने विलीनान्यभूवन् ।

गतवति माउण्टबेटने श्रीराजगोपालाचारिणा प्रधानलार्डपदमलङ्कृतम् ।

ततो नवनिर्मितभारतीयविधानानुसारं श्रीराजेन्द्रप्रसादः प्रथमो राष्ट्राध्यक्षः श्रीरत्नश्च भारतीयमन्त्रिप्रधानो बभूव।

कर्णयोः पीयूषवर्षिणी श्रीब्रह्मचारिसदानन्दस्य ता शाब्दिकी भविष्यवाणीमद्य साकारता गता वीक्ष्य मुक्तामणि-प्रभावत्योरात्मानं यत्र कुत्रापि स्याताम्, नूनं परमानन्दमहासागरे मज्जनोन्मज्जनं विधाय स्वातन्त्र्यमहायज्ञस्य अवभृथस्नानं विधास्यन्तीति शिवम्।

यस्यैव भासा भुवनं समस्तं प्रकाशमानं सततं विभाति।
पूर्णे प्रबन्धेऽत्र परं प्रसन्नस्तं नन्दसूनुं शिरसा नमामि॥

श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजसेवकेन,
श्रीमन्मगद्विजदिवाकरसम्भवेन।
श्रीरुद्रदत्तविबुधेन कृते प्रबन्धे,
भागो द्वितीय इह पूर्तिमितो मनोज्ञः॥

—:o:—

ग्रन्थाननेकानवलोक्य सम्यगेष प्रबन्धो लिखितः श्रमेण।
पठन्तु पश्यन्तु सदैव विज्ञाः स्वदेशभक्ताः परमादरेण॥

यावद्विराजति धरा फणिराजमूर्ध्नि,
यावच्च भूतनिवहो विलयं न याति।
तावद्धि रत्नचरितं सुरभाषयोक्तं
श्रुत्वाप्यधीत्य सुखिनश्च भवन्तु लोकाः॥

सर्वेतिहासान् समधीत्य यावद्बहुप्रयासैः फलमाप्नुवन्ति।
तावत्पठित्वा मम काव्यमेतत् स्वल्पप्रयासैः फलमाप्नुवन्तु॥

इति श्रीगयामण्डलान्तर्गतानन्दपुरनिवासि पण्डितश्रीदिवाकर-
पाठकात्मज-श्रीरुद्रदत्तपाठकविरचिते भारतीय-रत्नचरिते
द्वितीयो भागः।
समाप्तश्चायं प्रबन्धः।